MOTILAL BANARSIDASS
Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-6
Nepali Khapra, Varanasi 1 (U. P.)
Bankipore, Patna (Bihar)

First Published in 1870 and reprinted by Motilal Banarsidass, 1963

ग्रन्थोऽयं भारतीयाधिपत्यविनियोजितावश्यकसंस्कृतग्रन्थ-
पुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितः ।

This book has been published under the Scheme of reprinting of important out-of-print Sanskrit books sponsored by the Government of India.

Price Rs. 15.00

Published by Sundarlal Jain, Motilal Banarsidass, Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-6 and printed by Shantilal Jain, Shri Jainendra Press, Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-6.

प्रस्तावना

अथाय प्रस्तूयते विपश्चिता समक्ष गणरत्नमहोदधिनामा वर्धमान-यशो-वर्धनो व्याकरणगणकोषग्रन्थ । एडिनवर्गविश्वविद्यालये सस्कृताध्यापकपदमलङ्कुर्वता जुलियस् एग्लिग-महोदयेन (Julius Eggeling) सम्पादितो ग्रन्थ एष रसगुणनवचन्द्रमिते (1936) वैक्रमे सवत्सरे सम्कृत-टेक्स्ट्-सोसायटी-नाम्न्या सस्थया प्राकाश्यत । सस्कृतसेविना कृते परमोपयोगी महोदधिरय पुनर्न-चिरादेव दुर्लभतामभजत । तमिम चिररात्राय प्रवर्त्तमानमभाव-मपनेतुकामेन केन्द्र-शिक्षा-मन्त्रालयेन विनियोजितमेतद्ग्रन्थपुनर्मुद्रण सवर्धयतु सुरभारती भारतञ्चेत्याशास्ते ।

शिक्षामन्त्रालय
नई दिल्ली
11—2—1963

रमाप्रसन्ननायक

MEINEM HOCHVEREHRTEN LEHRER

ADOLF FRIEDRICH STENZLER,

ZU SEINEM EHRENTAGE, 12 SEPTEMBER 1879,

IN DANKBARER ERINNERUNG

ZUGEEIGNET

PREFACE TO PART I.

THE present edition of the *Ganaratnamahodadhi* is based on a collation of the following Manuscripts, all of which are written in the Devanâgarî character

A An old MS belonging to the Royal Asiatic Society and consisting of 178 palm-leaves In the colophon it is dated *Saṃvat* 1151 *virodhisamvatsare kârttikavadi* 5 *budhe* This date is probably intended for *Saka* 1151 = A D 1229, which, according to Brown's Tables, coincides with *Virodhin* in the Bṛihaspati cycle This MS is on the whole well written, and belongs to the same class of *Pothis* as those discovered by Dr Buhler in the Jain Library at Jesalmer, dated from about A D 1140 to 1340 Unfortunately it does not contain the text and commentary complete, a large portion (slokas 159–369, comprising about three-sevenths of the work) having been omitted A photograph of two pages of this MS is given in Part I of Professor Wright's Oriental Series of the Palæographical Society

B A paper MS belonging to the Bombay Government and consisting of 73 leaves, the fourth of which is wanting This MS, which contains both the text and the commentary, is well written, and dated *Saṃvat* 1666 = A D 1609

C A modern MS, on European paper, belonging to the Bombay Government, copied, not very carefully, by two different hands Only a few leaves at the beginning have been revised by a third hand It consists of 138 leaves, the first of which is wanting There are numerous *lacunae* throughout the MS From many characteristic coincidences of reading it would appear that the original MS from which this was copied, was probably derived from the same MS as B

D India Office MS 949, b, written towards the end of the last, or at the beginning of the present, century, and consisting of 121 leaves A few

leaves at the end, it seems, were lost; a different hand having supplied the defect on foll. 118-121 by a commentary made up for the purpose. This copy was apparently derived from a good, though perhaps badly written MS. It contains a somewhat shorter recension of the commentary than that of the other MSS; fewer meanings being often assigned to the *gaṇa* words, and numerous examples and explanatory passages being wanting in it. The present copy however is extremely incorrect and some different hand having moreover revised it throughout, without assistance from other MSS. its readings are now but too often hopelessly corrupt.

E India Office MS. 919 a. It consists of 30 leaves and contains only the text of the *gaṇas*. Dated *Samvat* 1863 = A.D. 1806.

F This MS. was kindly obtained for me by Dr. Bühler from a Brahman of Bhûj in Kachchh. It is of about the same age as B., and consists of 107 paper leaves, containing the whole of the text and commentary.

As regards the mutual relations of these Manuscripts—apart from those peculiarities of D. already alluded to—there is an unmistakable connexion between B. C. and F. on the one hand, and between A. D. (and E.) on the other; not so marked, however as to constitute two different recensions of the work. Although in most cases in which the two classes of Manuscripts differ the readings exhibited by the latter class seem to me preferable, it has not been possible—owing to the defectiveness of A. and the corrupt state of D.—to allow to this class that influence in the constituting of the text throughout the work which might otherwise have been assigned to it. According to an *Âryâ* stanza,[1] given at the end of the work by A. and F. the authenticity of which I see no reason to suspect, Vardhamâna composed his work in *Samvat* 1197 corresponding to A.D. 1140: the date of the oldest of these MSS. (A.) would therefore be as close to that of the *codex archetypus* and to the time when the author lived, as one could wish. Nevertheless, the interval had been sufficiently long for numerous mistakes to have crept into the text by the time the manuscript was written.

सप्तनवत्यधिकेष्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।
वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥

Of the three MSS of the other class, F has more in common with A and D than the other two, and it happens in not a few cases that D and F coincide in giving some valuable reading or passage, where all the other Manuscripts differ

When I first undertook to edit this work, only three of the above Manuscripts were accessible to European scholars, viz, A and D, and the text MS E They had been for many years in the hands of the late Professor Goldstucker, who was the first, in his "Pânini, his Place in Sanskrit Literature," to point out the great importance of the work for lexicographic purposes His account of these MSS led me to assume that a tolerably correct edition of the work might be possible[1], and on being asked to take Goldstucker's place as Editor to the Sanskrit Text Society, it appeared to me that I could do no better service to Sanskrit scholars than to prepare for the Society an edition of Vardhamâna's metrical version of the Ganas, together with the best text of the commentary that I might be able to extract from the two available MSS I soon found, however, that Goldstucker had taken far too favourable a view of the task Although the Royal Asiatic Society MS (A.) belongs, no doubt, to the better class of Sanskrit MSS, Goldstucker had entirely forgotten to state that it is defective by nearly one-half of the work, for which portion my manuscript materials would consequently have been limited to the India Office MS (D), than which a more hopelessly incorrect MS has never passed through my hands

Under these circumstances, even a tolerably satisfactory edition of Vardhamâna's metrical version of the Ganapâtha would have been

[1] "The MSS in question are no doubt open to correction, as, indeed, every Sanskrit MS in existence is, but I hold that at all events the ancient copy of the R A S will, in spite of its inaccuracies, be ranked by every one conversant with MSS amongst the best Sanskrit MSS in existence And having considered it incumbent on me to study this book carefully, I have no hesitation in maintaining that even a tolerable Sanskrit scholar would be able to make a perfectly good edition of at least the text of this work, with the aid of these five copies of the text (viz, each of the two MSS of the commentary representing, in G's opinion, two copies of the text—Ed), the two copies of the commentary, and, as a matter of course, with the aid that may be got from Pânini and his commentaries'—Goldstucker, *op cit*, p 178

attended with considerable difficulties, the more so as there are not a few omissions in D also and as the chief if not the sole importance of the work lies in the commentary not in the metrical arrangement of the Ganas, I should have had to abandon the work had not my friend Dr Bühler come to my assistance with his wonted kindness and disinterestedness. He drew my attention to the modern Bombay copy C., and somewhat later to the MS. B purchased by him in the meantime for the Bombay Government and he, moreover obtained for me the loan of MS. F from its owner a Brahman in Bhûj When it is borne in mind that Goldstücker with his extensive connexions in India, for many years exerted himself in vain to procure at least one other manuscript of Vardhamâna s commentary on his Ganapâṭha, this work may be taken as an admirable example of the great services which Dr Bühler by his unwearied exertions in exploring the manuscript collections in Western India, has rendered to Sanskrit scholarship.

Even with my manuscript apparatus thus fortunately increased, the task of editing has been by no means an easy one, and numerous difficulties have had to be left for future solution many more, however would have remained unsolved, and many quotations unidentified, if it had not been for the warm interest taken in the work, and the invaluable assistance rendered me throughout its progress, in revising the proof-sheets, by so many disinterested friends and fellow workers, viz. Professors Aufrecht, Stenzler Weber Roth, Haas, Pischel, Kielhorn, and, last not least, Dr v Böhtlingk. I am also indebted to my friend Dr Rost for kindly drawing my attention to, and placing at my disposal, some works connected with the Ganas, especially the Ganaratnâvali of Bhaṭṭa Yajñeśvara, recently published at Baroda, which as will be seen from the footnotes of the last five sheets of the present part, has been of considerable service to me. Indeed, it was only after I became acquainted with this work, which is largely based on Vardhamâna commentary that it occurred to me that continual reference to the various readings

the accessible Ganapâthas might add to the usefulness of the present work The completion of Pandit Bâla Sâstrin's edition of the Kâsikâ Vritti was of course a most welcome event to me, although, owing to the somewhat insufficient state of the editor's materials, especially in regard to the text of the Ganas, I have found it necessary, along with the printed edition, continually to consult the two MSS at my disposal, viz, MS Ind Off 2440-1 (a) and a MS of the Asiatic Society of Bengal (β), in which the fourth and eighth *adhyâyas* are wanting At the end of the present edition I intend to give, besides a complete index to the work, an alphabetical list of the Ganas, in which the words of each gana will be arranged alphabetically, with the various readings of the other collections attached to them

To Professor Aufrecht, who, at one time, had himself been seriously engaged on Vardhamâna's work, I am indebted for much valuable information, it was he who kindly drew my attention to the author's relations to Kshîrasvâmin, the commentator on the Amarakosha Several passages copied by Vardhamâna from that writer have been noticed in the footnotes, in my own copy of this edition I have noted a good many more, especially in the first few sheets, but I have not thought it necessary to encumber the pages with too many references of this kind. A critical edition of Kshîrasvâmin's commentary would, in my opinion, form a valuable contribution to Sanskrit philology the manuscripts, however, hitherto accessible to European scholars, are by no means sufficient for such a task

One of the chief difficulties in restoring the text consists in the numerous grammatical sûtras quoted by the author Goldstucker's contention to the contrary notwithstanding, a glance at almost any page of the present edition will suffice to show that Böhtlingk was unquestionably right in stating, in the preface to his edition of Pânini, that Vardhamâna's work was intended, not for Pânini's *Ashtâdhyâyî*, but for some modern grammar Whenever the grammatical work, to which Vardhamâna refers, is identified in India—

and I have no doubt that this will be the case ere long—many mistakes in the wording of the sûtras, which my MSS. do not enable me to settle, will be easily corrected. On these grounds it will be understood why in not a few cases in which it would have been easy enough to alter a sûtra so as to make it agree with Pâṇini I have thought it safer to resist the temptation, and to content myself with referring to the corresponding rule of Pâṇini. In regard to a number of curious and not very probable various readings of *gaṇa* words adduced by the author as well as some other doubtful passages in which the MSS. are in tolerable agreement, I cannot help thinking that, if mistakes there be, the fault lies not so much in my MSS., as in the defective manuscript materials on which Vardhamâna had to work.

Hindu scholars, I doubt not, will also readily identify many of the quotations which I myself and those who have so kindly assisted me have not been able to trace to their original sources. For any information of this kind which might be utilized before this edition is completed, and which would thus contribute to the usefulness of the work, I shall feel very thankful.

To the Managing Committee of the Sanskrit Text Society my sincerest thanks are due for this edition being allowed to see the light. Without their kind consent to its being published under their auspices, I could never have hoped to persuade a publisher to undertake a work of this kind, whatever may be its importance in the eyes of Sanskrit scholars. Unfortunately there is but too much reason to fear that, with the publication of the present work, the Sanskrit Text Society the foundation of which was so heartily welcomed by all Sanskrit scholars, and which, in the present unhappy state of Oriental text publishing might have proved so useful to Sanskrit studies, will close its short but promising existence.

J. EGGELING.

Edinburgh,
September 1, 1879.

ADDITIONS

Since the sheets of Part I were struck off, I have succeeded in tracing several quotations to their sources Professor Kielhorn also has kindly identified for me some passages from the Mahâbhâshya (Mbh) and the Vâkyapadîya

P 5, l 9, एवं वादिनि देवर्षौ is Kumaras 6, 84
  ib   मैत्र सख्या Mbh , ed Kielh p 281, 10
P 8, l 7-8 This sloka is from Bharata Nâtyas 19, 5
P 8, l 11, तथेति स प्रतिज्ञाय cf स तथेति प्रतिज्ञाय Kumâras 6, 3
P 11, l 9, यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति Kumâras 3, 72
P 16, l 7, नायि विजह्मीहि° cf. Bohtl Sp 562 (identified by Dr Zachariae)
P 21, line 6, यदि लोपनिवेष्ट° is Dandin's Kâvyâdarsa 2, sl 229
P 29, last line, वृद्धास्ते न विचारणीयचरिताः ° is from Uttararâmacharita Act 5, last sloka but one also quoted Dasarupa, p 39
P 30, line 6, मन्ये मार्तण्डगृह्याणि° Kâvyâdarsa 2, sl 222 (ed उद्वर्तुमुद्यत)
P 31, l 6, The Vâkyapadîya ii v 192 has

निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः ।
आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः ॥

P 31, l 15, एहि जाये° cf Vaj S x 4, 3 (p 208), जाय एहि स्वो रोहाव ।
P 32, l 10 न्यक्ता स्वा च मा च° Mbh , Kielh p 145
P 41, l 14, एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते Mbh p 95, 25
P 52, l 14, स्त्रिया चैव परेण च° Râjasekhara's Bâlarâm 2, 30

CORRECTIONS

P 28, l 8, read एषप्रय आर cf Mbh Kielh p 109
P 33, l 9, read शीघु for सीधु (s etymology, p 99 l 10)
P 56, l 2 read कर्तृ असंख्यत°
P 68 l 9) read सन्नाम्ने याच्यादिषु cf Mbh on Pân ii 1, 71 (ed Ben याच्यादिषु प्रतिषेधः)
P 72, l 8, for वडवेत्य° read वडवे° cf sl 146 com
P 95, note 3, strike out °तरचा F
  „ note 4, for B C read B C F
  „ note 10, for cf sl 249, read cf sl 251, 249 comm , Pan iv 1, 106
P 144, l 1, for प्रवण read प्रणव cf p 145, note 7
P 165, l 7, read प्रवर्ग्योपसदौ
P 173, l 8, for प्रियदध्य probably °दध्ना cf Kâs V vii 1, 75

PREFACE TO PART II.

For the last thirteen sheets (pp 273-480) of this, the concluding part of Vardhamâna's work, I have had the good fortune of being able to make use of another MS, lately purchased and kindly lent to me by my friend Professor Kielhorn This MS (K) is about 300 years old, and consists of 96 leaves, beautifully written in Devanâgarî, and containing the whole of the text and commentary, with the exception of a small piece broken off from the last leaf but one It is intimately related to my MSS B and C, so much so indeed that, from several passages, it seems not unlikely that those two MSS, or at any rate B and the prototype of C, were directly copied from it MS K contains, however, not a few marginal corrections by a different hand, perhaps added after those copies had been made, since no trace of these corrections appears in the other two MSS The paper on which it is written is extremely brittle and embrowned, evidently from long exposure to damp

For the whole of the present part I have, moreover, compared the gaṇas in Hemachandra's larger commentary (*brihad-vritti*) on his Sanskrit grammar, an excellent MS of which was, with wonted liberality, placed at my disposal by Mr K M Chatfield, Director of Public Instruction of the Bombay Presidency The coincidences between Hemachandra's gaṇas and the various readings noticed by Vardhamâna, as will be seen from my notes, are

very striking, and I can only regret that this comparison was not extended over the whole text. This deficiency will, however, be to some extent supplied in the alphabetical list of gaṇas, where Hemachandra's readings will be given. Since the Jain grammarian is nowhere mentioned by *Vardhamāna, it must remain uncertain* whether the latter used Hemachandra's grammar, or whether both drew their materials from the same sources.

I have again to tender my most hearty thanks to Dr. v. Böhtlingk, and Professors Aufrecht, Stenzler, Weber, Roth, Haas, and Pischel, for the continued valuable assistance they have kindly rendered me in revising the proof sheets. To Dr. Zachariae also I am indebted for several suggestions and corrections.

J. EGGELING.

[illegible]
[illegible] 1881.

ओम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्वीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव ग्रहीष्यन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।
वृत्तिः सारभ्यते स्वीयगणरत्नमहोदधेः[1] ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां[2] ग्रन्थकृन्नमस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते
जयन्ति येषां मिषमात्रतोऽपि ।
सर्वार्थदर्शी[3] मुकुरेण तुल्यः
प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥ १ ॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेणूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थसार्थप्रतिबिम्बहेतुः[4] प्रतिभाविलासः सातिशयः संपद्यते ते जयन्तीति संबन्धः । वाचामधिष्ठात्री देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्या नाम । जयन्तीति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तान्प्रति[5] प्रणतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिभेति । प्रज्ञा नवनवोल्लेख-

---

१ In C the whole of the introduction, both text and comment, is wanting It begins वधेन रचयाम ॥ अथ गणानाह ॥ चवाहाहैवेवं°

२ °देवताया F

३ शब्दार्थदर्शी D

४ °पदार्थप्रतिबिंबहेतु F , पदार्थप्रतिबन्धहेतु D

५ F om प्रति D cor ता प्रति

शालिनो[1] प्रतिभा मता ॥ इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ।

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि
दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।
मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः
प्राज्ञैर्निषेवितपदद्वितया जयन्ति ॥ २ ॥

शलातुरो[2] नाम ग्रामः । सोऽभिजनोऽस्यास्तीति[3] शालातुरीयस्तत्रभवान् पाणिनिः[4] । शकटाङ्गजः शाकटायनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिन्पूज्य इति गोमिन् । दिग्वस्त्रो देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः[5] कर्ता महाभाष्यत्रिपाद्या[6] व्याख्याता च । वामनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता[7] । भोजः सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता[8] । मुख्यशब्दादिवचनमाक्षिप्तत्वादभिपतञ्जलिकात्यायनप्रभृतयो गृह्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभद्रेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपककर्ता[9] च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं[10] चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्ष

---

१ प्रति प्रज्ञान B; ॰शोभिषया शिनो D

२ शालातुरो B F

३ शालातुरो ना (place broken off) स्या ।

४ तत्रभवान् पाणिनि B; तत्रभवान् पाणिनि F शालातुरीय पाणिनि ।

५ भर्तृहरिर्वाक्यप्रदीपक F; प्रो । म ... यहो broken off in A.

६ त्रिपद्या B D F

७ वामनो विश्रान्तविद्याधर॰ B; विश्रान्तविद्याधर D

८ कर्ता ... भ्यादि broken off in A.

९ दीपकर्ता D

१० दीप ... प्राधा broken off in A.; प्रमाधान्यं B.

या ॥ निषेवितं पद्द्वितयं चरणाम्बुजद्वयं[1] सुश्लिष्टलक्षणं[2] च येषां ते तथोक्ताः ॥

इदानीं समस्तशास्त्रोपलम्भपूर्वकं[3] स्वग्रन्थसारतां[4] दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि[5] प्रयोगानुपलक्ष्य च[6] ।
स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥ ३ ॥

शब्दशास्त्राणीति[7] पाणिन्यादिविरचितानि सोपनिबन्धानि[8] । प्रयोगान् महाकाव्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि[9] । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग् ज्ञात्वा गणरत्नमहोदधिनामानं[10] ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्यबन्धेन रचयामः ॥ अथ गणानाह[11] ।

च वा हाहैवेवं नह नहि नवा नो चन हि है
स्वधा स्वाहा रे वै यदि यदुत नूनं नहिकमः[12] ।
उताहो हा ही हे किमुत यदिलामेव तु तथा
अगो भो हंहो हो इतिह नु सहासा ननु नञः ॥ ४ ॥

---

१ °द्वितयं B D F

२ सुश्लिष्टलक्षणं F

३ स्वर्वशास्त्रोपज्ञातपूर्वकं D, मस्त - पलम्भ broken off in A

४ स्वग्रन्थस्य सारतां A, D om स्व

५ सर्वशास्त्राणि F, शास्त्रसाराणि D

६ प्रयोगानुपलक्षयेत A

७ सर्वशास्त्राणि F, शब्दशा broken off in A.

८ सोपनिबन्धानि D

९ °निबंधानि लक्षाणि B, °निबंधान् ल° F, निबद्धानि लक्षाणि D

१० महोदधिनामान broken off in A.

११ Thus B F ग्रन्थं स्वशिष्यार्थं विदध्म इत्यर्थः । स्वशिष्यैः कुमारपालहरिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः प्रार्थिताः ॥ अधुनावसरप्राप्तान्गणानाह । A. D, A repeats the passage from पूर्वकं स्वग्रन्थस्य सारतां दर्शयति to हेतुषु (on sl 4) The first time the MS omits हरिपाल and reads अधुनावसार°, for C. see Note १, page १

१२ किम. D E, to facilitate reference, the particles are left unjoined

च । इत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयविनियोगसमुच्चयोपमितावधारणेषु[1] । भिक्षामट गां चानय । पाणी च पादौ च[2] । पाणिपादम् । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च । प्लक्षन्यग्रोधौ । पचति च पठति च चैत्र । अहं च त्वं च पुत्र गच्छाव[3] । तात च गर्वाभिमुखं मनस्तया । किमन्य देवं निहतास्म गो[4] शिव ।

> अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्
> अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
> स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः
> पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्तव महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव । च हितवानेवेत्यर्थः[5] । पामस्य गतस्य प्रीतं च[6] । प्रीतात् कथ गम्य इत्यर्थः । पादपूरणेऽपि । भीम पार्थस्तथैव च ॥ ० ॥ वा विकल्पोपम समुच्चयेषु[7] । यथैर्वा मौक्तिमिर्वा पचेत[8] । प्रस्वेदम धिगम्य तस्तत कस्य वेद भुजवीर्यशालिन[9] । जातां मन्ये तुहिनमथि तां[10] पद्मिनीं वान्यरूपाम्[11] । या वा संभोग्यशरीरा वा मूर्तिर्न समर्थ मम । न प्रतीयेतेत्यर्थः[12] । वायुर्वा[13] दहनो वा ॥ ० ॥ च । अथ । इति विनियोगे । स च[14] ग्राम गच्छ । अयमथारण्य[15] गच्छतु । आचारा

---

१ °समाहारेतरेतरयोगसमु° F
२ C om. पादौ च ।
३ अहं च चैत्र । अहं च त्वं च A.; अहं च पुत्र (च supplied) महार्थं । चा भिमुखं गत C
४ निहिताच्च गो A. (but supplied on paper the leaf being broken); नो for गो D F
५ D. om. एव
६ C. om. प्रीतं च
७ विकल्पार्थोपमान D
८ पचते D
९ D om. this ex. Kirāt. 12, 62.
१० मथित B.; Megh. 80.
११ F adds सभि एव पभि बोकुसुमयो शीर्यमाणित ।
१२ D om. न Kum. 8, 2, 04.
१३ वायुर्वायुर्वा C.
१४ पाद्यं C.
१५ अवाय महारण्यं A.; अथवा रण्यं D; अद्यायमरण्यं B. C. F

तिक्रमेऽपि। स्वय ह ओदनं भुङ्क्ते। उपाध्यायं सक्तून्[१] पाययति॥ स्वयमह रथेन याति। उपाध्याय पदाति गमयति॥ ह: पादपूरणेऽपि। इति ह स्माङ्कराचार्याः॥ अहशब्द. पूजायामपि भवति। यथा। अह माणवको भुङ्क्ते॥ चेमार्थेऽपि शाश्वतः[२]॥*॥ एव। इति नियमानियमौपम्योत्प्रेचासु[३]। अहमेव स्वयमिद वदामि[४]॥ अद्येव। इह्येव॥ ओस्त्वेव मेऽस्तु॥ तमेव[५] मेना दुहितुः कथचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार[६]। तमेवेति मनोरथमिवेत्यर्थ.[७]॥ क्वेव[८] भोच्यसे। इत्यनवक्लृप्ताविव त्येके[९]॥*॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारैवार्थेषु[१०]॥ एव वादिनि देवर्षौ॥ एवं कुरु॥ नैव[११] मस्याः॥ अग्निरेव विप्रः[१२]॥ एवं पठ[१३]॥ एव तावत्॥ एवमेतत् कः[१४] सदेहः॥ एव कुर्मः[१५]॥ आहार्यमेव[१६] मृगनाभिपत्त्रमियानशेषेण तयोर्विशेषः[१७]॥*॥ न ह। इति प्रत्यारम्भे। न ह भोच्यस इति॥*॥ न हि। न वा। नो[१८]। इति निषेधे॥ न हि न हि[१९] महिमानं प्राप्य तृप्यन्ति

---

१ घक्तून् C, सक्तूयान् B

२ Thus A, चमार्थे° B F, चामार्थे° C, D om this sentence

३ एवेत्यवधारणानियोगौपम्यनियोगेषु। D

४ Rgv x 125, 5

५ D om from तमेव to इत्येके but has instead अद्यैव गच्छ। त एते चादय पञ्च यद्योगे व स्सादयो न भवन्ति॥

६ Kum S 7, 24

७ °मनोरथमेवेत्यर्थ. F

८ क्विव A B C, Pân viii 1, 62, Sch

९ C om the first इति, for the second C F read अपि, F adds त एते चादय पंच। यद्योगे वस्सादयो न भवंति।

१० प्रकृतिपरामर्शप्राकार° B, °कारैवार्थेषु B D, °कारवार्थेषु C

११ नैव B

१२ अग्निरेवं मस्या विप्र'। C, अग्निरेव विप्र. A (supplied on paper)

१३ पच D, C om पठ। एवं तावत् (lacuna)

१४ एव तत्क' A D, e g Ratnâv (Capp, Böhtl 's Chr) 291, 7, 13

१५ कुर्म इति। B C F

१६ अहार्यमेव F

१७ तयोशेषत.। C

१८ ? अ। नो। see next page, note ६

१९ न हि once only B D

यथा[1] ॥ यद्वा[2]। अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । न हि सकृन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति । समुच्चरि व्यर्थे ॥ न वा कुर्यात्[3] ॥ व्यञ्जनमक्षरं परं वर्णं नयेत्[4] । यद्वा[5] । अग्निर्व इव भाषते । विप्रवत्र भूप इत्यर्थे[6] ॥ ददहदपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्य[7] ॥०॥ चनेति चिदर्थे। किमो विभक्तिप्रत्ययान्तात् पर एव चास्य प्रयोगो भवति । तद्यथा[8] । कश्चन । का चन । किं चन । के चन । क्व चन । कदा चन[8] । कथं चनेति ॥०॥ हि । इति[9] स्फुटार्थनिश्चयेषु[10] । को यथाविधो हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ हास्य हि सर्वपदं परपतदचार हासेरधुना भवावधीम[11] ॥ अग्निरिहास्ति धूमो हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घायितावयवेत्यादौ पादपूरणविशेषावधारणादावपि[12] ॥०॥ वै । इति प्रबोधने । वै देवदत्त ॥ पादाविसमयोरपि ॥०॥ स्वधा । स्वाहा । इति पितृदेवताप्रदानयो । स्वधा पितृभ्य । स्वाहाऽग्नये ॥०॥ रे । इत्यनादरदानयो । अं व रे किं करिष्यसि ॥ रैकरोति । दानं ददातीत्यर्थं ॥०॥ वै । इति पादपूरणे । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवा स्थविरं विदु[13] ॥ इत्यस्तिवै देवानां पु-

---

१ सम्यक्ति॰ D.; समुच्चि॰ C.; F adds विकल्पे पि । कल्पोर्णिद्रामुक्तीय न वा (cf. Kāt. I. 2, 4) । न वा कुर्यात् ।

२ D. om. to भूप इत्यर्थे ।

३ B. C. F om. from न॰

४ F om. वर्णं; cf. Kāt. I. 1, 21.

५ यथा A.; अग्निर्विप्र॰ F

६ see Note २ [A gloss? Professor Aufrecht thinks this refers to an unnamed च before नो in the text.]

७ Śiśupāl. 11, 4.

८ न यमान्तानुभावात् भावमयपाठे चनाभिधानात्तद्यथा D

९ हिरिति MSS

१० स्फुटार्थनिश्च॰ A. F (?); स्फुटार्थ हेतुषु B. C.; स्फुटार्थे हेतौ च । D

११ भवावधी । C.; D omits this example; F adds इति भाष्ये । Śiśupāl. 12, 23 (भवावधी॰ ed.)

१२ दीर्घायितावयवेत्यादौ॰ B.; दीर्घायितेत्यादिव्येति पादपूरणादावपि C.

१३ Manu 2, 156.

रोहित इति विशेषेऽपि ॥ * ॥ यदि । इति पक्षान्तरे । यदि श्रमः किं तपसेति[१] ॥ * ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया वाच्यो[२] यदुतेहागम्यताम् ॥ * ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः[३] । नूनं शरत् प्रफुल्ला हि काशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति[४] ॥ उत्प्रेक्षायामपि[५] ॥ * ॥ न हि कमिति निषेधे । अस्ति ते किंचित् । न हि कमिति ॥ * ॥ उताहो । इति वितर्के । गौरयमुताहो गवय इति ॥ * ॥ हा । इति विस्मयविषादशुग्जुगुप्सार्तिषु[६] । हा त्वक्ष पाटलिपुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥[७] हा प्रिये जानकि ॥ हा देवदत्त ॥ हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः[८] ॥ * ॥ ही । इति विस्मयविषादयोः । हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः[९] ॥ शतकृत्वोऽप्यधीयाना ही न विद्मो जडा वयम् ॥ * ॥ हे । इति संबोधने । हे देवदत्तेति ॥ श्लाघाविस्मययोरपि[१०] ॥ * ॥ किमुत । इति किंपुनरर्थेऽतिशये पक्षान्तरे च[११] ॥ प्राकृतो[१२]ऽपि पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति ॥ किमुत ब्रह्मविन्नेमिः[१३] ॥ किमुत रज्जुः किमुत सर्पः ॥ * ॥ यदि नाम । इति प्रकृतान्यथात्वे । विप्रोऽसि यदि नाम मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थ इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः[१४] ।
कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ * ॥

---

१ B C F add यदि वेत्यपि । यदि वा स्तुवंल्हन्यपि ॥
२ वाची B
३ वितर्कनिश्चययो. F
४ प्रिया B C F
५ Om D
६ B om विस्मय, °शुक्प्सार्त्तिषु D
७ Mahâvîrach p 27, 18, हा प्रिये° Uttararâm. (1870) p 63, 6
८ *E g* Hitop 114, 12
९ Śiśup 11, 64, शतकृत्वो° Böhtl. Spr 868
१० श्लाघ्यवि° D
११ D om from अतिशये.
१२ प्रकृतो A
१३ ब्रह्मविन्नमिः A, ब्रह्मविन्नध्मिः B; ब्रह्मवित्तस्मि C, C om किमुत, D om from किमुत ब्र° to सर्पः
१४ महावाताहतिशतिभ्रांत° B; Kâmand Nît. 3, 11

भूपाः[1] ॥ यद्वा[2] । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । न हि सकृन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति । अथ हि त्यर्थे ॥ न वा कुर्यात्[3] ॥ अक्षुण्णमक्षरं परं वर्णं भजेत्[4] । यद्वा[5] । अपि त्वमेव मायसे । विमलज भूप इत्यर्थः[6] ॥ इहहपि गिरमस्मार्जुमते यो मनुज[7] ॥ ० ॥ चनेति चिदर्थे । किमो विभक्तिप्रत्ययान्तात् परं एव चास्य प्रयोगो भवति । तद्यथा[8] । कश्चन । का चन । किं चन । के चन । क चन । कदा चन[8] । कथं चनेति ॥ ० ॥ हि । इति[9] स्फुटार्थनिश्चयहेतुषु[10] । को ह्यनाश्रितो वक्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ दाक्ष्ये हि यथ पकडं यदपतद्यकार रायेरपुवा वनावलीम[11] ॥ अग्निरिहास्ति धूमो हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घोषितावयोत्यादौ पादपूरणविशेषाधार पादावपि[12] ॥ ० ॥ है । इति संबोधने । है देवदत्त ॥ साधाविसमयोरपि ॥ ० ॥ स्वधा । स्वाहा । इति पितृदेवताप्रदानयोः । स्वधा पितृभ्यः । स्वाहाऽग्नये ॥ ० ॥ रे । इत्यनादरसंबोधनयोः । न र रे किं करिष्यसि ॥ रैवरोति । दान इत्यातीत्यर्थे ॥ ० ॥ वै । इति पादपूरणे । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः[13] ॥ इत्यसातिर्वै देवानां पु-

---

१ तदपि D; कर्णीति° C.; F adds विकसे पि । अथपौर्णिमामुपोष्य वा (cf. Kāt. I. 8, 4) । न वा कुर्यात् ।

२ D om. to भूप इत्यर्थः ।

३ B. C. F om. from न°

४ F om. वर्णं; cf. Kāt. I. 1 21.

५ यथा A.; यथापि° F

६ see Note २ [A gloss? Professor Aufrecht thinks this refers to an assumed च before वो in the text.]

७ Śiśupāl. II 4.

८ न यथासंख्यमुपादानात् भावप्रधानादि वचनात्केवलात्स्वदाचन° D.

९ हिरिति MSS.

१० स्फुटार्थेतरनि° A. F (?); स्फुटार्थहेतुषु B. C.; स्फुटार्थे हेतौ च । D.

११ वनावली । C.; D omits this example; F adds इति माघः; Śiśupāl. I., 22 (वनावली ed.)

१२ दीर्घोषितावयोत्यादौ° B.; दीर्घोषितोऽस्मीति पादपूरणादावपि C.

१३ Manu 2, 156.

रोहित इति विशेषेऽपि ॥ * ॥ यदि । इति पक्षान्तरे । यदि श्रमः किं तपसेति[१] ॥ * ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया वाच्यो[२] यदुतेहागम्यताम् ॥ * ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः[३] । नूनं शरत् प्रफुल्ला हि काशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति[४] ॥ उत्प्रेक्षायामपि[५] ॥ * ॥ न हि कमिति निषेधे । अस्ति ते किंचित् । न हि कमिति ॥ * ॥ उताहो । इति वितर्के । गौरयमुताहो गवय इति ॥ * ॥ हा । इति विस्मयविषादशुग्जुगुप्सार्तिषु[६] । हा लब्धं पाटलिपुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥[७] हा प्रिये जानकि ॥ हा देवदत्त ॥ हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः[८] ॥ * ॥ ही । इति विस्मयविषादयोः । हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः[९] ॥ शतकृत्वोऽप्यधीयाना ही न विद्मो जडा वयम् ॥ * ॥ हे । इति संबोधने । हे देवदत्तेति ॥ श्लाघाविस्मययोरपि[१०] ॥ * ॥ किमुत । इति किंपुनरर्थेऽतिशये पक्षान्तरे च[११] ॥ प्राकृतो[१२]ऽपि पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति ॥ किमुत ब्रह्मविन्नेभिः[१३] ॥ किमुत रज्जुः किमुत सर्पः ॥ * ॥ यदि नाम । इति प्रकृतान्यथात्वे । विप्रोऽसि यदि नाम मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थे इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः[१४] ।
कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ * ॥

---

१ B C F add यदि वेत्यपि । यदि वा स्युर्वह्न्यपि ॥
२ वाचो B
३ वितर्कनिश्चययोः F
४ प्रिया B C F
५ Om D
६ B om विस्मय, ॰शुकुप्सार्त्तिषु D
७ Mahâvîrach p 27, 18, हा प्रिये॰ Uttararâm (1870) p 63, 6
८ *E g* Hitop 114, 12
९ Śiśup 11, 64, शतकृत्वो॰ Böhtl. Spr 868
१० श्लाघ्यवि॰ D
११ D om from अतिशये.
१२ प्रकृतो A
१३ ब्रह्मविन्नमिः A, ब्रह्मविन्नाध्मिः B; ब्रह्मविन्नस्मि C, C om किमुत, D om. from किमुत ब्र॰ to सर्पः
१४ महावाताहतिशतिभ्रांत॰ B, Kâmand Nît. 3, 11

इव । इतीवदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु । अङ्गार इवाननम् । चन्द्र इव मुखम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि[1] । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ ० ॥ तु । इति[2] विशेषावधारणपूजाप्रवृत्तिपादपूरणाप्यर्थेषु[3] । मृष्टं पयो मृष्टतरं तु दुग्धम् । आत्मादयस्तु प्रमेयम्[4] । यथा । भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः[5] । यस्तु मामवको भुङ्क्ते । त्वं तु किं करिष्यसि । आज्ञापयामि तु ते[6] ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम्[7] ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यत इत्यर्थः ॥ पृष्टीर्थं[8] व्याकरणम् । धर्मं तु दुर्लभम् ॥ ० ॥ तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु[9] । देवदत्तो गच्छतु । तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति च[10] प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शीलमुदारदर्शने[11] ॥ इदमपि तथेति ॥ ० ॥ अहो । हो । अहो । हो । इति संबोधने[12] । अहो ब्राह्मणाः । हो ब्रह्मन् । अहो पान्थ किमाकुलः । दुःखहो हो वियोग इति ॥ ० ॥ इति च । इति लोकप्रवादागमयोः । इति चाकरोत्[13] ॥ इति च चकार ॥ इति ह स्मोपाध्यायो ब्रूते पुनर्वसुरात्रेय इति[14] ॥ ० ॥ नु । इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षाविवादपादपूरणेषु[15] । को नु वायमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ यथार्थं कर्द

1 Mṛichchh. 14, 16.
2 तुरिति MSS.
3 °पूजापादपूर्ति° B.
4 Gaut. Nyây. S. 1, 9.
5 पाण्डवानां रौद्र C.; पाण्डवानामे-वैव B.
6 ते इति B. C. F; करवाणि तु इति । D
7 आनुष D; ह्यानुषङ्गिकमपि कर्तव्य कीर्त्यत इत्यर्थः C; B. om. आनुषङ्गिकं once.
8 पृष्टीर्थ A. D
9 °सादृश्येषु B.
10 सा B. C. F
11 Kum. S. 5, 36.
12 संबोधनार्थे । D
13 अकरोत् D.
14 Cf. the beginnings of chapters in the Charaka S.
15 B. C. om. प्रश्न; °वितर्कोत्प्रेक्षा° F; °विवादपूरणेषु B.; D om. विवाद

देवदत्त। अयं नु करोमि भोः ॥ वृचस्य[1] नु ते पुरुहूत वयाः ॥ अहिर्नु रज्जुर्नु ॥ रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु[2] ॥ क्व नु मां त्वदधीनजीविताम्[3]। आख्यास्यामि नु ते। इति ॥ * ॥ सह। अमा[4]। इत्येकक्रियादियोगे। पुत्रेण सहाधीते। पुत्रेण सह पण्डितः। पुत्रेण सह धनवानिति ॥ अमा सह भवतीत्यमात्यः ॥ सामीप्येऽप्यमा[5] ॥ * ॥ ननु। इति परमताक्षेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्नप्रश्नयेषु[6]। ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः[7] ॥ अथवा। आपदो नन्वहो[8] वन्द्याः सारासारविवेचिकाः[9] ॥ नन्वनुजानीहि माम् ॥ अकार्षीः कटं देवदत्त। ननु करोमि भोः[10] ॥ एवं प्रश्नयोरप्युदाहार्यम्। विरोधोक्तौ ननु वेत्यपि[11] पठनीयम् ॥ * ॥ नञ्। इति[12] निषेधेषदर्थाक्षेपेषु। अब्राह्मणः। अब्राह्मणी[13]। अनुदरा कन्या। अपचसि त्वं वृषलेति ॥ ञकारो नञो न् इत्यत्र विशेषणार्थः[14] ॥ ४ ॥

किंस्वित्[15] प्रत्युत यच्च कच्चन न कं सत्रा समं साकमः[16]
सार्धं जातु कृतं यदा वदि वदूमाहो नवै[17] यावतः।
आहोस्वित् किल किंकिलालमररे दिष्ट्योां चिरस्य प्रगे
ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्छुभं कूपतः ॥ ५ ॥

---

१ दृचस्य D, Rgv VI 24, 3
२ Kirât 9, 15
३ D om this example Kum S 4 6
४ सहामेति। MSS
५ सामीप्यमा B, सामीप्यं मा C, समीप्ये प्यमा A corr from समीपोस्तमा, om D
६ परमाता° A, पस्मताक्षेयानुज्ञेषणापृष्ट° D
७ विपाश्चता D, ननु वक्तृविगुणगृह्या° B Kirât. 2, 5
८ नत्वहो B C
९ सारसार° A, °विवेचका D
१० ननु कमेह भो। D
११ निषेधोक्तौ° C, चेत्यपि F
१२ नञीति C
१३ B C F om this, B also the preceding example
१४ नञो नित्यवविशेषणार्थं A, नञो नित्यर्थविशे° D, cf Pan VI 3 73
१५ किस्वित्° A
१६ साकमौ B C F
१७ तवै F

कि स्विदिति वितर्के । स्थाणुरयं कि स्वित् पुरुषः ॥•॥ प्रत्युत । इत्युक्तवैपरीत्ये[1] । न स्तोष पुनरस्तोऽपि प्रत्युतेयमसंक्रिया[2] ॥•॥ यद्य । इत्येतदत्यल्पमसर्वमर्यादायर्थेषु[3] । नावकल्पयामि[4] । न मर्षयामि । मर्षामहे । यावद्यै यत्र तत्रभवान्[5] वृषलं याजयेदिति ॥•॥ कच्चन । इति कामप्रवेदने । कच्चन जीवति ते माता ॥•॥ न । इति निषेधोप मानयोः । नाथव प्रतिपदं प्रमदानां[6] नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ च गौ न भीम इति[7] । अयमुपमानवाची इवच्छेव । स चोपमानपदात्पर एव[8] ॥•॥ कमित्यनर्थकं पादपूरणे[9] । शिशिर जीवनाय[10] कम् ॥•॥ सचा । समम् । साकम् । सार्धमिति सहार्थे[11] ॥•॥ जातु । इति कदा चिदर्थे । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति[12] ॥•॥ कृतमिति निवारणनिषेधयोः । कृतं कृत वाक्येन ॥ कृत पुरुषप्रश्नेन जातिमा चावस्थिता ॥ ॥ यदा । इति हेतौ । यदा कर्णः सर्वगतस्तमुच्चय इति[13] ॥•॥ वदि । इति छम्पारचे ॥•॥ वहिति वियोगपादपूरणयोः ॥ वहिति[14] दारुण प्रशंसायां शोभीत ॥•॥ कमिति[15] स्तोका विकार वचने । कं गायमेव वेत्सि ॥ ॥ आहो । इति वितर्के पर्याये च[16] । स्था णुरयमाहो पुरुष इति ॥

---

1 इति वैपरीत्ये D.

2 Kirāt. 2, 137 पुनरस्तो ed., comm.

3 इत्यत्र A इत्येतदत्यल्पमसर्व- मर्दो D

4 यत्र नावकल्पयामि F

5 यत्र भवान

6 प्रमादानां B Kirāt. 9. 55.

7 न मृषा न A Ṛgv 1. 134, 2

8 पूर्व एव B ; पूर्व एव पर एवे त्यपि F D om. from 'चाव' for which it has पिब मुखी यर्थेन इति ॥

9 पादपूरणेऽपि F

10 जीवनाय B. C.

11 सहार्थे D ; B. C. add हैमिति पा दपूरणे । सत्यमित्यर्थे । सार्धमित्यपि मिति वा आहोस्विदर्थे ; F. हैमिति पादपू रणे । एवमित्यवधारणे हैमरिति विस्म याद्दीमसत्यमित्यपि एतमित्यव च सा र्धमित्यपि मिति वा आहोस्विदर्थे ॥

12 Manu 2, 94

13 Kirāt. 8, 5, 53.

14 वहिरित F

15 कं कमिति B.

16 D om. पर्याये च

अम्भेरम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपायादिह[1] हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते[2]।
आहो रिक्तः[3] कथमपि[4] भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः[5] ॥*॥

न वै। इति निषेधावधारणे विशेषनिषेधे[6] च। न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति[7]। नैव स्त्रीणां सौहार्दानीत्यर्थः[8] ॥ न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसीति[9] ॥*॥ यावदिति साकल्यावधिमानावधारणकालावधिषु[10]। यावत्कार्यं तावत्कुरु। सकलं कुर्वित्यर्थः ॥ यावद्गन्ता तावत्तिष्ठ। यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्[11]। यावद्भिः खे मरुतां चरन्ति ॥ अन्यत्रापि दृश्यते।

यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती[12] ॥

यावज्जीवमधीते ॥*॥ आहो स्विदित्याहोवत् ॥*॥ किल। इत्यागमारुचिन्यक्करणसभाव्यहेलनीकेषु। जघान कंसं किल वासुदेवः[13]। एवं किल केचिद्वदन्ति। त्वं किल योत्स्यसे। पार्थः किल विजेष्यते कुरून्[14]। स किल कविरेवमुक्तवान्[15]। गोत्रस्खलितं किलाश्रुत[16] कृत्वा ॥*॥ किं

---

१ पौतो° B C
२ क्रामन्ते A, लंघन विक्रमते। C
३ विक्तः A
४ कथयमपि A
५ Cf Kâvyapr p 205, om D
६ निषिधावधारणविशेषनिषेधयो D
७ Rgv x 95, 15
८ D om this explanatory sentence
९ Rgv i 162, 21
१० साकल्यावदेतान्यवधारणकालावधेषु D, साकल्यावधिमाधिनावधारणानवधारणकालावधिषु B C, साकल्यावधिमानावधारणानवधारणकालावधिषु F
११ B C add कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारयति।
१२ Kum S 3, 4
१३ Mahâbh on Pân 3, 2, 111
१४ पार्थः किल दिष्टु प्रशस्यते कुरून्। C
१५ Bâlarâm (Ben 1869) 7, 19
१६ किलाश्रुभं A.

किम । इति कोधाभ्यसूयो[१] । न मर्षयामि । न सहे । किं किम तमभवान् वृषलं याजयिष्यति[२] ॥ ०॥ यत्तमिति भूषणपर्याप्तिवारण-रक्षानिषेधेषु[३] । यत्कार ॥ यत्तमस्यस्य धनम् । शक्तिरित्यर्थः ॥ यत्तं मल्लो मल्लाय ॥ यत्तमतिप्रसङ्गेन[४] ॥ याजयाजमिदं यज्ञो यस्य दाराण पावरत्[५] । न युक्तमेतदित्यर्थः ॥ ०॥ अररे । इत्यवक्षेपसंबोधने । अररे महाराज प्रति क्षुत[६] जविषा ॥ ०॥ हिक्का । इत्यानन्दे । हिक्का वर्धा मये[७] ॥ सभाजनदर्शनप्रातिकोव्येष्विव्येके ॥ भिषक्ती वाक्येति[८] केचि त्पठन्ति ॥ ०॥ ऊमिति[९] कोपमोक्षे । ऊ[९] वैवाक्षि तव प्रिया ॥ ०॥ चि रम । इति काकभूषणे । चिरम पायार्थमसक्षि हिम्मवैरिति[१०] ॥ ०॥ मभे । इति मातरर्थे[११] । मभे मनुष्यसे ॥ ०॥ ते । मे । इति त्वया । मया । इत्यर्थे ॥ श्रुत मे राजशार्दूल । श्रुत मे[१२] भरतर्षभेति ॥ ०॥ येन । तेन । इति हेतौ ॥ वितर भिरमुकारा[१३] येन मूका पिका ॥ अ ॥ यवनवधितय तां हिय येन वधु मारिष्यम[१४] ॥ नदीं तेन बगाम । गमने नदी[१५] हेतुरितीयात्ख्यात् ॥ तथा हि जाम्बवतीहरणे[१६] ।

मार्तण्डर्यं[१७] येन मिहन्तचतुर्विधस्य सावकामिह वमाये[१८] ।

---

१ कोधमसूयी D
२ याजयति D
३ D om. धारण
४ यत्तमिति प्र॰ B.
५ Bhag. X, 40.
६ क्षुत D ; om. F
७ मर्षसि (orig. मर्षमाहात्) D
८ वाक्येति F [? वाक्यम or वाक्ये]
९ चोमिति ऊँ F
१० पायार्थमर्मासिमिवमेरिति B.
Bhag. I 81 (चिराय eds.)
११ मातरर्थे B.
१२ मे B.
१३ भिरमुकारा A. ; वितर भिरमुका रायिमपाका पिका अ D
१४ D om. this example ; तारं हिर्वं मारिष्यंत नदी तेन॰ F
१५ गमननदी D ; गमयेन । नदी F
१६ D om. from तथा हि to मुकर्मी पीमपक्षत्रिय ।
१७ कांपुवत्माहरणे सोर्हद्व F ; का ईद्भव B C.
१८ येन भिहन्तचतुर्विधस्य सावाप मिहं नमाये । B. C.

कादम्बर्याम्। सप्रश्रयं मदलेखा तेन वालतप्रमुखो[1] भूत्वा ॥ अपि च।

हा कः[2] पीडयते पयोधरतटे[3] मातः किमीयः करो[4]
नाभी तेन क एष कर्षति[5] मुञ्जर्नीवीमपश्यन्निव[6] ॥

येन दाता तेन श्लाघ्यः[7] ॥*॥ चिराय। इति चिरस्यार्थे। चिराय निर्धनो भूत्वा भवत्यञ्जा[8] महाधन इति ॥*॥ न ह वै। इति निश्चितनिषेधावधारणे[9]। न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति[10] ॥*॥ शश्वदिति सार्वकाल्ये। शश्वच्चकारेत्यादि ॥ सातत्येऽपि। शश्वद्भक्ति कुशिचितः ॥ नित्यसहार्थयोरपि। शाश्वत वैरम्[11]। शश्वद्भुञ्जाते इति[12] ॥*॥ शुभमिति कल्याणे। शुभयुः[13] ॥*॥ कूपदिति प्रश्नवितर्कप्रशंसासु। कूपदयं गायति ॥ ५ ॥

वाव त्वाव तुवै नुवै[14] खलु चिराद् हेतावृतं तावतो[15]
माचायां मम हुं चिरेण पशवः प्राह्लु[16] मुकं माकिरः।
अन्योन्यस्य यथाकथाच वषटो[17] मयो स्म माभ्मायकिं
चेदह्नाय हयेऽय्यये[18] नकिरे[19] राचो पुरा सीमदः ॥ ६ ॥

वाव। इत्येवार्थे। अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति[20] ॥*॥

---

१ वलितमुखो B C F
२ हीक. । पी° A B
३ पयोधरमये B C F
४ किमायः करो C
५ ? thus F , °कर्षति B , मा भी तेन° A , नालांतिन एष° C
६ See Note १६, page १२
७ तेन ग्राह श्लाघ्य. C
८ भवत्यञ्ज्ञा C. F , भवत्यद्वा B , भवत्यत्का C corr
९ Thus B C , इति निषिधावधारणेA , निस्चितनिषेध — D
१० वै श° D , cf Chhând Up 8,12 1
११ शाश्वतवैर D
१२ शाश्वद्° B,, भुञ्जान इति D
१३ शुभमुक्तं D
१४ नवै B , नु A
१५ तावदे D E, not F , see Note १०, next page.
१६ प्राह्णे A C D
१७ वषटो B C F
१८ हये अयी अये C , हऽ
१९ नकिमरे F
२० Cf C

स्थाने । इति विशेषणे वाक्यार्थे[1] । कथं स्थाने प्रयतत इति ॥ तान्ता
विभावनुमानप्रतिज्ञाशेषसमाप्तिष्विति[2] केचित् । तावदित्यपि[3] ॥ ।
द वै । इति विशेषे । अथ द वै मन्यत इति ॥ • ॥ नु वै । इति वितर्के ।
को नु वै गच्छतीति ॥ • ॥ खलु । इति निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानु
नयनियमनिश्चयवेदविवादेषु[4] । खलु कृत्वा । भयो खल्वाऽऽ ॥ व
खल्वधीते वेदम् ॥ न खलु न खलु मुग्धे साहस कार्यमेतत् ॥ महतिवा
रा खलु मातुर्मा धिष[5] । महतिवारा एवेत्यर्थं ॥ खलु दानम् । न
दधीन खलु देविनां सुखम्[6] । न विदीर्ये कठिना खलु स्त्रिय[7] ॥ • ॥
चिरादिति चिरार्थे । चिराद् दृष्टोऽसीति ॥ • ॥ वेतौ । इति निनि
त्तार्थे । वेतौ दृश्यति ॥ • ॥ चलमिति सत्यार्थे । चलं ब्रवीति ॥ • ॥ ता
वदिति दृष्टयोगितासाकल्यमानकमावधिषु[8] । यावत्कार्यं तावत्कुरु
यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । तमेव तावत्परिचिन्वन्तु स्वयम्[9] । तावदधी
यावदुच्यते[10] ॥ यावत्तावच्छब्दौ[11] परस्परसापेक्षावेव सम्बन्धविवक्षा
मात्यार्थिकमर्थं गमयत । कश्चित्तु केवलौ[12] ॥ • ॥ मात्रामात्रमित्यल्प
रिमाणे । मात्रामात्रं भोजनं ॥ • ॥ मम । इति मध्यमाक्षसम्बन्धे । ममैतत्

१ वाक्यार्थे B. C. F

२ (lacuna) षमाभमावमति° सु-
माप्तिष्विति C.; प्रतिज्ञामिषसमाप्तिष्वि
ति D.; तानतविभावऽनुमान B.; ता
नाधिमावनुमती(?) A.

३ यावदित्यपि B C. F

४ निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु । C
निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयनिय
मेषु । D.

५ Kirât. I 23

६ Kum. 5. 4, 10

७ D om. this ex ; Kum. 5. 4, 5.

८ तावदिति साकल्यमानकमावधिषु ।
A मावदिति [illegible]मानकमा
वावधिषु C.; A. omits from तावदि
to यावत्तावच्छब्दौ

९ D om. स्वयं Kum. 5. 4, 67

१० D corr तं तावदधीत यावत्
यावे

११ Om. A. (see ८); D. om. from य
यत्ताव° to केवलौ ।

१२ केवलावपि P ; D F add here
ए इति संबोधने । यथा मद्विकार
[तदिकारेपि D.] । ए याव देहि मर्व
खण्डेतीराजसुमत [नखपतेतीरजुसुप
F] । सं भौ मतिमिषादत्स महात्मा
नानिमाहद [मतिमिषाधर्मार्थं धीमा
नानिमाहन D.] ॥

भावो ममत्वं[1] ममता । निर्गतो[2] ममेत्यस्मादिति निर्ममः ॥*॥ ऊमित्यनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकोपेषु[3] । ऊं ऊ मुञ्च[4] । ऊं राक्षसोऽयम् । ऊं स त्वमसि । ऊ निर्लज्जापसरेति ॥

आः कष्टं बत ही चित्रं ऊं मातर्दैवतानि धिक् ।
हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः[5] ॥

धिङ्मातः केकयि[6] । किं त्वयानुष्ठितमित्यर्थः ॥*॥ चिरेण । इति चिरायार्थे[7] । चिरेण मित्र व्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥*॥ पशु । इति सम्यगर्थे । लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः[8] । दर्शनीयं ज्ञानं[9] सम्यक् प्रतिपद्यमाना लोभं परित्यजन्तीत्यर्थः ॥*॥ प्राह्ने[10] । इत्यह्नः प्रारम्भे । प्राह्ने गच्छति[11] ॥*॥ शुकमिति शैघ्र्ये । शुक गच्छति ॥*॥ माकिरिति निषेधवर्जनयोः । रक्षां मे[12] माकिः कुर्विति ॥ सान्तं तु[13] शाकटायनः । तथा नकिःशब्दमपि[14] ॥*॥ अन्योन्यस्य । इति परस्परार्थे । अन्योन्यस्य स्मरन्ति[15] ॥*॥ यथा कथा च । इत्यनादरे । यथा कथा च दीयते । यथा कथा च दक्षिणेति ॥*॥ वषडिति देवहविर्दाने । वषडिन्द्रायेति ॥*॥ मर्या । इति सीमबन्धने । मर्या आदीयते । इति मर्यादा । सीमबन्धनेन गृह्यत इत्यर्थः ॥*॥ स्म । इत्यतीते वाक्यपूरणे

---

१ Om C
२ निर्गता C
३ °स्मरणाभर्त्सनेषु । D
४ B om one ऊं
५ Bhatt. 6, 11
६ कैकेयि B C F
७ चिरार्थे C
८ लोभं A B C F ; न याति B C F (perhap also Vardhamâna?), Rgv iii 53, 23
९ ज्ञानं न A , D om this explanation
१० प्राह्णे A C D
११ न गच्छति B C
१२ रक्षां ते D , रक्षा मे C
१३ सातस्तु A , शांतं तु B
१४ नकिःशब्दमपि B
१५ स्मरति C , in B a leaf (fol. 4) is missing containing from न्यस्य स्मरन्ति to अधो नाम पर्वतमारोह under नाम n Dist. 8

च[1]। इति च कोपाध्याय कथयति। अत्र च विदभ्रापयन्नमवाप
येति[2] ॥ ० ॥ माङ्। मा। इति निषेधाभयत्वयो[3]। मा कार्षीत्। म
भवतु तव पापम्। मा भविष्यति सीतार्ता जानकी चरयकिता[4]॥ क
कारो तुकमाक्षीति[5] निषेधार्थे ॥ ० ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे। देवद
मच्छसि। अथ किम् ॥ ० ॥ चेदिति यद्यर्थे। प्राप्तिश्चेद्धतेन[6] किम ॥ ०
यच्चाय। इति प्रीत्यर्थे। यच्चाय सा नियमवं कममनुससर्जेति[7]॥
इय। अयि। इति संबोधने। इये वासे मनसा तिष्ठ घोरे[8]। अयि विवर्
हि कृष्णोपगूहनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि[9]। अम्ययि[10] साहसकारिणि ॥ ०
अये। इति स्मरणे। अये रामो दाशरथि ॥ ० ॥ नकिरित्यौपम्ये[11]
मेघो नकिर्वर्षति[12] ॥ प्रतिषेधवर्जनयोरपि ॥ ० ॥ अरे। इति हीनसंबो
धने। अरे चौर[13] ॥ ० ॥ रात्री। इति निशायामित्यर्थे। रात्री
सुप्त तु कृच्छ्रपि[14]। रात्रीचर॰ ॥ ० ॥ पुरा। इति प्रबन्धभविष्यद्दासनि
चिरातीतेषु[15]। उपाध्यायेन पुराधीयते स्म। अविरतमपाठीत्यर्थं[16]।
अथ पुरा देवो वर्षति। समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम्।
पुरातनमिति ॥ कश्चिद् भविष्यत्यासन्नो[17] चिरेऽतीते चेति[18] इत्य

1 या C.; यादृपु D corr

2 अध्यापयति D

3 माङिति निषेधे। D

4 D om. this example.

5 माङ् कुरुीति F; cf. Pāṇ. III. 3, 175.

6 ? प्राप्तिश्चेद्॰ C.; cf. Böhtl. Spr 2016; संतरो A. F; संतश्चेद्॰ B. D.

7 Kum. 8. 5 80.

8 Ṛgv x. 95, 1.

9 अनुनयेऽपि अयि। D.

10 अयि C. cf. Ratn. 315, 22.

11 नकिरित्यौ॰ F

12 नकि॰ C. F; A. C. F add नि
वराय

13 चौरेति C. F; चौरति D.

14 कृच्छ्रपि D and om. रात्रीचर

15 पुरेति बंधसविधतायदिचिरातीतेषु C.; पुरेति प्रतिबंध॰ F; पुरेति प्रतिबंधभविष्यद्दासन्नेचिरा॰ D.

16 ॰पाठयतार्थ (?) A.; B om. from उपाध्याये॰ to पुनमाह

17 पुरातनमिति भविष्यत्यति। भ
विष्यन्ती A. C. F

18 चेति C.

[illegible][1] ॥*॥ [illegible] [illegible][2] [illegible]
दे. ॥*॥ [illegible] कस्तद्वेद यदद्भुतम्[3] ॥ [illegible]

श्रौषड् वौषड् प्याडहो नोहि वाट्
कूपत् कच्चिद् यत्र नेदङ्ग हन्त ।
नि नै[4] कुवद् [illegible] [illegible]
कुं हं हिं वट् वेट्स्वायो नुकं वा[5] ॥ ७ ॥

श्रौषट् । वौषडिति वषड्वत्स्वार्थे ॥*॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रण-यो:[6] । प्याड् शीघ्रं पठति । प्याड् पठक:[7] ॥ हिंसासत्ययोरपि शाकटायन:[8] ॥ कश्चिच्चिरत्ने ऽतीते काले । इतीदं ऽनागते चेति इन्दु-गाह[9] ॥*॥ अहो । इति सम्बोधनाश्चर्ययो: । अहो बत महत्कष्टं बहु-ज्ञानपि याचते[10] । अहो रूपम् अहो रूपमिति ॥*॥ नो हि । इति प्रतिषेधे । नो हि पठसि[11] त्वम् ॥*॥ वाडिति वदर्थे । वाडिति तु टान्तं वषडर्थे श्रीभोज: ॥*॥ कूपदिति कूपदर्थे ॥*॥ कच्चिदिति कच्चन-वत् ॥*॥ यत्र । इति यत्रवत्[12] ॥*॥ नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्मा-यन्तो[13] नरकं पताम ॥ प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटा-यन.[14] ॥*॥ अङ्ग । इति पूजासंबोधनयो.[15] । अङ्ग विद्वन्माणवकम्-

---

१ See Note १६ previous page.
२ Rgv II 28, 4
३ Rgv I 170, 1
४ नै C
५ वेद्यायो° F, नुकवा C F
६ आमन्त्रणप्रशंसयो C F, प्रशंसायां D
७ प्याड शीघ्र° प्याड पा° A, D om the second example.
८ हिंसासत्योरपि° A., हिंसासत्ययोरपि° C, D om from हिंसा°
९ Thus D F, A. C. om from वाचिच्चिरत्ने° A gloss or transferred here from after the passage on चिरे above?
१० Cf Böhtl Sp 836
११ पचसि D
१२ °यत्रसत् C; यत्रेति यदत्र । F.
१३ जिह्मायतो MSS, cf Nir. I 11
१४ D F om श्री
१५ सभासबोधनयो D

व्यापय । तदमन्ये[१] कथिदपु मधुरतरवेणावादिता मालती ॥ सम्बु पयोगप्राप्तिलोमेष्विति[२] श्रीशाकटायन ॥०॥ हन्त । इति हर्षानुक म्पावाक्यारम्भविषादेषु[३] । हन्त जीविता स्म[४] । पुत्रक हन्त ते धाना का[५] । हन्त ते कथयिष्यामि[६] । हन्त हता पथिकगेहिन्य ॥ हारानिव यचोरपि । भूरियं हताकार[७] । हन्त गच्छाम । निश्चयेनेत्यर्थ ॥०॥ मे । इति विशेषवितर्कयो । अर्थ मे प्रकाश्यते ।[८] कस्मा एषोऽभिगच्छ ति ॥०॥ मे । इति वितर्कपादपूरणयो । को म्ना[९] एषोऽभिगच्छ ति ॥०॥ हम्मकिञ्चन करणाभिमुख्ययो । हम्मदृश्यप्रक्ष्या[१०] सर्व जयति । हम्मसुखो[११] धावति ॥०॥ पाडिति पादयें ॥ केचित् पट । इत्यपि साहूव्यायपत्तिसावकयन्वाधिकवचनेषु[१२] ॥०॥ अयेरे । इत्यरे । इत्य र्थायें[१३] ॥०॥ बत । इति खेदखेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणेषु[१४] । वनवे नेति कथं बतास्मि यत्ने । अत्यादिरित्यर्थ[१५] ॥ अहो बत महत्क ष्टम् । हता बत वराकी सा[१६] । बत प्राप्ता सीता । अहो बतासि स्पृह णीयवीर्य[१७] । बत वितरत[१८] तोयं तोयवाहा नितान्तम्[१९] ॥०॥

---

१ तदमन्ये C.

२ समसुप° C.; F om. श्री

३ हर्षानुकम्पवाक्यारम्भ D.

४ जीवितास्म C.; जीवितास्मि A. D

५ धानका F; पुत्र हंत ते धाना का D [°धानका Kahlraer]

६ Rām. I. 43, 14; Bhag. G. x. 19.

७ भार(?) F; Bhar. 43, 20.

८ दर्शि° C.; अर्थ विशेष° D; ।क- स्मै ए A. C. D F

९ को मे A. F; कान्मे D; कोत्वे C.

१० म सुखा D

११ हंमद सुखी A. D; हंमद को C

१२ याद्व्यर्थ° F; °यावत्तायाधि- कवचनेषु C.

१३ ।अयेरे इत्यर्थायें C.; ।अये अरे इत्यर्थायें D; अयेरे इत्यरे इत्यर्थायें F; ? अयेरे altered from अरेरे

१४ इति खेदानुकम्पासंतोषविस्मया- मंत्रणेषु D

१५ D om. from वनवे नेति; Kirā- tārj. 13, 8.

१६ बत रावीया । D; वराकी । सा बत° F

१७ Kum. 3. 3, 20.

१८ वित C.; वितरतु A. D

१९ तोयवाहो नितांत A. D s.m.; 1186. Kahlraer read तोयवाहा हिमंत

अथो । इत्यन्वादेशे । इमं वेदमध्यापय । अथो एनं छन्दोऽपि[1] ॥ अन्येऽप्यर्था वक्ष्यमाणा अथशब्दवद् द्रष्टव्याः ॥*॥ कुमिति प्रश्ने[2] । कुं त्वं करोषि ॥*॥ हमित्यसमतौ । हं क एवमाह[3] ॥*॥ हिमिति स्ता-भवचनः।[4] हिं साम गीयते ॥*॥ कदिति हर्षे । कद्रुद्राय प्रचेतसे[5] ॥*॥ वेदिति वदर्थे ॥ वेडिति वषडर्थे टान्तं तु श्रीभोजः ॥*॥ अध । इत्य-थार्थे । अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः[6] ॥*॥ अघो इति आश्चर्ये ॥*॥ नु कमिति वितर्के । अहिर्नु कं रज्जुर्नु कम् ॥*॥ च । इति[7] चेदर्थे । त्वं च[8] गमिष्यसि फलिष्यति नः कामः ॥ आद्यपदात्पर एव प्रयोक्तव्यः । यदुक्तमन्यत्र[9] । चो यद्यर्थे प्रथमात्पदात्परः[10] ॥ ७ ॥

ओमादकमादुत यत्तदन्यत
पर्याप्तमग्ने कुविदाम नाम्नाः ।
अन्यच्च यावेद् विषु चित्त सुकं[11] किं
स्विदन्तरेणैकपदेऽहहोजः ॥ ८ ॥

ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थे[12] । मङ्गलप्रयोजनस्य भवति । ओँ अग्निमीळे पुरोहितम्[13] ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभस्
तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति[14] ।

---

१ इद वेद० A , ०छंदो वापि C , इमं वदाध्यापय । अमो पत वृंदोपि । D
२ प्रेमे D
३ ऊमित्य० ऊं क एवाह D
४ हिमित्यस्तो भ० D , हिं = हिङ्?
५ Rgv i 43, 1
६ Rgv vii 104, 15
७ वेति C (B ?)
८ त्वं व F and orig C (B ?)
९ । कं यदुक्तमन्यच D
१० वो यद्यर्थे० B C F , चेदाद्यर्थे० A , D om from आद्यपदात्पर०
११ शुकं A D
१२ ओमित्युपपादनाभ्यु० D.
१३ Rgv i 1, 1.
१४ Śiśup 1, 75

मम भूर्भुव स्वरोम ॥॰॥ आदित्यपार्श्वे[1]। विश्वकर्मा विमना आद्विहा या इति[2] ॥॰॥ अथ आदित्यमर्चितोपनते। कस्मादस्मादसौ[3] ॥॰॥ अत। इति वितर्कनाडार्थेभ्यश्चमुखयपदान्तरपादपूरणेषु[4]। आगुर पशुन पुरुष। अत शिरसा पतत भिन्द्यात्। अत दृक्ष पतिष्यति। आमासो भरताशुन[5]। एवमेव वर पुंसामुत राज्यसुतासम[6]। स स त्रैलोक्य प्रभो भवत्युत[7] ॥॰॥ अतादिति दैन्ये। यदध्यमधीते तत्स्या नाति ॥॰॥ अन्वदित्यम्यार्थे[8]। देवदत्त आयातो[9]ऽस्य अन्वदत्त इति ॥ इतरार्थेऽपि ॥॰॥ पर्याप्तमिति सामर्थ्यवारणयो। त्वयैव पर्याप्तम्। पर्याप्तमिकाम्येन ॥॰॥ अथे। इति पुरस्तादर्थे। अथेदर। अथेव वम् ॥॰॥ कुविदिति भूयर्थे[10]। कुविदङ्ग यवमन्त ॥ योभमर्यसासिमा वेद्यपि ॥॰॥ आम। इति प्रतिवचनावधारणयो[11]। वद कुरु। आम करोमि ॥ तथा[12]।

अध्याप्यादो शिवमो विश्विमानां
वैदेशाध्यासारयो दर्शितानि।
आमेत्तीन मन्त्रशोषण गतानाम
अध्याहार्यं यात्नमाधीरयन्त[13] ॥

---

१ आदित्मिपार्श्वे D ; आदित्मपार्श्वे C.

२ Rgv x. 82, 2.

३ D F add किमित्यस्मात् कुप्यसि [कुप्यसीत्यपि F] ।

४ D om. चमुखय and पादपूरण

५ D om this example ; Kirātārj 15, 22

६ ॰तराज्यमुत' सम' C. ; ॰उत राज्ञिसुतासम' D a. m

७ स सर्वलोकस्य प्रभो (?) भवत्युत A. ; D om. from स

८ ॰अन्यपार्श्वे A. F

९ आयातऽ A. ; आयातो D.

१० ॰भूयार्थे F कुविदिति भूयार्थे C. ; the example is Ṛgv x. 131 2.

११ आमिति॰ D आमिति वचना ॰ C.

१२ आम करोमि। अधराध्याम यथा D

१३ Śiśup. 18, 10

गच्छाम्याम ॥ अभ्युपगमेऽपि । आम मैथिलि[1] ॥*॥ नाम इति प्राकाश्यसंभावनाक्रोधाङ्गीकारकुत्सनालीककथंचिद्विस्मयेषु ।[2] हिमालयो नाम नगाधिराजः ॥ कथं नाम समेष्यसि[3] ॥ स्तुतिः संभावनैव । स मामायं[4] बन्धुः ॥ ममापि नाम दशाननस्य परैः परिभवः ॥ एवमस्तु नाम ॥ को नामायं सवितुरुदयो यत्र न खे स्फुरन्ति[5] ॥ दृष्ट्वेव सा रोदिति नाम तन्वी[6] ॥ यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम[7] कोऽपरः ॥ अन्धो नाम पर्वतमारोहति[8] ॥ आमन्त्रणेऽपि ॥*॥ अन्यत्र । इति वर्जने । पतिताश्च बिभृयादन्यत्र मातुः ॥*॥ घ । इति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । घ हिनस्ति मृगं व्याधः ॥*॥ अथ । इति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु[9] । अथ परस्मैपदानि । स्नातोऽथ[10] भुङ्क्ते । अथ शब्दानुशासनम्[11] । अथ शक्तोऽसि[12] भोक्तुम् । अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः[13] । अथ समासः । गौडो भवानथेति ब्रूमः[14] ॥ भीमोऽथार्जुनः । नित्यः शब्दोऽथानित्यः[15] ॥*॥ इदित्यनर्थकः । वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति[16] कर्णम् ॥*॥ विषु । इति सर्वतोभावे । विष्व-

---

१ मैथलि A , D om from अभ्युप°

२ °विस्मयावधारणेषु C F , °संभावक्रोधा° A , हिमालयो° Kum S 1,1

३ स्मरिष्यसि C F , सामृष्यसि D , Kshîrasv on A K. iii 4, 32, 13 प्राकाश्ये । हिमालयो° ॥ संभाव्ये । कथं नाम समेष्यसि ॥ क्रोधे । ममापि° ॥ etc., Râyam remarks विस्मयस्मरणविकल्पेष्वपि दृश्यते ।

४ सेनासार्थं C , त[व suppl] ना° D

५ यत्र नाग स्फुरंति D , Kshir has कुत्सने । को नामायं सवितुरुदये ॥

६ दृष्टेव स ° नाम तत्वा C , D corr दिध्येव सारोहति, (अलीके ।) दृष्टेऽधरे रो° Kshir

७ Thus A C D ; लिंपते नाम F.

८ अधो° A., अन्त्से नाम° D , (om आमन्त्रणेऽपि), C. F add अमृतं नाम यत्संतो मंत्रचिन्हे [मंत्रजिह्वेषु F] जुह्वति ।, for B cf p 15 note 15

९ °समुच्चयपक्षान्तरेषु B C F , °प्रश्नकाम्याधिकारसमुच्चयेषु D

१० तातो थ C , ताताथः B

११ Beg of Mbh , अथ पचामि B C F

१२ शक्तोषि A

१३ B C F om this ex., Kaṇâda S 1, 1, 1 , F adds अथ स्वतं ब्रूम. ।

१४ D om this example

१५ नित्यशब्दो° A B C , om D

१६ वक्ष्यन्तीति वे° MSS , Rgv vi 75,3

चरतीति विस्मयः ॥०॥ चिदिति[1] साकल्याल्पार्थोपमानासम्मतिषु[2]। आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात्[3]। किंचित् प्रयच्छति। न किंचिद् ब्रवीति[4]। अग्निचिद्भायात्। कुल्माषांश्चिदाहरेति[5] ॥०॥ सुकमित्यतिशये। सुकं मोमते[5] ॥०॥ किमिति क्षेपप्रश्नेषदत्यतिशयेषु। किमयमपि ब्राह्मणः। किं गतोऽसि। न किमप्याह। किमप्येव प्रगल्भते ॥०॥ स्विदिति प्रश्नवितर्कयोः। कः स्विदेकाकी चरति।[6] अधः स्विदासीद् उपरि स्विदासीत् ॥०॥ अन्तरेण। इति मध्यविनार्थयोः। यथा।

मृणालसूत्रामलमन्तरेण
स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः।
भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धोर्
अभूतपूर्वां रुचमम्बुराशेः[7] ॥

चलच्चामरयोर्मध्य इत्यर्थः[8]। अन्तरे। इत्यप्यमरसिंहः। यथा। आम्रयोरन्तरे जाता पर्वता सरितो द्रुमाः[9]। अन्तरेण पुरुषकारं न किंचिल्लभ्यते। अन्तरेण मातापित्रोरित्यत्र तु प्रयोगे विनार्थेऽन्तरशब्दोऽव्ययत्वेन द्वितीयाभाव[10] ॥०॥ एकपदे। इत्यकस्मादर्थे। अयमेकपदे तया वियोगः[11] ॥०॥ अहह। इत्यद्भुतखेदयोः। अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः[12]। अहह कष्टमपण्डितता विधेः[12] । दीर्घान्तोऽपि। भिक्षितापि बुभुक्षिता अहहहा ॥०॥ जनि

---

१ चिदित्यल्प B. C.; चिदित्यल्पार्थ° D F

२ चार्थमतिपूजासु B. F; °मानासम्मतिपूजासु C.; D om. the next exam.

३ Yāska N. 1, 4

४ A. om. न; न किंचिदिहदाति B.

५ सुकमिव सुकं° A. D

६ V 8, 23, 9 अधः° Rgv. x. 129, 5.

७ Śiśup. 3, 3

८ चलच्चामरद्व° D.; om. B. C.

९ Thus also Kshīr. on A. K. III. 4, 10.

१० द्वितीयाभाव A.; D om. from अन्तरेण माता°

११ Vikramorv. śl. 73.

१२ Bhartṛh. II. 28; II. 98.

ति[1] वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु। क उ एति[2]। उ उत्तिष्ठ। तदायुस्त्वद् चन्द्रमाः॥ उ। इत्यच्प्रतिरूपको[3]ऽप्यस्ति। अस्य त्वयं विशेषः। उञो वेति[4]। ऊँ इति[5] पक्षे भवति॥ ८॥

सत् फट् क्विच्चिरराचाय[6] विभाषेति नचेत् पुतः[7]।
आः शप् समुपजोषं[8] खोरठावाडां[9] स्वरादयः॥ ९॥

सदित्यादरे। सत्कृत्य। सत्कृतम्॥*॥ फडिति विघ्नप्रतिहतोत्सारणे[10]। ऊं फट् प्रतिहतोऽसि॥*॥ क्विदिति[11] भर्त्सनपादपूरणयोः। क्वित्[12] कितव कदर्योऽसि। क्वित् कैतदुपयुज्यते[13]॥*॥ चिरराचाय। इति चिरस्यार्थे। चिरराचाय जनेन चिन्तितम्॥*॥ विभाषा। इति विकल्पार्थे। विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु[14]॥*॥ इति। इति हेतुप्रकारप्रकर्षैवमर्थव्यवस्थास्वरूपविवक्षानियमसमाप्तिप्रकृतिवक्ष्यमाणपरामर्शमतेषु[15]। हन्तीति पलायते॥ गौरश्वो हस्तीति जातिः॥ इतिपाणिनि[16]। पाणिनिशब्दः प्रकर्षात् प्रसिद्ध इत्यर्थः॥ क्रमादमु नारद इत्यबोधि सः[17]॥

---

१ उडिति A
२ (?) पति A B D, क उ इति F
3 Thus A, इत्युञ्प्रतिरूपको F, इत्यरूपको B, इत्यासूपको C, इत्या प्रतित्वपको D
४ उं चोरा इति A, ऊं वोञ् इति B, ञंवोञ इति C, ऊं वोभ इति D, उञो व इति I, cf Pan i 1, 17
५ उं इति A, ऊ इति D, ऊमिति B C, om F, cf Pan i 1, 18
६ क्वाचिरराचाय F
७ °वुत C F, पुन B D
८ आ शप° B C F, B om समुप, E adds ञो
९ खोरठावाम. B C, खोसठावडाम. F
१० °गतिहतूत्सारणे A, विघ्नप्रतिहतृत्सरणे प्रतिहतोत्सारणे इत्यपि। F
११ क्वादिति F
१२ क्वत् F
१३ क्वित् कि तदु° D, क्वित्क तदु° B C, क्वात्क तदु° F
१४ Pân iii 4, 24
१५ °प्रकर्षवचनैवमर्थ° F, °परामर्शमानेषु B C F
१६ पाणिनि. F, corr A D
१७ Sisup 1, 3

ऋधिति कसमोंभो च[1] ॥ हिरुगित्येवं वा हिरुक् । पृथ
थो गुण इति ॥ नरसास्त्रमिमिति मतुप्[2] ॥ पृथिव्याप
वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि[3] ॥ इत्यु
परिरम्भ दोर्भ्याम्[4] ॥ विनिश्चितार्थामिति वाचमाहरे ॥ १
पिमति । अव्ययपनिश्चयधारणपदार्थाविपर्ययादिष्वपि[5]
च ॥०॥ न चेदिति निषेधे । न चेत्कर्तव्यम ॥ निषेधार्थे नो चे
पि पठनीयम ॥०॥ पुदिति[6] कुत्सायाम् । पुत्[6] कुत्सितं वदति इ
ति । पुत्कार[6] ॥ कान्तमिति तु शाकटायन ॥०॥ मा । इति
पीडयो ।

पिधा मातरमा मदर्थे[7] नृपसूनु मिथामरे निरूपा ॥०॥
प्रपिति प्रपरे[8] । मां प्रपकरोति ॥०॥ समुपजोषमित्यानन्दे[9] । स
जोषं वर्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायण[10] ॥०॥ खो इ
याम्[11] । खो कटं करोति ॥०॥ थठ । थथ । थड । इत्येते भ
थठ करोतीत्यादि[11] ॥०॥ वामिति प्रतिवचनावधारणयो । व
मां ब्रवीषि । वां विरम प्रतिमुह्योऽस्मि ॥०॥ कराविरिति ववो
मर्षणानुकम्पापूरणप्रतिषेधेषु[12] यथासमवं भवति[13] । च चपेटि

---

१ Pāṇ. III. 1, 140.

२ Pāṇ. 2, 94.

३ Kaṇāda Sūtra, I. 1. 5.

४ Kirāt. II. 80.

५ अव्ययपनिश्चयधारणपदार्थवि-पर्ययादि॰ D

६ पुदिति॰ पुत् पुत्कार॰ । पोरहान॰ B. C. F

७ [पिधा C.] मातरमा मदर्थे C. F

८ प्रपिति॰ A. B. C. F ; ॰प्रपारे D

९ ॰इति वायवे D

१० Thus A. B. C. F ; D om. उपजोष

११ For the passage from खो॰ खो B. C. F read : खोस् थठ [खोस् थथाठ C.] खोथ थठ थथ इत्येते भर्त्सने । खो॰ कटं करोति [थथ C.] करोतीत्यादि । to which add ववद कवटीति ।

१२ ॰कम्पापादपूरण F ; ॰कम्पा-पूरण A. ; ॰कम्पापूरणप्रति॰ D

१३ भवति A. ; यथार्थंभवतीति

एवं नु मन्यसे[1]। इ इन्द्रं पश्य। ई ईदृशः संसारः। उ उत्तिष्ठ। ऊ ऊषरे बीज वपसि[2]। ए इतो भव। ऐ वाचं देहि[3]। ओ आवय[4]॥ ऋ ऋ ऌ ऌ ओ[5]। इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं घुमित्यादयोऽपि भवन्ति॥

अहम्। शुभम्। कृतम्। पर्याप्तम्। येन। तेन। चिरेण। अन्तरेण। ते। मे। चिराय। अह्नाय[6]। चिररात्राय। चिरात्। अकस्मात्। चिरस्य। अन्योन्यस्य। मम। एकपदे। अग्रे। प्रगे[7]। प्राह्णे। हेतौ। रात्रौ। वेलायाम्। मात्रायाम्। इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथमादिसुब्विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाश्छन्दोवशाद् यथायथं न्यस्ताः[8]॥ ९॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ[9] चेतराधरावुभयः।
एद्युस्येते[10] ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः॥ १०॥

एद्युसन्ता एते चादयो भवन्ति। शेषं स्पष्टम्॥ १०॥

इत्थं तदानीं कथमः पुरस्तात्
सद्योऽधुनाद्येह परेद्यवि क्वाः।
पश्चादिदानीं परुतः परार्ये-
कध्यं सदा द्युः पुरसः[11] सदं च॥ ११॥

सद्य इति तत्क्षणे। असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः[12]॥*॥ पश्चादिति

---

१ मन्यते A., आ एवं मन्यसे। F
२ वर्षति D
३ ऐ पास देहि A, om. D
४ औ ओ आवय F
५ ए ऐ F, ऌ पे ऊ (? ओ) D, ए उ (ओ ?) C
६ चिराह्लाय F
७ Om A
८ न्यस्ता. F
९ A om अपर
१० एद्युस एते F
११ परार्येकधासदा॰ C
१२ Kum S 3, 26

प्रतीचीपरमयो [1]। पश्चादक्षाद्रि । पश्चाधाति ‖ ० ‖ घुरिति वासरे ‖ तथा च [2] श्रीभोज । सुर्दिनमिति [3] ‖ यथा । घुयज्ञो द्योतते कथम् ‖ गगनेऽप्ययम् [4] । अधान्तमिति वररुचि । नपुंसकमित्यन्ये [5] ‖ ० ‖ सदमिति सदा । इत्यस्यार्थे । यथा । भुजंगमस्येव मणि सदंभा । सततमभ इत्यर्थ ‖ शेषं सुगमम् ‖ ० ‖ पुरस्तादित्युपलक्षणम् । सूत्र निपातिता अधोऽधस्तादित्यादयो ज्ञेया [6] ‖ ११ ‖

सुच् कृत्वस् था तस् च दा काम् हि धेधा
स्तादाखेनात साचिवृता स्सुधेमुञ् था [7] ।
शस् वत् तुम् णम् क्त्वादयश्च प्रसाक्षाद्
स्ताघूर्यादिश्चाव्ययीभावयुक्त [8] ‖ १२ ‖

तद्धितादिप्रत्यया [9] सुजादयस्त्वादिगणे भवन्ति ‖ सुच् । द्वि करोति । त्रि पचति ‖ ० ‖ कृत्वस् [10] । पञ्चकृत्वोऽधीते ‖ ० ‖ था । देवथा स्नातम् । देववाकृत्य गत ‖ ० ‖ तस् । यत । तत । अन्तत । कुत । एते [11] पञ्चम्यथा । पञ्चम्यर्थयोपलक्षणम् ‖ आत कारणोपदेशनिर्देशयो [12] । अतो गुणास्त्वयज्ञ पूजयति । अतो गत ‖ तत चादिकयान्तरप्रश्ना नन्तर्येऽपि [13] । तत प्रयातो भागुरक । आदो गत इत्यर्थ । तत

---

[1] प्रतिचिपरयो C.; D corr प्रती चीपूर्वयो
[2] तथापि A
[3] दुर्दिन A.
[4] कथ गगने पि । D
[5] मान्त इति वर B. C ; अमान्त इति इत्यन्य F D om from अमान्त
[6] Cf. P. 5. 3, 39–41 here पु रस् । अधस् । अवस् ‖ पुरस्तात् । अध स्तात् । अवस्तात् । अवरस्तात् ‖ are gl m.
[7] °स्तात्सुता B. C. F ; °स्ताच्चि त्रापथमुक्त A. ; चिवृताथो धसुमुथा E. and H a. m.
[8] °स्ताद्यापूर्वाभावयुक्त । B.
[9] अतद्धितादिप्रत्यय D
[10] कृत्वसुच् C.
[11] एते च B. C.
[12] कारणो D ; कारणाप° C.
[13] प्रश्नानन्तर्येषु । B C. F

कथयति। ओदनं भुक्त्वा ततो मोदकान्भक्षयन्ति[1] ॥ अन्ततः शासनावयवे संभावनायां च ॥ किंचिदप्यधीष्व[2]। अन्ततः पूजा प्राप्स्यसि ॥ गुणवान्। अन्ततस्त्वं मे दास्यसि ॥ कुतः प्रश्ननिह्नवयोः[3]। कुत आगच्छसि। कुतो मे हिरण्यम् ॥ अर्जुनतोऽभवन्देवाः[4] ॥ उरस्तः। उरसैकदिक्[5] ॥ * ॥ त्र। यत्र। तत्र ॥ * ॥ दा। सर्वदा ॥ * ॥ काम्। कितराम् ॥ * ॥ र्हि। एतर्हि ॥ तर्हीति विशेषेऽपि। बलवानर्जुनः[6] कृष्णस्तर्हि बलवत्तरः ॥ * ॥ धा। पञ्चधा ॥ * ॥ एधा[7]। द्वेधा ॥ * ॥ स्तात्। प्राग्ग्रामात्[8] ॥ * ॥ आहि। उत्तराहि ग्रामात् ॥ * ॥ एन[9]। पूर्वेण ग्रामम् ॥ * ॥ आत्। उत्तराद्ग्रामस्य ॥ * ॥ सात्[10]। भस्मसात् स्यात्। भस्मसात्कृत्य ॥ * ॥ च्वि। शुक्लीभवति ॥ * ॥ डा[11]। पटपटाकरोति ॥ * ॥ धमुञ्। द्वैध[12] वर्तते ॥ * ॥ था। इत्याकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः ॥ था। यथा ॥ * ॥ आ। दक्षिणा ग्रामात् ॥ * ॥ शस्। अल्पशः। द्विशो देहि ॥ * ॥ वत्। राजवत्[13] ॥ * ॥ तुम्। कर्तुम् ॥ * ॥ णम्। भोजं भोजं व्रजति[14]। चूर्णंपेषं पिनष्टि ॥ * ॥ क्त्वा। कृत्वा ॥ तदादेशोऽपि ल्यो[15] ग्राह्यः। प्रकृत्य ॥ आदिग्रहणात् केकेन्यतवैलेत्यादयो[16]ऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ * ॥ प्रसाचादादीति। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तत्र प्रादिर्वक्ष्यमाणो

---

१ भक्षयति B C, भक्षयसि D
२ अधीते C
३ °निह्नयो C
४ अर्जुनतो भवान्देवः। D
५ Om D
६ तर्हीति पूर्ववत्। विशेषणे बल° D
७ एकधा F, and corr D
८ प्राक् ग्रामस्य D, F adds पुरस्तात् before प्राग्, cf Pân v 3, 30
९ एनप् C
१० क्सात् B C F
११ डाच् A, cf Pân v 4, 57
१२ द्विध D
१३ C adds पुत्रवत्, D भानुवत्
१४ C D om one भोजं
१५ यो A, ल्यप् F, om B C
१६ केकेनत° A B C, केकेनवैवेत्यादयो F, कोकेतप्रवै° D, cf Pân III 4, 14

विप्रतिपन्नो[1] ऽव्ययादिगणो भवति । तथाच चादिसंज्ञा चाद-सत्त्वस्यैव नान्यस्य । चादिसंज्ञा[2] तु सर्वेषु स्वरूपनिबन्धना स्यात्[3] । यथा । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरमभीत्यादावेवं प्रभृति । एष कर्मप्रवचनीय इति पाणिनीये प्रसिद्धः[4] । प्राचार्यः । निष्कौशाम्बिरित्यादौ प्रादिसमासे गतिसंज्ञा[5] । कुगतिप्रादय एव[6] पाणिनीयवचनात् ॥ ॥ स्वरादेरादिरपि वक्ष्यमाणो गणः । तत्र केवलस्यापि चादित्वम् । करोति चाचादेव इत्येवं प्रयोगः ॥ ० ॥ ऊर्यादिरपि तथा ॥ ० ॥ अव्ययीभावस्य चादित्वे तस्य प्रयोजनम् । उपपयस्कार[7] । उपकुम्भमन्य । अभ्यग्निमन्य[8] इत्यादौ खादेरमुमागमप्रतिषेध[9] इति वामनः । शाकटायन[10] पुनराह । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे त्रयमेव प्रयोजनम् । दोषाकृतं वचः । तथा हि । उपकुम्भम्मन्यम् । उपमणिकं मन्यमित्यत्र खित्यरुर्द्विषदजन्तस्यानव्ययस्येति[11] मुम्प्रतिषेधः[12] प्राप्नोति । यथा । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । उपकुम्भीभूतमित्यत्र च्वौ चानव्ययस्येति । ईत्प्रतिषेधश्च । यथा । दोषाभूतमहः । दिवा भूता रात्रिरिति ॥ उपाग्निकमित्यत्र कादिचानव्ययस्येति ॥ अकच् च । यथा । उच्चकैः ॥ पाणिनिरपि स्वरादिगणात् पृथगव्ययीभावस्येत्यव्ययसंज्ञानिमित्तं सूत्रं[13] कुर्वन् लुम्विधिर्मुखस्वरोपचारनिषेधाविति त्रितयमेवाव्ययसंज्ञानिबन्धनं नान्यदिति प्रतिपादयति ॥ दुर्गस्तु ।

---

१ विप्रतिपन्नो B.
२ चादिसंज्ञा तु संपूर्ण° इत्यादिसंज्ञा C.
३ निबन्धनात्स्यात् C
४ Pāṇ. I. 4. 83.
५ गतिसंज्ञा D ; om. A
६ प्रति A ; इति for एव F ; Pāṇ. II. 2, 18.
७ उपपयस्कार° B. C. F
८ अभ्यग्निमन्य B. D. ; om. F
९ खादेरमुमागम° C. ; खादेरमग-मम° A. B ; खादेरमुमा F
१० Om. A.
११ ? खित्यती चलाय° D. ; खित्यनव्यय° A. D. C. F ; cf. Pāṇ. VI. 3, 67
१२ मुम्प्र° C. ; मुप्रति° B.
१३ Pāṇ. I. 1. 41

अव्ययाच्चेति[1] लुकि सिद्धेऽन्यस्माल्लुगिति यद्वचनं[2] तज्ज्ञापयति। अव्ययीभावस्याव्ययत्वं नास्तीति ॥ १२ ॥

आस ब्रूहि न याति पश्यतयुतौ यात्याद्दहौ वर्तते
स्यादातङ्कनवर्ततेभवतयो मन्येऽस्तु नास्त्यस्मयः।
आदङ्क्ष्यसि पूर्यतेऽस्तिभवतू शङ्के तथा विद्यते
पश्याहाविह कीर्तितौ मतिमता संख्ये[3] निपाताह्वये॥१३॥

तिङन्तप्रतिरूपका एते चादिसञ्ज्ञा भवन्ति। निपाताव्ययसञ्ज्ञास्तु[4] मतान्तरे ॥ आस। इति बभूवार्थे। लावण्य उत्पाद्य[5] इवास यतः ॥ वामनस्तु। अस[6] दीप्त्यादानयोश्चेत्यस्य साधयति ॥ वल्लभस्य तु तिङन्तप्रतिरूपको निपात इति न संमतम्। तादृशस्यैव तिङन्तस्याभावात् ॥ * ॥ ब्रूहि। इति प्रैषानुज्ञावसरेषु। ब्रूहि ब्राह्मणाः[7] ॥ * ॥ न याति। इति न शक्यत इत्यर्थे। इदं तु कर्तुं न याति ॥ * ॥ पश्यत। इति पूजाश्चर्ययोः। पश्यत माणवको भुङ्क्ते। पश्यत शिशुरपि विद्वान् ॥ * ॥ याति। इति शक्यत इत्यर्थे। इदमेव कर्तुं याति ॥ * ॥ आद्दह। इति हिंसोपक्रमकुत्सनेषु। आद्दहारीन् पुरंदर[8]। आद्दह भक्तस्य भोजनाय। कुर्वाद्दह यदि करिष्यसि ॥ * ॥ वर्तते। इति सोल्लुण्ठनाङ्गसंवरणे[9]। वृद्धास्तेन विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं[10] वर्तते ॥ * ॥ स्या-

---

१ अव्ययत्वेन A, Kâtantra II 4, 3 and 4

२ यदाह F

३ संघे E, संख्ये D

४ निपाताव्ययशब्दास्तु A

५ लावण्यमुत्पाद्य A

६ प्यास D, Vâm 5, 2, 29

७ ब्राह्मण F, D om this example

८ आद्दहारात्° C, आद्दहारीत् पुरंदर F

९ सोल्लुंठनाग° C

१० विचारणाय च° C, °चरितास्ति स्व नु हुं D

दित्यनेकान्ते । स्याद्वादिनो[१] जैना । स्यान्न तस्मादपि स्यादिति[२] पक्षान्तरसमाश्रयणादावपि ॥ ० ॥ आतङ्क । इति कृच्छ्राविनाशयो । आतङ्कयोर[३] द्विमयनाय ॥ प्रतिपक्षेऽपि प्राकटायन [४] ॥ ० ॥ न वर्तते । इत्यनुज्ञाप्रतिषेधे । समराभिमुखे पल्यायनमनिपातो[५] न वर्तते तथा ॥ ० ॥ भवति । इति सत्तायाम् । भवति नाम तत्रभवान् दृष्टव यावयिष्यति ॥ ० ॥ मन्ये । इति वितर्के । मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्दर्तुमुद्यत ॥ ० ॥ अस्तु । इति निषेधासूयाङ्गीकारयो । अस्तु तावत्[६] ॥ असूयापूर्वेऽङ्गीकारे[७] । अस्तुकार । एवमस्तु को नाम दोष ॥ ० ॥ नास्ति । इति सत्तानिषेधे । नास्तिवादप्ररूढो[८] नास्तिक ॥ ० ॥ अस्ति । इत्यधर्ममनुवादे । अस्तिपाक्षितारामवेषाभिनिवेशा ज्ञेया[९] ॥ अत्र मित्यर्थेऽपि[१०] । उडुपेनास्मि सागरम् ॥ ० ॥ आरद्ध । इत्यातङ्कवत् ॥ ० ॥ एहि । इति मन्यावादे[११] । एहि मन्ये रथेन यास्यसि । एहि न त्वया यत्र वक्ष्यामि ॥ ० ॥ अथि । इति अभिन्यर्थवाक्यालंकारयो[१२] । वेत्सथि पार्थिव मन्मथि[१३] सत्यमन्नथा ॥ मोऽथस्तु शुभदर्थानुवादे । यदपूर्णसमथि पार्थ सुरदिवमिति[१४] माघ ॥ ० ॥ पूर्यते । इति निषेधे । पूर्यते मायायामेन[१५] ॥ ० ॥ अथि । इत्यनुगमनवत्तासु[१६] । आस्तेथ

---

१ स्याद्वादिनो B.

२ ? स्यान्नतं स्यादपि स्यादिति | A.; स्यान्न तस्मादितिपि स्यादिति C.; स्यान्नतो स्यान्नतो स्यादपि स्यादिति D.

३ आतङ्कयतार C.

४ प्राचे । D.

५ अनुपातो F; ॰निपातो C.

६ तावा F; तावा C.

७ A. adds च

८ नादप्ररो A. B. D

९ Cf. Böht.-Roth, s. अभिनिवेश

१० अहमिन्नात्यपि F; Ragh. 1, 2.

११ मन्यादो D.

१२ अर्थवाक्यालंका A.; अर्थवाक्य-संकारयो D

१३ पार्थिवसत्यमथि A.B.C.D; Vām. 5, 2, 22.

१४ (Sis. 15,14 त्वभिद् पार्थ सुरविदं ed.

१५ प्रयामेन B. C. F and orig. D

१६ ?? इत्यनुगमन॰ B.D F; ॰मुगमन॰ C.; ॰मुख्यन॰ ? A.; ॰सखासु D [अधि = अधि (? based on wrong reading अधीये for अधीये); A. अपि in अधिगत]

चर्मभाजनम्[1]। अस्ति परलोके मतिरस्येत्यास्तिकः[2] ॥ * ॥ भवतु। इत्यस्तुवत् ॥ * ॥ शङ्के। इति वितर्के। शङ्के शशाङ्कोऽयम् ॥ * ॥ विद्यते। इति भवत्यर्थे ॥ * ॥ पश्य। इति पश्यतवत् ॥ * ॥ आह। इत्युवाचार्थे। अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः[3] ॥

एते चोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः[4]। तत्र।

केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि[5] वाचकाः केऽप्यनर्थकाः।
आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥

तत्र द्योतकास्तवाहाहेवादयः। वाचकाः शश्वत् कुवित्[6] प्राह्णे प्रग इत्यादयः। अनर्थकाः कमीमिदित्यादयः। संभूयार्थस्य साधका न ह वै[7] न खलु मास्मेत्यादयः ॥ १३ ॥

स्वः सायं समया दिवा पुनररं कामं प्रकामं बहिर्-
दोषा ह्यो निकषान्तरासनुतरो नक्तं नमो भूयसः।
अन्तः प्रातरसांप्रतं परमृते साक्षात् सनत् साचयः
सत्यं मङ्क्षु विहायसाशु सहसा प्रायः स्वयं संवतः ॥ १४ ॥

स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः। स्वः सुखयति। एहि जाये स्वरारोहाव। स्वः सजानीते। स्वः स्पृहयति। स्वरागच्छति। छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु[8]। स्वर्वसतीति। स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य ॥ आदित्यशर्मणोरित्येके ॥ * ॥ साय दिनावसाने। सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः[9] ॥ * ॥ समया। इति समीपमध्ययोः। त्वा समयास्ते। ग्रामं

---

[1] F, धर्मभाजन A, चर्मभ्यजन B C, चर्मवाजलमस्ति। D
[2] मतिस्यास्तिक A F
[3] Kum S 5, 65
[4] Yâska N 1, 4, B C F om तत्र
[5] केचिद् B C F
[6] क्वचित् D
[7] सार्थका ० A., ०न हे वै D
[8] Śisup 3, 35
[9] Raghuv 1, 48

समयाखे । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदिम्लापरोक्षयोरित्येके[१] ॥ ० ॥
दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ ० ॥ पुनरिति भूयोऽर्थविशेषणयोः[२] ।
पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्मोदृशा पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ ० ॥ चर
मिति शैघ्र्ये । चर पचति[३] ॥ ० ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽभिव्याप्ती
कारे[४] च । कामं भुङ्क्ष्व । कामं याम्यतु य यमी ॥ ० ॥ प्रकाममित्यति
शये । प्रकाममभोयत पश्यतां प्रिय[५] ॥ ० ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके ।
बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः[६] ॥ ० ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषाम
न्यमंस्त ॥ ० ॥ ह्य । इत्यतीतेऽह्नि । ह्यस्तनः ॥ ० ॥ निकषा । इति समीपे ।
विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति[७] ॥ ० ॥ अन्तरा । इति मध्यविना
र्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च[८] कमण्डलुः । त्वामन्तरा नामरसायतापि
॥ ॥ अनुतरित्यनधीने । अनुतरीरो गच्छति ॥ सिंधागुणश्चपूर्वादिषु
शाकटायनः ॥ ० ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तंचरः ॥ ० ॥ नमः । इति
पूजायाम् । नमोऽस्तु वर्धमानाय ॥ ० ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः
पचति ॥ ० ॥ अन्तरिति मध्ये । अन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य
दध्यौ[९] ॥ ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समुत्थाय ॥ सहनेऽपि ॥ ॥
असांप्रतमित्ययुक्ते । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना[१०] । विपद
योऽपि सवर्णं सर्वहेत्नुमसांप्रतम्[११] ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमरसिंहः[१२] ॥ ० ॥
परमिति किमर्थे । गुणवानपि[१३] परमसंस्कारी ॥ ० ॥ ऋते । इति वर्जने ।

---

१ आदिम्लापरो° F
२ °विशेषणयोः D ; भूयोविशेष
णयोः B. C. F
३ पचति F and C.
४ °भिव्याप्तीकारे D.
५ Śiśup I 17
६ Śiśup I 33.
७ Śiśup I 68.
८ त्वां मां च F
९ Megh. 3.
१० वक्तुमुक्ते° D ; वक्तुं मुक्ते° C ;
°मुसल° A. D.
११ Kum. 5. 2, 65.
१२ D F om. from युक्ते III. 5, 11.
१३ गुणवानपि A.

ष्वते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्[१] ॥ * ॥ साक्षादिति प्रत्यक्षतुल्ययोः । साक्षाद्द्रष्टा साक्षी । इयं साक्षाल्लक्ष्मीः ॥ * ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ सान्तं तु नुतिपरित्राणचिरंतनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु[२] शाकटायनः ॥ * ॥ साचि । इति तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नमयन्ती[३] ॥ * ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु[४] । सत्यं करोषि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम्[५] ॥ सत्यं हारि नितम्बिनीकुचयुगं सत्यं मनोज्ञाः श्रियः ॥ * ॥ मङ्क्षु । इति शैघ्र्ये । मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम्[६] ॥ * ॥ विहायसा । इति वियदर्थे । विहायसा रम्यतमं[७] विभाति ॥ * ॥ आशु । इति शैघ्र्ये । आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्[८] ॥ * ॥ सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः[९] । दिवः प्रसूतं[१०] सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्[११] ॥ * ॥ प्रायः । इति बाहुल्ये । प्रायः स इह नेष्यति[१२] ॥ * ॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्त्वात्मानमित्यर्थे[१३] ॥ * ॥ संवदिति वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यंसपदि बलवतः प्रादुराविःपुरस्तात्-
तूष्णींजोषंनिकामंयुगपदनिशमः[१४] क्षाम्यभीक्ष्णंस-
नोषाः ।

---

१ Kum S 1, 52

२ ?मातन्तु तिनुपरि० A , मांतमिति तु परि० D , मांतं तु नतिपरि० F , निर्भर्त्सनेष्विति A D , Prof Aufrecht would refer these meanings to some other word.

३ Kirât 9, 44

४ प्रश्ननिषेध० F

५ Om D

६ Sisup 5, 37

७ रम्यतरं F

८ शीधु० B F , साधु० C

९ ०आकस्मिकादि० C

१० प्रभूतं C

११ Kirât. 2, 30 , Böhtl. Sp 6970

१२ सह नेष्यति A.

१३ F adds ऽपि , D om from चन्द्र०

१४ युगपद्मनिश C

रोदस्यौ भूर्भुवस्स्वर्झटिति पुरतसोऽतीव सुष्ठु प्रसह्य-
द्राक् साकं मिथ्या मृषा शं कु मिथुनमृधको ऽद्धाऽञ्जसा
ऽलो मनाक्[1] ॥ १५ ॥

स्वर् । नीचैरिति मन्दस्वरयोः । उच्चैरुन्नतस्वरयोरिति शाकटायन । किं पुनर्यत्रयोर्वा[2] । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण[2] ॥ ० ॥ अवश्यमिति निश्चये । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया[3] ॥ ० ॥ सपदि । इति वर्तमानतत्क्षणमीमार्येषु[4] । सपदि विपदो विदेहेश्वमुनमंजरत्नाय[5] । सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या[6] । सपदि मदनसत्युपेक्षितोऽस्मि ॥ ० ॥ अकस्मादित्यतिशये[7] । अकस्मादपि मिलितानामालापमप्यर्थयेत[8] ॥ ० ॥ प्रादुरिति नामप्रकाशयोः[9] । विष्णोरेव प्रादुर्भावाः । मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः[10] । प्रादुरासीत ॥ ० ॥ आविरिति प्राकाश्ये । आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्[11] ॥ ० ॥ पुरस्तादित्यग्रत इत्यर्थे । रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात्[12] ॥ ० ॥ तूष्णीमिति मौने । रावण् रावणता न पाठयति मां देवोऽपि तूष्णीं स्थिता[13] ॥ ० ॥ जोषमिति सुखमौनयोः । जोषमास्ते विनैर्निश्च । जोषमास्त[14] । जोषमिति[15] शाकटायन ॥ ० ॥ निकाममित्यतिशये । निकामं कामाग्नी ॥ ० ॥ युगपदित्येककालार्थे ।

---

१ मिथुनमृधकाश० F
२ Megh. 17 and 108.
३ Bhartṛh. 3, 12.
४ वर्तमानक्षण० F ; ०मीमार्थे A. ; इति तत्क्षणमीमार्येषु D.
५ वैरस्य [व supplied] वैरदृश्य A. ; D om. this example.
६ Kum. 3, 76.
७ इति शुभार्थे C.
८ ०मप्यर्थयेत A. ; Sakunt. 2.
९ ०प्रकाशयोः A. B.
१० मत्स्यकूर्मादीनीत्यर्थः C.
११ Megh. 22.
१२ Megh. 15.
१३ Aufr. Śārng. P. sub Hanūmat / Khaṇḍaprasasti (Pand. vi.) pl. 119.
१४ जोषमास्ते L. ; जोषमास्व Kshir
१५ सोषमिति A ; जोषमिति D

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्[१]॥ क्रियासमभिहारेऽपि ॥*॥ अनिशमिति सातत्ये। यत्रानिशं[२] कीर्त्यते ॥*॥ सामि। इत्यर्धकुत्सयोः। सामिसंमीलिताक्षी[३]। सामिकृतमकृतं स्यात् ॥*॥ अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्यसातत्ययोः। अभीक्ष्णमास्फालयतीव कुम्भम्[४]। अभीक्ष्णं वक्ति ॥ नित्यमिति। सदा सदिति। अजस्रं संततमिति[५] सातत्ये कश्चिदाह ॥*॥ सना। इति नित्ये। एष धर्मः सनातनः ॥[६] तान्तमपि ॥*॥ उषा। इति रात्रौ। उषातनो वायुः ॥*॥ रोदसी। इति द्यावापृथिव्यर्थे। द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च[७] ॥*॥ ओमिति ब्रह्मवाचि। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥*॥ भूर्भुवः। इति पृथिव्यन्तरिक्षयोः। भूर्लोको भुवर्लोक ॥ भुवसस्तु महाव्याहृतेरिति[८] रेफो भवति ॥*॥ कमिति वारिमूर्धसुखनिन्दाव्योमसु[९]। कंजं पद्मम्। कजाः केशाः। कयुः। कदर्पः। कवासिनः खगाः ॥*॥ झटिति। इति शैघ्र्ये। आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः[१०] ॥ झगितीत्यपि[११] केचित् ॥ तरसोदितासजस्तेष्विति[१२] लक्ष्यात् तरसापि ॥ तूर्णं द्रुतं चिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशेषणम्[१३] ॥*॥ पुरतः। इत्यग्रत इत्यर्थे। नीरसतरुरिह विलसति[१४] पुरतः ॥*॥ अतीव। इत्यतिशये। अतीव शोभते ॥*॥ सुष्ठु। इति प्रशंसानिर्भरयोः। सुष्ठूक्तम्। सुष्ठु

१ Ragh 5, 68.

२ यत्राऽनिशं F

३ Kshir add सगौ He has both examples

४ The MSS, °तीभकुम्भ Kshir

५ नित्य नित्यदासदित्यजस्रं सततमिति B., नित्यदासदित्यजस्रं° D

६ Man. 4, 138, Böhtl Sp 6732, °सांतमपि A, तातमपि C

७ Cf Hema h Abhidh 938

८ Cf Pân viii 2, 71

९ मुख for सुख B D, D om व्योम.

१० Ratnâv p 291,6, Böhtl. Sp 3026

११ झगित्यपि F

१२ °जसलेष्विति B, °सोदिटासलसेष्विति C तरसेद्रेता जलेष्विति°A.

१३ A om from तूर्णं Probably a gloss from Kshîrasv on A K iii. 5, 2

१४ गिवसति B C

विभाति ॥ ० ॥ मध्ये । इति मीनार्थे मठार्थे च । मध्ये सिंह किल तां चकर्ष[1] । मध्ये विनाति चरन्ति चौरा ॥ ० ॥ प्राक् । प्रागिति[2] प्रैष्ये । प्राग्भिन्नतं कातरे । प्राक्[3] परम्यभिचारिता ॥ ० ॥ मिथ्या । इत्यसत्ये[4] । मिथ्यावादिनि पूति ॥ चनवयोऽपि । यथा । निर्मिथ्य[5] ॥ ॥ सर्वा । इति विफलार्थयो । मधुसमयमिनो सर्वा स्यात्[6] । प्रतिभार्थ उदाहरणमाचिर्न यौरिर्व च यत्[7] ॥ ० ॥ शमिति तु योप शमे । शंकर । शमु[8] ॥ ० ॥ कु । इति कुत्सेषदर्थयो । मासं काप थपहनम्[9] । पय पूर्व सति मार्थ[10] कबोष्णमुपसुज्यते । पापार्थेऽपि ॥ ० ॥ मिथुनमिति द्वौ रात्र्यर्थे । मिथुनं रमन्ते[11] ॥ ० ॥ चधमिति मध्ये । चथमरन्ति विहाय । वियोगवीथवामोपन्नावधेभिर्यन्ते[12] ॥ ० ॥ मञ्जू । इति स्फुटार्थावधारणयो । भाराधितोऽङ्गा मधुरस्वरोसि[13] । मध्वतिमधयोरिन्थ्ये[14] ॥ ० ॥ चधसा । इति तत्क्षणार्थयो[15] । तत्क्षणा मुनीश्वर । सततु कथय कथं यद्यपन्नाप्य येव[16] ॥ ० ॥ चव[17] । इति बहिरित्यर्थे । चवो[17] गच्छति ॥ ० ॥ मनागिति स्तोके । यविभ्रमानामपि मनागुपयनीरि[18] ॥ २६ ॥

---

१ Raghav 2, 27
२ प्रागिति A. C. F
३ प्राक् A. C. F ; प्राक् D
४ D. F add: मिथ्या पृथ्वीपर ॰ चचपायौव पिहितपिवं [॰पिव D]
५ चन(च suppl.)चौपि यथा । निर्मेथ्य । A. ; चचपार्थेऽपि । यथा निर्मिथ्य । B. C. ; D om. from चचचपी
६ Raghav 2, 34.
७ Man 2, 150.
८ शंभु A.
९ मासं कापथपहनं C. ; मासं कापथ॰ F
१० पूर्वसति॰ B. D ; cf. Ragh. 1, 67
११ रमती B. F ; च रमती C.
१२ वियोगवशीमीष॰ D.
१३ Sisup. 2, 42.
१४ ? मध्वाऽतिमधोरपि F ; मध्वाति॰ (orig. मध्वति॰) C. D
१५ तत्क्षणोर्थयो C.
१६ कथय कथंयेव B. F ; कथयेव C. B. C. F add यौपिष्ठौ (पिपिष्ठौ C.) ऽप्यर्थे यथा समत्रसमिति ।
१७ चव इति॰ चवो D
१८ मनागुप॰ B. C. F ; ॰नीरी A

मिथुर्मिथो विष्वगुपांशु ताजग्-
मनश्चनः[1] प्रेत्य मिथः शनैस:[2] ।
मुधाऽन्वगीषच्चिरमो मृषास्तं-
धिगानुषक्स्वस्ति पुरोऽम्न[3] इद्धाः ॥ १६ ॥

मिथुरिति द्वौ द्वावित्यर्थे[4] । मिथुर्मन्त्रयेते[5] ॥ उकारान्तमप्यमृतार्थे[6] केचित् ॥ * ॥ मिथो । इति रहःसहार्थयोः । सन्त्रयन्ते मिथो ॥ विरहान्योन्यार्थयोरपि[7] ॥ * ॥ विष्वगिति समन्ततोभावे । कथाचितो विष्वगिवागजो गजो[8] ॥ * ॥ उपांशु । इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । जपतः सदा जपमुपांशु वदनमभितो विसारिभिः[9] । परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्[10] ॥ कथमुपांशुवचः । उपचाराद्भविष्यति[11] ॥ * ॥ ताजगिति[12] शैघ्र्ये । ताजग् जरामृत्युरुजा जयन्ति[13] ॥ * ॥ मनः । इति नियमे । मनो वर्तते[14] । नियमो[15] वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ चनः । इत्यन्ननाम ।[16] चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ॥ श्रद्धायामिति श्रीवसुक्रः[17] ॥ * ॥ प्रेत्य । इति भवान्तरे । अन्यो धनं

१ तोजग्मतस्चतः F

२ शनैर्मुधा. । किमन्वगी० D E

३ स्न A , म्र B

४ ०इति द्वावित्यर्थे C

५ मचयंते B D , मंचयते F , मंचायते तु C

६ ०अमृतार्थे C , चववतार्थे B

७ विहीन्यो० C

८ Kirât. I, 36

९ Kirât 12, 8 , D has only उपांसु जपति ।

१० Raghuv 8, 18

११ उपांसुवध. A., ०उपांसुचवः० (!) D F , B C om. from कथमु०.

१२ तोजगिति F

१३ ? ताजकुजरा० A , ताजगत्जरामृत्यु० B , ताजकपचति । D , तोजक् पचति । तोजक् मृत्यु० F

१४ मत इति० मतो वर्त्तते F

१५ Thus MSS , D orig नियमे

१६ चनस्कृत्यननाम B , चनस्कृत्ये । नमाम C , चतस्तुत्यां । मनामचतो० F ; the example is Rgv x 116, 8

१७ Thus A , श्रीवयुक्त. B , श्रावयुक्तः C , D F om from श्रद्धा०

मेत्समतस्य मुष्टि । यमुषत्रम्स्थायाय पाठो द्रष्टव्य [१] ॥ ॰ ॥ मिथ । इति रहोऽन्योन्यार्थयो । तथापि वाचाहतया पुनक्ति मां मिथस्सदामा यपयोतुपं मम [२] ॥ ॰ ॥ प्रमेरिति क्रियामान्ये । प्रमे [३] प्रमेर्रंदात्येव पादौ भूतानुकम्पया [४] ॥ ॰ ॥ मुधा । इति निष्फले । प्रीतिकरण [५] इत्य न्ये । किं पीयोमि मुधा क्षुधा [६] मयि न तु यमोऽपि ते विप्रियम् ॥ ॰ ॥ यमनमित्यानुपूर्व्ये । यमनमयो मयममयोकपोय [७] ॥ ॰ ॥ ईषदित्यल्पे । ईषत्यपति [८] । समाप्ते च ॥ ॰ ॥ चिरमिति कालविप्रकर्षे । किंचिदयमुखो मियेव ह्यता वाला चिरं चुम्बिता [९] ॥ ॰ ॥ मृषा । इत्यसत्ये । मृषा वदति दुर्जन [१०] ॥ तथा मयसार्थे [११] इति केचित् ॥ ॰ ॥ चरमिति वैपरीत्ये चारदर्शनयो । चर्ते मायाम्मयात । छविरत्तमिता रतिक्षुणा [१२] ॥ ॰ ॥ धिमिति निन्दामर्त्सनयो । धिमिमां देहभूतामसारताम् [१३] । धिका धिकाम् ॥ ॰ ॥ मानुषमित्यानुपूर्व्ये [१४] । यानुषक् मपिमतीव बन्धुता [१५] ॥ मनुमानेऽनुषमिति माकटायन ॥ यानुषदित्याकार इकारं च के चित् ॥ ॰ ॥ स्वस्ति । इति पुण्याशी क्षेममङ्गलमत्यभिवादनेषु [१६] । मयस्य ते धार्मिक मत्प्रसादात् । स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ।

---

१ Cf. Amarak. III. 4, 6.

२ °योतुमं A. B. C.; Sis. I 40.

३ F om. प्रमे

४ पादौ° D.; भूतानामनु° F

५ प्रीतिकरण C.

६ मुधा D

७ Raghuv 2, 16.

८ ईषदित्यल्पत्वपर्यो । ईषत्पच ति । ईषत्कार करी [ईषत्कार° काय B.] भवता । B. C. F

९ Amaru. 77 [where चलामयनु खी] Cf. Sahityad. p. 7 l. 6.

१० चर्जुन D.

११ F मुधा मयसार्थे B. C. F; cf. Sly ०० मुधामुष् Rgv 1. 23, 6.

१२ Raghuv 8, 65.

१३ Raghuv 8, 50.

१४ यानुषक्° C. D.

१५ मपिमतीति° D; बंधुता C.

१६ पुण्याशीरक्षेममङ्गलमाशासनमनभि° B. F; पुण्यायतावममंगलमाशास्य° C.

स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय जीव[1]। स्वस्ति श्रीकुसुमपुरात्। राज्ञा नमस्कृता विप्राः स्वस्तीत्येते प्रयुञ्जते ॥ * ॥ पुरः। इत्ययत इत्यर्थे। पुरःसरा धामवतां यशोधनाः[2] ॥ * ॥ अस्तः। इति[3] शीघ्रसांप्रतिकयोः। अस्त एव[4] गच्छति। अस्तरेवागच्छति[5]। अस्तस्उधस्त्रवसां[6] रो वेति रेफो विकल्पेन[7] ॥ * ॥ इद्धेति प्राकाश्ये। समिद्धमिद्धेश महो दधासि[8] ॥ सामीप्यस्मरणयोरपि ॥ १६ ॥

स्थाने वरं दुष्ठु हिरुग् बलातः
प्रबाहुकं ज्योक् तिरसो मुहुः शू[9]।
युक्तं प्रशानार्यहलं क्षमाऽर्वाग्-
विनाश्व नाना पृथको सुदिश्व ॥ १७ ॥

स्थाने। इति युक्ते[10]। स्थाने वृता भूपतिभिः[11] परोक्षैः ॥ * ॥ वरमिति हीनोत्कर्षे। वर विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ * ॥ दुष्ठु। इति कुत्सार्थे। दुष्ठुवादी खलः ॥ * ॥ हिरुगिति वियोगहिंसावर्जनेषु। हिरुक्करोति ॥ हिरुक्कर्मणां[12] मोक्षः। कर्मवर्जनाद्[13] मोक्ष इत्यर्थः ॥ * ॥ बलादिति हठार्थे। लक्ष्मिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम्[14]। शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः[15] ॥ * ॥ प्रबाहुकमिति सम-

१ Cf Ragh 14, 59 [सीतास्मि ते सौम्य०]
२ Kirâtârj 1, 43
३ अस्र० B D, अस्त० A
४ अस्र एव B D, अस्त एव A, अस्तरेव F
५ अस्त्ररे० A, अस्ररे B D
६ अस्रसू० B, अस्तसू० A, अस्तसधस० F, cf Pân 8, 2, 70
७ B C F add अमनसित्यन्ये [०अन्य. F]।
८ ? समिद्धमद्देशमहो० B C, समिद्धमिलेसमहो ददासि A., समिद्धमिद्धेसमहो दधीसि। F
९ मुहु. श्व. B C F
१० इति अवसरे। D
११ नृपतिभि. A, Ragh 7, 13
१२ ०ह्कर्मणां thus A B C F and Kshîr, ०क्कर्मणा D, cf Hem Abhidh. 1527 Schol
१३ कर्मक्षये D
१४ B C om this example
१५ Raghuv 10 48

काचे । मवाङ्क शशीपात्[1] ॥ ऊर्ध्वार्थे मवाङ्ग मवाङ्क् चेति कैचि त्पपते[2] ॥ ० ॥ ओमिति वाचभूपसो[3] । ओम् भीनाम । ओमुक्त नृपतिं मत[4] ॥ भीतार्थे संग्रहार्थेऽपि ॥ ० ॥ तिर । इत्यन्तर्धानतिर्य गर्थयो । तिरयोनिकिरो इष्वे[5] । तिर काई[6] करोति ॥ मवज्ञाया मपि । यथा

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयो
 सुजातयो पङ्कजकोशयो श्रियम्[7] ॥ ० ॥

मुङ । इति पीन पुष्पे । इव मुङ्मुंदिवी कभेरव[8] ॥ मुङ्मुंङ्मुं चति वा समाचो । इत्यादिवच्चरसंनाम्मुङमुंङरित्यपि[9] ॥ ० ॥ मङ । इति पूजायाम् । मङ नाथीरमवेति मङनाथीर[10] ॥ मङ मन्नुते । मम्मुर[11] ॥ विमार्थेऽपि । मङ विमं नयम्यतारिव इति वा । मङनो वायु[12] ॥ ० ॥ पुनमिति न्याय्ये । यथा वीरावार्योषाम् ।

पुनं विताम्बराणां व्रमयवर्षं ककुमपरिवरणम् ।
 कथमन्यथा गरीयं ग्रभ संसारतोयनिधि[13] ॥ ० ॥

प्रमामिति यमानार्थे । प्रमाम्स्वेवरत्नो पञ्चद्येन ॥ ० ॥ चार्यबलमिति बलात्कारे । चार्यबलं गृह्णाति[14] ॥ चार्येति मीतिवन्धे । इवमिति च

---

1 चशीपात् C.

2 Thus A.; ऊर्ध्वार्थे मवाङ्मवाङ कैचित्॰ F (always च); मवाङ्मवाङ चेति॰ B.; चहार्थे मवाङ्मविशुमाली C.; ॥ मवाङ्मेति D.

3 वाचभूपस्त्वामयो॰ A.; वाचभूपस्तमयो॰ F

4 B. C. D om. this example.

5 Kum. 8, 2, 62.

6 कीर्ह C.; om. D

7 भ्रमरावलीढयो॰ F; D omits this example; Ragh. 3, 8.

8 Śisup. 4, 60.

9 B om. from मुङ्मुंङ्मुंमपि

10 मुनाथीरमपेति मुनाथीरः B.C.

11 मम्मुर॰ A. C.

12 ॰चम्यतारिवमिति॰ A.; मङ्नो वायु A. B.; B om. from विमार्थे Nir 3, 48.

13 संसारतोयधि॰ F

14 गृह्णाति B. C. F

प्रतिषेधविषादयोरिति[1] शाकटायनः ॥ * ॥ क्षमा । इति क्षान्तौ । भवान् क्षमा[2] ॥ * ॥ अर्वागित्यधरे[3] । वर्षात्षोडशादर्वाक् । अर्वाक्कालीनः ॥ * ॥ विना । इति वर्जने ।

तात नोदधिविलोडनं प्रति त्वद्विनाद्य वयमुत्सहामहे[4] ॥ * ॥

नाना । इत्यनेकविनार्थयोः[5] । नानाविध[6] कृतकदैत्यभृतां समाजम् ॥ उभयार्थत्वमनेकार्थत्वान्न व्यतिरिच्यते । तेन[7] नानापक्षावमर्शः संशय इत्यभिहितम्[8] ॥ नाना नारी निष्फला लोकयात्रा[9] ॥ * ॥ पृथगिति विनार्थे । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः[10] ॥ * ॥ सुदि । इति शुक्लपक्षे ॥ १७ ॥ * ॥

स्वरादीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः स्पृहयतीत्यादौ यथायोगमुत्पन्नाया[11] द्वितीयादिविभक्तेर्लुक् । पञ्चकृत्वः प्रभृतयस्तु विभक्त्यर्थप्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः[12] संपन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति[13] । सापि सङ्ख्याविशेषाभावान्न[14] सर्वा किं तर्ह्येकवचनमेव तस्योत्सर्गत्वात्[15] । तथा चोक्तम् । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति[16] । एतन्नः संमतम् ॥ सुधाकरस्त्वाह[17] । अव्ययेभ्यस्तु

---

१ इत्वमिति षेधविवादयोरिति D

२ भवान् । क्षमाकरोति A, भवतः क्षमा D, सहनं क्षमा । F (? भवान् क्षमा)

३ °इत्यवरे B C F

४ Śiśup 14, 83 [विनाद्य eds.]

५ °नेको भयाविनार्थेषु । D

६ नानाधिक D

७ D om from उभयार्थ°

८ इत्यपि सिद्धं A., om D, °पक्षावमर्शः° C.

९ Thus B Kshîr नाना नारी नि° A. D F; वानरी निष्पलोकयाचाः C

१० Śiśup 1, 33

११ शब्दा योगमुत्तीय D

१२ सर्ववि° D, प्रातिकार्थः C

१३ प्रथमैवेति

१४ °विशेषाविशेषाभावान्न F

१५ तस्यौत्सर्गिकत्वात् A, तस्योत्सर्गत्वात् B

१६ उत्सर्गतः C D, करिष्यति इति B C

१७ सुखाकर° A F, तथा चाह सुधाकरः (orig सुधार.) D, cf. śl 120 comm where सुखाकर MSS exc D a. m

नि सप्तभ्योऽप्ययादाप्सुप इति[१] ज्ञापकादिभ्यनुत्पत्तिः ॥ यथाह । का पुनरसौ[२]। यथैके तसिलादीनामदूरविप्रकर्षादागुणयाच[३] पञ्च म्यादय एवेत्याह । तच । अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत[४] प्रातिपदि कार्थीभूत इति प्रथमैव नि सप्तभ्योऽपि व्याख्या ॥ अपि च । ज्ञापका प्रयोजनस्य परस्मादे सिद्धये क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् कपिञ्ज लाधिकरणन्यायेन प्रथमैव युक्ता । न हि कपिञ्जलानालभेतेति पञ्चषा लालभ्यन्ते किंतु त्रय एव[५]। न हि स्वाङ्गतामीति वचनात् । यथैवमिति न वाच्यं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात्[६]। न चोरकान्नातिप्रय प्रोषम गुणयेदिति[७] द्वितीयापुरकान्तानुपज्या व्यापत्ती। तदुक्तम् । प्रथम एव वा नियमेन कारणावतिक्रम[८] स्यादिति । प्रथमचिते वचनवचनं नि यमार्त इत्यत्र सूत्रार्थ ॥ अतश्चोचे यस्मादीनामधिकरणशक्तिमाधान्ये ऽपि प्रथमा व्याख्येति मता वृत्तिकारैः सपूर्वाया प्रथमाया विभाषे त्यत्र[९] धाम सवेचे ग्राम् । धाम सवेचम समिन्यायुदाहृतम[१०]। यत्र तवेत्यत्र तवेति सप्तम्यन्तं समस्तत इति अथादित्यपत्यं स[११] सप्तम्यर्था भिधानसामर्थ्यादेवमुक्त[१२]। एवमन्त प्रम्हात् सर्वप्रम्हात्र प्रथमैव व्याख्या ॥ एकवचनमुत्सर्गे[१३] करिष्यत इत्यप्युक्तम् । सर्वेवचन चैवो वादीनामुपलक्षणमाच[१४] द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम् ।

---

१ Pâṇ. II. 4, 62.
२ पुनर्भवो D ; पुनरयमपि B.
३ तसिलादीनामविप्रकर्षाद्° A.
४ अभिहितत्वार्थे । अन्तर्भूतमाति° A. ; ऽनुभूत C.
५ A. om. एव
६ C. om. from अपिञ्जलाधिकरण°
७ न द्या उरकान्नात् A. B. C. प्रोषगुण D ; प्रोषगु° A. ; मोक्षम गु° C. ; cf. Mahâbh. on Pâṇ. I. 4, 56.
८ नियम्येत कारणादिति क्रम:B.C.
९ सपूर्वाया विभा° A. ; °विभाषे त्यत्र B. ; P. III. 1. 26.
१० विभाषेत्यत्र धाम सवेचे च स मित्यायु° F ; cf. P. II. 3, 46 Mahâbh.
११ Om. C.
१२ °सामर्थ्यादेवमुक्त F
१३ एवमुत्सर्गे F ; करिष्यती A.B.C.
१४ सरादीनामुप° D

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां[1] निदर्शनमिति ॥

आकृतिगणौ चेमौ । तेनान्येऽपि लक्ष्यानुसारतोऽनुसर्तव्याः[2] ॥ * ॥
इति चादिस्वरादी ॥ * ॥

कस्कायस्कुण्डसाद्यस्काः सहकौतस्कुता मताः ।
सद्यस्कालशुनस्कर्णावयस्कान्तश्च भास्करः ॥ १८ ॥

कस्क आदिरित्यनेन कस्क इत्यादिः[3] शब्दगणो निपात्यते ॥ किम् सु[4] । किमः कः[5] । रोरिति[6] विसर्जनीयः । वीप्साया द्विर्वचनम् ॥ कःक इति तत्र पूर्वस्य विसर्जनीयस्य कस्क आदिरित्यनेन सः[7] ॥ स च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां बाधकः । उदा० । कस्कोऽत्रेत्युक्तिभिः कौतस्कुतीभिर्ध्यानग्रो स्वभूः[8] ॥ ननु कथं कः कोऽत्र भो इति नाटकादौ प्रयोगः । उच्यते । सधावित्यधिकारादवसानविषयो[9] विसर्जनीयोऽत्रेत्यदोषः ॥ अपरे पुनराहुः । रूढिविषयत्वान्निपातनानां[10] वीप्सायामेवैतत् सत्वम्[11] । अत एव । तिष्ठति कः को वा गच्छतीति वीप्साभावे सत्वं[12] संहितायामपि न कृतम्[13] । एवमिहापि वीप्साभावे क इति पदं पूर्वमन्तर्भूतसत्ताक[14] प्रयुज्यते । ततः को

---

१ पाठास्तेषां C
२ ऽनुद्रष्टव्या॰ B C, ॰सारतो द्रष्टव्याश्च F
३ इत्यादिना A., कस्क आदिरित्यनेन कस्क आदिरित्यादिशब्द॰ F
४ किम् B, कम् सु C
५ Pāṇ vi 2, 103
६ ससजुषोरुः F
७ कस्कादिरित्य॰ F, स. C F and corr D
८ स्वभू. F, वधू D
९ ॰अधिकारादवग्रहेष्ववसान॰D, ॰विषये A (orig D)
१० ॰निपातानां F
११ सत्वं C, सिद्धं D
१२ सत्वं C F and corr D
१३ न तत्कृतं F
१४ इति पूर्वपदसंभवेप्यंतर्भूत॰ F

ऽचेति । न च क्रमविवक्षायां वीप्सेति[1] संहितायां पुत्रो विश्रामूलीय । कXको[2] ऽचेति ॥ ॥ भयस कुषम् । भयस्कुषम् ॥ ० ॥ भय कीणा तीति क्विप् । भयस्की । तस्यापत्यमिदं चेत्यण्[3] । एरितीकारलोप[4] । ञ्यित्यक्कारैवित्यनेनारैच्[5] । तदा विवक्षितार्थाभिधायी । यदा तु भय क्रीयते क्रयणं वा भयस्कीष् तचभवयदा भायस्क[6] कतु ॥ भपरे[7] भय क्रियत इति भायस्क कतु । तेषां करोते चाविम्ब क इति कप्रत्यय[8] । मयूरव्यंसकादित्वात् ॥ ० ॥ यवक्रीतस्कुता इति । यव कीतस्कुतेन । यवक्रीतस्कुता[9] ॥ भयस यवक्रीते च इत्यनेन[10] विभाषित च ॥ किम पञ्चम्या मयूरव्यंसकादिभ्य[11] इत्यादिना तद्प्रत्यये[12] वीप्साभीक्ष्ण्येत्यादिना द्विरुक्ति[13] । तत कुत कुत भागत इति विवक्षायामव[14] । तत वी वादेरित्यनायादिलोप[15] । कीतस्कुती[16] ॥ नम्य तत भागत इत्यनेन पञ्चम्यन्तादुत्पमाने प्रत्यय[17] कच तच म्नात् स्यात् । अथ तदर्थयोरपि समुदायात्प्रत्ययतावपि सविच

१ C. om. from संहितायामपि च कर्ते

२ कम्बो D.C.; कल्को D.; कल्को A.F

३ चैत्यण् F; cf. Pāṇ. I 1, 92.

४ परिती° A. B. C.; कचैति चैवी कार D; cf. P 1, 4, 148

५ ञ्यित्य° A.; ञ्यित्यचैवीनामपि चारैभ् C.; तद्वितेष्वचामादेरिति पु ञि F; चादिवृद्धि D; cf. P vii. 2, 118.

६ तचमयत° A.; तचमय° D; °भायस्की C.

७ अपरे पुनराह । F

८ चाविम्ब इति° A.; क° प्रत्यय B. C. D; cf. Pāṇ. iii. 1 136.

९ यवकोतस्कुता B. C.

१० यवक्रीते° F; °सह इत° A.; च इत्येव° C.; cf. Pāṇ. vi. 3, 89.

११ मयूरव्यंसकादिभ्य B. C.; मयूर व्यंसकादिसर्वादिभ्य A.; मयूरादिभ्य° F and corr D; cf. Pāṇ. 3, 7

१२ तत्प्रत्यये A.

१३ द्विरुक्ति D; cf. Pāṇ. viii. 1 4.

१४ भागत इति° D; विवक्षायामपि D. C.

१५ वीप्सादेरित्यंता° B.; वीप्सादेरि° C.; इत्यनायादि° A.

१६ कीतस्कुत A.; कीतस्कुता C.; कीतस्कुती D.

१७ F adds: उपपद्यमान इत्याप पाठ

तीति चेत्। न। कुत्रेहामात्रतसस्त्यबिति त्यपा[१] भवितव्यम्। कथमण्। गणपाठादिति ब्रूमः॥*॥ सद्यस्कालेति समस्तमसमस्त वा। उदा०। सद्यस्काल युयुत्सुभिः॥*॥ शुनः कर्णः। शुनस्कर्णः। लुक्प्रतिषेधोऽत एव पाठात्[२]॥ उदा०। शुनस्कर्णोपमैर्मुक्ता मुष्टिभिस्वक्रपङ्क्तयः[३]॥ रत्नमतिस्तु शुनस्कर्ण इति वाक्य[४] समासे तु श्वकर्ण इति प्राह॥*॥ अयस आकर्षकः कान्तोऽयस्कान्तः। ननु[५] कृकमीत्येव सिद्धः किमर्थोऽस्य पाठः। तस्यैव प्रपञ्चार्थः समस्तार्थः कन्यर्थो[६] वा॥ उदा०। स चकर्ष परस्वं[७] तदयस्कान्त इवायसम्॥*॥ भास करोतीत्येवंशीलो विभादेरटि[८]। भास्करः॥*॥ १८॥

मेदस्पिण्डतमस्काण्डायस्काण्डाहस्करास्तथा।
रजःकर्णीरजस्कर्ण्यौ भ्रातुष्पुचदिवस्पती[९]॥ १९॥

मेदसो वसायाः पिण्डो मेदस्पिण्डः॥*॥ तमसः काण्ड तमस्काण्डम्॥ प्रशस्तं वा तम'। तमस्काण्डम्॥ उदा०। क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः[१०]॥*॥ अयसः काण्डम् अयस्काण्डम्[११]॥ प्रशस्तमयो वा। अयस्काण्डम्॥*॥ न जहाति न त्यजति[१२] दिनकरमित्यहर्दिवा। तत्करोतीत्येवशीलो[१३]ऽहस्करः॥ उदा०। अलंचकारास्य वधू-

---

१ क्कुत्रेहामुत्रेतसस्त्यपि नित्यया A, °त्यपि प्रत्ययो C, °पिति त्यया B, cf Pân iv 2, 104, Vârtt 1

२ प्रतिषेधात् B C, एव पात् D.

३ °ङ्क्तचपंक्तय F

४ वाक्ये C (? शुनः कर्णः)

५ नत्वत C, cf Pân viii 3, 46

६ कन्यर्थो B, कन्यार्था C, कात्यर्थो F

७ परस्वं A, Ragh 17, 63 (परस्मात् edd)

८ विभातेरटि B C, cf Pân iii 2,21

९ मेदस्पिण्ड° हस्कारा° स्कर्णौ भ्रातु पु° A

१० Sisup 1, 38

११ C om from प्रशस्तं

१२ त्यजतीत्येव A

१३ तत्करोत्येवं A D

रजस्कर[1] ॥०॥ रजसः कर्षी रजस्कर्षी[2] । तक्मीत्यादिना नित्यं सादेशे[3] प्राप्ते विकल्पार्थं पाठः ॥०॥ भ्रातुः पुत्रो भ्रातुष्पुत्रः । ततो विधायोनिसमस्तेष्वित्यनेन[4] षष्ठीसमासे षुक्प्रतिषेधः ॥०॥ दिवः पतिः । दिवस्पतिः ॥ । षुक्प्रतिषेधोऽत एव पाठात् ॥०॥ सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्कपालम् । यजुष्पात्रमित्येषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्यादिति[5] । परमसर्पिष्कुण्डमित्येवमादिमत्युदाहरणं पारायणिका आहुः[6] । भाष्ये तु ते नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यत्र[7] परमसर्पिष्कुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम्[8] । अस्माकं चायमेव पक्षः संमतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेनापरिगणितमप्यत्र समूह्यम् । आकृत्याऽऽकारेण[9] गण्यते स आकृतिगणः । अयमर्थः । यथा भास्करादिरत्र साधुत्वार्थप्रख्यापने समर्थस्तद्वदन्यो[10]ऽपि विविधाभाषितस्वमतः स मतेऽस्मिन्नविदित[11] सन् साधुत्वभाक् द्रष्टव्य इति ॥०॥ १९ ॥ इति कस्कादिः ॥०॥

अहः पतौ गवे पुत्रे पतिपुत्रे च गीर्धुरः ।
राज्ञि प्रचेतसो रः स्याद्[12] विसृष्टस्योषसो बुधे ॥ २० ॥

पत्यादावहरादेरनेन[13] विकल्पेन रेफादेशो विधीयते । यथा

---

1 Siny. 1, 58.
2 रजस्कर्षी A
3 सादेशे A. C.
4 संबन्धिनित्यस्यति यणेन F ; Pāṇ. vI. 3, 22.
5 F om. यथा
6 था' प्राह' F
7 °पदस्थैव F ; अनुत्तरपादस्थस्य A.
8 C. om. from पारायणिका
9 यथा आकृत्या आकारेण B. C. F
10 भास्करादिष साधुत्वार्थप्रवर्णी समर्थस्तद्वयो D
11 °मविदितः B. D. ; प्रविदितः A. C. ; प्रविदितः F
12 प्रचेतसो पिता D. E.
13 पत्यादावहरादि° F ; D. corr पत्या° दिष्वहर°

रात्रौ बुध्यते प्रकाशते । उषर्बुधः ॥ उषर्भुदित्यपि श्रीवसुक्रः[1] ॥ शेषं तु सुगमम् ॥ * ॥ २० ॥ इत्यहरादिपत्यादी ॥

सर्वान्यविश्वोभयनेमयत्तदः किंयुष्मदस्मद्द्विभवतत्यदेतदः ।
उभत्वदन्योन्यपरस्परेतराः समः[2] सिमत्वान्यतरेतरेतराः ॥ २१ ॥

सर्वादेर्गणात् । ए । असि । इ । इत्येतेषां स्थाने । सर्वादेरेभ्यः[3] स्मै । स्मात् । स्मिन् । इत्यनेन यथाक्रमं स्मै । इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥ सर्व इति संख्याप्रकारकलावद्विषये कार्त्स्न्ये ॥ तत्र सख्याकार्त्स्न्ये । यथा । सर्वे आयाता यावन्तो लिखिता दश द्वादश वा[4] त आयाताः । कार्त्स्न्येन समागता इत्यर्थः ॥ प्रकारकार्त्स्न्ये । यथा । सर्वाण्यन्नानि भुक्तानि । सर्वप्रकाराणीत्यर्थः ॥ कलावत्कार्त्स्न्ये । यथा । सर्व ओदनो भुक्तः । यो दत्त ओदनः स सकलो भुक्त इत्यर्थ. ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वस्मिन् ॥ तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् परमसर्वस्मै । इत्यादावपि ॥ असर्वस्मै । इत्यादौ नञ्समासेऽपि स्वार्थापरित्यागात्[5] ॥ तथा हि । य एवास्वशब्देन वक्तुमिष्टः स एव जात्यादिविकलोऽनस्वशब्देनापि[6] ॥ विश्वादीनामप्येवम् । अतो न सर्वादिव्याघात.[7] ॥ यदा पुनरुपसर्जनीकृतस्वार्थानामर्थान्तरवृत्तित्वं तदा प्रियसर्वायेत्यादौ न स्यात् । एतच्च सर्वादेरिति षष्ठीनिर्देशान्निश्चीयते[8] ॥ * ॥ अन्यस्मै । अन्यत । पृथ-

---

१ श्रीवसुक्र A , श्रावसुक C F , D om from उषर्भुद्०
२ सिम. A
३ सर्वादेरस्य B , om F , सर्वादेरादेशा स्यु C
४ C om द्वादश
५ नसमासे० F , ०सर्वापरि० D
६ ०विकलोत्वमस्य० A , D corr ऽसर्वशब्दे०
७ सर्वादित्वाघात । A
८ षष्ठीति निर्दे० C

स्मयनो[1]ऽयम् ॥ • ॥ विश्वस्मिन् ॥ • ॥ उभयस्मिन् ॥ • ॥ नेम इति सर्वार्धार्थयो[2]। नेमस्मिन् ॥ • ॥ यदिति निर्देशे। यस्मिन्। यतते प्रयत्नं करोति। तेनार्थमुद्देष्टुमिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ • ॥ तदिति परोक्षे। तस्मिन्। तनोति विस्तारयति[3] प्रतिनिर्देशमिति[4] व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वर्तते ॥ • ॥ किमिति प्रश्नक्षेपयो[5]। पृच्छ्यते[6] ज्ञीप्स्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची ॥ कस्मिन् ॥ • ॥ युष्मदिति मध्यमे। युष्यते सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्भिरिति। भवत् ॥ • ॥ भवते विद्यते सत्कार इति भवत्[7]। परात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ • ॥ द्वौ[8] ॥ । भवद्वयस्य[9] परोक्षे। भवकत्[10]। उदित्[11] छान्दोमनुभवादो पान्त[12] ॥ • ॥ त्यस्मिन् ॥ • ॥ एतदिति प्रत्यक्षे। एतस्मिन्। एति[13] कंपतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना समिति व्युत्पत्त्या सामीप्येऽपि[14] ॥ • ॥ उभौ। उभाभ्यां चेतुभ्याम्। उभयोर्वेलो। अत्र पाठ सर्वादेरविद्यनेन[15] सर्वविभक्त्यर्थं ॥ • ॥ त्वदिति समुच्चयवाचक। त्वत्[16] ॥ • ॥ अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये। अन्योन्यस्मै। परस्परस्मै ॥ • ॥ इतरेति पृथगर्थे। इतरस्मिन् ॥ • ॥ समसिमशब्दौ

---

१ स्मयत । पुष्कलयनो B. C. F
२ सर्वार्थयो A.; सर्वाद्यर्थयो । D; सर्वार्धार्थे C.
३ वीतरति । D
४ निर्देशमि C
५ प्रश्नाक्षेपयो A.
६ काम्यते पृच्छते F; A. om. from पृच्छ्यते प्रश्नवाची
७ A L । कस्मिन् । त्वर्थ । अद्दर्थ ।
८ द्वितो D
९ भवद्वयस्य A. D
१० भवंत B.; भवत C.; भवत्क D
११ उदित्तु B C. F
१२ °न पठिता A.; न इत । D.
१३ एजते F
१४ A. om. from एजति
१५ सर्वादेरपित्य B a. m.; सर्वादेरदित्य F; C. om. from वचसा सा°
१६ इति व्युत्पत्त्यासामीप्यवत् D.

सर्वार्थे। समस्मिन्। सिमस्मिन्॥ सिमः शक्तः। सितः[१]। अवबद्ध इत्यर्थ इत्येके। सिम इति मर्यादायामित्यपरे॥*॥ त्वान्यतरशब्दावन्यार्थे। त्वस्मै। अन्यतरस्मै। अस्य त्वस्मादेव गणपाठात्सिद्धिः॥ शाकटायनस्तु यत्तत्किमन्याद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः[२]। वैकाद्बहूनां प्रश्ने डतमश्चेति सूत्राभ्यां डतरडतमौ। अन्यतरान्यतमौ[३] सिद्धौ। ततोऽन्यतरशब्दस्य डतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छेदार्थमित्याह॥*॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये। इतरेतरस्मै॥ २१॥

एकेदमदसो ज्ञेया डतरो डतमस्तथा।
स्वमज्ञातिधनेऽनाम्नि कालदिग्देशवृत्तयः॥ २२॥
[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ[४]।]

एकेति संख्यासहाययोः। एति गच्छति गणनामित्येकः[५]। एति गच्छत्यद्वितीय इति वा[६]। एकस्मिन्॥*॥ इदमिति प्रत्यक्षे। अस्मिन्॥*॥ अदस्। इत्यप्रत्यक्षे[७]। अमुष्मिन्॥*॥ डतरडतमौ प्रत्ययौ। तदन्तः सर्वादिर्भवति। यतरस्मिन्। यतमस्मिन्। ततरस्मिन्। ततमस्मिन्। कतरस्मिन्। कतमस्मिन्। एकतरस्मिन्। एकतमस्मिन्॥*॥ स्वमज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्तिस्तत्रात्मनि ज्ञातिधनयोश्च रूढितः। अस्य वृत्तिः। यथा हरिशब्दस्य तुरङ्गवानरदर्दुरादिषु।

---

१ ? शक्त स्मित A, शक्त सित F, शक्ति स्मित B, शक्ति। C, D corr °शक्त। सिस अव° ? सिम = 1 शक्त 2 सित i e अवबद्ध, Sâyana records the meanings सर्व, सर्वजन, श्रेष्ठ, शत्रूणा बन्धक, cf also Mahidh V S 23,37

२ यत्किम° D, °किमन्याद्वयो नि धार्ये° A D, cf Pân v 3, 92-94

३ A om अन्यतरान्यतमौ

४ Conjectured to complete metre परापराधरा पूर्वदक्षिणावुत्ततापरौ। B C F, पूर्वापरावरधरदक्षिणोत्तर इत्यमी। व्यवस्थायामसंज्ञायां ज्ञेयाः पूर्वादिकार्येण॥ D, om A E

५ एति येननाक्तिकालादि गच्छति। गणनामित्येक D, om A

६ एको गच्छति नाद्वितीय° I, om A

७ इति प्रत्यक्षे B C F, D om from अदस to यतरस्मिन्

आत्मीये तु वर्तते विशेषणरूपतया वृत्तिश्चात्र सर्वनामसंज्ञा । स्वे पुत्राः । स्वेषां एतेषां स्वामी । आत्मीयानामित्यर्थः ॥ स्वस्मै गच्छमान । आत्मन इत्यर्थः ॥ स्वे पुत्रा[1] इति न पुत्रा ज्ञातय किंतु पितृमाता तुल्यमध्यरादय परिच्छदा । स्वे गाव इति न गावो धन[2] किंतु इष्यारब्धतकार्यापवरूपकादिकं[3] धनमुच्यते ॥ ज्ञातिधनयोस्तु न भवति । स्वे रथा विधेया । ज्ञाताविव्यर्थः ॥ स्वान् सृजति । धनायेत्यर्थः ।
तथा ज्ञातिधनविशेषणत्वेऽपि स्वशब्दस्य निषेध एव । स्वा ज्ञातयश्चैवम्[4] । स्वे धने रथा । आत्मीय इत्यर्थः ॥ अपरे तु स्वस्मै पुत्राय । स्वस्मै धन इति ज्ञातिधनार्थयोः प्रतीतौ कथं न निषेध । उच्यते । पुत्रधनयोरपि साभिप्रायेणतदुभय गम्यते स्वशब्दात् आत्मीयत्वमात्रमिति । स्वाय[5] ज्ञातये । स्वाय धनायेत्यत्र च शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिध स्वरूपेणैव स्वशब्देनाभिधीयेते[6] । यद्येवं ज्ञातिधनयोरनुप्रयोगोऽपि नोपपद्यते पर्यायत्वात्[7] । यथा वृक्षशब्दप्रयोगे तरुशब्दस्य । नैष दोषः पर्यायशब्दो हि यथानेकार्थः संदिग्धार्थो वा तत्र तदर्थस्य व्यक्तीकरणार्थं[8] पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो[9] न विरुध्यते । यथाऽक्षोऽयमनेकार्थ इत्येव हरिशब्दस्य प्रयोगे सिंहशब्दस्य । यथा च संदिग्धार्थस्य पिकशब्दस्य प्रयोगे[10] कोकिलशब्दस्य । स्वशब्दश्चायमनेकार्थ इति तथाऽस्यानुप्रयोगे[11] किंविषयोऽयं प्रयुक्त इति संदेहः स्यात् । तन्निरासार्थो[12] युज्यते ज्ञातिशब्दस्यानुप्रयोग इति व्याचक्षते ॥ ० ॥

---

१ स्वपुत्रा D
२ स्वे माता इति न माता धनं D.
३ किंतु धनधरच्युत॰ F
४ ज्ञातयश्चितश्च D
५ स्वापि D
६ वाभिधीयते A. B.
७ पर्यायशब्दत्वात् F ; om. C.
८ व्यक्तीकरणार्थपर्यायान्तर॰ B. C.
९ ॰नुप्रयोगो A.
१० यथा संदिग्धार्थस्य प्रयोगे A.
११ तथायमप्रयोगे C.
१२ ॰निरासार्थो A.

अनान्ति कालदिग्देशवृत्तय इति । पूर्वादयः शब्दा असंज्ञायां वर्तमाना दिगादिवृत्तयः[१] सर्वादिकार्यभाजो भवन्ति । तदुक्तं ।

पूर्वापरादिशब्दानां केषांचित् प्रविभागतः ।
सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोः ॥

तथा हि । पूर्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्तन्ते । तदवच्छिन्ने देशग्रामारामस्तम्भकुम्भादौ च । तथा हि । पूर्वस्यां दिशि वसति । पूर्वस्या दिश आगतः । पूर्वदिक्संबन्धात्[२] पूर्वा वापी । पूर्वस्यां वाप्यां[३] शीतमुदकम् । तथा पूर्वस्मिन्ग्रामे वने देशे वा सुखवासः[४] ॥ पूर्वः कालो[५] रम्यः । पूर्वकालसंबन्धात् पूर्वो[६] गुरुः । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । पूर्वस्मात्प्रासादादागतः[७] ॥ * ॥ अपरावरपरशब्दत्रयस्य विनापि दिक्कालसंबन्धं देशवृत्तित्वं[८] स्यात् । तथा हि । अपरदेशसंबन्धादपरो[९] ग्रामः । अवरो वा ॥ तस्मिन् परस्मिन् पर्वते वसति । सति संनिकर्षे विप्रकर्षे च सर्वासु दिक्षु तुल्योऽयं व्यपदेशः । ततो न दिगभिसंबन्धवृत्तिः । एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेरेतच्छब्दत्रयापेक्षया[१०] मुख्यवृत्त्या सार्थकं देशग्रहणं न त्वन्यस्य[११] स्वतो देशवृत्तित्वम् । संनिकर्षासंनिकर्षयोर्देशवत्कालो[१२]ऽप्युपाश्रयः[१३] । ततः परः कालः[१४] । अपरोऽवरो वा । परस्मिन्

---

१ °वृत्तय इति A
२ सर्वदिक्° A
३ व्याप्यां C , वा D , om B
४ देशे वासः C
५ पूर्वकालो C F , पूर्वकाले B
६ पूर्वको C
७ °प्रसादादा° C
८ °सर्वधदेश° B C
९ अपदेशे सं° D
१० °प्रवृत्तेरेव शब्द° D
११ सार्थकदेशग्रहण न त्वस्य F
१२ वृत्तित्वं सन्निकर्षयोर्दे° C
१३ प्यपाश्रय D , कालोपुपान्प्रय' B
१४ परकाल B C F

काले जातः । अपरस्मिन् । अवरस्मिन् वा[1] ॥ अथ परकालसंबन्धात् परं मीढ्यर्थं । अपरकालसंबन्धादपरो मोक्षदेव ॥ परं पाणिनिः । अपरः क्षीरस्वामी[2] ॥ परस्मिन्मीढ्यर्थे मम इत्यादि[3] ॥ ० ॥ दक्षिणा धरमध्ये दिशि[4] दिगवच्छिन्ने च कलमादौ वर्तते[5] न तु काले नापि कालावच्छिन्ने । दक्षिणस्यां दिशि वसति । दक्षिणस्मिन्पर्वते देशे वा तदवच्छिन्ने । तथा च । अधरस्यां दिशि पर्वतादवसति । अधरदिक्सम्बन्धादधरस्मिन्प्राकारे[6] देशे वा वसति ॥ असमासोऽति किम् । उत्तरा हरत । संज्ञारूपेण कृतो[7]ऽयोत्तरमब्दं । विदेहपर्वतानामेकस्यामेव[8] दिशि देवकुरूत्तरपर्वे ॥ दिग्देशकालेभ्योऽस्य[9] । दक्षिणा गायका । प्रवीणा इत्यर्थः ॥ एवम् अधरे ताम्बूलराग । उत्तरे प्रत्युत्तरे वा मम ॥ दक्षिणायां जनमतिर्विम । इत्यदिग्देशकालवृत्तय[10] इति विशेषो[11]ऽप्यसमर्थनिर्देश ॥ ननु व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येवमुपविश्य स्वाभिधेयापेक्षो[12]ऽवधिनियमो[13] व्यवस्थेति यथान्वीर्थाख्यातम्[14] । दुरवबोधत्वात्[15] ॥ ननु । स्वेषां चैव परेषां च[16] आयले कम्बपद । वीणा परे[17] प्रभव । इत्याऽऽरपरे । इत्यादिमयो

---

१ °वा परस्मिन् परस्मिन् काले जात° B.; वास्मिन् परस्मिन् काले C.; °वा परस्मिन् अपरस्मिन् काले जात । अपरस्मिन् वा । A.

२ अपर B and corr. क्षीरस्वामी ।

३ अपरस्मिन्° B. C. D ; °हर्यमात्र° A B ; °हर्यसत्र C ; हर्ये मत्र D °इत्यादि B C

४ दि दिशि F दिश B

५ वर्तते B C

६ अपरस्मिन् A.

७ संज्ञारूपकारूपी F

८ °पर्वताना° C.; वासिनामेव B.

९ ऽस्यच C.

१० इत्यादिदिग् B. C. F ; इत्या दिग् D.

११ इति यादी B. C. F

१२ स्वाधिभिधे B.

१३ धेयापेक्षावधिनियमो F

१४ व्याख्यात A. B. C.

१५ दुरवरोधत्वात् A.

१६ वा A.; चैव D

१७ वीणापरे B. C.

गेषु कथं जमादीनां सर्वादिकार्यविधिः । न ह्यत्र दिग्देशाद्यवच्छेदो ऽस्तीति[1]। उच्यते। साहृप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टेश्च न[2] दुष्टता ॥ २२॥

अन्तरं चोपसंव्याने बहिर्योगे तथापुरि ॥ २३ ॥

उपसंव्यान इति । उपसवीयत आच्छाद्यते यत्तदित्युपसंव्यानम् । यद्वा । सवीयतेऽनेनेति संव्यानम् । तस्य समीपम् उपसंव्यानम् । तस्मिन् ॥ बहिर्योग इति । बहिरित्यनावृतो देश. । तेन योगो बहिर्योगः । एतस्मिंश्च पूर्ववर्जिते[3] ऽन्तरशब्दः सर्वादिर्भवति ॥ अन्तरस्मै शाटकाय[4] । वस्त्रान्तरेणावृतायेत्यर्थः[5] ॥ अन्तरस्मै गृहाय । बाह्याय चाण्डालगृहायेत्यर्थ.[6] ॥ अपुरीति किम्[7] । अन्तरायां पुरि वसति । बाह्यायामित्यर्थ. ॥ अयमनयोरन्तरे तापसः प्रतिवसतीत्यादौ मध्यवृत्तित्वेन न भवति[8] ॥ २३ ॥ इति सर्वादिः ॥

त्यत्तद्यदिदं युष्मद्द्व्येकादः स्यादथो भवत्वेतत् ।
अस्मत्किमौ च विबुधैर्विज्ञातव्यौ त्यदादिगणे ॥ २४ ॥

एषा त्यदादित्वे यथास्थान प्रयोजनं द्रष्टव्यम्[9] ॥ इति त्यदादि.[10] ॥

यस्कोत्कासवशिष्ठकुत्सखरपाः[11] कुड्यचिजङ्घारथाः[12]
पर्णाटोपरिमेखलौ[13] विषपुटद्रुह्याङ्गिरोविश्रयः ।

---

१ भवतीति F

२ क साहृ० शिष्टाभीष्टेवतन दुष्टता क D , शिष्टाभीष्टेन I —? sloka

३ पूर्ववर्जिते C

४ शाकटाय A

५ नवमुन्नेरेणावृताये० D

६ चंडाल० A., I C om अपुरीति किम्

७ F om अपुरीति कि

८ ०त्वे न भवति A. D , मध्यावृत्तत्वेन० B C , मध्यावृतत्वेन न० F

९ Om F , यथास्थानप्र० A

१० D E om from त्यत्तद्यदिदं

११ ०वसिष्ठ B C , खरप D E , खरपा B

१२ कुड्यचि० F

१३ ०मेषलौ B

पिप्पलीनक्षभलन्दनौ[१] च भठिल° कर्णाटकर्णाटकौ[२]
लम्बोभविडलशीर्षमायभृगवो रक्षोमुखो वर्मुकः ॥ २५ ॥

यस्कादय° गणा° यमसपर्यन्ता[३] यस्कादिभ्योऽपत्य इत्यनेन सूत्रेण[४] विहितापत्यप्रत्ययलुग्भाजो[५] भवन्ति गर्भेऽस्त्रियाम् ॥ य यति नियच्छति पापमिति यस्क ऋषि° । तस्यापत्यानि यस्का । वि शादिपाठादुत्पन्नस्याप ॥०॥ उत्कसतीत्युत्काश° । तस्य[६] । उत्काशा° । मत इम[७] ॥०॥ वधिषु तिष्ठतीति वधिष्ठ । तस्य वधिष्ठा[८] ॥०॥ कुम्भा° । चचच ॥०॥ चरान्पातीति चरप । तस्य चरपा° । गर्गादित्व°[९] ॥०॥ कुत्रे कुत्रुम°[१०] । कुम्भादित्वम[११] ॥०॥ पचति पचते वर्णविषा इत्यपि । तस्य । चचप । इतोऽनिञ इत्यनेन विहितस्य लुप[१२] ॥०॥ नाडे एव रथो यस्य स नाडारथ° । तस्य नाडारथा° ॥ यस्थे । नाडे एवरथो यस्य स नाडेरथ । निपातनाल्लुप[१३] पुम्भाव । तस्य नाडेरथा इत्यादि ॥०॥ पर्वार्धमटतीति पर्वाट° । तस्य पर्वाटा ॥०॥ उपरि पीवायां मेखला यस्य तस्योपरिमेखला° ॥०॥ बिसं पुटे[१४] यो हयोर्यस्य स बिसपुटो हुर्भाषी[१५] । तस्य बिसपुटा° ॥ एभ्योऽत इञ ॥०॥

---

१ पिप्पलीक° C.

२ भठिलकर्णाटकौ A.; भठिल° क- र्णाटकौ D; °कर्णाटकर्णाटकौ भठि° C

३ चमसपर्यन्ता F; om. A.; गणा यमसपर्यन्ता B. C.

४ Cf. P. II. 4, 63 यस्कादिभ्यो गोत्रे

५ विहितापत्यप्र° लु° A.; °प्रत्यय लुग्भाजो C.; °प्रत्ययलुग्भाजो corr. D.

६ तस्यापत्यानि C.; उत्कसतीत्यु- त्काश °उत्काशाया D.

७ इम C. F In the following lines one or other MS generally read the nom. of the affix instead of the genitive; supply लुक्

८ वधिषु° वधिष्ठ । तस्य वधिष्ठा । B. C.; A. om. कुम्भा.

९ गर्गादयत् C.; गर्गादिपत्य D.; °पत्य A. B.; °पत्य F; cf. under pl. 222.

१० कुत्रि° कुत्रुम° F

११ °त्वम MSS; cf. pl. 226.

१२ विहितस्य° A.; विहितस्य B. F; विहितस्य C.; cf. Phil. iv 1, 182.

१३ F om. निपातनाल्लुप.

१४ बिसपुटे B.

१५ हुर्भाषः D.; B. C. om. from य

द्रुहि साधुर्द्रुह्युः । तस्य द्रुह्याः । शिवाद्यण् ॥ * ॥ अङ्गिरा बृहस्पति-पिता । तस्य । अङ्गिरसः । ऋष्यण् ॥ * ॥ विस्रेर्विस्रयः । गृष्ट्यादि-ढञ्[1] ॥ * ॥ पिण्डीयुक्ते जङ्घे[2] यस्य तस्य पिण्डीजङ्घाः[3] । अत इञ् ॥ * ॥ भलन्दनस्य भलन्दनाः । शिवाद्यण् ॥ कलन्दनेति[4] भोजः । * ॥ भडिलस्य भडिलाः । अश्वादिञ्फस्य[5] ॥ * ॥ कर्णाटस्य कर्णाटाः ॥ * ॥ कर्णस्याढकं यस्य स कर्णाढकः । तस्य कर्णाढकाः[6] । आभ्यामत इञः ॥ * ॥ लह्यस्य लह्याः । शिवाद्यण्[7] ॥ * ॥ भण्डिलस्य भण्डिलाः । अश्वादिञ्फस्य[5] ॥ * ॥ शीर्षं मिनाति । शीर्षमायः । तस्य शीर्षमायाः । अत इञः[8] ॥ * ॥ अशुभकर्माणि तपसा भृज्जतीति भृगुः शुक्रपिता[9]। तस्य भृगवः । ऋष्यण् ॥ * ॥ रक्षस इव मुखमस्य स रक्षोमुखः । तस्य रक्षोमुखाः ॥ * ॥ वर्षतीत्येवंशीलो[10] वर्षुकः । तस्य वर्षुकाः ॥ आभ्या-मत इञः ॥ २४ ॥

वशीकपर्णाढकमिच्छका[11] बहिर्-
योगोऽजबस्तिस्तृणकर्णवर्ष्मको ।
पटाकयुक्तौ बकसक्थगोतमौ[12]
स्यात् क्रोष्टुमायः कटुमन्थमित्रयू ॥ २६ ॥

वशीकस्यापत्यानि[11] वशीकाः[11] ॥ * ॥ पर्णस्याढकं यस्य स पर्णाढकः । तस्य पर्णाढकाः ॥ * ॥ मिच्छतीति मिच्छकः । तस्य मिच्छकाः ॥ * ॥

---

१ °ढण् A B D F, गृष्ट्यायण् C cf śl 226
२ पिण्डायुक्ते C D, जंघो A
३ पिंडाजंघा C
४ कलदनेति C
५ °ञ्यस्य A B D F, अश्वादि भ्यस्य C, cf śl 239 (Pāṇ फञ्)
६ °टकं° कर्णाटक.° कर्णाटकाः C
७ शिवाद्याण B, शिसायण् C
८ आभ्यामत इञः F
९ Om F
१० °शीलो य C
११ वशाक° C
१२ °युक्ता° C, °गौतमौ A C F

बहिर्योगो यस्य स बहिर्योगः । तस्य बहिर्योगा ॥ अन्ये तु । बहिर्गा यो गो यस्येति । बहिर्योग । गणपाठाद्रेफ इत्याहुः ॥०॥ अजवस्तय°[1] एषामादिकम्[2] ॥०॥ हरणकर्त्री । स्त्रियामपि ॥०॥ अर्भोका[3] ॥ पटा का ॥ बकसक्था°[4] ॥ एभ्योऽन इत्[5] ॥०॥ गौतमस्य गौतमा[6] ॥ चापत्य ॥०॥ क्रोष्टारं मिमीते[7] । क्रोष्टोरिव माया ऽस्येति वा । क्रोष्टुमाय । तस्य क्रोष्टुमाया ॥०॥ कटु[8] मन्यतीति कटुमन्य । तस्य कटुमन्या ॥ अपरे कटुकमन्य इत्याहुः । अन्यस्तु[9] कटुक मन्यकेति पृथक् शब्दद्वयमिदमित्याह ॥ भाभामत इत् ॥०॥ मिश्रयोर्मिश्रयव[10] ॥ चौरस्यगिकस्याय ॥ २६ ॥

> क्रोष्टुपादसदामत्तायःस्थूणकृष्णभपिडता ।
> पदक°[11] कपको हारः कपलात् स्थगलस्तथा[12] ॥ २७ ॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः । पाठसामर्थ्यात् पादस्य समासान्ते[13] लुग्न भवति । क्रोष्टून्पादयति निष्कासयतीति[14] वा । क्रोष्टुपादः । तस्य क्रोष्टुपादा ॥ क्रोष्टुमानमिव[15] मानं यस्य स क्रोष्टुमान इति केचित् ॥०॥ सदामत्तस्य सदामत्ता ॥ भाभामत इत् ॥०॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सो ऽयःस्थूणः । तस्यायःस्थूणा ॥ स्त्रियामपि ॥०॥

---

1 अजवस्तय° A. D ; अजवस्त त- स्यजवस्ता° C. ; D om. to बकसक्था°
2 इदं MSS. ; cf. gl. 216.
3 अर्भोका B
4 बकसक्था° A.
5 एन् C. ; B. C. add प्रथमा एते
6 गौतमस्य गौतमा A.
7 क्रोष्टु मिमीते D F ; क्रोष्टुवत् मि मीते प्रष्टापत्तो । A.
8 कटु F
9 अपरे कटुमंथक इत्याहुः । अ न्यस्तु D
10 B. om. मिश्रयोर्
11 पादक° E.
12 कंबलाय B. ; हारकंबलाय° स्त° C. ; कपित्थ F
13 समासान्तो A B C. D.
14 निष्कासयतीति A ; निष्काम° D
15 क्रोष्टुमान° D F

छगस्य छगाः । अत इञः ॥ * ॥ भण्डितस्य भण्डिताः । अश्वादि-ष्फस्य[१] ॥ * ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ॥ * ॥ कषतीत्यौ-णादिके[२]ऽके । कषकः । तस्य कषकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ * ॥ हारः काम्बलादिति[३] कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति[४] काम्ब-लहारः । तस्य कम्बलहाराः[५] ॥ * ॥ स्थगतीति स्थगेरौणादिकेऽलप्र-त्यये । स्थगलः । तस्य स्थगलाः[६] ॥ एभ्योऽत इञः ॥ * ॥ एवं पुष्करस-च्छब्दस्य बाह्वादीञः[७] लुग् द्रष्टव्यः ॥ अन्ये तु भृगुकुत्सवशिष्ठगोत-माङ्गिरोऽत्रेरिति[८] सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यस्कादित्वाद्[९] यस्का-देर्गोत्रे षष्ठ्यास्तत्पुरुष[१०] इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि सि-ध्यति ॥ २७ ॥ इति यस्कादिः ॥

उपकालमकौ पिष्टोदङ्कौ कुषीतककर्णकौ
कमककलशीकराठौ[११] कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।
बधिरकखरीजङ्घावेतौ वटारकपर्णकौ
गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥ २८ ॥

उपकादयः शब्दा[१२] वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययस्लुग्भा-जो[१३] वा भवन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः[१४] ॥ * ॥

---

१ See Note ५, page ५५
२ कथयतीति° A.
३ हारकंबला° C
४ F om from कम्बलं
५ कबलाहारः C
६ स्थागला C
७ बह्वादिपाठात् लुग् C
८ °गोतमांगिरोतिरिति A., °व-शिष्ठांगिरोगोतमेभ्य इति D, cf P ii. 4, 65, Kât ii 4, 7
९ यस्कादित्वात् A. B F, यास्का-दित्वात् C
१० Cf Pân ii 4, 64 Vârtt, D om from तेषां मते to end.
११ कमकाकल° B C
१२ शब्दास्तोप° C, शब्दा भवन्धकप-र्यंता D, शब्दाः अवधकपर्यंता F
१३ °प्रत्ययास्य लुग्भाजो C
१४ उपकायनाः C

कामका । कामकायना ॥ नडादिफक् युक्[1] ॥ ० ॥ पिठस्य पिठा । पैठायना[2] ॥ ० ॥ बदरस्य । बदरा । बौदरस्य । अत एव ॥ ० ॥ कुप्यति भवबन्धनादात्मानमिति[3] कुपीतको नाम मुनिः । तस्य कुपीतका । कौपीतकेय[4] ॥ ० ॥ कर्णयतीति कर्णक । तस्य कर्णका । कार्णकेय[5] ॥ ० ॥ कमेरौणादिके ऽके[6] कमक । तस्य कमका[7] । कामकेय ॥ ० ॥ कलशी कण्ठे यस्य तस्य कलशीकण्ठा । कालशीकण्ठेय[8] ॥ ० ॥ कृष्णमजिनं यस्य तस्य कृष्णाजिना । कार्ष्णाजिनेय ॥ ० ॥ अनुगतं पदं यस्य तस्य । अनुपदा । आनुपदेय ॥ ० ॥ बन्धे[9] किर । बधिर । बधिर एव बधिरक[10] । तस्य बधिरका । बाधिरका[11] । मिश्रायण ॥ भोजस्तु बधिरका । बाधिरकेय इत्याह ॥ ० ॥ खरी अङ्के यस्य तस्य[12] खरोङ्का । खारोङ्केय ॥ ० ॥ भट्टारको वैभवयभक्त[13] । तस्यापत्यानि भट्टारका[14] । भाट्टारकेय ॥ ० ॥ पर्यंकं करोतीति पर्यंक । तस्य पर्यंका । पार्यंकेय ॥ ० ॥ गडुकस्य गडुका । गाडुकेय ॥ ० ॥ अद्रुकस्य अद्रुका । आद्रुकेय ॥ ० ॥ सेधाकारे भ्रुवौ यस्य स सेधाभ्रू । तस्य सेधाभ्रुव । शैधाभ्रेया[15] । शुभ्रादिढक् ॥ ॥

---

1 °फक्° A. D and orig D चक्° F ; नडादिफक्पुक् C.
2 पिठायना A. B. C. F ; B corr पैठायना
3 कुप्यति भवभाद° A D
4 कपीतकेय A. ; कौपीतकेय D
5 कर्णकेय A.
6 Om. C. ; कमेरौणादिको के B. ; ऽकि F
7 कामका C. ; om. B.
8 कलशी कलशीकंठा । कालसी कंठेय A. B. C. (but ण्ठ in the text).
9 बधि A. B. C. D ; बिरी D. ; cf. also Un. S. I 52.
10 A. om. बधिर एव
11 तस्य बधिरः । बाधिरका । A D ; तस्य बाधिरका । बधिरका । F
12 Om. B. C.
13 शैमवय भक्त B
14 Om. B C.
15 शैधाधेया F ; शैवाभेय A. ; शैधाभ्रेया D. ; शैधाभुव D. C. (see p. 219).

प्रतामस्य प्रतानाः । प्रातामयः[१] ॥ * ॥ पतञ्जलति घनीभवति[२] । पतञ्जलः । अत एव निपातनात्तकारस्य मकारः[३] । तस्य पतञ्जलाः । पातञ्जलयः[४] ॥ भोजस्तु पतञ्जलिशब्दमिकारान्तं[५] मन्यमानः पतञ्जलयः । पातञ्जलाः[६] । औत्सर्गिकाण: सुकीत्याह[७] ॥ २८ ॥

शलाथलाडारककृष्णपिङ्गलाः
　कठेरणिः[८] पिङ्गलकः कमन्दकः ।
निदाघचूडारककृष्णसुन्दराः[९]
　सुपिष्टपिञ्जूलकवर्णकास्तथा ॥ २९ ॥

शले स्थलमस्य । शलाथलः । सकारलोपो दीर्घस्य निपातनात् । तस्य शलाथलाः । शालाथलयः ॥ थलाथल[१०] इत्यन्ये ॥ * ॥ अडतीति । अडारकः[११] । तस्य । अडारकाः । आडारकयः ॥ * ॥ कृष्णश्चासौ पिङ्गलश्च । कृष्णपिङ्गलः । तस्य कृष्णपिङ्गलाः । कार्ष्णपिङ्गलयः ॥ * ॥ कठेरणेः[१२] कठेरणयः । काठेरणाः[१३] ॥ वामनस्त्वीकारान्तं मन्वानः कठेरण्य इत्याह[१४] । अत्राण. । अन्ये कठेरणेत्याहुः[१५] ॥ * ॥ पिङ्गलकस्य पिङ्गलकाः । पैङ्गलकयः ॥ पिञ्जलक[१६] इति शाकटायनः ॥ * ॥ मन्द

---

१ प्रतानय. B
२ पूतीभवतीति F
३ नकार' A (पतत + अल)
४ Om A
५ °शब्दमकारांतं B C
६ D om [illegible] पतञ्जलति
७ स्नकित्याह D, सुगित्याह F, कोण् । लुगित्याह C
८ कष्टेरणि. E
९ निर्दाघ° F
१० यथायल B
११ आडारकः A, अडतीति अड. इयर्त्ति आरकः कर्मधारयसमासे अडारकस् D
१२ कठेरण. D
१३ ? काठेरणय. F cf श्लो 318, कवेरणे कावेरणाय । कवेणा' । D
१४ कठेरणीत्याह C, कावरण्य° D, काठेरण्य° F
१५ ? कठेरतेत्याहु. A, कठेरितेत्याहु B, कठेरित्याहु. C, कावेरिणमित्याहु. D, कठेरिमित्याहु F (? कठेरिण । इत्याहुः cf श्ल 318 com)
१६ पिजतेक C

एव मन्दकः । के शिरस्यात्मनि वा मन्दकः । कमन्दकः । तथा क-मन्दका । कामन्दकथः ॥ ०॥ निर्गतो दाघो यस्मात् स निदाघः[1]। तथा निदाघा । नैदाघयः[1]॥ ॥ चूडारकश्च । चूडारका । चौडा-रकथः ॥ चडारकः[2] इति भोजः ॥ चटारक इति वामनः ॥ ०॥ कर्ण-याबी सुन्दरश्च । कर्णसुन्दरः । तथा कर्णसुन्दरा । कार्णसुन्द-रथः[3]॥ ०॥ शोभनं पिष्टं यस्य स सुपिष्टः । तथा सुपिष्टा । सौपिष्टाः। यिवायनः ॥ ०॥ पिचूलकश्च पिचूलका । पैचूलकथः ॥ ॥ वर्धयतीति वर्धको गणकः । तथा वर्धका । वार्धकथः ॥ २९ ॥

मसुरकर्णोपदस्थलजन्तुका
ऽनभिहितमतिलोमकपिप्पला[4]।
चतुरकः कणकृत्समुपायुकौ
जटिलकश्च मदाघकवन्तकौ ॥ ३० ॥

मसुर इव कर्णावस्य मसुरकर्णः । तथा मसुरकर्णा । मासुरक-र्णी[5]। श्रिवायथ ॥ अपरे मसूराविव कर्णावस्य । मसुरकर्णः[6]। निपातनाद् ह्रस्व इत्याहुः ॥ मयूरकर्णमपरे[7] पठन्ति ॥ ०॥ पदस्थ-स्य पदस्थका । पादस्थकथः ॥ ०॥ जायत इति जन्तु । तत एव जन्तुकः । तथा जन्तुका । जान्तुकथः ॥ ०॥ अभिपूर्वस्य हिनोतेर्धातोर्वा क्ते नञि च । अनभिहितः । तथा । अनभिहिता । आनभिहितथः ॥ केचित् अभिहितेति नञा विना पठन्ति । तथाऽभिहिता । आभिहि-तथः ॥ ०॥ प्रतिगतानि लोमान्यस्य । प्रतिलोमः । प्रत्यन्तयात्[8] साम

---

१ निर्दाघ॰ °निर्दाघा॰ नैर्दाघयः F
२ ? Thus C. D ; चडारक A. B. F (cf. चटारक p. 28).
३ कार्णसुन्दरीया A. ; सुंदरथ B.
४ मसुर॰ क॰ कपिप्पला॰ । B. ; °प्रतिलोमकपिप्पला C.
५ Om. C.
६ मसूराविव कर्णौ निपात॰ A.
७ मयूरकर्णमपरे B. C. ; मयूरकर्ण-मप॰ A.
८ प्रत्यन्तयात् A. ; °प्रतिलोमप्रत्य-यात् C. ; केचिदभिहितप्रत्यन्तयात् D.

लोम्न इत्यत्[1] समासान्तः । प्रतिलोमाः । प्रातिलोमयः ॥ * ॥ कपीनां स्थलमिव[2] स्थलमस्य । कपिष्ठलः । तस्य कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः ॥ केचित् कपिष्ठलाः । कापिष्ठलायना । नडादिफणन्तमुदाहरन्ति[3] ॥ * ॥ जतुरकस्य जतुरकाः । जातुरकयः ॥ * ॥ कशाभिः[4] कृन्तति । कृतेः क्ले । घ्याट्त्वे च[5] ह्रस्वस्य वकुलमित्यनेन ह्रस्वत्वे । कशकृत्स्नः[4] । तस्य कशकृत्स्नाः[4] । काशकृत्स्नय[4] ॥ वामनस्तु कसकृत्स्नेत्याह[6] ॥ * ॥ सुधायुकस्य । सुधायुकाः । सौधायुकयः ॥ * ॥ जटाः सन्त्यस्य जटिलः । के जटिलकः । तस्य जटिलकाः । जाटिलकयः ॥ शाकटायनस्तु शिवाद्यणन्तमाह ॥ * ॥ मदेनाघ यस्य स मदाघः । तस्य मदाघाः । मादाघयः ॥ * ॥ कवृ वर्णे इत्यस्य क्विपि कव् । कव् अन्ते यस्य[7] स कवन्तकः । तस्य कवन्तकाः । कावन्तकयः ॥ एभ्योऽत इञः[8] ॥ ३० ॥

कमन्तकः कदामत्तः खरीखभ्रष्टकौ[9] तथा ।
अपजग्धानुलोमौ च दामकण्ठोऽप्यवन्धकः ॥ ३१ ॥

कमु कान्तावित्यस्य विचि कम्[10] । कम् अन्ते यस्य स कमन्तकः । तस्य कमन्तकाः । कामन्तकयः ॥ * ॥ कदामत्तस्य कदामत्ताः । कादामत्तयः[11] ॥ * ॥ खरी रासभी । ता खनतीति विचि खरीखा[12] ।

---

१ इत्यत्र स० A, इत्यत्समा० D, इति समासांत C, cf P v 4, 75

२ कपिस्थल० D

३ ०पणंत० A B, ०यणंत० D F, नडाद्यणंत० C

४ कसाभि० कसकृत्स्न etc A

५ घात् । इत्वेव A., घ्याड्त्वे च B C (? घ्याड्०), कस्ते घा इत्वेवजुस्य D, कृते. काशे इत्वे च F, cf P vi 3, 63, 64

६ कशकृत्स्ने० B C, काशकृत्स्य इत्याह F

७ कवं अंते यस्य C

८ इञ् B C, अपत्ये इञ् D

९ खरीखणभ्रष्टकौ F

१० विवि० B C, विचि कमु कमु अंते० A

११ कदामतस्य कदामंता. कादामतय । B C

१२ खरीखाण. । A, खरीखण F

तस्य खरीखाय । खारीखपा [1] ॥ सामान्यायः [2] ॥ ० ॥ अष्टक
अष्टका । आष्टकय ॥ ० ॥ अपपूर्वस्मादेरगन्धादेये । अपगन्ध । तस्या
पगन्धा । आपगन्धय [3] ॥ ओजस्सपगन्धेत्याह [4] ॥ ० ॥ अनुलोमस्य ।
अनुलोमा । आनुलोमय ॥ आमनस्तु गणपाठात समासान्ताभावे
ऽनुलोमाः । प्रतिलोमाण कुमारा इत्याह ॥ ० ॥ हाम कण्ठे यस्य
स हामकण्ठ । तस्य हामकण्ठा । हामकण्ठय ॥ ० ॥ यत्नं करोतीति
यत्नक । न यत्नकोऽयत्नकः । न विद्यते यत्नोऽस्येति वा । अयत्नकः ।
तस्य । अयत्नका । आयत्नकय ॥ अयत्नक इत्येके [5] ॥ एभ्योऽत इञ्
॥ २१ ॥ इत्युपकादि ॥

तिककितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः कपिता ।
उपकलमकाश्च वह्निभण्डीरथपपत्क्षिनरकाश्च ॥ ३२ ॥

तिककितवादयस्तिककितवादौ [6] २-४-६८ इत्यनेन बहुत्वापत्यप्रत्यय-
लुगभावो [7] भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च [8] । तिककितवाः ।
अत्र तिकादेरित्यनेन [9] विहितस्य फिञ लुक् [10] ॥ ० ॥ वौरवायन-
यश्च वाहृटयश्च [11] । वौरवबलहृटाः । अत्र तिकादिफिञोऽत इञ-

---

१ खरीखस्य B.; खारीखाया C. D; तस्य खरीखाया । खरीखय । F

२ सामान्यय D; सामानीय

३ अपगन्धय A.; अपगन्धयत्वा ऽपगन्धयत्वापगन्धा । आपगन्धय । F

४ Thus B. C.; °ध्यपगन्धेत्याह A. B. (but both स्य for स्यु before)

५ ? यद्दृक° A. B. C.; °इत्यमी F

६ तिककितवादय पूर्वोर्ध्वबहुत्व-पर्यन्तादिककितवादौ D

७ बहुत्वापत्यप्रत्यय° A. प्रत्ययस्य लुगभावो C

८ तिकायनाश्च कैतवायनाश्च A.; तिकायनश्च कैतवायनश्च B. C.; तिकश्च कितवश्च वा अपत्यानि बहव कुमाराः तिककितवाः । D. [cf. p. 220 and Pāṇ. iv. I, 154.

९ अमतिकादेरि° B. C. F; अत तिका° D

१० फिञलुक A.; फिञो लुक C.; फञ लुक D; फिञ लुक B.

११ वौरवायनाश्च A. B. C. F; वौरवायन° D; °वाहृटायन A

स्य[1]॥ * ॥ कार्ष्णाजिनयस्य कार्ष्णसुन्दरयस्य[2]। कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः। अत्रात इञः ॥ * ॥ औपकायनास्य लामकायनास्य[3]। उपकललमकाः। नडादिफणः[4] ॥ * ॥ वाह्वरयस्य भाण्डीरथयस्य। वह्वरभण्डीरथाः ॥ वह्वर[5] इत्यन्ये ॥ * ॥ पाफकयस्य नारकयस्य। पफकनरकाः। अत इञः ॥ पफको विकत्थनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये। पफ करोतीति पफकः ॥ ३२ ॥

वकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्त्नलङ्कशान्तमुखाः।
प्रहितनरकोज्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥ ३३ ॥

वाकनखयस्य गौदपरिणद्धयस्य[6]। वकनखगुदपरिणद्धाः। आभ्यामत इञः ॥ * ॥ शाण्डिल्यास्य[7] काशकृत्स्नयस्य। शण्डिलकशकृत्स्नाः[8]। अत इञः। वङ्पु यञो लुक् सिद्धेवेञो नित्यं सुगर्थं वचनम्[9] ॥ * ॥ लाङ्कयस्य शान्तमुखयस्य। लङ्कशान्तमुखाः[10]। अत्रात इञः ॥ शं सुख तनोतीति शांतनं मुखमस्येति शांतनमुख[11] इत्यन्ये ॥ * ॥ प्राहितयस्य नारकयस्य[12]। प्रहितनरकाः ॥ * ॥ औज्जयस्य काकुभास्य। उज्जककुभाः। अत्रात इञः शिवाद्यणस्य ॥ * ॥ भ्राष्टकयस्य कापिष्ठलयस्य[13]। भ्रष्टककपिष्ठलाः। अत इञः ॥ ३३ ॥

---

१ तिकादिपिञो° A B, °फञो° D, °इत उञस्य C
२ कर्षाजिनयस्य कार्षसुंदरयस्य A, °कार्ष्णसुंदरयस्य D
३ औपकानास्य लामकानास्य° A
४ °यणः A F, °पण B, °फुक. D; नडादिभ्योण् C
५ वथर C F
६ गौदपिरिणद्वयस्य B
७ शांडिलास्य A B C D, शांडिलास्य F cf गर्गादि sl. 248
८ कासकृ° शंडिलकस° D (श in the text)
९ वङ्पयञो लुक्° सुगर्थवचनम्। A, यञो लुक्। लुकि सिद्धेऽपि नित्यं सु° F
१० शांतमुखस्य° C, °लंकाशांत° A
११ शंतानं° शतानमुख D
१२ नारकायस B, वारकयस्य° A
१३ कपिष्ठलस्य A, कापिष्टलायस्य D.

तस्य खरीखाण । खारीखवा [१] ॥ सामान्याय [२] ॥ ० ॥ भद्रक भद्रका । भाद्रकय ॥ ० ॥ अपपूर्वस्मादेर्गधादेर्मे । अपगन्ध । तस्या अपगन्धा । आपगन्धय [३] ॥ औलक्षपद्गन्धेत्याह [४] ॥ ० ॥ अनुलोमस्य अनुलोमा । आनुलोमय ॥ वामनस्तु गणपाठात् समासान्ताभावे ऽनुलोमान् । प्रतिलोमान् कुमारान् इत्याह ॥ ० ॥ दाम कण्ठे यस्य स दामकण्ठ । तस्य दामकण्ठा । दामकण्ठय ॥ ० ॥ यत्नं करोतीति यत्नक । न यत्नकोऽयत्नक । न विद्यते यत्नोऽस्येति वा । अयत्नक । तस्य । अयत्नका । आयत्नकय ॥ अयत्नक इत्येके [५] ॥ एभ्योऽत इञ् ॥ २१ ॥ इत्युपकादि ॥

तिककितववौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः कथिताः ।
उपकलमकाश्च भ्रष्टकपिष्ठीरसपक्षनरकाश्च ॥ ३२ ॥

तिककितवादयस्तिककितवादी [६] ॥ इत्यनेन यञ्ञापत्यप्रत्ययस्य लुगभावो [७] भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च [८] । तिककितवा । अत्र तिकादेरित्यनेन [९] विहितस्य फिञ लुक् [१०] ॥ ० ॥ वौरसायनस्य लाङ्कटायनस्य [११] । वौरसलङ्कटा । अत्र तिकादिफिञोऽत इञ्-

१ खरीखवा B.; खारीखावा C. D; तस्य खरीखावा । खरीखव F

२ सामान्यय D; सामान्यिन्

३ अपगन्धय A.; अपगन्धस्य गन्धा ऽपगन्धस्यापगन्धा । आपगन्धय । F

४ Thus B. C.; °अपगन्धेत्याह A. B. (but both ग्ध for न्ध before)

५ ? अयत्नक° A. B. C.; °यत्नकि F

६ तिककितवादय पुंसोऽपत्यप्रत्ययलुक्पर्यन्तास्तिककितवादी D.

७ यञ्ञापत्यस्य लुगभावो A.; °प्रत्ययस्य लुगभावो C

८ तैकायनाय कैतवायनाय A.; तैकायनय कैतवायनय B. C.; तिकस्य कितवस्य वा अपत्यानि बहूनि कुमाराः तिककितवाः । D. [cf. p. 220 and Pāṇ. iv 1, 154.

९ अत्रतिकादेरि° B. C. F; अत्र तिका° D.

१० फिञ्लुक् A.; फिञो लुक् C.; फिञ लुक् D.; फिञ लुक् B.

११ वौरसायनाय A. B. C. F; वौरसायन° D.; °लाङ्कटायन A

स्य[1]॥ * ॥ कार्ष्णाजिनयस्य कार्ष्णसुन्दरयस्य[2]। कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः। अत्रात इञः ॥ * ॥ औपकायनास्य लामकायनास्य[3]। उपकलमकाः। नडादिफण:[4] ॥ * ॥ वाङ्करयस्य भाण्डीरथयस्य। वङ्करभण्डीरथाः ॥ वङ्गर[5] इत्यन्ये ॥ * ॥ पाफकयस्य नारकयस्य। पफकनरकाः। अत इञः ॥ पफको विकत्थनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये। पफ करोतीति पफकः ॥ ३२ ॥

बकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्स्नलङ्कशान्तमुखाः।
प्रहितनरकोज्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥ 33 ॥

वाकनखयस्य गौदपरिणद्धयस्य[6]। बकनखगुदपरिणद्धाः। आभ्यामत इञः ॥ * ॥ शाण्डिल्यास्य[7] काशकृत्स्नयस्य। शण्डिलकशकृत्स्नाः[8]। अत इञः। बह्वषु यञो लुक् सिद्धैवेञो नित्यं सुगर्थं वचनम्[9] ॥ * ॥ लाङ्कयस्य शान्तमुखयस्य। लङ्कशान्तमुखाः[10]। अत्रात इञः ॥ शं सुखं तनोतीति शांतनं मुखमस्येति शांतनमुख[11] इत्यन्ये ॥ * ॥ प्राहितयस्य नारकयस्य[12]। प्रहितनरकाः ॥ * ॥ औज्जयस्य काकुभास्य। उज्जककुभाः। अत्रात इञः शिवाद्यणस्य ॥ * ॥ भ्राष्टकयस्य कापिष्ठलयस्य[13]। भ्रष्टककपिष्ठलाः। अत इञः ॥ ३३ ॥

---

१ तिकादिफिञो० A B, ०फञो० D, ०इत उभस्य C

२ कर्षाजिनयस्य कार्ससुदरयस्य A, ०कार्ष्णासुंदरयस्य D

३ औपकानास्य लामकानास्य० A

४ ०चण. A F, ०पण B, ०फुक. D; नडादिभ्योण् C

५ वंथर C F

६ गौदपिरिणद्वयस्य B

७ शंडिलास्य A B C D, शांडिलास्य F cf गर्गादि sl. 248

८ कासक्र० शंडिलकस० D (श in the text)

९ बह्रूपयञो लुक्० सुगर्थवचनम्। A, यञो लुक्। लुकि सिद्धेऽपि नित्यं सु० F

१० शातमुखस्य० C, ०लकाशांत० A

११ शतानं० शंतानमुख F

१२ नारकायस्य B, वारकायस्य० A

१३ कापिष्ठलस्य A, कापिष्टलायस्य D

तथ खरीखाय । खारीखथा [1] । सामान्याय [2] ॥ ० ॥ अष्टक अष्टका । आष्टकय ॥ ० ॥ अपपूर्वखादेर्गधादेश्चे । अपजगध । तथा पजगधा । आपजगधय [3] ॥ मोजस्मापत्यधेव्याद [4] ॥ ० ॥ अनुलोमत । अनुलोमा । आनुलोमय ॥ आमनस्तु गणपाठात् समासासमासे ऽनुलोमात् । प्रतिलोमान कुमारा इत्यादि ॥ ० ॥ दाम कण्ठे यस्य स दामकण्ठ । तथ दामकण्ठा । दामकण्ठय ॥ ० ॥ यत्नं करोतीति यत्नक । न यत्नको ऽयत्नक । न विद्यते यत्नो ऽस्येति वा । अयत्नक तथ । अयत्नका । आयत्नकय ॥ अयतूक इत्येके [5] ॥ एभ्यो ऽत इञ् ॥ ३१ ॥ इत्युपकादि ॥

तिककितवोरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा कपिता ।
उपकलमकाश्च यङ्करभण्डीरथपफक्कनरकाश्च ॥ ३२ ॥

तिककितवादयस्तिककितवादी [6] इत्यनेन बहुलापत्यप्रत्यय लुग्भावो [7] भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च [8] । तिककितवा । अत्र तिकादेरित्यनेन [9] विहितस्य फिञ लुक् [10] ॥ ० ॥ वौरसाथ पय शारद्वपय [11] । वौरसशारद्वता । अत्र तिकादि फिञो ऽत इञ

---

1 खरीखथा B. ; खारीखाया C. D ; तथ खरीखाया । खरीखथ । F
2 सामान्यथ D ; सामान्यथ्
3 अपजगधय A. ; अपजगधयथा ऽपजगधपखाषजगधा । आपजगधय । F
4 Thus B. C. ; °अपजघेयाद A. B. (but both ख्य for ग्य before)
5 ? अयतूक° A. B. C ; °इत्यन्ये F
6 तिककितवादय पुत्रोर्बहुलपुमपर्यन्तापत्यकितवादी D
7 बहुलापत्यप्रत्य A. ; °प्रत्ययस्य लुग्भावो C
8 तैकायनाश्च कैतवायनाश्च A. ; तैकायनाश्च कैतवायनाश्च B. C. ; तिककितवा वा अपत्यानि पठन्त कुमारा तिककितवा । D. [cf. p. 239 and Pāṇ. II. 4. 68]
9 अपत्यतिकादेरि D. C. F ; अत्र तिका° D.
10 फिञलुक् A. ; फिञो लुक C. ; अत्र लुक् D ; फिञ लुक् B.
11 वौरसायनाश्च A. B. C. F ; वौरसायन D. ; °शारद्वतायन A

स्य[1]॥ * ॥ कार्ष्णाजिनयस्य कार्ष्णसुन्दरयस्य[2]। कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः। अत्रात इञः ॥ * ॥ औपकायनास्य लामकायनास्य[3]। उपकललमकाः। नडादिफणः[4] ॥ * ॥ वाह्वरयस्य भाण्डीरथयस्य। वह्वरभण्डीरथाः ॥ वह्वर[5] इत्यन्ये ॥ * ॥ पाफकयस्य नारकयस्य। पफकनरकाः। अत इञः ॥ पफको विकत्थनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये। पफ करोतीति पफकः ॥ ३२ ॥

वकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्स्नलङ्कशान्तमुखाः।
प्रहितनरकोज्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥ ३३ ॥

वाकनखयस्य गौदपरिणद्धयस्य[6]। वकनखगुदपरिणद्धाः। आभ्यामत इञः ॥ * ॥ शाण्डिल्यास्य[7] काशकृत्स्नयस्य। शण्डिलकशकृत्स्नाः[8]। अत इञः। वह्वषु यञो लुक् सिद्धेवेञो नित्यं सुगर्थं वचनम्[9] ॥ * ॥ लाङ्कयस्य शान्तमुखयस्य। लङ्कशान्तमुखाः[10]। अत्रात इञः ॥ शं सुख तनोतीति शांतनं मुखमस्येति शांतनमुख[11] इत्यन्ये ॥ * ॥ प्राहितयस्य नारकयस्य[12]। प्रहितनरकाः ॥ * ॥ औज्जयस्य काकुभास्य। उज्जककुभाः। अत्रात इञः शिवाद्यणस्य ॥ * ॥ भ्राष्टकयस्य कापिष्ठलयस्य[13]। भ्रष्टककपिष्ठलाः। अत इञः ॥ ३३ ॥

---

१ तिकादिफिञो° A B, °फञो° D, °इत उञस्य C

२ कर्षाजिनयस्य कार्ससुंदरयस्य A, °कार्ष्णसुंदरयस्य D

३ औपकानास्य लामकानास्य° A

४ °यण.A F, °पण B, °फुकः D; नडादिभ्योण् C

५ वंथर C F

६ गौदपिरिणद्वयस्य B

७ शंडिलास्य A B C D, शांडिलास्य F cf गर्गादि sl. 248

८ कासकृ° शंडिलकस° D (श in the text)

९ वरूपयञो लुक्° सुगर्थवचनम्। A, यञो लुक्। लुकि सिद्धेऽपि नित्यं सु° F

१० शांतमुखस्य° C, °लकाशांत° A

११ शंतानं° शतानमुख F

१२ नारकायस्य B, वारकयस्य° A

१३ कपिष्ठलस्य A, कापिष्टलायस्य D.

तस्य सरीसाप । सारीसपा [1] ॥ सामान्याप [2] ॥ ० ॥ भद्रस्य भद्रका । भाद्रकाय ॥ ० ॥ अपपूर्वस्थारेरंगधारेभे । अपगर । तथा पगरधा । आपगरघय [3] ॥ भोजससपदगभेत्याप [4] ॥ ० ॥ अनुलोमस्य । अनुलोमा । आनुलोमय ॥ वामनस्तु गणपाठात् समासान्ताभावे ऽनुलोमान् । प्रतिलोमान कुमारा इत्याह ॥ ० ॥ दाम कण्ठे यस्य स दामकण्ठ । तस्य दामकण्ठा । दामकण्ठय ॥ ० ॥ यत्नं करोतीति यत्नक । न यत्नकोऽयत्नक । न विद्यते यत्नोऽस्येति वा । अयत्नक । तस्य । अयत्नका । आयत्नकय ॥ अवतूक इत्येके [5] ॥ एभ्योऽन इम ॥ ३१ ॥ इत्युपकादि ॥

तिकाकितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा कथिता ।
उपकालमत्काथ वङ्कुरभपरीरयपफकनरकाश्च ॥ ३२ ॥

तिककितवादयस्तिककितवादी [6] ०० इत्यनेन बहुत्वापत्यप्रत्ययस्य लुगभावो [7] भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च [8] । तिककितवा । अत्र तिकादेरित्यनेन [9] विहितस्य फिञ लुक [10] ॥ ० ॥ वौरवापनयश्च वाङ्कटयश्च [11] । वौरवलङ्कटा । अत्र तिकादिफिञोऽन इम-

[1] सरीसपा B.; सारीसापा C. D; तस्य सरीसापा । सरीसप । F

[2] सामान्यस D; सामान्यिस्

[3] अपगरघय A.; अपगरपरधा ऽपगरसरधापगरघा । आपगरघय । F

[4] Thus B. C.; °अपगरभेत्याह A. B. (but both स्य for स्य before)

[5] ? अवदूक° A. B. C; °इत्यपि F

[6] तिककितवादय पुत्रोर्णवकुम- पर्यन्तास्तिककितवादी D

[7] बहुत्वापत्यप्र° A.; °प्रत्ययाय लुगभावो C

[8] तिकायनाश्च कैतवायनाश्च A.; तैकायनयश्च कैतवायनयश्च B. C.; तिकश्च कितवश्च वा अपत्यानि बहव कुमारा तिककितवा । D. [cf. p. 229 and Pāṇ. IV I 154.

[9] अप्रतिकादेरि° B. C. F; तत्र तिका° D.

[10] फिञलुक् A.; फिञो लुक C.; फञ् लुक् D.; फिञ लुक B.

[11] वौरवापनाश A. B. C. F; वौरवापय D.; °वाङ्कटायन A

स्य[१]॥ * ॥ कार्ष्णाजिनयस्य कार्ष्णसुन्दरयस्य[२]। कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः। अत्रात इञः ॥ * ॥ औपकायनास्य लामकायनास्य[३]। उपकललमकाः। नडादिफणः[४] ॥ * ॥ वाह्वरयस्य भाण्डीरथयस्य। वह्वरभण्डीरथाः ॥ वह्वर[५] इत्यन्ये ॥ * ॥ पाफकयस्य नारकयस्य। पफकनरकाः। अत इञ. ॥ पफको विकत्थनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये। पफ करोतीति पफकः ॥ ३२ ॥

बकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्स्नलङ्कशान्तमुखाः।
प्रहितनरकोञ्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥ ३३ ॥

वाकनखयस्य गौदपरिणद्धयस्य[६]। बकनखगुदपरिणद्धाः। आभ्यामत इञः ॥*॥ शाण्डिल्यास्य[७] काशकृत्स्नयस्य। शण्डिलकशकृत्स्नाः[८]। अत इञः। यञ्जु यञो लुक् सिद्धेवेञो नित्यं सुगर्यं वचनम्[९] ॥ * ॥ लाङ्कयस्य शान्तमुखयस्य। लङ्कशान्तमुखाः[१०]। अत्रात इञः ॥ शं सुख तनोतीति शांतनं मुखमस्येति शांतनमुख[११] इत्यन्ये ॥ * ॥ प्राहितयस्य नारकयस्य[१२]। प्रहितनरकाः ॥ * ॥ औजयस्य काकुभास्य। उजककुभाः। अत्रात इञः शिवाद्यणस्य ॥ * ॥ भ्राष्टकयस्य कापिष्ठलयस्य[१३]। भ्रष्टककपिष्ठलाः। अत इञः ॥ ३३ ॥

---

१ तिकादिफिञो॰ A B, ॰फञो॰ D, ॰इत उभय॰ C
२ कर्णाजिनयस्य कार्णसुंदरयस्य A, ॰कार्ष्णासुंदरयस्य D
३ औपकानास्य लामकानास्य॰ A
४ ॰यण: A F, ॰पण B, ॰फुक: D; नडादिभ्योण् C
५ वयर C F
६ गौदपिरिणद्वयस्य B
७ शंडिलास्य A B C D, शाडिलास्य F cf गर्गादि sl. 248
८ कासकृ॰ शंडिलकस॰ D (श in the text)
९ वङ्कपयञो लुक्॰ सुगर्यवचनम्। A, यञो लुक्। लुकि सिद्धेऽपि नित्यं सु॰ F
१० शांतमुखस्य॰ C, ॰लंकाशांत॰ A
११ शंतानं॰ शतानमुख D
१२ नारकायस्य B, वारकयस्य॰ A
१३ कपिष्ठलस्य A, कापिष्टलायस्य D.

दाशेरकाग्निवेशेभ्यो गडेरकदशेरका ।
कृष्णेभ्य सुन्दरा प्रोक्ता ककुभस्य[1] पृथोर्जकात् ॥ ३४ ॥

इयमग्रोशो दशेर । सर्प सारमेयश्च । सार्थे के सति तस्याप त्यानि । गच्छति सिञ्चति पर्वताङ्गमिति गडेरो निर्झर [2]। तयोगात्तु दशो गडेर । तस्यापत्यानि । दाशेरकस्य गाडेरकस्य[3]। दशेरक गडेरका । अत एव ॥ ० ॥ अग्निवेशस्य दाशेरकस्य[4]। अग्निवेशर शेरका [5]। अत्र पूर्वपदस्य लुक सिद्धा ॥ परपदस्य दाशेरकिप्रभृतोपव पदार्थ निरोपादानम् [6] ॥ ० ॥ कार्ष्णस्य सौन्दरस्य । कृष्णसुन्दरा । अत एव ॥ ० ॥ पार्थोर्जकस्य काकुभस्य । पृथोर्जककुभा । अत एव ॥ ककुभग्रन्थ[7] शिवादौ पाठ प्रायिक ॥ पृथौ पृथिवीमूर्जयति वर्धयति । पृथोर्जक । पृथगूर्जक इति वा [8] गणनिपातनात् सलोप ॥

उपकलमकभ्रष्टककपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दरार्था निपातं पा ठ । अन्येषां तु इन्द्वेऽपि पूर्वेण[9] विकल्प । तेन पिङ्गलकण्वपिङ्गला । पैङ्गलकाण्वपिङ्गलस्य [10] ॥ ३४ ॥ इति तिकवितवादि ॥

ज्ञेयो गोपवनो बिन्दु शिशुरश्यामाक्षभाजना[11] ।
श्यामकाभ्रावतानौ च श्यापर्ण सत्यकस्तथा[12] ॥ ३५ ॥

---

[1] सुन्दरौ C ; ककुभाय B C

निर्झरम B तस्यापत्यानि गडेरि सिंचति गडेरी निष्प्रभम (

[3] दाशेरकस्य गडेरकस्य B. C ; गाडेरकाय ;

[4] दाशेरकाय च B

[5] अग्निवेशदाशेरका A ; अत एव । अग्निवेशाया दाशेरका । C ; [अग्निवेश ... ॥ गर्गादि ... यञ् cf. p. 214 ...]

[6] °दाशेरकप्रभृतो C ; सिद्धोपा दाना B ; D ... next ...

[7] D om. from ग्रन्थोपपदार्थ ॥ ककुभ

[8] A om पृथगूर्जक and वा.

[9] पर्वेणेव F

[10] पैङ्गलिक A. D, पिङ्गलका पंगिलकस्य F

[11] श्यामकभाजना A.

[12] श्यापर्णकारकौ तथा C F ; श्या पर्णकारकौ B.

यञञोश्चेत्यनेन[1] लुक् प्राप्तो न गोपवनादिभ्य[2] इत्यनेन निषिध्यते ॥ गोपवनस्यापत्यानि । गौपवनाः ॥ * ॥ वैन्दवाः ॥ * ॥ शिग्रुरिव[3] शिग्रुर्निःसारः कश्चित् । तस्य शैग्रवाः[4] ॥ * ॥ श्यामा लताः कायति[5] । श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः[6] ॥ * ॥ भाजयतीति भाजनः । तस्य भाजनाः ॥ * ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य श्यामकाः ॥ श्यावक इत्यन्ये ॥ * ॥ अश्वानवतनोति । अश्वावतानः । तस्य । आश्वावतानाः ॥ * ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यापर्णः[7] । अत एव निपातनान्मलोपः[8] ॥ * ॥ सम्वकस्य साम्वकाः । श्यवक इत्यन्ये[9] ॥ * ॥ बिन्दुभाजनस्थपर्णावन्ये पठन्ति ॥ वामनमते शिग्रुः प्रत्याहारः[10] ॥ ३५ ॥

इति गोपवनादिः ॥

क्रौडिव्याड्यापक्षितिसौधातकिदेवदत्तिचैकयताः[11] ।
कापिष्ठलिचैटयतावापिशलिलौडिचौपयतौ[12] ॥ ३६ ॥

क्रौड्यादीनामित्यनेनैषां पौत्राद्ये स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽणिञोर्ष्यो भवति[13] ॥ क्रौडि । क्रीडतीति । अचि बाहुलकाद्दोले । क्रोडः । तस्यापत्यं स्त्री । क्रौड्या ॥ * ॥ व्याडि[14] । विविधमडतीति व्यडः । तस्यापत्यं स्त्री ।

---

१ यञिञोश्चेत्यनेन F, Pân ii 4, 64
२ Pân ii 4, 67
३ शिग्रुरिति A.
४ सैयवा B C
५ श्यामलताः स्नायति A, श्यामा लताकाङ्क्षति । F
६ श्यामकस्तस्य श्यामकाः A
७ श्यामपर्णः । A F
८ निपातनान्मलोप' A
९ श्यपकस्य श्यावमाः । संवक [संपक F] इत्यन्ये । B C F.
१० ? Thus F, सिग्रु. प्रत्याहार. B C, शिग्रुत्प्रत्याहारः A. D
११ क्रौडि° चैत्ययति C, °सौधाति-कि° A
१२ °चैटयेतावापि° C, °चौपयती । A C D
१३ णिञोर्ष्यो भवति A, णिञो-र्ष्योर्भवति C, D om from क्रौड्यादी-नाम्
१४ Om D, ग्राति । विविधमड-तीति षडस्° A.

म्बाष्ठ्या[1]। ख्यामतादेरित्यपवादादेव् न भवति[2] ॥ ॰ ॥ आपचित। पुत्र मिथ्या चितोऽपचित[3]। तस्यापत्यं स्त्री। आपचित्या[4] ॥ ॰ ॥ सौधातकि। शोभन इधातीति सुधाता। तस्यापत्यं व्यासादीनामयम् चेत्यनेनेभ्यकमादेशे च विहिते। सौधातक्या स्त्री[5] ॥ ॰ ॥ दैवरथि। देवरथस्यापत्यं स्त्री। इञ्[6]। दैवरथ्या ॥ ॰ ॥ पैकयत। पीक नाम वंशे[7] पुरादिभ्यिभ्यश्चेत[8] अणुरकि स्त्री। पैकयत्या[9] ॥ पाविनिष चित मविइन इत्यन्ये पैतयत इत्याह[10] ॥ ॰ ॥ कापिष्ठलि। कपिष्ठल स्यापत्यं स्त्री। कापिष्ठल्या ॥ ॰ ॥ पैटयत। पिट मैत्र[11] इत्यतो विधि भवति[12]। पेटयतोऽपत्यं स्त्री पैटयत्या[13] ॥ ॰ ॥ आपिशलि। पिश वीर्थ्याद्विकल्पमव्यये। पिशल। न पिशलोऽपिशल' इत्यप्रधानम्[14]। तस्यापत्यं स्त्री। आपिशल्या ॥ ॰ ॥ लाटि। लट विलास इत्यस्मादिप्[15]। लट। तस्यापत्यं स्त्री। लाट्या[16] ॥ ॰ ॥ पौपयत। पोपयतीति पौपयत्। तस्यापत्यमण् स्त्री। पौपयत्या[17] ॥ ९९ ॥

---

१ म्बा A.; म्बाष्ठा B.; F om. स्त्री म्बाष्ठ्या

२ ख्यामतामभ्यादादेश्च भवति D.; ख्यादीनादेरित्य॰ A.; cf. Pāṇ. vii. 3, 7

३ इङ्कमापचितो॰ C.; पुत्रमिथ्याचितो अपचितस्यापत्यं D; अप पुत्र॰ F

४ औचित्या आप॰ A.

५ व्यासादीनामयमिति॰ग्यकमादे शे॰ A.; व्यासादीनामयमिति [च cancel.] मकमादेशे च विहिता। सौ॰ D; व्यासादीनामयमिति पयकादेशाच सौ॰ C.; ॰कमादेशेन सौ B.; पिञ्जलेयादीनाम् च F। [Pāṇ. iv. 1. 97 च्यङ्]

६ इति B. C.; चथि D.; om. F

७ पैकपती A.; दैवमती पीक॰ C.; पैकयत पीक॰ B. D.; नामवंशे B.

८ ॰भिष्वज॰ A. B.; पुरादिभ्यश्च F; cf. Pāṇ. iii. 1, 33.

९ पैकुरकि॰ A.; अणुरकि स्त्री पत्या C.; पैकयत्या F

१० पैकयत इति। D.

११ मैत्रि D.; पैटयत। पिट मैत्रि E

१२ विधि A. B. C. D; भवति A.; भवा D; विधि भवति F

१३ पैटयतोऽपत्यं॰ A. B. D F; पिटयतो पैटयत्या C.; पैतयत्या F

१४ पश्चि॰ B.; आपिशलि पुत्र॰ C

१५ इत्यस्मादिप् A. B. C.; लटि F इत्यस्मादिप् D.

१६ लाटिमा C.

१७ पौपयती। पौपयतीति पौपयत तस्यापत्यं स्त्री पौपयत्या। C.

वैल्वयतोऽथ क्षत्रियवाच्यो भोजश्च सूतवाग्युवतौ।
भौरिकिभौलिकिशालास्थलिशाल्मलिकौटिसैकयताः[1]॥३७॥

वैल्वयतः। बिल्ववन्तमाचष्ट इति णिचि[2]। विन्मतोरिति मतुब्लोपे भतरि[3]। वैल्वयतोऽपत्यमित्यणि स्त्री। वैल्वयत्या ॥*॥ क्षत्रियवाच्यो भोज इति क्षत्रिये वाच्ये भोजशब्दः क्रौड्यादौ भवति स्त्रियाम्। भोज्या क्षत्रिया ॥ यथा। भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्[4] ॥ भोजाऽन्या ॥*॥ सूतवाग्युवताविति सूतशब्दो युवतौ[5] वाच्यायां क्रौड्यादौ भवति। सूत्या युवतिः[6]। प्राप्तयौवना स्त्रीत्यर्थः ॥ अन्ये तु सूताः सारथयः। तत्संबन्धिनी[7] युवतिः सूत्या। न सर्वेत्याहुः[8] ॥ सूताऽन्या ॥*॥ भौरिकि। भूरिरेव भूरिकः। तस्यापत्यं स्त्री भौरिक्या ॥*॥ भौलिकि। वारादेर्वेति[9] लत्वे। भौलिकिः। तस्यापत्यं स्त्री। भौलिक्या[10] ॥*॥ शालास्थलि। शालास्थलस्यापत्यं[11] स्त्री शालास्थल्या ॥*॥ शाल्मलि। शाल्मले. शाल्मल्या ॥*॥ कौटि। कूट[12] दाहेऽच्। अत इञ्। कौट्या[13] ॥*॥ भौरिकिभौलिकिशब्दयोर्गोत्रादिपठितादिति[14] ष्ये प्राप्ते[15] तद्बाधनार्थं गौरादिषु पाठः। क्रौड्यादिलक्षणस्तु

---

१ भौरिकिर्लालिकशा° C, °सैकतयता. D

२ णिञ्नि A D, वैद्ययति दवंतमाचष्टे° विन्मतोरिति C, विन्मगेरिति D

३ शुना A D, cf Pan v 3, 65

४ Ragh vi 2, D om from यथा

५ A om from भोजान्या to युव

६ B om from स्त्रियां। भोज्या क्षत्रिया

७ तत्र व्याधनी C

८ युवति सूत्या सर्वेत्योक्त. A, सूत्यामिमर्वेत्याहु C D om from सूत्या युमति.

९ लौलिकि° C, वाचादेर्वेति B C, cf sl 446

१० लोलिकिस्तस्या° लौलिवता C

११ शालस्थलस्या° D

१२ कुट D, om C

१३ अच् तत इति कौव्या A, अस् अत इञ् कौटिल्या D, दाहेऽच अत इञ् B C

१४ Thus A, गोत्रादपठितादिति B F, °गोत्रादपथिता° C, गोत्रादपत्यं तादिति D corr; cf Pān iv 1, 78

१५ डो प्राप्ते A

ण्यो भवत्येव । अन्यथा पाठानर्थक्यं स्यात् ॥ ० ॥ शैकयत । शेक गता वित्यतो विपि[1] यथा । शेकयन् । तस्यापत्यं स्त्री शैकयत्या ॥ ० ॥ बाह्लतिमतोऽयम् । तेनान्यत्रा काव्या रौढ्या याज्ञदत्या[2] इत्यादयो द्रष्टव्या ॥ रौढि । रूढस्यापत्यमपि स्त्री । रौढ्या[3] ॥ केचिद् मौक पद्मवं यमन्यमव[4] पेठुः । तन्मते मौकव्या[5] । पक्षे तु मौकवीमति । मौकवीपुत्र । अक्र[6] संप्रसारण भवेदिति गोनर्दीयो मन्यते । अस्माकं तु मते पौतिमाष्यादित्विद्धि । तथा मौकव्यापति । मौकव्यापुत्र इत्येव भवितव्यम्[7] । पचापाठात् । तथा च पौतिमाषा पठन्ति । अक्र[8] संप्रसारणे मौकव्यामतिषेध इति[9] ॥ १७ ॥ इति क्रौड्यादि ॥

पद्मपरभृताश्वकोकिलघटपेडकभूमिका विलातश्च ।
बालः पाको मन्दः कन्यो वासासन्दोहाश्च[10] ॥ ३८ ॥

पद्मादिभ्योऽश्वादिभ्य आविश्वनेन[11] । पद्माराणामन्यत्र स्यान्मादिवर्जितादश्वादिभ्यश्च स्त्रियां स्वार्थे यादृप्रत्ययो भवति । अत्र मतिषेधयन्तो । ततोऽपि । पद्मादिभ्योऽश्वादिभ्य याद इत्यने-

---

१ विपि C.; विपि A. F; शेक गता विपि B.; पौक शेवपि इत्यतो विपि॰ D

२ ? शैन काव्यारौढ्यायाज्ञदत्या F; शैवाकाव्याकारौढ्यायाचापुत्रा B.; शै-काव्याकाव्यारौढ्यायाचापुत्रा C.; शै-काव्याकाव्यारौढ्यायाज्ञदत्या A.; शैन [व्या obliterated] रौढ्यायाज्ञदत्या D

३ रौढिरूढस्यापत्यमपि स्त्री रौढ्या। B. C. [? रौढि॰ ॰रौढ्या P iv 1 79, V 4]

४ मौकयमर्यमव्यतमव A.; यमव मव B C D om. from केचित् to end.

५ मौकव्या C. तन्मतेन मौकव्या A.

६ अक्र A.; C. om. to मौकव्यापुत्र cf. Mbh. on Pāṇ. vi. 1, 13.

७ तथा मौकव्यामपि मौकव्यापुत्र इत्येव भ॰ A.; see note ६.

८ पौतिमषा॰ C.; पौतिमाषा B.; पौतिमाषा पठन्ति यत्र A.; यात्र [अक्र?] B

९ मौकव्याम॰ A.; मौकव्याम॰ C.; संप्रसारणे मौकव्या॰ प्रतिषेध । F; see note ४

१० दोहश्च E.; वासो च दोहश्च F C.; वासो च दोहाश्च A

११ अश्वादिभ्योऽश्वादिभ्यो याद॰ C.; A. D om. from पद्मादि

माडि। अजा ॥*॥ परभृता ॥*॥ अश्नुते पृथिवीं व्याप्नोतीत्यौणादिके वप्रत्यये। अश्वा ॥*॥ कुक वृक आदाने। कोकते गृह्णाति सहकारमञ्जरीमिति कोकिला ॥*॥ चट स्फुट भेदे[1]। चटति भिनत्ति वस्त्रमीति चटका ॥*॥ ईड स्तुतौ। आङ्पूर्वः[2]। एडयतीति। एडका ॥*॥ मुष स्तेये। मुष्णात्यपहरति वस्तुजातमिति मूषिका ॥ एषां जातिलक्षणे ङीप्रत्यये[3] प्राप्ते ॥*॥ विपूर्वो रा ला दाने। ततः क्तो भीतादय इत्यौणादिके वा ते[4]। विलाता ॥*॥ वल प्राणने। वलतीति ज्वलादेर्णः[5] इति णे। बाला ॥*॥ पाति पिबति पायति वा[6] तमाहाराचारानुसंस्कारैरित्यौणादिके[7] कप्रत्यये। पाका ॥*॥ मन्दते स्वपितीति[8] मन्दा। यौवनस्था स्त्री ॥ यदा तु स्त्रीजातिनाम[9] तदा जातिलक्षणे ङीप्रत्यये ॥*॥ कनति शोभते वपुषा। कन्या ॥ अथवा। कनन्ति गच्छन्ति तस्यां रागिमनोनयनानीति कन्या। कुमारी ॥*॥ वदति। आह्वयति[10] पयस्कामा मातरमिति वत्सा। पुत्रिका ॥*॥ अवति पालयति गर्भाधानात्प्रभृत्या जीवितान्तात् पुत्रमिति। अम्बा माता[11] ॥*॥ होडा ॥*॥ मन्दादन्ये षडपि बाल्यवचनाः[12]। अन्यमते तु मन्दोऽपि॥ वयस्यनन्त्य[13] इति ङीप्रत्यये प्राप्ते विलातेत्यत्र। क्तादल्पोक्ताविव्यनेन ङीप्राप्ताविव्यन्ये[14] ॥ ३८ ॥

---

१ Thus Kât. Dhâtup, ०भेदने F Pâṇ Dhp 33, 47

२ D om from ईड

३ ङीष्प्रत्यये C and corr D

४ Cf Uṇ. S 3, 40

५ ०न B D, वल प्राणानुवलतीति अजादेर्ण A., cf Pâṇ iii 2, 140-2

६ च A, का D; पाययति वा F

७ तमाहानुस० F, C om from याते। विलाता। cf Uṇ S 3, 43

८ स्वप्यतीति F

९ A om from यदा to स्त्री

१० आह्वाययति F

११ Thus D F, A B C om from अवति

१२ मंधादाद्यष्टऽपि बाल्यसदा A, मन्दा। अन्ये० C, D om from मन्दादन्ये to मन्दोऽपि.

१३ वयस्यानत्य C, cf P iv. 1, 20

१४ ०इत्यनेन वा ङीष्प्रत्यये प्राप्ते इत्यन्ये C, D om from विलातेत्यत्र, cf Pâṇ iv 1, 51

मध्यज्येष्ठौ मध्यमकनिष्ठपूर्वापहाणदंष्ट्राः स्युः ।
अपरापहाणमुग्धौ पालान्ताः संप्रहाणश्च ॥ ३९ ॥

मां ध्यायतीति मध्या । मध्यस्य भार्या वा । मध्या ॥ * ॥ इयमनयो-रतिशयेन वृद्धा प्रशस्या वा । ज्येष्ठा ॥ ज्येष्ठस्य भार्या वा । ज्येष्ठा ॥ * ॥ मध्ये भवा । मध्यमा[१] । मध्यान्म इति मप्रत्यये[२] ॥ मध्यमस्य भार्या वा । मध्यमा ॥ * ॥ अल्पतमा । कनिष्ठा । कनिष्ठस्य भार्या वा । कनिष्ठा ॥ वयस्यनन्त्य इत्यनेन[३] ध्याख्यादित्यनेन वा ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ * ॥ अप-हीयतेऽनयाऽस्यां वा । अपहाणा । पूर्वेषामपहाणा[४] । पूर्वापहाणा ॥ अथ समासात्प्रागेवात्र ङीः कस्मान्न भवतीति चेत् । न । वचनानर्थक्यप्र-सङ्ग[५] ॥ यदा । पूर्वस्यासावपहाणश्चेति पूर्वापहाणः[६] । स्त्री चेत् पूर्वा-पहाणा । णत्वं निपातनादेव । द्विवचने ङीविधौ[७] प्राप्ते ॥ अपरे णत्व-नाधीयते[८] । ते तु । ओहाङ् गताविस्यस्मिन् ल्युटि निष्पन्नेऽकारणकारे पूर्वमपहानमस्या[९] इति वाऽनाच्छादनाज्जातेरित्यादिना ङीप्राप्तिर्वा-र्यत[१०] इत्याहुः ॥ * ॥ एवम् अपरापहाणा ॥ केचित्तु परापहाणेति पठन्ति ॥ परमहाणेत्यपि[११] ॥ ॥ दश्यतेऽनया । दंष्ट्रा ॥ * ॥ मुग्धा । वयोवचने ङीप्रत्यये[१२] प्राप्ते । यदा तवयोवाचकत्वं तदाऽत ए-

१ मध्यमा A. ; C. om. मध्ये

२ मध्यान्मसंज्ञा इति° A. ; मध्या-न्मसंज्ञा इति° B. ; मध्यान्मिति मप्रत्य-यपि D ; मध्यान्मन् वा इति मप्र F ; Pāṇ. iv 3, 8.

३ वयस्यनन्त्ये° C. ; इत्यनेन ध्या-ख्या° B ; इत्यनेन ध्याख्या° A.

४ अपहाणा पूर्वेषां अपहाणा F ; ऽस्या अपहाणा° C om. पूर्वापहाणा

५ ङीप् कस्मात्तत्र भवति इतिवत् न वचन° C. ; °भवतीति चेद्वचने वच D

६ पूर्वापहाणः F

७ ङीपृविधौ C. ; cf. P iv 1 15.

८ णत्वं विधीयते corr D

९ पूर्वमपहानमस्या A. (om. दि)-

१० नाच्छादनाज्जातेरि° B. ; नाच्छा-दनाज्जातेरि ङीप्रा° C. ; नाच्छादनाज्जा° D ; इति वचनाच्छादनाज्जाति° ङीप्रा-प्तमाप्ति° F ; cf. P vi 2, 170 ; I 1, 42.

११ परमहाणेत्यपि A. ; अपरमहाणे-त्यपि D

१२ ङीप्प्रत्यये C.

वाङ्[1] भवति। एतत्तु पूर्वेष्वपि यथासंभवं द्रष्टव्यम्[2]॥ * ॥ पालान्ता इति पालोऽन्ते[3] येषां ते पालान्ताः शब्दा अस्मिन्गणे द्रष्टव्याः॥ गोपालकस्य भार्या। गोपालिका। स्त्र्याख्यादिति ङीप्राप्तौ[4]। या तु स्वयं प्रतिविधानेन गाः पालयति न तत्र प्राप्तिरस्ति[5]॥ एवं पशुपालिका। द्वारपालिकेत्यादयो द्रष्टव्याः॥ * ॥ संप्रहाणेति पूर्वापहाणावत्॥ भोजस्तु पूर्वापहायणा। अपरापहायणा। संप्रहायणेति[6] पठति॥ ३९॥

दिशा दृशा[7] क्षुधा वाचा क्रुञ्चा देवविशोष्णिहा।
विकल्पाडो[8] बुधैर्लक्ष्या जातिः शूद्रो ऽमहत्परः॥ ४०॥

दिशा। दिक्॥ * ॥ दृशा। दृक्॥ * ॥ क्षुधा। क्षुत्॥ * ॥ वाचा। वाक्॥ * ॥ क्रुञ्चा। क्रुङ्॥ निपातनान्नलोपाभावो[9] ऽन्त्याजादिलोपाभावश्च॥ * ॥ देवविशा। देवविट्। देवानां प्रजेत्यर्थः॥ भोजस्त्वनयोर्विकल्प[10] नेच्छति॥ * ॥ उष्णिहा। उष्णिक्॥ पाणिनिस्तु त्रयाणां विकल्पं नेच्छति। भाष्यकारस्तु हलन्तान्नाप् किंतकारान्तादित्याह[11]॥ * ॥ शूद्रा जातिः॥ जातिरिति किम्। शूद्रस्य भार्या। शूद्री[12]॥ अमहत्पर इति किम्। महाशूद्री[12]। आभीरजातिः॥ ४०॥

---

१ इत्येव यत इत्येवाङ् A B D, ङीष् C
२ यथासंभव सोर्ष्य द्रष्टव्य A.
३ पालोंतो D
४ आख्यादिति॰ A.,॰ङीपप्राप्तौ C
५ प्रतिविधानेनावा गा.॰ D, तत्राप्राप्तिरस्ति B C, cf. Pâṇ iv 1,48 v 1
६ पूर्वापहाणा। अपरापेहायणा। संप्रहायेति C
७ Om C
८ Thus (? ॰आड्ो) A. B C. E. F.; विकल्पाहो D.
९ निपातान्न॰ C; A. om. from [निपातना] न्नलोपाभावो to the end.
१० भोजस्त्वेतयोर्वि॰ F.
११ हलंतान्नाप्र कि॰ B, हलंतानामप्॰ C, D om from भाष्यकार॰.
१२ शूद्रा।॰ महाशूद्रा। C.

समस्तापिफलाग्निमन्थाग्निपूर्वं फलं नञो मूलम् ।
प्राक्पुष्पतस्तदेककाण्डमाल्यात्पुष्पं परं ज्ञेयम्[1] ॥ ४१ ॥

समफला ॥ अफलापला ॥ पिप्पलफला ॥ अग्निफला ॥ अपफला ॥ ओषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एता[2] ॥ • ॥ त्रीणि फलानि समाहृ तानि[3] । त्रिफला । द्विगोरिति ङीप्राप्ती[4] ॥ • ॥ अमूला । मूलाभाव अर्थे[5] ॥ • ॥ प्राक् पुष्पाणि यस्याः । प्राक्पुष्पा ॥ शतपुष्पा ॥ वसुपुष्पा ॥ एकपुष्पा ॥ काण्डपुष्पा ॥ माल्यपुष्पा ॥ पुष्पाभावार्थे[6] ॥ • ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन गिरा । मी ॥ अजाका । वडवेत्यादय शिष्टा[7] ॥ ४१ ॥ इत्यादि ॥

स्वसा माता ननान्दा च दुहिता तिसृयुष्मदौ ।
स्वयंतस्मदौ याता नाम्ना संख्याऽपि कीर्तिता ॥ ४२ ॥

स्यति सम्यगाकर्षति कुलपुत्रक्रमं योदृशमस्याः सापि भवना दा[8] । स्वसा । भगिनी ॥ • ॥ मान्यते पूज्यतेऽप्रमेयोपकारितया[9] इति रिति माता । जननी ॥ • ॥ न नन्दति[10] । न समृध्यति । ननान्दा । भर्तृभगिनी[11] ॥ • ॥ दोग्धि । अपहरति सर्वदा मातृकुलादिति दुहि

---

१ °पुष्पा परा ज्ञेयं C.

२ ओषधि° C.; एता ओषधिवि-शेषाणां संज्ञा° F

३ समाहितानि C.; om. D.

४ ङीप्राप्तौ C.; ङीपि प्राप्ते F; Pâ. iv 1 21

५ Om. D; cf. P iv 1, 64.

६ Om. D; D F add पाक्षी दिश्या दिश्या ङीप्राप्ति परीणां पाठः ।

७ यथायथमादय° B.; A. om. sloka 41 and comment; see note ६ on preceding page.

८ स्यतिति सम्यग° योदृशोऽस्य मा- तापा° भवमाप्य D.; A. B. C. om. from स्यस्यति

९ मन्यते पूज्यते । प्रमेयोपकारित- या D

१० न नन्दति D; नंदति C.

११ भातृजाया । भर्तृभगिनी च । D.F

ता। सुता ॥ * ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥ अस्मभ्यम् ॥ * ॥ यतत उत्सहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ * ॥ पञ्च ॥ सप्त[1] ॥ * ॥

युष्मदस्मदोराडि प्राप्तेऽन्येषां तु ङीप्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः[2] ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदोर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति[3]। अलिङ्गत्वात्। एतच्चायुक्तम्। यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं किमिति कृतवन्तः। तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिस्रश्चतस्र इत्यत्र त्रिचतुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिसृचतसावुच्येते[4] तत्र संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ङीर्न भविष्यति[5]। सत्यम् एतदेव ज्ञापयति। अनित्येयं परिभाषा। तेन या सेत्यादौ[6] विभक्तिसंनिपातलक्षणस्त्यदाद्यकार आड्विधिनिमित्तं स्यात्[7] ॥ ४२ ॥ इति स्वस्रादिः ॥

क्रोडबालागला भालभगोखाः[8] खुरसंयुताः।
शफो भुजो गुदो घोणाकरौ[9] क्रोडादिनामनि[10] ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः। विष्ठा मञ्जिष्ठा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिकासामर्थ्यात्। कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः[11]। नना क्रोडं भुजान्तरमिति वचनादपि च[12] ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो

---

१ सप्तसु। F; हितप्रतिपादनानिति याता। एवं पंच० C

२ प्राप्ते च निषेधः

३ प्रवेशयंति C

४ तिसृ चतसृ पठ्येत C

५ ०र्मनिमित्ततद्विघातस्येति टाप् न० C.

६ परिभाषातिनयासेत्यादौ B; यासयोरित्यादौ C, D corr यातेत्यादौ

७ ०तदाद्यकरा० C, A om this śloka and comment, and the beginning of śloka 43 to क्रोडबालाग, see note ७ on preceding page

८ ०बालगला० F; ०गला नालभ०D.

९ ०घोणे करौ B, गुदं घो० D

१० क्रोडादिनामिति C

११ क्रोड यस्याः० A.; सा कल्याणा क्रोडा गौः B

१२ वचनान्नपिच A, D om from नना०, Am. K. 2, 6, 2, 28

यथा इति विग्रहं दर्शयन् पुंलिङ्गतां ज्ञापयति ॥ ० ॥ कल्माषा मा-षाऽस्या[१] । कल्माषमाषा ॥ ० ॥ शोभनो गणोऽस्या । सुगणा ॥ ० ॥ भव्यो भागोऽस्या । भव्यभागा[२] ॥ ० ॥ शोभनो भगोऽस्या सुभगा ॥ ० ॥ षस्तगतीति । उषा क्विप् । गणपाठाद् उभयत्र उदो दलोप ॥ शोभनत्युषा यस्या । शोभनयुषा ॥ कल्माषो गोष्ठो यस्या । कल्माषगोष्ठा । इत्यपि शाकटायन ॥ ० ॥ कल्माष खुरोऽस्या । कल्माषखुरा ॥ ० ॥ गवादे पादार्थं ग्रह । पवित्र ग्रफोऽस्या । पवित्रग्रफा ॥ ० ॥ सुजातबहुभावस्या[३] । सुजातभुजा ॥ ० ॥ कल्माषो गुरो-ऽस्या । कल्माषगुरा[४] ॥ कल्माषं गुदमस्या इति तु शाकटायन[५] ॥ ॥ उन्नता घोणाऽस्या । उन्नतघोणा ॥ ० ॥ विस्तृतयाकारौ करावस्या । विस्तृतयकरा[६] ॥ ० ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन सुरङ्गप्रभृतयो[७]ऽन्येऽपि द्रष्टव्या ॥३१॥ इति क्रोडादि ॥

गौरादिहयणसारकर्कटखरा सारङ्गभृङ्गाणका
द्रोणालिन्दवराहबिम्बवदरा लोहाणकपाटली[८] पुट ।
नाट पिण्डसृपाटचेटवरटा[९] मूलाटसूपारटा
शूपासन्दनदा[१०] पितामहमहौ मातामहो मालत ॥४४॥

---

१ कल्माषो माषोऽस्या D
२ भव्यो भागोऽस्या । भव्यभागा । D
३ °भुजोऽस्या F
४ D om. from कल्माषा
५ D om. from इति
६ विस्तृतय° twice A. F ; विस्तृत याकारा करौ या° D
७ सुभागाप्रभृतयो D ; सुरंगादयो F
८ °पाटली F ; °पाटली E. See note 16 next page
९ पैनसारटवरटा C ; पिटवरटा F ; पिटवरटा orig. D
१० शूर्पा° MSS.

गौरादेरित्यनेन गौर इत्यादेः शब्दगणात् स्त्रियां[१] ङीप्रत्ययो भवति ॥ गौरी वर्णयुक्ता नामधेय वा ॥ यथा[२]। सरोजकर्णिका गौरी गौरी प्रति मनो दधे ॥ * ॥ अरोहणी । ओषधिः काचित् । हरीकणीत्येके[३] ॥ * ॥ खारी । षोडशद्रोणपरिमाणा ॥ * ॥ कर्करी जलभाजनम् ॥ ह्रस्वः कर्कः । कर्कटी[४] । ग्रामटी । लौकिकष्टप्रत्यय इति कश्चिदाह[५] ॥ * ॥ चरी दिगम्बरप्रसिद्धा ॥ तदन्तादपि । अनुचरी । सहचरीत्यादि[६] ॥ * ॥ सारङ्गी । शबलवर्णयुक्ता[७] वाद्यविशेषो वा[८] ॥ * ॥ शृङ्गयुक्तत्वात् । शृङ्गी । प्रतिविषा कर्कटशृङ्गी च ॥ * ॥ आढकी । तुवरी[९] ॥ आढजीति[१०] केचिदाहुः ॥ * ॥ द्रोणी । जलक्षेपिका ॥ * ॥ अल्यते भूष्यते पुष्पप्रकरेण[११]। अलिन्दी[१२] प्रघणः ॥ अथवा[१३]। अल्यन्ते निवार्यन्ते तस्या पतनाद् भाजनानीत्यलिन्दी । कोष्ठिका[१४] ॥ * ॥ वराही ॥ * ॥ बिम्बी । तुण्डिका ॥ बिम्बेति कश्चित् । बिम्बं वनस्पतिजातिरित्येके ॥ * ॥ बदरी वृक्षः ॥ * ॥ लोह इवाण्डमस्याः । लोहाण्डी नाम शकुनिः ॥ स्त्रीविषय एवायम् ॥ * ॥ पाण्टी[१५] पिच्छिका ॥ पाण्डोरपत्यमित्येके[१६] ॥ * ॥ पुटी[१७] ॥ * ॥ नाटयतीति नाटी ॥ नाटीसञ्ज्ञया दे

---

१ D F add नित्यं

२ गौरी वर्णो नामधेयं वा° D , येषां for यथा A

३ ददरीकर्णीत्येके D , orig °कणित्येके

४ ह्रस्वः काठटी । D

५ A. B C om from ह्रस्वः कर्क.

६ D om from तदन्तादपि

७ °सबला । A. C , शबला B

८ A. B C om वाद्यविशेषो वा

९ आढकी तुवरी° C D

१० आठजीति D , आडजीति A

११ °प्रकारेण A B C

१२ पुष्पप्रकरेण अलंदी B , प्रकेरेण° D (अल्यते भूष्यते । अलिन्दः Ksh on A K 2, 2, 12)

१३ तथा B C F

१४ केष्ठिका C , कोष्टिका F

१५ पाटी A C F , पांठी D

१६ Thus MSS , ? पाण्डोरपत्यं पाण्डीत्येके, or पाण्ड in the text with E

१७ पुटि   पुठी D

काव्ये[1] । एको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्यः । इतरस्त्वप्रख्यातः[2] प्रकरणिकासंज्ञः[3] । तथा च ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको[4] भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।
प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥ ० ॥

पिण्डी । मदनफलम् ॥ ० ॥ सर्पति गच्छति क्षुद्रद्रव्यमात्मनेति सर्पाटी । उपानत् तथा क्षुद्रपुस्तकं परिमाणविशेषश्च[5] ॥ ० ॥ चेटी[6] ॥ ० ॥ चरटी । क्षुद्रधान्यम्[7] ॥ चटरीति कश्चित् ॥ ० ॥ मूषिरटतीति मूषाटी ॥ ० ॥ सूपी ॥ ० ॥ चारटी ॥ ० ॥ शूर्पी[8] । परिवपनं मानं च ॥ ० ॥ चासन्दी । वेत्रासनम् ॥ आसन्दीति पाणिनिः ॥ ० ॥ नदी ॥ ० ॥ पितामही ॥ ० ॥ मही । पृथ्वी नदी च[9] ॥ ० ॥ मातामही ॥ ० ॥ मवला-मोरिवसंधराम् । मालती जातिः ॥

गौरमारश्चेटपितामहमातामहानामजातित्वात् । अन्येषां[10] तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः[11] ॥ ४४ ॥

कदरकदलमूषा मण्डलो मण्डकश्च
मषभपकृगभङ्गा यूपतर्कारमत्स्याः ।
गवयमुकयगाहा मेषशर्कारपुषाः
गवलगडुलगुदाः मूदकल्मापदेवाः ॥ ४५ ॥

---

१ नाटी । नाटीसंज्ञा० B. F ; नाटी ; नाटीसं० C. ; काव्ये D

२ इतरस्त्वख्यातः D ; इतरश्च प्रख्यातः A.

३ प्रकरणिका० B ; प्रकरणिकाख्या B C

४ Bhn. Nāṭya 19,51 also quoted by Dhanik Daśar. 3,20. बन्धयो A. ; बन्धयो० (only बन्धयो)

५ परमाणुविशेषश्च D

६ पेटी B. F ; पेसी C. ; पेटी only B

७ क्षुद्रधान्यं corr. D

८ सूर्पी A. B. C. F

९ पृथक् वा नदी च C.

१० पेट for चेट C ; पेट F

११ °मातामहपाठः A. ; D om. from गौरमारश्च°

कदरी। वृक्षविशेषः ॥ * ॥ केन वायुना दल्यते[1]। कदली। मोचा करिपताका[2] च ॥ * ॥ सूची।[3] सूचिभेद्यैस्तमोभिरित्यादिदर्शनात् सूचिशब्दोऽप्यस्ति। परमस्य पाठादिदं सिद्धम् ॥ पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः। पञ्चसूचः। तस्य तु पञ्चसूचिरिति स्यात्[4] ॥ * ॥ मण्डली। संहतिर्देशस्तुरस्तता च ॥ * ॥ मण्डकी ॥ * ॥ प्लवत इति प्लवी ॥ * ॥ भषति पैशुन्येन वक्ति। भषी[5] ॥ * ॥ कशी ॥ * ॥ भङ्गी। वृद्धवैयाकरणाभिप्रायेण दर्शितम्। विवेचकास्तु[6] भङ्गिभङ्गीशब्दौ विच्छित्तिपर्यायौ भङ्गशब्दात्त्वोषधिवृत्तेराडेव[7] स्यात् तिलमाषोमाणुभङ्गाभ्यो[8] नेति सौत्रनिर्देशादिति मन्यन्ते। उमा। भङ्गी[9] नाम काचिदोषधिरिति शाकटायनः ॥ * ॥ यूषति ज्वरं हिनस्तीति यूषी। मुद्गादिनिर्यासः ॥ यूषीति भोजः ॥ * ॥ तर्कति। दूयर्ति। तर्कारी। जया[10] ॥ * ॥ मत्सी जलचरी ॥ मत्स्या नाम जनपदः। तदीश्वरस्य क्षत्रियस्तन्नामधेयः। तत्र मत्स्यानां राज्ञी मत्स्यस्यापत्यं स्त्रीति वा। पुरुद्युम्नमगधेत्यादिनाणि[11] तस्यातोऽप्राच्यभर्गादेरिति लुकि[12]। मत्सी ॥ * ॥ गो-

---

१ Om B

२ करपताका A C

३ शूची A D, °शूचिभे° A, Megh 37, D om from सूचिभेद्यै. to पञ्चसूचिरिति स्यात्।

४ D F add ननु दूत्वादेव [टित्वादेव D, orig दीद्त्वादेव] ङी सिद्ध.। किं गणपाठेन [स्वरपा° F] अनेनैतज्ज्ञापयति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीत्येतद्दृष्टि [F om नामानि] तेन तसित्यादि [D corr तेन तसदृशादि] सिद्ध॥

५ भषकी F

६ विवेकास्तु F

७ भगशब्दात्तलोषधि° B, °तत्वौषधि° C, °शब्दात्लोषधेवृत्तेराटेव D

८ माभंगाभ्यो C, माणभ° B, °माषोमाभगाणुभ्यो F, cf P v 2, 4

९ ? उमाभङ्गी, F alone separates उमा। भङ्गी MS Kâş V, I O 2440 reads उमा। भङ्गा। in the *gaurâdi*

१० तर्कारी। केलुत्वात्। अया D, cf Kshîr A K 2, 4, 2, 46 (जयति जया। तर्कमियर्ति तर्कारी केपहृत्वात्।)

११ पुरुद्युम्नगधे° A, पुरुद्युमगवेत्य° D, पुरुषमग° C [cf Pân iv 1, 168 v (पूरु°), 170]

१२ °आदिनाण्यत् अस्यातो प्राच्यां भ° लुकि C, °प्राच्याभर्गा° B, प्रोस्यभर्गा° अ्रची D [cf P iv 1, 178]

रिवायो गमनमस्येति पृषोदरादित्वात्[1] सिद्धो । गवयी । मोमतिनि धिस्रग [2] ॥ ० ॥ मुक वैवर्ण्ये यातीति मुकयी । महजाति । मर्दभ्राम यतराख्यातेत्येके[3] ॥ ० ॥ मारुत इति गारी ॥ ० ॥ मेध सगमे मेध यापि[4] । मेधी ॥ ० ॥ मकारो ॥ ० ॥ पुषी । सूतोयराजमेदभ्यो[5] वुषिद पुषादेति वक्तव्यमुयन्ति । तथ । समासेऽप्यनेनैव सिद्धम्[6] ॥ ० ॥ ययति याति वर्णान् । ययकी । अवयववर्णयुक्ता ॥ ० ॥ गडुकी ॥ ० ॥ मूर्दी ॥ ० ॥ सूरत इति सूरदी कापित् ॥ सूर्द[7] इत्यपि शाकटायन ॥ ० ॥ कवयति वर्णान् । कवायी । कवेर्मीयमासावितित वचनात् मूर्धन्यदन्त्यो ॥ ० ॥ देवी । कृताभिषेका[8] ॥

मल्लगवयमुकयानां जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात् । पुषमवनकजा पाषामजातित्वात् । इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादमाते पाठ[9] ॥ ४५ ॥

उभयहयमनुष्या कुम्भदासी पिशङ्ग[10]
कुवलहरिणमूषा यूपमेघौ गुडूच[11] ।
क्षमरपिठरसूर्मा पिप्पलो वैजयन्ती
विफलमठकरीरीकेतकास्थानचोरा[12] ॥ ४६ ॥

उभयो । स्थिति । पाणिनीयास्तयप्प्रत्ययविभागेन डित्वाद् ङीप्

1 पृषोदरादित्वात A ; गवय is not en in the gana पृषोदरादि sl. 144-9
2 °र्मायति इतिर्मृष । A.
3 मर्दभ्रामराख्याति D
4 मेधा° F ; मेधकेति C. In the gana पचादि sl. 455 the root is given मिधि
5 राजमेतिभ्यो A B C.; सूतोया राजमेमिभ्यो F cf. P. 3, 'D, Vartt. 10 (? राजमितेभ्यो
6 D om. from सूतोय°
7 मूर्द D ; मूर्द C.
8 H. adds महिषी
9 समासपाठ A. ; D. om. from मल्लगवय°
10 पिशङ्ग A. E. ad orig D.
11 °मूषा B E. ; °मूषो यूपमेघौ गुडूच । C ; मूषा यूपमेघौ° A. ; °मूषा यूपमेघौ गडूच F ; यूपमेघौ गुडूच D.
12 करीरी C. ; चीरा F

प्रत्ययमाङः[१] ॥ * ॥ हयी । अश्वा ॥ * ॥ मनुषी[२] । शाकटायनस्तु मनोरपत्यमिति मनोर्जातौ षुक् चेति यप्रत्यये[३] मत्स्यतद्धितहलो य इत्यनेन यलोपे मनुषीत्याह ॥ * ॥ कुम्भी । रसाधारत्वात् कुमुदिका । मृदादिपात्रवाची तु[४] कुम्भशब्दः कुण्डादौ द्रष्टव्यः ॥ * ॥ दासते प्रयच्छति स्वामिने वचनकाल[५] इति दासी । चेटी ॥ दासयन्ति प्रयच्छन्ति[६] वेतन तस्या नद्युत्तारणहेतोरिति[७] दासी । स्नविका ॥ अथवा । दासते प्रयच्छत्यारोग्यमिति दासी । शैलेयद्रव्यम् । सकारस्तालव्यो दन्त्यो वा । दासः श चेत्युणादिवचनात्[८] ॥ * ॥ पिशङ्गी[९] । पिङ्गवर्णयुक्ता । यथा ।

बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम्[१०] ॥ * ॥

कुवली । क्षुद्रबदरी ॥ * ॥ हरिणी । शुक्लवर्णयुक्ता ॥ * ॥ यूथी[११] । मागधी ॥ * ॥ शूषी[१२] ॥ * ॥ मेथति हिनस्ति वातमिति मेथी ॥ * ॥ गुडति रक्षति दोषेभ्यः । गुडूची[१३] । वत्सादनी ॥ * ॥ अमति गच्छत्यष्टगुणमैश्वर्यमिति । अमरी ॥ * ॥ पिठति हिनस्ति तण्डुलानिति पिठरी । भाण्डम्[१४] ॥ * ॥ सूर्मी । लोहप्रतिमा ॥ यत्स्मृतिः[१५] । सूर्मीं ज्वल-

---

१ After उभ अयच् is substituted (P v 2, 44) for तयप् which takes ङीप् P iv 1, 15 (? टिड्डादित्वात्)

२ ? मनुषी C

३ षुक्तेति० A B, मनोर्जातावयतौ षुक् चेति यत्प्रत्यये C, युक्तेति यप्रत्ययमस्य तद्धित० D, cf Pân iv 1, 161

४ शिल्पघ्नतास्तु D, cf sl 55

५ वचन काल B F

६ दासति० B C F, दाशयति प्रयच्छति D

७ Kshîr A K 2, 3, 4, 15 has दशति दाश्नोति वा मत्स्यान् दाश ।

८ दासे. श० A, दाश श्चेत्यु० D

९ पिसंगी A, पेशतीति पिशंगी D, पेशत इति पिशगी F

१० Kirât. 3, 1

११ सूथी C, पूथी D

१२ Thus A D, स्थूषी B, स्तूषी C स्त्रूषी F

१३ गुरूची B, गुडुची C, गडुची F.

१४ मांड D, भीद A

१५ शूर्मी० शूर्मी A, लोहितामतिमा। यथा । D, cf M 11, 103

स्तोमातिशयेऽम्भूत्यये गुरुतल्पग ॥ पुलिन[1] ॥ * ॥ पिपर्ति । पिप्पली । वैदेही ॥ * ॥ वैजयन्ती । पताका[2] ॥ * ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्देभ्यो[3] ऽन्यत्रातिशुक्तिभ्य एव ङीविधि समाप्यते क्वचित । तत्र च विकला कला यथा । विकला । निष्कला । पुष्कला धनर्द्धिरित्येवं स्यात[4] ॥ वामने च । इति सराणा यदि पुष्कला स्याम्[5] ॥ चिन्तयन्तु[6] ।

न पुष्कली[7] ते सर्वोपि जनता किन्तु वामरी ।
विकली प्रक्रमाच्चेव भवती निष्कलीयते[8] ॥

इति सामान्येनाह ॥ अथ विकला कालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीविषय मात्रावेव भवतीति ज्ञेयोऽपि ॥ * ॥ मठति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥ * ॥ करीरी[9] । करिदन्तमूलम् ॥ * ॥ केतकी ॥ * ॥ भाखामी । मयत्[10] ॥ ॥ चोरयतीति चोरी । तथा च ।

नृपितस्तचोर्य[11] सुन्दर्यो कुवलयदलोत्तरा[12] ।
महीनागचौरलोचय इव पद्मप्रभाभ्यपि[13] ॥

हयमनुष्ययोर्जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात्[14] । कमयदायपिप्पलीरिका मत्स्योरायामजातित्वात्[15] । इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविवक्षा इत्यत्र पाठः[16] ॥ ४९ ॥

---

१ पुलिन B. ; मुत्पलित C.
२ तपताकारिका C.
३ A. om. पुष्कल ; cf. p. 87 l. 4.
४ °इति स्यात A. ; पुष्कला इत्येवं स्यात C. धनर्द्धिरित्येवं D ; धनर्द्धिरिति° F
५ Vam. Kâ ydl. 4, 1, 2 ; D om. from वामने
६ Thus A. B. D ; चिन्तयित्वा पशु C. ; चिन्तयन्तु । F Probably Châtusana (? Châ ... ṇa)
७ पुष्कला F
८ प्रक्रमाच्चेव° A. ; प्रक्रमाचिव° B. C. ; निष्कलायत B. C. F
९ करारी C.
१० मयत् A.
११ °चौर्य A. D ; नृपितस्चोर्य B. ; नृपितस्चोर्य C.
१२ सौन्दर्यो D ; तदा । A.
१३ पद्मप्रभामपि B
१४ °योपान्तत्वात A.
१५ पिप्पल । रायरिकामत्स्योरायामजातित्वात A
१६ D om. from हयमनुष्ययो°

दुणविटसरसायःस्थूणसौधर्ममाचाः[1]
पटललवलपादा वल्लकालम्बिनाचाः[2]।
अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः[3]
शमतमकुटपेटा[4] मञ्जरो निष्कलश्च[5] ॥ ४७ ॥

द्रुणी। कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ * ॥ विटी। महत्तरः ॥ * ॥ सरसी। कर्णाटदेशे[6] प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ * ॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः। तस्यापत्यं शिवाद्यणि। आयःस्थूणी। ञ्यस्य प्राप्तौ ॥ अयोमयी स्थूणा यस्याः सा। अयःस्थूणी[7]। कुटी। तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वार्थे त्वयःस्थूणेति[7] स्यादिति कश्चिदाह ॥ आयस्थेणीति[8] केचित् ॥ * ॥ शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा। तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मी। ऋष्यणि ञ्यस्य[9] प्राप्तौ ॥ * ॥ माची[10]। अम्बष्ठा ॥ * ॥ पटली। संघातः ॥ * ॥ लवली। लताविशेषः ॥ * ॥ पादी[11] ॥ * ॥ वल्लकी ॥ * ॥ अलम्बस्यापत्यं स्त्री। आलम्बी[12]। अत इञि ञ्यस्य प्राप्तौ[13] ॥ * ॥ नाची ॥ * ॥ अतति गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्वीजानीति[14]। अतसी। उमा ॥ * ॥ पृथिवी ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु ङीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ * ॥ भृङ्गी।

---

१ द्रुणविट० A B C [D om this sl with comment, cf p ८०, note १६]; ०सरसायः स्थौण० B C, सरसोऽयःस्थूण० E, ०मावाः C

२ ०लवलवालापादावलकालविनाना' A., वल्लकालंवनाचा. F

३ Thus A B F, कादलारट्टदोटा C, कंदलारददीढा E [आरट sl 44]

४ ०कुठपेटा A, ०कुटपेता E

५ निष्कुलश्च MSS

६ Cf Mbh on P 1 1 19 दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते

७ अयःस्थूणा यस्य प्राप्तौ अयोमयी स्थूणा कुटी तस्यान्यार्थे त्वय। स्थूणेति C

८ Cf Prâk थेणो or थूणो (S स्तेन) Hem 1, 147, आयस्थेणीति A, आय.-स्थूणीति C

९ ङास्य B, यस्य A

१० मावी B, आवा C.

११ पाटी A F

१२ F adds आलुद्दी। कालद्दी (or आलद्दी। कालद्दी?) इति शाकटायन।

१३ अत प्राप्तौ A.

१४ नावा ॥ अनति तिसे. ०स्नेहवद्वा जासाति C

भृङ्गराज । छबलो वा ॥ ० ॥ कन्दली । कन्दविशेष [1] ॥ ० ॥ घरट्टका पत्यमिति स्त्री । घारट्टी [2] । स्फस [3] मांसी ॥ ० ॥ द्रोटी [4] ॥ ० ॥ ममति द्रोपाग् । ममी । मधुफला शिम्बा वा [5] ॥ ० ॥ मामस्यमिति ममी । राचि ॥

विभूषय के कुसुमपल्लवानां   हारा
कीदृक्कुसुमा चन्द्रमय कुतो मा ।   महादेवरता तमात ।
सीता कथ रौति दयार्द्रमनोना   हा राम हा देवर तात मात ।
हारामहादेवरतातमात [6] ॥

इति पद्यात् तमापि ॥ ॥ कुटी ॥ ० ॥ पेटी [7] वृन्दं पारस्परस्य ॥ ॥ मञ्जरी [8] । पुष्पयष्टि [9] ॥ ० ॥ निष्कुषी ॥ विकसनिष्कसशब्दौ [10] कम पदवाचिनौ । स्त्रीविषयाविति शाकटायन ॥ तस्माभ्यो ऽन्यत्र जातिलेऽपि स्त्रीविषयमाद्भाते ॥ ६० ॥

श्वशुरयो [11] वन्धकपातकावनडुही शष्कलाण्डकोषातका
ऽनड्वाहीमृसवेतसा [12] पटनटक्रोष्ट्रोक्था [13] काकय ।
मालस्थालअभिक्षुकोर्दसुपथा [14] कोशाद्दमानिगये
गायत्र्यामलकी हरीतकगचाचालब्धिमांसी तर [15] ॥ ६१ ॥

---

१ °विशेष C.; कदली विशेष A
२ घबद्धधा° A.; घारटी B.; ? घा-रट्टिक° घारट्टी cf. । [illegible]
३ स्पास Mss.; cf. sl. 230 231
४ द्रोडी A. [cf द्रोरी पोटी]
५ मधुफला° A.; शिवा वा A F; C om. शिम्बा वा
६ Prof. A Leecht calls my attention to Rhyam. on Am. K. 1, 3, 4, where he quotes शापा तमेनापि । तथा च विहगमकुसुमपल्लवानाम् । हारामहादेवर तातमात इति ? Not in the Vadagrdh.
७ पेठी C
८ मजति सीदति तस्मा भूमपरभुजं विवातीति मंजरी F
९ पुष्प यष्टि A.; पुष्पपुष्टि F
१० निष्कुषी । विकसनिष्कस C
११ श्वशुरो A ; श्वाश्रुरो E
१२ वृष° A B F ; वृष° C.
१३ क्रोष्ट्रोक्थम A.; क्रोष्टोक्था C °क्रोष्ट्रीक्था H ; क्रीष्टोक्था F पटनक्रोष्टकथा E.
१४ °कुसुमा B C. F ; °कडाण° C.
१५ हरीतकसाचा A B. E. F ; °चाचालविमांसी C ; D om. this sl. as the comment on the first half verse.

ऋष्यी[1] ॥*॥ बध्नाति मनो यूनामिति बन्धकी ॥*॥ धातकी। ताम्रपुष्पी ॥*॥ अनडुही। ङीप्रत्ययान्तपाठो गणेऽस्त्रीत्वप्रतिषेधार्थः[2]। तेन। अनडुही। वृन्दारिका ॥ वामनादयस्त्वनडुहीभार्य इत्युदाहरन्ति[3]। तन्न युक्तम्। जातिप्राण्यङ्ग्योऽमान्यादाविति[4] नियमितत्वात् पुंवद्भावस्य निषेधः सिद्ध एव ॥ अथवा। पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीतः। पञ्चानडुहिरित्यादौ ङ्यः लुचीत्यनेन[5] लुक्प्राप्ता निषिध्यते। एवं सर्वत्र ॥*॥ शष्कण्डी। हैमवतः कश्चिद्वृक्षः[6] ॥*॥ कोशातकी। पटोली ॥*॥ अनड्वाही ॥*॥ वृसी। व्रतिनामासनम्[7] ॥*॥ वेतसी। वञ्जुलः। अम्लवेतसश्च ॥*॥ पटी। प्रच्छादनवस्त्रम् ॥*॥ नटी ॥*॥ क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्रीशब्दस्य[8] पाठः सुखार्थः। क्रोष्टोः स्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति[9]। ऋदन्तन्वनुगिदश्च इत्यनेन[10] ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥*॥ ओकणी[11]। पर्यन्तवनस्य संज्ञा। उकणीत्यन्यः[12] ॥*॥ काकणी। पणचतुर्थभागः ॥*॥ अलचस्यापत्यमिञि स्त्री। आलची। ङ्यो प्राप्ते[13] ॥*॥ आलजी ॥*॥ भिक्षुकी ॥*॥

---

१ ऋष्यी A

२ गणे स्त्रीत्वाप्रतिषेधार्थं° F

३ भार्या इत्युदा° C

४ ? °प्राण्यगङ्योमान्यादाविति F, °प्राण्यगद्योर्मा° A, °प्राण्यगयोर्मा° B, °प्राण्यंगादिति C, cf P vi 3, 40-1

५ ? ङ्यड A B, यङ लुकीत्यनेन लुक्प्राप्तिर्निषिध्यते C, ङीङ लुची-त्यनेन लुक्प्राप्त्या नि° F, on the *luk* cf P i 2, 49 50, iv 1, 88

६ कश्चिद्वृत्स B C

७ वृशी°A F, वृशी व्रतीनासना। C

८ क्रोष्टाशब्दस्य C, क्रोष्टीशब्दस्य F

९ ? क्रोष्टोस्त्र्यनौ क्रोष्ट्रजिति B, क्रोष्ट्रोस्त्र्यनौ° A, क्रोष्टोस्त्र्यतौ क्रोष्ट-जिति C, क्रोष्टोस्त्र्यानौ क्रोष्ट्रजिति F, cf P vii 1, 95 7 [? स्त्र्यनौ', where अन् (? अनु) = sarvanâmasthâna]

१० ऋदतत्वेन्नुगिद इत्य° A, ऋदंतत्वेन्नुगिदच ऋदतश्चेन्नुगिदंच इत्यनेन ङीपप्र° C, ऋदतत्वेन ऋन्नेभ्य इत्यनेन° F [ऋदन्त-न्-वन्-उगित्-अञ्? cf P iv 1, 5-7]

११ उकर्णी A B C

१२ Thus A B C F, पयत वनस्य° C, [Pan iv 1, 41 ed उणक, Kâś V ed. उकण, MS I O 2440 उणक]

१३ ङे प्राप्ते A, ष्याञि प्राप्ते D, ङ्यपाप्तौ C, cf P iv 1, 78

घर्दी । विमानम् ॥ ० ॥ सुनुवति प्रेरयति रोगानिति सुवरी[1]। गौरकम् ॥ सुनु सवसीति सुसवीति नन्दी मात[2] ॥ ० ॥ उड्डारस्यापत्यमिञि[3] स्त्री । औड्डारमाणी । चो मासे[4] ॥ ० ॥ नरी । देवभागस्य संज्ञा ॥ ० ॥ गायतस्त्रायतेऽवश्यम् । मावची । कर्योरिति अदिरो वा ॥ ० ॥ आमयति गुणान्[5] । आमवकी । तव वा । हरति रोगान् । हरीतकी । पथ्या ॥ ० ॥ मयति । मयी[6] । रक्तावो । गवल्वस्यापत्यमिञि[3] स्त्री । गावल्वी[7] । चे मासे । काजवीति वटायन[8] ॥ ० ॥ मांसी । जटा ॥ ० ॥ नरी । गौ॰ ॥

वासष्ट[9] जातिलेऽपि योपान्त्यत्वात् । कल्यकमदभिदुकाचाजाति त्वात् । मनजुषो वलत्वात् । अन्येषां च स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते[10] ॥

कुसुम्भसुन्दरी पूय शष्कुली देहलस्ट[11]।
तापसोऽथ सिनीवाल पूलसस्कगौतमा[12] ॥ ४१ ॥

कुसुम्भी । ओषधिविशेष ॥ ० ॥

यस्मिन् रतिश्रमजितरा[13] वरोजवाला
आर्तं दिशन्ति न दिव सुरसुन्दरीभ्यः ।

अत्र दिव्यस्त्रीविषयत्वाज्जातिलक्षणो ङीर्न भवति । गुणवचनात् सुन्दरमब्दाच योपादिपाठात् पार्थिवे ओषत्यये ङीः सुन्दरि

१ ? Thus D. ; सुनुवी A. B. C. F
२ सुनु सवसीति नंदी A. [सुनु सू पती सुपवी Kshir. A. K. — 4, 6, 20]
३ ॰पत्यमिति B. C. F
४ ग्रामासी B अपि मासे D
५ गुणा । मयान F
६ मयति । मयी MSS ; D corr. [illegible]
७ गालवी A गवल्वस्य गावल्वी पथमामपि स्त्री॰ D
८ ? Thus F ; B. C. om. [illegible] गावल्वी ; A D. om. from [illegible]
९ वायसा A F
१० सुरि च A ; D. om. from [illegible]
११ पूयशष्कुली॰ C. ; देहलस्ट A. D. F
१२ सिनीवाल A. B. C. D. E. ; [illegible] तमा॰ D [illegible]
१३ Kirat. 3, 29, रतिश्रमजुरव
१४ गुणवचनात A. ; गुणवन्सार
C

न्दरा गिर इति भवति[१] ॥ भोजस्तु सामान्येनैव ङीप्रत्ययं दर्शय-
ते ॥ * ॥ पूयी । दुर्गन्धा ॥ * ॥ शक्यन्ते मृष्यन्ति तस्यां परस्परसंबन्धं
शस्तुषतिला[२] इति शष्कुली । भक्ष्यविशेषः ॥ अथवा । शक्नोति पर्या-
प्नोति पुद्गलविकारं शब्दं ग्रहीतुमिति शष्कुली । कर्णशष्कुली ॥ * ॥
देह्यते । देहली । द्वाराग्रस्थला ॥ * ॥ तटी[३] ॥ * ॥ तपः शीलमस्याः ।[४]
छत्रादेर्ण इति णे सति । तापसी ॥ * ॥ सिनी सिता[५] वाला कला
यस्यां सा सिनीवाली[६] । दृष्टेन्दुरमावास्या ॥ * ॥ पूली । तृणसघातः
॥ * ॥ असकृत्सक्यत[७] आस्वाद्यते गजैरिति सल्लकी । गजप्रिया[८] ॥ * ॥
गौतमी[९] । अस्य पाठः सुखार्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोजनम्[१०] ॥ * ॥
तटतापसयोरजातित्वात् । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४९ ॥

कटेटभौलिङ्ग्यधिकारदेहा
गवादनोद्वाहनतेजनाः स्युः ।
आपच्चिको भौलिकिभौरिकी च
काकादनः प्रत्यवरोहिणी च[११] ॥ ५० ॥

कटस्य ईटः । कटेट । कटेटी[१२] ॥ * ॥ भुवि लिङ्ग कीर्तिरस्येति
भूलिङ्ग ऋषिः । तस्यापत्यमिति शाल्वासेत्यादिना[१३] । इञि भौलि-

---

१ सुंदरगिर° C, सुंदरीणां सुंदरा-पार्मिति° D, cf Sl 53 comm
२ तस्यां परस्परसंबधस्तुप° C, तस्यां परस्परसंबधं स्तुषतिला B, तस्यां परस्परसंबंधिनस्तुषतिला F
३ Or देहली । द्वाराग्रस्थला तटी ॥ acc to the other version
४ तपतेऽस्या C, cf Sl 386
५ शिनी° A B C D, °शिता A D
६ शिनीवाली A B C D, cf Aufr Ujjv
७ °लक्ष्यते A C, शक्नत् शब्दते? D
८ गजप्रिया लता F
९ गोतमी D
१० स्वरप्रयोजन A, D om from तटतापस° to end
११ आपिच्चको °प्रत्यवरोहणी च F
१२ °टट कटेटी । C
१३ शाल्वाशे° A, साल्वासे° B, साल्वाशे° F, संघासे° C, cf Pan iv 1, 173

ष्ठि । स्त्री भौरिकी । अभि प्राप्ते[1] ॥ ० ॥ अधिक कारो[2]ऽस्या इति अधिकारी । अधिक्रियत इति अङ्कसाधिकारात् अभि स्त्रियां यथ योमेत्येके[3] ॥ ० ॥ देवी ॥ ० ॥ गवादनी । इन्द्रवारुणी[4] ॥ ॥ अदा चनी ॥ ० ॥ तैलयत्यग्निमिति तैलनी । कन्तुकी ॥ ० ॥ आपपिको नाम जनपद[5] । समानमामा अभिय । तस्यापत्यं स्त्रीति राष्ट्राक्षत्रिया ऽमेनेत्यनेनाभि तस्य च लुकि[6] । आपपिकी[7] ॥ ० ॥ भूरिकस्यापत्य मिभि[8] स्त्री । भौरिकी ॥ ० ॥ भूरिकस्यापत्यमिभि[9] स्त्री । भौरिकी । गोत्रादिपठितादित्यनेन[10] अस्य प्राप्तौ ॥ ० ॥ काकादनी । गुहा ॥ ॥ प्रत्यवरोहिणी ॥ उनमत्यवात्तवाभ्यामेषां च टिड्ढाणेनैव ङीप्रत्यये[11] सिद्धे गणे पाठ पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं । मतान्तरे तु स्वर प्रयोज नम् ॥ ५० ॥

बर्बरदाडिमचमसात्तरुणतलुनाप्रहायणीवन्दा ।
पराडरपुष्कलवणा पिङ्गलमुसली[12] विभीतको नन्द ॥५१॥

बर्बरी ॥ ॥ दाडिमी । वृक्षजाति[13] ॥ ० ॥ चमसी । सोमपा

---

1 अभि प्राप्ते D (P iv 1 78) ; स्त्री प्राप्ते A.

2 कारो B. C.

3 अङ्कसाधिकारात् अभि अधिका री । स्त्रियां यथा योमा इत्येके F ; योमतेऽन्येके A. ; कारात्साधि॰ corr D. ; cf. Vāmana Kā y 8, 2, 42.

4 इंद्रवारुणी F ; इंद्रवारिणी A. B. C. and orig D

5 अपत्तिको॰ A. ; आपिपिको जन पदसमानमामा F

6 ऽनयेन॰ लुकि C. ; लुकि D.

7 आपिपिकी F

8 इति B. F ; om. C.

9 ॰इति A ; om. C.

10 गौत्रादिपठितात् A. ; cf. P iv 1 79

11 उनमत्यवात्तस्य । तयो च टि॰ A ; उनमत्यवात्तस्यैषां च C. F ; ङी प्रत्यये C. ; cf. P iv 1 15.

12 पंडुरपुष्कल B. F ; पंडुरपुष्कल C. ; पुष्करलवणा॰ D ; पिंगलमु सली A. C. F ; विभीतको B. C. F

13 वृक्षभेद F

त्वम् ॥ * ॥ तरुणी । सुरा ॥ * ॥ तलुनी । सुरा[1] ॥ * ॥ अग्रं हायनमस्याः[2] । आग्रहायणी पौर्णमासी । अत एव निपातनाद्दीर्घत्वं णत्वं च ॥ * ॥ नन्दी । हठहृता[3] स्त्री ॥ * ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् । पण्डरः । तद्योगात् पण्डरी[4] । पटी ॥ * ॥ पुष्कली । वनस्पतिः[5] ॥ * ॥ लवणी । ओषधिः[6] । समुद्रपार्श्वस्रोतो यत्र वहनानि स्थाप्यन्त इत्येके[7] ॥ लवणा यवागूरिति गुणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः[8] ॥ * ॥ पिङ्गली । पिशङ्गी[9] ॥ * ॥ मुसली । ओषधिः[10] ॥ * ॥ विभीतकी[11] ॥ * ॥ नन्दति । वृद्धिं यातीति नन्दी । संज्ञाद्यणि । नान्दी ॥ * ॥

पण्डरपिङ्गलनन्दानामजातित्वात्[12] । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन देवदाली पटोलीत्यादयो[13] द्रष्टव्याः ॥ ५१ ॥ इति गौरादिः ॥

शोणोऽथ भरुजस्तूणकमलौ विकटाहनी ।
चान्द्रभागा भवेन्नद्यां त्र्यर्थशून्यादिकारतः ॥ ५२ ॥

शोणादयः शब्दाः शोणादिरित्यनेन[14] ङीप्रत्ययभाजो वा भव-

---

१ तलुनी च ॥ F , तलुनी ॥ C

२ अग्रहायनमस्या. A , अग्रे हा° F

३ हठगृहीता F

४ ? पडुर.° पडुरी B C F , C F om पटी

५ पुन्नली° B C , पुष्कली धनपङ्क्तिः । D , see p 80, l 2

६ लवली° B C (not in text), औषधि. C , उषरि D

७ समुद्रपार्श्वश्रोतो° A B C , समुद्रपार्श्वे स्त । यत्र वाहनानि° F D om from समुद्र° , A inserts these words before लवणी

८ °शब्दो जादिर्द्रष्टव्य D , °इति लवणशब्दोऽजादौ द्रष्टव्य F

९ पिप्पली । पिसगी A , °पिशंगवर्णयुक्ता D

१० मुशली° A B D F , मुषली C

११ विभीतकी B C F

१२ पडुर° B C F , D om from पण्डर° to अप्राप्ते

१३ देवदाली पटोली वेदी [वेदी F , वेटी C] वाकुची धातकी पाटसीत्यादयो B C F

१४ शोणादय शब्दा विशकटपर्यंता [विसकट° F] शोणादेरित्य° D F

मि ॥ शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा नद्येति[1] ॥ ० ॥ भरणी । भरणा । केचिद्धरणा विष तण्डुला[2] ॥ ० ॥ दूणी । दूणा । दूणीमुखोत्कृतमरेण विशीर्णपक्षि[3] । शोणा धिषणा दूणा[4] सूचेत्यादि ॥ ० ॥ कमली । कमला नाम काचित् ॥ ० ॥ विकटी । विकटा । रचना ॥ ० ॥ दीर्घाङ्गी । दीर्घाङ्गा शरत्[5] ॥ अत्र गुणस्य केवल स्त्रियां न संभवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात्[6] । अतस्त्वन्नादराद्यत ॥ पक्षी । पक्षा । इति कश्चित् केवलश्च स्त्रियामुदाहरति ॥ ० ॥ चान्द्रभागी मनराशि । चान्द्रभागा[7] नदी । ठिञ्ञादभिप्रायरिणा[8] णी मात्र य शोणादिपाठादस्यां निमित्तान्तर विधीयत इति विवक्षार्थं ॥ चन्द्रभागा नद्यामिति केचिदाहु[9] । चन्द्राख्या चन्द्रभागी[10] चन्द्रभागा काचित् । नदी तु चन्द्रभागेति[11] मतद्वय वामनाचार्यस्य[12] ॥ पाणिनिमतदायुकी तु चन्द्रभाग इव भागो यस्याश्चन्द्रभागी[13] चन्द्रभागा नाम नदी । अथवा चन्द्रभागा[14] नाम देवता स्त्री वा काचिदित्याहुः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वत । तत्र प्रभवतीत्यपि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा[15] नदी । चान्द्रभागयन्येत्युदाह

---

१ शोणी । शोणा ॥ C. ; cf. Pâṇ. iv 1 43.

२ केचिद्धरणा विष तंडुला । A ; चारुपुष्पा विष तंडुला C. ; केचिद्धरणा° F

३ Raghuv 9, 66.

४ धिषणाद्या B

५ / दीर्घाङ्गी । दीर्घाङ्गा । दीर्घाङ्गा शरत् B. C. दीर्घाङ्गी । दीर्घाङ्गा । दीर्घाङ्गा शरत् । D ; शरत् १ शरत् । प्रावृट् F

६ नपुंसकत्वात् B. C. F

७ चंद्रभागा F

८ P iv 1 15 ; B. C. F om. णी

९ Thus Kâç. V iv 1 43

१० Om. C.

११ नदी चंद्रभगेति D

१२ °र्यस्य ॥ वामनाचार्यस्य वा C.

१३ Om. B. ; F om. from चन्द्रभागा काचित्

१४ चंद्रभागी C.

१५ तत्र भवतीत्यपि चंद्रभागी चा द्रभागा A.

रन्ति[1] ॥ भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति[2] सूत्रं पपाठ ॥ - ॥ त्यर्थशून्यादिकारतः । त्यकणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्रोर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न भवति[3] । ततोऽनेन ङी विकल्पितः । अशनिः । अशनी ॥ शक्तिः । शक्ती । शस्त्रम्[4] ॥ आत्मभरिः । आत्मभरी ॥ त्यर्थशून्यादिति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि ङी मन्यते । अहरणि । का त्वं कारिमकार्षी.[5] ॥ ५२ ॥

चण्डः पद्धतिकल्याणपुराणकृपणध्वजाः[6] ।
विशालारालमूषा हन्त्वहूदारविशङ्कटाः[7] ॥ ५३ ॥

चण्डी । चण्डा । परुषा ।

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ[8] ॥

चण्डारालशब्दयोर्गौरादिलक्षणे ङीप्रत्यये सिद्धे वह्वादौ[9] पाठ. सञ्ज्ञायां विकल्पार्थ इति शाकटायनः ॥ * ॥ पादयोर्हति.[10] । पद्धतिः । पद्धती । त्यर्थः पाठः ॥ * ॥ कल्याणी । कल्याणा कथा ॥ * ॥ पुराणी । पुराणा छाया ॥ * ॥ कृपणी । कृपणा नाम काचित् ॥ * ॥

---

१ चांद्रभाग्या इत्युदा० C

२ ? चांद्रभागादनद्यामिति A , चाद्रभागी वुनद्यामिति C , चंद्रभागाद० F The *Kātantrapariśishṭa* remarks चान्द्रभागादनद्याम् । अनद्यामर्थे चान्द्रभागादीर्भवति । चन्द्रभागभग्ग चान्द्रभागी वुति ॥ अनद्यामिति किम् । चन्द्रभागनामगिरि. । तत्र भवतीत्यणि चान्द्रभागा नदी ॥

३ भावाकर्त्रो वि० B , भावाकर्त्तोर्वि० A , त्यकरणाविति० भावात्कर्त्ता हितस्त० C , भावकर्त्रोर्विहित० F , ०प्रत्ययाते० B C , D corr ०तदास्तदर्थप्रत्ययांता ङ्यादो न भवति

४ शक्ता । शस्त्र आ० C , शिक्षत्कारि । शिक्षत्कारी । वत्सा । D , शस्त्रं । शक्तत्कारि । शक्तत्कारी F

५ ङीप् मन्यते० C , मन्यते । सामर्थ्यात् । अहरणि । का त्व० A , त्यर्थ० कि । क्षति । हृति । अहरणि । का त्वं० D F , अहरति. ।० B C

६ चडपद्धति० B C

७ ०विसकटा F

८ Raghuv 12, 5

९ शोणादौ F , *Sākaṭāyana* apparently begins this *gaṇa* with बह्व

१० पादयोहत. A

ध्वजी । ध्वजा । पताका ॥ • ॥ विशाखी । विशाखा कीर्ति ॥ • ॥ भराली । भराला । भूमि[१] ॥ ॥ मूषी । मूषा । सुवर्णाद्यावर्तनस्थान[२] माविविशेषो वा ॥ • ॥ हसन्ती । हसन्ता ॥ • ॥ पञ्ची । मञ्जुर्नाम का चित् । गुणवचनाद्वतो वाऽसुरोरित्यनेन[३] गुणवचनादिकस्य सिद्ध एव ॥ ॥ चदारी । चदारा सूक्ति[४] ॥ • ॥ विसङ्कटी । विसङ्कटा[५] बुद्धि ॥ • ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुन्दरकन्दरादयो[६] द्रष्टव्या ॥ ५३ ॥ इति शोणादि ॥

> कुण्ड पाके ऽकृत्रिमार्थे स्थले च
> भाज पक्के कामुक स्याद्रिरंसौ[७] ।
> नाग स्थूले कृष्णवर्णे च कालो
> धान्याधारे[८] संमतो गोणशब्द ॥ ५४ ॥

कुण्डादय शब्दा पाकादावर्थे पाकाद्ये कुण्डादेरित्यनेन[९] ङी प्रत्ययान्ता भवन्ति । पाके कुण्डी । कुण्डाऽन्या ॥ दारुक्रियैव तत्समन्या इत्यदा तथोच्यते । यस्तु द्रव्यवचन कुण्डशब्द[१०] स नित्य नपुंसक एव वर्तत इति न मधुरादर्थे युक्त[११] ॥ • ॥ अकृत्रिमेऽर्थे स्थली । स्थला ऽन्या ॥ पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या वेदिका इत्यन्ये ॥ • ॥ पक्केऽर्थे भाजी । भिक्षायामित्यन्य । भाजाऽन्या । भक्तपरि[१२] ॥ • ॥ मैथुनेच्छी नापि

---

१ भराला राशि भूमि B.; भूमि F
२ सुवर्णप्रवर्तनस्थानं D.
३ नी वरीरित्यने° A.; नी वरेरित्यनेन B.; एतनेन विकल्प F; का चित् । गुणवचनात्तु पूर्वेण विकल्प°D.; cf. P iv 1 44
४ शक्ति F
५ विसंकटी । विसंकटा D F
६ सुंदरादयो F
७ ऽकृत्रिमे स्थलच° E.; °स्थलवा युक्त A.
८ धान्याधारे F
९ कुंडादिरित्यनेन D. C. F; F om. पाकाद्ये
१० यत्तु द्रव्यवचन A.; °कुण्डशब्दं D
११ न मधुरादर्थं । तत्र युक्तं । F
१२ भक्तपरि B. D

काया[1] कामुकी। कामुकाऽन्या। धनाद्यभिलाषुका ॥ - ॥ स्थूलेऽर्थे नागी। नागाऽन्या। दीर्घादिगुणयुक्ता मज्ञा वा काचित्[2]। चयविशेष इत्यन्ये॥ हस्तिसर्पजातिवाचिनस्तु ङी भवत्येव। प्रत्युदाहरणं गुणवचनस्य[3] ॥ * ॥ कृष्णवर्णेऽर्थे काली। छाया बलान्याशु ततान काली॥ कालाऽन्या। धमनी ॥ रत्नमतिस्तु कालशब्दस्य मज्ञावाचिनो ङी। न तु कृष्णवर्णवाचकस्य कृष्णत्वाव्यभिचारादित्याह ॥ * ॥ धान्याधारे[4] गोणी। यस्याश्छाटीति[5] प्रसिद्धिः। यथा।

गोणी जनेन स निधातुमुद्धृतामनुचणं नोचतर प्रतीच्छति[6]।

गोणाऽन्या। तृणविशेषः ॥ ५४ ॥

कुशो लोहविकारे स्याद् घटः कुम्भश्च मृन्मये।
कबरः केशविन्यासे[7] नीलश्चौषधिदेहिनोः ॥ ५५ ॥

अयोविकारे कुशी। कृष्युपकरणम्। न सामान्येनायोविकारः॥ कुशाऽन्या। अलोहविकाराकृतिरेव काष्ठादिमयी॥ भग्नस्याचस्य प्रतिष्टम्भ इत्यन्ये। अपरे तु वस्त्रेति ब्रुवते[8] ॥ * ॥ मृन्मये पात्रे। घटी ॥ घटाऽन्या। गजघटा। करिघटा ॥ * ॥ कुम्भी। तैलादिस्थानं स्तम्भाधारो वा[9]। कुम्भाऽन्या ॥ * ॥ केशरचनायां कबरी। वेणी। कबरा[10]

---

१ नायकायां F, मैथुनेच्छायां C

२ संस्रवा काचित्० A, संज्ञेति केचित्। कपिविशेष० D

३ हस्तिभार्प्यजाति० प्रत्युदाहरणा तु गुण० A, हस्तिसर्पवाचिनस्तु० F, D om from हस्ति०

४ धान्यागारे० F

५ ? धान्याधारे गोणी यस्याश्छहेति A, °यस्या. छट्टीति C, यस्यास्त्वट्टीति D, यस्याः छाटीति F, cf Mahr छाटी (S शाटी) a piece of cloth

६ Şışup 12, 10

७ केशविन्यासे A

८ ? वस्त्रेविक्रवतो D (? cf Mahrâthî वल्ली "a pole for impelling a boat in shallow water"), वलेति० C, वलोवि० B, वरेलेति० F (cf वरल, वरोल)

९ तिलादिस्थान०B, for the second meaning cf कुम्भक

१० कावरा D, F om वेणी.

ऽन्या । वर्णविशेषोपेता । व्याकीर्णमाल्यकबरीं कबरीं तदवा [1] ॥ • ॥ ओषधौ प्राणिनि च । गोधो । ओषधि । गोधी वक्रा ॥ अन्यत्र । गोधा मार्टी ॥ ५५ ॥

सूचस्तीक्ष्णे[2] भाजने पात्रपारी
स्याल कुम्भ्यां रेवती रोहिणीभे ।
ज्ञेयस्थालो[3] लोहमय्यां विपञ्च
स्याद्वीणायां लोकवृन्दे च गोष्ठ ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाया सूची । सूचाऽन्या ॥ ॥ भाजने पात्री । काष्ठपात्री ॥ अन्यत्र[4] । पात्रमिव ब्राह्मणो । पात्र तपस्विसदति ॥ • ॥ पारी । गोदोहनी । यथा । भीत्या विमुक्तेमिवती पानधवाम

निधाय पारीमुभयेन जानुनो ।
वर्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणी पयश्
चिरं निदध्यौ दुहत स गोदुह [5] ॥

पाराऽन्या ॥ ॥ पिठरिकायां स्थाली । स्थालाऽन्या ॥ ॥ नक्षत्रे रेवती रोहिणी । रेवता रोहिताऽन्या ॥ ननु कथ रेवती कन्या । रोहिणी कन्येति न स्यात्भ्यां नक्षत्र वाच्यम् । सत्यम । रै विद्यते[6] यस्या । निपातनादेव वते[7] । रेवती ॥ रोहितस्य रोहिणी ॥ रेवतरोहितशब्दौ च नक्षत्रवाचिनौ प्रातिपदिका । यद्वा रोहिण्यो रेवत्यो वा देवता यस्य । पद्मरोहित पद्मरेवत इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेषो[8] द्रष्टव्य ॥ ॥ लोहविकारे स्थाली लोकप्रसिद्धा । स्थालाऽन्या ॥ ॥ वीणायां वि

---

१ Sup 5 19 om D
२ सूचमीक्ष्णो ।
३ स्थालस्थाली ।
४ Om B ।
५ ? 12, 40 (भीत्या निपुणान् ed)
६ रैविद्यते B D F ; A. om. from यस्या । प्राप्त तपोऽरयो । lit. 5
७ C om from रेवती रोहिणी । रेवता
८ B. om. इत्यादि

पञ्ची । विपञ्चाऽन्या ॥ - ॥ लोकवृन्दे गोष्ठी । समानजातीयो जनसमुदायः[१] । यथा । गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्[२] ॥ गोष्ठाऽन्या । भूर्यत्र[३] गावस्तिष्ठन्ति ॥ ५६ ॥

श्लेषद्रव्ये खलो लक्ष्यो विदारशठमोषधौ[४] ।
दूतः संदेशहारिण्यां कुट्टिन्यां शम्भलो बुधैः ॥ ५७ ॥

श्लेषद्रव्ये खली । खलाऽन्या ॥ * ॥ विदारी । शठी । ओषधिः ॥ विदारा । शठाऽन्या ॥ * ॥ दूती संदेशहारिका । दूताऽन्या । यथा ।

क्लृप्तपुष्पशयनाँल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः[५] ।

इत्यादिलक्ष्यदर्शनादिकारान्तोऽप्यनुमीयते ॥ * ॥ शम्भ श्रेयोयुक्तं लाति गृह्णातीति वा । शम्भली । कुट्टिनी ॥ वामनस्तु दूत्यां शम्भलीत्याह[६] । न तदस्मन्मनोरञ्जकं लक्ष्येष्वदर्शनात् ॥ शम्भलाऽन्या । देशविभक्ति. ॥

कश्चित्[७] शम्भलविदारशब्दौ गौरादावाह । कश्चिन्नायिकायां[८] सुन्दरी । अन्यत्र सुन्दराऽस्य बुद्धिरित्युवाच । तन्न समीचीनं गौरादावस्य दर्शनात्[९] । अयं चास्माभिर्लक्ष्यानुसारेण तत्रैव व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

---

१ समानजातीयजन० D , समानजातीये जनसमुदाये F

२ Siṣup 12, 38 , ०आसमात् MSS , D has the whole stanza with several miscorrections

३ C om भूः , F om from भूः to खलाऽन्या in the next sloka , for A. see p ८२, note ६

४ विदारसठ० D E , A om this sloka and comment.

५ Raghuv 19, 23

६ दूत्या० C , ०शम्भलीत्याह B

७ रत्नमतिस्तु corr D

८ कश्चित् मायिकायां C , ०नायकायां F , om सुन्दरी

९ ०सस्मादर्शनात् D , see sl. 49

[मातङ्गानां स्नेहपानप्रकारे१
पीनं पालो वल्लभाया भगिन्याम्।
फाल' सपाडे ऽप्यो खनित्रे कशाथ्य
ज्ञेय घोण्यां युद्धिमज्ञि कटघ३ ॥ ५८॥]

पीनो हस्तिनां स्नेहपानप्रकार ४। पीना ऽन्या ५ ॥ ० ॥ पालो वल्लभया। पाला ऽन्या ॥ ० ॥ फालो सपडम्। यथा।

कर्पूरस्फारफालीकलितकिसलयस्तरोद्दामसोमा ६।
फाला ऽन्या ॥ ० ॥ खनित्रे कशो। कशा ७ ऽन्या। अयताश्वमेतुयमं सयो यष्टि ॥ ॥ घोण्यां कटी। कटा ऽन्या। अवस्था स्थित्युपायिति वा ८ ॥ ॥

आकृतिगणो ऽयम्। तेन। एषणी। नाराची वैद्यशलाका वा ९। एषणा ऽन्या। इत्यादयो ऽपविभागेन ज्ञेया ॥ ५८ ॥ इति कुम्भादि पाचादी ॥

---

१ मातंगात् स्नेह C.
२ पो रूपवतिवकुमार B.; पश्चिमो ३ वर्षिय [corr कमय] C. for A. see not ६ page ९०
३ I om this ... D om. text and comment and read ... read
आकृतिगणोऽस्तौ मेव दर्शितो यथो। कशाऽन्या। अयताश्व यष्टि'। यष्टे फाली। यथा कर्पूरस्फाकाफोलिमित किसलय चम्तरोद्दामकाधला श्री यते वरपूर्वतिक्रमेयव धारागृहगु। का काऽन्या। घोण्या कटी। कटाऽन्या। स्थवना स्थित्याधारो वा। करण एष णी। एषणाऽन्या। वक्रश्रमिस्था श्री णी। शालाऽन्या। इतीते शब्दा अन्ये पि अर्थविभागमात्रया द्रष्टव्या ॥
४ पाना हस्तिनां B.; प्रकारे F
५ B. C. om. पीनाऽन्या
६ किसलय A. I; प्रस्तरो ३१५१
७ कसो। कसा B. C.; see note २
८ अवस्था स्थित्युपायितिवी A.; अव स्थितित्युपायिति वा B.; स्थुपयिति वा C.; स्थितिरुपायितिवा F; D or not ३ [F ... or I for reading Prof Roth suggests, I. M. he घटो or कटु raised place for resting burden ...]
९ नैव शलाका वा B.; विष। शलाका वा।

लोहितश्रुवकतालिगुकक्षा[1]
बभ्रुवल्गुमनुसूनुतलुक्षाः[2]।
तण्डमण्डुकपिकन्थकवृक्षा[3]
मन्तुतन्तुतनुमङ्क्षुतरुक्षाः[4] ॥ ५९ ॥

यञ्लोहितादिशकलान्तयञ्कौरव्यासुरमाण्डूकाड्डायन्[5] इत्यनेन स्त्रियां नित्यं डी भवति डायनादेशश्च ॥ लौहित्यायनी ॥ * ॥ श्रौव्यायणी ॥ * ॥ कात्यायनी[6] ॥ * ॥ आलिगव्यायनी[7] ॥ * ॥ काक्ष्यायणी ॥ * ॥ बाभ्रव्यायणी। कौशिकी[8] तु बाभ्रवी बाभ्रव्यायणी॥ गर्गादौ[9] तु बभ्रुः कौशिक इति पाठादिति नः समतम्[10]। वामनस्तु बभ्रुपाठं मन्यते[11]। कपिशब्दस्य च ॥ * ॥ वाल्गव्यायनी[12] ॥ * ॥ मानव्यायनी ॥ * ॥ सौनव्यायनी ॥ * ॥ तालुक्ष्यायणी[13] ॥ * ॥ ताण्ड्यायनी ॥ * ॥ माण्डव्यायनी ॥ * ॥ काप्यायनी। आङ्गिरसी तु कापी काप्यायनी[14] ॥ * ॥

---

१ कटालिगु० A, ०काचा B C, ०गुकक्ष्या F

२ बनुववाग्लामनु० B बभ्रुवल्गु० D E, ०सूनुतनुचा A

३ तडुमडु० A C, तडमड० D मडुमडु B, ०कर्थकवृचा C, ०तरचा. F

४ मरु for तनु D E, मकुरुचा A, मंचुतरचा B C

५ ? यक्षोहि० यञ्छौरव्यासुरिमडूकानुदेयन् A, (य oblit) लोहितादिशकान्तपञ्चौरव्यासुरिमांडूकाडायन्न D, ०ड्डायम् B, ०यञ्चौरव्यासुरिमांडूकाड्डीयम् C, ०यत्कौरव्या० F, ? the double यञ्, cf P iv 1, 16-19

६ लोहित्यायनी श्रौव्यायनी कालायनी A, लौहत्यायनी श्रौयायणी कात्ययनी B

७ आलिगव्यायनी D, लैगयायना B, लौंगव्यायनी C, I adds लैगव्यायनी

८ कौशका B, कौसिकी D

९ ०वाभ्रयायणी को गर्गादौ० B

१० ०इति न समतं। B C F, cf sl 249

११ वामनस्तु पाठं मन्यते B C

१२ वा for च B C, वालायायनी B वालाव्यायनी C, वाल्गव्यायनी D

१३ तालुचायणी B C, तालुक्ष्याय णी A

१४ कापायनी B C F

कान्यस्यायनी[1] ॥ • ॥ वार्ष्यायणी[2] ॥ ॥ सामस्यायनी ॥ • ॥ तान्त स्यायनी[3] ॥ ॥ तामस्यायनी[4] ॥ • ॥ माण्ड्व्यायणी ॥ • ॥ तान्त्स्यायणी[5] ॥ ५८ ॥

गुह्लु संगित शङ्कुमनायीलिगुसम्भव[6] ।
वतण्ड शकलो मद्गुलतुस्थूलजिगीषव[7] ॥ ६० ॥

गौहलव्यायनी[8] ॥ • ॥ सांगित्यायनी[9] ॥ • ॥ माण्डव्यायनी ॥ • ॥ मानाय्यायनी ॥ • ॥ क्षेमव्यायनी[10] ॥ • ॥ साम्भव्यायनी[11] ॥ • ॥ वतण्डि-रक्षी तु वातण्ड्यायनी[12] । शिवादिपाठाद् वातण्डी । आङ्गिरसी तु वतण्डी[13] । पक्षीयपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालेभ्यो जातेरित्यनेन[14] ङीप्रत्यय ॥ • ॥ शाकल्यायनी ॥ • ॥ माद्गुल्यायनी[15] ॥ • ॥ वातस्या-यनी[16] ॥ • ॥ चार्ष्वायणी । रौक्षायणीत्यन्य[17] ॥ • ॥ जैगीषव्याय-णी ॥ ६० ॥ इति कौशिकादि ॥

---

१ सांबव्यायणी A. D.; कान्यस्याय णी C.
२ वार्षायणी D ; वाष्र्यायिणी B.
३ Om. A.; सांतवायणी B.
४ तामवायणी B.; om. F; °मा-व्यायणी D
५ तान्त्स्यायणी B. C. F
६ शंकुमनायी D. and corr D; शंकु-मनायी लिगुसंभव । A.; °संभवा B. C.; संभव D; संभव E.; लिगुसंभव F
७ वतंड शकलो° B.; मद्गुलतु E.; मंगुतंतु° F; °तंतु D.; तुस्थजिगीष-व A.
८ गोहलव्यायणी A. D
९ सांगित्यायणी A.; सांगिल्यायणी B. C.
१० सांभव्यायणी क्षेमव्यायणी B. क्षे मभ्यायणी F ; मानायव्यायणी° C.; मायामायणी D
११ सांभव्यायणी A. B. C. D; Kāś. V MS. I. O. 2440 has शंभु (not शंकु).
१२ वतंडिरक्षी° B.; वातंड्यायणी C.; for शिवादि° see p. 212.
१३ आंगिरसातु° C.; वतंडी B.
१४ (प obliterated) क्षीपाक° D; cf. P. iv 1, 63-4.
१५ मोद्गलायणी B.; मौद्गल्यायणी A.; D corr माद्गल्यायणी
१६ वातस्यायणी B.; D corr वा तस्यायणी; वातंव्यायणी F
१७ Thus D F; चार्वायणी । अन्य । A.; चार्षायणी रौक्षायणी रौक्षाय णीत्यन्य B.; चार्षायणी । रौक्षायणी । रौक्षायणीत्यन्य C.

यच्छन्दो मेनका चात्र दण्डकापिप्पकेष्टकाः ।
रेवका धारका चैव द्वारकादेवकैरकाः[१] ॥ ६१ ॥

यदादय एडकान्ताः स्त्र्यातोऽयदाम्[२] इत्यनेनाकारस्येत्वं यत्प्राप्तं यदादिपर्युदासात् तद्भाजो न भवन्ति ॥ यका ॥ * ॥ मनिपचिमचां नाम्नीत्यनेनाकारस्येत्वे[३] । मेनका । अप्सराः ॥ * ॥ दण्डका । अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम्[४] ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखीबभूवुः ॥

इति रघुकाव्ये चिन्त्यम्[५] ॥ * ॥ पिप्पका ॥ * ॥ इष्यते काम्यते प्रासादादिषु या सा । इष्टका मृद्विकारः ॥ * ॥ रेवा नदी । ततः संज्ञायां के । कुत्सादौ वा । रेवका ॥ * ॥ धारयतीति धारका ॥ * ॥ द्वारप्रकारा । द्वारका नगरी[६] ॥ यथा धनंजयस्य ।

चलत्पताकामुद्बद्धतोरणां तावविचताम् ।
द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव[७] ॥

देवका । अप्सराः ॥ * ॥ एरका । उदकतृणजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः[८] ।
अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकेडकया च[९] ॥ ६२ ॥

क्षिपतीति क्षिपका । आयुधम् ॥ अथवा । अज्ञाता क्षिपा । क्षिप-

---

१ रेवका द्वारका चैव हारकादेव° A , °हारकादेव° E

२ ? एडकातास्त्र्यातोयदाम् A D , °तास्त्र्यातोय° F , परकातास्त्र्यातोय° B , एरकास्याख्यातोय° C , cf P vii 3, 44-46

३ मतिपचिपचां° B F , मेतीति पचिपची° C , मनिपधिमघां नाम्नीत्य° D , cf Kâś V vi 4, 120 , Uṇ S 5, 37

४ Anarghar (Calc Ś 1782, p 116) 4, 66.

५ Raghuv 14, 25

६ द्वारका नदी नगरी B C

७ द्वारकांगपुर° A B C , original D , किष्किधानग° F , किष्विंधन° B D

८ क्षिपकाध्रुवकाचटकाः सेव° E.

९ अवकालहत्से °ध्रुवके° E

का ॥०॥ धू विधूनने। धुवतीति धुवका। आयपनविशेषः॥ अथवा। अज्ञाता धुवा। धुवका॥०॥ चरका॥०॥ सका॥०॥ सेवा[1] भक्तिः। कुत्सिता वा सेवा। सेवका॥०॥ करका। वर्षोपलः।

तां कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्[2]।

केचित्तु करकशब्दं पुंस्याहुः। कमण्डलौ च करकः[3] इति॥०॥ चटका॥०॥ चवतीति। चवका। शैवलम्[4]॥०॥ कण्टका॥०॥ चटका। भ्रमरी॥०॥ कम्पका।

अवर्णकम्पका रूपयौवनारम्भशालिनी[5]॥

भुवतीति भुवका। आयपनविशेषः[6]॥ अथवा। कुत्सिता भुवा। भुवका॥०॥ एडका। अविजातिः॥

धेनवती शब्द। षिषकारपर गुरुक पेरेगवतीति च भारद्य भो भी॥
आकृतिगणोऽयम्। तेन यथादर्शनमन्येऽपि भवन्तीति॥ ४२॥
इति अजादिः॥

इति
श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितश्रीगणरत्नमहोदधिस्ववृत्तौ प्रथमो नामाध्यायः[7] समाप्तः॥

---

१ सवका सेवा F; सेवा A.
२ Meghad. 54.
३ कमण्डलू च° A. D; कमण्डलु क° C.; कमण्डलु क° F; कमण्डलूक क° B.; Am. K. 2, 4, 1 G.
४ शैवलं A. D.; शैवलं F
५ Vām. Kāvyāl. 3, 2, 3; अवर्णा च भाषा ed. Capp.
६ आयपनपनविशेष° B.; D. corr आयर्तनवि°
७ गोविंदसूरिपार्श्वशिष्य° D E.; °गण-महोदध्यन्त° E. F

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अर्धर्चध्वजकुञ्जशीधुमधवो वर्चस्ककूर्चाढकाः[1]
पङ्कानीकपिनाकनिष्ककपटाष्टङ्कः किरीटः कुटः ।
कूटः कङ्कटकर्बटाण्डशकटा वल्मीकसानू नटः ।
खण्डोद्योगविडङ्गशृङ्गसरकाः पुङ्खव्रजौ मोदकः[2] ॥ ६३ ॥

एतेऽर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके साधवो भवन्ति ॥ अर्धस्यार्धो । ऋक् च । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ॥ * ॥ ध्वजं पताका ॥ * ॥ कुञ्जो वनषण्डो हस्तिदन्तश्च[3] । यथा ।

अथोष्णभासेव समेत्य कुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन[4] ॥

निकुञ्जोऽपि ॥ * ॥ शेते मुह्यत्यनेनास्मिन् वा हिताहितप्रतिपत्तिरिति शीधुर्मद्यम्[5] ।

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्ग पुराणशीधुं नवपाटलं च[6] ॥

मधुर्द्राक्षादिमद्यम्[7] ।

बिभ्रती मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते[8] ।
आननैर्मधुरसो[9] विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥

वर्चस्कं शकृत्[10] ॥ * ॥ कूर्चो दीर्घश्मश्रु[11] ॥ * ॥ आढकं मानविशेषः ॥ * ॥ पङ्कं कर्दम[12] । यथा ।

---

१ °ध्वजकुज° E , °सीधु° A , °कूर्चाटका. D E

२ विडंगरसका B C (in C शृंग is supplied)

३ वनषडो° B , वनखडो° A D , °हस्तिदतिश्च A , वनखडे° F

४ Kirát. 3, 32

५ शेते सुप्यतेमास्मिन्स हि° D , °प-त्तिसीधु° A

६ °सीधुं° A , Ragh 16, 52

७ मधु द्रा° B C

८ मधुरतां मधुपात्र D , Śiś 10, 8 (°अतिमात्र eds)

९ मधुरसो eds for मधुर् असौ

१० वर्चस्क ° F , सहात् A

११ श्मश्रु. B C F

१२ पक. F ; A. om. पङ्कं कर्दमः

पुरोऽभैः कञ्चुकासक्तैः सकटप्रकाथिभिः कथा ।
पश्चात्प्रकाथिभिः पश्चात्क्रियते मार्गनिर्गमः [1] ॥

कनीकं चैव सयामरम् ॥०॥ पिनाको रुद्रधनुः । त्रिशूलं च ॥०॥ निष्कं स्वाभरणम् । कण्ठे निष्कं इवार्पितं [2] ॥०॥ कपटं व्याजः ॥०॥ इदं पापापच्छेदनम् [3] ॥०॥ किरीटो मुकुटम् ॥०॥ कुटं घटः । दशाङ्गुलिप्रैवेयम् [4] ॥०॥ कूटम् । संघातो माया निश्चलो अग्रादिविभागे च [5] कैतवम् अयोघनं शैलशृङ्गं सीराङ्गं च [6] ॥०॥ कटङ्कटः सम्राट् ॥०॥ कर्पटः । जपद्रिवेष्टित खेट कर्पट शैलवेष्टितम् ॥ दुर्गं तु कर्पटस्तु वस्त्रोपकरणमात्रमसिद्धाद [7] ॥०॥ वस्त्रं पञ्चादिम च ॥०॥ शकटो गन्त्री ॥०॥ वल्मीको वामलूरः ॥०॥ सानु प्रस्थम् । सानूनि मत्वा सुरभीकरोति [8] ॥०॥ नटो नर्तनविशेषः [9] । नाणक इति शाकटायनः ॥०॥ यक्ष इक्षुविकारविशेषः शर्करा च [10] । यथा ।
स्तनस्य मूलं परिपूरयाय तारा स्फुरन्ति प्रतिमानतुल्या [11] ॥
स्त्रक्क्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गतैव । सप्ती वटी । सप्तो वटः [12] । स्तबकः कुसुमम् ॥०॥ खद्योत खद्योतः [13] ॥०॥ विडङ्गं औषधम् ॥ ॥ मङ्गुरे विषाणम् ॥०॥ शरकं मद्यम् ॥०॥ पुङ्खं शराङ्गम् [14] ॥०॥ प्रसं पुच्छः ॥०॥ मोरटं भक्ष्यविशेषः ॥ ६१ ॥

---

१ पटे चार्चिरे A. B. C. D ; A. B. C. om. the first half-sloka ; Raghu 4, 31 additional sl. ; cf A fr Cat. p. 112, a.

२ Kum. 8. 2, 49, V L. cf. Oxf. Cat. p. 115, b.

३ पापापभेदन F

४ दशाङ्गविशेषः A.

५ करं B. C. ; नृपादिवनर्त्य वर्षं D

६ सीराङ्गं च A D

७ कर्पट वस्त्रो॰ F ; वस्त्रोपकरण मित्राद A

८ Kum. 6. 1 9.

९ नर्तनविशेष F

१० इक्षितं च A.

११ Anarghar 7 83 (प्रतिपूरयाय ed. Calc. S. 1782, p. 318) ; B om. fr यथा

१२ सप्ती वल्लरी॰ D. ; सप्ती वल्लरी C.

१३ खद्योतमुक्ताद A B

१४ शरकः । A. B. C. (?) ; सरकः । D ; शरकानुर्ग F

शाको मस्तककल्कशूकनिकटाः शुल्कं निदाघो नखो
बाणद्रोणसुवर्णभूषणरणाः कार्षापणस्तोरणः ।
काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तडागव्रणौ[1]
पेटो मञ्चकवारबाणचरणा वस्त्राम्बरैरावताः ॥ ६४ ॥

शाक भक्ष्यविशेषः[2] ॥ * ॥ मस्तको मूर्धा ॥ * ॥ कल्कम् । औषधानां निर्यासो दम्भः पातक च[3] ॥ * ॥ शूकं धान्यादेः सूची । वृश्चिकादेः कण्टकोऽपि ॥ * ॥ निकटः समीपम् ॥ * ॥ शुल्को मण्डपिकायामाय-स्थान स्त्रीधनं च[4] ॥ * ॥ निदाघं ग्रीष्मः ॥ * ॥ नखं पाणिजः । यथा रुद्रस्य त्रैलोक्यसुन्दर्यां हस्तिवर्णने[5]। ज्योत्स्नाजनितदन्तवेदनाशङ्कया प्रसादनार्थं पादलग्नानि चन्द्रमण्डलानीवोज्ज्वलानि नखानि धार-यन्तम्[6] ॥ * ॥ बाणं शरः ॥ * ॥ द्रोणं चतुराढकोऽष्टाढको वा देश-भेदात्[7] ॥ * ॥ सुवर्णं कनकम् ॥ दुर्गस्तु स्त्रीनरलिङ्ग इत्याह[8]। सवर्ण इति शाकटायनः[9] ॥ * ॥ भूषणम् अलकारः ॥ * ॥ रणन्ति दुन्दुभयो ऽत्रेति रणम् । यथा ।[10] रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि ॥ रभ-सेन निर्भिन्ना द्विपपाटविकानासमयो यत्र तदित्यर्थः ॥ * ॥ कार्षापण हिरण्यप्रमाणम् । अण्प्रत्यय विनापि पुंनपुसकवाचीत्यर्थः ॥ * ॥ तोरणं वन्दनमाला ॥ * ॥ काण्डः शरो नाल वर्गो वारि कुत्सित च ॥ * ॥ ताण्डवम् । उद्धत॰नृत्त[11] तृणविशेषस्य ॥ * ॥ दण्ड यष्टिस्तुर्योपायो दमो मन्थास्य ॥ * ॥ मण्डं सर्वरसाना द्रवद्रव्याणा मुख्यम् ॥ * ॥ पिटकं

---

1 शक्तु° A , सक्तुस्तटाकसृणी पोटो मच° E

2 भक्ष्यादिविशेषः D , भषविशेष. A.

3 दंश.° D , दंभपातकं च B C

4 स्त्रीपर्यां च D

5 Om B C F [? हस्तसर्पाने]

6 °द्वयोज्ज्वलनखाभि° A., D om from यथा रुद्रस्य

7 B C om ऽष्टाढको cf Weber Jyot p 81 , D om from द्रोणं

8 दुर्गस्तु नरलिंग° F

9 सुवर्णः कनकं । दुर्गे स्त्री° इत्यपि शाकटायन. A , om D [? स्वर्णं इति° or सुवर्णं masc. only]

10 D om from भूषण , Siś 19, 56

11 उद्धूतनृत्तं B , उद्धतं नृत्तं F

गण्डोलक[१]। विस्फोटपाकी तु पिटिक्षु[२] ॥ ० ॥ सक्तु यवादिविकार[३] ॥ ० ॥ तडाग सर ॥ ० ॥ मर्च घृतम् ।

विपचविप्लोम्मधना नखमध्यास्थिरोपिता विभ्रममपद्मनेन ये[४] ॥ समासे तु पुंलिङ्गो यथा नालीमष ॥ ० ॥ पेट[५] संहति परिच्छदश्च ॥ ० ॥ मध्वर्च ग्रयनविशेष ॥ ० ॥ वारम् आच्छादकं वाममस्य चन्ज्यादे[६] प्राम्बरिव्यनेन पत्ने[७]। वारवाणं कञ्चुक ॥ वाणे वारणस्य मत्ययो[८] मयूरव्यंसकादित्वादिति श्रीभोज ॥ ० ॥ चरणं पाद । यथा ।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतरा मही
स्फुरति च तथा वामो बाहुस्तनुश्च[९] विकम्पते ।
शकुनिरचितवार्यं नारं विरौति हि नैकश
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा[१०] ॥ ० ॥

चषको पात्र ॥ ० ॥ चमरो चमरम् ॥ ० ॥ ऐरावतम । इन्द्रगज ॥ १४ ॥

चरकमठविटक्षुल्लोलिता भूतवृत-
मयुतभृतवसभा हस्तवुस्तापराह्णा ।
पलितफलककाया[११] नामकर्माभिधाना
ऽयुतयतमृणानीडा मौवनोद्यानयाना ॥ ६५ ॥

---

१ गाडागत° B C.
२ विस्फोटपाकी तु° B ; विस्फोट पचपाकी° F
३ सक्तु यवादिविकार A.
४ Kirât 8, 34 विपक्षविपनी° A. ; D om. from विपच to नालीमष
५ पटं A D. ; पेट° C. (orig पट°)
६ जघाटे D ; पिनाल्पाटे F F ul. 4, 3 ; 31.
७ पत्ति A. B ; पिस्ते C
८ Thus A (? वारणस्य) ; वाणवारणस्य° D ; वारणं वारणस्य मत्ययो B., C. corr वाणवारणस्य° ; वारणं वाणस्य वा मयूर° F
९ बाहु° स्तनश्च B. C. F
१० मृत्यु° A. ; मृत्युं तथाच B. C. D — Mṛichchh. act 9, p. 143 (ed. St.)
स्खलति चरणं न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुहुश्च वि ।
शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि°
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र ॥ edn.
११ फलका A. ; °फलका C. ; कंपा D ; °विरला F

चरकं शास्त्रविशेषः ॥*॥ मठं व्रतिनां स्थानम् ॥*॥ विटङ्कं कपोतपाली ॥*॥[1] च्वेडितो मुखध्वनितभेदः[2] ॥*॥ भूतः पिशाचः ॥*॥ वृत्तः शीलम् ॥*॥ प्रयुतम् । दश लक्षाः ॥*॥ घृतः । आज्यम् ॥*॥ वसन्तम् । ऋतुविशेषः[3] ॥*॥ हस्तं पाणिः ॥*॥ बुस्त मांसशष्कुली[4] ॥*॥ अपराह्णं दिवसापरार्धभागः ॥*॥ पलितः । पाण्डुराः केशाः[5] ॥*॥ फलकः खेटकम्[6] ॥*॥ कल्क[7] पापम् ॥*॥ नामा ॥*॥ अयं कर्मा[8] ॥*॥ अभिधानं नाम शब्दस्य ॥*॥ अयुतम् । दश सहस्राणि ॥*॥ शतः । संख्याविशेषः ॥*॥ तृणः शष्पः ॥*॥ नीडः कुलायः ॥*॥ यौवनो द्वितीयं वयः ॥*॥ उद्यान आरामः ॥*॥ यानो वाहनम् ॥ ६५ ॥

तीर्थप्रोथौ नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि
स्थानं शूर्पं[9] निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि ।
यूथं गूथं कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानि
छत्त्राकाशप्रतिसरमुखाष्टापदारण्यवर्षाः[10] ॥ ६६ ॥

तीर्थः पुण्यस्थानम् ॥*॥ प्रोथोऽश्वादीनां नासा ॥*॥ नलिनः कमलम् ॥*॥ पुलिनः सैकतम्[11] ॥*॥ स्तेन चौर्यं चौरस्य ॥*॥ योधं सुभटः । यथा सूराचार्याणाम्[12] ।

---

१ कपोतपाला चेड्डितो० B
२ मुखध्वनिभेदः. F.
३ वसन्त ऋ० B C F
४ मांसं । F , मांशष्कुली D
५ पांडुर. केश F
६ खेक B , खेठक D
७ कर्ठ A , कर्स D किर्ल्ल F
८ अयकर्मा A , अयाकर्मा C.
९ सूर्पं all MSS
१० छत्ताकाश० E and corr D ; ०प्रतिशर० C D E
११ शैकतं A , सौकत B
१२ शूराचार्याणां A., D corr स्तेनाचार्याणां

योधेयोधानि धन्यन्ते कोशाख्ये सिन्धुरेर्गंजा ।
न गच्छते चापलोऽपि धिक् कोपमपममप्पसम् ॥

यौपधो भेषजम् ॥ ॰ ॥ खानम् । आधार ॥ ॰ ॥ शूर्पं[1] मानविशेष ॥ ॰ ॥
निधनो मृत्यु ॥ ॰ ॥ ययन मध्या ॥ ॰ ॥ दीपम् । अन्तरीप ॥ ॰ ॥ पुष्पं
आपूपम्[2] ॥ ॰ ॥ आयुषो चेति ॥ ॰ ॥ यूप पशुबन्धयूप । दयोर्यूपयो
समाहार इति विग्रहे द्विपूपमित्यपि शाकटायन ॥ ॰ ॥ मूषो विडा ॥ ॰ ॥
कुतप यव ॥ ॰ ॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतप आह्निकाल । वक्ष्यति ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्कर[3] ।
स काल कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

यद्वा छागरोममयो वस्त्रविशेष ॥ ॰ ॥ क्षेम । कुशलम् ॥ ॰ ॥ वर्मन् ।
कवचम् । कुलादिदिवादिश्रुतिवाची तु पुंलिङ्ग[4] ॥ ॰ ॥ आसन पी
ठम् ॥ आश्रमा । अयनं[5] वस्त्रविशेष ॥ ॰ ॥ छत्र आतपत्रम् ॥ ॰ ॥
आकाशो नभ ॥ ॰ ॥ प्रतिसर । कङ्कणं वाजिनीराजनं च[6] ॥ ॰ ॥
मुखो वदनम् ॥ ॰ ॥ अट्टस्त्र कौशेय पट्टं प्रतिसारश्चेति संज्ञायामर[7]
रत्नमेनाम्ने । अङ्गी महास्थल । अष्टापदं शारीफलम्[8] । अष्टापद
सुवर्णम् ॥ ॥ शरभ । अटवी ॥ ॰ ॥ वर्ष वृष्टि संवत्सरश्च । यथा ।
पुष्पवर्ष इव मौक्तिकवर्ष[9] ॥ ११ ॥

---

१ शूर्पं all MSS.
२ पुष्पं मांसं आपूपं F
३ °भास्करे A. B. C. F ; Sabdakalp. s. कुतप reads दिवसस्याष्टमे । स काल कुतपो ज्ञेय पितृणामक्षयमक्षयम् ॥ इति मात्स्य । cf. Schol. on Hem. Abh. 141. Acc. to Prof. Roth, not in Edit. in Calc. Sanskrit. The Vâchaspatyam has दि° । स काल कुतपो ज्ञेय पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥ मत्° पु°. The M tsyap (?) ... Prof. Haas, has । तथाष्टमो मुहूर्तो य स काल कुतप स्मृत । यथाहि सर्वदा पञ्चायन्नीभवति भास्कर ।
४ कुलादिदिवादिश्रुति B. C. F
५ अयुगा° B. ; आसनं F
६ प्रतिसर D ; °अयन । वाजिनी राजनं च A
७ Cf. Pâṇ. 1, 3, 121.
८ शारीफलं A ; शारफलं B ; शा रीरफलं C ; शारिफलं F
९ D has only वर्षं संवत्सर ; cf. M 10, 74 : पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टि etc.

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमार्बुदा-
ऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ[१]।
समानयूषौ दृढमूषिकौदना[२]
दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥ ६७ ॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च[३] ॥ * ॥ मण्डप जनाश्रयः ॥ * ॥ कुट्टेन निर्वृत्तः । घञ्भावादिम[४] इत्यनेन । इमप्रत्यये । कुट्टिमो बद्धभूमिकम्[५] ॥ * ॥ अर्बुदो दशकोटिरचजो व्याधिश्च[६]। पर्वते तु पुलिङ्गः ॥ * ॥ अवतंसं शेखरम्[७] ॥ * ॥ पार. परतीरम् ॥ * ॥ शत मानाना-मस्य[८] । शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा । शतमानं रूप्यपलम् ॥ यत्स्मृतिः[९] ।

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ।
शतमान तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥ * ॥

चन्दनो मलयजम् ॥ * ॥ समान सदृशम् ॥ * ॥ यूषो मुद्गनिर्यासः ॥ * ॥ दृढोऽविनष्टम् ॥ * ॥ मूषिकम्[१०] । आखु. ॥ * ॥ उद्यते मिश्र्यते व्यञ्जनैरिति । ओदनम्[११] ॥ * ॥ दिनो वासर' ॥ * ॥ विमानो देवतायान सप्तभूमिकगृह च[१२] ॥ * ॥ वितानो याग उल्लोचो विस्तारश्च । तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥ * ॥ लोहित. शोणितम् । गुणवचनस्तु वाच्यलिङ्गः । लोहितो गौः । लोहिता शाटी । लोहित वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

---

१ वतसपरा ० E , शततमान वदनौ B
२ समानयूपौ A , ०मूषकौदना I
३ कुटिका च B , कुटिका च C
४ Thus A (? घणच्), ०घणज्ञावा० B , यणवज्ञावा० C , घकवावादिम D , घनभावादिम F , cf P iv 4,20 V
५ ०भूमिका D
६ ०कोटि वचसो व्याधिश्च D
७ शेषर B F
८ शतं मानमस्य D F
९ Yājn I 363-4
१० मुषकं F
११ उद्यते मथ्यते पच्यते इत्योदनं D
१२ देवयान F , ०कं गृह च B C F

स्तम्भक्षीरकषायविस्तविटपा[1] नेपथ्ययौ शेखर
केदाराश्रमशल्यमूलवलया वालस्तमालो मलः ।
गुल्माङ्गारविहारतोमररसा पार्श्वं पवित्रं पुरं
मध्यं कुम्भमृणालमण्डलनला नालप्रवालोत्पला[2] ॥ ६८ ॥

स्तम्भते भारेण । स्तम्भ[2] ॥ ० ॥ क्षीरं पय ॥ ० ॥ कषायं तुव राख्यो[3] रसो निर्यासरागविशेषो च ॥ ० ॥ विस्तो मण्डलम् धातु तिय ॥ ० ॥ विटपं स्तम्भ । स्कन्धादूर्ध्वं तरो शाखा ॥ ० ॥ नेपथ्यं परिधानपरिमाणविशेषौ च[4] ॥ ० ॥ अश्वयम् । अतिकुसुम्भम्[5] ॥ ० ॥ शेखरम् । आपीड ॥ ० ॥ क्रियति । आर्द्रीभवति पाकार्थं जले नेति केदारम् । क्षेत्रविशेष ॥ ० ॥ आश्रमो मुनीनां स्थानम् ॥ ० ॥ शल्यं शरादीनां कीलविशेष ॥ ० ॥ मूलं नक्षत्रविशेषो रक्षा च ॥ ० ॥ वलयो हस्ताभरणम् । यथा ।

तनुतरमध्योपस्य मध्यस्य च भुजस्य च ।
अभवदितरां तस्या वलय कान्तिसद्धये[6] ॥

वालं शिशुः केशश्च ॥ ० ॥ तमालो वृक्षविशेष ॥ ० ॥ मल पापविट्किट्टानि[7] । यथा मागरचन्द्रस्य ।

मुष्णातु कल्मषमलानि मनोऽधकूप
मेनमरालमिथुनाश्रयनाम जैव[8] ॥

स्तनौ तु । यथा प्रथमसर् मध्या मूर्त विटकर्णविचक्षणा ।
येषामु दूषिका स्नेहो दारयेते मृणां मला[9] ॥

---

१ स्तम्भ॰ A स्तम्भश्री विटपा B
२ स्तम्भते D ; स्तम्भ A ; स्तम्भौ
स्तम्भ स्तम्भ C F
३ मदराख्यो C ; तुवराख्यो D
४ नयनं परिमाणविशेषौ च A D F
५ श्लेष्म D ॰मार्धं A

६ A D om. fr यथा ; cf p. ११५ n. २.
७ किट्टानि A ; कीर्णानि corr D
८ ?पुष्णातु॰ A.D ; मनोपकूपमेमर
राम A ; मनोधिकूप D ; मनोप
कूप मिथुनाश्रय॰ F ; मनोप B. C.
९ M 3, 133

गुल्मः प्रकाण्डम्[१]। यदा। गुह्यन्ते व्याकुलीक्रियन्ते[२] पथिकसार्थास्तस्मिन्निति गुल्मः। आयस्थानम् ॥*॥ अङ्गति[३] गच्छति निर्धूमकालाग्निताभिति। अङ्गारो वह्निदग्धकाष्ठम् ॥*॥ विहार भिक्षुस्थानम् ॥*॥ ताम्यन्ति काङ्क्षन्ति तेनारीन्प्रहर्तुमिति तोमरं शर्वला[४] ॥*॥ रसम्। मधुरादिः शृङ्गारादिश्च विष वीर्यं रागश्च ॥*॥ पात्रो भाजनम्[५]। अत्रास्य पाठः प्रचुरप्रयोगापेक्षः[६] ॥*॥ पवित्रः पावनम् ॥*॥ पुरः पुरी ॥*॥ मध्यः। उदरम्।

आकर्षते वोर्ध्वमपि क्रशीयान्
अत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन[७]।
ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा[८]
नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥

बुध्नम् अधोभागः ॥*॥ मृणालो बिसम्[९]। मृणालीत्यपि दृश्यते महाकविलक्ष्येषु[१०] ॥ बिसाङ्कुर इत्यन्ये ॥*॥ मण्डलो बिम्बं भूभागविशेषश्च। यथा।

अयमनेन महोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफणमण्डलः[११] ॥

नल शुषिर[१२] तृणम् ॥*॥ नालः पुष्करादीना दण्डः ॥ अमरमालायां तु नाल नाला स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गोऽभिहितः[१३] ॥*॥ प्रवाल पल्लवो विद्रुमश्च ॥*॥ उत्पलो जलजम् ॥ ६८ ॥

---

१ A om from गुल्म.
२ गुह्यते॰ क्रियते A D, गुप्यंते॰ F
३ अगति B, आयस्थाने अगति C
४ नान्यं कांचति॰ D, शर्वरा A, सर्वला F, सर्वरा B C
५ भोजन MSS, पात्र॰ C
६ प्राचुरप्रयोगोपचे C, ॰प्रयोगोपचो B
७ चोर्ध्वमपि॰ ? MSS, अभ्युन्नतत्वात् A D, कुचं मडलेन B
८ ऽपि गुरुत्व॰ A D, ॰गुरुत्वभाजा B C D F
९ विशं A D
१० दृश्यते। कविलक्ष्येषु F, । कथितलक्ष्येषु C, कथिलक्ष्येषु B, महाकविमुक्तेस्तु D
११ Anargh 7, 28, D om from यथा
१२ सुषिरं A
१३ नाल नालो स्त्रियामिति॰ B C, cf A K 1, 2, 3, 41

जृम्भो वज्रककबन्धकर्णककुदाश्चक्रान्धकाराङ्कुशा[1]
वक्त्रं संगमदेहदाडिमहिमाः पर्वं मलं वल्कलम् ।
कर्पासामियकाशकोशकुसुमग्रीवमासेक्षसा[2]
निर्यासः कलशाम्बरीषकलला माषः करीषं कुथः[3] ॥६०॥

जृम्भो जृम्भणम् ॥०॥ वज्रं कुलिशम् । यथा । वज्रमर्ति वज्र इवा बभञ्ज[4] ॥ यथा वा । भिन्द्यामो हृदयमथापि गोत्रवज्र[5] ॥ घोर कद ॥ ॥ कबन्धः रुण्ड । यथा ।

वामांसमसकसुराङ्गन स नृत्यत्कबन्ध समरे ददर्श[6] ॥

कर्णं श्रवणभाग ॥०॥ ककुद् । प्रधान राजचिह्नं वृषाङ्गं च ॥०॥ चक्रो रथाङ्गम् ॥०॥ अन्धकारं तम । यथा । प्रोषितार्यमण मेरोरन्धकारतटीमिव[7] ॥०॥ अङ्कुशः सृणि[8] । यथा ।

मत्यन्वनाग चलितमराधता निरङ्कुशं दधताप्यमङ्कुशम्[9] ॥

वक्त्रो मुखं छन्दोगानिय ॥ वक्त्रेत्यपि शाकटायन ॥ ॥ संगमं[10] मथादिमेन ॥ ॥ देह शरीरम् ॥ ॥ दाडिम फलविशेष ॥०॥ हन्ति[11] हिनस्ति पद्मवनानीति हिम । तुहिनम् ॥ ॥ पर्व पर्वो वा पर्वं च ॥०॥ मल मालिन्य मैम्य च ॥ ॥ वल्कल तरुत्वक् ॥०॥ कर्पास तूल

---

१ जृम्भो C ; ककुदाश्चक्रान्धका राङ्कुशा A
२ मासेक्षसा MSS (क्ष often for क्ष)
३ कलशाम्बरीषकलिला A मा
४ ... 3 4
५ ... 6 30 भिन्द्यामो हृ A ; D has the ... C ... from जृम्भो ... होरवाय
६ B gives ... 4 वामांसमसकसुराङ्ग ...
७ ... 30 ; D has the whole śloka ; it also quotes K ... 12a (मोर्य for मेरो).
८ ' सृणि B ; सृणिं A. D ; सृणि A सृणि D ; cf. Nirukta 5, ...
९ ... 12, 13 ; D quotes the whole but corrupt
१० संगमो B C F
११ हेति B ; हन्ति D ; cf. Up. B. I 146.

कारणम् ॥ * ॥ आमिषो मासम् ॥ * ॥ काशं तृणभेदः ॥ ॥ कोश धनम् । अमरसिंहस्तु कोष इत्याह[१] ॥ * ॥ कुसुमः पुष्पम् ॥ - ॥ प्रग्रीव वातायन वास्तुनिमित्तधारणं च[२] ॥ * ॥ मास त्रिंशदहोरात्रः ॥ * ॥ इक्कसः ।[३] चिक्कस यवपिष्टपर्यायम् अमरसिंहाद्याः ॥ * ॥ निर्यासं वृक्षादेर्निस्यन्दः ॥ * ॥ कलश घटः । कलशस्त्रिष्वित्यमरसिंहः[४] ॥ * ॥ अम्बरीष भ्राष्ट्रः । अमरसिंहस्तु क्लीबे[५] ॥ * ॥ कलल शुक्रशोणितपर्यायः ॥ * ॥ माषं दशार्धगुञ्जो व्रीहिविशेषश्च ॥ * ॥ करीषो गोमयाग्निः । शुष्कगोमयसंघात इत्येके[६] ॥ * ॥ कुश दर्भः ॥ ६९ ॥

मुसलमुकुलमूलाः पार्श्वपाचीवपूर्वाः[७]
कमलहलचषालाः[८] खण्डलं कुण्डलं च ।
निगडफलपलाला[९] मङ्गलं शालशीले[१०]
विषचषकविशालाः[११] पूलतैले कपालम् ॥ ७० ॥

मुसलम् । आयुधविशेषः चोदनविशेषश्च[१२] ॥ * ॥ मुकुलः कुड्मलम्[१३] । यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

---

१ A K 3, 4, 29, 233, Kshir takes no notice of another spelling, but Râyam refers to the double spelling in Med *ânta* 5

२ सुग्रीव° वस्तुनि° A

३ क्क for क्क B C D F, इच्क्स । चिक्कस A, for चिक्कस cf A K 3, 6, 35 (यवपिष्टं Kshîr, गोधूमादिचूर्णं Rây)

४ कलशस्त्रियामित्य° C, A. K 2, 9, 31

५ A K 3, 9, 30

६ शुष्कगोमयं । संघात° शुष्कगोमयसयात:° D ; =

७ मुशल° A C, °पाचाकपूर्वाः B °पाचीकपूर्वा C F

८ °चखालाः A D, °वखालाः B C, °वषाला. E

९ निगल° A D E, निगडपलपलाला C, निगद्रपलप° B, निगमपलप° F

१० सालशीले B F, शालीले E

११ विषवषक° B C D E

१२ मुशलं° A B C, छादन B C

१३ कुड्मल A B D, om C

उष्णालु शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यध्यासते षट्पदा १॥

मूल । प्रतिष्ठा । आदि । शिफा । नक्षत्रभेदश्च २ ॥०॥ पर्शूनां समूह । पार्श्वम् । कक्षयोरध ॥०॥ पार्शीयं ३ यन्त्रोपकरणम् ॥०॥ पूर्वं कृतिनो ऽर्थो ऽवगमस्य । दिक्कालयोरभिधेयलिङ्ग । पूर्वः पर्वत । पूर्वा नदी । पूर्वं वनम् ॥ ॥ कमलं पद्मम् ॥०॥ दल कोरम् ४ ॥०॥ पल्लव ५ पत्र पावम् ॥०॥ खण्डल खण्डम ॥०॥ कुण्डल कर्णभूषणम ॥०॥ निगड ६ पादबन्ध । यथा कालिदासस्य ।

मणिबन्धविगलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्या ।
हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरत ७ ॥

फल ८ प्रयोजनं कुसुमादिप्रभवश्च ॥०॥ पलाल । धान्यादेः शुष्कतृणम् ॥०॥ मृणाल ९ पद्मनालम् ॥ ॥ माला १० पुष्पविशेष ॥०॥ शील । चरितम् ॥०॥ विष शृङ्गिकादिद्रव्यभेद ११ ॥०॥ चषको मधुपान भाजनविशेष १२ । यथा ।

चषिरअणि मधूभि पीतमैरेयरिक्त
कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

---

१ Vikr śloka 41 ; मुकुलान्यध्यासते षट्पदा A ; मुकुलान्यध्यासते B. C. ; [कुसुमान्यावासते षट्पदा or (Pisch.) मुकुलान्यावीयते षट्पद ed. [illegible] the scholium कर्णिकारमुकुलानि Boll. p. 313] D adds the half verse reading कोरकितमपि चैव cf Pischel चैव

२ A D om. from मूल

३ पार्शीकं B C F [M S. Kahir A K 2, 6, 25 read पार्शीयं ; Bly पार्शीयं]

४ शीरं A. B. C. D

५ पल्लवं A. C. D ; पत्रार्थं B.

६ निगडं B ; निगलं D

७ Sak. Pischel p. 83 (मणिबन्धन-गलित ed.).

८ फल A.

९ मृणालं B. C.

१० मालो B. F ; माला A.

११ [illegible] °दि° B. C. ; गुंजारादि° D

१२ [illegible] ; मधुपानविशेष A.

उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्तर्-
मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति[1] ॥

विशालो विशङ्कटम्[2] ॥*॥ पूल वद्धतृणसचयभेद[3] ॥*॥ तैलः। तिलादीनां विकारः[4] ॥*॥ कपालः। शिरसोऽस्थि। घटादिखण्डोऽप्युपचारात् ॥ ७० ॥

समरतिमिरवारा राजसूयोपवासौ
चमसदिवसकंसा वाजपेयो हिरण्यम्।
जठरदरशरीरारावकान्तारराष्ट्राः[5]
पटहगृहकवाटाः कुक्कुटाद्रौ च धाम[6] ॥ ७१ ॥

समरो रणम् ॥*॥ तिमिरः। तमः ॥*॥ वारं परिपाटिः ॥*॥ राजसूयं क्रतुः ॥*॥ उपवास भोजनच्छेदः ॥*॥ चमस यज्ञपात्रविशेषः ॥*॥ दिवस दिनम्। यथा।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तर निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः[7] ॥

कंसं परिमाणभेद.। लोहभेदो वा ॥ नृवाची तु पुलिङ्ग[8] ॥*॥ वाजपेय यागः[9] ॥*॥ हिरण्यो धनम् ॥*॥ जठरम्। उदरम् ॥*॥ दरं त्रासः श्वभ्र च[10] ॥*॥ शरीरः कायः ॥*॥ आराव शब्दः ॥*॥

---

१ Şiş 11, 51 In the second pâda, the Calc ed 1815 reads कनकचषककमेतत्प्रातराखोहितेन।, Târânâtha reads as above

२ विसंकटं F

३ तृणवद्धसचयभेद. A, वद्धतृणसंचयः F

४ तिलादीनां कार B C

५ °शरीराव° D E, कांतारा राष्ट्राः A

६ कुक्कुटाद्रौ° A, कुर्कुटाद्रौ° B, कुर्कुटाद्रौ C, कुक्कुराद्रै वि। धाम D-

७ Şişup 1, 53

८ लोहभेदनृवाची° B C, [कस.। चषको मक्षिका पारी च Kshîr, A K 2, 9, 32] D om from लोह°

९ यज्ञविशेष C, B om from वाजपेय

१० श्वभ्र च A, श्वचं च B, श्वसं च C, चेर्च च D

कान्तारो महारण्यं दुर्गपथश्च ॥ ॥ राष्ट्रम् । जनपद उपद्रवश्च । पराद्राष्ट्रभयम्[1] ॥ ॥ पटह डिण्डिम ॥ ॥ गृहो दास । गृहा पुंसि च भूम्न्येवेति कश्चित्[2] ॥ ॥ कं शिर पाटयति मविपताम् । कपाटिमात । कपाटो द्वारपिधानम्[3] ॥ ॥ कुक्कुटं ताम्रचूड । चम रविवस्त कुकुट पुंस्येवेत्याह[4] ॥ ॥ आर्द्रं शृङ्गवेरम् ॥ ॥ धाम गृह तेजश्च ॥ ७१ ॥

पद्माषाढकपित्थयष्टिकफुलान्यम्भोजवाजामृता[5]
स्थूलद्यूतसलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकपाः ।
शङ्खखण्डकधर्मचर्मरजतक्ष्वेडासिहंसापरा-
साराः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्यायश्च ॥ ७२ ॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्तु पुंल्लिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

मञ्जिष्ठास्तनबिन्दुलाञ्छितकुचौ प्रीतिं दधत्या कृशा[6]
याताया विगलत्पयोधरपटाक्रान्तं क्वचित्कामपि ।
मद्यासाद्भ्रमसज्जनोरिव करत्पर्याक्सरद्यं गता
यश्चैते[7] मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाद्भुतम् ॥

यथा वा कुमारसिंहस्य[8] ।

---

१ परराष्ट्रभयं C.

२ Viz Amaras 2, 2, 5.

३ कं शिर पाटयति मविपता क-पाटो द्वारपट्ट । कपाटिमात्वत्‌ Kshir on A K 2, ~ 17 —Vardh. does not give the *pepld* in thl work.

४ A K 2, 5, 17

५ पद्मषाढक F पद्माषाढकपि त्थयष्टिक A.

६ Priy d rs ka (al 5. 1031) 2, 7 ; दृहत्या for दधत्या ed. ; कृशा यताया A. ; कृशी या F ; कृशो यो विग° B. ; कृशी या विगलत् C. ; कृशोर्याता विगलमत्पयो D ; पयोधरपटक्रान्ता° MSS.

७ पैते पद्मु° ed. Calc ; पश्चैते B पर्पैते C. ; पर्पैते D ; °मुपुलीभ° A मुपुलीभ° D.

८ कमारसिंहस्य C.

सपिण्डिताङ्गावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः[1]।
अन्तर्जलावासविरूढशीतत्रस्ता वसन्तातपकाम्ययेव[2]॥

आषाढम्। व्रतिना दण्डं मासश्च ॥ * ॥ कपित्थो वृक्षविशेषः ॥ * ॥ षष्टिकं व्रीहिभेदः ॥ * ॥ कुलोऽभिजनो गृहं च ॥ * ॥ अम्भोजः कमलम् ॥ * ॥ वाजं पिच्छम्[3] ॥ * ॥ अमृतम्। सलिलं[4] सुधा मोचो हृद्यं च ॥ * ॥ स्थूलं दृढः ॥ * ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥ * ॥ खलीनं कविकम्। खलिनेति[5] शाकटायनः ॥ * ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥ * ॥ कवचः संनाहः ॥ * ॥ अशोक तरुविशेषः ॥ * ॥ चयं गृहम् ॥ * ॥ अनेकपं हस्ती ॥ * ॥ शङ्खः कम्बुः। निधिललाटास्थिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव ॥ * ॥ तण्डकम्। छन्दोगयोग्यो ब्राह्मणो ग्रन्थविशेषः[6] परिष्कारो दण्डको वा ॥ * ॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची[7]। तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः[8]। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्[9] ॥ अमरसिंहस्तु धर्ममस्त्रियामिति[10] पठन् सामान्येनाह। धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपा इति च[11] ॥ * ॥ चर्मोऽजिनम् ॥ * ॥ रजतो रूप्य श्वेत च ॥ * ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥ * ॥ असि खड्गः ॥ * ॥ हंस सितच्छदः ॥ * ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ * ॥ सारो

---

1 कंटकितांगदंधा A

2 अतजला च। सविवृद्धशीतत्र आतप° A, °काम्ययैव C F, अतज्ञालावातवलद्धशीतत्रस्ता वसानातप° D

3 पित्थं B, पिछं D

4 शलिलं B C D, सलिला A

5 खनितेति A

6 C om from कवच सनाह°, °परिस्कारो B C D

7 धर्मो दृष्टार्थवाची B C

8 तत्साधनवाची च पुंलिंग। A D

9 Rigv 1 164, 43, V S 31, 16

10 A. K 1, 1, 4, 2, धारणाद्धर्मे। यागाङ्गे नपुंसकम्। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ फले तु पुमान्। एष धर्मः सनातन। इति विशेषोऽस्य नेष्टः। लोकधर्मो नाव्यधर्मोति पारिभाषिको धर्मोशब्दोऽप्यस्ति। Kshir

11 A K 3, 4, 141, पुण्य.। यागाद्यहिंसा वा ॥ यमो धर्मराज। धर्मस्तु भीमवत् ॥ न्याये च। धर्माधिकारिण. ॥ स्वभावे यथा क्रूरधर्मा ॥ आचारे यथा धर्मशास्त्रम् ॥ सोमपे यथा। एष धर्म. सनातन ॥ युधिष्ठिरपितापि तावदेव ॥ धर्मसाधने यागादौ च क्लीबे। यच्छ्रुतिः। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। Kshir

यच चन्द्रमादिविरोधाच[1]। सारं न्यायादनपेतम्। उत्कर्षवाचकस्तु त्रिलिङ्गः॥ यत्तु नपादिक्षेणोक्तम्। उत्कर्षे सारमन्यत् पुंलिङ्ग एवेति[2] तन्न समीचीनम्। सख्या सुतवती सारा दर्पिकागतगर्भिणि[3]॥ तथा। बधे धरित्र्याः पुरमेव सारम्[4]। इत्यादिबहुतरलक्ष्यविरोधात्॥ अनु साध्वलिङ्गेऽप्ययम्। सारं सारङ्गलोचना[5]।

राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुर पुरे सौधम्[6]।

इत्यादौ क्वच न विशेष्यपदलिङ्गपरिग्रहः। चलम्। सामान्यविशेषणा पयोवर्णाया[7] अङ्गीकृतमादिति न पयोधरदोषप्रसङ्गः॥ ०॥ पैश्यवोऽवयोत्तमम्। पौमिकस्तु त्रिलिङ्गः। पैश्यर्य वलम्। पैश्यवोऽश्च। पैश्यवी साटी[8]॥ ०॥ मध्यमो मध्यमं[9] नातिप्रधानम्॥ ०॥ पध्वरं मद्॥ ०॥ धनुः कोदण्डम्। यथा।

धनुर्मयविमुक्तोऽपि निर्गुणो किं करिष्यति[10]॥ ०॥

मान दर्पः॥ ०॥ स्तन पयोधर॥ ०॥ आयु जीवन॥ ७२॥

महिमनेपथ्यपद्मकदण्डका अङ्कचषवलकुण्डपकन्दराः[11]।
कटकमालकमर्मदैवताः शिखरकेसरदालभगंदराः[12]॥ ७३॥

---

१ ॰विरोधाच B. C.; Kahle A. K. 2, 4, 173: बधे यथा। भुजाए। पुता धार्से तु सारथत्॥ विराधी। अम्बु-धारे मध्याधारः॥ आदि। भैतसारं धरेत्। बधे धरित्र्याः पुरमेव सारम्॥

२ Kāç. V. 2. 4, 32.

३ ? नम्यासुतवतीसारादर्पिकागत-गर्भिणि A.; सस्तासुतं पती॰ C.; सर सासुतावतीसारादर्पिका सतगर्भितया वर्षे॰ D.—The above reading is suggested by Prof. Roth, who transl. thus *Eine bereitwillige und kindergebärende* (Gattin) ist die beste für einen liebe-bedürftigen. Prof. Weber proposes: सख्या सुतवती सारा॰ Eine treffliche Gattin ist ein Freund für ein.

४ Dṛṣṭhanta. 74, 1; Böht. Sp. 5347.

५ Böhtl. Sp. 778.

६ Böhtl. Sp. 5778.

७ ॰भाषेण पीतवाया D

८ साटी A. D.

९ मध्यं B. C. F; twice मध्यमो D.

१० Böhtl. Sp. 5302; A. D. om. from यथा

११ ॰संधक॰ A. D

१२ देवता॰ A. C.; [illegible] D. C. F

महिम महत्त्वम् ॥ * ॥ नेत्रकः शृङ्खलकम् ॥ * ॥ पञ्चकः पञ्चकं विस्तारः ॥ * ॥ दण्डकं छन्दोविशेषः ॥ * ॥ क्रकचः करपत्रम् ॥ * ॥ शम्बल[1] पाथेयम् ॥ * ॥ कुण्डपं क्रतुविशेषः ॥ * ॥ कन्दरं दरी ॥ * ॥ कटकः सैन्यम् । यथा सागरचन्द्रस्य ।

कटकः कण्टकान्यस्य दलयामास निर्दयम् ।
स हि न क्षमते किंचिद्विन्दुनाप्यात्मनोऽधिकम्[2] ॥

वलयं भूभृन्नितम्बस्य[3] ॥ * ॥ मालको ग्रामान्तरालाटवी ॥ * ॥ मर्मरं शुष्कपत्रध्वनिः ॥ * ॥ दैवतो देवः ।

यथाय दारुणाचार. सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा[4] ॥

शिखरोऽग्रम् । यथा ।

अगस्त्याज्ञासद्यःशमितविकलोच्छ्रायविषमान्
उदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान्[5] ॥

केशरः[6] किञ्जल्कम् । यथा ।

संपिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्
सनद्धे परितो निरन्तरदलद्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः[7] ॥

दारु काष्ठम् । केचिद् दार्विति नपुंसकमेवाहुः ॥ * ॥ भगंदरो रोग. ॥ ७३ ॥

---

१ सवलं D, om क्रकचः करपत्रं

२ कटकै कंट० D, कटक कटका-न्य० C, ०क्षमति० B

३ A D add यथा। तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च। अभवन्नितरां तस्या वलय कान्तिवृद्धये ॥ transferred here by mistake from the comment on सलय in sl. 68 above; cf p 106, n 6

४ सर्वदैव० C, दैवतोऽस्य A C This sloka is quoted by Mammaṭa on Kâvyapr 7, 3

५ Anarghar 6,32, ०विपुलोच्छ्राय० ed. Calc p 166, D om. from यथा.

६ केसरं F.

७ Bâlarâm 5, 27 (संनद्धं ed. Ben.).

दीपोऽथमप्रापिधानभावा
यास्तुमतार्धप्रवरापिधाना[१]।
घर्मो मुहूर्त घनघप्रसीधा
रेणुस्थलं लोम पटो विहाय[२]॥ ७४॥

दीपं प्रकाशविशेषः ॥ ० ॥ अधमम् अन्याय । शाकटायनस्त्वमा देव पाठाद्वाधे । अधाममित्याह ॥ ० ॥ अभ्र । प्रजापतिर्वेद्दा मान्यतं मार्गं तपस ॥ वेधसि पुंस्त्वमित्यन्य[३] ॥ ० ॥ पिधान संवरणम् ॥ ० ॥ भावम् । समाव प्रश्नविषयोऽभिप्राय चात्मा योनिश्च ॥ ० ॥ वास्तु । वेश्मभूर्गृहं च[४] ॥ ० ॥ मतो मतपर्यादिनियम ॥ ० ॥ अर्धं समभाग । अर्धोऽसमभाग[५] ॥ ० ॥ प्रवर प्रकृष्टम् ॥ ० ॥ अपिधान स्थगनम्[६] ॥ ० ॥ घर्मं चक्षूरोगविशेष[७] । घर्मश्चिति युग[८] ॥ ० ॥ मुहूर्तो द्वादश क्षणा ॥ ० ॥ घनो विस्तम् ॥ ० ॥ वप्र प्राकार केदार तटं च । तत्र तटे ।

वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्र सुमेरुवप्रोऽयमनन्यकारि[९] ॥

तथा। घर्मोपघ्नोषितवप्रिभिरद्रि होत्रास्
तीर्णं मत्तामतमिवाश्च चरन्ति यमा[१०] ॥

---

१ दामुर्मता A ; वास्तुमतोऽर्ध० B C. प्रवराऽभिधाना D

२ घर्मा मुहूर्तघ० लोमपटी विहाय A घर्मा मुहूर्तघ घनं वप्रं सौध रेणु स्थलं विहाया D घर्मामुहूर्ती L.

३ साम्प्रतमार्गं तप वेधसिपुंस्त्व A.; वेद्दा मार्गं तप मार्गं F D om from वेद्दा ? वेद (A K 3 4 II

४ वेश्मभूर्गृहं च A B. C

५ C. only अर्धो समभाग ।

६ F adds अभिधानी नाम ग्रन्थ-स्थापि ; D has only अभिधानी नाम ग्रन्थस्य ।

७ घर्मा चक्षुरो० D ; घर्मो चक्षु० A

८ घर्मश्चिति० A. ; om. D

९ Shiśup. 1, 3.

१० Shiśup. 4, 53 (eds. चर्द्धि तमास एवाच चरन्ति).

सौधः सुधाधवलितम् ॥*॥ रेणुर्धूलिः ॥*॥ तलोऽधो रूपं च ॥*॥ लोमा तनूरुहम् ॥*॥ पटं वस्त्रविशेषः ॥*॥ विहायः। आकाशम् ॥ ७४ ॥

उटजचापनपुंसकपातका
भुवनकोटरपल्लवगोमयाः।
अतिखरं हरिचन्दनमूलकौ
भवनसंक्रमगाण्डिवपत्तनाः ॥ ७५ ॥

उटजः पर्णशाला ॥*॥ चापो धनु । यथा परिमलस्य।

विपक्षदृङ्मङ्क्षुता नितान्तं भ्रूलेखया कुञ्चितयोल्लसन्त्या।
नाकारमात्रेण परतपस्य यस्यान्वकारि क्रिययापि चापः[1] ॥

नपुंसकं शण्ढः। स नपुंसकोऽभवदिति भाष्यकारवचनात्पुंस्यपि ॥*॥ पातकः पापम् ॥*॥ भुवनो लोकः ॥*॥ कोटरं निष्कुटः ॥*॥ पल्लवं किशलयम्। यथा।

लोलौष्ठमोष्ठकमुदग्रमुखं तरूणाम्
अभ्रलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि[2] ॥

गोमयः करीषः ॥*॥ अतिखरम्। अर्थस्तु लोकादवसेयः ॥*॥ हरिचन्दनम्। हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दनः। स चातिपीतः शीतस्य[3] देवदृक्षस्य ॥*॥ मूलक शाकविशेषः ॥*॥ भवनो गृहम् ॥*॥ सक्रमः। दुर्गसचर सेत्वादिः ॥*॥ गाण्डिर्विद्यते यस्य। गाण्ड्यजगात्संज्ञायामित्यनेन[4] वप्रत्यये। गाण्डिवोऽर्जुनधनुः ॥*॥ पत्तनोऽधिष्ठानम्[5] ॥ ७५ ॥

---

१ परंतपस्य यस्याध्वकारि° A, D om from यथा परिमलस्य।

२ Śis 5, 65, D has the whole verse, but corrupt

३ शीतलस्य D, °पीतशीतस्य A.

४ Pân v 2, 110

५ D om from मो दुर्गसंचर. सेत्वादि.

कर्पूरकुर्पासककच्छुशीरा१
गाण्डीवनिष्ठेवसुपर्णभस्त्रा२ ।
पिण्याकपुस्ती नखरेपुषण्डा३
वैनीतकं द्वीपिनमारकूटम्४ ॥ ७६ ॥

कर्पूरं घनसारः ॥०॥ कुर्परोऽरत्नौ । कूर्पासकः५ । स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः६ ॥०॥ यष्टिः संख्यावाची७ । अन्ये पुनः शिखामेव मन्यन्ते ॥०॥ उशीरो वालकम् ॥०॥ गाण्डी विद्यते यस्य । गाण्डयुपगादिशब्देयायामि त्यनेन८ वप्रत्ययः । गाण्डीवोऽर्जुनधनुः ॥०॥ निष्ठेवो निष्ठीवनम्९ ॥ ॥ सुपर्णो गरुडः१० ॥०॥ भस्त्रम् ॥०॥ पिण्याकः । सुगन्धिद्रव्यविशेषः धूपविशेषश्च ॥०॥ पुस्तं लेप्यकर्म ॥०॥ नखरं नखः ॥०॥ इषुः शरः । स्त्रीपुंसयोरित्यन्ये ॥०॥ षण्डः११ पद्मादीनां समुदायः ॥०॥ योऽनुपरम्परया वाह्यते यत्तद्विनीतानामिदम् । वैनीतकं१२ यानम् ॥०॥ द्वीपिनं व्याघ्रः ॥०॥ मारकूटं पित्तलम्१३ ॥ ७६ ॥

[मञ्जीरनूपुरपफायुगरण्डमेढ्रा१४
संसारचूर्णपटवासरजन्तुसस्त्रा ।

१ कर्पूरकर्पासक° E.; D om. ploka 76 with comment
२ निष्ठिव C., om. A.; सपर्ण A.E.; °सुपर्ण B. C.
३ पिनाकपस्ती° F ; पन्नाक° नखे-पुषण्डा A ; षंडा B. C. E. F
४ वैनीतिकं° A. B. C. E. (D. n. १).
५ कूर्परे° कूर्पासकः F
६ Thus MSS. (कंचुकि° A.); Kshir A. K. 2, 6, 3, 19 कुर्परोऽरत्नौ कर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः ।
७ यष्टि संख्यावाची C.; यष्टि° F
८ Pāṇ. v 2, 110
९ निष्ठिवी निष्ठायनं C.
१० सुपर्ण B. C.; गरुड B. C. F ; cf. Hem. Anek.; सपर्ण । पर्णस्तु पक्षपूरः । A.; for D. see note १.
११ षंड B. C. F
१२ वैनीतिकं MSS.; D see note १
१३ पित्तला A. B.; पित्तला C.; for D see note १
१४ °पियायु B. C.; A D E. om. this ploka and comment.

कोलाहलः ककुभजानुभगाब्दवेषा
　　वित्तस्वभूर्जलशुनाः शललं च गेहम् ॥ ७७ ॥]

मञ्जीरो हंसकम् ॥ * ॥ नूपुर तुलाकोटिः ॥ * ॥ शफं[1] खुरः ॥ * ॥ अणुः सूक्ष्मपरिमाणविशेषोऽन्नविशेषस्य ॥ * ॥ तरण्डं प्लवः ॥ * ॥ मेढ्रं मेहनम् । यथा । ह्रस्वं वृत्तं मृदु स्थूलं मेढ्रं शस्तं[2] महासुखं ॥ * ॥ संसारं जगत् ॥ * ॥ चूर्णं चोदः ॥ * ॥ वटं तुल्यता गोलस्य[3] ॥ * ॥ वासरं दिनम् । यथा ।

वासराणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया[4] ॥

जन्तुसत्त्वेति । जन्तौ प्राणिन्यभिधेये सत्त्वं पुनपुंसकं भवति । यथा । वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्[5] ॥ जन्ताविति किम् । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिगुणस्य ॥ * ॥ कोलाहलम् । अव्यक्तो ध्वनिः ॥ * ॥ ककुभो वीणावादनम् ॥ * ॥ जानु । अष्ठीवान् । यथा । जानुमस्य गृह्णीयात्[6] ॥ * ॥ भगं योनिः ॥ * ॥ अब्द संवत्सरः ॥ * ॥ वेषो नेपथ्यम् ॥ * ॥ वित्ते स्वम् । वित्ते वाच्ये स्व पुंनपुसकम् । स्वाः । स्वानि ॥ * ॥ भूर्जो वृक्षविशेषः ॥ * ॥ लशुनः । रसोनः स्निग्धसोष्णस्य लशुनः कटुको गुरुः ॥ * ॥ शलल सल्लकसूची[7] ॥ * ॥ गेह वेश्म ॥ * ॥ अरुणदत्ताभिप्रायेणैते दर्शिताः ॥ ७७ ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥

　　राजदन्तार्पितोतावक्लिन्नपक्वपरःशताः ।
　　नृवरोऽप्येवर्णं भृष्टलुञ्चितो लिप्तवासितः[8] ॥ ७८ ॥

राजदन्तादौ समासे पूर्वनिपातो न भवति[9] । दन्तानां राजा ।

---

१ शिफं B C
२ मेढ्रः शिश्नं F, cf Brihats 68, 7-8
३ गुलकस्य B C
४ Kum 8 8, 13
५ Raghuv 2, 8
६ मृद्नीयात् B, मृह्णीयात् F
७ सललं सल्लकपूर्वं C
८ पक्वपर.° नृवराप्यवर्ण° A
९ F om न भवति

राजदन्तः । मनुष्यदन्तानामग्रम् । अत्र षष्ठीसमासेन[१] । यदा तु राजा च दन्ताश्चेति समासान्तरं[२] तदा न नियमः ॥ ० ॥ पूर्वमुप्तम्[३] भाता भवितामीढतं पश्चादर्पितम् । अर्पितोप्तम् । यथा ।

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोप्ते[४]
गौराङ्ग नाममुषितेव सतेऽञ्चलेन[५] ।
व्योमोऽसमाक्रमिव भानुमरीचिवस्त्र[६]
विक्षिप्तपक्वफणिमीफलकस्य मध्ये ॥[७]

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्षिप्तम् चार्द्रम । अवक्षिप्तपक्वम् ।[८] अनयोरेकादि सूत्रेण ॥ ० ॥ गतात्परे । परं गता । यथा ।

स जवेन पतन्परं गतानां पततां प्राप इवापदं वितेने[९] ।

पृषोदरादित्वात्सकारागमः । अत्र पञ्चमीसूत्रेण[१०] ॥ ॥ ना चावौ भरश्च । नवरः । प्रधानपुरुष ॥ ० ॥ तनयाये । अपेयसम । अत एव पाठात्समम्या अलुक । समावस्थायीमावस्थात् ।

षडधा भिन्नमर्माणो[११] भीमा अरवमावय ।
अपेयसं वर्तमाने प्रतीच्यां चक्रमध्यमे ॥

तनयापम् अपेयसमित्येके[१२] । निपातनात्समम् । अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ ॥ पूर्वं लुषितम् अपनीतं पश्चात्कृष्टं पक्वम् । भ्रष्टलुषितम् । यथा ।

---

१ Cf. Pāṇ. II. 2, 31.

२ यथा तु राजदन्तावेति॰ A.; ॰समासान्तरं C.

३ पूर्वमूप्तं F

४ दीधितिनार्पितोप्ते F

५ सतेऽञ्चलेन A. B. C.

६ मध्ये A D F; मध्यविक्षिप्त॰ C.; D om. from the beginning of śloka 77 to व्योमोऽसमाक्रम

७ ॰पक्वमधुपूर्णम् C.; फणिमीफलकस्य मध्ये D

८ A. D add विक्षिप्त —For एकादि सूत्रेण cf. Pāṇ. II. 1 49

९ Kirāt. 13, 21.

१० Cf. Pāṇ. II. 1 37-9.

११ भिन्नधर्माणो B M॰॰; Bhaṭṭ. 9 22.

१२ तनयापमपेयसमित्येके F

यच्छृष्टलुञ्चितशशेव शशाङ्कपात्री[1] ॥ * ॥

पूर्वं वासितं भावितं पश्चाल्लिप्तं दिग्धं लिप्तवासितं। अनयोरेकादिसूत्रेण। यथा। यल्लिप्तवासितमिव द्युमदोऽञ्जवातैः ॥ ७८ ॥

उप्तगाढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ[2]।
उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥ ७९ ॥

पूर्वं गाढम् अवलोडितं पश्चादुप्तम् उप्तगाढम्। अत्रैकादिसूत्रेण। यथा। व्योमोप्तगाढमिव भानुमरीचिसस्यम्[3] ॥ * ॥ कुरुष्वासौ श्रेष्ठश्च। कुरुश्रेष्ठः ॥ * ॥ पूर्वं सम्मृष्टं पश्चात्सिक्तम्। सिक्तसंमृष्टम्[4] ॥ सिक्तसमृष्टमित्यन्ये[5] ॥ अत्रैकादिसूत्रेण। यथा।

यत्सिक्तमृष्टमसृणेव नभोऽङ्गणश्री.[6] ॥

ऋण उत्तमः। उत्तमर्णः ॥ ऋणेऽधमः। अधमर्णः। अत्र सप्तमी शौण्डैरित्यनेन[7] ॥ * ॥ सहस्रात्परे। परःसहस्राः। अत्र पञ्चमीत्यनेन ॥ शतसहस्रावित्युपलक्षणम्। तेन

परोरजोभिः स्वगुणैरगाधं सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति[8]।

इत्यपि सिद्धं भवति। पृषोदरादावप्येतद्द्रष्टव्यम्[9] ॥ ७८ ॥

कुबेरकेशवौ श्रद्धातपसी विष्णुवासवौ।
सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविजु[10] ॥ ८० ॥

---

१ यल्लिप्तवासितमिव द्विपदोञ्जवातैर्यत्सिक्तमृष्टमसृणेव नभोगणश्रोः यच्छृष्टलुचितशसेव शशाकपात्री तत्प्रातरासभके। दिवचालसूर्यं । D

२ Thus D E, सिक्तसंसृष्टसंयुतौ A B C F

३ °शस्यं A D, C om from पूर्वं गाढं to कुरुश्रेष्ठ.

४ पूर्वं संसृष्टं° सिक्तससृष्टं MSS

५ °समृष्टमित्यन्ये C, । समृष्ट° F

६ नभोगणश्री A, ऽगण. श्री. B

७ Pân ii 1, 40

८ Anarghar (Calc S 1782) 1, 21

९ एतत्सिद्धं द्रष्टव्यं F, cf sl 145 6

१० °चित्रस्वाती° F, शिरोविजु B C F, शिरोविदु A, शिरोविज्ज D,

कुबेरस्य त्र्यम्बकस्य । कुबेरत्र्यम्बकौ । पूर्वद्वारेण ॥०॥ मद्रा च तपश्च । मद्रातपसौ । सपुद्द्वारेण ॥०॥ विष्णुश्च वासवश्च । विष्णुवासवौ । वर्णभ्या देवतानामनुपूर्वमित्यनेन[1] ॥०॥ सोमश्च रुद्रश्च । सोमरुद्रौ । पूर्वद्वारेण ॥०॥ शिरश्च जानु च । शिरोजानु ॥०॥ शिखा च ग्लानिश्च । शिखाग्लानी ॥०॥ शिरश्च बिन्दुश्च । शिरोबिन्दु ।[2] बिन्दुर्ग्रीवा स्कन्धो वा । अपलिपुद्द्वारेण[3] । सोमस्य शिरोबिन्दू[4] इत्यादि ॥ ८० ॥

जंपती दंपती जायापती पुत्रपती तथा ।
गौपालिधानपूलासविष्वक्सेनार्जुना मताः[5] ॥ ८१ ॥

जाया च पतिश्च । जंपती । दंपती । जायापती । इह पाठाज्जायाशब्दस्य जंभावश्च[6] ॥ ॥ पुत्रश्च पतिश्च । पुत्रपती । एषामपलिपुद्द्वारेण ॥०॥ गां पालयतीति गोपालः । तस्यापत्यं गौपालिः[7] । धीयते यस्मिंस्तद् गौपालिधानम् । पाशोऽवस्थानं वा[8] ॥ पूलानवतीति पूलासः ॥ गौपालिधानं च पूलासश्च । गौपालिधानपूलासम् ॥ अल्पाच्द्वारेण[9] ॥०॥ विष्वक्सेनश्चार्जुनश्च । विष्वक्सेनार्जुनौ । अल्पाच्द्वारेण[10] । यदा पूज्यता न विवक्ष्यते तदा परनिपातार्थं पाठः । अथवा । विष्णोरन्यो विष्वक्सेनः ॥ ८१ ॥

---

१ Cf. Pāṇ. II. 2, 34, Vā. 5, 6.

२ शिरोबिन्दु । A. B. C. F; बिन्दुर्ग्रीवा॰ A. B. C; बिन्दुश्च । शिरोबिन्दु । बिन्दुर्ग्रीवा॰ D

३ पुत् (MSS mostly पु) prātip. in ह and ष; cf. Pāṇ. II 2, 32

४ शिरोबिन्दू A; शिरोबिन्दु D

५ गौपालिधान॰ A.

६ जाया च पतिश्च जायापती । C.

७ गौपालि॰ A.

८ पाशो वा अवस्थानं वा A. D.; पाशोऽव॰ F

९ Cf. Pāṇ. II. 2, 34.

१० A. and B read this reference generally अल्पाच्तरेण; B. C. and F throughout अल्पाच्तरद्वारेण. [D here अल्पाच्तरद्वारेण॰ and once अल्पाच्तरा॰] cf. P. II. 2, 33.

वैकारिमतं तण्डुलकिण्वावन्त्यश्मकाश्च दारगवम्।
केशश्मश्रु स्नातकराजानौ नग्नमुषितश्च ॥ ८२ ॥

विकारस्यापत्य वैकारिः। स च मतश्च। वैकारिमतम्। अल्पाज्दारेण॥ शाकटायनस्तु वैकारेर्मतो वैकारिमतः। गाजयतीति गाजः। वाजयतीति[1] वाजः। गाजश्च वाजः। गाजवाजः[2]। वैकारिमतश्च गाजवाजश्च। वैकारिमतगाजवाजमित्याह ॥ * ॥ तण्डुलाश्च किण्वं च। तण्डुलकिण्वम् ॥ * ॥ अवन्तिर्नाम राजा जनपदो वा। अश्मका नाम जनपदः[3]। अवन्तयश्चाश्मकाश्च। अवन्त्यश्मकम्। अजाद्यद्दारेण ॥ * ॥ दाराश्च गौश्च। दारगवम्। अल्पाज्दारेण ॥ * ॥ केशाश्च श्मश्रु च[4]। केशश्मश्रु ॥ केशश्मश्रू[5] इति भोजः ॥ असखियुद्दारेण ॥ * ॥ स्नातकः समाप्तवेदः। स च राजा च। स्नातकराजानौ। अल्पाज्दारेण ॥ * ॥ पूर्वं मुषितः पश्चान्नग्नः। नग्नमुषितः। यथा।

चौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन[6]।

एकादिसूत्रेण ॥ ८२ ॥

दृषदुपलं पुत्रपशू पूलासकुरण्डगाजवाजानि[7]।
आरद्वायनिचान्धनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि[8] ॥ ८३ ॥

दृषच्चोपलं च। दृषदुपलम्। अजाद्यद्दारेण ॥ * ॥ पुत्रश्च पशुश्च।

---

१ वाजयतीति C

२ गाजस्य वाजस्य गाजवाजं F

३ अश्मकोंवाजनाम जनपदः A, अश्मको नाम० F

४ श्मश्रुस्च B C F

५ केशश्मश्रु A, om C, B om केशश्मश्रु

६ नमसुखिते० F, हृतेऽरु० A B C D

७ पूलाश० B C.

८ आरद्वानिचांधविशिजा० A, आरद्वापनि० D, आरद्वायनिवांधनि० E, आरट्टायनि० D C F—Cf śl. 83 (आरट्टस्य। आरट्टी?) and 231 (*tikādi* where MSS and Kāś. V आरद्वायनि!)

पुत्रपशू । अनयोरिषुद्वारेण ॥ • ॥ पूलासश्च कुरण्डश्च । पूलासकुरण्डम्[१] ॥ शाकटायनस्तु कुरण्डानां सम कुरण्डसमम् । कुरण्डसमं च पूलासश्च । कुरण्डसमपूलासमित्युवाच[२] ॥ • ॥ गाजश्च वाजश्च । गाजवाजम् ॥ अन्यस्तु । गजानां समूहो गाजम् । वाजिनां समूहो वाजम् । गाजं च वाजं चेति गाजवाजम् । तत्प्रत्ययस्तु[३] गणपाठादेव न भवतीत्याह ॥ अनियमप्रसङ्गे वाजशब्दस्यैव परनिपात ॥ • ॥ चारट्टतीति । चारट्टो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् चारट्टायनि[४] । तिकादिभ्यः फिञ्[५] ॥ बन्ध भक्ष्य बन्धक । तस्यापत्य बान्धकि[६] ॥ चारट्टायनिश्च बान्धकिश्च । चारट्टायनिबान्धकि[७] । अस्याजद्वारेण ॥ कश्चित् चारट्टायनिबन्धकीत्याह[८] । पाणिनिस्तु । चारट्टायनिबन्धकीत्याह[९] ॥ • ॥ शिम्बन शिम्बा । आस्थानम् आस्था । शिम्बा चास्था च । शिम्बास्थम् । अनानियमे प्राप्ते नियम ॥ • ॥ उशीर च बीज च । उशीरबीजम् ॥ शाकटायनस्तु । उशीरं बीजं यस्मिन् । उशीरबीजो नाम पर्वत । शिम्बायां तिष्ठतीति शिम्बास्थ पर्वत । उशीरबीजश्च शिम्बास्थश्च । उशीरबीजशिम्बास्थम्[१०] ॥ अस्याजद्वारेण ॥ ८६ ॥

---

१ °कुरंडं A.; पूलास twice B C.

२ A thrice कुरंड° (om. कुरण्डानां सम); B C. twice पूलास

३ तत्प्रत्ययस्तु A.; तत्प्रयोजनस्तु C.; तत्' प्रत्ययस्तु B; A om. from गाजं च to गाजवाजम्

४ चारट्टो चारट्टायनि A.; D corr चारट्टा चारट्टायनि (orig ?); चारट्टो चारट्टायनि B. C. F; cf. p. ११३ note ८

५ फिञ् A B (tiddhi al. 231).

६ बन्ध भक्ष्य बाधकि A.; बन्धभक्ष्य F.; बन्ध बन्ध C.; बन्ध बंधनीत्याह D

७ चारट्टायनि twice B. C. F; चा-रट्टायनिश्च रोधनिश्च चारट्टायनिबा धनि L.

८ F चारट्टायनबाधनीत्याह A.; D om from चारट्टायनिश्च but see note ६

९ चारट्टा B. C. F; A. D om. from पाणिनिस्तु [gaṇa Pān. II. 2, 31 चारट्टायनिबन्धकी; Id. Kāś. V ed.; MS. I O 2440 चारट्टायनबंधकी; MS. Beng As. Soc चारट्टायनिबंधुकी]

१० उशीरबीजश्च उशीर° D

विषयेन्द्रियाधरौष्ठाः स्थलपूलासं च दारजारौ च ।
भार्यापती उलूखलमुसलाक्षिभ्रुवगजाश्वशूद्रार्याः[१] ॥ ८४ ॥

विषयास्चेन्द्रियाणि च । विषयेन्द्रियाणि । अजाद्यद्दारेण ॥ * ॥ अधरश्चौष्ठश्च । अधरौष्ठम्[२] । अल्पाज्द्दारेण ॥ * ॥ स्थल च पूलासश्च[३] । स्थलपूलासम् ॥ * ॥ दारयति हृदयमिति दारः । जरयतीति[४] जारः । दारश्च जारश्च । दारजारौ । अत्रानियमप्रसङ्गे दारशब्द एकवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा । धर्मप्रजासपन्ने दारे नान्यं कुर्वीत ॥ * ॥ भार्या च पतिश्च । भार्यापती । असखियुद्द्दारेण ॥ * ॥ उलूयन्त इत्युल्वो धान्यानि । आप्ये क्विप् । उल्वः[५] खल्यन्ते संचीयन्ते प्रचिप्यन्त इति । उलूखलम् । तच्च मुसल च । उलूखलमुसलम्[६] ॥ * ॥ अक्षिणी च भ्रुवौ च । अक्षिभ्रुवम् । अत एव पाठात्समासान्तः ॥ अनयोरल्पाज्द्दारेण ॥ * ॥ गजश्चाश्वश्च । गजाश्वौ ॥ * ॥ शूद्रश्चार्यश्च । शूद्रार्यौ ॥ अनयोरजाद्यद्दारेण ॥ ८४ ॥

काकमयूरौ मेधातपसी दारार्थपाण्डुधृतराष्ट्राः ।
नरनारायणदीक्षातपसी चित्ररथबाल्हीकौ ॥ ८५ ॥

काकश्च मयूरश्च । काकमयूरौ ॥ * ॥ मेधा च तपश्च । मेधातपसी । अनयोरर्च्यलघुद्दारेण[७] ॥ * ॥ दाराश्चार्थश्च । दारार्थम् । अजाद्यद्दा-

---

१ °उदूखल° A B D, मुशला° A B C F

२ अधरश्च ओष्ठं च °D, अधरोष्ठं B C F

३ पूलासं च C, °श्व° D

४ जारयतीति A D, thus also MS Kshîr on A K 2 6, 1, 35

५ उलूयत इति° D, इति उल्ला° उल्लु. C, इति उल्लो° उल्लु. F

६ °उदूखल° A B D F, °मुशल° A B C F throughout.

७ अनयोरर्थ्यलघु° A perhaps right, °अनयोरपालघुद्द्दारेण D, cf P ii 2, 34 Vs 3 and 4

रेण ॥ पाण्डुश्च धृतराष्ट्रश्च । पाण्डुधृतराष्ट्रौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्व-
मित्यनेन ॥ ७ ॥ नरश्च नारायणश्च । नरनारायणौ ॥ ७ ॥ दीक्षा च
तपश्च । दीक्षातपसी ॥ अनयोरर्थलघुद्वारेण[1] ॥ ७ ॥ चित्ररथश्च बा-
ह्लीकश्च । चित्ररथबाह्लीकौ राजानौ । अल्पाच्तरेण । पाणिनि-
मतमतेन ॥ शाकटायनस्तु बह्लो ऽस्यास्तीति बह्ली । बह्लीव बह्लिकः[2] ।
संज्ञाप्रतिकृत्योरित्यनेन[3] के । चित्ररथबह्लिकम्[4] ॥ भोजस्तु चित्र-
रथाह्लिकावश्विनौ[5] पपाठ । उणादिमध्ये तु सृणीका तितिरीक वा-
ह्लीक वल्मीक किङ्किणीका पुण्डरीक चञ्चरीक मरीक प्रतीक पूतीक
पर्करीकादय[6] इत्यस्मिन् वाह्लीकमिति प्रादर्शयत्[7] ॥ एतेषामेतै
सूत्रैः प्राङ्निपाते प्राप्ते परनिपातः क्रियते ॥ ८८ ॥

पूर्वोऽपरो धर्मतः शब्दकामाद्
इन्द्राकेनोभ्यो ऽग्निचन्द्रादयोऽपि ।
भीष्मादिर्भि द्रोणचन्द्राच राहोम्[8]
चन्द्रो भीष्मो वा वसन्तादिभाष्य ॥ ८९ ॥

पूर्वोऽपर इति न केवलं धर्मशब्दकामेभ्यः पूर्वोऽर्थशब्दः परोऽपि
दृश्यते गणपाठसामर्थ्यात् । अर्थश्च धर्मश्च । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ ॥

---

१ अर्थाल्पघु° D.

२ ? Thus A. (ब°); बाह्ली° बाह्ली । बाह्लीव बाह्लिकः B. C. D.; बाह्लो °बाह्ली । स एव बाह्लीकः F

३ संज्ञाप्रत्ययोः A.; cf. Pāṇ. v 3. 96-7

४ Thus A. D. F; चित्ररथबाह्लिकं B. C.

५ चित्ररथबाह्लीकाव° F

६ तृणीका D.; तितिरीक A. D.; वाह्लिक C.; B. C. F om. वल्मीक; B. om. चचरीक; चपरीक C.; C. om. प्रतीक; A. om. पूतीक; cf. Un. s. 4. 16-23.

७ प्रदर्शयति C.; प्रदर्शयत B.; प्रादर्शयत D.; प्रदर्शयत F

८ भीष्मादिभी° E.; भीष्मादिश्च द्रोण° C. F; °द्रोणचन्द्रात्मरौहोम् A.

अर्थशब्दौ। शब्दार्थौ ॥ अर्थकामौ। कामार्थौ ॥ * ॥ न केवलम् अग्नि- चन्द्रादयः पूर्वे भवन्ति परतोऽपि। अग्निश्चेन्द्रश्च। अग्नीन्द्रौ। इन्द्राग्नी ॥ * ॥ चन्द्रार्कौ। अर्कचन्द्रौ ॥ * ॥ आद्यन्तौ। अन्तादी ॥ * ॥ भीष्मद्रोणौ। द्रोणभीष्मौ ॥ * ॥ चन्द्रादित्यौ। आदित्यचन्द्रौ ॥ * ॥ राहुचन्द्रौ। चन्द्रराहू ॥ * ॥ ग्रीष्मवसन्तौ। वसन्तग्रीष्मौ ॥ ८६ ॥

शुक्रशुचिकरभरासभगुणवृद्धिसमीरणाग्निकुशकाशाः।
सर्पिर्मधुदीर्घलघू सतपःश्रुतपाणिनीयरौढीयाः ॥ ८७ ॥

शुक्रशुच्यादयः शब्दाः शकृन्मूत्रशब्दपर्यन्ता विपर्ययेणापि भवन्ति ॥ शुक्रश्च शुचिश्च। शुक्रशुची। शुचिशुक्रौ ॥ * ॥ करभरासभौ। रासभकरभौ ॥ * ॥ गुणवृद्धी। वृद्धिगुणौ ॥ * ॥ समीरणाग्नी। अग्निसमीरणौ ॥ * ॥ कुशकाशम्। काशकुशम् ॥ * ॥ सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी ॥ * ॥ दीर्घलघू। लघुदीर्घौ ॥ * ॥ सतपःश्रुतेति। सह तपःश्रुताभ्यां वर्तन्ते। सतपःश्रुताः। सतपःश्रुताश्च ते पाणिनीयरौढीयाश्च ॥ तपःश्रुते। श्रुततपसी ॥ * ॥ पाणिनीयरौढीयाः। रौढीयपाणिनीयाः[1] ॥ ८७ ॥

भीमसेनार्जुनावेतौ कपित्थाश्वत्थसंयुतौ।
शकृन्मूत्रं कृतद्वन्द्वा[2] व्यत्यासेन सतां मताः ॥ ८८ ॥

भीमसेनार्जुनौ। अर्जुनभीमसेनौ ॥ * ॥ कपित्थाश्वत्थौ। अश्वत्थकपित्थौ ॥ * ॥ शकृन्मूत्रम्। मूत्रशकृत् ॥ * ॥ एतेषां स्वीयस्वीयसूत्रेण नियमे प्राप्ते गणपाठाद्विकल्पः ॥ सतां मता इति साभिप्रायम्[3]। तेन

---

१ C has throughout रोठीय

२ सकृन्मूत्र० A, शकृन्मूत्रपर्यंता F

३ सतां मत.। मतासत। सतां मता सत्य इति साभिप्राय C, F adds वचनं.

जित्याविपूयविनीया । विपूयविनीयजित्या ॥ देवापिमग्नानु । मग्नानुदेवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥ इति राजदन्तादि ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।
चोरकः कुण्टो वृकः खञ्जो मठरो गडुलस्तथा[1] ॥ ८९ ॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वैकल्पिकेन पूर्वं वा निपतन्ति । कडारजैमिनि । जैमिनिकडार[2] ॥०॥ पिङ्गलमाण्डव्य । माण्डव्यपिङ्गल[3] ॥०॥ गौरगौतम । गौतमगौर[4] ॥०॥ भिक्षुदाक्षि । दाक्षिभिक्षु ॥०॥ खलतिचारायण । चारायणखलति ॥०॥ तनुबकविन्दु । बकविन्दुतनु । तनुबक बकवाची[5] ॥ । चोरकभिन्नु । भिन्नुचोरक[6] ॥०॥ कुण्टमाठि । माठिकुण्ट[7] ॥०॥ वृकमाषिक । माषिकवृक ॥०॥ खञ्जवात्स्य । वात्स्यखञ्ज[8] ॥०॥ मठरप्लान्दव । प्लान्दवमठर[9] ॥०॥ गडुलगालव । गालवगडुल ॥ ८९ ॥

पृथसोढाविमौ काण्वः कूटखेलौ च कीर्तितौ ।
आहिताग्निगतार्थोढभार्यपीतघृतप्रियाः ॥ ९० ॥

पृथुमनु । मनुपृथु ॥ ॥ सोढकठोर । कठोरसोढ ॥०॥ काण्वद्रोण । द्रोणकाण्व ॥०॥ कूटदाक्षि । दाक्षिकूट ॥०॥ खेल

---

१ चंडो मठरो° C.; मठरोगुडस्त था A.; चंडरो F

२ कडारजैमिनि । जैमिनिकडार (कि- राजि च° A) A B. D

३ पिंगलमाठव्य । माठव्यपिंगल F

४ गौरगौतम । गौतमगौर D F

५ बकाऽर्थवाची F

६ भिंडुचोर D; चौरभिंडु । भिं डुचोर F

७ कुंठमाठि । माठिकुंठ A-

८ खंडवात्स । खंड° । C.

९ मठर प्लांदव A; मंठर° मं ठर° F; बदर° । बदर । D

शाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥ * ॥ एतेषां गुणवचनत्वात्यचे परत्वार्थं वचनम् ॥ * ॥ इति कडारादिः ॥

एते शब्दा बहुव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो[१] वाहिताग्न्यादावित्यनेन पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्याहितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रख्ये विजिगीषापराङ्मुखे ।
कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे[२] ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां
विधिविहितविरिब्धैः[३] सामिधेनीरधीत्य ।
कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यैर्
हुतमयमुपलीढे साधु सांनाय्यमग्निः[४] ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ * ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः । भार्योढः ॥ * ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ * ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्येहोपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः । गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः । विश्वप्रियः ॥ प्रियद्विः । द्विप्रियः ॥ एतेन चाहिताग्न्यादयो गणाधीता एव ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः[५] । तेनाहितवसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्यान्न विकल्पः ॥ ९० ॥

जाताद्न्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।
गड्वादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालसुखादितः ॥ ९१ ॥

---

१ सतो A D, संति C, cf P ii 2, 37

२ Bhatt 9,111, °नीतीतिजस्य° D नीतिनिष्णस्य ed 1828, B C F om from भट्टिकाव्ये to यथा वा

३ Şisup 4, 41; °विरचैै A वि-रिचै D

४ B C F om from कृतगुरु°

५ एतेन साहि° B C, नाधिकाप्र-योगा. C

जाता दन्ता यस्य । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ ॥ पुत्रो जातोऽस्य पुत्रजातः । जातपुत्रः ॥ ० ॥ तैलं पीतं येन । पीततैलः । तैलपीतः ॥ ० ॥ मद्यं पीतं येन । मद्यपीतः । पीतमद्यः ॥ ० ॥ गड्वादेः सप्तमीति गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तो[1] बहुव्रीहौ पूर्वं वा निपतति । गडुः कण्ठे यस्य । गडुकण्ठः । कण्ठेगडुः[2] । गडुशिराः । शिरसिगडुः[3] । गुरुमध्यः । मध्येगुरुः[4] । गुर्वन्तः । अन्तेगुरुः[5] । इन्दुर्मौलौ यस्य । इन्दुमौलिः । मौलीन्दुः । यथा च ।

मौलीन्दोर्मौलिभूषा मनसिजनृपतेरातपत्रं च केलिकोश
प्राचीदिग्बालिकायाः[6] कनकविरचितमौडताडङ्ककान्ति[7] ।
पीयूषासारवर्षी त्रिभुवननयनानन्दचन्द्रैकपात्रं
देवः श्रीचेतमानुर्जयति कुमुदिनीबान्धवः सिन्धुजन्मा ॥

भोजस्तु नेन्द्वादिभ्य[8] इत्यनेन निषेधान्मौलीन्दुरिति मन्यते[9] । समर्थाधिकारात् कण्ठेगडुरित्येव[10] भवति । तथा शशिशेखरः । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । शङ्खपाणिः । पद्मपाणिरित्यादौ परनिपात एव ॥ ० ॥ कान्तमित्यादि । कान्तं च वा पूर्वं निपतति ॥ जाते । पद्माङ्कुमचिती । अर्चितपद्माङ्घ्रिः ॥ शार्ङ्गजन्मा । जन्मशार्ङ्गः[11] । पाणिस्थपीतौ । पृष्ठीतपाणि ॥ ॥ कालात् ॥ मासजाता । जातमासा ॥ संवत्सरजाता । जातसंवत्सरा ॥ ॥ सुखादेः । सुखजाता । जातसुखा ॥ जातदुःखा ।

---

१ सप्तम्यन्त A D ; cf. P II.2,35 & 36.
२ कण्ठगडुः A B. C. F
३ F adds शिरोगडुरित्यपि
४ मध्यगुरुः C and om. शिरसिगडुः
५ अन्तगुरुः F
६ दिग्बालिकायाः A. F
७ मौक्तताडङ्ककान्ति A. ; ताटङ्ककान्ति F
८ गड्वादिभ्य C.
९ इति न मन्यते F
१० कण्ठेगडुः C ; cf. Kā. & II.2,35.
११ Thus D F ; शार्ङ्गजन्मा जन्मशार्ङ्गः । A. ; शार्ङ्गजन्मी जन्मशार्ङ्गः B. C. [शार्ङ्गजन्म Kā. & I.2,170 ; शार्ङ्गजन्मा II.2,30, ed., MSS. शार्ङ्ग°].

दुःखजाता ॥ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता[1] ॥ न्यासकृता सुखादयो गुणवचना इत्युक्तम् । भोजस्तु सुखादयो दश क्यज्विधौ[2] निरूपिता इत्युक्तवान् जातिग्रहणमकृत्वाकृतिग्रहणात् ॥ आकृत्या संस्थानेन व्यज्यते सा जातिः । तेनेह न भवति । आहृतब्राह्मणः । सेवितक्षत्रियः । तर्पितदासिः । प्रीणितकट इत्येके ॥ जातिपरत्व आकृतेः पूर्वनिपातः । न व्यक्तिपरत्व इत्येके[3] ॥ ९१ ॥

ज्ञेयो जातश्मश्रुः पीतदधिच्छिन्नशीर्षपीतविषाः ।
क्तः प्रहरणवाचिभ्यः[4] सप्तम्यपि संमता विदुषाम् ॥ ९२ ॥

जातं श्मश्रु यस्य । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजातः ॥ * ॥ पीत दधि येन । पीतदधिः । दधिपीत. ॥ * ॥ छिन्न शीर्षं यस्य । शीर्षच्छिन्नः । छिन्नशीर्षः ॥ * ॥ पीतं विषं येन । विषपीतः । पीतविषः ॥ * ॥ क्त इति । प्रहरणं धनुःखड्गाद्यर्थो येषां तेभ्यः क्तान्त सप्तम्यन्तं च पूर्वं निपतति[5] । उद्यत उत्खातोऽसिर्येन स उद्यतासिः । अस्युद्यत. ॥ कलितप्रहरणः । प्रहरणकलितः ॥ दण्डः पाणौ यस्यासौ दण्डपाणिः । पाणिदण्डः । विश्रान्तन्यासकृत्त्वसमर्थत्वाद्[6] दण्डपाणिरित्येव मन्यते ॥ वज्रपाणि. । पाणिवज्रः । अविशेषोक्तावप्यसमर्थत्वात्[7] । शूलपाणिः । शार्ङ्गपाणि. । धनुष्पाणिः ॥ पाशहस्त इत्यादौ परनिपात एव ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ ९२ ॥ इत्याहिताग्न्यादिः ॥

---

१ तृप्तोत्पन्ना। उत्पन्नतृप्ता C D [Kāś V iii 1, 18 MSS तृप्र, ed तृप्त (var l तीव्र), but cf vi 2, 170, ed तृप्र]

२ क्यच्विधौ C, क्यङ्विधौ D F, क्यद्विधौ A, क्यङ्विधौ B, cf P iii 1, 18

३ °परात्वे° C, °परत्वे पीत्येके D

४ क्तप्रहरण° A, क्त प्रेरण° E

५ प्रहरणधनु । षड्गाद्यर्था येषां° A, प्रहरणां धनु. षड्गाद्यर्थो येषां° B, °खड्गादि । यथा एषां तेभ्य. क्तातसप्त° C

६ °न्यासकृतुरसमर्थत्वात् F

७ अविशेषात्तावपि असम° F

तिष्ठद्गु प्ररथं खलेयुसमधोनाभं समभूमि च
प्राह्णं पुण्यसमं सहद्गु विषमं प्रान्तं तथा निःषमम् ।
एकान्तं च समपदाति सुषमं तीर्थं समानात्परम्
पूतेनान्वितपूयमानखलतो लूनाद्यवं वा बुसम्[1] ॥ ९३ ॥

तिष्ठद्गु । इत्येवमादयः समासास्तिष्ठद्ग्वादिरयमित्यनेनाव्ययीभावसंज्ञा निपात्यन्ते[2] । अयमेव निपातित समासो भवति नान्यः ॥ • ॥ तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहाय स कालस्तिष्ठद्गु । प्रथमरात्रेरर्धं घटी । प्रावृट्काल इत्यन्ये । अयमेवेति वचनात्कथमयं भट्टिकाव्ये प्रयोगः ।

आतिष्ठद्गु जपन्संध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम्[3] ॥

तिष्ठद्गु यावद् आतिष्ठद्गूच्यते । भाष्योदाहरणाभावादयं[4] चिन्तनीय । न च समासमात्रेण न भवितव्यमित्युक्तम्[5] । अभिधानप्रमाणत्वात्समास ॥ • ॥ प्रमतम इत्यत्र[6] । प्रमत्ता प्रभूता वा इभा अस्मिन्देशे[7] । प्ररथम् ॥ • ॥ खले बुसानि यत्र काले स कालः खलेबुसम्[8] ॥ • ॥ नाभेरधोऽधोनाभं प्रहतवान्[9] । गणपाठादकारः समासान्तः ॥ • ॥ समस्तं भूमेः । समभूमि । निपातनान्मुमागमः । शाकटायनस्तु समभूमीत्याह ।

---

१ खलती° A. E; बुसं (बुसं) A. B. C. E. F; D has बुस both here and in the first pâda. Cf. not ११ p. ११२

२ तिष्ठद्गु इत्येव समासस्ति° C.; °तिष्ठद्ग्वादिरयमित्य° A; °दिरेवमित्य येन D

३ Bhaṭṭik. 4 14

४ भाष्योदाहरणाभावादयं C.

५ °मात्रेण भवितव्य° D

६ प्रमतं इत्यत्र C.

७ °प्रमत्ता वा इभा अस्मिन् वा देशे A. D; C. om प्रभूता

८ बुसानि° खलेबुसं D; cf. next page note ११

९ अधोनाभं नाभेः B.; प्रहतवान् B. C.

अन्यार्थत्वे तु[१]। समभूमयो वीथय इत्येवं यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः। अन्यार्थत्वेऽपि समभूमीति[२] केचित्॥*॥ प्रगतत्वमह्ना प्रगतमह्न इति वा। प्राह्णम्। निपातनाद् अह्नादेशः॥*॥ पुण्यत्व समायाः पुण्या समेति वा। पुण्यसमम्। पुण्येन समं तृतीयासमासापवाद इति केचित्[३]॥*॥ वहन्ति गावो यस्मिन्काले स कालो वहद्गु। शरत्काल[४] इत्यन्ये॥*॥ विगत सम विगतत्वं समस्य वा। विषमम्॥ समाद्विप्रकृष्टो हीनो वा देश इति केचित्॥*॥ प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्देश इति वा। प्रान्तम्॥*॥ निर्गत सम निर्गतत्व समस्येति वा। निःषमम्॥ समान्निष्क्रान्तो निःषममिति केचित्॥*॥ एकोऽन्तो यस्य तद् एकान्तम्॥*॥ समत्व पदाते। समपदाति। निपातनान्मुगागमः॥ समपदातीत्यपि[५] शाकटायनः॥ अन्यार्थत्वे तु। समपदातयो राजान इति यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः[६]॥*॥ शोभनाः समा यत्र स कालः सुषमम्। शोभनत्व समस्येति वा॥*॥ समान तीर्थं तीर्थस्य समानत्वमिति वा। समानतीर्थम्॥*॥ पूता पूयमानाश्च यवा यत्र काले स पूतयवम्। पूनयवमिति भोज[७]॥ पूयमानयव कालः॥*॥ खल[८] रणाजिर धान्यावपनस्थानं च। खलन्ति संचीयन्ते[९] यशांसि शूरैर्धान्यानि वा यत्र तत् खलम्। खले[१०] यवा बुशानि च[११] यस्मिन्काले

१ अन्यार्थे तु A, अन्यार्थं तु orig D, B C om तु

२ समभूमिरिति D

३ B om समं तृतीया, C om पुण्येन सम

४ सरत्काल A D

५ समपदाती। अपि A, समपदात्यपि C, समपदातीति D

६ B C F om लक्षणस्य

७ F om from पूनयव

८ ॥ खले यवा बुसानि च खल F

९ खलति° C, सचीयंते B

१० A om from स पूतयवम्

११ यवा धुनान्नि च A, D om from च। खलन्ति, A B C F read बुस throughout. The distinction between बुस and बुश was probably not intended here by the author Cf p १३२, n १

य[1] खलेयवम् । खलेबुसम् ॥ * ॥ लूना यवा यस्मिन् स लूनयवम् ॥ * ॥ वा बुसमिति चाशब्दो व्यवस्थावाची । तेन बुसशब्द एव मध्यादेव द्रष्टव्य ॥ ८३ ॥

समपक्षं पापसमं समानतीरं प्रदक्षिणं प्रमृगम् ।
अपदक्षिणं च संप्रति वासंप्रति लूयमानयवम् ॥ ९४ ॥

समानं पक्षस्य यस्य पक्षोऽस्मिन्निति वा । समपक्षं देश ॥ * ॥ पापा समा यस्मिन्नुभे काले वा । पापसमम् ॥ * ॥ समानं तीरं समानस्य तीरस्येति वा । समानतीरम् ॥ * ॥ प्रकृत्य दक्षिणतो भ्रमति । प्रदक्षिणम् । मोक्षस्य प्रदक्षिणं वाममित्याह[2] ॥ प्रकृष्टम दक्षिणाया वा । प्रदक्षिणम् ॥ ॥ प्रगता मृगा यत्र काले यतो वाऽरण्यादेशात् प्रमृगम्[3] ॥ ॥ अपगता दक्षिणा यत्र तद् अपदक्षिणम्[4] ॥ * ॥ संप्रतीति मादिसमुदायरूप शब्द । स एव नञ्संपर्कात् असंप्रति ॥ * ॥ लूयमाना यवा यत्र काले स लूयमानयवम् ॥ ८४ ॥

संहृतसंह्रियमाणाद् बुसं यवं चायतीगवाभिपने ।
अपरायण्योश्च समं दुःषममित्यप्रत्ययोऽपि गणे ॥ ९५ ॥

संहृतानि संह्रियमाणानि च बुसानि यवाश्च यत्र काले स काल संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् ॥ संहृतयवम्[5] । संह्रियमाणयवम् ॥ * ॥ दोहार्थं जलपानार्थं निपानार्थं[6] आयत्यो गावो यत्र काले स आय

१ निपायनं यस्मिन् D ; F om. from यवम् । काले

२ मोक्षस्य प्रदक्षिणं वाममि° प्रकृष्ट A ; मोक्षस्य प्रदक्षिणमित्याह D

३ D. om. यतो F om. वा । वापि यामा वारण्या[दि]हि प्रमृगं C

४ अपगता दक्षिणा अपदक्षिणं C.

५ C. D F om. संह्रियमाणबुसं । संहृतयवं (supplying यथाक्रमं?).

६ A. om. निपानार्थं

तीगवम्। यथा। आतिष्ठद्गु जपन्संध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्॥*॥ न विषमम्। अविषमम्॥*॥ अपरा आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपरसमम्। अवरसममिति भोजः[1]॥ आयतीसमम्॥*॥ दुष्टत्वं समाया दुष्टा समा वा यत्र तद् दुःषमम्। गणपाठसामर्थ्यात्स्त्रीत्वनिवृत्तिः[2]॥*॥ इच्प्रत्ययोऽपीति। इज् युद्धे इत्यनेन[3] य इज् विहितस्तदन्तः शब्दोऽत्र गणे द्रष्टव्यः। तेन परम भीम वा केशाकेशीति समासारम्भकत्व न भवति॥

तिष्ठद्गु वहद्गायतीगव लूनलूयमानपूतपूयमानयवाः[4] खलेसंहृतमह्रियमाणयववुसाद्य कालविशेषवाचिन एव गणे द्रष्टव्याः[5]॥ अन्ये तु देशवृत्तित्वमपि मन्यन्ते। तेनान्यत्र पूर्वेण बहुव्रीहिः स्यात्। तिष्ठन्ति गावो यत्र स तिष्ठद्गुः। तिष्ठद्गवो ग्रामाः॥ वहन्त्यो गावो यत्र सा वहद्गुर्हलपङ्क्तिः। वहद्गव कुटुम्बिनः॥ आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः॥ लूनयवेषु क्षेत्रेषु वसतीत्यादि॥ लूनयवादयस्तु प्रथमैकवचनान्ता एव प्रयोक्तव्याः। तेन द्वितीयादिका विभक्तिर्न भवति॥ सम भूमिपदातिभ्यामन्यपदार्थे[6] प्राऽहृरथमृगदक्षिणाभिरित्येताभ्या सूत्राभ्या[7] कालभावयोरेवान्यपदार्थ इष्यते। तेन समा भूमिरस्मिन्ग्रामे। समभूमिर्ग्राम। प्रगता मृगा अस्मात्। प्रमृगो देशः। प्राह्ण। प्ररथः। प्रमृग। प्रदक्षिण॥ अन्यपदार्थ एव[8]। समा भूमिः। समभूमिरित्यादौ[9] तत्पुरुष एवेति भोज॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन यत्प्रभृति

---

१ अपरसम। अपरसममिति० A, D om from अवर०
२ ०स्त्रीत्वान्निवृत्ति A D
३ Cf Pan II 2, 37
४ ०आयतीयवलून० A B, आयत गवलू० C, ०लूनगव लुयमान० D
५ ०वाचन एव० A, I om गणे
६ समभूमिसमपदातिभ्याम० B C F
७ A C D om सूत्राभ्यां
८ अन्यपदार्थस्य D
९ ०इत्यादि। A

तन्मयतीत्यादीनामपि क्रियाविशेषणवृत्तीनां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या ॥ ८१ ॥ इति तिङ्गादि ॥

ऊरीभंशकलोररीगुलुगुधाधूसोस्वधाधिःसजूर्[1]
धूलीध्वंसकलोरुरीमसमसाविश्रीफलीमस्मसा ।
ताली संशकला फलू च शकला[2] स्वाहा वषड्वौषटौ
वेताली च पपूपलीगुलुगुलाताली वितालीयुद[3] ॥ ९६ ॥

ऊर्युरीत्यादिना[4] सूत्रेणोर्यादय उक्ता आदिना सह सम बन्ते । स समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ ० ॥ ऊरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । अङ्गीकृत्य विस्तार्य वा वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तारयोरिति पठन्ति । अपरे भयार्थमव्ययमप्याहुः[5] । यथा ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते[6] ॥ ० ॥

ध्वंसकलेति हिंसायाम् । ध्वंसकलाकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थः ॥ ० ॥ उररी । उररीकृत्य ॥ ० ॥ गुलुगुधेति पीडायाम् । गुलुगुधाकृत्य[7] । पीडयित्वेत्यर्थः । क्रीडायामित्यन्ये । गुलुगुधेत्यन्ये[8] ॥ ० ॥ धूसीति विस्तारे । धूसीकृत्य । विस्तार्येत्यर्थः ॥ धूसी कान्ताविति शाकटायनः । अपरे धूसी काङ्क्षायाम्[9] । धूसीकृत्य । काङ्क्षां कृत्वेत्यर्थः ॥ ० ॥ स्वधेति संप्रदाने । स्वधाकृत्य स्वधामन्त्रोच्चारितमन्त्रादिकर्म[10] कृत्वा गत इत्यर्थः ॥

---

१ ऊरीध्वंस° A.; °गुलगुधा° F
२ ताली संशकला A. B. C. E. F.; ध्वंसकला° D; °शकला 1189
३ पपापलीवितालौ B. C. F.; पप तालीविपाली A.; °युद् A. D. E. F
४ ऊर्यादि° A.; ऊर्युरीत्यादिना D; ऊर्यादिना C.
५ भयार्थमव्यय B.; भयार्थमव्य C.; भयार्थमप्याहु D
६ Ms. 2, 30; वितायते A.; विधीयते D.; D has the whole stanza
७ गुलगुधेति गुलगुधाकृत्य F
८ ? Thus B.; गुलुगुधेत्यन्य A.; गुलुगुधेत्यन्ये C.; om. D. F
९ B. C. om. धूसी काङ्क्षायां
१० स्वधादिमन्त्रो° A.; स्वधा° C.

तृप्तिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ * ॥ एवं स्वाहावषट्श्रौषड्वौषटामर्थो द्रष्टव्यः । वषट् पूजायामित्यन्यः । एतेषां संप्रदानार्थत्वात्करोतिनैव सबन्धः ॥ * ॥ आविस् । इति प्राकाश्ये । यथा ।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम्[1] ।

आविष्करोति । प्रकटयतीत्यर्थः । आविःशब्दस्येह पाठात्सूत्रत्वे[2] धातोः प्रागेव निपातः । एवं च योऽयं प्रयोगः[3] ।

वारुणीमदविशङ्कमथाविस्सचुषोऽभवदभावित रागः ॥

इति । तथा ।　पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा

विषमाशीभिरनारतं वमन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा-

युगलीढोभयसृक्कभागमाविः[4] ॥

इति च सप्रमादज एव नास्त्यभ्युद्धारः[5] । आविरभवद्रागः । आविरभवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य समीहितत्वात् ॥ * ॥ सजूरिति सहार्थे । सजूःकृत्य । सहितं साहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः । सहार्थत्वादयं कृभ्वस्तिभिर्युज्यते । आविःशब्दस्य[6] प्राकाश्यार्थत्वात् ॥ * ॥ धलीति विदूरव्याकुलीभावे[7] । धूलीकृत्य । विदूराकुलता[7] कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ ध्वसकला । भ्रशकलावत् ॥ * ॥ उररी । ऊरीवत्[8] ॥ * ॥ ससमसेति ध्वसकलावत् ॥ * ॥ विक्ली फली । इति विकारे । हिंसायामिति वामनः । विकारार्थत्वात् कृभ्वस्तिभिर्युज्यते । विक्लीकृत्य ॥ अपरं आक्लौ विक्लीति विचारे । विक्लीकृत्य विचार्येत्यर्थः[9] ॥ फलीकृत्य ॥ * ॥ मससेति मसमसावत । अपरे तु मसमसा मसमसेति द्वौ सचूर्णने सवरणे

---

१ Kum S 2, 2

२ सक्तत्वे B, सत्व C, सूत्रत्वे corr D

३ एवंविधो यं० D, Sisup. 10, 19

४ Sis 20, 42, A C D om. the first half

५ इति च प्रमाद० D, नास्त्युद्धारः C

६ आविःशब्दस्य B C F

७ विद्रुर० A B, विज्वर० C

८ उररीवत् B C F

९ D om from अपरे

घेयाङ्क[1] ॥ ० ॥ माश्लो विदूराकुम्भीभावे[2] । माश्लीहत्य ॥ मार्ग भाताश्लो वर्गे शाकटायन ॥ अपरे तु समार्थे । माश्लीहत्य । समग्र श्लेषय ॥ विस्तारे तु भोज ॥ ० ॥ मंशकमेति अमममावत्[3] । म मद्रमेति[4] भोज ॥ ० ॥ फमू[5] विक्षोभन् । फणू फमीति[6] क्रियामपर्यी फमूहत्य । फमीहत्य । क्रियां अपाधेत्यर्थ ॥ ० ॥ ग्रमता । ममम भावत्[7] ॥ अपरे अकमा अमकमा[8] श्रमकमा अग्रमकमेति अमार परि भवे । अमकमाहत्य[8] । परिभूय गत इत्यर्थ ॥ ० ॥ वेताम्लीति ताम्लीवत् । विस्तारे तु भोज ॥ ॥ पग्रू । इति हिंसायाम् । पग्रूहत्य गत । हत्वा गत इत्यर्थ ॥ ॥ पक्षीति विक्षीवत ॥ ॥ गुग्गुगुसा । गुमुगुधावत् ॥ ० ॥ माताश्लो विताम्लीति[9] ताम्लीवत् ॥ ० ॥ अर्दिति प्रीत्यर्थे । अुत्हत्य[10] मत । प्रीत्र कृत्वा गत इत्यर्थ ॥ अन्यस्तु मर्दिति मद्धाने । मद्राय । मद्धां श्लेषयित्वे[11] । अर्थ दधातिना युक्त प्रयुज्यत इत्याह ॥ ८६ ॥

ग्रादु पाम्यालवीपाम्यालीसङ्कलाश[12] केवाली ।
आलोष्ठी केवासी सेवाल्याली च वार्दाली[13] ॥ ९७ ॥

१ ममममममसा इति F ; ममसेति मकसाय मर्थेद् च पूर्विमात् । मर्थे ममसा ममममेति° A ; D om. from अपरे तु ; see not ७

२ विदूर A B ; विदूर° C.

३ संसमवेति A B. C. F ; संसम-वेति ममावत् D ; समममावत् A.

४ ? Thus A ; मर्यावेति B ; मर्स-मावेति C ; संसमवेति (corr ? ?) D ; मंसमवेति F

५ फणु A

६ फिक्षीति B C.

७ ममसा° A D F ; D adds here अपरे तु मममममममा इति संपूर्णेन संबन्धे पैवाङ्क ; see not १

८ समकमा° D F ; संममकमा° मम-माहत्य D

९ माताश्लो विताम्लीति B. C. F ; मायाश्लो विमाम्लीति A.

१० Thus B. C. F ; मर्दिति° मत्युम D ; मर्दिति मत्युम A.

११ अन्यस्तु मर्दिति मद्धायां । मद्धां° D

१२ माद्' पाम्यालवी° E ; न्यालवाश D

१३ सेवाल्याली° A ; C. om. this #. lth comment.

प्रादु. प्राकाश्ये। यथा ममैव।

नि सीमाश्चर्यधाम त्रिभुवनविदित[1] पत्तन यत्त्वदीयं
तन्मध्ये वृद्धिमीयु फलभरनमिता' शाखिन" ऽनुख्या ।
नैतच्चित्र विचित्राद्धितकृतयुग त्वत्प्रभावात् चितीश[2]
प्रादुःषन्ति प्रभूता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

भ्वादिनेति सामान्योक्तावपि कृभ्वस्तिभिरेव योग एतेषा ममाम् ॥ * ॥ पाम्पी विस्तारविध्वसमाधुर्येषु करुणविन्नापे च। पाम्पीकृत्य। विस्तारं विध्वस माधुर्यं च कृत्वेत्यर्थ ॥ पाम्पीकृत्य। करुणं विलप्येत्यर्थ ॥ * ॥ आलम्बीति प्राकाश्ये हिंसायां च। आलम्बीकृत्य ॥ * ॥ पाम्पाली। सक्कला[3]। केवाली। आलोष्ठी। केवासी। सेवाली। आक्ली[4] हिंसायाम् ॥ पाम्पालीकृत्य। हिंसित्वेत्यर्थ[5] इत्यादि ॥ आक्लीशब्दो विकारेऽपि। आक्लीकृत्य ॥ * ॥ वार्दालीति प्राकाश्ये हिंसायां च। वार्दालीकृत्य ॥ पार्दालीति[6] कश्चित् ॥ ८७। इत्यूर्यादि ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना[7]
बीजर्यां लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयञ्चावमाः।
अद्धा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्याद्रमास्थोऽष्टमः[8]
प्राजर्यां च विकम्पने विहसने शीतंवशेप्रादुसः॥ ९८॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चार्थविषयाः करोतिना सह साक्षादा-

१ निःसीमाश्चर्यधानस्त्रिभु॰ A
२ त्वत्प्रभाक चितीश। A, D om from नि'सीमाश्चर्य॰
३ सकली B
४ शेवाल्याक्ली A
५ ॰हिसाया विस्तारे च वेतालीति कश्चित्। पालीकृत्य। हिंसिकार्थ D
६ वाईालीति A, पार्द्धालीति D
७ ॰प्रहसने॰ E
८ ॰स्थो स्थम C F, ॰स्थोत्कम E

धान्यैरित्यनेन[1] वा समस्यन्ते । स च तत्पुरुषसंज्ञो भवति । माषा तत्य । माषात् ऊना । अमाषाद्भूतं माषात् ऊनेत्यर्थ ॥ ॥ बीजरूपेति रूढिक्रियार्थं । बीजरूपाकरोति सेवक ॥ प्रोभायामित्यन्ये ॥ ॰ ॥ सम स्तत्य ॥ ॥ समस्यने । इत्युत्सारे सामर्थ्ये[2] च । समस्तनेहत्य ॥ ॰ ॥ चिन्ता । इति मानसे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥ चिन्तेति कश्चित् । स चाचिन्ता चिन्ता कृत्वा । चिन्ताकृत्य[3] । अयथनारसमासेऽपि विभक्त्यवयवम व्ययत्व च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येष्वपि ॥ ॰ ॥ चाविष्कृत्य ॥ ॥ रोचना । इति[4] महोत्पादने प्रभसायां च । रोचनाकृत्य ॥ रोचनेति होत्रो कश्चिदाह ॥ ॰ ॥ बीजया । इति अरवक्रियायां । बीजयाकृत्य धमक[5] गत ॥ योभायं इत्यन्ये ॥ ॰ ॥ मवयमिति इत्यर्थे । मवयंकृत्य ॥ ॥ सत्र । इति मवङ्गार्थ । सत्रकृत्य ॥ ॥ मतपने । इति तापार्थे । मिथ्याकृत्वा मतपनेकृदय स्थितोऽय[6] ॥ वितपन इत्यपि वा मत[7] ॥ ॰ ॥ भद्रा इत्याचोपसाप्रभृसामङ्गलेषु । अभद्रामद्राकरणं पुरुषम् । भद्राकृत्य ॥ केचिद् अभद्रां भद्रां कृत्वेति विग्रहे विभक्तिमुच्चा रयन्ति ॥ ॥ सर्वेकृत्य चौक पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थ । यदा । सर्वे कृत्य वदति । समयोजन कृत्वा वदतीत्यर्थ । यथा किरातपद्ये[8] ।

भावाकृतेऽपि नवकंठति दिव्युपानाम्[9]
उष्णकृतोऽपि यशोऽदमाकरासे[10] ।

---

१ ? माषाद्दायोधिदिरिस A । मा षाद्दायो धुरिस B । माषाद्दायो रित्य॰ C F माषाद्दायो धुरित D cf P L A 74 V

२ सामर्थे A माहित्यायर्थे D

३ न चाचिन्ता कृत्वा चिन्ता । A म चा चिन्ता कृत्वा C चिन्ता कृत्वा चिन्ताकृत्य D

४ रोचनेति तु A

५ धमक्य A । धतक्य D

६ मिथ्याकृत्वा॰ A D । मिथ्याकृत B F । मिथ्याकृतय C । ... omit D.

७ इति वामन D

८ किरातपद्य D । f p. ८० and ६

९ भावाकृत्यात D

१० उष्णकृतोऽविपवि यतोऽदद॰ D । विविविभिन्नकृदना F

आस्थाकृता. कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थे-[1]
कृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नौकृत्य । अग्नौ कृत्वा ।

अग्नौकृतामथ ऊतैरुदकंकृदग्राव्
आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम्[2] ॥

अग्नाविति तेच्छन्ते शाकटायनः ॥*॥ अमा । इति रहःसमवायसयोगसामर्थ्येषु । अमाकृत्य ॥*॥ अद्धाकृत्य । यथा ।

शीतंकृदर्चिषि तटीमपराम्बुधेः स-
सर्याचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम्[3] ।
प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्तम्
अद्धाकृतेव वियता सरसि स्खलच्छ्रीम्[4] ॥

प्राजरुहा । इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः[5] ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥*॥ उदककृत्य ॥*॥ विसहने । प्रसहनेवत् ॥*॥ मिथ्याकृत्य[6] ॥*॥ आर्द्रकृत्य ॥ आर्द्रे । इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रेकृत्य ॥*॥ आस्था । इत्यादरे प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥*॥ प्राजर्या । इति बीजर्यावत्[7] ॥ प्राजुरा । इत्यपि शाकटायनः[8] ॥*॥ चिन्ताकृताश्रितहितोरिविकम्पनेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकपने[9] प्रकपने

---

१ आस्थाकृता कृत० A, आवि कृता. कृत० D

२ उदकैकृदंग्राचार्द्रकृते A, उदककृर्षदावर्थेकृते० C, ०कृदंग्रावार्द्रकते विहवने० D, अर्थेकृते वि० B, कृदग्रावर्थेकृते० F

३ तटीमपरांवुधि. ससर्था विकर्षति० C

४ मुहूर्त्तमद्दार्त्तमद्धाकृतेव० C, मुहूर्त्तमद्धाकृतेव० A, ०कोकयुगैर्मुहूर्त्तमद्धाकृतेव वियता सरति स्ख० F

५ पर्यन्यो० B, पर्यान्या० C, ०कृत्य निवृत्त D

६ उदककृत्या उत्साहनेवृत्य मिथ्याकृत्य D

७ आजर्येति० C

८ प्राजरा० C, D om अपि

९ ? विकंपने A C F, C F प्रकपने

वैरूप्ये। विकषणे हिंसायाम्। प्रकषणे[1] सताप इत्यन्ये। इत्यादि॥ विहसनेशाय॥०॥ मोतकाय॥ मोतमनारर इति शाकटायन॥० वत्र। इत्यस्मात्ये। वर्मेकाय॥०॥ मातुष्काय॥०॥

विकषणेप्रभृतीनामेजन्तत्व[2] लवणप्रभृतीनां मान्तत्वं च गणपाठ सामर्थ्यादेव। अथवा। एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च निपाता॥ चाक्षिताभावे। चाक्षी कृत्वा। मन्ती कृत्वा तव तावत नीत्यादि स्यात्॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन पर्यङ्कमनस्त्रियर्याप्रभृतयो द्रष्टव्या॥८८॥ इति साक्षादादि॥

स्युर्याजकोवर्तककर्तृकारकाः
प्रयोजकोत्सादकभर्तृवर्तकाः।
अध्यापकस्थापकगोभूपूजकास्
तुर्ये परेश्वारकवेषकाविमौ[3]॥ ९९॥

याजकादिभिः षष्ठ्यन्तं सुबन्तं पदम् याजकादिभिरिक्तैरेव समस्यते। स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति॥०॥ ब्राह्मणानां याजकः। ब्राह्मणयाजकः। याजयिता॥०॥ शरीरस्योद्वर्तकः। शरीरोद्वर्तकः॥०॥ प्रयत्नस्य सर्वकर्तारम्[4]॥०॥ धर्मस्य कारकः। धर्मकारकः॥ ॥ तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति सम कथ्यते[5]॥०॥ रिपूणामुत्सादकः। रिपूत्सादकः॥ इह अपवादत्व तात्पूर्व। कपिथस्योच्चारकः। कपित्थोच्चारकः इति शाकटायनः॥०॥ भुवो भर्ता। भूभर्ता॥०॥ वर्तयतीति वर्तकः। भाष्यस्य वर्तकः। भाष्यवर्तकः॥ ॥ पुष्पाणामस्थापकः। पुष्पा

[1] विकषणे हिंसायां प्रकषणे F
[2] विकषणेप्र A B C.
[3] D corr मोभपूज°, परीचारकवे चकावसौ C.
[4] Beginning of Trilochanadâsa's Kâtantravṛittipañjikâ; cf. Kât. p. 496.
[5] Sisup. 2, 71.

ध्यापकः ॥ * ॥ स्नापयतीति स्नापकः । राज्ञः स्नापकः । राजस्नापकः ॥ * ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः ॥ ॥ साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ * ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ * ॥ परिचरतीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ * ॥ परिवेवेष्टि । परिवेषकः । राज्ञः परिवेषकः । राजपरिवेषकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेषकः । घृतपरिवेषकः ॥ ९९ ॥

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।
होता द्वि त्रि च तीयान्तं तुरीयोऽपि[1] सतां मतः ॥ १०० ॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तीनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ * ॥ आत्मनश्चतुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ * ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ * ॥ चौरस्य होता । चौरहोता ॥ * ॥ राज्ञो द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञस्तृतीयः । राजतृतीयः ॥ राज्ञस्तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन द्वितीयतृतीयेत्यादि[2] सूत्रं बृहत्तन्त्रे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।
ये कान्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदीपकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्तरीति प्रतिषेधे[3] प्राप्ते पाठः ॥ १०० ॥ इति याजकादिः ॥

शौण्ड्यादौ निपुणचपलौ पण्डितान्तःप्रवीणाः[4]
स्यात् संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

---

१ चतुर्थोऽपि F
२ Pân ii 2, 3.
३ निषेधे C D
४ पंडितोतप्रवीणाः F., °प्रवीणा C

सप्तध्यानप्रवणाविदिता[1] सारगुर्वायसा स्यु[2]
सिद्धो यन्ध कटकविरसौ शेखर गुष्कपक्षौ[3] ॥ १०१ ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभि सह सप्तमी शौण्डैरित्यनेन वा समस्यते। स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अक्षेषु प्रसक्त [4] शौण्ड । अक्षशौण्ड ॥ इत्थी प्रसक्तक्रियायाः[4] अन्तर्भाव शौण्ड प्रवीण । यथा पण्डितश्री सागरचन्द्रस्य[5] ।

द्रव्याश्रया शौजयसिंहदेव[6] गुणा कथादेव मतर्पिचौता ।
मया पुन पण्डितरागशौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि[7] ॥
यद्यपि शौण्डशब्दो मद्ये रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भण्यते तुल्यसत्तो वा ॥

पानशौण्ड प्रिय नेता मात्यन्तीनसमुत्सवा [8] ॥

इति मुख्यार्थोऽपि[9] समासभाक् ॥ ० ॥ अक्षध्यान ॥ ० ॥ व्यापारनि पुण ॥ ० ॥ वाग्चपल ॥ ० ॥ रणपण्डित ॥ ० ॥ ते नाक्षिवेरान्तरप पिनन्त[10] । न चैतत् षष्ठीसमासेन सिध्यतीति मन्तव्यं प्रतिपत्तुमर्थभेदात् । न ह्यर्थेऽस्मद् अर्थवक्षास्मदिति चेत्कोऽर्थः । किं चाव्ययताल्पषष्ठीसमा सप्रतिषेध ॥ श्रीभोजस्तु मातरयम् पपाठ ॥ ० ॥ मासप्रवीण । शाक टायनस्तु । अर्थप्रवीण[11] । अर्थविषये निपुण इत्यर्थ ॥ ॥ छोक

1 मध्यध्यान॰ E.; मध्याध्यान F; मध्यध्यानं C.; सुध्यध्यान D; मध्य नविदिता (!) MSS
2 गुर्वायसाव E.; यायास (D
3 गुष्कपक्षौ B
4 प्रसक्त A D
5 The D F; पंडिते; सागरचं द्रस्य A पंडितस्य सागर॰ C.; पंडित रामचंद्रस्य (corr. from ॰सागरचंद्रस्य) D.
6 श्रीपुतसिंहदेव F
7 ॰र्थीकृतो गुणाश्रयद्रव्यमपि व्यधा यि D and om the first half śloka.
8 Bhaṭṭik. 5, 10; पौरंधिर्व MSS.; ? मात्यंतीना समु॰ A. B. D F; मैतान्तीना समु॰ C.
9 मुख्योऽपि A.
10 Shep. 2, 81; [नाविधैवा edn.]
11 ? अर्थप्रवीण A. B.

सवीतः ॥ * ॥ सेवाकुशलः ॥ * ॥ अचकितवः ॥ * ॥ जिनवचनाधीनः[1]। अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात् तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा खप्रत्ययान्तो बोद्धव्यः ॥ अथवा । अधिगत इनम्[2]। अधिगत इनोऽनेनेति वा । अधीनः । यथा लोकाधीनः[3] ॥ * ॥ अचधूर्तः ॥ * ॥ विबुधप्रधानम् ॥ * ॥ कार्यसव्य[4] । कार्यविषयेऽनिपुण[5] इत्यर्थः ॥ * ॥ कर्मध्यानः । कर्मसु युक्त इत्यर्थः[6] ॥ * ॥ पृथिवीप्रणवः[7] ॥ * ॥ पृथिवीविदितः ॥ * ॥ त्वचिसारः ॥ * ॥ मध्येगुरुः ॥ * ॥ कायायसः । कायविषय[8] औदरिक इत्यर्थः ॥ * ॥ काम्पिल्यसिद्धः ॥ * ॥ चक्रबन्धः ॥ * ॥ हस्तकटकः ॥ * ॥ अवसानविरसः ॥ * ॥ शिरःशेखरः ॥ * ॥ छायाशुष्कः ॥ * ॥ कुम्भीपक्वः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन व्यवहारपटुः । आतपरमणीय[9] इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥ इति शौण्डादिः ॥

ञ्युन्तात्पात्रात्समितबहुलौ[10] गेहगोष्ठात्प्रगल्भ-
क्ष्वेडिन्नर्दिन्विजितिपटवः पण्डितव्याडशूराः ।
गर्भाच्छूरः सुहितसहितस्तृप्तदृप्तौ च धीरः
पिण्डीशूरो व्रणकृमिरथो कूपमण्डूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते । क्षेपे गम्यमाने पा-

१ जितनवच° A, जन° B F, गज°C
२ इन इति C, अधिगतमिनो D
३ यतो लो° A, om C
४ ? कार्यसव्य A, कार्य मध्य B, कार्यमध्य C, कार्यभव्य D, °भव्य. F
५ अनिपुण A, orig D, °येनिपुण B C F
६ ? कर्मव्यान ।° A, °कर्मयुक्त C, कर्मसु शक्तः D, कर्मसु व्यक्त° F
७ Thus B C D F, पृथिवीप्रवीण. A—Correct प्रणव for the conjectured प्रवण in sl 101 [? Prof Roth says 'Might be a drum in the ground (cf पणव) i e a hole covered over with boards to be beaten upon, cf उपरव,' Prof Weber 'As it were a drum standing on the ground (& hence not sounding), cf Hâla Sapt 256 in Zeitsch D M Ges 28, p 412, 1 1']
८ कार्यायस ° A F, om D, कार्यविषये A D F, °उदरिक°C, औदारिक°B
९ व्यवहारपटुतरातपरमणीय F
१० Kâś V ii 1,48 ed पात्रेसंमितादि, MSS both readings, here ag metre

चेषमितादयोऽपमित्यनेनायमेव निपातित समासो भवति साम्यः। क्षमतादिति यथासमर्थं सर्वत्र संबध्यते ॥ ० ॥ पात्रेसमिता । अपचित चीरा धेनुर्या सा पात्रसमितिमात्रपर्यवसितव्यापारा सत्येवमुच्यते । तद्वदन्योऽपि च फलविकलव्यापाराडम्बर स तदुपमानात्तथा वा च्यो यथा यथा करकुटी चैव इति ॥ ० ॥ पात्रे भाजनेन समटनात्[1] चीरादिफलविकला । पात्रेबहुला । शेषार्थं पूर्ववत् ॥ अथवा । पात्र एव समिता मिलिता [2]। पात्र एव बहुला प्रचुरा । साम्यत्र कार्ये पात्रमन्येन व्यापर्यालोचनं लक्ष्यते ॥ ० ॥ गेह एव प्रगल्भः । गेहेप्रगल्भः ॥ एवं गोष्ठेप्रगल्भः ॥ ० ॥ गेह एव क्ष्वेडति विक्रमं दर्शयति । अन्यत्र भीरुः । गेहेक्ष्वेडी ॥ गोष्ठेक्ष्वेडी[3] ॥ ० ॥ गेह एव शौर्याडम्बर[4] प्रकाशयन् । गेहेनर्दी । तदुपलक्षितरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गोष्ठेनर्दी ॥ ॥ विजितमनेन । विजिती । यद्वा । विजितमस्यास्तीति विजिती ॥ गेह एव विजयते न प्रधुमध्ये । गेहेविजिती ॥ एवं गोष्ठेविजिती[5] ॥ ० ॥ एवं गेहेपटु । गोष्ठेपटु ॥ ० ॥ गेहेपण्डित । गोष्ठेपण्डित ॥ ० ॥ गेहेव्याड । गोष्ठेव्याड ॥ ० ॥ गेहेशूर । गोष्ठेशूर ॥ ० ॥ गर्भ एव शूरः । गर्भाद्विनिःसृत्य भीरुः । गर्भेशूर ॥ ० ॥ गर्भ एव सुखितो न तु बहिर्निःसृत । गर्भेसुखित ॥ ० ॥ गर्भ एव दृप्त समाचारहृतेनाहारेण ततो निःसृत्य न कदाचिदुदरपूरं लभतामिति[6]। गर्भेदृप्तो दरिद्र ॥ ० ॥ गर्भ एव पुष्टो मातृशेषया मातुराश्यासनेन वा ततोऽन्यत्र निःशेषा । गर्भे

---

१ संघटनात् F

२ A om मिलिता

३ गेह एव क्ष्वेडति॰ गेहेक्ष्वेडी । गोष्ठेक्ष्वेडी corr D ; om. F

४ शौर्याडम्बर A. ; शौर्यडिम्बर C. ; शौर्यमर्याडम्बर corr D

५ गेहेविजिता॰ A. ; B. C. om. from गेह एव विजयते

६ समाचारहृतेना॰ and lacuna for कदाचिदुद D. ; समाचारहृतेनाहा॰ उदरपूरं लभतामिति A ; उदरं भूत तामिति F

दृप्तः ॥ अथवा गर्भसुहितादीनामयमर्थः । योऽलीकाभिमानित्वाद-नुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥ * ॥ गर्भ एव धीरो गर्भाह्निःसृतस्त्वपलः । गर्भेधीरः ॥ * ॥ पिण्ड्यां खादितव्ये वस्तुनि शूरः । कलहवर्धनादिकं कृत्वा खादितव्यं खादत्यन्यत्र[1] कार्यान्तरे निर्विक्रमः स पिण्डीशूरः ॥ * ॥ व्रणमध्य एव कृमिः[2] । व्रणकृमिः । अल्पदृश्वा ॥ कृमिशब्दः संयोगादिः संयोगविकलोऽप्यस्ति । उदुम्बरे कृमिरिव । उदुम्बरकृमिः[3] । तस्मादृसादिशिष्टं रसमन्यं न वेत्ति स एवमुच्यत इति वाम्भिदाह ॥ * ॥ कूपे मण्डूक इव । कूपमण्डूकः । ततोऽन्यज्जलस्थानं सरः समुद्रं वाऽधिकं न पश्यति । तद्वदन्यः पुरुषो ग्रामे नगरे वा शास्त्रे वा प्रतिबद्धः ।[4] ततोऽन्यन्न पश्यति विशिष्टं स एवमुच्यते ॥ १०२ ॥

गेहेनन्दी गृहकलविङ्को गेहेमेह्याखनिकबकौ च[5] ।
गेहेवादी ननु नगरस्था ज्ञेयः कर्णेटिरिटिरयासौ[6] ॥ १०३ ॥

गेह एव नन्दति । गेहेनन्दी ॥ गेहेनर्दीत्यपि कश्चित्[7] ॥ * ॥ गृहे कलविङ्क इव । गृहकलविङ्कः ॥ * ॥ गेह एव मेही । गेहेमेही । य आवश्यकार्थमपि बहिर्न निर्गच्छति भोजन एव च संरभते स एवमुच्यते[8] ॥ * ॥ आखनिको जलस्रोतः खात[9] तस्मिन् बक इव । आख-

---

१ वादत्यन्यच A, खादितव्यं । खादितव्य खादत्य° C, खादना[द suppl] न्यच D

२ F throughout क्रिमि, C कृमि, A. B D now क्रिमि now छमि

३ संयोगादि संयोग° A, C om उदुम्बरे कृमिरिव, संयोगादिश्छन्दो भगभयाच दर्शित अथ च वङ्गेषु पसकेषु (lacuna of 3 syll) ष्टो (lac of 11 s) दुम्बरकृमिः । D

४ पुरुषो न ग्रामे° B, शास्त्रे वा प्रसिद्धनिर्बन्धस्ततोऽन्यतोऽन्यन्न पश्यति° D

५ गेहेमेत्याखनिकवाकौ च A

६ टिरटिरयासौ E.

७ गेहेनत्तीत्यपि° B C, गेहेनर्त्ती आवृत्त्या द्रष्टव्यं । D

८ बहिर्न्निर्गच्छति° A., C om संरभते

९ वातं A, पूरोषात D

निकषक । यस्मिंश्चिदात्मीय आत्मनिके प्रभते तन्नयति नान्यत्र गच्छति तदन्योऽपि[१]। य आत्मीये एवे यत्किंचिदपि तन्नयति[२] नान्यत्र गच्छति स एवमुच्यते ॥ अपर आह । आत्मनिरेव । आत्मनिक । कुमारचर्ये च । सम्पत्तातनिषमरेभो[३] अथाधार उच्यते तस्मिन् मञ्च । आत्मनिकवच[४]। स हि अथामयकुड्यमनुभवमागुर्य घानेन संकुचितात्मा[५] मञ्चकरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ ० ॥ मेव एव दवनशीलो नान्यत्र । गेहेदाही ॥ ० ॥ नगरे चेव । नगरस्था एव उच्यते ॥ ० ॥ टिरिटिरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते ॥

मत्ता शब्द । श्रेया मत्ता मभवणपुत्रा ॥ १ १ ॥

कर्णेचुरचुरा[६] कूपकच्छपावटकच्छपा ।

गेहेमेली गृहासर्पो नगराक्काकवायसौ ॥ १०४ ॥

कर्णेचुरचुरा[७] चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति मत्यनुकरणम् । चुरचुरिति शब्दानुकरणम्[८]। तत्करोतीति पचाद्यच्प्रत्ययो निपातनसामर्थ्याद्दाऽलो न भवति[९]॥ शाकटायनस्तु कर्णेटिरिटिरि[१०] कर्णेचुरचुरित्याह । अनयोश्च व्याख्या । कर्णे किमपि जल्पिता यो

---

१ यदरन्योऽपि A.; D om. ऽपि

२ B. om. य; D om. यापि; F om. नान्यत्र गच्छति/

३ सम्पत्तातनिष° A.; सम्पत्तात-निपतम D; सम्पत्तात° नि° F

४ C. om. from यस्मिंश्चिदात्मीय°—

५ अथामय कुड्य° A.; °मनुभव मानुसंधानेनाभिसंकु° C.; °मथवा [मा suppl.] संकुचितपच° तदद° D

६ Thus B. C. E. F & Kāś. V. 3. 1, 48 ed. & MSS.; cf. Marāṭhī चुरचुरणें "to smart, tingle;" कर्णेचुरचुरा E; कर्णेचुरचुरा A.

७ कर्णेचुरचुरा B. C. F

८ चुरिति C.; शब्दानुकरणं D.

९ °चप्रत्ययो° D; ऽलौ न A.; सामर्थ्यादात्वं भवति F

१० कर्णेटिरिटिरि A.; कर्णेटिरि २ D

वति। नास्य विक्रम इति चेपः[1]। टिरिटिरि चुरुचुर्वित्यनुकरणशब्दौ[2] तदाकारिणि व्यवह्रियेते ॥ * ॥ कूपकच्छपावटकच्छपौ कूपमण्डूकवत् ॥ * ॥ गेह एव मिलनशीलो नान्यत्र। गेहेमेली ॥ * ॥ गृह एव सर्पः। गृहसर्पः[3]। दुष्ट इत्यर्थः ॥ * ॥ नगरे काक इव। नगरकाकः ॥ नगरे वायस इव। नगरवायसः ॥ स्वार्थनिष्ठः परवञ्चनानिपुण[4] उच्यते ॥ अथवा। नगरकाको न क्वचित्तिष्ठति सर्वमेव नगरं परिभ्रमति तद्वत्तत्रान्यत्र वाऽनवस्थितः पुरुष उच्यते ॥ १०४ ॥

मातरिपुरुषोदुम्बरमशकौ गेहेविचित्यपि प्रोक्तः।
श्रमणा प्रव्रजिताथो कुलटा पटुना च मृदुनापि ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषः। यः सदाचारं भिनत्ति स एवमुच्यते। यद्वा। मातरि पौरुषमवलम्बमानो मातरिपुरुषः। तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ पितरिशूर इत्यपि भोजः ॥ * ॥ उदुम्बरे मशक इव। उदुम्बरमशकः। अल्पदृश्वा[5] ॥ अथवा। उदुम्बरमशकोऽल्पप्राणः सुकुमारश्च। तादृशो यः स उदुम्बरमशकः[6] ॥ * ॥ विचितमनेन। विचिती। गेह एव विचिती। गेहेविचिती। अयमर्थः। गेहे स्थित्वेदं युक्तमिदमयुक्तमिति विचिनोति निरूपयति बुद्धिमत्तां[7] प्रकाशयति न सभामध्ये कार्ये वा स एवमुच्यते ॥ * ॥ एतेषां यथासंभवं गणपाठसामर्थ्यात् सप्त-

---

१ अनयोस्त्वाव्याख्या° जीवितनास्य° A., इति शेष. D, C om from टिरिटिरिः कर्णचुरु°

२ चुरुर्वित्य° A.

३ गृहेसर्प A

४ परवचना° C, परवचनान्निपुणपुण A., D corrupt.

५ अनन्यदृश D (and श्रीभोजः as usual for भोजः), C om. अल्पदृश्वा

६ तादृशो य° D, B C om from अथवा, A om अथवा

७ बुद्धिमतां B C, and omit इदमयुक्तं

स्या भक्षुव ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । उदपानमण्डूक इत्यादयो ऽनुवर्तव्या । ॥ ० ॥ इति पात्रेसमितादि ॥ ० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिर्विशेष्यैः[1] सह समस्यते । समासस्तु कर्मधारय ॥ श्राम्यतीति श्रमणा । कुमारी चासौ श्रमणा च । कुमारश्रमणा[2] ॥ ० ॥ कुमारप्रव्रजिता ॥ ० ॥ कुमारकुलटा ॥ ० ॥ कुमारश्चासौ पटुश्च । कुमारपटु ॥ ० ॥ कुमारमृदु ॥ १९ ॥

तापसीनिपुणादासीगर्भिण्यध्यापकाः स्मृताः ।
कुशलः पण्डितश्चाथ चपलश्चाभिरूपकः ॥ १०६ ॥

कुमारतापसी ॥ ॥ कुमारनिपुणा ॥ ० ॥ कुमारदासी ॥ ० ॥ कुमारगर्भिणी ॥ ॥ कुमाराध्यापक ॥ ॥ कुमारकुशल ॥ ० ॥ कुमारपण्डित ॥ ० ॥ कुमारचपल ॥ ० ॥ कुमाराभिरूपक ॥ ॥

लिङ्गपरस्य लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् कुमारशब्दः श्रमणादिभि[3] स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्गः सह समस्यते । पट्वादिभिस्त्वभिधेयलिङ्गैरलिङ्गः । तेन कुमारपट्वी । कुमारमृद्वी । इत्यादि सिद्धं भवति ॥ १०६ ॥ इति श्रमणादि ॥

किंशुकः किंवदन्ती स्यात् किंकिरातश्च किंनरः ।
किंपुरुषोऽथ किंदासः किंजल्काद्या बुधैर्मताः ॥ १०७ ॥

किंशब्दस्याप्रायुक्तस्वरूपाणां विषये बाधको भवति ॥ ॥ किंशुक । पलाश ॥ ॥ किंवदन्ती । जनश्रुति ॥ ० ॥ किंकिरात[4]

[1] श्रमणादि भिः A.D. । विशेष्ये F
[2] श्रमणा च A कुमारश्रमणा D
[3] श्रमणादिभि A.
[4] किंकरातश्च A. B. C
[5] किंपुरुषो च द्वावच D. E.
[6] किंकरात A. B. C

कुरण्टकः ॥ * ॥ किंनरः । मयुः ॥ * ॥ किंपुरुषः । स एव ॥ * ॥ किंदासः । राजर्षिः ॥ * ॥ किंजल्कः । पुष्परेणुः ॥

आद्यशब्दादन्ये[1] ऽपि द्रष्टव्याः । अयं च गणः श्रीभोजदेवाभिप्रायेण ॥ १०७ ॥ इति किंशुकादिः ॥

व्याघ्रः कुब्जामहिषरुरवः[2] कुञ्जरेन्दू वराहः
सिंहो वज्रं वृषभकलशौ चन्दनं पुण्डरीकः[3] ।
चन्द्रः कुम्भर्षभकिसलयं पल्लवस्त्वृक्षपद्मौ[4]
हस्तिश्वानावृषितरुवृका बिम्बमप्यत्र लक्ष्यम् ॥ १०८ ॥

सुबन्तं पदं केनचिद्गुणेन परार्थे प्रयुक्तैर्व्याघ्रादिभिः सह गौणैर्व्याघ्रैरित्यनेन समस्यते । समासः कर्मधारयसंज्ञो भवति ॥ * ॥ व्याघ्र इव । व्याघ्रः । पुरुषस्यासौ व्याघ्रश्च । पुरुषव्याघ्रः ॥ * ॥ स्त्रीकुब्जा[5] ॥ * ॥ पुरुषमहिषः ॥ * ॥ पुरुषरुरुः[6] ॥ * ॥ पुरुषकुञ्जरः ॥ * ॥ वदनेन्दुः[7] ॥ * ॥ पुरुषवराहः ॥ * ॥ पुरुषसिंहः ॥ * ॥ वाग्वज्रः ॥ * ॥ पुरुषवृषभः ॥ * ॥ कुचकलशौ ॥ * ॥ मुनिचन्दनः ॥ * ॥ मुखपुण्डरीकम्[8] ॥ * ॥ मुखचन्द्रः ॥ * ॥ स्तनकुम्भौ ॥ * ॥ पुरुषर्षभः[9] ॥ * ॥ करकिसलयम् ॥ * ॥ पाणिपल्लवः ॥ * ॥ पुरुषर्क्ष.[10] ॥ * ॥ पाणिपद्मम् ॥ * ॥ पुरुषहस्ती ॥ * ॥

---

१ आदिशब्दाद्° A B C F

२ व्याघ्रकुंभा° A, कुचा° B C D, कुंवा° E

३ कलसौ° A E, कलभौ° B, चदन.° F

४ ? पल्लवस्तुञ्जपद्मौ A B C E (!), पल्लस' कुंभपद्मौ F, पल्लास्कुजपद्मौ D (? °तुप or तुच्छ)

५ स्त्रीकुचा B C, स्त्रीकुचा A

६ पुरुषभीरु A, पुरुषरुभ. B, अत्पभीरु D

७ F adds पुरुषेदुरित्यपि

८ °पुंडरीक B C F

९ भरतऋषभ A, पुरुषऋषभ B C F

१० ? पुरुषतुल C, पुरुषर्क्षज (i e °ऋच = ऋच ?) D, पुरुषसुल. A., पुरुषर्जढ B, om F, see note ४

चामरस्या ॥०॥ राजान अथय इव । राजर्षेव ॥०॥ वैरं तदरिव समु बनात् । वैरतद' ।

मद्गुमूकस्य मूर्धं वि मदवैरतरो [illegible] [1] ॥

पुरुषव्याघ्र ॥०॥ घोटो घोटिव्यादिममिव ।

घोटेन रामो रामीऽभिन्नपुमनपुंसुना [2] ॥

व्याकृतिमयोऽयम् । तेन पुरुषव्याघ्र इत्यादयोऽपि भवन्ति [3] ॥ १०८ ॥ इति व्याघ्रादि ॥

श्रेणि पूगो निधननिपुणाभ्याख्याता पण्डितोऽथो [4]
मन्त्रो मुण्डो निचयचपलछविपाध्यापकाश्च ।
इन्द्रो देव कृपणविविधौ निर्धनोक्तौ पटुर्वा
राशिभूतश्रमणकुशला [5] कुन्दुम स्यावदान्य ॥ १०९ ॥

श्रेण्यादयः शब्दा अध्यन्ता कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते । समास कर्मधारयो भवति ॥०॥ अश्रेणय श्रेणय कृता । श्रेणि कृता पुरुषा ॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र ध्वजागतैरम्बुभिरम्बुराशि [6] ॥

अनिधनरूपा निधनरूपा कृता । निधनकृता [7] प्रभव ॥०॥ निपुणीकृता ॥०॥ आख्यानकृता ॥ पण्डितकृता ॥०॥ मन्त्रभिता ॥०॥ मुण्डसमाविता ॥०॥ निचयीकारिता ॥०॥ चपलाकृता ॥०॥ अभियमिता [8] ॥०॥ अध्यापकीकृता । अधीतेऽध्यापक इति प्रकटा

---

१ Sis. 2, 38; A. C. D om. the first pāda.

२ Sisup. 2, 14; रामीष D. C. F; °पुंपनपुंसना A. B. D.; °नपुंसना F; °पुंसनपुंसना C.

३ A. om. ऽपि; इत्यादयोऽपि भवति D.

४ पण्डितोऽर्थी D E.; पण्डितोपी F

५ श्रमणकुशला A.

६ Sisup. 3, 38.

७ अनिधनरूपा निधनकृता A.C.D.

८ अभियमिता A.; om. D.

ह्नजः ॥ * ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ * ॥ देवाम्नाताः । वेदेति रत्नमतिः ॥ * ॥ क्षपणाख्याताः ॥ * ॥ विशिप गृहम् । अविशिप विशिपं कृतम् । विशिपकृतम् ॥ भोजस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ * ॥ निर्धनोपकृताः ॥ * ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिञ्चा इत्यपरे[1] । ऊकावकल्पिताः ॥ * ॥ पटूक्ताः ॥ * ॥ राशिकल्पिताः ॥ * ॥ भूतनिराकृताः[2] ॥ * ॥ श्रमणविश्रुताः ॥ * ॥ कुशलाख्याताः ॥ * ॥ कु भूमिं दुनोति । कुन्दुः । उन्दुरः ।[3] तं मीनाति हिनस्ति । कुन्दुमो मार्जारः । कुन्दुमावकल्पिताः ॥ अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् । तस्मिन्मिनोतीति[4] कन्दुमः । अकन्दुमा. कन्दुमाः कृताः[5] । कन्दुमकृताः शालयः ॥ कुङ्कुमेति रत्नमतिः ॥ * ॥ वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः सबन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः श्रेणयो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यासीना इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृता । अचपलास्चपला इत्यपाकृताः । अभूता भूता इति निराकृता इति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः[6] ॥ १०९ ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।
आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः[7]
॥ ११० ॥

---

१ कलिंजा इत्यपरे B C, ओको° कलिंज इत्यपरे । ओकावकल्पिता. F

२ सूतनिराकृता. C, om A

३ कुंदुरुंदुरु. F, तं मिनोति° D, तं सीना हिनस्ति° A

४ कंदु पा° D, कदू पा° A, तन्मिनोतीति A D

५ °कंदूम° thrice A

६ तेन कृता इत्यादयो° A, तूलकृता. गणकृता इत्यादयो पि भवन्ति । अभूता भूता इति निराकृता इ° ॥ D

७ E om मत, C om the second half stanza, D om from कृतादयस्तु

अवकल्पितो निरूपितविहितोपाकृतसमाम्नाता[1] ।
आम्नातोदितघटितावघ्रातोदीरिताख्याता[2] ॥ १११ ॥

इति छत्रादि ॥

वृन्दारको वराहश्च नागकुञ्जरपुङ्गवाः ।
वृषभव्याघ्रशार्दूलहंससिंहर्षभादयः ॥ ११२ ॥

गौणार्थो वृन्दारकश्च । गोवृन्दारक ॥०॥ गृवराह ॥०॥ पुंनाग ॥०॥ गजकुञ्जर ॥०॥ मुनिपुङ्गव ॥०॥ रघुवृषभ ॥०॥ नरव्याघ्र ॥०॥ राजशार्दूल ॥०॥ राजहंस ॥०॥ पुरुषसिंह ॥०॥ भरतर्षभ[3] ॥

आदिग्रहणात् । भवतमालनिभश्च मत्सरोरित्यादयो[4]ऽपि भवन्ति ॥ ११२ ॥ इति वृन्दारकादि ॥

मतल्लिकोद्घमिचाः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः[5] ।
हस्तपाशतटाः पादः पाशीमचर्चिकादयः[6] ॥ ११३ ॥

गवमतल्लिका । गोमतल्लिका । यथा ।

सभावतोऽभ्यागतपूर्वतर्पका[7]
गिर्याववत्सस्य पुरो युयुत्सया ।
वर्णोद्वर्णा ज्वलतिचारु निर्यतीम्
परिभ्रमोरीच्त गोमतल्लिकाम् ॥

---

१ विहितोपकृता° स° E.; विहितोसमाकृता° स° B.; °कृता° समा° A. F against metre.

२ समातोदित° E.; आम्नातोदित घ्रातो ह्याघ्रातोदीरि° A.; °दीरिता° ख्याता° B. E. F; C. D om. the gaṇa kṛtādi.—[घात उपाहित and अर्पित though instanced in the comment on the gaṇasūtra, are not included in these stanzas.]

३ भरतवृषभ B. C. D

४ Comp. G. F

५ मतल्लिकोद्घ A. B. C. D.; °वि-चाः A.

६ °पाशतटा E.; हस्तपाशतटा° A.

७ Śiś. 12, 41; °पूर्वतर्पिका A.; °पूर्वतीर्थिका D.; B. C. F omit the whole stanza.

साध्वी गामपश्यदित्यर्थः ॥ * ॥ पुरुषोद्वः[1] ॥ * ॥ आर्यमिश्रा ॥ * ॥ गोप्रकाण्डम् ॥ * ॥ वचःस्थलम् ॥ * ॥ अश्वभित्ति[2] ॥ * ॥ केशहस्तः ॥ * ॥ केशपाशः ॥ * ॥ स्तनतटम् ॥ * ॥ तातपादाः ॥ * ॥ ..वंशपाली ॥ * ॥ गोमचर्चिका ॥

एत आविष्टलिङ्गत्वान्मतल्लिकादयोऽन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना[3] एव समानाधिकरणा भवन्ति । प्रशंसावचनत्व चैषां समास एवेति वाक्य न भवति[4] ॥ आदिग्रहणात् तमस्काण्डः । उरःकवाटः । कुमारीतल्लजकादयो भवन्ति[5] ॥ ११३ ॥ इति मतल्लिकादिः ॥

खसूचिखेटौ कितवोऽथ चौर-
मूर्खभ्रुवास्तस्करदुर्दुरूटौ[6] ।
धूर्तो विटः स्याद्धतकश्च भीरुश्
चेलश्च जाल्मापसदौ च धृष्टः[7] ॥ ११४ ॥

कुत्सितवाचिपदमेतैः[8] खसूच्यादिभिः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासः ॥ * ॥ वैयाकरणश्चासौ खसूची च । वैयाकरणखसूची । यः पदपदार्थनिर्णयं कर्तुमुचित पृष्टः सन् निष्प्रतिभत्वात्[9] खम् आकाश सूचयति स एवमुच्यते ॥ शाकटायनस्तु पृषोदरादित्वात् षत्वे खषू-

१ पुरुषोद्यः A B C D

२ अशभित्तिः A D

३ शब्देस्त्रिलिंगो॰ C, D corr अविसलिगत्वान्॰ शब्दवलाङ्गोपादाना, A cf note ५

४ प्रशंसावचनत्वे चैषां॰ F, C om from प्रशंसा॰

५ कुकुमारी । मतल्लिकादयो॰ C; A. om from केशपाशः

६ खसूचीखेटौ B C F against metre, ॰खेडौ कितवो च॰ C, मूर्खौ ध्रुवस्तस्कर॰ D, दुर्दुरूढौ D F

७ पूर्खो विटः ॰च वृष्णा.। D, ॰अपशदौ॰ B C, ॰दृष्ट. B C, ॰वृष्णा D, A om this śloka and the comment

८ कुत्सितपदभेदैः D (orig ॰मेतैः.)

९ निष्प्रतिपन्नत्वात् C, D corr ॰निर्णयमुत्सर्य पृष्टो नि.प्रतिभ. सन्

च्चाद[1] । वामनप्रभृतयस्तु खसूचिरित्याहु[2] ॥ ० ॥ मुनिखेट ॥ ० याज्ञिककितव ॥ ० ॥ कविचोर ॥ ० ॥ पाठकमूर्ख ॥ ० ॥ ब्राह्मणभुव जातिमात्रोपजीवी[3] ॥ ० ॥ रथकतस्कर ॥ ० ॥ मीमांसकदुर्दुरूट[4] मीमांसाध्ययनेन शौचाचारादिस्वपक्ष फलमनवाप्य[5] वेदविप्लावन धपापात्रधर्मानुष्ठाननिरतो नास्तिको जात इत्यर्थः ॥ ० ॥ मुनिधूर्त ॥ मुनिविट । शिरस्तुण्डमुण्डनदण्डादिमुनिवेषधारणाद्वैमानमनन पापात्मनाचारमवस्स एवमुच्यते[6] ॥ ० ॥ राजयक्तक ॥ ० ॥ वणि भीरु ॥ ० ॥ ब्राह्मणचेल ॥ ० ॥ ब्राह्मणबाल ॥ ० ॥ तापसापसद ॥ पाम्यष्ट[7] ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन काश्मीरकाष्ठपृष्ठ-श्रान्तपठर[8] इत्या दयो द्रष्टव्या ॥ एतच्च गणपदं श्रीभोजदेवाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् अन्यवैयाकरणमतेन सूत्राण्येतानि ॥ ११४ ॥ इति खसूच्यादि ॥

मयूराङ्गुल्यास्ताख्यातांसक प्रेहिवाणिजा[9] ।
काम्बोजायवनान्मुण्डोऽपि प्रेहिस्वागता तथा[10] ॥ ११५

मयूरव्यंसकादय समासा मयूरव्यंसकादयोऽश्चेत्यनेन[11] क

---

१ D. om. from वामनप्रभृत°; F om. यति

२ °तु खुचिरित्याहु C.; खसूचि रित्याहु D; cf. Kā.V on Pāṇ. II.1 53.

३ ब्राह्मणभुव° D; °जातिमात्रो पजीविर्दा । C.

४ °दुर्दुरूट: C.; दुर्दुरूट: F; D corr. दुर्दुरूट: युत शैमिनीयमिथ्याशी पि सन् फलमनवाप्य वेदविप्लवनपा- मा°

५ फलमनवाप्य° B C.

६ शिरस्तुण्डमुण्डादिमुनिधारणम B.; °मनपापात्मनाचारमवृत्त° D.

७ पामहट B. C. D.

८ श्रान्तस पठर B.; श्रान्तस पठ C.; काश्मीरकाष्ठ पृष्ठश्रान्तपठर D.

९ मयूराङ्गुल्यास्ताख्या° B.; मयूरव वणिजा E.; बाणिजा° D; प्रेहिवा° C

१० कम्बोजायवनान् C.; A om. the śloka and the comment to प्रेहि वाणि जायर्थि[गार्थ]

११ °व्यंसकादयश्चेत्यनेन D; C. om. from समासा to ऽश्चेत्

धारयसंज्ञा भवन्ति ॥ * ॥ विगता अंसा यस्य । व्यसकः । रमणीयाकारदेहनेपथ्योपेतत्वाद्[1] मयूरवन्मयूरः पुमान् । स चासौ व्यंसकश्च गाऊसाध्यव्यापारपुरुषकारविकल.[2] कश्चिदेव प्रतिक्षिप्यते ॥ यद्वा । व्यंसयति छलयतीति[3] व्यंसकः । स चासौ स च यो लुब्धकाना मयूरो गृहीतशिखो[4] ऽन्यान्मयूराञ्छलयति वञ्चयति स विप्रलम्भक उच्यते[5] ॥ * ॥ छत्त्रवद्व्यंसकः । छत्त्रव्यंसक. । छत्त्र हि प्रसारित सत् सुन्दराकारमाभाति स्वयं तु स्थातुमशक्तमन्येन प्रयत्नवता धार्यते । एवमन्योऽपि यः सदा परावष्टम्भवलस्थितिः सुन्दराकारोऽपि स एवमुच्यते ॥ * ॥ छात्त्रवद्व्यंसकः[6] । छात्त्रव्यंसक. । छात्त्रो हि यथा लब्धभिक्षामात्रवृत्तिकृतसंतोषो निर्व्यापारतया कार्यतो व्यंसकस्तद्वदन्योऽप्येवमुच्यते[7] ॥ छात्त्ररूपेण वञ्चको वा लोकस्य । छात्त्रव्यंसक' ॥ * ॥ कम्बोज इव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः ॥ यवन इव मुण्डः । यवनमुण्डः ॥ दीक्षितेन मुण्डितव्यम् । कम्बोजा यवनाश्च मुण्डा भवन्ति । एवमिमौ द्वयाा मुण्डावित्येकोऽर्थः ॥ * ॥ प्रेहि म्रियस्व वाणिजेति[8] यस्या सा प्रेहिवाणिजा । अपूर्वं इण् मरणे । यथा प्रेतः ॥ अन्ये त्वाहुः । प्रेहि । आदरेणागच्छेत्यर्थः[9] । स्त्रीलिङ्गत्वादाङ् निपातनादेवाकार इति केचित् ॥ * ॥ प्रेहि स्वागतमस्याम् । प्रेहिस्वागता ॥ ११५ ॥

---

१ °देहवेष[निपुण्योपलंभान् corr]D

२ वङ्कसाध्य° C F

३ वलयतीति B , व्यंसयतीति वलयति C

४ D corr, thus for orig गुहीतशिषो (? i e °शिखो)

५ विप्रलंभ उच्यते D

६ C om from छत्त्र हि

७ °मात्रवृत्तिः छतसतोषो निर्व्यापारतयार्यतो° D

८ प्रेहियस्व वा° C , प्रेहियस्व वाणियेति B , प्रेहि मृगयस्व° D

९ अदारणागच्छेत्यर्थः D , आगच्छे° F , A see p १५६ note ९

एह्यपेहि क्रियापूर्वा वाणिजा स्वागतापि च ।
द्वितीया विघसा चापि प्रघसा प्रकसा तथा[1] ॥ १७६ ॥

एहि वाणिजेति यस्यां स्त्रियो क्रियायां सा सा[2]। एहिवाणिजा। केचित् वाचामि गच्छन्ति[3] वाणिजा यस्यामिति विगृह्य निपातनादे विभाष ॥०॥ अपेहि । अपसर वाणिजेति यस्यां सा[4] । अपेहिवाणिजा ॥०॥ एवम् एहिस्वागता ॥ अपेहिस्वागता ॥०॥ एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया ॥०॥ एहिविघसा ॥ अपेहिविघसा ॥०॥ एहिप्रघसा । अपेहिप्रघसा[5] ॥०॥ एहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसं दूरमिति यस्याम् । अपेहिप्रकसा । इति तु शाकटायन[6] ॥ १७६ ॥

खाताखातकपीतापीतस्थिरकाकिंचननिपत्यरोहिण्य ।
आहरपूर्वाच्चेलावसनावनितास्तथा चिता[7] ॥ १७७ ॥

खाता खातीभूत अखातीभूत । खाताखातक ॥०॥ पीता पि रीभूत । पीतापीतक ॥०॥ न भवति किंचन कश्चित् किंचिदुपयुज्यत इत्यकिंचनं निघ्नोजनम[8] । निपातनान्मुमागम[9] । नास्य वा किंच नास्तीति । अकिंचनम् । अकिंचन[10] ।

अकिंचन सन् प्रभव स संपदामकिंचना[11] ॥

---

१ विघसा चापि प्रकसा विकसा तथा । C.; °विघसो चापि° F

२ एहि वाणिजेति यस्यां सा ; C.

३ वाचामि गच्छति° B.

४ C om. from एहिवाणिजा

५ C om. from एहिप्रघसा

६ अपेहिप्रकसा । दूरमिति यस्यां अपेहिविघसा इति° C.; B F om. तु

७ पूर्वा चेला° A.; आहरचेलापूर्वा चेला° C.; °पूर्वा चेला वसना वनिता तथा° E.

८ °कचिंचनमिघ्न° F

९ निपातनान्मुमागम D. (? B.).

१० Thus A.; B. C. D. om. अकिंचनः; F om. अकिंचनम्

११ ? अकिंचनमकिंचन B. C.; see next note.

न किंचनं नास्य वा किंचनमस्तीति[1] विग्रहेण किंचनशब्दोऽनव्ययोऽप्यस्तीति चन्द्रदुर्गाभिप्रायो लक्ष्यते ॥ * ॥ निपत्य भूमौ पतिता रोहिणी लोहिनी रक्ता भवति या सा निपत्यरोहिणी ॥ * ॥ आहर चेलमिति यस्या सा। आहरचेला[2] ॥ * ॥ एवम् आहरवसना ॥ * ॥ आहर वनितामिति यस्यां क्रियायां सा। आहरवनिता[3] ॥ * ॥ आहर विततं विस्तीर्णमिति यस्यां सा। आहरवितता[4] ॥ वितत जालमानाय इत्येके ॥ ११७ ॥

एहीडं पचलवणा प्रोहकपर्दा निकुच्यकर्णिश्च[5]।
उद्धमचूडेहियवं भुक्तासुहितोद्धरावसृजे ॥ ११८ ॥

इडा स्त्री। यथा। महती इला। महेला ॥ एहि। आगच्छ। इडे स्त्रीति यस्मिन्कर्मणि तद् एहीड विवाहादि कर्म। शास्त्राध्यायादिको वा ग्रन्थप्रविभागः ॥ अन्यपदार्थत्वेऽपि शब्दशक्तेर्नपुंसकत्वमेव ॥ * ॥ पच लवणमिति यस्या क्रियायां सा पचलवणा ॥ * ॥ प्रोह्यापनय कपर्दं केशकलापं वराटकं वेति यस्यां सा प्रोहकपर्दा[6] ॥ * ॥ निकुच्य कर्णौ धावति। निकुच्यकर्णिः[7] ॥ * ॥ उद्धमोत्क्षिप चूडामिति यस्यां सा।

---

१ समपदा अकिंचनो। न किंचम नास्य वा किंचनास्तीति D, ससम्पदां। अकिंचना। न० A, अकिंचना अकिंचनं नास्य वा० B, सपदां। अकिंचनं न किंचन० F, C om from किंचन क्वचित् to न किंचनं नास्य वा

२ आहार वेलमिति० आहारचेला A, व for च C

३ एव आहरवसन्या आहर वनिचमिति ०आहारवनिता A

४ आहार विततं० आहारवनिता A

५ एहिडं० E, प्रोहिकप० A B C, मोहि० D, ०कर्णिकास्र A, निकुच्यर्णिस C, कर्णिस E

६ प्रोह्यपनय० B C, मोहापनय० D, कपर्दं० A C, कपर्द्दं D, केसकलापं A, केशकलापे D, ०प्रोहिकपर्दा B C, मोहकपर्द्दा D

७ निकुच्यवर्णौ० A, निकुच्यकर्णौ धावर्णौ धावति० C

सहसपूर्वा । अभिभवनं निर्भयता वा वर्तते इत्यर्थः ॥ ० ॥ एहि यवेति यस्मिन्कर्मणि तद् एहियवम् । अन्यस्तु । एहि यवैरिति यस्मिन्कर्मणि स्यात् ॥ ० ॥ भुङ्क्ष्वसुखित । यो यस्मिन्कस्मिंश्चिदभिमतो भवति स एव भुज्यते ॥ ॥ उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यदा[1] । अवसृज देहीति यस्यां सा । उद्धरावसृजा ॥ ११८ ॥

उच्चावचमोहकटोच्चनीच
निश्चप्रचा कुन्दिविचक्षणा च[2] ।
विचप्रचा चाचपराचयुक्ता-
ऽकुतोभयाचोपचकादियीका ॥ ११९ ॥

उच्च च तदवच च । उदक् चावाक् चेति वा । उच्चावचम् । यथा ।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दोर्[3]
उच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उचितं चावचितं च । उच्चावचमित्यन्ये[4] ॥ ० ॥ मोह कटमिति यस्यां सा मोहकटा । मोहण वीरणाहे कटादिभावाय विरचना[5] ॥ ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद् उच्चनीचम् । उच्च च नीच चेति वा ॥ ० ॥ निश्चितं च प्रचितं च । निश्चप्रचम्[6] । निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा निश्चप्रचा ॥ निष्कुषितं च निश्चाय च । निश्चप्रचमिति केचित्[7] ॥ ॥

---

1 उद्धरकोष्ठाद्धा । B. ; उद्धर कोष्ठात् । corr D ; कोष्ठाद्धान्यदा C.
2 निश्चप्रचाचाच F. ; उच्चावच A. ; कटोच्चनीच° B ; कुन्दिवि C.
3 Śiś. 4, 46 ; इहेन्दोर् edd.
4 उचितं च चय D. C. D ; उच्चावचानि A.
5 मोहणं वारणादि C. ; मोहणं च पाहे कटादि D
6 B. om. from निश्चितं
7 निश्चयं च । A ; निश्चप्रचमिति B. ; च सायं च । C. ; निष्कुषितं निश्चप्रचमिति D

छती वेष्टने। छन्धि विशिष्टं विचक्षणमिति यस्यां सा छन्धिविचक्षणा ॥ शाकटायनस्तु। छन्धि विचिणीहीति यस्यां सा छन्धिविचिणा[1]। कर्णासविषया क्रिया। निपातनाद्धिलोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं चेत्याह ॥ * ॥ विक्षतं च प्रक्षतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा ॥ * ॥ आचितं च पराचितं च। आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च। आचपराचम्[2] ॥ * ॥ नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र। अकुतोभयम्।

अकुतोभयसंचाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते[3] ॥

आचितं चोपचितं च। आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्कर्मणि तद् आचोपचमित्यन्ये ॥ * ॥ कां दिशं व्रजामीति। कांदिशीकः। गणपाठसामर्थ्याट्टीकण्प्रत्ययः[4] ॥ ११९ ॥

उद्वपनिवपाथोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः।
अहमहमिकायहच्छोत्पचनिपचाः प्रोष्यपापीयान्[5]॥१२०॥

उद्वप निवपेति यस्यां सा। उद्वपनिवपा ॥ * ॥ उद्धम विधमेति यस्यां सा। उद्धमविधमा ॥ * ॥ अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः। आहोपुरुषिका[6]। मनोज्ञादित्वादकञ्[7] ॥ * ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा। इहपञ्चमी ॥ इहपञ्चमीशब्दसंपर्कात्प्रकरणमधिकारो वा। इहपञ्चमीत्यन्ये ॥ * ॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा। अहमहमिका। स्वार्थि-

---

१ सिचिणीहीति° छंन्धिविचणा A, विक्षणीहीति° कन्धिविक्षणा D, छंन्धि विचिविणीहि° छन्धिविचक्षणा F—Bö and Gaṇaratnâv have छन्तविचक्षणा, also Kâś V ed, but MSS I O 2440, Beng As Soc. छन्धिविचक्षणा [छंत छिंधि हि विचक्षणेति यस्यामभिधीयते सा छंतविचक्षणा। Gaṇaratnâv]

२ Gaṇaratnâv explains both ways

३ अकुतोभयं। सं° C, कुर्वते A D

४ °सामर्थ्यादीकक् D, कांदिशाक.। °आकण्प्र° C, °र्थ्यात् ढीकण्प्रत्यय. F

५ °निपचा प्रोष्यपापीयान् A., प्रोष्यपापीन् C

६ अहोपुरुषिका° A B, ऽहमित्यस्यां क्रियायां corr D

७ मनोज्ञादित्वादिति काश्चित् D, not mentioned in the *manojñâdi* 409 10

को मसर्षीयो वा काद्[1]। अत्र पूर्वम् अर्थ पूर्वे प्रवर्त इति विग्रह गवा यो[2]ऽवमवमिका। पृषोदरादित्वात्स्वभावादिरिति सुधाकर[3]॥०॥ या यच्छाऽभिप्राय[4]। यदृच्छा। स्वभावाद् यथेच्छमित्यर्थे इति[5]। यथा। यदृच्छयासूयति यस्तपस्यते[6]॥०॥ उत्पच निपचेति यस्यां कि यायां सा। उत्पचनिपचा॥ आख्यातमाख्यातेन सातत्य इति सातत्ये समास। अतातत्यार्थे एव पाठ[7]॥ अन्ये तु। उत्पच। आख्यातेष सगसमुदायो नाख्यातपदत्वेन गृह्यते॥०॥ पाप विद्यते यस्य स पापी।[8] बहूनां पापिनां मध्येऽतिशयेन पापी। पापीयान्॥ मोक्ष विमुक्तो भूत्वा पापीयान् विरूपक। यथा।

राघव मोक्षपापीयानसीति तमर्जिंचनम्[9]॥ १९॥

आख्यातेनाख्याते सातत्येऽन्यक्रियापदस्यार्थे।
कर्तरि च भूते हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये॥ १२१॥

आख्यात तिङन्तमाख्यातेन तिङन्तेन सह समस्यते। अन्यस्य क्रियापदस्यार्थे। अश्नीत पिबतेति सतत यस्यो भवन्ति यस्यां सत्यन नामादानक्रियायां सा। अश्नीतपिबता। अपिपरमाख्यातप्रतिरूप

1 स्वार्थे को म° D. C.; मसर्षीयो पाठ A.; स्वार्थको मसर्षीयो (corr ये) पाठ D; वा पाचायाठ B; वा पाठ. C. F [काद् (क + आद्) = काप् Vop 4 6]; cf. next page n. ८

2 °पूर्वमपर्सेते इति नमामे ; अर्थ पूर्वो इति D.

3 Thus corr D; सुधाकर MSS.; cf. p. ३९, note १७

4 यावच्छा अभिप्राय° A.; याहृच्छा अभि° C.; या यच्छा अभिप्राय यह च्छा अभिप्राय । D; याहृभी एवा ऽभिप्राय F

5 °त्यर्थवृत्ति A.; इत्यर्थे वृत्ति C

6 Kirāt. 14 21

7 C om. सातत्य इति; D. corr इति सातत्ये विधि असातत्यार्थ एव पाठ।

8 यस्या सा पापी A; यस्य वा पापी। °पापीयां C

9 Bhaṭṭik. 8, 91

काणामव्ययानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गता । अर्शआदित्वादाऽदन्तता[१] ॥ एवं खादतमोदता । गणपाठसामर्थ्यादतङ्[२] ॥ खादाचामाया को नाम कस्य न सहायः[३] ॥ पचतभृज्जतेत्यादि ॥ * ॥ ह्यन्त क्रियापदं कर्मणा ह्यन्तस्यैवाप्येन बहुलं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने । स च समासः कर्तारमाचष्टे ॥ जहि जोडं देवदत्त[४] यो वक्ताभीक्ष्णं सातत्येन ब्रवीति स वक्ता जहिजोडः[५] । एवम् उज्जहिजोडमित्यादि[६] ॥ पचौदनमिति बहुलवचनान्न भवति ॥ १२१ ॥

एहिरेयाहिराभिन्द्धिलवणोत्पत्यपाकलाः ।
स्यादहंपूर्विका प्रोहकर्दमाथोद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

एहि आगच्छ रे । याहि गच्छ रे । इति यस्या क्रियायां सा । एहिरेयाहिरा । गणपाठादात्वम् ॥ * ॥ भिन्द्धि लवणमिति यस्यां सा भिन्द्धिलवणा ॥ * ॥ उत्पत्य । आकाशे भूत्वा । या पाकला पाण्डुर्भवति सा । उत्पत्यपाकला । अत्र परकालक्रियाया अभावे क्त्वाप्रत्ययोऽपि । अनेनैव सूत्रेणैव पूर्वेष्वपि ॥ * ॥ अहं पूर्वम् अहं पूर्वमिति यस्यां सा[७] । अहंपूर्विका । काटी[८] पूर्ववत् ।

माहंपूर्विकया हि मे विदधतां सिंहासनाध्यासनम्[९] ॥

प्रोहापनय कर्दममिति यस्यां सा प्रोहकर्दमा ॥ * ॥ उद्धर किमपि द्रव्यमुत्सृजेति यस्यां सा । उद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

---

१ अर्शत्वादि° A , अर्थादिवद्दा° D

२ °अतट् C , अनङ् F

३ खोदा वामायां° C ; खादावामायां का नाम° B

४ अहि जौडं° B and orig D , देवदत्त । F (? right), D corr देवदत्त इति

५ जहिजौड. A B and orig D

६ उज्जहिजौड° A B and orig D

७ B C F only once अहं पूर्वं

८ कठो A D F., काटी B C , cf page १६२, note १

९ विदधता A., सिंहासनाध्यासिनं D

उत्पतनिपता श्यामा निषण्णपूर्वोन्मृजावमृजा¹।
ज्ञेया स्वर्हंप्रथमिका प्रोष्ठपदीह द्वितीये च ॥ १२३ ॥

उत्पत निपतेति यस्यां सा । उत्पतनिपता ॥ ० ॥ निषण्णा वर्ता श्यामा जाता । निषण्णश्यामा ॥ निषण्णश्यामेति[2] श्रीभोजः । अ विशेषणसमासे पूर्वपदानियमः स्यात्[3] ॥ ० ॥ उन्मृड्ढि अवमृड्ढीति यस्यां क्रियायां सा । उन्मृजावमृजा । अत एव निपातनादनयोरिह द्वित्व[4] साधु त्वम् ॥ ० ॥ अर्धं प्रथमो यस्यां सा । अर्धप्रथमिका ॥ ० ॥ प्रोष्ठ पादौ धावति । प्रोष्ठपदि[5] ॥ ० ॥ इह द्वितीयेति यस्यां क्रियायां सा । इहद्वितीया ॥ शाकटायनस्तु । अधपञ्चमो । अधद्वितीयेत्याह ॥ वामनमध तिमिरयमिति वचनात्परमो मयूरव्यंसक समासान्तर[6] न भवतीत्युक्तम् ॥ मोजस्तु[7] न चानेन समास इति वचनादयमन्येन चेह समस्त एवेत्याह । मयूरव्यंसकमिव इति ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन शाकपार्थिवप्रश्यामादयन्दसमासादविग्रहतयो[8] वेदितव्या ॥ १२२ ॥ इति मयूरव्यंसकादि ॥

दधिपयसी मधुसर्पिस्सर्पिर्मधुरामलक्ष्मणा ज्ञेया ।
स्वाध्यवसाने धर्मामेधे ब्रुक्साम वाग्मनसे ॥ १२४ ॥

न दधिपयआदीत्यादिना योगेन समाहारे प्राप्ते प्रतिषेधादितरेतरयोग एव भवति ॥ ० ॥ दधिपयसी ॥ ० ॥ मधुसर्पिषी ॥ ० ॥ सर्पिर्म-

१ °पूर्वोत्सृजावमृजा C.
२ श्यामामिति C.
३ विशेषणसमासे पूर्वपदानियम स्यात् A । °पदो नि° C.
४ अनयोरिह C.; °एतयोरिह F
५ प्रोष्ठपदी D
६ समासान्तर A
७ भोजस्तु D.
८ °प्रदानाय° A. (? B.); °प्रदा पन° D.; °विग्रहयो D.; °भूतयो ? A.

सुभौ ॥ * ॥ रामलक्ष्मणौ ॥ * ॥ आद्यवसाने ॥ * ॥ श्रद्धामेधे ॥ * ॥ ध्यक्षामे ॥ * ॥ वाङ्मनसे । यथा ।

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्
अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि[1] ॥

अस्मादेव गणपाठादेतयोः समासान्तः ॥ १२४ ॥

मेधादीक्षाश्रुतश्रद्धाध्ययनेभ्यस्तपः[2] परम् ।
प्रवर्ग्योपसदौ स्कन्दविशाखौ हरिवासवौ ॥ १२५ ॥

मेधातपसी ॥ * ॥ दीक्षातपसी ॥ * ॥ श्रुततपसी ॥ * ॥ श्रद्धातपसी ॥ * ॥ अध्ययनतपसी ॥ * ॥ शेष स्पष्टम् ॥ १२५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ सोमरुद्रौ नारदपर्वतौ ।
शुक्लकृष्णौ पितापुत्रौ ज्ञेयौ भीमार्जुनौ तथा ॥ १२६ ॥

मित्रावरुणौ मातापितरावथ कम्बलाश्वतरौ ।
सोलूखलमुसलाविह सपरिज्याकौशिकौ च गणे[3] ॥ १२७ ॥

सहोलूखलमुसलाभ्यां वर्तते सह परिज्याकौशिकाभ्या च[4] । उलूखलमुसले ॥ परिज्याकौशिकौ ॥ १२७ ॥

नरनारायणशिववैश्रवणा ब्रह्मप्रजापती चापि ।
अग्नीषोमाविध्मावर्हिर्याज्यानुवाक्याद्याः[5] ॥ १२८ ॥

---

१ See the whole stanza, p 4

२ Thus F, °श्रुताच्छ्रद्धाध्ययनाभ्यां तप B D E, °श्रुताश्रद्धाच्यवनाभ्यां° A, °श्रुतश्रद्धा° यनाभ्यां तप. C

३ शालूखलमुशला° A, °सपरिजाकौ° E, सपरज्या° B C F, गणौ B, काशिकाभ्यां च [C

४ परज्या° B F, सपरिज्या° A, C om from सहोलूखल

५ अग्निषोमा° C, द्ध्मवर्हि° नुवाकाद्या. F

एषोऽपि ग्रन्थ [1]। भाषाशब्द प्रकारे। तेन येषां लोक इतरेत रयोग[2] एव द्वन्द्वो दृश्यते तेषामिह पाठो भवति। यथा अश्वाश्वा विति ॥ १९८ ॥ इति दधिपयआदि ॥

गवाश्वाजाविकं कुब्जवामनं तु गवाविकम्।
दर्भशरं भ्रचपडालं स्त्रीकुमारं तृणोलपम्[3] ॥ १२१ ॥

पूर्वपदेप्यादिना सूत्रेण गवाश्वादीनां समाहार एव द्वन्द्वो भवति ॥ • ॥ गौश्च। अश्वश्च। गवाश्वम् ॥ • ॥ अजा च। अविकश्च। अजाविकम् ॥ अजश्च। अविका चेति वा[4] ॥ • ॥ कुब्जश्च वामनश्च[5]। कुब्जवामनम् ॥ अन्ये तु कुब्जाश्च स्त्रियो वामनाश्च स्त्रिय । अत एव अ मात्पुंभावे[6] कुब्जवामनमित्याहु ॥ • ॥ गौश्च। अविकश्च। गवाविकम् ॥ • ॥ दर्भश्च शरश्च। दर्भशरम् ॥ • ॥ भा च चण्डालश्च। भचण्डा लम्[7]। शाश्वतिकवैराभावे समाहार । चण्डालपरिग्रहीतानामे भूना सहैकपात्रस्नानम्[8] ॥ • ॥ स्त्रियश्च कुमाराश्च। स्त्रीकुमारम् ॥ अन्ये तु स्त्रियश्च कुमार्यश्च। उत्तरपदस्यात एव निपातनाद् ईकार निवृत्तौ स्त्रीकुमारमित्याहु ॥ • ॥ तृणानि च। उलपाश्च। तृणो लपम् ॥ १२८ ॥

---

१ एषो विस्तर° B C.

२ A. om from रेतरयोग to ślok 130, but (probably from confusion of leaves) inserts here passage from Kārikā ātarīya ।आयपाद° II पूर्व [illegible] om

३ दभशर खच C [illegible] मपाडाल° तृणोलुप [illegible] A [illegible]

४ अजाचाविकायेति वा D

५ वामने च D

६ °पुंवद्भावे D

७ चांडालश्च चण्डाल° [illegible] चंडाल C.—[illegible] चण्डाल° B. K. [illegible] चण्डाल°

८ चांडालपरि° [illegible] शुना सह° [illegible] शुना

दासीदासाजैडकदासीमाणवकपुत्रपौत्राणि ।
कुब्जकिरातोष्ट्रखरे मूत्रपुरीषं यकृन्मेदः[1] ॥ १३० ॥

दासी च दासश्च । दासीदासम् ॥ १ ॥ अजश्च । अजा च वा । एडकश्च । अजैडकम् ॥ २ ॥ दास्याश्च माणवकस्य । दासीमाणवकम् ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः[2] ॥

स्वार्थिकश्च कः ॥ अन्ये दासीमाणवमित्येव पठन्ति[3] ॥ ३ ॥ पुत्रस्य पौत्रस्य । पुत्रपौत्रम् ॥ ४ ॥ कुब्जश्च किरातस्य । कुब्जकिरातम् ॥ कुब्जास्य कैरातकाश्च । कुब्जकैरातकम् । किराता जनपदः । तत्र भवाः कैरातका इति शाकटायनः ॥ विश्रान्तन्यासस्तु किरात एव कैरातो म्लेच्छ इत्याह ॥ ५ ॥ उष्ट्रस्य खरस्य । उष्ट्रखरम् ॥ ६ ॥ मूत्रं च पुरीषं च । मूत्रपुरीषम् ॥ ७ ॥ यकृच्च मेदश्च । यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

अर्जुनपुरुषं शाटीपट्टिकम्[4] उष्ट्रशशमूत्रशकृती च ।
भागवतीभागवतं तृणकाष्ठकुटीकुटे चापि ॥ १३१ ॥

अर्जुनस्य पुरुषस्य । अर्जुनपुरुषम् ॥ अर्जुनपुरुष इति[5] शाकटायनः ॥ १ ॥ शाटी च पट्टिका च । शाटीपट्टिकम्[6] ॥ शाटीप्रच्छद-

---

१ A om this sloka and comment

२ Kârikâ to Pan II 1, 161

३ दासीमाणवकमित्येव॰ D

४ Thus D E (D orig ॰पच्छिक), ॰पिच्छिक॰ B, पच्छिक॰ C, पत्यिक॰ F, A om text and comm to मूत्र च शकृच्च

५ ? अर्जुन B C F, अर्ज्जुनपुरुषमिति D, अर्जुनशिरीष Kâs V II 4, 11, ॰शिरीषं । ॰पुरुष Bö, अर्जुनश्च शिरीष चार्जुनशिरीषम् । द्वावपि वृक्षविशेषवाचिनौ ॥ अर्जुन पार्थ पुरुषो वासुदेव अर्जुनपुरुषम । यद्वा अर्जुन. सप्तच्छद पुरुष पुन्नाग । Ganaratnâv

६ Thus D corr from orig पच्छिका॰ पच्छिकं, पच्छिका च शाटीपच्छिक B and (क) C, पत्यिका च शाटीपत्यिक F, शाटीपिच्छकं Kas V II 4, 11 ed (॰पट्टिकं MS I O 2440, ॰प्रापकंद,(!) MS Beng As Soc.), शाटीपटीरं । शाटीप्रच्छद । शाटीपट्टिक Bö, Ganaratnâv has शाटीपट्टिकं & ॰प्रच्छद

मिति भोज [१] ॥ ० ॥ अभ्रञ्च मघञ्च । अभ्रमघम् ॥ ० ॥ मूर्वं च मञ्चञ्च । मूर्वमञ्चम् ॥ ० ॥ भगवान्देवताऽस्या । भगवत इयं वा । भागवती । भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ॥ ० ॥ दर्भं च काष्ठं च । दर्भकाष्ठम् ॥ ० ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम् [२] । कश्चित् कुटी पाणा । कुटी पाणः । कुटी च कुटश्च । कुटीकुटमित्याह [३] ॥ १११ ॥

मांसशोणितशब्दोऽपि दर्भपूतीकसंयुतः ।
बालवृद्धं बुधैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात् [४] ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ ० ॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भपूतीकम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह [५] ॥ ० ॥ बालश्च वृद्धश्च । बालवृद्धम् ॥ ० ॥ याजकश्च । उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ [६] । गोऽश्वम् [६] ॥ निपातनार्थं गण ॥ १२२ ॥ इति गवाश्वादि ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलं
कटोलगण्डोलकटालकाश्च [७] ।
गण्डोलकाली च कपोतगण्डी
कण्डोलकाण्डोलकजालपुत्री [८] ॥ १३३ ॥

पारस्कारस्कारादेर्गुणित्यनेन कस्कादेर्गणितमाकृति समासान्तो न

१ मीभोज D

२ कुटीकुटी A.—कुटा कुमदासी कुट कुम । यथा कुटी पर्णशाला कुटो गृहम् । Gaparatnd

३ कुटी पण । कुटा च कुटश्च कुट मित्याह । C.

४ बालवृद्ध तु ९ मिपसु A.

५ दर्भश्च पूतीकं च दर्भपूतीकम् । वामनस्तु दर्भपूतीकमित्याह । D. F—पूतिक (पूतिका वनौषधिविशेषो वा वामनस्तु प्रतिनिधिविशेषोपादीयते Gaparatnd

६ गौश्वाश्च गोश्वं C.; गौश्वौ F

७ कुसूलं A. B. C.; कुसूलकटो॰ F; कटोलकंडोलकटो॰ A.

८ च for च॰ कंडोलकंडलपुत्री C.; कण्डोलकाण्डोलक D.

भवति ॥ * ॥ हस्तिन इव पादावस्य । असौ हस्तिपादः ॥ * ॥ महेलापादः ॥ * ॥ गणिकापादः ॥ * ॥ कुसूलपादः[१] ॥ * ॥ कटोलपादः ॥ * ॥ गण्डोलपादः ॥ * ॥ कटोलकपादः ॥ * ॥ गण्डोलकपादः ॥ * ॥ अजपादः ॥ * ॥ कपोतपादः ॥ * ॥ गण्डस्येव पादावस्य । गण्डपादः ॥ * ॥ कण्डोलमिव पादावस्य । कण्डोलपादः ॥ * ॥ कण्डोलक इव पादावस्य । कण्डोलकपादः[२] ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः[३] ॥ * ॥ जालपादः ॥ १३३ ॥ इति हस्त्यादिः ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी-[४]
द्रोणीसूचीमुनिशुचिशकृत्कृष्णजालार्द्रनज्भ्यः[५] ।
सूत्राष्टभ्यां कुणिगुणनिरः सूकराद्वैः षपश्च[६]
ड्यन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥ १३४ ॥

कुम्भाविव पादावस्याः । कुम्भपदी ॥ * ॥ स्थूणापदी ॥ * ॥ शत पादा यस्याः । शतपदी । खर्जूरकजन्तुः[७] ॥ * ॥ विगतौ पादौ यस्याः । विपदी ॥ * ॥ कलशीव[८] पादावस्याः । कलशीपदी[९] ॥ * ॥ विष्णोरिव पादावस्याः । विष्णुपदी ॥ * ॥ एवं गोधापदी ॥ * ॥ एकः पादो यस्याः । एकपदी ॥ केचिन्न पठन्ति ।[१०] एकपादित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते ॥ अन्ये

---

१ कुशूलपादः A B C F

२ कडोलकमिव॰ F, om D

३ गंडोलगडोलक । शब्दाव॰ A, गंडोलगंडोलशब्दाव॰ B — ह एव for अपि, Kâś V ed has गण्डोल । गण्डोलक । [and कटोल for which MS I O 2440 कुद्दाल (as Ganaratnâ), MS Beng As Soc पटोल] Besides the above three couples of words (also Bö), Ganaratnâ has कंटोल, कंटोलक

४ कलसी॰ A B C

५ सकृत् for शकृत् A C F

६ शूकर॰ A B C, शूकराद्वै ॰ F

७ ॰तनु or तन्तु A, ॰तरु B C, कर्जुरकतनु F, खरकतनु D — शतपदी ओषधिविशेषो जन्तुविशेषो वा । Ganaratna

८ कलसीव MSS

९ कलसी twice B C D, once A F

१० D corr केचित्तु पठन्ति एकपदा इत्यपोह॰ D

तु यथास्मिन्ममानुष्ठातेरिष्टैकभिसन्धे[१] त्रिकम्प यथयस्मि ॥ ॥ दासी
पदी ॥०॥ द्रोणीपदी ॥०॥ सूचीपदी[२] ॥०॥ मुनिपदी ॥ ॥ शुची
पविशौ पादौ यस्या । शुचिपदी[३] ॥०॥ प्रकृतपादौ यस्या । प्रकृत
दी[४] ॥०॥ कृष्णौ पादौ यस्या । कृष्णपदी ॥०॥ जालमिव पादौ
यस्या । जालपदी ॥०॥ आर्द्रौ पादौ यस्या । आर्द्रपदी ॥०॥ षवि
धमाना पादा यस्या । षपदी ॥०॥ त्रिपदी । यथा । त्रिपदी वेदि
मानमपि[५] ॥ ॥ सूचमिव पादा यस्या । सूचपदी ॥०॥ अष्टौ पादा
यस्या । अष्टापदी[६] । मकारायामष्टम इत्यात्वे[७] ॥०॥ कुणी[८] पादा
यस्या । कुणिपदी ॥ ॥ गुल्फमन्तु । गुल्फपादायस्या । गुल्फपदी ॥ ॥
निगती पादायस्या । निपदी ॥ ॥ सूकरस्येव पादायस्या । सूक
पदी[९] ॥०॥ द्वौ पादायस्य । द्विपदी । छन्दोविशेषश्चेति ॥ ॥
पादा यस्या । षटपदी ॥ ॥ ... इति पाद इत्यस्य लोपवत

धेये प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या[१]। यथा। त्रिपादः काष्ठमयोपकरणविशेषः। न हि तस्यापि त्रय एव पादाः किंतु पादचतुष्टयसद्भावेऽपि तादृग्व्यपदेशो यादृक्पादत्रये सति ॥ आकृतिगणश्चायम्। तेन शितिपदी। अशीतिपदी। शाकपदी[२]। इत्यादयो द्रष्टव्या. ॥ १३४ ॥ इति कुम्भपद्यादि ॥

शरद्विपाशौ हिमवत्कियत्सदो
यद्दृग्विदो द्यौर्विशनोमनस्त्यदः।
दिक्पथ्युपानच्चतुरस्तदाऽनडुज्
जरा जरोऽक्षि प्रतिसंपरानुतः[३] ॥ १३५ ॥

शरदादिभ्योऽव्ययीभावादित्यनेन शरदादिभ्यष्टच्[४] समासान्तो भवति ॥ * ॥ शरदः समीपम्। उपशरदम् ॥ * ॥ विपाशो नद्याः समीपम्। उपविपाशम्[५] ॥ * ॥ हिमवत आ। आहिमवतम् ॥ ॥ कियन्त कियन्त प्रति। प्रतिकियतम्[६] ॥ * ॥ सदः सदः प्रति। प्रतिसदम्[७] ॥ * ॥ यं यं प्रति। प्रतियदम् ॥ * ॥ दृश दृश प्रति। प्रतिदृशम् ॥ * ॥ विद विद प्रति। प्रतिविदम् ॥ * ॥ द्यौरित्यनेन दिव्शब्दो द्योशब्दस्य मगृहीत.। दिव दिव प्रति। प्रतिदिवम् ॥ द्या द्या प्रति। प्रतिद्यवम् ॥ * ॥ विश विश प्रति। प्रतिविशम् ॥ * ॥ अनसः समीपम्। उपानसम् ॥ * ॥ मनो मनः प्रति। प्रतिमनसम् ॥ * ॥ त्य त्य प्रति। प्रतित्य-

१ प्रवृत्तिनिवृत्ताभिवे° शब्दवत् त्वभि° B, शतपुष्पा हि° C

२ ? सति आदिशब्दात् शितिपदी। आशीतिपदी आशाकपदी D, सितिपदी B C I, शाक्यदी।° F

३ A om from तिसपरानुत' to विनीलबन्धना on sl 136, but has a passage from sl 334 5 (q v) of p १६६, n २

४ शरदादिभ्यष्ट° B, °भ्यस्च D

५ सामीप्य° C, अपविपाश D

६ प्रतिकियत B C D

७ ? प्रतिशरद D — सद् Bo, Kas V MS I O 2440 (om d, MS Beng As Soc) सदस (सदसीत्यधिसदसम्) Ganaratna

रम् ॥ ०॥ दिश् दिशं प्रति । प्रतिदिशम् । यथा । प्रतिदिशं क्रियते कलभैरव[1] ॥ ०॥ पन्थान पन्थानं प्रति । प्रतिपथम् । अनुपथम् । अकपूरब्भ् पथादित्यनेनैव[2] समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न संगत प्रतिभाति पर बहुवैयाकरणमतानुरोधेन पठित[3] ॥ ०॥ उपानह समीपम् । उपोपानहम् ॥ ०॥ चतुर्णां समीपम् । उपचतुरम् ॥ ०॥ उपतदम् ॥ ॥ अनडाहमनडाह प्रति । प्रत्यनडुहम्[4] ॥ ०॥ जरा जर इति[5] जराशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य च स्थाने जरसादेश । जरा या समीपम् । उपजरसम् ॥ ०॥ अक्षिणी प्रति । प्रत्यक्षम् । एवं समीपमक्ष्णः । समक्षम् । परोक्षम् । भावस्तु[6] परशब्दसमानार्थं पर शब्दोऽव्ययम् । अक्ष्णो परम् । परोक्षम् । अव्ययेऽव्ययीभाव[7] । कथं प्रत्यक्षोऽर्थं[8] परोक्ष काल इत्यादेरव्ययीभावस्य समवचनता ऽर्शआदित्वादता भविष्यतीत्याह ॥[9] अन्वक्षम् ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन दिवस[10] । इत्यस्यानतिक्रमो यथादिव समित्यादयो वेदितव्या ॥ १११ ॥ शरदादि ॥

उर सर्पिर्मधूपानद्धि शालि पय पुमान्[11] ।
अनड्वान्नौस्तथा लक्ष्मीर्नञ्पूर्वाश्चित्यमर्येत[12] ॥ १३६ ॥

---

१ Śiśup. 4, 60.

२ °पथामित्यनेनैव समा° C.; cf Pān 4 74.

३ मतानुरोधात् समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न पठित° C.

४ प्रत्यनडुहं C.; प्रत्यनुडहं B.

५ जरा जरमिति D

६ भीमोव्यस्तु D

७ अक्ष्ण परं परोक्षं । अव्ययेऽव्य° F

८ परोक्षीर्थ D.

९ अर्शआदित्वादच् भविष्यतीत्याह F; °त्वादता (orig °वता°) भविष्य° । अन्वक्ष° corr D

१० दिवसमनतिक्रम्य यथादिवसम् Ganaratna

११ शालि पय° C D E.

१२ अनड्वा नौ° C.; A. om. this śloka and the comm. to निर्मीतमन्यथा

ऋन्नित्यादुरआदिभ्य[1] इत्यनेनोरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः कब् भवति ॥ * ॥ व्यूढोरस्कः ॥ * ॥ वह्नसर्पिष्कः ॥ * ॥ प्रियमधुकः । भारवेस्तु ।

प्रियमधुरसनानि षट्पदाली
मलिनयति स्म विनीलबन्धनानि[2] ॥

इति चिन्त्यम् । प्रथम लीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम् ॥

इत्यादि च ॥ * ॥ अवमुक्तोपानत्कः ॥ * ॥ प्रियदधिकः ।

रक्षतु वः क्षिप्तकरः क्षोभितदधिभाण्डगलितदधिकस्य[3] ।

वामनवृत्तौ[4] प्रियदध्न इति चिन्त्यम् ॥ * ॥ संपन्नाः शालयो यस्य । संपन्नशालिकः ॥ * ॥ प्रियं पयो यस्य । प्रियपयस्कः ॥ प्रियपुंस्कः[5] ॥ प्रियानडुत्कः ॥ प्रियनौकः ॥ प्रियलक्ष्मीकः ॥ पयआदीनामेकवचनान्तानां पाठाद्वचनान्तरे विकल्पः । द्वे बहूनि वा पयांसि यस्य स द्विपयाः । द्विपयस्कः । बहुपयाः । बहुपयस्क इत्यादि । यथा ।

क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले[6] ॥

समुद्रमध्ये गतनौः प्लवमाना इवाम्भसि[7] ।

नात्र नावो विपत्तिमात्रविवक्षा किं तर्हि कृत्स्नानां नावां निवृत्तिः ।

अक्षमक्षशलक्ष्मीरेतसा शसित सः[8] ।

अत्र बह्वी लक्ष्म्यः शोभा विवक्षिताः । केचिल्लक्ष्मीदरीशब्दौ प्रातिपदिकौ पठन्ति नित्याद इत्येव सिद्धे तुल्ययोगेऽपि कवर्थम्[9] । सल-

---

१ Cf P ५ 4, 153 (अत्र -नित्यात्), ऋन्नित्यादुरआदिभ्य' C, ऋन्नित्यादुर° F, क्रान्नित्यादेरुरआदिभ्य D

२ Kirât 10, 26

३ क्षिप्तकरक्षोभित° B C F

४ °वृत्ते' F, °वृत्ति. B C, °दधिकस्य वृत्ती D

५ वरपुंस्को ग्रामः F

६ Kirât 5, 43, °पयस्कोपेमुषि° D, पयस्कपेयु° C

७ °गता नौः° C, गतनौस्त° A, गतनौस्त° E

८ Kirat 5, 52

९ कमर्थं A. C, कय। D

स्त्रीकौ विनाशित । सदरीक स्यात । यत्र भस्त्रा सह पुरुषो वि नाशित[1]। इत्या सह पक्षत स्यात इति तुल्ययोग । तत्रोपाठ अवि द्यारोऽय विधिम भवति[2] ॥ सज्जनश्री । सज्जनश्रीक इत्येके[3] ॥ ० ॥ नञ्सुखादिति । न विद्यमेऽर्थो यस्य सोऽनर्थको । नीवव्यापार श्रोको वा ॥ नञ्सुखादिति किम् । अर्चा ययक ॥ ननञ्पूर्वान्तवातुरीचा मिति[4] गणरत्नमत वामनो मन्यते । सह धनेन वर्तते । सधनक[5] । अविद्यमान धनो यस्य सोऽधनक[6]। मात्रा सधन । अधन[7] ॥ ११९ ॥ इत्युदाहरणादि ॥

द्वैधी द्विदण्डिसंहतपुच्छी द्विमुसलिनिकुच्यकर्णी[8] च।
आद्यपदिमोत्थपदी समोयास्येकपदिसपदी[9] ॥ १३१ ॥

द्विदण्ड्यादय समुदाया इच्समासान्ता[10] निपात्यन्ते ॥ ० ॥ द्वे दण्डावस्मिन्प्रहरणे । द्विदण्डि प्रहरति ॥ ॥ संहतानि पुच्छान्यस्मिन् इत्ते[11]। संहतपुच्छि धावति ॥ ० ॥ द्वे मुसले यत्र प्रहरणे । द्विमुसलि प्रहरति[12] ॥ ॥ निकुच्य कर्णौ धावति । निकुच्यकर्णि ॥ ॥ आद्य

पादौ शेते। आद्यपदि शेते॥ अन्ये तु। आद्यौ पादावस्मिन्क्रयने। अत एव वचनाद् अन्नतेर्ध्यणि नलोप प्रतिपन्ना ॥ ॥ प्रोह्य प्रेर्य पादौ। प्रोह्यपदि हस्तिन वाहयति॥ मतान्तर प्राग्वदेदितव्यम्[१] ॥ ॥ अन्ते वासोऽस्मिन्निति। अन्तेवासि तिष्ठति॥ अन्तेवासी गुरोरित्यन्य एव शब्दः। अन्ते वसति तच्छील इति णिनन्त[२]॥ ॥ एकः पादोऽस्मिन्गमने। एकपदि॥ ॥ समानौ पादावस्मिन्। सपदि गच्छति॥ १३७॥

अञ्जलिदन्तात्पाणेः कर्णाद्बाहोश्च हस्ततश्चापि[३]।
उभयोभध्यनिपूर्वादिज्विज्ञेयः परो गणात्[४]॥ १३८॥

उभयोभशब्दपूर्वेभ्योऽञ्जल्यादिशब्देभ्य इच् परो वेदितव्य[५]॥ ॥ उभावञ्जली[६] यत्र पाने। उभयाञ्जलि। उभाञ्जलि पिबति॥ ॥ उभौ दन्तावस्मिन्खादने। उभयादन्ति। उभादन्ति खादति॥ ॥ उभयापाणि। उभापाणि॥ ॥ उभयाकर्णि। उभाकर्णि शृणोति ॥ ॥ उभयावाहु। उभावाहु प्रहरन्ति। अत्र निपातनादिज्लोपः। प्रत्ययलोपलक्षणेनाव्ययीभावसञ्ज्ञा। यदिह लक्षणेनानुपपन्न तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम्॥ ॥ उभयाहस्ति। उभाहस्ति[७]॥ उभौ हस्तिनौ यत्रसग्रामादिविधाने तदुभयाहस्तीत्यजितदेवाचार्य॥ ॥ क्रियाविशेषणत्वाच्चान्यत्र न भवति। द्वौ दण्डावस्या शालायाम्। द्विदण्डा।

---

१ मतातरे° C, प्राग्वेदितव्यं D, प्राग्वेतिदितव्यं A

२ एव। स शब्दो° B C, णिजत C, cf P III 2, 78, IV 3, 104 (णिनि)

३ हस्तिनश्चापि F, cf n. ७

४ D om this śloka

५ इन् वेदि° C, शब्देभ्य. इच्य[प]दो वेदि° D

६ उभयोर्संजलो A

७ All MSS om उभयाहस्ति। उभाहस्ति।, probably accidentally omitted in the cod archet., for the way in which F reconciles his text and comment, see note ३ —Gaṇaratnâv reads हस्तिन् [उभौ हस्तिनौ यत्र सग्रामविधाने उभाहस्ति उभयाहस्ति वा संयामं विधत्ते]

द्विमुसला ॥ केचिद् द्वौ दण्डौ पाणिन्यग्रामे । उभौ कर्णावस्य मासा दण्ड । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यत्रापान्यपदार्थे प्रतिपत्ता । स द्विवचन विनाप्युभयत्र वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात्[1] ॥ १३८ ॥ इति द्विदण्ड्यादि ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगाः[2] ।
सचिवावामनाक्षाम्याचपलानिचितासमाः[3] ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता बाल्या वामाय तनया तथा[4] ।
कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकथावादयो मताः[5] ॥ १४० ॥

पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंवत्[6] न भवति ॥ ० ॥ कल्याणी प्रिया यस्य । कल्याणीप्रिय ॥ ० ॥ दर्शनीयाकान्त ॥ ० ॥ भद्रामनोज्ञ ॥ ० ॥ कल्याणीस्व[7] ॥ ० ॥ प्रियाकल्याणीक ॥ ० ॥ भागदेवताभक्ति ॥ कथं दृढभक्ति । दृढं भक्तिरस्येति[8] नपुंसकमत्र पूर्वपदम् । भोज्यत्र भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानीभक्तिरित्यादि भवति भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्दृढभक्तिर्भवान्येत्यादि भवतीत्याह[9] ॥ ० ॥ कल्याणीदुर्भग ॥ ॥ प्रियासचिव ॥ ० ॥ प्रिया

---

१ । सुषिप्रिवचन विना° F ; वि- नार्थेप उभ A. ; B om. from सादि वचनं

२ मनोज्ञास्वा च A.

३ सचन° B ; कांता for वाम्या B C. ; चिचिता समा A ; चिचिता C

४ वाम्यावामच° A ; वाम्यावाम मातनयाख्या E. ; वाम्यावामनाि[तन या (sic)]थया D वाम्यावामाय त- नया F

५ कुंकुटाटाय° B. ; काकथाबाद यो° A ; काथाया° C.

६ पुंवी B. C. ; cf. P vi. 3, 34.

७ कल्याणीमनोज्ञ A.

८ दृढभक्तिरस्येति B. ; कथं दृढभ क्तिरस्येति D

९ स्थिरभक्तिर्भवान्या इत्यादिना भ° A. ; D om. from भोज्यत्र स्थिरभक्ति occurs VII. ... I ; दृढभक्तिर्भवा न्या M ... 30.

वामन· ॥ * ॥ प्रियाचान्तः ॥ प्रियारचान्त इत्यपि कश्चित्[१] ॥ * ॥ प्रियाचपलः ॥ * ॥ प्रियानिचितः ॥ * ॥ दर्शनीयासमः ॥ १३९ ॥

कल्याणीसुभगः ॥ * ॥ कल्याणीदुहितृकः ॥ * ॥ कल्याणी वाल्या यस्य । कल्याणीवाल्यः ॥ भोजस्तु[२] कल्याणीवाल इत्याह ॥ * ॥ प्रियावामः ॥ * ॥ कल्याणीतनयः ॥

अस्यार्थ[३] इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि ॥ भद्रेश्वराचार्यस्तु ।

किंच स्वा दुर्भगा कान्ता रचान्ता निचिता समा ।
सचिवा चपला भक्तिर्वाल्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन[४] विकल्पेन पुवद्भावं मन्यते ॥ * ॥ इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा अण्डादिषूत्तरपदेषु[५] पुवद्वा भवन्ति ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटाण्डम् । कुक्कुट्यण्डम् ॥ * ॥ मृगचीरम् । मृगीचीरम् ॥ * ॥ काकशावः । काकीशावः ॥ * ॥ आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥ मयूराण्डम् । मयूर्यण्डम् ॥ काकाण्डम् । काक्यण्डम् ॥ मृगपदम् । मृगीपदम् ॥ मृगीव चपला । मृगचपला । मृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसीगद्गदा । इत्यादयो भवन्ति ॥ * ॥ अत्र विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण[६] । शाकटायनस्तु नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥ इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः[७] ।
अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥ १४१ ॥

---

१ प्रियारचन्त° A , क्वचित् B C F
२ श्रीभोजस्तु D
३ यन्वार्थ F , अप्यार्थ C
४ चेत्यनेन A D
५ °पदस्थेषु F
६ D om from काकाण्ड to भोजदे
७ गणे ख्याताः A.

यथाक्रमं गिरिवनेऽञ्जनकोटरादेरित्यनेनैतेषां[१] संज्ञायामग्रदीर्घो भवति[२] ॥ ० ॥ कोटराणां वनम् । कोटरावणम् ॥ ० ॥ मिश्रकावणम् ॥ ० ॥ सिध्रकावणम्[३] ॥ ० ॥ शारिकावणम् ॥ ० ॥ पुरगावणम् ॥ ० ॥ इति कोटरादिः पञ्चको गणः ॥

अञ्जनेनोपलक्षितो गिरिः । अञ्जनागिरिः ॥ ० ॥ भञ्जनस्य राज्ञो गिरिः । भञ्जनागिरिः ॥ शाकटायनस्तु भाञ्जनागिरिरित्याह[४] ॥ ० ॥ किंशुलकागिरिः[५] ॥ ० ॥ लोहितवर्णो गिरिः । लोहितागिरिः ॥ ० ॥ [illegible] गिरिः । [illegible]गिरिः ॥ ० ॥ नलस्य[६] गिरिः । नलागिरिः ॥ ० ॥ शाल्वा नाम जनपदो राजानश्च[७] । तेषां गिरिः । शाल्वागिरिः[८] ॥ १४१ ॥

किंशुलकशल्वपिङ्गलकुक्कुटयुक्°[९] यथाहिर्वल्कुशाः ।
ऋषिकपिहनुमुनिधूमा वार्दे पर्व शुचिर्मृगो वेटः[१०] ॥ १४२ ॥

किंशुलको[११] राजा । तस्य गिरिः । किंशुलकागिरिः ॥ किंशुलकः शिलापुष्पमिति केचित् ॥ ० ॥ शल्वानां गिरिः । शल्वागिरिः ॥ ० ॥ पिङ्गलागिरिः ॥ ० ॥ कुकिति[१२] शब्दं कुर्वन्तोऽटन्तीति कुक्कुटाः[१३] । तेषां गिरिः । कुक्कुटागिरिः ॥ ० ॥ इत्यञ्जनादिः[१४] ॥

---

१ °नैषां B. C. F
२ संज्ञायां दीर्घो भ भ° A.; संज्ञायां मग्रदी° C.; D. corr संज्ञायामग्रस्य दी°; cf. P vi. 3, 117
३ मिश्रिकावणं । सिध्रिकावणं A.
४ भाञ्जनागिरिरि° A.
५ किंशुलागिरिः B. C.
६ नड Y Mayura (Ganaratnāvali) and (corr E नड) Ed.; om. Kāś. V
७ राजा च C.; राजा वा Yajñeśv.—Kāś. V ed. MSS. शाल्वक for शाल्व
८ शाल्वागिरिरिः D.
९ किंशुलक E.; °शुलक° C. (also com.).
१० पवयः C.; शुचि मृगो° B. C. E.
११ किंशुलक Ed., Yajñ.; किंशुलक Kāś. V ed. (°शु° MS. α.; °शु° MS. β.)
१२ कुकिति । कुकिति C.; कुक्कुकिति F
१३ शब्दं कोऽटन्तीति° A.; शब्दं कुर्वन्तीति कुक्कुटः D.
१४ = Kāś. किंशुलकादि (किंशुक°)

शरादीनामजिरादिवर्जितस्य वह्वचो मतौ संज्ञायां विषयेऽग्दीर्घो भवति ॥ * ॥ शरावती नाम नदी ॥ * ॥ अद्रीवती ॥ * ॥ वंशावती ॥ * ॥ कुशावती ॥ * ॥ ऋषीवती ॥ * ॥ कपीवती ॥ * ॥ हनूमान् ॥ वसन्तकालो हनुमानिवागतः । इत्यादौ दीर्घत्वं विनापि सञ्ज्ञा प्रतीयते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ॥ हनुहनूशब्दावित्यन्ये[2] ॥ * ॥ मुनीवती[3] ॥ * ॥ धूमावती ॥ * ॥ वार्दावान्नाम पर्वतः[4] ॥ * ॥ पद्मावती ॥ * ॥ शुचीवती ॥ * ॥ मृगावती ॥ * ॥ वेटावान् पर्वतः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भोगावती । वातावतीत्यादि ॥ १४२ ॥ इति शरादिः ॥

शराद्यनजिरादिवह्वचो मतावित्यनेन[1]

अजिरस्थविरौ खदिरो मलयालंकारचक्रवाकाश्च ।
खपुरः शशाङ्कपुलिने हिरण्यकारण्डवकरीराः ॥ १४३ ॥

अजिरवती ॥ * ॥ स्थविरवती ॥ * ॥ खदिरवती ॥ * ॥ मलयवती ॥ * ॥ अलंकारवती ॥ * ॥ चक्रवाकवती ॥ * ॥ खानि पृणन्ति । खपुराः पूगाः सन्त्यस्यामिति । खपुरवती ॥ * ॥ शशाङ्कवती ॥ * ॥ पुलिनवती ॥ * ॥ हिरण्यवती ॥ * ॥ कारण्डववती[5] ॥ * ॥ करीरवान् पर्वतः[6] ॥ * ॥

चातुरर्थिको मतुः[7] ॥ चत्वारोऽपि गणाः संज्ञायां वेदितव्याः । कोटराणां वनं कोटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिरञ्जनगिरिः । शरवती तृणः ॥ १४२ ॥ इत्यजिरादिः ॥

---

१ Cf. Pâṇ vi 3, 119

२ हनु हनू इति द्विरूपं शब्दद्वयमेकार्थमित्यन्ये Yajñ , D om fr वसन्तकालो

३ The other works give also मणि

४ F adds वार्ष्णावती

५ Bö., Yajñ. have हंस & कारण्डव, Kâs V ed., MSS हंसकारण्डववती

६ अजिरवती खदिरवती कारंडववती हंसवती पुलिनवती चक्रवाकवती एता अपि पुरीविशेषस्य नदीविशेषस्य वा संज्ञा एव । वर्द्धमानस्तु आजरस्थवि-रौ० इति पठित्वा etc स्थविरवती etc. प्रत्युदाहरन् काशिकाद्यपेचयाऽधिकं सप्तकमुरीचकार ॥ Yajñ.

७ चातुर्थिको० A. D

पृषोदराश्वत्थनखा मलाश
कपित्थदूणाशपिशाचवृस्या[1] ।
विडौजसोलूकमृगौ[2] गभस्ति-
बृहस्पतिश्चापरकादिशीका ॥ १४४ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन[3] पृषोदरादय शब्दा यथावि हितलोपागमवर्णविकारा[4] शिष्टै प्रयुज्यमाना साधवो भवन्ति ॥ । पृषत्[5] उदरम् । पृषोदरम् ॥ पृषद् उदरे यस्य स पृषोदरो देवताविशेष । पृषच्छब्दो घृतसंमिश्रदध्यादिवचनीति । यद्वा । श्वयमा नप्रविधानसमपरितो यत्नोऽपभेदोपचारात् पृषच्छब्दवाच्य ॥ । श्व इव तिष्ठति । अश्वत्थ । पिप्पल ॥ ० ॥ न खनतीति नख ॥ ० ॥ मलमश्नातीति[6] मलाश ॥ ० ॥ कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थ । कपय स्थित्यर्थमिति वा । कपित्थ । कपिरिव सज्जतेऽधय[7] पततीति कपित्थ ॥ ० ॥ दुष्टेन णाशते । निन्दितो वा नाश इति[8] दूणाश । दुर् णशम् उत्तरपदे टुत्व च[9] ॥ ० ॥ पिशितमशिता चम्दतीति पिशाच ॥ ॥ वृष्टु श्यायतीति वृस्य ॥ ० ॥ वेवेष्टीति विट् व्यापकम् ओजो यस्य । विडौजा । पाकशासन[10] ॥ ० ॥ ऊर्ध्वो कर्णावस्येति । उलूक[11] ॥ ।

---

१ मलाश E.

२ सौलूकमृगौ C., द्वितीय-सौलूकमृगौ गभस्ति D.

३ P vi 3, 109

४ यथाविहितवर्णागमलोपविकारा B. C F

५ पृषत् D — पृषत् उदरं यस्य edn. Pān. ... । पषती हरिणस्योदरं पृषोदरम् । पृषत उदरमिवोदरं यस्येति वा विग्रह । पृषच्छब्दो घृतमिश्रदध्यादिविषयवाची तदुदरे यस्य स पृषोदरो देवविशेष इति वर्धमान । l. c.

६ मलमश्नातीति A.

७ सजते यस्य A । संवतीयस B ; संवती यस C. F ; संवतेऽध स म यत ती° D

८ वा नाशयति B. C F ; वा इति D

९ उत्तरपदादेष्टुत्वं च F (P L 2 109 6) ; D corr उत्तरपदेष्टु णत्वं च

१० पाकशासन प्रयोग D.

११ A B. C. D add यो मातीति पनुपर्ण (वपुररपार्ण D) ; for उलूक see ... 119.

मृदूकुर्वन्ति गच्छन्तो मृगास्तेन प्रकीर्तिताः ॥

गां बभस्ति दीपयतीति गभस्तिः ॥ * ॥ बृहतां पतिः । बृहस्पतिः । तकारस्य सकारे ॥ * ॥ द्वाभ्यां कृतत्रेताभ्यां परम् । द्वौ परौ मुख्याव-त्रेत्युभयकोटिस्पृक्त्वात्[१] । द्वापरं युगं संशयश्च ॥ * ॥ कां दिशं व्रजामीति कांदिशीकः[२] ॥ १४४ ॥

पृषोद्वानबलीवर्ददूडाभवानमन्तराः[३] ।
परःसहस्रदूडाशषोढातस्करषोडशाः ॥ १४५ ॥

पृषत उद्वानं[४] शुष्कम् । पृषोद्वानम् ॥ उत्पूर्वाद्वातेष्टनप्रत्यये[५] । उद्वानमिति[६] शाकटायनः ॥ * ॥ बलं वर्धयतीति बलीवर्दः[७] ॥ * ॥ कृच्छ्रेण दभ्यते निन्दितो वा दाभः । दूडाभः । उत्वं टुत्वमनुनासिक-लोपश्च ॥ पाणिनिभोजौ तु दूडभ इत्याहतुः[८] ॥ * ॥ वनानामन्तरा-णि । वनान्तराणि । वनान्तरेषु भवाः । वानमन्तरा देवाः ॥ * ॥ सहस्रात्परे । परःसहस्राः ॥ * ॥ कृच्छ्रेण दाश्यते । निन्दितो वा दाश इति दूडाशः[९] ॥ * ॥ षड्भिः प्रकारैः । षोढा । उत्वे टुत्वे च[१०] ॥ * ॥ तत्करोतीति तस्करः ॥ * ॥ षट् च दश च । षोडश । षष उत्वे दस्य टुत्वे[११] ॥ १४५ ॥

---

१ °स्पृक्त्वा A. B C D, °मुख्यौ वा त्रेत्यु° स्पृक् । वा द्वापर° F—From Kshîrasvâmin on A. K. 3, 4, 164

२ कां दिशं यातीति कांदिशीको भयद्रुत. Yajñ

३ पृषोनव° वातमतरा C, पृषो-द्वानधवली° A, पृषोद्वान° F

४ Thus A B C D, पृषत उद्वानं F—पृषत् उद्वानं (or पृषदु०) पृषोद्वान Kâs V ed. MSS, पृषोत्यान Bö and (= हरिणस्योत्थानं) Yajñ.

५ D corr वातेर्यतुप्रत्यये

६ उद्वानमिति B, उद्वातं F.

७ वर्द्ध्यतीति° F, बलीवर्द्धः C

८ P vi. 3, 109, V 6, thus also Bö., Kâs V, Yajñeșv

९ दास्यते° दास° A D F, दा-स्यते° दस° B, दूडास. B F, C om from उत्वं टुत्व°

१० ढत्वे च B D, उत्वे च । C

११ डत्वे B C D

अमटकुलटे प्रायश्चित्तं परश्शतधूर्जटी
पुरुषमहिषावश्वत्थामा विडालबलाहकौ
भ्रमरवडवासीमन्ताश्च श्मशानमनीषिते
मुसलकितवौ प्रायश्चित्ति' सृगालवनस्पती[१] ॥ १४६ ॥

अवामटश्चश्चिमिति । अमट ॥ ० ॥ कुत्साम्यटतीति कुलटा ॥ ० ॥ प्रायस्य पापस्य चित्तम् । प्रायश्चित्तम् । अतिचारशोधनम् आचो चमादि ॥ ० ॥ शतात्परे । पर शता ॥ शोकस्तु परश्शतमाना परं शतमात्र ॥ ० ॥ धूर्जटा जटाचक्र[२] । धूर्जटि । महेश्वर ॥ ० ॥ पू' शरीरम् । तत्र शेते । पुरुष[३] ॥ ० ॥ महर्षि शेते । महिष ॥ ० ॥ अश्व इव तिष्ठति । अश्वत्थामा द्रोणपुत्र । यथा ।

अश्वत्थामा हत इति किल व्याहृत सत्यवाचा[४] ॥

बिल दारयतीति बिडाल । बलोपो हुर्न रेफ वर्ण च । यथा । विभुर्विडालेक्षणमीयचाश्च[५] ॥ ० ॥ वारिवो वाहक । बलाहको मेघ । यथा ममैव ।

मतिमतां मधुर कवितामृतं
ददति मञ्जुलतामबलाहके[६] ।
विदधती निखिलार्थविवेचनं[७]
जयति कल्पलता चिरदीपिति ॥

भ्रमन् रौतीति भ्रमर ॥ ० ॥ अश्ववामा[८] । वडवा । अमृतोपे रत्न

---

१ अमरवडवा॰ A. C.; सृगाल A. B. C. D ; शृगाल A. B. C. D. E.

२ जटा यस्य C. F.—धूर्जटि व्यापता जटा यस्यासौ Y. jd.

३ पुरं शरीरं पुरुषो जीवात्मा अतो वा Yaju.

४ Thus MSS.—अश्वत्थामा हत इत पुनारभुला सावमुत्था सीरं धृति मन इति किल व्याहृतं सत्यवाचा । Venis. 3, 10 (GrIII. p. 64).

५ Shirup. 3, 45

६ ददति मञ्जि॰ D.

७ निखिलार्थ वि॰ B. C.

८ अश्वस्य अवा A.; अश्वस्य C.

नुनासिकलोपस्य[1] ॥ * ॥ सीम्नो ऽन्तः । सीमन्तः । केशविन्यासः ॥ * ॥ शवानां शयनम्[2] । श्मशानम् ॥ * ॥ मनस ईष्टम् । मनीषितम् । यथा । मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा[3] ॥ यथा वा ममैव ।

दूरादपि रिपुलक्ष्म्यो मनीषितं यन्त्रयन्ति सावेगाः ।
अब्धिमिवेतरभूभृन्निरुद्धगतयो ऽपि कूलिन्यः[4] ॥

मनस ईष्टे । मनीषी । णिनि मनसो ऽन्त्याजादिलोपः । शकारस्य षकारः ॥ स्मृत्यर्थदयीशामित्यनेन[5] षष्ठी । इति शाकटायनः ॥ * ॥ मुहुः स्वनं लातीति मुसलम्[6] ॥ * ॥ किं तवास्तीति कितवः ॥ * ॥ प्रायस्य चित्तिः । प्रायश्चित्तिः । अतिचारशोधनम् ॥ * ॥ असृज्यालीयते । असृग्गिलति[7] । असृगालेढीति वा । सृगालः ॥ * ॥ वनस्य पतिः । वनस्पतिः । अपुष्पो वृक्षो न्यग्रोधादिः । सर्वोऽपि हरितकायो[8] वनस्पतिरिति केचित् ॥ १४६ ॥

आशीविषपुरोडाशषड्ढानिर्व्ययनीस्वराः[9] ।
हेरम्बारग्वधावाह्यषोडशाङ्गुलिमन्मथाः[10] ॥ १४७ ॥

आश्वस्य विषमिति । आशीविषः । आशुविषयोर्वक्रमीदाव् आशुशब्दस्य आशीभावः[11] ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येति वा । तथा च शाश्वतकोशे । दंष्ट्राशीरनिलाशिनाम् ॥ अजयेऽपि ।

---

१ असलोपे० A. D , आलोपे० B C

२ शवीनां शयन C —मृता. स शेरते ऽस्मिन्निति स्मशान पितृवनम Yajñ.

३ Raghuv 5, 33

४ रिपुलक्ष्म्या मनीषित साचगाः ॥ अस्थिमिवेतरभूवृन्निरुद्ध० नलिन्य. C , यं श्रयंति सावेगा A (?B F), अथमिवेतर० A , D om fr यथा वा ममैव

५ °दयेशामि° F , cf P ii 3, 52

६ स्नान° A B C D , मुशलं C D

७ असृगालाति F.

८ ? Thus MSS , Prof. Roth suggests सर्वेऽपि हरीतक्यादयो, since with *harîtakî* begins the enumeration of the *mahâdruma*, as in the Madanavinoda.

९ °निर्व्ययनी° C.; निर्व्ययनी B.; °षण्ढनिस्त्रैणीनीस्वराः D

१० °वाह्यषोडशादलि° A.; वधाद्यषोडशवलि° C

११ A B om. from आशुविष°; C. from आश्वस्य

आभीरिष्टायसायां संज्ञायामभिताभिताम् ।
आभीरतापुनता दृष्टा तथा विष्णुर्न जीवति[1] ॥

तथा विषमध्य[2] । आभीरिव । इत्येके ॥ ० ॥ पुरो दाश्यत[3] इति पुरोडाश । पिष्टपिण्ड । यथा ।

पुरोडाशमुखामिष्टमिष्टं कर्तुमनन्तराम्[4] ।

पङ्क्ति मध्ये । पशुः ॥ ० ॥ नितरां कूयते शरीरादपि निपते शरीरसृपैरिति[5] निशीथतो । भुजङ्गभुजा त्वक् ॥ ० ॥ अयं रावण इति खरा ॥ ० ॥ मयूरे रमते मयूरायते[6] । हेरम्बो गणपति ॥ ० ॥ आराद् रोमाण् वमीति । आरम्भ ॥ ० ॥ आपापपति अनापतमिति । आप्य । सर्वे च ॥ ० ॥ षट् दृष्टा यस्य । षोडन् । षोडशी ॥ ० ॥ वाग्मा इत्यापद्मम् । मत इमि । वाग्पति[7] ॥ ० ॥ पूर्णा मनो मन्नातीति मन्मथ ॥ १४० ॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरा लुग्
मृणालजीमूतमयूरसिंहा ।
सकन्धुककेन्दुदधित्यपृथ्यो
महिम्नपारापतमेखलाश्च ॥ १४८ ॥

ऊर्ध्वं खं छिद्रं मासाखीति । उलूखलम् । उदूखलम्[8] । यम मीमादृष उच्यते । ऊर्ध्वं च खातीति वा[8] । उदूखलम् ॥ ० ॥ कौ

---

१ आभी ताघु° A. D.; तापुमंता° C.
२ मध्ये° C.; विषमध्य A.
३ दाश्यत A. B. C. F.; दाश्यात D.
४ Śiśup. 2, 106.
५ शरीरसृपैरिति A.; सर्पैरिति D.; शिपते वपैरिति F.; °निर्भयतो C.
६ रमते B. C. F.—मयूरे रमते य म्राम्यति हेरम्ब इति पैशाच° Kshîr. A. K. I, 1 1 24.
७ वाग्पति F.—वाङ्गपि wrongly Kâś. V ed. (not MSS.).
८ ऊर्ध्वं च खाति खद्गी उलूखलम् । उत् ऊर्ध्वं खनति संचलतीति वा उलूखलम् । Yajñeś. (om. उदूखलम्).

पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ॥ * ॥ लुच्यतेऽपनीयत इति लुग् नाम लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम्[1] ॥ * ॥ मृद्गमालीयते । मृणालः ॥ * ॥ जीवनं जलं तस्य मूत' पुटबन्धः[2] । जीमूतः ॥ * ॥ मह्यां रौतीति मयूरः ॥ * ॥ हिनस्तीति सिंहः ॥ * ॥ शकस्यान्धुः । शकन्धुः ॥ * ॥ कर्कस्यान्धुः । कर्कन्धुः । बदरी ॥ * ॥ दधि तिष्ठतीति दधित्थः ॥ * ॥ ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति[3] । बृसी । मुनीनामासनम् ॥ * ॥ मह्यां तिष्ठतीति महित्थः ॥ * ॥ पारे[4] पततीति पारापतः ॥ * ॥ मेहनस्य खस्य[5] माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।
उकारोकारयोरुच्च पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[6] ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।[7] दिवौकसः ॥ * ॥ दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च । दिवीश्वरः । दिवेश्वरः ॥ दिवूढा । दिवोढा ॥ दिवूतिः । दिवोतिः ॥ * ॥ उकारोकारयोरुच्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा ।

उद्यद्द्यूद्यानवाप्यां बहुलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य[8] ॥

दिवोद्गतिः । द्यूद्गतिः ॥ द्यूढा । दिवूढा । दिवोढा । ऊकारे रूपत्रयम् ॥ * ॥ पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[9] । पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदेऽन्त्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः । यथा ।

---

१ Kâtantra IV 1, 4

२ जीवनस्य मूत.॰ Kâş V , जीवनं मुंचतीति जीवनस्य जलस्य मूत्त. पुटबंध इति वा Yajñ,

३ Thus also Kâş V , बृहंतोऽस्यां सीदत्युपविशतीति बृसी ऋषीणामासनं Yajñ

४ पार C

५ ॰खलस्य A , शिश्नस्य F , om C.

६ च लुक् । A B , C om this şloka.

७ D adds दिवेहः, A विदेहः

८ Mayûra's Sûryaşataka 79 ed Vidyân , ॰बहुलततमत'॰ ed Haeberl

९ च लुक् A B C , त्सलुक् D

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्[1] ॥
पश्चानुपूर्वी । पश्चाभिमुखः । पश्चिमाभिमुख इत्यर्थः ॥

भ्रादिपरणाम् । कलिं विन्दति । कलिविदः ॥ इतकेन प्रतनीति ह्रकनाम[2] ॥ ऊरू अश्नुते । नारायणस्योरुप्रभवत्वात् । उर्वशी[3] ।
तथा च । ऊरूद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री[4] ।

यथा । इयत्पुरोऽजन्यमुखमीतः
भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तमम ।
सभो मुग्धेनाममतिमेन कायन
प्रियाधिका तां प्रति मेनका च न[5] ॥

सीत्करोति रतम च भवति । सित्कृत[6] ॥ द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति द्वारम् । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अत्र च ।

येषामुणादिशास्त्रेण व्युत्पत्तिर्न प्रकाश्यते ।
दिष्ट्यादिपदसंपर्कात्तेषां साधिरुदीरित[7] ॥ १ ॥
समासयोगभूतं व्याचिन्त्यपदसाधनम् ।
दिष्ट्यादिपदसंपर्कालोपागमविकारजम् ॥ २ ॥

उणादिशास्त्रे सपूर्वमित्यत्र तेषां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पादनमनेकधापि शब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम् ॥ १४८ ॥
इति पृषोदरादि[8] ॥

---

१ Śākunt. I. 7.

२ ह्रकतीति D. ... [illegible] ह्रकनाम । ... [illegible] ह्रकनाम । ... [illegible] K. ... A. B. ... Prof. A. ... [illegible] ... Prof. ... [illegible] found the following note ... [illegible]

३ ऊरूमश्नुते A.; उर्वशी D.

४ Vikramorv. I. 3.

५ [illegible] B. Ed.

६ सीत्करोति B; ... [illegible] D; ... [illegible] C.

७ [illegible] C; ... [illegible] A B C D.

८ ... includes in this gaṇa the पृषोदरादि Pāṇ. VI. 3. 109 ... and the ... [illegible]

पारस्करो देशविशेषवर्ती
कारस्करो[1] राजतरौ गिरौ च ।
नद्यां रथस्या प्रमितौ तु किष्कुः
प्रतिष्कशः[2] प्रष्ठसहायदूते ॥ १५० ॥

पारस्करादयः शब्दाः सषान्तपूर्वपदाः पारस्करादयो नाम्नीत्यनेन साधवो वेदितव्याः । देशविशेषादिष्वर्थेषु ॥ * ॥ पारं करोतीति पारस्करो देशः । पारस्करं नाम आनर्तेषु जनपदे नगरमित्येके । अन्यत्र पारकरः[3] ॥ * ॥ कर करोतीति कारस्करः[4] । राजवृक्षो गिरिश्च ॥ * ॥ रथ पाति पिबतीति वा । रथस्या नाम नदी । रथपाऽन्या ॥ * ॥ कि करोतीति । करोतेर्डुप्रत्यये किमो मकारस्य षादेशे च । किष्कुः । प्रमाणं हस्तो वितस्तिर्वा[5] ॥ * ॥ प्रतिकशतीति प्रतिष्कशः[6] । अग्रेसरः सहायो दूतो वा । प्रतिगन्तर्यर्थेऽपि कश्चिन्मन्यते ।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः[7] ॥

अतोऽन्यत्र । प्रतिगतः कशाम् । प्रतिकशोऽश्वः[8] ॥ १५० ॥

स्तः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषावाश्चर्यमद्भुते ।
वर्चस्केऽवस्करो ज्ञेयो रथाङ्गे स्यादपस्करः ॥ १५१ ॥

प्रकृष्टः कण्वः । प्रस्कण्वः । ऋषिः ॥ * ॥ हरिश् चन्द्रोऽस्येति हरि-

---

१ कारस्करो A B C F

२ प्रतिस्कश.॰ B C, प्रतित्यसः A, प्रतिप्कस' D

३ आनर्त्तिषु॰ A., जनपदेषु॰ F, D om from पारस्कर to नदी

४ ?कार॰ कारस्कर B C F—The other works omit करस्कर Yajñ has कारस्करो राजवृक्षो गिरिश्च Cf śl 152

५ वितस्तिर्वा C, D om from हस्तो

६ प्रतिकसतीति प्रतिस्कसः MSS

७ प्रतिस्कस. A D, प्रतिस्काश. B, also quoted Kās V vi 1, 152

८ कसां प्रतिकसे श्वः A., प्रतिकाशाश्व. C, कसां प्रतिकस. । D

यस्को नाम ऋषि । कश्चिद् राजन्यप्राय[1] ॥ ० ॥ आचर्यत इति । आचर्यम् अद्भुतम् ॥ अन्यत्र । आचर्य मतम् ॥ ० ॥ अवकीर्यत इति । अवस्कर । वर्चस्कम् अममलमित्यर्थ । अममलविसर्जनदेशोऽपि[2] तत्सम्बन्धाद् अवस्कर ॥ अन्यो य कश्चिदवकीर्यते सोऽवकर[3] ॥ ० ॥ अपकीर्यत इति । अपस्करो रथावयव । अपकरोऽ[4]न्य ॥ १५१ ॥

कास्तीरराजस्तुन्दास्कन्धानि नगरे गिरौ तु किष्किन्ध[5] ।
मस्करिमस्करकारस्करास्तु मुनिवेणुवृक्षेषु ॥ १५२ ॥

अस्य तीरम् । कास्तीरम् ॥ अजस्य तुन्दम् । अजस्तुन्दम्[6] ॥ आहता कथा अभिमितेति । आस्कन्ध नाम नगरम् ॥ अन्यत्र कातीरम् । अजतुन्दम् । आकथम्[7] ॥ ० ॥ किं किं दधातीति किष्किन्ध पर्वत[8] ॥ ० ॥ माकरणमोच । मस्करी परिव्राजक । स ह्येवमाह । मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति[9] ॥ ० ॥ माक्रियते प्रतिषिध्यतेऽनेनेति मस्करो दण्ड । येन हस्तिन मर्म मीयन्ते हन्यन्ते स वेणुर्मस्कर इत्यन्ये[10] ॥ ० ॥ कारं करोतीति कारस्कर । वृक्ष ॥ १५२ ॥

आस्पदं स्यात्प्रतिष्ठायां क्रियाभीक्ष्ण्येऽपरस्परा ।
आयुधे किष्कुरु मोक्ष स्यात् कुस्तुम्बुरुर्धान्यके[11] ॥ १५३ ॥

---

1 राजन्यप्राय C. D

2 तथा चात्र D ; अममलविसर्जनदेशो पि B. C. ; देशो पि A.

3 F om. from वर्चस्कं and has instead शेषम् । अवकाऽवकर ।

4 अपरो A. ; अवकरो B ; अपवारी (

5 कास्तीराजस्तुन्दापुरी नगरी E. ; कास्तीराज तुन्दापुरी नगरी गिरौ ॥ suppl. in D

6 अजस्यतुन्दमजरि चाह D

7 D om. from आहता cf. note 9 ; A. om. नगर

8 किंकिं दधातीति D

9 Kāś. V 1. 1 154.

10 यम मीयते म C. ; मर्म मीयते हन्यते A. ; हस्तिना मर्म मीयते मस्कर इ° D

11 आयुधिकुम° कुस्तुम्बु° A. ; किष्कुरु° D. E.

पूजितं पदम् । आस्पदम् ॥ अन्यत्र । आ ईषत् पदम् । आपदम् ॥ * ॥ अपरे च परे च । अपरस्पराः सार्था व्रजन्ति । सातत्येन यान्तीत्यर्थः ॥ * ॥ कस्य कुरुः । किष्कुरुः[1] । आयुधम् ॥ * ॥ कुत्सितं तुम्बुरु[2] । कुस्तुम्बुरुः ।[3] धान्यकम् । यथा कथंचिद्विग्रहः । कुस्तुम्बुरोः फलानि कुस्तुम्बुरूणि[4] ॥ १५३ ॥

कन्दरा पूश्च किष्किन्धा कृतान्नमथ शष्कुली[5] ।
गोष्पदं स्यात्प्रमाणादौ विकिरो विष्किरः खगे[6] ॥ १५४ ॥

कि किं दधातीति किष्किन्धा । गुहा नगरी च ॥ * ॥ शष्कुली । भक्ष्यविशेषः[7] ॥ * ॥ गवां पदम् । गोष्पदम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अत्र गोपदमन्यस्येयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति[8] ॥ आदिग्रहणात् सेवितासेवितपरिग्रहः । तत्र सेवितो गोष्पदो देशः[9] । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो ग्रामसमीपादिर्देश उच्यते[10] ॥ असेविते । अगोष्पदेष्वरण्येषु विश्वासमुपजग्मिवान्[11] ॥ * ॥ विकिरति चञ्च्वा विक्षिपतीति विकिरो विष्किरश्च पक्षी । उभयोरुपादानं विकल्पितसकारप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १५४ ॥ इति पारस्करादि[12] ॥

---

१ किस्कुरु A, D corr किष्कुर
२ तुवुरु B D, तुंवरु C, तुवरु F
३ कुस्तुवरु C, कुस्तुवुरु D
४ कुस्तुवर्त्ताणि A, कुस्तुरो फ० D, कुस्तुवरो ०कुस्तुवराणि B, कुस्तुवर ०कुस्तुवराणि C, cf P vi 1, 143
५ कृतानमथ शस्कुली A
६ गो पद B C, गोस्पदं० D
७ शस्कुली० A, लक्ष्यविशेष C, षष्कुली भक्षवि० D
८ गो पदम० B C, गोस्पदमित्यन्येयत्ता परिचेत्तुमुपादीयते तेन प्रमाण० D, cf Mbh on Pān iii 4, 32
९ गो पदो० B C, गोस्पदो० D, cf P vi 1, 145
१० ०समीपादिर्देश० A B
११ अगोपदेष्व० A, अपास्पदेष्व० D, ०विश्वोरमुप० C
१२ For this *gaṇa* cf P vi 1, 143-157

नभ्राण्नपान्नमेरुनकुला नासत्यनक्रौ तथा
नाराचो नखनान्तरीयकयुतौ नक्षत्रनाकाविमौ ।
नारङ्गश्च नपुंसकेन कलितं स्यान्नाचिकेतस्तथा
नगो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥१५५॥

नभ्राडादिषु शब्देषु नभ्राडादिषु नञ् प्रकृत्येत्यनेन[1] नञ् प्रकृत्या तिष्ठति ॥ ० ॥ न भ्राजत इति नभ्राट् । क्विबन्त[2] ॥ ० ॥ न पात् । नाग ॥ ० ॥ न पातीति नपात् । नपत्ता ॥ ० ॥ न मीयतेऽस्माविति नमेरुः । यथा नमेरुप्रसवावतंसाः[3] ॥ ० ॥ नास्य कुलमस्तीति नकुलः ॥ ० ॥ सत्सु साधु । सत्यः । न सत्यः । नासत्यः । न असत्याः । नासत्याः साधवः ॥ केचित्तु । न असत्यः साधून्[4] । नासत्यावश्विनीकुमारावित्याहुः ॥ ० ॥ न क्रामति । नक्रः ॥ ० ॥ न चरमश्नाति । नाराचः । यथा ममैव क्रियासमुच्चये ।

उपनीतनाराचविद्धा
समापेभ्यो वक्षसं नामङ्गुरा ।
वेगाद्वेगा चक्रवाको वराकी[5]
तीराश्रीरे मातरेव प्रयाति ॥

नास्य खमस्तीति नखः । नखरो नखाङ्कुशं च ॥ ० ॥ अन्तरेण[6] न भवतीति नान्तरीयकम् ॥ ० ॥ न क्षीयते न क्षरति वा । नक्षत्रम् । नक्ष-त्रम् अन्यलोपो वा निपातनात् ॥ ० ॥ नास्त्यस्मिन्नकं दुःखमिति

१ प्रकृत्या इत्य॰ A.; B. C. F omit from नभ्राडादिषु नञ्
२ न भ्राजत इति नभ्राड् इति न-भ्राट्॰ A.; क्विपंत C.; क्विबंत B. F
३ Kumāra. I 55.
४ Thus (चरत॰ MS. I. O. 2770) Kabir on A. K. I 1, 1, 47.—न चरतः साधून् A.; D. om. from न असत्या-
५ नाभ्यापार्श्व बाला F
६ न अन्तरेव A. F

नाकः ॥ न अविद्यमानो विरिञ्चो[1] यत्र वा ॥ * ॥ न अरं गच्छति स्वयमिति[2] नारङ्गः ॥ * ॥ न स्त्री न पुमान् । नपुंसकः । अत एव निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः ॥ * ॥ न न चिकेत्ति । नाचिकेतो नाम राजा । अस्मादेव निपातनात् कि कित ज्ञान[3] इत्यस्माच् शप्रत्ययो गुणस्य भवति ॥ * ॥ न विद्यन्ते ग्नाः स्त्रियश्छन्दांसि[4] वा यस्य । नग्नः ॥ * ॥ नास्तीति मतिरस्य[5] । नास्तिकः ॥ * ॥ न आप्यतेऽसाविति नापितः ॥ * ॥ न बभस्ति । नभः ॥ * ॥ न वेत्ति । नवेदाः । असुनि ॥

आकृतिगणत्वात् । न विद्यते भागोऽस्य । नभाग. ॥ पद्भ्यां न गच्छति । पन्नगः ॥ न नन्दति वधूमिति ननान्दा ॥ तनु न पातयति देहधर्मत्वात् । तनूनपात् । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अयं च गणश्चन्द्रदुर्गाद्यभिप्रायेण[6] ॥ १५५ ॥ इति नभ्राडादिः ॥

पक्षज्योतिर्जनपदपत्नीकरमानबन्धुगन्धाः स्युः ।
देशो रात्रिः पिण्डो नाभिः कुक्षिस्तथा वेणी ॥ १५६ ॥

समानस्य पक्षादिष्वित्यनेन समानस्य सभावो भवति[7] ॥ * ॥ पक्षस्य समानः । समानः पक्षोऽस्येति वा । सपक्षः ॥ * ॥ सज्योतिः ॥ * ॥ सजनपदः ॥ * ॥ समानः पतिरस्याः । सपत्नी ॥ * ॥ सकरः ॥ * ॥ समानं मानं यस्य । समानः ॥ * ॥ सबन्धुः ॥ * ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानाम्[8] ॥ * ॥

---

१ न न विद्य॰ A B C, विरिचो D, विरितो A, को विरंचिर् F

२ Thus A D, स्त्रियमिति F, स्त्रेयमिति B, स्त्रेयासति C

३ A B C om कि, Dhât. 25, 20

४ न विदंते अयाश्रियश्छंदांसि D, न विद्यते समाश्रियमृदांसि A., श्रियश्छंदांसि B C F

५ नास्तीति अस्य स C, नास्ति परलोकमतिरस्य F

६ गणो दुर्ग्गचंद्राद्यभि॰ D, गुणो चंद्रगुप्ताद्यभि॰ A., गणसदकुर्योद्याभि॰ C —For *nabhrâdâdi* cf P vi. 3, 75.

७ For this *gaṇa* cf. P vi. 3, 84-5

८ Śiśup 8, 48.

सदेश ॥ ॥ सराजि ॥ ॥ सपिण्ड ॥ ० ॥ सनाभि ।

भूपुत्रस्य सनाभिमन्मथमनुष्योत्सालिताश्च[१] ॥ ॥

सकुक्षि ॥ ० ॥ सवेषी ॥ ॥ कश्चिनोदितसब्रह्मचर्यमध्यधीते । तीर्थग्रन्थे न पठितो मतान्तरत्वाभ्युपगतत्वात्[२] ॥ १५६ ॥ इति सदादि ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।
गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥ १५७ ॥

रूपादिषूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥ ॥ समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूप । समानरूप ॥ ० ॥ एवं सवर्ण । समानवर्ण ॥ ० ॥ सनाम । सनामा ॥ ० ॥ सस्थानम । सस्थान ॥ ० ॥ समाना जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजातीय । समानजातीय ॥ ० ॥ सधर्म । सधर्मा[३] । समानधर्म । समानधर्मा । *उत्पत्स्यतेऽस्ति[४] मम कोऽपि समानधर्मा*
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम । सवचन ॥ ० ॥ सगोत्रम् । सगोत्र ॥ ० ॥ सवय । सवया ॥ ० ॥ चान्द्रिकास्तु भोगादेः पठन्ति । शाकटायनवामनाचार्यौ तु सभावं नित्यं सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादि ॥

सुषामदुःषामनिषेधदुष्टवो
दुःषन्धिदुःषेधसुषेधसुष्ठव[५] ।
नैषेचिका दुन्दुभिषेचनान्तिषन्
निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यषष्ठय[६] ॥ १५८ ॥

---

१ °चक्र D ; *सिततालोवनं°* A
२ तार्ह्यग्रन्थेषु ... भ्युपगतत्वात् C.
३ A and D om समानजातीय ; A. D om सधर्मा
४ Mālatīm. ed. Bh. ed. I. 6.—B. D. F. read तु for ऽस्ति. A उत्पत्स्यते । तु or । स्ति (these being alike in the MSS ? copied from स्ति) ; C. omits the first pāda.
५ सुषामनि°षामनिषेध° B. C.
६ निषाम° A. D. C. ; निर्षधि° A. ; °षषष्ठय° D. E. ; सुसंधिषष्ठ° C.

सुषामादीनां शाखत् ष इत्यनेन[१] सुषामादीनां सकारस्य षत्वं भवति ॥*॥ शोभनं साम प्रियवचनं यस्याः सा सुषाम्णी। यथा भट्टिकाव्ये[२]। सुषाम्णीं सर्वतेजःसु तन्वी ज्योतिष्मतीं शुभाम्।
निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥
शोभन साम। सुषाम ॥ शोभन सामास्येति वा। सुषामा। ब्राह्मणः सौम्यो वा ॥*॥ दुष्टं साम। दुःषाम ॥ दुष्ट सामास्येति वा। दुःषामा ॥*॥ नितरां सेधः। निषेधः ॥*॥ दुष्ठु निन्दितम्[३]। सुञ्सूसासुस्तुभस्थासेनसेधतिसिचसञ्जस्वञ्जामित्यनेनैव[४] दुष्ठुशब्दस्य[३] षत्वे सिद्ध इह पाठः षत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः। तेन सुस्थितम्। दुःस्थितमिति सिद्धम्। यदा तु दुःशब्दो[५] निन्दायामनुपसर्गस्तदा विधानार्थम् ॥*॥ दुष्टः सधिः। दुःषंधिः ॥ दुष्टः संधिरस्येति वा। दुःषंधिः ॥*॥ निन्दितः सेधः। दुष्टः सेधोऽस्येति वा। दुःषेधः ॥*॥ शोभनः सेधः। शोभनः सेधोऽस्येति वा। सुषेधः ॥*॥ सुष्ठु शोभनम् ॥*॥ सिञ्चतीति सेचिका। नावः सेचिका। नौषेचिका काचित्स्त्री ॥ वामनस्तु। नावं स्यति। नौषा। नौषिकेत्याह[६] ॥ अपरे तु नौषेचनमिति टनान्त पठन्ति[७] ॥*॥ षिच चरण इत्यस्य टनप्रत्यये। सेचनम्। दुन्दुभ्याः सेचन[८] दुन्दुभिषेचनम् ॥ षिवु तन्तुसंताने। केट षेट[९] इत्यस्य वा टनप्रत्यये। सेवनम्।

---

१ A C om from सुषामादीनां

२ Bhatt 9,85 (सुषाम्णी °र्म्णीं MSS)

३ दुष्टं दुष्ट° A

४ °सेर्चतिसिच° ष्वंजामि° B, सुञुसृसासुचस्थासेनसध° A, सुञ्सूसासुतस्था° F, °सास्तुभस्था° सजष्वंजाष्वंजामि° C, MSS om स्तु, cf P viii 3,65

५ यथा तु शब्दो A.

६ नौसा नौसेव (om B C) नौषिके° A B C, नौसोषोव नौषिके° D, नौसा। नौषिकेत्याह B C — ? Some confusion, Kâś V viii 3,98 has only नौषेचनं (thus MS *a*, with Bö, Yajñ, नौषेवनं' ed), नावः सेचनं नौषेचनम्। वर्धमानस्तु नौषेचिका पपाठ। अन्ये पुनर्नाव स्यतीति नौषिका चेपणीदंड इत्याहुः। Yajñesv

७ नौषचनमिति° A, नौषेचनेति° F, टन प्रसेचनं। C

८ दुदुभ्या सेचनं F, om B C

९ Cf Pan Dhp 14, 30-9

दुन्दुभे मेवन[1] दुन्दुभिमेवनमिति शाकटायन ॥ ० ॥ अमिवे मीदति। अमिषत्।[2] कादेबकुलमित्यनेन कलोप ॥ ० ॥ सामो निर्गत । निर्गतं सामाखेति वा । नि सामा ॥ ० ॥ निर्गत अधि । निर्गत अधिरखेति वा। नि यधि ॥ ॥ शोभन अधि । शोभन अधिरखेति वा। सुयं धि । यथा त्रिभुवनमालिकाचरिते।

सुरत्नसमुज्ज्वलवर्णरूप[3] सुयंधिमुद्रद्वयसैवन्नम् ।

विधाय तमा स कवि पुराको हरोध वाच मधरं कवीनाम् ॥

अपतिष्ठतीति। अपष्ठुरङ्कुय [4] प्रतिकूल च ॥ १५८ ॥

परमेष्ठी निर्येध सव्येष्ठाता मातश्च सव्येष्ठा।

सुषमा सुषीमदिविषत्प्रतिष्णिकागौरिषक्थाश्च[5] ॥ १५९ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी। पितामह ॥ ० ॥ निर्गत सेध । निर्गत सेधोऽस्येति वा । नि षेध ॥ ० ॥ सव्ये स्थाने तिष्ठतीति सव्येष्ठाता। सारथि ॥ ० ॥ सव्ये तिष्ठतीति सव्येष्ठा। सव्यादेर्योणादिक्छात्परेत्यनेन[6] षत्वम् । कश्चिद् अकारान्तमपि दर्शयति ॥ ॥ सुष्ठु समा । सुषमा । प्रकृष्टा कान्ति ॥ ० ॥ शोभना सीमा यस्य । सुषीमो नाग ॥ ० ॥ दिवि सीदन्ति । दिविषदो देवा । हरत[7]

---

1 दुंदुभि सेवन C ; om A —Kâs. V ed. has दुन्दुभिसेवन (?), MS a and Yajñ सेवन Bo. °सेवनं (sic l. सेवनं).

2 °मीदति° A.; । मि च कादि O

3 °त्स्पनसवर्णरूप° D ; °वर्णसुप सुयंधिमुद्रद्व° (A om. from दिवि ; सुयुत्त ; sloka 309

4 ? अपष्ठु रङ्कु C F ; °रङ्कु° or रङ्कु B D orig अपष्ठुरङ्कि corr अपष्ठुरप Prof Aufrecht suggests अपष्ठुरङ्कु Prof. Roth °ष्ठु° Prof. Weber रङ्कु° fabling lane? cf. अपष्ठु to P vhl.3, 9°

5 °गौरिषक्थाय D ; गौरषकथाय C.; गौरिषक्थाय F ; गौरिषक्थुश E.; A om. text ad comment.

6 ? मामादेर्योणादि° B. C. F and orig D ; °त्स्थान स्थाने C. ; °कोया स्थ° B F ; °छात्परेत्य° orig D and corr सव्यादेर्योणादि सव्यात्परेत्यनेन षत्वमप ; °पाक्रमप B C F

7 हरत° B.; हर्षतात् C.; P 1.2, 8.

सप्तम्या इत्यनेन सप्तम्या अलुक् ॥*॥ प्रतिस्नान्यस्यामिति प्रतिष्णिका। द्रोणी[1] ॥*॥ गौर्याः सक्थीव सक्थ्यस्येति गौरिषक्थः[2]। ड्याप्रत्ये च ह्रस्वस्य[3] बहुलमित्यनेन ह्रस्वत्वे। कस्यचिदिदं नाम ॥

आकृतिगणोऽयम्। तेन जलाषाहम्[4]। भीरुष्ठानम्। अग्निष्टुत्। इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५९ ॥ इति सुषामादिः ॥

गिरेर्नदी नखो नद्धो नितम्बो वक्रतो नदी।
नितम्बस्तूर्यमाणस्तु माषोनार्गयणावपि[5] ॥ १६० ॥

गिरिनद्यादीनामित्यनेन गिरिनद्यादीनामुत्तरपदनकारस्य णत्वं[6] वा भवति ॥*॥ गिरेर्नदी। गिरिनदी। गिरिणदी ॥*॥ एवं गिरिणखः। गिरिनखः ॥*॥ गिरिणा गिरौ वा नद्धः। गिरिणद्धः। गिरिनद्धः ॥*॥ गिरिनितम्बः। गिरिणितम्बः ॥*॥ वक्रनदी। वक्रणदी ॥*॥ वक्रो नितम्बो यस्याः। वक्रनितम्बा। वक्रणितम्बा[7] ॥*॥ तूर्यस्य मानमिव मानमस्य। तूर्यमाणः। तूर्यमानः ॥*॥ माषेणोनः। माषोणः। माषोनः ॥*॥ ऋचामयनम्। ऋगयनम्। ऋगयनस्य[8] वोद्धाऽध्येता वा। वेत्त्यधीत इत्यनेनाणि। अथवा। ऋगयनस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा। ऋगयनेभ्योऽणित्यणि[9]। आर्गयणम्। आर्गयनम् ॥*॥ गिरिनद्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥ १६० ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥

---

१ द्रोणा D

२ गौरपक्थ B C F [कस्यचिम्मुने संज्ञैषा Yajñ]

३ ? Cf the same sûtra p 61,1 5, ड्यादिह्रस्वस्य C, ड्याद्देव ह्र° D, ड्याट्क च ह्र° F, ड्याद्भव ह्र° A, cf P vi 3,63-4

४ ? Thus the other works, जालाषाह D, जालाषोह° B, जलोषाह° F, जालाहं C — जलानि सहते इति जलाषाहम् Yajñesv

५ A om text and comment.

६ णोत्व B F and orig D

७ Bö, Kâs V read चक्रनदी। चक्रनितम्बा, Yajñ om this *gaṇa*

८ ऋगयणं ऋगयनस्य B, ऋगयनं। ऋगयणस्य D

९ Cf. P iv 3, 73

क्षुभ्नातृप्नू नन्दननर्तननृनमननिवासनृत्तानि[1] ।
नन्दी निवेशनगरे गहनायी सर्वनामनटौ[2] ॥ १६१ ॥

क्षुभ्नादीनां शब्दानां णकारत्वं न क्षुभ्नादिष्विति णत्वं[3] न भवति ॥ ० ॥ क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीत । क्षुभ्नन्ति । क्षुभ्नन् । क्षुभ्नान । क्षुभ्नता । यथा भट्टिकाव्ये ।

रोषभीममुखेनैव क्षुभ्नतोक्तं सखगम[4] ।
मोघे चानुनयं वाक्यं रावणं चार्थविद्रुवे ॥

क्षुभ्नता कलुषीभवतेत्यर्थः ॥ ० ॥ तृप्नोति । तृप्नुत । तृप्नुवन्ति ॥ तृप्नु । इत्यत एव गणपाठात् ॥ ० ॥ हरेर्नन्दनम् । हरिनन्दनम् । इन्द्रो यानम् ॥ ० ॥ परितो नर्तनम् । परिनर्तनम् । नृत्तमयोग[5] ॥ ० ॥ नृनमनम् । नृनमनम् । नृनमनो नाम कश्चित्तस्य नार्नमनि पुत्रः । स्वरूपपदमेतत् ॥ केचित्तु नृनमयति । नृनमं[6] इत्युदाहरन्ति ॥ ० ॥ नराणां निवास । नरनिवासो देश ॥ ० ॥ परितो नृत्तम् । परिनृत्तम्[7] ॥ ० ॥ कुमारानन्दयतीत्येवंशील । कुमारनन्दी ॥ ० ॥ नराणां निवेश । नरनिवेश । तूणीर[8] ॥ ० ॥ हरिनगरम् ॥ ० ॥ परितो नहनम् । परिनहनम् ॥ ० ॥ यवराणामपि । यवराग्नि ॥ हरिमनस्कार्याणि । वर्मीणि । विश्रुत् ॥ ० ॥ सर्वेषां नाम । सर्वनाम ॥ ० ॥ शूर्पणखानो नटः । शूर्पनट[9] ॥ परिनद्धो नाम कश्चिदिम ॥ १६१ ॥

क्षेयो निवेषनानूपो नदनो नरवाहन ।
स्वर्भानुर्नेदनश्चो च क्षुभ्नादौ स्यान्नृतेयेष्टि[10] ॥ १६२ ॥

---

१ नन्दननर्तक॰ D ; ॰नृत्तानि F
२ ॰नादौ C ; A om. text and comm.
३ क्षुभ्रादिष्वपि B. C. F ; णीत्वं B.
४ Bh. ix 109 ; क्षुभितैव A. B. C. D
५ D corr. tasc॰नर्तने नृत्तमयोग D.
६ नृनमम C. and corr. D
७ परितो नृत्तं परिनृत्तं F
८ तूणीर B. F ; तूर्ण D.
९ Cf p. 201 l. 1
१० A. om. text and comment.

शराणां निवेशनम् । शरनिवेशनम् । शरधिः ॥ * ॥ अनूपान्निष्क्रान्तः । निरनूपः ॥ दर्भानूपं नाम स्थानम् ॥ * ॥ भेर्या नदनमिव नदनं शब्दनमस्य । भेरीनदनो नाम कश्चित् ॥ * ॥ नरो वाहनमस्य । नरवाहनः । वाहणं[1] वाह्यादित्यनेन नरस्यावाह्यत्वाणत्वं[2] नास्ति ॥ * ॥ प्राक्स्थाद्यन्तेऽपूनामित्यनेन[3] णप्राप्तिः । स्वर्भानुः । सैंहिकेयः । एत्वनन्यादेरित्यनेन णत्वप्राप्तिः[4] ॥ केचिद् अन्तःपूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेन णत्वमिच्छन्ति[5] ॥ * ॥ चारवो नदा यस्मिन्ग्रामे नगरे वा स चारुनदः ॥ * ॥ सुराणां नदी । सुरनदी ॥ * ॥ नृतेर्नकारस्य यङि परे णत्वं[6] न भवति । नरीनृत्यते । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । नर्नृतीति ॥ यङीति किम् । हरिरिव नृत्यतीति । हरिणर्ती नाम कश्चित् ॥

अग्न्यादिक्षुभ्नाद्योरेकत्व प्रतिपन्नाः सामान्येन विशेषाभावात् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन चतुर्हायनं कर्मेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १६२ ॥ इति क्षुभ्नादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपाण्डतश्रीवर्धमानविरचितस्वीयगणरत्नमहोदधिग्रन्थवृत्तौ समासप्रक्रियानिर्णयो नाम

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः[7] ॥

---

१ वाहनं F , P viii 4, 8 v 2

२ °णीत्वं B , नरस्यवाह्य° C

३ ? प्राक् प्वाद्यंते पूनामि° B , प्राक् घाद्यंते यूनामि° C , प्रावस्थाद्यंतिप्ना- मि° D , प्राप्ताद्यंते यूनामि° F , °नुप्राप्तिः B C F , नप्राप्ति (orig नु°) D

४ णीत्वप्राप्तिः B

५ णीत्व° B , cf P viii. 4, 3

६ णीत्वं B

७ गोविंदाचार्यशिष्य° D E. , समासतत्प्रक्रियागणनिर्णयो° B C F

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा कलापितैतलिशिलालिलाङ्गलिशिखण्डिजाजलिनः[1]।
सूकरसद्मा कुथुमी सुपर्वणा पीठसर्पी च[2] ॥ १६३ ॥

ब्रह्मादीनामित्यनेन ब्रह्मन्नित्येवमादीनामेषामपि परेऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुग्भवति ॥ ० ॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मो नारदः ॥ ब्रह्मण इदम् । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो मन्त्रः । ब्राह्म्योषधिः ॥ शाकटायनस्तु जातावभिधेयायामपत्य एवाण्यन्त्यस्वरादेर्लुगमिच्छन्ति नापत्ये[3]। तेन ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मणः ॥ ० ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयानाः । कालापाः ॥ ० ॥ तैतली । आचार्यः । तत्प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि तच्छब्देनोच्यते । तमधीयते तैतलाः[4] ॥ ॥ एवं लाङ्गलाः ॥ ० ॥ जाजलाः ॥ ० ॥ शिखण्डिन इमे । शैखण्डाः ॥ ० ॥ एवं शैलालाः[5] ॥ ० ॥ सौकरसद्माः[6] ॥ ॥ कौथुमाः[7] ॥ ॥ सौपर्वाः ॥ ० ॥ पैठसर्पाः ॥

चशब्दस्याकृतिगणार्थत्वात् तेन सामनाः । दाम्नम् । चार्मम् । इत्यादयो भवन्ति ॥ १६३ ॥ इति ब्रह्मादिः ॥

अनुगतिकपरस्त्रीसर्वलोकातिहत्या
कुरुकतगतकुम्भागारवेशत्स्यहत्या ।
अनुहृदनुहोडायस्यहेतीहलोका
अभिगमपरलोकौ सर्वभूमिप्रयोगौ[8] ॥ १६४ ॥

---

1 A. om. śloka and comment.

2 सुकरसद्मा F ; सूकरसद्मो D.; कुथुमी D F ; सूकरसद्माकुथुमा C ; सूकरसद्माकुथुमी F

3 जातावभिधेयायामपत्य एवाण्यन्त्यादेर्लुगमिच्छन्ति D P vi 4, 171

4 Thus MSS. तैतलिन् । तैतिल P vi 4, 144 V. and Kāś. V ; cf. p. 2?? (तितलिनस्तु तैतिलकस्य तैतिलायनः).

5 शैलाला B., शैलाला C.

6 सौकरसद्मा C.; सौकरसद्मा F ; सौकरसद्मा D

7 कौथुमा D.

8 A. om. śloka and comment.

परस्य चानुशतिकादीनामित्यनेनानुशतिकादीनामेव शब्दानां परपदस्य पूर्वपदस्याचामादेरचः स्थानेऽणादौ ञ्णिति पर आरैज् भवति ॥ * ॥ शतेन क्रीतः । शतिकः । अनुगतः शतिकेन । अनुशतिकः । तस्येदम् । आनुशातिकम् ॥ * ॥ परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्या अपत्यम् । पारस्त्रैणेयः ॥ * ॥ सर्वलोके विदितः । सार्वलौकिकः[१] । यथा भट्टिकाव्ये । भवन्त कार्तवीर्यो यो होनसधिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम्[२] ॥ * ॥

असिहत्याया[३] भवम् । आसिहात्यम् ॥ * ॥ कुरुकतस्यापत्यम् । कौरुकात्यः ॥ * ॥ शतकुम्भो नाम पर्वतः । तत्र भवं शातकौम्भं सुवर्णम् ॥ केचिच्चादृष्टव्याकरणा लक्ष्यमेव केवलमनुसरन्तः शातकुम्भमित्याहुः । अत एव भोजः शतकुम्भस्य विकारः शातकौम्भमित्याह[४] ॥ * ॥ अगारवेणूनामिदम् । आगारवैणवम् ॥ वामनस्त्वङ्गारवेणोरपत्यम् आङ्गारवैणवमित्याह[५] ॥ अधेनुशब्दमपि केचित्पठन्ति[६] ॥ * ॥ अस्यहत्याशब्दोऽस्मिन्नस्तीति विमुक्तादित्वादण् । आस्यहात्यः ॥ भोजस्त्वस्यहत्यशब्दं[७] पठति । असिहत्य इत्यन्ये[८] ॥ * ॥ अनुरहतो[९]ऽपत्यम् ।

---

१ °विदित °लौकिकं D

२ Bhattik १ 33

३ Thus also Yajñ Kâs, V MS β, असिहत्य Bo, Kâs V ed, MS a, cf note ८

४ श्रीभोज °शातकुभमित्याह D, शातकुभस्य° शातकौभमित्याह B C F

५ Thus Kâs V ed, MS β, Bo & (अङ्गारवेणुर्वंशजातिविशेषः । आङ्गारवैणवं पात्रविशेष) Yajñesv, अगार° Kâs V a, °अगरवेणोर° आगरवैणव° D, अगारधेनोर° आगारधेनव° (°धेनव C) B C F

६ ? Thus B C F, अधेणु° D — केचित्तु अगारधेनुशब्दमत्राधीयाना अगारधेनोरपत्यमागारधेनवो वत्स इत्याहुः । Yajñ, probably right He does not notice our author's reading

७ श्रीभोज°D, भोजस्त्वस्यहशब्द F Yajñ has both, Bö, Kâs V ed a °हत्य, β हत्या

८ अभिहत्य° F, om D, cf n ३

९ Thus MSS here and *bâhvâdi* sl 204 The other works read अनुहरत् Cf आनुराहति *taulvalyâdi*, sl 173

आसुराहति । ॥ ० ॥ असुरोऽत्र शकटविशेषः । तेन चरति । आसुरो-हिक । ॥ ० ॥ अस्यहेति प्रहरणमस्य । आस्यहेतिकः । गणपाठसामर्थ्या-त्पदद्वयमुराद्यादपि ठण् विभक्तेरलुक्[1] । अस्यहेमेति केचित्[2] ॥ ० ॥ इहलोके भवम् । ऐहलौकिकम् ॥ अथ लोक ऐ । इहलोक । अत्र सामान्यादपि इमव्ययोऽस्यादेव गणपाठाद् अधिकरणसमासो वा[4] ॥ ० ॥ अभिगममर्हति । आभिगामिकः[5] ॥ ० ॥ परलोके भवम् । पारलौकि-कम् ॥ ० ॥ सर्वभूम्यां विदितः । सार्वभौमः ॥ ० ॥ प्रयोगमर्हति प्रयोगे भव वा । प्रायोगिकम्[6] । वामनस्तु प्रयोग प्रायोगिकमित्याह[7] ॥ १६४ ॥

सुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम्[8] ।
भूमनडुहनुविद्याकुरुपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

सुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशायनिकाः । यथा ।

ध्रुवमादीनपुपक्रान्तं सौखशायनिकानृपोन्[9] ॥

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् ॥ ० ॥ अनुसंवत्सरं दीयते । आनु-सांवत्सरिकम् । कालात्कार्ये च भववदित्यतिदेशात् कालाकालाद्-भिति ठञ्[10] ॥ ० ॥ अनुसंवरणेन दीयते । आनुसांवरणम्[11] । सुहा

१ चिन । चिम D ; °च भुह° C.

२ ।The B.C.F ; D om. from चस्य हेति Not mentioned by V. Jā. either

३ चस्यमीच D.

४ इमव्यये °समासोऽभीष्ट° । F

५ चर्हति वा D ; आभिगामिक C.

६ प्रायोगिकं D F

७ ? प्रायोगमप्रायोगिक B ; प्रयो-गात्प्रायोगिक D ; प्रायोगमप्रायोगिक F — K । ... सर्वभूमिनिमित्तं (सर्व-भूमे ...) प्रयोग ... वा सार्वभौम । प्रयोग । तत्र भवं प्रायोगिकं (प्रायो-गिकः I ed.).

८ °संवरणं E. F ; °युतानुसंवरणं D ; °वरणो C. ; A. om. pl. & comment.

९ Raghuv 10, 14.

१० कालात्कार्ये कालाकालाद्भिति ठञ् D ; कालाकाला° F ; कालाकाला द्भिति ठञ् P

११ अनुसंवरणं दीयते आनुसांवरणं C D (also ... ... D.L.) ; not men-tioned in the ga... ... pl. ...

दिलादण् ॥ * ॥ सूत्रप्रधानो नडः । सूत्रनडः । तस्यापत्यं सौत्रनाडिः ॥ कश्चित् सूत्रनट[1] इत्याह ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ॥ * ॥ कुरवश्च पञ्चालाश्च तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । बहुत्व इत्यनेनाकञ् न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः ॥ * ॥ देवमधिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

बध्योगोदकशुद्धौ[2] पुष्करसत्संक्रमाधिभूताः स्युः ।
प्रतिभूरजातशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

बध्योगस्य[3] ऋषेरपत्यं विदादित्वादणि । बाध्योगः ॥ * ॥ उदकशुद्धस्यापत्यम् । औदकशौद्धिः ॥ * ॥ पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः ॥ * ॥ सक्रममर्हन्ति । सांक्रामिकाः ।

तिलाश्चम्पकसंपर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।
रसो न भक्ष्यस्तद्गन्धः सर्वे सांक्रामिका गुणाः[4] ॥

यथा वाऽनर्घ्यराघवे ।[5] कश्चित्सांक्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमतिशेते ॥ * ॥ अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् ॥ * ॥ प्रतिभुवो भावः कर्म वा । प्रातिभाव्यम् ॥ * ॥ अजातशत्रोरियम् । आजातशात्रवी । यथा ।

उपेयिवांसि कर्तारः पुरमाजातशात्रवीम्[6] ॥ * ॥

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा । पारिमाण्डल्यम् ॥ * ॥ राजपुरुषस्य भावः कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥ १६६ ॥

---

१ Thus D F, सूत्रनेट B C, cf p 196, l. 18

२ शुद्धौ E, A om sl. & comment.

३ वं शंभुं गच्छत्यभियाति वग. कंदर्पः । वध्यो नियाह्य उगो येन स बध्योगो नामर्षि. Yājñ

४ Kâm Nît 5, 7, Bö Spr 2562 (°चम्पकसंश्लेषात्°), लसो गुभक्ष° D

५ D omit from यथा — Anargh, Calc § 1782, p 36 (क्वचित्सां° ed.)

६ Śiś 2, 114 (पुरीमाजात° ed.)

एषोऽपि स्यात्सर्ववेद सहग्यो
द्वारस्व'ग्रोऽप्यल्सस्वस्तय स्व' ।
स्वग्रामस्वस्वादुमृद्वारमाला'
स्वादंष्ट्रा स्वाध्यायमुक्त' स्वरश्च[1] ॥ १६७ ॥

एषोऽपीति न केवलं मतिभूपरिमण्डलराजपुरुषशब्दा यावदमी एवाऽत्र गणे द्रष्टव्याः । सर्ववेदशब्दोऽपीति । सहग्य इति यदा येन च[2] सह वर्तत इत्यर्थः ॥ सर्ववेदा एव । सार्ववैद्यम् ॥ अग्र इति किम् । प्रातिभवम् । पारिमण्डलम् । राजपुरुषापत्यं । सार्ववैदिकम्[3] ॥ ० ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन पैतृष्वस्रेयं[4] मानैयादिरित्यादयो भवन्ति[5] ॥ ० ॥ इत्यनुमतिकादि ॥

द्वार इति द्वारादेरित्यनेन द्वारादीनां शब्दानां यकारवकारा-भ्यामुत्तरस्याचामादेरच[6] ऐकार औत्वं न भवति[7] । तयोस्तु स्थाने ऐजागमो भवति[8] ॥ ॥ द्वारे नियुक्तः । दौवारिकः ॥ ॥ स्वर्भव । सौव ॥ ० ॥ श्वो भवम् । शौवस्तिकम् ॥ ० ॥ स्वल्कसेऽत्यन्ताध्ययनमस्य[9] भव । वैय-ल्कशो व्याधि[10] । यथा । स्वल्कशो नाम देशो पामादिवा[11] ॥ ॥ स्वश्वोत्थाय । सौवश्विक ॥ ० ॥ स्वकेदम् । सौवम् ॥ ॥ स्वग्रामे भव ।

---

१ A. om. text and comment

२ यावदमी एवात्र A D ; B om एवात्र [?]; C om सर्ववेदशब्दो to सर्ववेदा एव and च इति कि

३ राजपुरुषापत्यं D ; सार्ववैदिकं C. D ; सार्ववैदिक F

४ Thus C F ; पैतृष्वस्रेय B ; पैतृ-ष्वसेयमानैयादि॰ D [? पैतृष्वस्रीयम् or पैतृष्वसीयम्]

५ Cf. sl. 312 comm. here सार्वदेश and सार्वदैश are mentioned as being referred to this gaṇa by some.

६ यकारवकाराभ्या॰ B ; यकारव-कारा॰ C ; भ्यामुत्तरस्याचामादेरच D

७ आदैत्वं भवति B ; आदै ऐक भ॰ C ; आदैत्वं भवति D ; F om न

८ ऐजागमो भ॰ C ; चापीत्युभिवति B.

९ स्वल्कसे B ; ॰भवे D ; स्वल्की C ; स्वल्कसेऽध्ययनमस्य F

१० व्याधि॰ F

११ वैयल्कशो॰ पामादिवा D.

सौवग्रामिकः ॥ * ॥ श्वनो विकारः । शौवनं मांसम् । शौवः[1] सकोचः ॥ * ॥ स्वादुम्टद इदम्[2] । सौवादुम्टदम् । कच्छादिदर्शनादण् ॥ स्वादी चासौ म्टच्च सास्मिन्देशेऽस्तीति । सौग्दम्टदो देशः ॥ पाणिन्यादयस्तु सौवादुम्टदवमित्याहुः ॥ * ॥ द्वारपालस्यापत्यम् । दौवारपालिः ॥ केचिद् द्वारपालशब्द रेवत्यादिष्वधीयाना दौवारपालिक[3] इत्युदाहरन्ति ॥ * ॥ श्वादंष्ट्रायां भवः । शौवादंष्ट्रो मणिः । श्वनो दन्तादाविति[4] दीर्घत्वम् ॥ * ॥ स्वाध्यायेन चरति । सौवाध्यायिकः ॥ * ॥ स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौवरः ॥ * ॥ द्वारपालादीनामुपादान सुखार्थम् । यतो द्वारादेः केवलस्य तदादेश्च परिग्रहः[5] ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन स्फ्यो यज्ञायुध तेन कृत । स्फैयकृतो नामर्षिः । स्फ्यकृदित्यपि संगृहीतः[6] ॥ १६७ ॥ इति द्वारादिः ॥

स्वागतस्वध्वरव्यङ्गा व्यवहारो व्यडस्तथा[7] ।
व्यायामस्वपतिस्वङ्गस्वजनाश्चाच कीर्तिताः ॥ १६८ ॥

पदान्तय्वोः स्वागतादेश्चैच[8] इत्यनेन स्वागतादिशब्दाना टैजागमो न भवति[9] ॥ * ॥ स्वागतमित्याह । स्वागतिक. ॥ * ॥ शोभनो

---

१ शुन इद शौवनम्० । शुनो विकारो मांस सौवम् Kâs V , शुन इदं शौवन पुच्छ शौवन सकोच । Yajñ

२ स्वादुमुदु इद C , not in *Kachchhâdi* sl 327-8 —The other works have स्वादुमृदु, Yajñesv also mentions Vardhamâna's reading

३ दौवारपालक B

४ दतावादाविति B C F , cf Kâs V vi 3, 137

५ तदादेशस्य C , परिग्रहात् D

६ स्फौ० स्फाकृतो० स्फाकृद्० B C , स्फ्यकृतो नाम० F , D om from आकृतिगणो —Bo has both readings, Yajñ , Kas V only स्फ्यकृत

७ स्वागत स्वध्वरो व्यंगव्यवहारो [रो C] B C F , A om text and comm

८ स्वागतोदेय्यष्टैच C , स्वागता देर्व्यष्टैच् F , स्वागतादेर्घष्टौजित्य० D

९ जागमो D , शब्दाना मैजागाता दिशब्दानां मैजागमो० C

ऽध्वर मध्वर । सध्वरेण चरति । साध्वरिक ॥ ० ॥ यत्नान्यङ्गानि[1] यत्यामी यज्ञ । यज्ञस्यापत्य याज्ञि ॥ ० ॥ यवहारेण चरति । या वहारिक ॥ ० ॥ यजो नामर्षि । तस्यापत्यं याजि ॥ ० ॥ यायाम प्रयोजनमस्य । यायामिक ॥ ० ॥ स्वपतौ साधु । स्वापतेय ॥ ० ॥ सज्ञस्यापत्य साज्ञि ॥ ० ॥ सजनाप्रयोजनमस्य[2] । साजनिक ॥ ० ॥ येषां टैसागमो न दृश्यते तेऽत्र द्रष्टव्या[3] ॥ १९८ ॥ इति स्वागतादि ॥

पैलौदन्वी राहवी रावणिश्च
दैवस्थानी राणिराहक्षिती च[4] ।
औदभृज्जि[5] सात्यकिश्चौदमेघि
सात्यकामि पैङ्गलोदायनिश्च[6] ॥ १६० ॥

पैलादिभ्यस्तौल्वल्यादिरित्यनेन[7] पैलादेर्विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति[8] ॥ ० ॥ पीलाया अपत्य पैल । पीलासप्तूकादेरयम्[9] । पैलस्यापत्यमिति युवोऽत्र इति फिञ् तस्य लुक[10] । पैल पिता । पैल पुत्र ॥ ० ॥ उदन्वतो[11]ऽपत्यम् । बाह्वादिभ्यश्चेतीञ् । औदन्वि पिता । औदन्वि पुत्र[12] ॥ ० ॥ राहोरपत्यम् । राहवि पिता । राहवि पुत्र ॥ ० ॥ रवणस्यापत्यम् । रावणि पिता । रावणि पुत्र ॥ ० ॥

---

१ त्रिमतान्यङ्गानि D
२ साजना प्रयोजन F
३ येषां टैसागमो° F ; D om. from स्वपतौ साधु
४ पैलौदन्वी° B. C. ; राहवी D.
५ Note the metrical irregularity in the second syllable ; ? औदभृज्जि
६ पैङ्गलोदायनिश्च B. C. ; A. om. text and comment.
७ पैलादिभ्य F ; तौल्वल्यादेरि° D.
८ °पत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति D
९ पीलासाल्वा° B. C. D ; cf. P iv 1 118-9.
१० फिञ्° B. C. ; लुक् D ; cf. P iv 1 156.
११ उदन्वो D. ; उदन्वो C. ; Aufrecht p. 204.
१२ C. twice औदन्वि° ; औदन्वि D.

देवस्थानस्यापत्यम्। दैवस्थानिः पिता। दैवस्थानिः पुत्रः ॥ * ॥ रण-स्यापत्यम्। राणिः पिता। राणिः पुत्रः ॥ * ॥ रहेण चितो[1] हिंसितो रहचितः। तस्यापत्यम्। राहचितिः पिता। राहचितिः पुत्रः ॥ * ॥ उदके मज्जतीति मूलविभुजादित्वात्के[2]। उदमज्जः। तस्यापत्यम् औदमज्जिः पिता। औदमज्जिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्य एव सत्यकः। तस्यापत्यं सात्यकिः पिता। सात्यकिः पुत्रः ॥ * ॥ उदमेघस्यापत्यम्। औदमेघिः पिता। औदमेघिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्ये कामोऽस्य। सत्यंकामः। अत एव निपातनान्मुक्। सत्यमिति निपातो वा शपथपर्यायः[3]। तस्यापत्यं सात्यंकामिः पिता। सात्यंकामिः पुत्रः ॥ * ॥ पिङ्गलोदायनस्यापत्य[4] पैङ्गलोदायनिः पिता। पैङ्गलोदायनिः पुत्रः[5] ॥ शाकटायनस्तु पैङ्गलोदयनिरित्याह[6] ॥ १६९ ॥

शालङ्क्यौदकशुद्धी भौलिङ्ग्यौदव्रजी तथौदन्यिः[7]।
औद्राहमानियुक्तौदमज्जिरपि चौञ्जिहानिः स्यात्[8] ॥१७०॥

शलङ्कोरपत्यम्[9]। शालङ्किः पिता। शालङ्किः पुत्रः ॥ * ॥ उदकशुद्धस्यापत्यम्। औदकशुद्धिः पिता। औदकशुद्धिः पुत्रः ॥ औदशुद्धिरिति भोज.[10] ॥ * ॥ भूलिङ्गस्यापत्यम्[11]। भौलिङ्गिः पिता।

---

१ रहचितो० B C, रहे चितो० F

२ Not in that *gaṇa*, sl 460

३ सयथपर्यायः D and om to सात्यकामि. पुत्रः

४ पिंगलोदायिनस्या० B, पिंगलोदायि तस्याऽपत्यं F, पिंगलोदायन. तस्यापत्य० D, om C

५ पेगलोदायिनि' twice B

६ ॰पेगलोदायनि० C, D corr पैंगलोदयोगिरि०, Bö reads पैङ्गलोदायनि

७ तायोदन्यिः C, तसौदन्यि. D, सथौदन्यिः F

८ युक्तौ औद० B, युतेदमज्जि० corr D, अपि चोञ्जिहानि'० E, A om text and comment

९ शलंकेरपत्यं C, शलकोर० D, शालंकोर० F

१० Thus also Bö, Yajñ, Kās V MSS (औदशुधि ed), चौदसुचिरिति श्रीभोज. D [cf औदवार्शोधि sl 166]

११ भुलिंगस्य० MSS and Yajñ see sl 50 comm

औशिज्ञि पुत्र ॥ ॥ उदमजस्यापत्यम् । औदमजि पिता । औदमजि पुत्र ॥ ० ॥ उदन्यस्यापत्यम् । औदन्यि पिता । औदन्यि पुत्र । तिकादिषु पठ्यमानस्याप्यस्मात्[1] एव पाठात् फिञ्[2] विधीयते तेन रूपद्वयम् । औदन्यि । औदन्यायनि ॥ ० ॥ उद्गाहमानस्यापत्यम् । औद्गाहमानि पिता । औद्गाहमानि पुत्र ॥ ० ॥ उदमज्जस्यापत्यम् । औदमज्जि पिता । औदमज्जि पुत्र ॥ ॥ उज्जिहानस्यापत्यम्[3] । औज्जिहानि पिता । औज्जिहानि पुत्र । कश्चिद् औज्जिहानिरिति[4] मन्यते ॥ ० ॥ एभ्य इमन्तेभ्य फक्[5] लुक् ॥ १७० ॥ इति पैलादि ।

तौल्वलिवैरकिपारणिपौष्किं[6]
वैल्वकिमाध्यकिरावणिवैह्नि[7] ।
आसुरिनैमिषिनैवकियुक्तं[8]
दैवतियाकेलिवैहतिभिश्च[9] ॥ १७१ ॥

तौल्वल्यादे पर्युदासादपत्यस्यापत्यादिप्रत्ययेन मात्रा लुग्न भवति ॥ ० ॥ तुल्वलो नामर्षिः । तस्यापत्यं तौल्वलिः । तदपत्यं तौल्वलायनः । तैल्वलिरित्यन्ये[10] ॥ ० ॥ वीरकस्यापत्यम् । वैरकिः पिता । वैरकायणः पुत्र[11] । वैरकिरिति शाकटायनः ॥ ० ॥ परणस्यापत्यम् ।

---

1 See p. 220; तिकादिषु पच्यमानस्यापत्यं C. and omits thence to उज्जिहानस्यापत्यं

2 इफिपि B.; इफपि F; इफपि D.

3 See note 1

4 ? औज्जिहानिरिति B. C.

5 पाप B.; °भ्य आ पापि C.; पम D.; °भ्य एष लुक् । F; cf. P II. 4. 60; Ir I. 161.

6 °वैरकि C.; °पारकिपौष्कि F

7 मौपविरावणिवैहि C.; वैहि F

8 नैवकियुक्तं B. C. F

9 वास्तकि° B.; वैहतिभिश्च D.; A. om. text and comment.

10 तिल्वलिरित्य° F; om. D.—? तौल्वलिरित्यन्य° ।

11 विरकायन° वैरकिः °विरकायण —The other work have वैरकि

धार्ष्णिः पिता। धारणायनः[1] पुत्रः ॥ * ॥ पुष्यो नाम कश्चित् तस्यापत्यम्। पौष्यिः पिता। पौष्यायणः[2] पुत्रः ॥ * ॥ विल्वकस्यापत्यम्। वैल्वकिः पिता। वैल्वकायनः पुत्रः ॥ * ॥ बन्धकस्यापत्यम्। बान्धकिः पिता। बान्धकायनः पुत्रः ॥ * ॥ रवणस्यापत्यम्। रावणिः पिता। रावणायनः पुत्रः। शाकटायनस्तु रावणिरित्याह ॥ * ॥ विङ्कस्यापत्यम्। वैङ्किः पिता। वैङ्कायनः पुत्रः[3] ॥ * ॥ न सुरोऽसुरः। तस्यापत्यम्। आसुरिः पिता। आसुरायणः पुत्रः ॥ * ॥ निमिषस्यापत्यम्। नैमिषिः पिता। नैमिषायणः पुत्रः ॥ नैमिशिरिति शाकटायनः ॥ * ॥ निवकस्यापत्यम्। नैवकिः पिता। नैवकायनः[4] पुत्रः ॥ * ॥ देवतस्यापत्यम्। दैवतिः पिता। दैवतायनः पुत्रः ॥ दैवोतिरिति[5] शाकटायनः ॥ * ॥ वृकलाया अपत्यम्। वार्कलिः पिता। वार्कलायनः पुत्रः[6] ॥

दोधकं छन्दः। भौ तु भगौ गिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्याहिंसिकारेणुपालयः[7]।
आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञ्यासिनासयः[8] ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम्। पौष्करसादिः पिता। पौष्करसादायनः पुत्रः ॥ * ॥ विभूषितौ कर्णौ यस्य। विकर्णः। तस्यापत्यम्। वैकर्णिः पिता। वैकर्णायनः पुत्रः ॥ * ॥ न विद्यते हिंसाऽस्य। अहिंसः। तस्या-

---

१ धारणायनि B C

२ पौष्पायन MSS

३ °विकस्यापत्य वैकि° वैकायन.° F, Kas V ii 4, 61 वैकि ed, वैंकि MS a, Yajñ, वैङ्कि (var l वैकि) Bö

४ निचकस्य° नैचकि° नैच° B C F, नैवकि (var l नैवति) Bö, नैवकि Yajñ, wanting in Kâs V

५ Thus MSS? दैवति. (पुत्र) इति शाकटायन.।

६ None of the MSS explain वैहति Yajñ has विहतस्य वैहतिर्वैहतायन।

७ पुष्करसादि° B C F

८ वैसीति° B C, वैकर्णा° दैवयज्ञासिनासय D, A omits text and comment

पत्यम् । आहिषि पिता । आहिषायन पुत्र ॥ • ॥ करेणु पाशयतीति करेणुपाश । तस्यापत्यम् । कारेणुपाशि पिता । कारेणुपाशायन पुत्र ॥ • ॥ असिना युक्तो बन्ध । असिबन्ध । असिबन्ध एवासिबन्धक । तस्यापत्यम् । आसिबन्धकि पिता । आसिबन्धकायन पुत्र[1] ॥ अश्नातीति । अश । तस्यापत्यम् । आशि पिता । आशायन पुत्र ॥ बध्नाते स । बद्रु । बद्रु एव बद्रुक । तस्यापत्यम् । बाद्रुकि पिता । बाद्रुकायन पुत्र[2] इति शाकटायन ॥ • ॥ विभीतस्यापत्यम् । वैभीति पिता । वैभीतायन पुत्र ॥ • ॥ देवानां यज्ञो देवयज्ञ । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञि पिता । दैवयज्ञायन पुत्र ॥ • ॥ असिरिव नासाऽस्येति । असिनास । तस्यापत्यम् । आसिनासि पिता । आसिनासायन पुत्र ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च मादोहम्यानुपहती चापि[3] ।
चापष्टकिर्नैमिश्रिप्राग्दाहतिदैवमतयोऽपि[4] ॥ १७३ ॥

दिलीपस्यापत्यम् । दालीपि पिता । दालीपायन पुत्र । निपातनादात्वम्[5] । अपरे इलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहु । अन्ये ढालीपिरित्याहु[6] ॥ • ॥ आनुति पिता । आनुतायन[7] पुत्र ॥ • ॥ मदोहमस्यापत्यम । मादोहमि पिता । मादोहमायन पुत्र ॥ • ॥

---

१ असिबन्धपदासिबन्धकस्य C. ; अ सिबन्ध एवासिबन्ध आसिबन्धकि आसिबन्धायन D ; D om from का- रेणुपाशि to अस तस्यापत्यं

२ बद्र एवबद्रुक बाद्रुकि बाद्रु कायन D

३ आनुति आनुपहती C ; ०नु पहती चापि E.

४ चापष्टकि० दैवमतयोऽपि C ; मै मि F ; नैमिश्री D. ; A. om. text and comment.

५ निपातनादात्व H and omits अ परे प्रकृत्यन्तरमाहुः ।

६ Thus also Bh., Y. M., K. Ie., V. ; अपरे इलीपा इति F om. from अन्ये ढालीप०

७ आनुति आनुतायन C.

अनुरहतोऽपत्यम् । आनुराहतिः[1] पिता । आनुराहतायनः पुत्रः ॥ * ॥ चफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोऽपि चफट्टकः । तस्यापत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः[2] ॥ कुर्वादावस्य चत्रियस्य ग्रहणम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेञ् सिद्धः[3] ॥ * ॥ निस्रयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्यापत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः ॥ * ॥ पृच्छत्याहन्ति च । प्राडाहतः[4] । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः ॥ प्राटाहतिरित्यपि वामनः[5] ॥ * ॥ देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥ १७३ ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचोरमरुतो रक्षश्चरिनोशिजः
प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।
चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्वृ्ञितादेवताश्[6]
चक्षुर्व्याकृतवन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे[7] ॥ * ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री ॥ प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये[8] सिद्धम् ।

---

१ Kâs. V ii 4,61 आनुहारति (!) ed , °राहति MSS , Bö , Yajñ आनुराहति (Bö *var l* आनुहारति), and besides आनुरोहति

२ Thus also Bö , Yajñ (? श्वाफल्कि Kâs V ed), वफडक° वफडक° वाफडकि ° वाफडकायन.° C

३ B C om from कुर्वादावस्य

४ ? Thus D , प्राडाहति B C F

५ ? प्राढाहति° B , प्राडाहति° C , om D —Bö , Yajñ have only प्राडाहति, Kâş V ed प्रावाहणि (प्राणाहति MS *a* and *var l* ed , om MS β , Prof Kielhorn's MS , perhaps right, प्राडाहनि)

६ शश्वद् for सत्वद् F , A om text and comment

७ प्रज्ञादिशब्दगणात्° D

८ प्रज्ञायोत्स्ने° B C , °ज्योत्स्नेत्यादिनाणप्रत्यये D , ऽणप्रत्यये F , cf P ६ 2, 101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।

मात्र । मात्री तु न सिध्यति । अमत्यये हि मात्रा स्यात् । अर्थभेदश्च। तथा च । वसुरा पथिकी मात्री तु मात्रा मात्रा तु धीमती[1] ॥ ० ॥ मोचमेव मोचम् । तं कृत्वा नानाव्ययानुपमी चमाजय [2] । मामनाधास्तु मोच मरीर चेरित्यर्थनियमभाज [3] ॥ ० ॥ पिशाच एव पैशाच ॥ ० ॥ एवं चौर ॥ ० ॥ मारुतो देवो वायुश्च[4] ॥ ० ॥ राक्षस ॥ ० ॥ चरित्रमेव चारित्रम् ॥ ० ॥ उषिक् काम्त । स एव । औष्णिक [5] । यथा । पीर्णवातपर्णैर्यवैदर्तैरौत्रतिर्वृतम [6] ।

कार्ष्णाजिनीभिजैविभि प्राज्ञपमिव दैवतम् [7] ॥

मत्यका एव मात्यका । पदार्था [8] ॥ ० ॥ असुर एव । आसुर ॥ ० ॥ असुरैव आसव ॥ ० ॥ यातपनमेव यातपनम् ॥ ० ॥ यमेव याम्त । अप्रमत्ययसमियोगेन निपातनान्नुणागम [9] ॥ ० ॥ साधारणी भाषा एषा वा भमि ॥ ० ॥ अनुष्टुबेव । आनुष्टुभम् ॥ केचिद् आनुष्टुभा हीनां[10] हस्त्रीनाना पुंसिङ्गतामाह ॥ ० ॥ अयम् अपकर्म अतति [11] पर्याप्नोति । अध्याय । स एव आध्याय । तथा च ।

अध्यायसमवमातृद्विवाकीर्तिजनममा ।

निपादव्ययवायमेवाविपाप्याख्यपुच्छधा [12] ॥

---

१ Am. K. 2, 6, 1, 12.

२ Thus D F ; मूत्रात्मीर्ष रोचय सायुध D C. ; नायुधं मीप° B. ; पा पुर्व मोच° C.

३ °एवमर्थ नियम° B C. ; Kās. 5, 4, 38.

४ मारुता देवा वायुश्च B. C.

५ उषिष° काम° B C. ; औष्णिक्° कौष्णिज D.

६ । पैर्णपैदातैर्वोज्रमिर्वृत D ; पैर्णपैदातैर्वोज्रमिर्वृत C पैर्णपैदातैर्वोज्र निर्वृत F ; °संतापर्णैपैर्णदेवैर्वोज्रतिर्वृत D

७ कार्ष्णाजिनी D ; °जिनीभिर्वि° B. C. D ; जिनीदिविर्विभि F ; प्राज्ञ° D

८ मत्यकी एव मत्येपा° C. ; D. om. एव मात्यका°

९ अनुप्रत्यय पुणागम° B. C.

१० आनुष्टुभाहीनां MSS.

११ अवमुदं कर्म आमोति F

१२ पुच्छधा° B D ; पुच्छमा° C. ; पुच्छसा° F ; the verse is Am. K. 2, 10, 20.

अशनिरेव । आशनः । वज्रम् ॥ * ॥ गोर एव गौरः । सितः पीतो ऽरुणश्च वर्णः ॥ * ॥ जेत्रेव[1] । जैत्र धनु. । जैत्री शरश्रेणिः[1] ॥ * ॥ जगत्येव जागतम् ॥ * ॥ सत्वानेव सात्वतः[2] । चन्द्रस्तु सत्वन्निति नान्त छात तलोपं[3] पठन् सत्वानेव सात्वन इत्याह ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विता । द्वितैव द्वैतम् । यथा ।

निदानं निर्द्वैत प्रियजनसदृच्च व्यवसितिः[4] ॥

देवतैव दैवतम् ॥ * ॥ चक्षुरेव चाक्षुषम् ॥ * ॥ व्याहृतमेव वैयाहृतम् ॥ * ॥ बन्धुरेव बान्धवः । स्त्रियामणन्तस्यासामर्थ्यान्न वृत्तिः[5] । शुद्धप्रकृतिस्तु वर्तत एव । यथा । बन्धुरियं ब्राह्मणी[6] । एवं सर्वत्र ॥ * ॥ योध एव यौधः ॥ * ॥ मधुरेव माधवः ॥ * ॥ विद्यैव वैद्यम्[7] । नपुंसकत्वमेव ॥ कश्चिद् विद्यासंबन्धात्पुरुषोऽपि विद्या । स एव वैद्य इत्याह ॥ * ॥ सन एव सानसम् ॥ * ॥ जुहृदेव जौहृत. ॥ १७४ ॥

निगमवणिजौ गन्धर्वश्वाग्रहायणषोडतौ
प्रकृतविदतौ क्रुङ् रक्षोघ्नो विघातचिकीर्षितौ[8] ।
ततवसुकराग्नीध्रं विश्वानरो वरिवस्कृतो[9]
ऽनुषुकविकृते विद्वानुष्णिक् चरश्च कुतूहलम्[10] ॥ १७५ ॥

नितरा गम्यन्ते पदार्था अनेनेति निगम' । निगम एव नैगमः । नय' ॥ * ॥ वणिगेव वाणिज' । वाणिजी स्त्री ।

---

१ जैतेव० शरश्रेणी F
२ शश्वदेव शाश्वत F
३ सत्विति तात० F , छत्वा तलोप C
४ ०जनसुहृक्कृव्यवसिति D , ०सदृग्व्य० F., ०सदृक्कव्यवसिति B C
५ ०अणन्तस्य सामर्थ्यान्न० D , न प्रवृत्ति F
६ वर्तमान एव यथा० D , ब्राह्मणी C D
७ विद्यं B
८ प्रकृतविदितौ C and a. m D , प्रकृतविदकुंच रचो० C
९ वरिवष्कृतो B C D F
१० नूषुकवि० C , वरस्व० F , A om text and comment

यथैते याभवार्ग्येष्वसङ्कुले विसयन्तमा' ।

राजावपि महारण्ये वर्षं वसन्ति वाणिजा [1] ॥

मन्तर्वं गच्छन्तीत्यर्थं ॥ ० ॥ गन्धर्व एव गान्धर्व ॥ ० ॥ ययबायण एव । भायबायण । मार्गशीर्ष ॥ ० ॥ पौरुषेव पौरुष ॥ ० ॥ प्रकृतमेव प्राकृतम् ॥ ० ॥ विदलेव वैदल । विदाल् ॥ ० ॥ क्रुद्धेव[2] क्रौध ॥ ० ॥ रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्न । रक्षोघ्न एव राक्षोघ्न ॥ ० ॥ विहननं[3] विघात । विघात एव वैघात ॥ ० ॥ चिकीर्षितमेव चैकीर्षितम् । चिकीर्षमेव चैकीर्षत इति भोज [4] ॥

इष्टपौर्तमेधावसाधुशाधारजद्ये[5] ।

अर्हेमपौभा ये चाखे चितारचैकीर्षितकिया [6] ॥

तनोति सुजन । तात । तात एव तात । जनक ॥ ० ॥ वसुदेव वासव । सुरपति ॥ ॥ कर एव कार । रावदेयो भाम ॥ ० ॥ अग्निमिन्धे । अग्नीत् । तस्य शरणम् आग्नीध्रम् । ततोऽपि प्रत्यये । आग्नीध्री शाला । आग्नीध्रा वा शाला [7] ॥ ० ॥ विश्वानर एव वैश्वानर ॥ ० ॥ परिवक्तान एव पारिवक्तान [8] ॥ ॥ अनुपुवतीत्यनुपू । तं कायतीत्यनुपुक । के ऽस्मेति प्रत्यये[9] । अनुपुक एव । आनुपुक ॥ ० ॥ विस्तृतमेव वैस्तृतम् । विस्तृतिरेव वैस्तृतमिति नन्दी ॥

---

१ वार्णिजौ महारण्ये वसंति वा° C.; वर्ष वसंति B.; °रण्ये हमदंवंति° F

२ वैदल विदाल् । क्रुधेव C.

३ विहर्नं D. and orig. D

४ वैकीर्षि इति° B. C. F; वैकीर्षत इति भीमीय D

५ °मेधाव B. F; साधारव° D

६ चौधापिवाखि° F. चौधापिवाखे चितावैकीर्षिती किया D; वाखि° C.

७ आग्नीध्र° आग्नीधी° आग्नीध्रा° B. F; आग्नीध्रा° आग्नीध्रा C.

८ परिषत्कूत पारिषत्कूत MSS.; Vâj 6, 16, 19.

९ ? कि कायता इति° D; कि रचि इति° B. C.; कि च इति हस्व° F [? P. vii. 4, 13]; cf. vârtt. P. 4, 38, where eds. and ed. Kâs. V. read आनुपूक (MS. β आनुपुक a. आनुषूपक).

पङ्क्तो वैयाकृतैः सूक्तैर्जागतानुष्टुभौष्णिहैः[1]।
राक्षसासुरपैशाचवैकृतानां निवर्तकम्[2]॥

विद्वानेव वैदुषः ॥*॥ उष्णिगेव। औष्णिहम् ॥*॥ चर एव चारः[3]॥*॥ कुतूहलमेव कौतूहलम् ॥ १७५॥

नन्दामात्यडहालसंप्रतिव्रजाः कर्षापणत्रिष्टुभौ
गायत्रीरवणोपचेयककुदेकाग्र्याटरूषास्तथा[4]।
संनाय्याग्रयणौ विधेयकुतुकागारद्विदत्पङ्क्त्यः[5]
सत्वन्तुप्रतिभावियातसहसा वार्ता विदन्तोऽपि च॥१७६॥

नन्दति वृद्धिं यातीति नन्दा। नन्दैव नान्दी[6]॥*॥ अमात्य एव। आमात्यः ॥*॥ डहाल एव डाहालः ॥*॥ संप्रत्येव सांप्रतम् ॥*॥ व्रजतीति व्रजः। स एव व्राजः ॥*॥ कर्षापण एव कार्षापणः ॥*॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् ॥*॥ गायत्र्येव गायत्रम्। छन्दसां पूर्वम्[7]॥*॥ रवण एव रावणः ॥*॥ उपचेय एव। औपचेयः[8]॥*॥ ककुदमेव काकुदम्। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वार्थिकाण्प्रत्ययान्तस्यापि काकुद-शब्दस्यार्थभेदो द्रष्टव्यः॥*॥ एकमग्र्यं पुरोगतं ध्येयमस्य[9]। एकाग्र्यः। स एव। ऐकाग्र्यः। अनन्यवृत्तिः ॥*॥ अटन् रूषतीति[10]। अटरूषः। स एव। आटरूषः सिंहास्यः। यथा।

---

१ प्रश्नो वैया० D, पङ्क्तो चैयाकृतैः रूक्तैः जा० C, यच वैयाकृतै.० भोष्णिहै F

२ निवर्तकः D—Yajñ makes this *kārikā* end thus ०वैकृतानि भवन्ति नो॥

३ मर एव वार. F

४ उपवेय MSS, ०अयरूयास्तथा E

५ ०द्विद. पक्तयः F, A om text and comment

६ नंद.। नद एस० B C F, नंदा एव० D, नांद. F

७ पूर्वे D

८ उपवेय एव औपवेयः C D

९ धेयमस्य B C

१० अटतो रूषतीति F

वासक सिंहपर्णी च वृषो वासाच सिंहका[१]।
आटरूष सिंहमुखी भिषङ्मातादरूषक[२]॥

सांनाय्यमेव सांनाय्यम् ॥ ० ॥ अयथार्थ एव[३]। आयथार्थ्य ॥ अन्यस्तु। अये ऽयनस्य। अयथयणम्[४]। रागरक्ताद्विनाशात्प्रियपाते प्रकम्प्यादिनाद कारलोपे च। अयथयणमेव आयथयणमित्याह ॥ आयायपीयम्स[५] ॥ ० ॥ विधेय एव वैधेयो मूर्ख[६]॥ विधाया मौन्यभक्षापत्यमिव वैधेय इत्यन्ये[७] ॥ ० ॥ कुतूहलमेव कौतूहलम् ॥ ० ॥ अगारमेव। आगारम् ॥ ० ॥ द्वौ दना वख। द्विदन्। वयसि दन्तस्य दतृ[८]। दन्तादेशे। द्विदमेव दैदतो[९]वाच ॥ ० ॥ पङ्क्तिरेव पाङ्क्तम्[१०] ॥ ० ॥ समन्तुरेव सामन्तव[११] ॥ ० ॥ प्रतिभैव प्रातिभम्।

प्रातिभं चिरकेष गतानां बाह्यवास्यरचनारमणीय[१२]।
मूढसूचितरचनाक्षतास[१३] सुभ्रुवां प्रकटते परिवाय ॥

विपात एव वैपात । इह ॥ ० ॥ अवर्षेव साहयम्। अभिचारकृतं कर्म॥ अन्यस्तु। साहयं तु दमो दया[१४]। अवति बले भवं साहयमित्याह ॥ ० ॥ वार्त्तैव वार्त्तम्। यथा।

---

१ वासिक MSS.; सिंहपका च वृषो वसौ च॰ C.; वृषा वासा च॰ B.; वा सीह॰ D; वृषावशोऽस्य सिंहिका F

२ आटरूष॰ C.; सिंहमुखी॰ D; भिषग्मातादरूष। B. C.

३ अयथार्थमेव D; आयथार्थ एव C.

४ आयथार्थ C.; अयाथार्थ F.—Eds. Pân., Kâś. V 4 30 vârtt. read आयाचम

५ आयथयणमेवेति यौमोष। D

६ विधेयमेव चै D [om. धेयो मूर्ख].

७ विधेय मौन्य तथापत्य मिच॰ C.; D om. विधाया; एवं वैधेयमिव॰ D.

८ Pâṇ. V 4, 141

९ दैदतौ F

१० पांक्त F; पतिरेव पाङ्क्ती D.

११ समन्तुरेव सामन्तव D.

१२ Śiśup. 10, 13; बाह्यवास्यरचना॰ B. C.

१३ ॰सहास॰ MSS.; see same passage on p. 179.

१४ B. C. om. from अन्यस्तु [Am. K. II 8, 1 21]; F om. from साहयं

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्
स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क्त सः[1] ॥ * ॥

विगता दन्ता अस्य । विदन्तः । विदन्त एव वैदन्तः । बालादिः ॥ १७६ ॥

वयश्चतुष्प्राश्यदशार्हयुक्तः
परिप्लवः पुष्पकसंयुतश्च ।
कृष्णः कुरङ्गेऽनिमिषे[2] विसारी
स्यादौषधं भेषज एव कामम्[3] ॥ १७७ ॥

वय एव वायसः । काकः । वयःशब्दः सामान्येन पक्षिवाच्यपि विशेषे वर्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ॥ एवं वसुशब्दोऽपि द्रष्टव्यः ॥ * ॥ प्राश्नन्ति प्राश्नुवते वा तदिति प्राश्यम् । चतुर्भिः प्राश्यं चतुष्प्राश्यम्[4] । तदेव चातुष्प्राश्यम् ॥ * ॥ दश नामान्यर्हति । दशार्हः । स एव दाशार्हः । केशवः ॥ * ॥ परिप्लवते । परिप्लवः । स एव पारिप्लवः । चञ्चलः ॥ * ॥ पुष्पप्रकृतिः[5] । पुष्पकम् । पौष्पकम् । कुसुमाञ्जनम्[6] ॥ * ॥ कृष्ण एव कार्ष्णः । कुरङ्गः । अन्यो गवादिः कृष्णः ॥ * ॥ वैशारिणः । मत्स्यः । अन्यो विशारी[7] । देवदत्तादिः ॥ * ॥ ओषधिरेव । औषधम् । त्रिफलादि । अन्यत्रौषधयः क्षेत्ररूढाः शङ्खपुष्पीप्रभृतयः ॥ * ॥ आकृतिगणस्त्वायम् । तेनान्येऽपि प्रयोगा द्रष्टव्याः[8] ॥ १७७ ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

---

१ Şişup 13, 68
२ कुरंगेनिमिषे B C D E
३ °औषधैर्भेषज° D, औषधैर्भेषज° E, A om text and comment.
४ C om चतुर्भिः प्राश्य
५ पुष्पप्रतिष्ठति. F, C om चञ्चलः
६ स एव पौष्पकं° C, तदेव पौष्पकं कुसुम F
७ वैशारिणो° विशारी D
८ D om from आकृतिगण°

अनन्तसोमेमिहसर्ववेदा-
सुसैकभावी मणिकान्यभावी ।
समीपसेनावसथविभावा
मालोपमाभेषजसर्वविद्या[1] ॥ १७८ ॥

ष्योऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः[2] प्रभृतिगणात्स्वार्थे ष्यप्रत्ययो भवति ॥ ० ॥ न अन्तोऽनन्त । अनन्त एव । आनन्त्यम् । न विद्यतेऽन्तो यस्य । अनन्त कालः । अनन्ता दृष्टी । अनन्तं व्योम । आनन्त्य कालः इत्यादि ॥ ० ॥ सोम एव सौम्य । यथा ।

तेनाथ नाथदुहितुर्दहनातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना[3] ।
जज्ञाव तीव्रविरहा सहसोद्गिरन्ती
वामर्धिपत्तपनकान्तमिवोष्ण सीता[4] ॥

सौम्यम् । सोम इवाह्लादकत्वात् सौम्य[5] इत्यपि यावादेराकृतिगणत्वात् । यथा ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो
हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे[6] ॥ ० ॥

इति चेत्येव । ऐतिह्यम् । इति हेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये वर्तते । इति ह स्मोपाध्याय कथयति । इति ह वदे यत्र प्रतिवसति ॥ ० ॥ सर्ववेदा एव सार्ववैद्यम ॥ ० ॥ सुसमेव सौसम्यम् ॥ ० ॥ एको भावो

---

1 सुषेकभावी° B., सुषेकभा-वी° D ; A. om. text and comment.

2 ष्योऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादि° C.

3 तेनाथ नाथदु° नाम परुषत्वमभि प्रपन्ना D., दुहितुर्दहनातप° C.

4 विज्ञावतीत्व° निरसी B., ज्ञी-वा D F ; ऋज्वावतीत्वविरहा यथा सौविरता वाय° C.—According to Prof. Aufrecht this stanza occurs twice in the Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa.

5 सौम्य B F ; Siddh., p. 199.

6 Śiś. 3, 1 ; हरि for यथ D

यस्य । एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव । ऐकभाव्यम् ॥ * ॥ मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः ॥ * ॥ अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभाव एव । आन्यभाव्यम् । यथा । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्[१] ॥ * ॥ समीपमेव सामीप्यम् ॥ * ॥ सहेनेन वर्तते । सेना । सेनैव सैन्यम् ॥ * ॥ एत्य वसन्त्यस्मिन्निति । आवसथो गृहम्[२] । आवसथ एव । आवसथ्यम् ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभाव एव द्वैभाव्यम् ॥ * ॥ मालैव माल्यम् । स्रक् ॥ * ॥ उपमैव । औपम्यम् ॥ * ॥ भिषज इदम् । भेषजम्[३] । यद्वा भिषज्यतीति भेषजः[४] । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत्[५] । भेषजमेव भैषज्यम् ॥ * ॥ सर्वविद्या एव सार्वविद्यम्[६] । यथा ।

सार्ववैद्यविदयाश्रित चातुर्-
वैद्यवैद्य इव तं विरहार्तम्[७] ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।
भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्त्रितः परे[८] ॥ १७९ ॥

सर्वलोका एव सार्वलोक्यम्[९] ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ।

---

१ Vârttika, Kielhorn's Mbh p 18

२ एत्यवसत्यस्मिन्नित्य॰ C, `समभ्यपसत्य॰ D, F om एत्य, अवसथो गृहं C F, ॰अवसथ एव F

३ भैषज्यं F

४ भिषज. B C F

५ कर्तृत्वमेवाचि यलोपे वा निपातनादेश् D, निपातनादेते C, [पचाद्यच् P iii 1, 134]

६ ?सर्ववेदा एव॰ B; सार्वविद्यं F — सर्वे वेदा. सर्ववेदाः॰ । तानधीते सर्ववेद॰ । स एव सार्ववेदः ॥ सर्वविद्या अधीते सर्वविद्यः । स एव सार्वविद्य. ॥ Yajñesv, सर्वविद्या is not mentioned among the *anuṣatikâdi* ṣl 164-7, but cf. चतुर्विद्या ṣl 165 and next ṣloka.

७ सर्ववैद्यविदयो B C, सर्ववैद्यविदुषो॰ F, धृतचातुर्वैद्य इव C D.

८ A om text and comment

९ सर्वे लोका॰ B, सार्वलोक्यं C

अथवा । चत्वार एव वेदाः । चातुर्वैद्यम् । उभयपदानुशतिकादिदर्शनादुभयपदादावेव[1] ॥ ०॥ चत्वार एवाश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतिलक्षणाः । चातुराश्रम्यम् ॥ ०॥ षड् गुणा एव सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयलक्षणाः । षाड्गुण्यम् । यथा ।

अपरचीतषाड्गुण्यमन्त्री मकरकेतन[2] ॥ ०॥

त्रयो भावाः । भूतार्था वा भावाः । त्रिभावाः । त्रिभावा एव त्रैभाव्यम् ॥ ०॥ त्रय एव प्रश्नाः । त्रैप्रश्न्यम्[3] ॥ तथा हि । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्येक । पञ्चकपाल इत्यपर । पञ्चकपालौ संस्कृतावुभौ[4] । पाञ्चकपालमित्यभिधानमाश्रित्य[5] चतुर्थे प्रश्न इति ॥ ०॥ त्रय एव स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणाः । त्रैस्वर्यम् ॥ ०॥ तिस्र एव विद्या आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तालक्षणाः । त्रैविद्यम् । द्विविध इत्यप्यन्य[6] । क्वचित् तिस्र एव विद्याः । त्रय एव वेदा इति वा । त्रैविद्यमित्याह[7] ॥ ०॥ त्रय एव लोकाः । त्रैलोक्यम् ॥ ०॥ त्रय एव कालाः वर्तमानभूतभविष्यलक्षणाः । त्रैकाल्यम् ॥ चित इति चिन्महादिरित्यर्थः ॥ १०८ ॥

हासप्रधानकथकः समानसंनिधितदर्थसमयुक्ता ।
अथ चतुरो वर्णयुगौ शीलं शकटाङ्गज प्राह[8] ॥ १८० ॥

हास एव हास्यम् । यथा ।

गूढस्मितरसपर्यन्ते प्रभुर्वा प्रवहते परिहास[9] ॥

---

1 Cf. Kāśikā, p. 105.—चतुरो वेदानधीते चतुर्वेद स एव चातुर्वैद्य° । चतुर्विद्यमिति पाठान्तरम् । तथापि च तस्रो विद्या अधीते चतुर्विद्य° । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्य° । Ujj.

2 Anargharāgh. 3, 6.

3 त्रैप्रश्न्ये D.

4 B. C. om. from पञ्चकपालौ

5 पाञ्चकपालमिति B. C.; °व्यवधानाश्रित्य C.

6 द्वैविध्यमित्यन्य° F.

7 त्रैविद्यमि° B. and corr. C.

8 प्रयाते वरय° B. C.; वरवर्णयुगौ° E.; A. om. text and comment.

9 See same passage, p. 170.

प्रधानमेव प्राधान्यम् ॥ * ॥ कविरेव काव्यः । दैत्यगुरुः । कुर्वादिभ्यो ण्ये सति काव्य इति च[1] ॥ * ॥ समानस्यैव सामान्यम् ॥ * ॥ सनिधिरेव सांनिध्यम् ॥ * ॥ सोऽर्थोऽस्येति तदर्थः । तदर्थ एव ताद‍र्थ्यम् । तच्छब्देन प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ॥ * ॥ सममेव साम्यम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाः । चातुर्वर्ण्यम् । विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ * ॥ चातुर्युग्यम् ॥ * ॥ शाकटायनस्तु षण्प्रत्ययमानयञ्शीलमेव शैलीयमाचार्यस्येत्याह[2] ॥ * ॥ जिनेन्द्रबुद्धिरनन्तरशब्दमप्यत्राधीते[3] । तथा च तेन । अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञित्यत्र[4] न ह्यय भावे ष्यञ् विहितः किं तर्हि स्वार्थ एव चातुर्वर्ण्यवदिति दर्शितम्[5] ॥ * ॥ आकृतिगणस्त्वायम् । तेनान्येऽपि वेदितव्याः ॥ १८० ॥ इत्यनन्तादिः[6] ॥

आदिमध्यमुखान्ताग्रप्रमाणपार्श्वयत्तदः ।
सर्वविश्वोभयैकान्यवक्षःपूर्वेदमः स्वरः[7] ॥ १८१ ॥

आद्यादेरित्यनेनाद्यादिभ्यः सम्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यो यथासम्भवं तस्प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ आदौ । आदितः ॥ * ॥ मध्ये मध्याद्वा । मध्यतः ॥ * ॥ एवं मुखे । मुखतः ॥ * ॥ अन्ततः ॥ * ॥ अग्रतः ॥ * ॥ प्रमाणेन प्रमाणाद्वा । प्रमाणतः ॥ * ॥ पार्श्वेन । पार्श्वतोऽकं निषेवेत[8] ॥ * ॥ येन यस्मिन्वा । यतः ॥ * ॥ एवं ततः ॥ सर्वतः ॥ विश्वतः ॥ उभयतः ॥

---

१ Cf *kurvâdi*, sl 209

२ The other works do not give शील

३ भवतरश॰ D, अनतर श॰ C—Bö and Yajū also give अनन्तर in this gaṇa.

४ Pāṇ iv 1, 104

५ इत्यत्र न ह्येवं भावे॰ D, ॰दर्शनं C F, इत्यनंत्य यभावेष्य विहितः C, C F om किं तर्हि

६ This gaṇa corresponds to the gaṇa चतुर्वर्णादि P v 1, 124, v 1.

७ स्वरा. E, A om text and comm

८ पार्श्वे पार्श्वतो वा॰ F, निषेवते C D F

एकत ॥ अन्यत ॥ कस्त ॥ पूर्वत ॥ ० ॥ इत । यथा । प्रद्युम्नमयत मितो शुम्ना स्यात[1] ॥ ० ॥ स्वरेण । स्वरत ॥ ० ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन वर्णत । मध्यत । अर्थत । अभिधानत इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ का पुनरत्र सप्तम्यन्तो विभक्तिः । तथा हि । आर्ये पापमित्यत्र प्रयुक्तम्[2]। शरीरत क्षय । शरीरेण क्षय इत्यर्थे तथार्थे। तेन तृतीयान्तादनेन तसि । तथा दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो[3] वेत्यत्र विवरणे भर्तृहरि[4]। आद्यादित्वात्तसि स्वरवर्णाभ्यां दुष्ट इति तथापि तृतीयान्तादेव । एवंभूतविषयमेवैतदाद्यभिधानुपसंख्यानानां[5] नियत विषयत्वात् । न च सर्वविषयोऽयमिति व्यतिरस्ति नापि सर्वविषयत्वे मा भूत्वमपश्चानेकवचनापादानादिपदवचन[6] फलमस्ति इत्यनात्तसित्युच्यमाने सर्वेष सप्तत्यात्[7]। तस्मादाद्यादिभ्य इत्येतच्च वा मान्यत्वसमासंभवाद् यावदुदाहृतमिव मात्रे प्रमाणतयोपगतै शिष्टैस्तावानेव विषयो नापर । एवं च अ एते तदपम्येषु पेटपश्चम्र्वं विसर्वनामवडभ्योऽस्मात्[8] तदन्ता प्रयोगा । तेषु यथापादानपञ्चमी संभवति तत्र साधुत्वम् । येषु तु न संभवति ते काव्यदृष्टा[9] एवापशब्दा । न च तथाभूतं वाक्येन तर्कपन्थेषु शब्दानां व्यवस्थितानामेव दर्श नात् । यस्तत्र वेदविरामसंस्कारभृतो वेदाङ्गलाभमावितसम्प्रयाक्त सर्वसंभव[10] उपमीयते तेन कथमेतदयुक्तम् । न हि स्वरयतो यमात्र

---

1 Raghuv 2, 34.

2 आर्ते पापए° B. C.; आर्ये पापए शस्य नार्ये प्रयुक्तं D.—Cf. Mbh. on P v 2, 47 अत्र वैयाकरणा शरीरेण [Kāsmir MS. acc. to Prof. Kielhorn, शरीरत° i.e. शरीरतः] क्षय

3 दुष्टः शब्दतो वर्णतो वेत्र° C.; दुष्टशब्दा स्वरतो° (corr दुष्टा श°) D

4 भृहरि D

5 °आद्यभिधुप° C. F

6 °अपिकवचनवचनादि C.; °वचन-आपादानादिपदवचन च D.

7 सर्वसंभवात् C.

8 अस्मि च F

9 साधुत्वात्तेषु तु° काव्यदृष्टा C.

10 सर्वसंभव C.; सर्वसंभव (corr माष) D.

तत्प्रत्ययमितीरित वचनं[1] राजकीय वा वैदिक वापि विद्यत इति तत्र हि दिग्योगलक्षणा दिक्शब्द इत्यनेनोपपदविभक्तिः पञ्चमी केन तस्यास्तसिः स्यात्। अन्ये तु हेतुपञ्चम्यन्तादपि तसमिच्छन्ति। यथा। प्रमाणाद्धेतोः। प्रमाणतः। तथा च सार्वविभक्तिकस्तसिति तार्किकाः शतशो व्यवहरन्ति[2]॥ १८१॥ इत्याद्यादिः॥

स्थूलश्चञ्चत्पत्रमूलाणुमाषाश्
　चञ्चश्चित्रं गन्धहस्तेषुचूर्णाः[3]।
पानं वर्णो मूलमुद्रार्धपादाः
　पिष्टः शूलं पल्लवः सूत्रपत्रे[4]॥ १८२॥

स्थूलादेरित्यनेन स्थूलादिभ्यः शब्देभ्य प्रकारवत्यर्थे को भवति। जातीयरोऽपवाद. ॥ * ॥ स्थूलत्वविशेषयुक्त पटः। स्थूलकः। तत्र स्थूलसदृशः स्थूलकः। स्थूलसामान्यस्य वाय भेदः स्थूलकः॥ * ॥ चञ्चतीति चञ्चन्। चञ्चत्प्रकारः। चञ्चत्कः। चञ्चता गत्वरेण सदृश[5]। चञ्चत्क ॥ बृहता सदृशः[6]। बृहत्कः। मणिर्मण्डूकः खद्योतो वा। खद्योतस्तावदुन्मेषनिमेषाभ्यां चञ्चन्निवेत्युपमीयते। मण्डूकोऽपि श्वासप्रबन्धेन गत्वर इति[7] मणि. स्पन्दमानप्रभत्वात्तथोत्प्रेक्ष्यते[8]। तथाल्पोऽपि प्रविकाशिप्रभत्वान्महानिव य उपलक्ष्यते तत्र मणौ बृहत्कशब्दो लोके प्रयुज्यते। तदाह।

---

१ यत्तत्प्राक्प्रत्यय० F, ०तं च वचन C, इतीदृशं। वचनं D

२ शतसो व्याहरंति D

३ स्थूलं चंचत्प० चचच्चित्रं० D E, वचश्चित्रं F, ०वर्णा। E

४ C om पान वर्णो, मूलमुद्रार्द्धपादा ० E, शूला D E, पल्लवसूत्रपत्र C, A om text and comment

५ चंचता गत्वरेण सदृश C, D corrupt

६ See next page, note ३

७ मस्तकोपिश्वासप्रबंधेन० C., सत्वर इति D

८ स्पदमानप्रभवत्वात्० B C ०तथोत्प्रेचते B C D

चञ्चत्कारश्चञ्चत्को हृत्का इति चापरे ।
मणिमयूरकस्तपोताभ्यां सूच्येन प्रपद्यते ॥
तयोर्लेपमिमेयाभ्यां[1] कपोत उपमीयते ।
मासप्रयत्नैर्मयूरक मन्द्रमानप्रभो मणि ॥
मणिकान्तिप्रभो[2]ऽस्यो ऽपि महान्य उपलभ्यते ।
हृत्का इति तथैव मणी शब्दः प्रयुज्यते[3] ॥ ० ॥

पचमूले प्रकारो[4]ऽस्य । पचमूलक ॥ ० ॥ चणु प्रकारो[5]ऽस्य । चणु पट । ख्रणुकादि पदाथा मवाचायन्तरप्रविष्टरविकिरणप्रकाशितै रेणुर्वैत्यन्य ॥ ० ॥ सुवर्णस्य षोडशांशो माष । स प्रकारोऽस्य । म षकम् । हिरण्यम् ॥ मोक्षस्तु । षणोर्मांषेषु । माषात्परिमाण ह सूचयते । षणुका माषा[7] । माषक सुवर्णपरिमाणमित्यादि ॥ ० चञ्चतीति चञ्च । चञ्च प्रकारोऽस्य चञ्चक[8] ॥ ॥ चित्रप्रकार[9] चित्रक । दीपी ॥ ० ॥ गन्धप्रधान[10] पापाणो गन्ध । गन्ध प्रकार ऽस्य । गन्धक[11] ॥ ॥ पत्तप्रकार । पत्तक । पताकनिपताकादि

---

१ प्रपद्यते तयोर्लेपमिमे B

२ मणिकान्तिप्रभो C.; प्रतिमाचित्रभो D

३ मृदता सहृय । मृदता॰ is perhaps an interpolation; cf §1 194 —चञ्चतीति चञ्चत् मत्कर । चञ्चत्प्रकारोऽस्य चञ्चत्को मयूर कपोतो मणिर्वा । मयूरकावत् प्रासप्रतिवधेन प्रपमाणो मत्कर इवेत्युपमीयते । कपोतोऽपि तयोर्लपनिमेषाभ्यां चञ्चत्रिव भवति । मणिस्तु मन्द्रमानप्रभावात्तयोग्निचलति । मृदता षड्वृषो मृदत्क । षण्मोऽपि मणिकान्तिप्रभावात् पी महात्रिमोपयत्ति तत्र मणी मृद त्मशब्दो लोके प्रयुज्यते । तथा चोक्त गणरत्नमहोदधौ । follow the the *kārikās* चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को॰ Yaj.E.

४ पचमूलप्रकारो B

५ चणुप्रकारो B. C.

६ ॰मणिरवि चि॰ C.; प्रविकरवि॰ D

७ मोमोक्षस्तु षणोर्माषेषु माषाद् D; भोक्षस्तु षावकमाषेषु माषात्परि C.; षणोर्माषे माषा॰ B.

८ चञ्चप्रकारो का॰ B C.; इति चञ्च प्रकारोऽस्य चञ्चक॰ F

९ चित्र प्रकारोऽस्य F

१० गन्धप्रकार B. C.

११ गन्धप्रकारो का॰ C.; गन्धप्रकारो गन्धक D

नृत्ताभिनयविषयप्रसिद्धः[1] ॥ * ॥ इषुप्रकारः । इषुकः । बाणविशेषः । इषुप्रकारोऽस्याः । इषुका । गोलिका ॥ * ॥ चूर्णप्रकारः । चूर्णकः । तालीशादिस्ताम्बूलाङ्गं वा[2] ॥ * ॥ पानप्रकारः । पानकम् । द्राक्षाशर्करादिनिर्मापितम्[3] ॥ * ॥ वर्णप्रकारः । वर्णिका । गैरिकादिः[4] । परीक्षार्थं सुवर्णादिमात्रा वा ॥ * ॥ मूलप्रकारः । मूलकः । शाकविशेषः ॥ स्त्रीत्वविवक्षायां मूलिका । शङ्खपुष्प्यादिः ॥ * ॥ मुद्राप्रकारः । मुद्रिका । अङ्गुल्याभरणम् ॥ * ॥ अर्धप्रकारः । अर्धिका ॥ * ॥ पादप्रकारः । पादिका ॥ * ॥ पिष्टप्रकारः । पिष्टिका । माषादिद्विदलधान्यचूर्णः ॥ * ॥ शूलप्रकारः । शूलिका ॥ * ॥ पल्लवप्रकारः । पल्लविका । चणकादिपत्रसंस्कारयोग्यं भक्ष्यम् ॥ * ॥ सूत्रप्रकारः । सूत्रिका ॥ * ॥ पत्रप्रकारः । पत्रकम् । तमालपत्रमेव । लिखितलघुभूर्जखण्डवाचि[5] तु ह्रस्वाल्पविवक्षायां कप्रत्यये सिद्धम् ॥ यथासंभवं सर्वत्र प्रकारे विवक्षिते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्त्रीत्वमेव ॥ १८२ ॥

हरितध्रुववाट्येक्षुमठमण्डपसंकलाः[6] ।
वाट्यकालावदातास्तु[7] सुरायामुदितास्त्रयः ॥ १८३ ॥

हरितप्रकारः । हरितकम् । अश्वादीनां यवादिघासः ॥ * ॥ ध्रुवप्रकारः । ध्रुवकः । तिथ्यादिगणनेऽविचलितोऽङ्कसंघातः[8] ॥ * ॥ वा-

१ पताका त्रिप० C , पताकात्रिपण-नादिवृत्ता० D , विषय प्रसिद्ध D

२ तालीसादि० B C , तांबूलांगद्रा B , तांबूलांगं वा D , F om from इषुप्रकारोऽस्या

३ °शर्करादिभिर्निर्मित F

४ गिरिकादि B

५ लिखितं लघु भूरिअखंडवाचि F –पत्रप्रकारः पत्रकम् तमालपत्रं लिखितभूर्जपत्रखंडं वा ॥ Yajñ.

६ °वाह्येक्षु° D , वाघेक्षु° C E

७ वाद्याकाल° C E , वाघा° D , cf n ७, p २२४, A om text and comm

८ कृत्यादिगणने°ऽङ्कसंघात C F

ण्यप्रकार । धान्यक [१]। यवदानात् सुरायां [२] धान्यकाभावो [३] वा साम्येन कप्रत्यय इति यत्न तदपि [४] चीलतम् ॥ ० ॥ रगुप्रकार । रगुक [५]॥ ॥ मठप्रकार । मठिका । नानारेभागतानां कुमारणा स्थानम् ॥ ० ॥ मण्डपप्रकार । मण्डपिका । इक्ष्वाकाद्यपरीतका नम् [६] ॥ ० ॥ सकलाप्रकार । सकलिका ॥ ० ॥ वाटप्रत्यये विशिष्टं भा जनमुच्यते । तत्र साधु । वाच्या । तत्प्रकारवती । वाच्या सुरा भाजन पतिता वर्णास्कर्यवती । वाटिका [७] ॥ एवं कालिकावदातिकार्वा [८] ज्ञेय ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुण्ड्रं मृहन्महन्द्रा [९]।
एरण्डमधु कुमार्यां पुष्पस्मुरो [९] च संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयो मकार । तिलकालक ॥ ० ॥ धान्यप्रकार । धान्यकम् ॥ ० ॥ कालप्रकार । कालक ॥ ० ॥ तिलप्रकार । तिलक ॥ ० ॥

---

१ धान्य° धान्यक C. D

२ ? यवदानम् D.; यवदानत् सु° B.; यवदानाम् सु C; यवदान सु F

३ ? धान्यकाभावो D.; धान्यका° C D —Rn., Yaju., Kh. \ ed. has धान्यकाभावदात(?) सुरायां; Kh \ M9 α धान्यका om. β; Vardh. seems to don't the two readings धान्य कामावदाता and धान्यका° cf. n. 7.

४ यत्नत D. C यत्नतदपि D

५ रगुक एरंड Y j6

६ गुम्बादायमृहिनुष्याणं F; इक्ष्वाकाद्यम् D

७ पादार्धमुद्दर्थं पात्रं तत्प्रकारा पा पिका सुरा। यथा मियातिथि वाच्या

राय पात्रं मद्दीयतां तथा वदावित्ति नपितुरापि । तत सा पात्रवसूमी पातिकायामिन्न वर्णद्भिनी । गणरत्न महोदधौ तु धान्यकाम । यवदानात् सुरायागुपितात्पय इति पठित्वा धा- ख्यस्मिन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुर्वाच्यो द्रव्यद्रव्यविशेष । तत्प्रकारा वाचिका सुरा भाजनपातिनी वर्णा स्कर्यवतीमुक्तम् । \ j6ny ; cf. note 7. preced g page.

८ काल° कालक प्रकारोऽस्या इति कालिका । यवदातो धवल प्रकारो ऽस्या इत्यवदातिका सुरैव । \ j6.

९ पुंड्रपुर° F

मणिप्रकारः मणिकः। मणिः प्रकारोऽस्येति[1] मणिकः। मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधान मनोज्ञस्स स मणिक इत्यन्ये ॥ * ॥ पुण्ड्रकः। इक्षुविशेष.[2] ॥ * ॥ बृहत्कः। ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः ॥ * ॥ महत्कः[3] ॥ * ॥ चन्द्रकः ॥ * ॥ एरण्डकः। इक्षुविशेषः ॥ * ॥ मधुकः[4] ॥ * ॥ कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरकः ॥ यथा[5]।

प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी-
श्वशुरकसदृशो वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः[6]।
मणिकमधुकभास पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु-
स्तबकितककुभस्ता[7] तद्भवोऽस्मै शशसुः ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य। कुमारीपुत्रकः। यथा कुमारीपुत्र' कश्चित्सभायां प्रविशँल्लज्जते तथान्योऽपि य एवविधः स कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुर' प्रकारोऽस्य। कुमारीश्वशुरकः। यस्य पुत्रः कुमार्या सह दृष्टः स कुमारीश्वशुरः। यथा पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमारीश्वशुरक इत्यन्यो व्याचष्टे[8] ॥ * ॥

---

१ मणिप्रकारो स्येति B C

२ पुद्रक इक्षु° F, on बृहत्क s p 222, note 3

३ इत्यपि महत्क B C

४ यत्तु एरडमधुकुमार्या पुत्र श्वशुरस्य संज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमानेनोक्तम्। एरंडक इक्षुविशेष। मधुक नालिकेरासवम्। संज्ञायामिति गणसूत्र तस्यायमर्थ। स्वप्रशंस्यर्थस्य etc as above to कुम्भिका स्तभोपधानी इत्यादि° Yaju

५ D om यथा cf next note

६ याम्यदेशे सवृद्धि B C F, ग्राम्यदेशे° D—This stanza, apparently taken from some grammatical poem, is also found in the text MS E

७ °भाषा पुडकेरडकेचू सचकितक° E, °भास पुंद्रके° F, मधुक मणिक भास पुड्रकैरडकेषु स च किल ककुभस्ता D

८ कुमारीश्वशुरक। यस्य पुत्र कुमार्या सगत स यथा शिष्टसभा प्रवेष्टु लज्जते तथा यो लज्जमान स एव व्यपदिश्यते। Yaju —Kas V i 3 has कुमार। श्वशुरक, MS a कुमारीश्वशुरक

समुदायापमिति गणसूत्रम् । तस्यार्थः । समस्यमानार्थैक प्रवृत्तिनिमित्त मनपेक्ष्य यः शब्दः संज्ञारूपतयाऽर्थान्तरे वर्तते तस्यानेन समासः । पञ्चम चामरपत्नादि । फलक तु काष्ठादिमयम् । शूद्रशब्दो जातौ प्रसिद्धः । शूद्रको नाम वीरः । संतानः समानजातीयप्रवाहः[1] । संतानकः सुरतरुः । कुर्च बक काष्ठादिवस्तु । कूर्चकस्तरुविशेषः । कुरव कुत्सितो ध्वनिः । कुरवकस्तरुविशेषः[2] । षट्पदः । षट्पदकं समात भ्रमरः षट्पदः । भ्रमरक स्त्रीणोपकरणम् । करम जने जनः । करमको धनुष्कोटिपूर्वैकदेशो वा कटकुण्डलक[3] । नेपम् पत्रि । नेपक मत्स्यागाकर्षकम्[4] । कपो मासादिमानकविरूप । कपको घोटोपकरणम् । दण्डो यष्टि । दण्डकश्छन्दोविशेषः छन्द मार्गो वा[5] । मधुकस्तरुविशेषः[6] । मधुकः प्रमाद । सीसमपि केचित् । कुम्भो घटो मानविशेषो वा । कुम्भिका पण्याङ्गनी । गौरम्भा । गौकाऽभितारका । ये तु समस्यमानार्थ स्वार्थत्यागेन वाच्यान्तरे किंचिदाकारसाम्याद् वनापार्थेयां प्रतिच्छन्देऽभर्थादेरिति[7] समस्य यो न पुनरनेन यवको गीर्वि[8] । न यवमकार एव वाच्यतरत्वात् । एवमन्यत् । गोमूत्रम्[8] । तदर्थमात्रकारम्[9] गोमूत्रिका । सम्या

---

१ संतानं समानजातीय० D.

२ कुरवक० B. C.; कुरवक० F; ०कः तरुविशेषः D.

३ करकुण्ड० D.; करकुण्ड० C.; कटकुण्डु कुण्ड B.; । कटः कुण्डलकवः कटको वलयः । F; om. Yajñ., cf. last page, n. 3

४ मत्स्यागाकर्षका D.

५ दंडकः । छन्दोविशेषः । तनुमार्गो वा D

६ मधूकः० F; मधु तरु० D.

७ प्रतिच्छन्दे न चार्थादेरिति B. C.; cf. next sloka.

८ Bh., Yajñ. Kāś. V include यव (गीर्वितु), गोमूत्र (आच्छादने), सुरा (अहौ), also कम्बल (तिमितु), सीर्ष (शा मितु) in this gaṇa [सुराप्रकारः सुरा षर्मोऽहिः सुराका । गोमूत्रिका गोमू त्रवर्णा शाटी । etc. Yajñ.].

९ गोमूत्रवर्ण० D

सुरा । अन्यस्तद्वर्णः सुराको हि ॥ * ॥ प्रकारः सादृश्यमिति वृद्धसंमतम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्यन्येषामभिनिवेशः । यदाह ।

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।
भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥

आकृतिगणोऽयम्[1] ॥ १८४ ॥ इति स्थूलादिः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मनटध्वजे ।
चञ्चाखरकुटीदासीवध्रिका नरि काश्यपः[2] ॥ १८५ ॥

प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरित्यत्रार्चादेर्वर्जनात् को न भवति ॥ * ॥ अर्चासु । शिवाकारः । शिवः । अर्हन्[3] । स्कन्दः । आदित्यः ॥ * ॥ चित्रकर्मणि । दुर्योधनः । भीम ॥ * ॥ नटे । रामः ॥ * ॥ ध्वजे । गरुडः ॥ * ॥ मनुष्येऽभिधेये । चैत्रे सस्यरक्षणार्थं[4] तृणमयः पुरुषश्चञ्चा । चञ्चेव चञ्चा मनुष्यः ॥ खरकुटी नापितमुण्डनशाला । खरकुटीव खरकुटी ॥ दासीव दासी ॥ वध्रिका चर्ममयी वरत्रा । वध्रिकेव वध्रिका ॥ मुख्यवल्लिङ्गसङ्ख्ये इति[5] वचनात् पुलिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्गतैव ॥ * ॥ काश्यप इव काश्यपः ॥ १८५ ॥

देवराजाजशङ्कुभ्यः करिसिन्धुशतात् पथः ।
सिद्धोष्ट्राभ्यां गतिग्रीवे वामाद्रज्जुः स्थलात्पथः[6] ॥ १८६ ॥

---

1 D om from प्रकार सादृश्यमिति

2 °वर्ध्रिका F , चारिकाश्यप D , काशप B , A om text and comment —On this *gana* cf Pan v 3, 96 ff Yajñ defends the *gana* देवपथादि by the side of Pān v 3, 99, and adds तदुक्तमभियुक्तैः । अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिष्विति ॥

3 शिव अर्हत् D , अर्ह B C

4 चैत्रशस्य° D

5 मुख्यावल्लिग° C , °सख्येति D and corr युक्तवत् लिंग°

6 गतिग्रीवा E , वामा रज्जुः C ; वामरज्ज D E A om text & comm

देवानां पन्था । देवपथ । स यादृश सहुणोपेतस्तदमिकरणा यावसित समतस समलो[1] निरुपद्रवश्च तादृशोऽन्योऽपि देवपथ ॥ • ॥ एव राजपथ[2] ॥ • ॥ घजपथ ॥ • ॥ शङ्कुपथ[3] ॥ • ॥ वारिपथ ॥ • ॥ सिन्धु समुद्रो नदी वा । तत्पन्था इव । सिन्धुपथ[4] ॥ • ॥ मग पन्थानो यत्र । मतपथ । तत्तुल्य मतपथ ॥ • ॥ सिद्धानां गति । सिद्धगति । तत्तुल्य सिद्धगति ॥ • ॥ उष्ट्रस्य ग्रीवा । उष्ट्रग्रीवा । तत्तुल्य उष्ट्रग्रीवा ॥ • ॥ वामा कुटिला[5] रज्जु । वामरज्जु । तत्तुल्यो वाम रज्जु[6] ॥ • ॥ स्थलरूप पन्था स्थलपथ । तत्तुल्य स्थलपथ ॥ • ॥ इह पठितानामपन्नी शाब्दिकैर्दण्डपुष्पमत्स्यमत्स्रामां[7] न पुन पा ठ । तथा हि । दण्डाकारकाष्ठलोहाद्युपकरण दण्डक[8] । पुष्पको वि मानं भाजन वा पुष्पकम् । मत्स्याकारचर्मचीवरादिच्छेदो मत्स्यक । भोगोऽपि न दण्डरूपपुष्पादिभ इत्यनेन कप्रत्ययविधिमाह[9] । । भाकृतिमयवायम् । तेनेत्थमयतयो द्रष्टव्या ॥ १८६ ॥ इत्यर्थादि । मन्येषां तु मते देवपथादि ॥

---

१ °स्तावदवसित' समलो D

२ राजपथसदृशस्य सङ्कमहारादे' सं- ज्ञा राजपथ' ।) ja

३ शङ्कुसहित सङ्कट' पन्था' शङ्कुपथ तत्सदृशस्य दुरावारादे' संज्ञा शङ्कु- पथ' ।) ja Besides the compounds here given) ja. includes रथपथ हंस पथ and वारिपथ

४ समुद्रो नद्यो वा सिंधुपथ' B. C.; D om (om शङ्कुपथ'

५ B C D om कुटिला

६ तत्सदृशस्य वज्रादे' संज्ञा वाम- रज्जु') ja

७ इव इव इव । इवमिन्द्र' । पुष्प पुष्पतुल्या प्रतिमा । दंड इव दंड । मत्स्य इव मत्स्य । कुंडलिकादिदर्पेषु कुंडनिर्मातविचारा मत्स्याकारा रे खा' पतंति ता मत्स्यपदेन व्यवह्रियंते । Yajd.

८ उपकरणदण्डक' D

९ Bhatt Y jñeśv quotes and criti- lises the passage from इह पठितानां

यावाभिन्नतराविवत्समणयो लान्द्रप्रवालौ वट-
ज्ञाताज्ञातपटा घटो बहुतरः स्तम्बोऽथ पूलः पुटः[1]।
पीतप्रष्ठकुटाश्च नित्यवयसी सत्वदृशार्हाविमौ
भिक्षुस्तब्धपिटास्थिपुण्यबधिरा दोलाभृतौ जानु च[2]॥१८७॥

यावादेरित्यनेन यावादेः शब्दगणात्स्वार्थे कप्रत्ययो भवति वा ॥ * ॥ यवानां विकारो यावः। याव एव यावकः।

गोमूत्रयावकाहारोदश्विकौज्ञानुकद्विजे[3]।
क्ष्मापतिः चौणिमाणिक्ये स वसिष्ठाश्रमेऽगमत् ॥

अलक्तक इत्यन्यः[4] ॥ * ॥ अतिशयेनाभिन्नम् अभिन्नतरम्। अभिन्नतरमेव। अभिन्नतरकम्। यथा।

अभिन्नतरके नाकाद्दानकेभ्यः पराङ्मुखे[5]।
ज्ञातके सर्वलोकानामज्ञातकविकर्मणि ॥ * ॥

अविरेव। अविकः। यथा।

लूनकाविकलोमोत्थान्क्रेयस्कान्कन्दुकान् करे[6]।
कुचान्हृदि वहन्तीभिः[7] स कुमारीभिराकुले ॥ * ॥

वत्स एव वत्सकः ॥ * ॥ मणिरेव मणिकः ॥ * ॥ लान्द्रमेव लान्द्रकम्।

---

१ °मनयो° पटा पटो D, लाद्र° घटाघटो° C

२ पीत° B, om C, प्रष्ट for प्रष्ठ MSS, भिचुसब्ध° D, पटास्थि° B C F, A om text and comment

३ °द्विज F, °द्विजो D

४ अलक्त इत्यन्य D, इत्यन C— याव एव यावक। स्तोकपक्वा यवा यावकशब्देन व्यवह्रियते। अलक्तकरसो यावक इत्यन्ये। Yajñ

५ अभिन्नतरकमेके ना° D

६ लूनकाविकलामोचात् क्रे° D, °कदुकान्करे B C D

७ कुचाद्वदिवहतीभि C, कुवात् दिव तीभि D, Yajñ as above

विरस जसम् ॥०॥ प्रवालमेव प्रवालकम् । विद्रुम पल्लवय ॥०॥ पटमेव पटकम् । भक्ष्यविशेष ॥०॥ जात एव । जातक ॥०॥ अज्ञात एव । अज्ञातक ॥०॥ पट एव पटक[1] ॥०॥ घट एव घटक' ॥०॥ बज्रतर एव बज्रतरक । अभिमतरबज्रतरयोर्ध्वी तरबन्तावुपलक्षणम् । तेन सुकरतरोपपन्नतरादयो[2] द्रष्टव्या ॥०॥ सम एव समक । साम्यादिवचाप[3] ॥०॥ पूल एव पूलक । तृणवचात ॥०॥ पुट एव पुटक । पत्रनिर्मित[4] ॥०॥ पीत एव पीतक' । पटादि' ।

हते विपातकैर्यागुणकर्यावुकगुह्मिभि[5] ।
तनुकापीतकमधुसूपै रार्जविसृगुभि ॥०॥

मठ एव मठक[6] ॥०॥ कुट एव कुटक । घट' ॥०॥ नित्यमेव नित्यकम् ॥०॥ वय एव वयस्क' । अन्यावपि वायसय ॥०॥ समानेव समक । दयार्द्र एव दयार्द्रक । वासतो[7] दयार्द्रय ॥०॥ भिक्षुरेव भिक्षुक ॥०॥ सम्भ एव सम्भक ।

मीतके वोष्पके मर्ते समाधि सम्भके रत[8] ।
मधो दशतिकाचिभैम्रयोपाम्ते मचर्विभि[9] ॥०॥

पिटो वंशदलादिमय[10] भाण्डम् । स एव पिटक ॥०॥ मस्येव । पक्षिकम् । पक्षमधात् ॥ ॥ पुष्पमेव पुष्पकम् ॥०॥ बधिर एव बधिरक

---

१ C. om. from घट

२ सुकर° D ; सुकरतरादयो B.

३ Y jd. adds पृषोदरादित्वादनुस्वारलोपे समको ऽपि स एव

४ °निमित B F ; पत्रनिर्मित° C.

५ तथा हि बगय' प्रयुंक्ते । वृत्ति° Y jlev —विपातकैर्यागुण° B. ; वि-पातुगुण° C मते कैर्यागुण° D ; वैपातकैर्यागुणकपहया ऽगुण F

६ मठ एव मठक: । MSS. ; wanting in the other works

७ वासतो C. ; वासनी D

८ मीतके° B. ; मीतको मम्भके मर्तौ समा C

९ दशतिकाचमि (°चमि D.) मर्मी° D F

१० वंशदलादिमर्म F

॥ * ॥ दोलैव दोलकः ॥ * ॥ भृत एव भृतकः । कर्मकरः ॥ * ॥ जान्वेव जानुकम् ॥ १८७ ॥

दानस्नातौ कुत्सितवेदसमाप्त्योरणुर्मतो निपुणे।
लूनवियातौ च पशौ शीतोष्णमृतावनौरसे पुत्रः[1] ॥ १८८ ॥

अनौरस इति कृत्रिम इत्यर्थः ॥ * ॥ कुत्सितं दानम् । दानकम् । दानमन्यत् ॥ * ॥ स्नात एव स्नातकः । वेदं व्रतानि वा समाप्य यो वर्तते[2] स एवमुच्यते। यत्स्मृतिः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा[3] तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

केचित् पुण्यस्नात वेदसमाप्ताविति पठन्ति । तत्तु न हृदयहारि ॥ * ॥ अणुको निपुणः । अन्यत्र । अणुर्व्रीहिः ॥ * ॥ लूनकः पशुः ॥ वियातकः पशुः । विहानात्पशावित्यन्यः ॥ अन्यत्र लूनो यवः । वियातो वटुः[4] ॥ * ॥ शीतकः । उष्णक ऋतुः ॥ अन्यत्र शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥ * ॥ कृत्रिमः पुत्रः । पुत्रकः । पुत्र एवान्यः ॥ १८८ ॥

आच्छादने च बृहती शून्यं रिक्ते तनुश्च सूत्रे स्यात्।
क्रीडनकं च कुमार्याः संज्ञाशब्दस्तथेयश्च[5] ॥ १८९ ॥

बृहतिका । आच्छादनविशेषः । नित्यं कः । अन्यत्र बृहती । ओषधिश्छन्दश्च ॥ * ॥ शून्यकम् । रिक्तम् । अन्यत्र शूने हितम् ।

---

१ लूनतियातौ° E, ऋतावानौरसे° C, अनौरसपुत्र D E

२ समावर्तते Yajñes

3 Yājñav i 51 (स्नायीत तद° ed), धन दद्यात्स्नायाद्वा B C, अरदे लुब्धं दत्वा स्नायाद्वा D, Yajñes quotes the sloka as above

४ लूनक पशु । विहानात्प° वय D

५ आच्छादनेऽथ D E, °शब्दस्त्र श्रेयश्च C, A om text and comment

स्थूलकम् ॥ ० ॥ तनु सूक्ष्मम् । तनुकम् । अल्पं च तनुकम् ॥ ० ॥ कन्दुक । भ्रमरक । गिरिक । भ्रुकुकम् । देवदत्तक १ ॥ ० ॥ गुणनमेव गुणनिका । यथा ।

वेद परिचयस्तैर्ये गुणगुणनिकेव वा २ ॥

तथैवयथेति । ईयसुप्रत्ययान्तात् शब्दात् कप्रत्ययमाह । श्रेयानेव श्रेयस्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । श्रेय एव श्रेयस्कम् । भूयस्कम् । ज्यायस्कमित्यादि ॥ ० ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो३ द्रष्टव्याः ॥ १८९ ॥ इति यावादि ॥

शाखा स्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसी ।
जघनं शृङ्गमेघाभ्रद्युसिरस्कन्धमेव च४ ॥ १९० ॥

शाखाशर्करादिभ्यो यः इत्यनेन शाखादेः शर्करादेश्चेवार्थे यः प्रत्ययो५ भवति ॥ ० ॥ पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक्प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा शाखा पार्श्वायता तथा कुक्षस्य च पार्श्वायतो ऽवयवः स शाखेव शाख्यः ॥ अन्ये तु । शाखायामुत्पन्नं शाख्यम् । यथा शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति वृत्तिकाराः ॥ ० ॥ स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्कन्द्यः६ ॥ ० ॥ मुखमिव मुख्यः । यथा मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः७ प्रथममवलोक्यते तथा

१ शीर्षोपकरणभाण्डानि यथा ग्रामभञ्जेव ग्रामभञ्जिका । एवं गिरिकम् Y JA.

२ Śukr. 2, 70

३ तेन पिष्टातकादयो ऽपि द्रष्टव्या इति वर्धमानसूरिराह । पिष्टात' मुखं पिपूर्व स एव पिष्टातकः ।) JAc.

४ A om. text and commentar.

५ शाखादिभ्यस्तेन शाखादे' D ; 'भ्य इवार्थप्रत्ययो C.

६ स्कंद इव य' प्रभुयोधकः स स्कंद्य') JA.

७ मुख्यं इव D ; ऽवयवेभ्य' C.

ऽन्योऽप्येवमुच्यते ॥ कश्चिन्मुख्य नालिकेरमित्याह ॥ * ॥ अग्रमिव । अग्र्यः । प्रधानभूतः ॥ * ॥ शीर्यते भयमस्मादिति शरणम्[1]। आर्तत्राणम् । तत्तुल्य शरण्यः । परित्राता ॥ * ॥ चरणाविव चरण्य. । यथा चरणौ शरीरस्य प्रकर्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षक एवमुच्यते ॥ * ॥ उर इव । उरस्य. । यः कार्येषूपगतेषु ससत्त्व उर प्रयच्छति[2] स एवमुच्यते ॥ * ॥ जघनमिव निकृष्टो य' स जघन्यः ॥ * ॥ शृङ्गमिव य. सर्वस्याप्युपरिवर्ती स शृङ्ग्यः ॥ * ॥ मेघ इव यः सतापापनेता[3] स मेघ्यः ॥ * ॥ अभ्रमिव य आच्छादक. सोऽभ्र्यः ॥ * ॥ द्रुरिव द्रव्यम् अय राजपुत्रः । यथा द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भवनमर्हतीति भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते[4]। क्रिया हि द्रव्यं विनयति[5] नाद्रव्यमिति। पुरुषार्थसाधकत्वाद्धिरण्यादिकमपि द्रव्यम्।

निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते[6] तेजस ।
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापत्स्यते[7] ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्य द्रव्य द्रुशब्द नपुसकमाह ॥ * ॥ शिर इव शीर्षण्य. । प्रधानभूत. । शिरसः शीर्षन्नणादावित्यनेन[8] शीर्षन्नादेशः ॥ * ॥ स्कन्ध इव यो बलस्याश्रयः स स्कन्ध्यः ॥ १९० ॥ इति शाखादिः ॥

---

१ °इति शरणं गृह तद्भयापहारक शरण्य Yajñ

२ सत्वर उर ° F , ससर्व उर.प्रभृति C — उर इवोरस्य.कार्यनिर्वाहक.। Yajñ

३ सतापापनोदनेन सुखयति F , य. सय । तापापिनता D

४ कृतार्थयति तथा स इत्यर्थ । भवमर्हति भव्य ।° F — यथा द्रुम. फलपुष्पपल्लवादिभि. स्वाश्रितान्कृतार्थयति एवमर्थिन. स्वसपदा कृतार्थयन्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यते । Yajñ , who rejects द्रु because of P v 3, 104

५ नयति D , Kshîras quotes the line क्रिया° on A K 3, 4, 24, 156, cf P v 3, 104

६ प्रभ्रस्यते° B C F

७ Mṛchchh p 8, Böhtl Spr 2781

८ शीर्षन्नाणादा° F , शीर्षण्यादाधित्यनेन D

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका[1]।
नराची शतपर्व च पुण्डरीककपाटिके[2] ॥ १९१ ॥

शर्करेव। शार्करं दधि मधुरत्वात्। शार्करी मृत्तिका कठिनत्वात्। शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकतास्वपि वर्तते ॥ ० ॥ लोमेव कोमलत्वधर्मत्वात्। लौमनं वस्त्रम् ॥ ० ॥ गोपुच्छमिव। गौपुच्छो दण्डः ॥ ० ॥ गोलोमेव गौलोमनम्। शुनादीनामित्यनेन नियमितत्वादण्भावादिलोपाभावः[3]। भोजेन गौलोममित्युदाहृतम्[4]। तत्तु न युज्यते। तस्योपधानियमेन[5] व्यावर्तितत्वात् ॥ ० ॥ कुत्सितम् अज्ञातं वा कपालम्। कपालिका। कपालिकेव। कापालिकं कषायादिपात्रम् ॥ ० ॥ नराचेति। नराची। तत्तुल्यं नाराचम् ॥ ० ॥ शतपर्वमिव शातपर्वम् ॥ ० ॥ ॥ ० ॥ पुण्डरीकमिव पौण्डरीकम् ॥ ० ॥ ह्रस्वं कपाटं कपाटिका। कपाटिकेव कापाटिकम् ॥ वामनः कपिष्ठिकेत्याह[6]। कवाटिकेति[7] शकटाङ्गम् ॥ ॥

आकृतिगणोऽयम्। तेन सिकताजतुकादयो[8] ज्ञातव्याः ॥ १९१ ॥ इति शर्करादिः ॥

---

1 शर्करशार्करी लोमलौलोमानि° C.; लोलामानि° B.; लौलोमानि कपालिका D

2 °शातपर्व C.; शपर्व कापाटिकं D; A. om. text and comment.

3 °र्वनामादिलोपाभाव° D.; cf. on p. 163; F vl. 4, 167; 171.

4 गौलोमेन° D; गौलोममित्यु° F —गौलोमेव गौलोमकम् चापि चाकृति महतिमायाजुड्गीपो न। Y jñ.

5 तत्तु संगच्छते नेत्याद्युपधानियमेन D

6 कपिष्ठिकेत्याह B. C.; कपिष्ठिके D a. m.—MSS. Kâś. V 2, 107 have कपिष्ठिका (ed. पिष्ठिका but s. var. L.); कपिष्ठिका (var. L. कपिष्ठिका) Bö.; कपिष्ठिका Yajñ.

7 I कवाटिकेति F; कपाटिकेति D a. m.

8 Bö., Y jñ. Kâś. V have both सिकता and जतुक (जतुका ed. Kâś. V not MS. a.).

अङ्गुली रुरुहरी कपिबभ्रू
कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।
शष्कुली कुलिशलोहितगोणी-
वल्गुमण्डलखला भरुजश्च[1] ॥ १९२ ॥

अङ्गुल्यादेष्ठणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिवार्थे[2] ठण् भवति । वामनस्य तु तदादेष्ठगिति[3] सूत्रम् ॥ * ॥ अङ्गुलिरिव दीर्घायते । आङ्गुलिक[4] । आङ्गुलिकी मणिशलाका ॥ * ॥ रुरुरिव रौरुक[5] ॥ * ॥ हरिरिव हारिकः ॥ * ॥ कपिरिव कापिक ॥ * ॥ बभ्रुरिव बाभ्रुकः[6] ॥ * ॥ कर्क इव । कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किक यश[7] । यथा ममैव सिद्धराजवर्णने ।

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मराग-
प्रस्पर्धिभिस्तोषितविश्वलोकैः ।
यशोऽनुरागैस्तव सिद्धनाथ
चक्रे जगत्कार्किकलोहितीकम् ॥

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्टीकणपि । कर्कलोहिताट्टीकण् वेति[8] शकटाङ्गजमत स्वीकृतम् ॥ * ॥ मण्डर इव माण्डरिकः ॥ * ॥ तर इव तार-

---

1 कुलीश° D E, वल्गु° D, A om text and comment

2 अंगुल्यादिषु णित्यनेन° C, अंगुल्यादेष्ठनित्य° D

3 ? तदादेष्ठणिति B F, तदादिष्टेणिति C, तद्दादेष्वणिति D — Cf Pân v 3, 108, but here Vâmana's own grammar (see the comm on sl 2 above) is evidently referred to

4 दीर्घायतं आंगुलिक। F

5 रौरविक F — Yajñesvara reads रुरु (रौरुक), Bö रुह, om Kâs V ed (but भरु MS β, तनु MS α)

6 बाभ्रविक F

7 B C F om कार्किको गौर्गवयो वा, D om from कार्किकं यश to the end of the quoted stanza — The other works omit कर्क

8 F twice टीकण्, C ठाकण°, Pân v 3, 110 ईकक्

सिक [1] ॥ ॰ ॥ मुनिरिव मौनिक ॥ ॰ ॥ शष्कुलीव शाष्कुलिक ॥ ॰ ॥ कुलिशमिव कौलिशिक ॥ ॰ ॥ लोहितमिव । लौहितिक स्फटिक [2] । स्वयमलोहित [3] उपाश्रयवशात्तथावभासते ॥ ॰ ॥ गोपीव गौपिक [4] ॥ ॰ ॥ वल्गुरिव वाल्गुक [5] ॥ ॰ ॥ मध्यमलमिव माध्यमलिक ॥ ॰ ॥ सव इव सावित्रिक ॥ ॰ ॥ भवज इव भावजिक । विद्वान् ॥ ॰ ॥

आकृतिगणोऽयम । तेन । उदयिद्वस्मपवादयो [6] द्रष्टव्या ॥ १८२ ॥ इत्यङ्गुल्यादि ॥

विनयविशेषसमूहा समयात्ययसंप्रदानसंगतय ।
व्यवहारसमुत्कर्षोकस्मादनुगादिसंयामा [7] ॥ १०३ ॥

विनयादेरित्यनेन विनयादे शब्दगणाट्ठण् भवति स्वार्थे [8] ॥ ॰ ॥ विनय एव वैनयिक ॥ ॰ ॥ विशेष एव वैशेषिक ॥ ॰ ॥ समूह एव सामूहिक ॥ ॰ ॥ समय एव सामयिक ॥ ॰ ॥ एवम् आत्ययिक ॥ ॰ ॥ सांप्रदानिक ॥ ॰ ॥ सांगतिक ॥ सगतमेव [9] सांगतिकम् । सांगतिक आलाप । सांगतिकी कथकेति वामन ॥ ॰ ॥ व्यावहारिक ॥ ॰ ॥ सामुत्कर्षिक ॥ ॰ ॥ आकस्मिक ॥ ॰ ॥ आनुगादिक ॥ ॰ ॥ सांयामिक [10] ॥ १८२ ॥

---

१ तरस् for तरस्) ग्रं (श्रौरसिक). Bo Kâs. V ed (2185 तरस् तरस).

२ लोहित इव लौहितिक D.; सा-दिक C.

३ स्वयमेव लोहित D.

४ गोपी Bo., Kâs. V ; रौपी (रौपिक)) ग्रं.

५ वाल्गविक F ; वल्गुरिव वाल्गुक D

६ ? मध्यमाहरुयो C ; तत्रमं [इत्र suppl.] इत्यो D.—Of these words the other works include only उदश्वित (औदश्वित); for मध cf. MS. Kâs. V last page not ५

७ A. om. text and comment.

८ अवात् ठक० स्वार्थे विनयवान C., cf. n. 8; P 4 34 ठक्

९ Thus D ; सांगतमेव B F.(om. C).

१० C. om. from विनय एव वैनयिक ; D om. from सांगतिक आलाप

सपदातिसमाचाराः समायमुक्ताकथंचिदुपचाराः।
निर्मितहृस्वादेशो बुधैरुपायध्वनिः कथितः[१] ॥ १०४ ॥

पदातिरेव पादातिकः ॥ * ॥ समाचार एव सामाचारिकः ॥ * ॥ समाय एव सामायिकः[२] ॥ * ॥ मुच्यते शुक्तिभिः। मुक्ता। मुक्तैव मौक्तिकम् ॥ * ॥ कथचिदेव काथचित्कम् ॥ * ॥ उपचार एव। औपचारिकः ॥ * ॥ उपाय एव। औपयिकम्[३] ॥ * ॥

स वैनयिकवान्सामयिकस्वात्ययिकं त्यजन्।
तमौपयिकवान्सेना[४] निवेश्य बहिराविशत् ॥ १ ॥
स सामूहिकमुत्सृज्य मुनिसागतिकाय यान्।
पिप्रिये पादयोः पृथ्व्याः पतिः प्रेम्णेव पीडितः[५] ॥ २ ॥
अनौपचारिकैः सामाचारिकव्यावहारिकैः।
यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः[६] ॥ ३ ॥
कार्थचित्केन कतिचित्सोऽनुमेने तु संचरान्।
नृवीरो वीरसेनादीन्मनोमुत्साप्रदानिकान् ॥ ४ ॥
अथाकस्मिकमाह्वानुगादिको[७] वाचिकस्य तम्।

---

१ A C D om this sloka, A om the whole of the comment, C to मुनिसागतिकाय यान्, D to ऽनुमेने तु संचरान्

२ For समाय Yajñ, Kās V, Bö have समयाचार (but Bö gives समाय as *var lect*), cf also the *kārikā* quoted by Yajñ, note ६ below

३ औपायिक B

४ तमौपयिकवत्सेनां F

५ प्रेम्णैव° F

६ Yajñ gives the following two *kārikās* अत्र केचिदुदाह्रियन्ते। सामयाचारिकैरौपयिकैर्द्राक्साप्रदानिकैः। नश्यति पाप्मना सामूहिका आत्ययिका अपि ॥ अनौपचारिकैः सामाचारिकैर्व्यावहारिकैः। यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः ॥ एवमन्येऽप्युदाहार्या ॥

७ अथाकस्मिन्महानुमादिको° C, D om from दिको वा° to द्रष्टव्या

आकृतिगणोऽयम् । तेन विसर्गप्रभृतयो[1] द्रष्टव्याः ॥ १८४ ॥ इति विमर्यादि ॥

काकतालं च खल्वाटबिल्वं चान्धकवर्तकम्[2] ।
अर्धाश्च जरती श्येनात्कपोतो घुणतोऽक्षरम्[3] ॥ १९५ ॥

काकतालादय इत्येवंप्रकारेभ्यः शब्देभ्यः काकतालीयादय इत्यनेने वार्थे छप्रत्ययो[4] निपात्यते ॥ ० ॥ काकस्य तालस्य च काकतालमिति द्वन्द्वे सहपाया पतत[5] काकस्य निपतता तालेन विनोयमाप संयोग उच्यते । तत्तुल्यं काकतालीयं[6] ॥ ० ॥ खल्वाटबिल्वयोरिव खल्वाटबिल्वीयम् । यथा खल्वाटः पर्यटन्नतर्कितं[7] श्रीफलतरोरकस्मादागतो[8] दैवयोगाद् बिल्वमुपरि पतितं तद्वदन्योऽप्युभयपक्षसंयोग एवमुच्यते ॥ ० ॥ अन्धकस्य वर्तिका च । अन्धकवर्तकम् । अन्धकस्य वर्तिकाया उपर्यतर्कितं पादन्यास उच्यते । तत्तुल्यम् अन्धकवर्तकीयम्[9] ॥ ० ॥ अर्धेन

---

1 The other works do not give विसर्ग; they also omit the words यमु माहिष् । पदाति । मुक्ता । संग्राम given also

2 वर्तिकं । F

3 श्येनाकपोतो° C D E ; A om. text and comment

4 ? ठप्रत्ययो D छप्रत्ययो F ; cf. P. 5. 3. 106

5 पातत° C ; पतत काकस्य निपतितेन विनो D

6 काकतालीयम् । खल्वाटबिल्वीयम् । अन्धकवर्तकीयम् । वर्तिका पक्षी विशेषस्तमृच्छन् । तालवत् । [illegible] च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तत्र वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येवं उपमार्थः । यस्तु देवदत्तस्य वधः स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमः समासार्थः । द्वितीये प्रत्ययः । Kāś. V. 3. 106.

7 पर्यटन्नतर्किते C ; D corrupt.

8 अकस्मादागतो D

9 वर्तिका च । अन्धकवर्तिकं वर्तिकाया अन्धकवर्तिकीयं F ; उपर्यतः पादन्यास D

रतीशब्दोऽर्धजरतीकामने[1] वर्तते । तदिव यत्तद् अर्धजरतीयं कार्यम्[2] । यथा स्त्री न तरुणी श्लथस्तनत्वात् कृष्णकेशत्वान्न जरती वक्तुं शक्यते तद्वत्सिद्धासिद्धं प्रयोजनम् ॥ * ॥ श्येनकपोतयोरिव श्येनकपोतीयो दुर्योग. । यथा कपोतोऽतर्कितमागतेन[3] श्येनेन गृहीतस्तथाकस्मिको यो दुर्योगः स एवमुच्यते ॥ * ॥ घुणोत्किरणात्कथंचिन्निष्पन्नमक्षरम्[4] । घुणाक्षरम् । तदिव यदकुशलेन दैवान्निष्पद्यते तद् घुणाक्षरीयम्[5] ॥ १९५ ॥

पुरुषः शरतो ज्ञेयो गोमयात्पायसं मतम् ।
कृपाणः स्यादजातश्च शर्करोन्मज्जनं तथा[6] ॥ १९६ ॥

शरश्च क्षिप्तः प्राकाराच्च पुरुष उत्थितः स तेन हत.[7] । तत्तुल्यं शरपुरुषीयम् ॥ * ॥ गोमयपायसयोरिव गोमयपायसीयम्[8] ॥ * ॥ यथाऽजया भूमिं खनन्त्यात्मवधाय कृपाणो दर्शितस्तत्तुल्यं वृत्तं केनचिदात्मविनाशाय कृतम् । अजाकृपाणीयम् ॥ * ॥ शर्करा च क्षिप्ता[9] पुरुषस्य चोन्मज्जनं तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयम् ॥ * ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन तिन्दुकज्योतिषीयमित्यादयो[10] द्रष्टव्या ॥ १९६ ॥ इति काकतालादि.[11] ॥

---

१ ऽर्धजरतीयकामने C

२ यत्तदर्धजरतीय । यद्वा । अर्धजरतीवार्धजरतीयं कार्यं D F

३ कपोततर्कित° C , कपोते तर्कित मागतेन D

४ घुनारणात् क° D

५ यदकुशले दै° C , निष्पाद्यते° F , यदकुले दैवाद्यन्निष्पद्यते तद् घुनाक्षरीयं D

६ शर्करो मज्जन° D E , A. om text and comment

७ तेनेह C and om to दर्शितस्

८ शरपुरुषीय । यथा भूमि खन° D

९ D om च , शर्करावक्षिप्त । B C

१० तिन्दुक° B F , तिन्दुक° C , तिन्दुकाज्योतिषिकीयमित्यादयो D

११ Yajñesv , Bö om this gaṇa , for Kāś V see last page, note ६, where MS β adds शक्रारार्जनीय (i e शर्करोन्मज्जनीयं?) to the three words given by ed and MS. α

विदमीय[1] ॥ ० ॥ चौदकीय[2]। चौदकिरित्यन्य ॥ ० ॥ वैजवापीय ॥ ० ॥ बिन्दवः प्रवर्षीविशेष । बिन्दवीय । बिन्दवीयी[3] । बिन्दव ॥ ० ॥ अच्युतोऽन्तो यस्यासौ । अच्युतान्त । पृषोदरादित्वात्पररूपे । आच्युतन्तीय[4] ॥ ० ॥ मौञ्जायनशब्दो नडादिफगन्त[5] । तुल्यमपि तु शब्दा सम्प्रत्ययार्थो । शेषास्त्रिमन्ता[6] ॥ १९९ ॥

आक्षगुप्तत्रिगर्तेषु[7] कौण्डोपरथवालकी[8] ।
दारडकिर्जौलमानिश्च षष्ठ स्यात्कौटुकिस्तथा[9] ॥ २०० ॥

आक्षगुप्तीय । अक्षगुप्त[10] इति वामन ॥ ० ॥ कौण्डोपरथीय । कुण्डोऽतीक्ष्ण[11] उपरथ समीपवर्ती रथो यस्य स कुण्डोपरथ । तस्यापत्यं शिवाद्यणि । कौण्डोपरथ्य[12] इति शाकटायन ॥ ० ॥ वालकीय ॥ ० ॥ दारडकीय ॥ ० ॥ जालमानीय ॥ ० ॥ कौटुकीय ॥ ० ॥ एतौ प्रथमद्वितीयौ त्रिगर्तभक्तौ । अन्ये त्रिमन्ता[6] । त्रिगर्तेष्विति किम् । कौण्डोपरथ । कौण्डोपरथी[13] ॥ २ ॥ इति गहादि ॥

---

१ व्याविदमीय C.—व्याविदमि Bo., Yajñ.; व्याविदमी Kāś. V ed. om. MSS.

२ चौदकीय° D.—Bo., Yajñ. have both चौदकि and चौदकि; Kāś. V v 2, 116 MSS. चौदकि (ed. wanting, but see L. चौतकी !).

३ बैन्दवीय । बैन्दवीयी C. F

४ आच्युतन्तीय° D ; cf. last page, note १२

५ °पर्यन्त° E. ; °पर्यन्त° F ; पर्यन्तम् C. ; D. corr. पर्यन्त (P iv 1 99) ; saṃjñā, cf. 232.

६ त्रिपंता° F

७ अक्षगुप्तत्रिगर्तेषु F

८ कुण्डोप° F ; कौण्डापरथ° E.

९ दारडकि° D ; दारडकि° F ; कौटुकि° E. F ; A. om. text and comm.

१० आक्षगुप्त MSS. ; but अक्षगुप्त Kāś. V v 2, 116 ed. & MSS. ; Hem. includes both अक्षगुप्त & आक्षगुप्त in this gaṇa ; om. Bo., Yajñ.

११ कुण्डोऽतीक्ष्ण C. ; कुण्डोऽतीक्ष्ण D.

१२ कुण्डोपरथ कौण्डोपरथ C. D.—कौण्डोपरथ Kāś. V ; कौण्डोपरथ । कौण्डोपरथ । कौण्डोरथ Hem. ; om. Bo., Yajñ.

१३ किं । कौण्डापरथी । C. ; कौण्डोपरथ । कौण्डापरथी E.

कम्बोजो जवनश्चोलो मुरलः केरलः शकः ।
खसो जर्तो व्युपापेभ्यो धारयश्च[१] मतो बुधैः ॥ २०१ ॥

कम्बोजादेः लुगित्यनेन कम्बोजादेर्गणाद्राष्ट्राख्यात् क्षत्रियवाचिनस्तस्यापत्यं राजा वेत्यर्थे जातस्याञादेः लुग्भवति[२] ॥ * ॥ कम्बोजस्यापत्य राजा वा । कम्बोजः ॥ * ॥ एवं जवनः[३] ॥ * ॥ चोलः ॥ * ॥ मुरलः ॥ * ॥ केरलः ॥ * ॥ शकः ॥ * ॥ खसः ॥ * ॥ जर्तः ॥ * ॥ चोलशकखसजर्तानां द्व्यचां पुरुद्व्यञ्मगधेत्यादिना[४] कृतस्याणः लुक् शेषेभ्यस्त्वञः[५] ।　चोलकेरलनाथं तमापतन्तं विलोक्य सः ।
शकं मशकवन्मेने कम्बोजमजवन्नृपः ॥
भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः[६] ॥
विधारयः । उपधारयः । आधारयः । अपधारयः[७] ॥ २०१ । इति कम्बोजादिः ॥

भर्गः करूषसुस्थालकश्मीराः[८] केकयोरसौ[९] ।
त्रिगर्तशाल्वकौरव्या भरतोशीनरौ क्वचित्[१०] ॥ २०२ ॥

---

१ व्युपापाभ्यः° D E, धारयश्च all MSS and Hem (शकादि vi 1, 120) A om text and comment —Yajñ has the *gaṇa* thus कंबोजचोलयवनौ मुरल केरलः शक. । खसो जर्तौ व्युपापेभ्यो राधयश्च(!) मतो बुधैरिति कंबोजादिसंग्रहपद्य गणरत्नमहोदधौ पठ्यते ॥° cf note ७

२ C twice लुक्, अग्भवति D

३ यवन Bö, Yajñ, Kâś V, Hem

४ चोलशकशब्दोषोर्द्व्यचो. पुरुद्व्यमगधेत्या° D, पुरुषद्व्य° C, पुरुद्व्यञ्मग° B, cf p 77, l 13

५ लुक्° C, शुक. शे° D, शेषेभ्यस्त्वन्यञ. B

६ Raghuv 4, 54

७ Thus all MSS and Hem ! om Bö, Kâś V —Cf *gaṇa* ब्राह्मणादि sl 395-404 where विराधय etc. as Yajñ here (cf n १)

८ °सुस्थलकश्मीराः° D, करूषसुस्थाल कश्मीरः B C E. F

९ केकयोरसे । B C F

१० भरतोसीनरौ° D, A om text and comment

पर्शुसुरभरतरक्षोवल्हीकवयःपिशाचवसुमरुत्।
सत्वदुशीनरकार्षापणाश्विगर्तोशनिदशार्हाः ॥ १८० ॥

पर्श्वादिभ्योऽस्त्रियामणो विधानादित्यनेन पर्श्वादेर्गणादस्त्रियां स्वार्थेऽण् भवति ॥ ॥ पर्शोरपत्यं पार्शव अस्त्रजीविसंघ । पार्शवी । पर्शव ॥ ॥ आसुर । आसुरी । असुरा ॥ ॥ भारत । भारती । भरता[1] ॥ भोजस्तु भात । भाती । भता[2] इत्याह । यथा ।

पार्शवाश्मवाल्हीकपिशाचासुरराक्षसान् ।
भिक्षा सभार्तपिगर्तोभ्यकार्षापणवायसान् ॥

राक्षस । राक्षसी । रक्षस[3] । रक्षांसीत्यन्य ॥ ॥ वाल्हीक । वाल्हीकी । वल्हीका[4] ॥ वल्हिक इत्यन्य ॥ ॥ वायस । वायसी । वयस[5] ॥ ॥ पैशाच । पैशाची । पिशाचा ॥ ॥ एव मारुत ॥ ॥ सात्वत ॥ ॥ औशीनर[6] ॥ ॥ कार्षापण[7] ॥ ॥ त्रैगर्त ॥ ॥ आशन ॥ ॥ दाशार्ह[8] ॥

अस्त्रियामिति किम् । पर्शू स्त्री[9] । अकपुतोऽरन्यादेर्येत्युक्[10] । रक्षा ॥ अस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुर[11] ॥ १८० ॥ इति पर्श्वादि ॥

---

१ A. om text and comment.

२ आसुरा ॥ भारता । औशीन॰ भार्ता D

३ ? रक्षसा B, C, F ; राक्षसा D

४ वल्हीक C. ; वाल्हीका D— The other works have वाल्हीक

५ वायस B ; वायसा D

६ सात्वत औशीनर D ; औशी नर C.

७ The other works have कार्षापण

८ Yajñ. has दाशार्ह ; Dd., Kâ. V दशार्ह

९ पर्श स्त्री B. C. F ; पर्शू स्त्री D

१० अरपुतो॰ B ; अरपूनो रन्नादि पेति अस F ; अरपूतो पेति युट D ; अरपूतो पेति यट C. ; see P I 1, 60 ; 177 vártt.

११ आसुर B. C.

दामनिबैन्दवितुलभाः शार्तुंतपिसार्वसेनिकाकन्दि[1]।
सावित्रीपुत्रौडविमौञ्जायनकाकदन्तकयः[2] ॥ १९८ ॥

दामनिभ्यश्छ इत्यनेनैभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यश्छो भवति ॥*॥ दामनयः शस्त्रजीविसंघः। दामनीयः। दामनीयौ। दामनयः ॥*॥ बैन्दवीयः। बैन्दवीयौ। बैन्दवयः ॥*॥ तुलया भान्तीति[3] तुलभाः शस्त्रजीविसघः। पृषोदरादिः। तुलभीयः[4] ॥*॥ शार्तुतपीयः[5] ॥*॥ सार्वसेनीयः ॥*॥ काकन्दीयः। काकन्दकिरिति भोजः[6] ॥*॥ सावित्रीपुत्रीयः ॥*॥ औडवीयः ॥*॥ मौञ्जायनीयः[7] ॥*॥ काकदन्तकीयः[8] ॥ १९८ ॥

औलपिराच्युतदन्तिः[9] शाकुन्तकिराविदन्तिरौदङ्किः[10]।
ज्ञेयश्च वैजवापिर्बिन्दुश्चाचाच्युतन्तिश्च[11] ॥ १९९ ॥

औलपीयः ॥*॥ आच्युतदन्तीयः[12] ॥*॥ शाकुन्तकीयः ॥*॥ आ-

---

१ सार्वसैनिकाकंदी F

२ मौजायन C D E, काकवचकयः B C F and D a m, A. om text and comment

३ भातीति C D, not given in the (ākṛitigaṇa) prishodarādi ṣl 144-9

४ तौलभीय. F

५ Bö, Yajñ have शार्तुतपि, Kās V ed & MSS शर्तुतपि

६ B C om काकन्दीय.—काकन्दि Bö, Yajñ, om Kāṣ V ed MSS, Hem has both words,

७ मौजायनीय. D, मौजाय: C

८ काकवंचकीय. B C F, काकरंवकीयः D—काकदन्तकि Bö, Yajñ, and Kās V MS a [ed काकदन्ति। काकरन्ति], काकुदकि। कुकंदकि। Hem, काकदंतकिस्थाने काकवचकीति केचित्पठति Yajñ

९ °अच्युतदंतिः C F, cf note १२

१० साकुंतकि° D, आविदंति° E and corr C, °दंतिरोदकि. F, औदकि C D (against metre)

११ चेयश्च° D, चाचाचयुतंतिश्च E, A. om text and comment.

१२ अच्युतदंतीयः B C—Bö, Yajñ have आच्युतन्ति। आच्युतदन्ति (Bö var, ll अच्युतन्ति, अच्युतदन्ति), Hem only अच्युतन्ति (also var l Kās V ed, MS a आच्यतन्ति)

विदमीय [1] ॥ ० ॥ पौरदीय [2] । पौरदकिरित्यन्य ॥ ० ॥ वैजवापीय ॥ ० ॥ बिन्दुः प्रशस्तोऽस्येति बिन्दव्यः । बिन्दवीय । बिन्दवीयी [3] । बिन्दव ॥ ० ॥ मच्युतोऽस्तो यस्यासौ । अच्युतन्त । पृषोदरादित्वात्पररूपे । अच्युतन्तीय [4] ॥ ० ॥ सोम्नायनशब्दो नडादिपठ्यन्त [5] । तुल्भविनुमध्वा नमव्ययान्तो । शेषास्विमन्ता [6] ॥ १८८ ॥

माद्रगुप्तस्त्रिगर्तेषु [7] कौण्डोपरथजानकी [8] ।
दाण्डकिर्जालमानिष्ठ पञ्च स्यात्कौटुकिस्तथा [9] ॥ २०० ॥

माद्रगुप्तीय । मद्रगुप्त [10] इति वामन ॥ ० ॥ कौण्डोपरथीय । कुण्डोऽतीक्ष्ण [11] उपरथ समीपवर्ती रथो यस्य स कुण्डोपरथ । तस्यापत्यं त्रिगर्तेषु । कौण्डोपरथ [12] इति शाकटायन ॥ ॥ जान कीय ॥ ० ॥ दाण्डकीय ॥ ॥ जालमानीय ॥ ॥ कौटुकीय ॥ ॥ एषां प्रथमद्वितीयौ त्रिगर्तषष्ठौ । अन्ये निमन्ता [6] ॥ त्रिगर्तेष्विति किम् । कौण्डोपरथ्य । कौण्डोपरथ्यो [13] ॥ २० ॥ इति दामन्यादि ॥

---

१ वार्विदतीय C.—वार्विदमि D., Y, J६.; वार्विदमी K१४, V ed. om. MSS.
२ पौरदीय° D.—D., Y J६. have both पौरदकि and पौरदकि; K१४, V v 3, 116 3157, पौरदकि (ed. wanting but one L पौरदकी D.
३ बैदवीय । बिन्दवीयी C. F
४ अच्युतनीय° D ; cf. last page note १२
५ पठति B. °पठति F ; अनन्ता पठन्त C ; D ... पठति (F ... ... and ... p. 222
६ त्रिवर्गा F
७ भद्रगुप्तस्त्रिगर्तेषु F
८ कुण्डोप° F ; कौण्डापरथ° E.
९ दाण्डकि D ; दाण्डकि F ; कौटुकि° B. F ; A. om. ... ed ...
१० माद्रगुप्त MSS.; but मद्रगुप्त K१४, V 3, 116 ed. & MSS. ; ... both मद्रगुप्त & माद्रगुप्त in this ... om. B. ... J६.
११ कुण्डोऽभीष्ण C ; कुण्डोऽभीष्ण D
१२ कुण्डोपरथ कौण्डोपरथ C. D.— कौण्डोपरथ K१४, V ; कौण्डोपरथ ; कौण्डोपरथ ; कौण्डोरथ ... ; om. B., Y J६.
१३ कि ; कौण्डापरथ्यौ ; C. ; कौण्डोप रथ ; कौण्डापरथ्यो B.

कम्बोजो जवनश्चोलो मुरलः केरलः शकः ।
खसो जर्तो व्युपापेभ्यो धारयश्च[१] मतो बुधैः ॥ २०१ ॥

कम्बोजादेः लुगित्यनेन कम्बोजादेर्गणाद्राष्ट्राख्यात् क्षत्रियवाचिनस्तस्यापत्यं राजा वेत्यर्थे जातस्याञादेः लुग्भवति[२] ॥ * ॥ कम्बोजस्यापत्यं राजा वा । कम्बोजः ॥ * ॥ एवं जवनः[३] ॥ * ॥ चोलः ॥ * ॥ मुरलः ॥ * ॥ केरलः ॥ * ॥ शकः ॥ * ॥ खसः ॥ * ॥ जर्तः ॥ * ॥ चोलशकखसजर्तानां द्व्यचां पुरुद्व्यन्मगधेत्यादिना[४] कृतस्याणः लुक् शेषेभ्यस्त्वञः[५] ।

चोलकेरलनाथ तमापतन्तं विलोक्य सः ।
शक मशकवन्मेने कम्बोजमजवन्नृपः ॥
भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः[६] ॥

विधारयः । उपधारयः । आधारयः । अपधारयः[७] ॥ २०१ । इति कम्बोजादिः ॥

भर्गः करूषसुस्थालकश्मीराः[८] केकयोरसौ[९] ।
त्रिगर्तशाल्वकौरव्या भरतोशीनरौ क्वचित्[१०] ॥ २०२ ॥

---

१ व्युपापाभ्य.° D E , धारयश्च all MSS and Hem (शकादि vi 1, 120) A om text and comment —Yajñ has the *gaṇa* thus कवोजश्चोलयवनौ मुरल' केरलः शकः । खसो जर्त्तो व्युपापेभ्यो राधयश्च (!) मतो बुधैरिति कंवोजादिसंग्रहपद्य गणरत्नमहोदधौ पठ्यते ॥° cf note ७

२ C twice लुक्, लुग्भवति D

३ यवन Bö , Yajñ , Kâś V , Hem

४ चोलशकशब्दोषोर्द्व्यचो. पुरुद्व्यगधेत्या° D , पुरुषद्व्य° C , पुरुद्व्यन्मग° B , cf p 77, l 13

५ लुक्° C , लुक शे° D , शेषेभ्यस्त्वन्यञ. B

६ Raghuv 4, 54

७ Thus all MSS and Hem ! om Bö , Kâś V —Cf *gana* ब्राह्मणादि sl 395-404 where विराधय etc. as Yajñ. here (cf n १)

८ °सुस्थलकश्मीरा ° D , करूषसुस्थालं कश्मीरः B C E F

९ केकयोरसै । B C F

१० भरतोसीनरौ° D , A om text and comment

यतोऽमाध्यमगर्गादेरित्यनेन[1] माध्यमगर्गादिवर्जिताद्यञाद्यञन्ताद्ब्रा जनादिनः स्त्रियामत ष्युङ्[2] भवति । शूरसेनस्यापत्यं शूरसेनानां वा राज्ञी । शौरसेनी । छामीनरी[3] ॥ ० ॥

गर्गादिभ्य ॥ गार्गी ॥ ० ॥ वात्स्यी । कक्ष[4] इत्यन्य ॥ ॥ मौक्षाकी । सुयाम इति भोज[5] ॥ ० ॥ कमलसमीरवत्यपनयतीति कश्मीरः । ततोऽञ् । काश्मीरी[6] । यथा ।

काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमकरं शीतांशुरभ्युद्गत[7] ॥ ० ॥

केकयस्यापत्यं केकयानां वा राज्ञी । मित्रयुप्रलयकेकयानां यादे स्थिति[8] । यारैयिवारेरिति[9] च । कैकेयी ।

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा[10] ॥ ० ॥

उरसस्यापत्यम् । औरसी । उरस् इत्यन्य[11] ॥ ० ॥ चिनर्तस्यापत्यं चिनर्तानां वा राज्ञी । चैनर्ती ॥ ० ॥ शाल्वस्यापत्यं शाल्वानां वा राज्ञी ।

---

१ यतो° D ; cf. p. 77 l. 14.

२ ष्युङ् C ; °जन° ष्युङ् D.

३ शूरसेना (शू° throughout) छामीनरा D

४ ? वात्सी । कक्ष B. C ; वात्सी । कात्स्य F ; वात्स्यी । D (om. कक्ष इत्यन्य)—Kâç. V iv 1 178 कक्ष्य ed., कुक्ष्य MS. a. ; कक्ष्य Bö., Yajñ. ; कक्ष्य । कक्ष्य । Hem.

५ मौक्षाकी सयाम इति° C. ; मौ- क्षकी । सुयाम इति मौमोज° D — The other works have सुयामन्

६ कमलसमीरयति° कश्मीर° का- श्मीरी D

७ यथा काश्मीरीकुचविभ्रमकर° D ; °रभ्युद्गतः C. D

८ मित्रयुप्रलयादिरिस्थिति C. ; मित्र- यियादे° D ; °यादिरियस्थिति F — Cf. Pâṇ. vii. 3, 2.

९ यारैयिवादेरितिति यारैयिवा- देरितिपिच C. ; यारैयिवादेरिति च D ; यारैयियादेरितिच च D. F

१० Raghuv 12, 2.

११ उरसीत्यन्य° C. ; उरसोऽपत्यमौ- रसी । (om. उरस°) D.—उरस् Yajñ. and (var. l. उरस) Bö. ; उरस Hem., Kâç. V ed., MS. (var. l. ed. उरस).

ह्रस्वादणि नेञ्प्रत्यये शाल्वाद्धि स[1] उच्यते । शाल्वी ॥*॥ कौरवी[2] । कौरव्यशब्दः क्षत्रियसमानवचनोऽस्ति तस्मादञ् क्वचिदिति शाकटायनेन ॥*॥ भरतोशीनरशब्दावुत्सादिषु पठ्येते[3] । तयोरिहोपादानात्सत्यण्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुत्साद्यञं बाधित्वाऽञेव[4] भवतीति ज्ञाप्यते । तेन भरतानां राजानो भरताः । उशीनराणाम् उशीनरा इति राज्ञि लुक् सिद्धा । उत्साद्यञि लगोत्रत्वान्न स्यात्[5] ॥ स्त्रीणां राज्येऽनधिकाराद्राजनि प्रत्ययो न भवतीति भोजः ॥ २०२ ॥ इति भर्गादिः ॥

बाहुः स्यात्खरनादिपुष्करसदौ प्राकारमर्देर्जुनौ
जङ्घाशृङ्खलतोदिबिन्दुशिरसः संकर्षणोदश्वितौ ।
चूडा रामसुधामलोमवृकलाजीगर्तकृष्णानडुद्
विज्ञेयाश्च वचाकुसप्तजलडाः साम्बोपवाकू पणी[6] ॥ २०३ ॥

अह्वाङ्कादेरिञित्यनेन[7] बाहुशब्दप्रभृतिभ्यस्तस्यापत्यमित्यर्थे इञ् भवति ॥*॥ बाधते परबलमिति बाहुर्नाम कश्चिदाद्यपुरुषः[8] । तस्यापत्यं बाहविः ॥*॥ खरवन्नदतीति खरनादी[9] । तस्यापत्यं खारना-

---

१ ह्रस्वादणि॰ शाल्वाद्धिस B, ह्रस्वोदणि॰ C, ह्रस्वादणि॰ शाल्वाशाद्धिस D, ॰णिने अत्यायशाल्वाञ्जिस F, cf Pân iv 1, 170-3 —Hem reads सल्व, the other works साल्व

२ कौरव्यी Yajñesv

३ Cf sl 254

४ सत्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुद्यय बाधित्वाद्ययेव ॰यनैव F, बाधित्वाद्यञेव B C, D om from भरतोशीनर॰ to चेत्यस्मिन्, नत्यादृष्टावाधित्वारेव D

५ उत्साद्यमित्व गोत्रत्वंन्न स्यात C, D corrupt

६ ॰लाजागर्त्तकृष्णा॰ C F, ॰अनडुह्वा सु सवाकुसप्तजलप्र. डा॰ D, सवाकुसप्त॰ C (B ?), सांबोपवाकू॰ F, ॰चाकु पणी E, A om text and comm

७ अह्नात् वाह्वा॰ C, वाह्वादिभ्य इत्य॰ D, P iv 1, 95-6

८ ॰कश्चिद्राजा Yajñesv

९ खरनादीस B, खरंवमस्रोणद्तीत्येवशील खरनादी D

दिर्नृप ॥ ० ॥ पौष्करसादिर्मुनि ॥ ० ॥ प्राकारं मर्दयतीति[1] प्राकारमर्दी । तस्यापत्यं प्राकारमर्दिर्नृप ॥ ० ॥ चर्मुणस्य । चार्मुणि ॥ ० ॥ चाचाया । आतिर्नृप ॥ ० ॥ मृदङ्गफाणि वदति मोचयतीति मृदङ्गफणोदी नृप । तस्य मार्दङ्गफणोदि । मृदङ्गफणोदीति[2] मोक्ष ॥ ० ॥ विन्दो । वैन्दविर्यचि ॥ ० ॥ शिरसृशब्दस्तदन्ता केवलस्यापत्यमत्यासम्भवात्[3] । हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षि । यथा कादम्बर्याम्[4] । मूयते हि । पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलत्रिभुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप ॥ तस्यापत्यं स्थौलशीर्षि ॥ ० ॥ सङ्कर्षणस्य सांकर्षणिर्नृप[5] । संकर्षणशब्दस्तन्त्रादिरिति सिद्धे पाठ[6] । शिवाद्यृषिवृष्णिकुर्वन्धकादिरिति[7] विशेषवचसा मातृस्थानो वा प्रणार्थ । एवमन्यत्रेषु सर्वेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ उदन्वित । औदन्वितिर्यचि ॥ ० ॥ पूर्वेव पूडा काचित् । तस्याऽपौडिर्मुनि ॥ ० ॥ रामस्य । रामि ॥ ० ॥ सुधाव[8] । सौधाविर्मुनि ॥ ० ॥ लोमनृशब्दस्तदन्त । औडुलोमि ।[9] शारलोमि ॥ ॥ तक्षकायाः । तार्क्षि ॥ ० ॥ यजीगर्तस्य । याजीगर्ति[10] ॥ एत चयय ॥ ० ॥ तृष्णस्य कार्ष्णि । यथा ।

कार्ष्णि मत्यपदीदेव सरस्तानिव निम्नगा[11] ॥ ० ॥

---

१ प्राकारमर्दयतीति C. D.

२ ? Thus F ; मृदङ्गफणोदीति B. ; तस्य मार्दङ्गफणोदीति C. ; मृदङ्गफणोदी नृप । तस्य मार्दङ्गफणोदि । मृदङ्गफणोदीति मौञ्ज B —Kāś. V iv 1 96 मृदङ्गफणोदिन् ed., मृदङ्गफणोदिन् MS. ; मृदङ्गफणोदिन् Bh., II 16. ; मृदङ्गफणोदिन् Hem.

३ केवलस्यापत्यता । शि° B. ; केवलं तस्यामत्यपार्थं C.

४ Ed. Calc. 1872, p. 71 24.

५ C. F om. from संकर्षणस्य

६ इति° B. C. ; cf P I 1 93.

७ Cf. Pāṇ. iv 1 112 114.

८ Om. by others ; (सुधावत् p. 203).

९ औडुलोमि C. D ; C om. शारलोमि.

१० याजीगर्ति° F., om. C ; याजीगर्ति C. F

११ Śiśup. 18, 10.

अनडुहः । आनडुहिर्नैषिः ॥ * ॥ वचाकोः । वाचाकविः[1] ॥ * ॥ समानाम् । सामिः ॥ * ॥ जलडायाः । जालडिः ॥ * ॥ सहाम्बया वर्तते । साम्बः । तस्यापत्य साम्बिः ॥ * ॥ उपवाकोः । औपवाकविः[2] ॥ * ॥ पणिनः । पाणिनिः ॥ एत ऋषयः[3] ॥ २०२ ॥

दुर्मिचानुरहत्सुनामकृकलोदङ्कासुरा मूषिका
पञ्चोदञ्चुकुनामसत्यकगदाः[4] स्युः क्षेमधृत्वी[5] सखा ।
प्रद्युम्नध्रुवकानिवाकुलहकासंसेविमध्यंदिना[6]
वल्मीकस्तृणबिन्दुशूरध्रुवका उद्दालकाष्टाख्याः ॥ २०३ ॥

दुर्मिचाचाः । दौर्मिचिः[7] ॥ * ॥ अनुरहतः । आनुराहतिः[8] ॥ * ॥ सुनाम्नः । सौनामि. । सुदामन्नित्यन्यः[9] ॥ * ॥ कृकलायाः[10] । कार्कलि. ॥ * ॥ उदङ्कस्य । औदङ्किः ॥ * ॥ असुरस्य । आसुरिः ॥ * ॥ मूषिकेव मूषिका । तस्या मौषिकिः ॥ एत ऋषयः ॥ * ॥ पञ्चानाम् । पाञ्चिः ॥ * ॥ उदञ्चोऽपत्यम् औदञ्चिः । गणपाठान्नलोपाभावः । अर्था वाच गस्यते[11] ॥ अपर उदञ्चिति धातुमात्र निर्दिशन्ति । तन्मते

---

१ ? ववाकोर्वावाकवि C (? B), not in Bö, Yajñ, Hem, Kâs V (ed विवाकु read मिवाकु, *var l* सवाकु), cf वटाकु sl 206—Profs Aufrecht and Weber suggest that this may be an old corruption for वचक्नो । वाचक्नवि. ॥

२ उपवाकोरौपचाकवि. B, उपकोरौपवाकवि D (cf निवाकु sl 204)—Yajñ has उपचाकु, Bö, Hem उपचाकु, om Kâs V

३ F om एत ऋषय

४ पंचार्दचिकुभामसत्यक० D

५ ? Thus B, क्षेमधृत्वा C; क्षेमवृषी D, क्षेमधन्वी E F, see note ३, next page

६ निचाकुलहका० B, निकाकु० D, A om text and comment.

७ दौर्मिचिः सुचिय' Yajñ

८ अनुहरत्० Bö, Yajñ, Kâs V ed (अभ्यहत् MS *a*), अनुरहत् Hem, cf sl 164 and 173

९ Om D—सुदामन् Hem, om by others

१० Thus also Hem, om by the other works (? कृशला Bö, Yajñ.)

११ Cf Pân vi. 4, 30 (= Hem घञो ऽनर्चायाम्)—D om from उदञ्चो to धातुरूपात्मत्यय

प्रातिपदिकाद्धाद्यरूपाण्यथ । यथा । उदीचोऽपत्यम् औदीचि ॥ केचिद् उदञ्चित्यचोकारमुचारयार्थे न मन्यन्ते । तन्मत औदञ्चि [1] ॥ ० ॥ छगलाय । कौलामिर्नृप ॥ ० ॥ सत्यकस्य [2] । सात्यकिर्नृप ॥ ० ॥ गैरस्य । गार्दिर्नृप ॥ ० ॥ चेमधृत्विन । चैमधृति [3] ॥ ० ॥ बभ्रु । बाभ्रि ॥ ० ॥ प्रधुनस्य । प्राधुनि ॥ ० ॥ भुवकाया । भौवकि ॥ ॥ निवाको । नैवाकवि [4] ॥ ० ॥ जयकाया । जायकि । नगरेखन्य [5] ॥ एत यवय ॥ ० ॥ संवेविन [6] । सांवेविर्चिवि ॥ ० ॥ नथ्यंदिनवर्वे । माध्यंदिनि ॥ ० ॥ वल्मीकवर्वे । वाल्मीकि । यथा ।

इति राज्ञा सप्त पृष्टो तो वाल्मीकिमर्गलताम् [7] ॥ ० ॥

श्रवणिन्द्रोर्मुनि । तार्वणिन्दवि ॥ ० ॥ पूर्वस्य पशुविशेषस्य । पौरि ॥ ० ॥ भुवकाया । भौवकिर्नृप ॥ ० ॥ उद्दालकवर्वे । औद्दालकि ॥ ० ॥ भद्रानाम् । भाद्रि ॥ ० ॥ भरतवर्वे । भारति ॥ २४ ॥

धर्मो देवाभिमद्रेन्द्राद् [8] उपविन्दुसुधावती ।
श्रमधेनुर्बलाका स्यादुपयाहुयुधिष्ठिरौ [9] ॥ २०५ ॥

---

१ Hem. has both उदंच् and उदंचु । Bo., Kā., V उदञ्चु

२ Thus also Y jñ., Hem. । सत्यक (सात्यकि) Bo. । सत्यक ed. Kā., V (om. MS.).—सात्यकि. । पृथिवंश Y jñ.

३ ? Thus B. C. ; चैमधन्विन । चैम धन्वि F ; चेमधृत्विन । चैमधृत्विन चैमध्य ;— D —Cf. *gaṇḍ.* (cl. 330) where MSS चेमधृत्विन् or धृतिन् ; and *ratnaṭikā* (cl. 356), where चैम धृति —Bo. Kā. V चैमधृत्विन् (MS. a °धति) ; Y jñ चैमधृति ; Hem चै मधन्विन् (var. l. MS. धृतिन्)

४ निवाकोर्नैवाकवि B. ; cf. last p. n. ३ —निवाकु Hem., निवाकु others.

५ ? नगरेखन्य F —नगरह Hem. ; the others have neither ; for नगरमा cf. *gaṇḍ.*, cl. 62.

६ संविविन् Hem., om. others.

७ Raghuv. 15, 69.

८ धर्मादिवाधिमद्रेन्द्राद् E. ; धर्मदे वाधिमद्रेन्द्राद् F ; माद्रेन्द्राद् B. C.

९ धेनु बला° B. C. E. ; D om from धर्मा° to स्याद् ; A. om. text and comment.

दैवशर्मिः । आग्निशर्मिः । माद्रशर्मि.[1] । ऐन्द्रशर्मि. ॥ * ॥ औपविन्दविः ॥ * ॥ सौधावतिः । स्वधावदित्यन्यः[2] ॥ * ॥ आजधेनविः । शकटाङ्गजस्वजादिभ्यो धेनोर्ब्राह्मणादेति सूत्रद्वयमाह[3] ॥ * ॥ वालाकिः ॥ * ॥ औपबाहवि ॥ एत ऋषयः ॥ * ॥ यौधिष्ठिरिः ॥ २०५ ॥

उत्तानपादकश्यपविदाः सुमित्राथ नगरतो मर्दी ।
माषशराविच्छगलावटाकुभगलाशिवाकवो गलडा[4] ॥ २०६ ॥

उत्तानपादस्यर्षेः । औत्तानपादिः । ध्रुवः ।

औत्तानपाद भद्र ते तपसा परितोषितः ॥

इत्यपि दृश्यते[5] ॥ * ॥ कश्यपस्यर्षेः । काश्यपिः[6] । गरुडाग्रजः ॥ काश्यप इत्यन्ये ॥ * ॥ विदस्यर्षेः । वैदिः ॥ * ॥ शोभनानि मित्राणि यस्याः । सुमित्रा । तस्याः सौमित्रिः । लक्ष्मण. । यथा ।

सौमित्रिणा तदनु ससृजसे मुहूर्तम्[7] ॥ * ॥

नगरमर्दिन' । नागरमर्दिर्नृप ॥ * ॥ माषशराविण ऋषेः । माषशराविः[8] ॥ * ॥ छगलायाः' छागलिर्ऋषिः ॥ * ॥ वटाकोर्ऋषेः । वाटा-

---

१ मांद्रशर्म्मि F , माहिंद्रशर्मि. B C —Hem has भद्रशर्मन्, the others भद्रशर्मन् (cf Burnell, Vamsabr p 11)

२ ? Thus B C , सूधावदित्यन्य. F , om D —Bo has सुधावत् (*var l* सुधावत), Hem सुधावन् and स्वधासन् , Kâs V only *var l* सुधायन्, om Yajñ

३ आजादिभ्यो धेनो ब्रा° C , D om from शकटाङ्गज°

४ माषसरावि° MSS , चटाकु B D , सिवाकसो गलड्डा D , लगडा C , A om text and comment.

५ D om from औत्तानपाद

६ कास्सपस्य° C , कास्य ऋषे B , कास्यपि' B D —Om by other works

७ पदा सौ° संसृजते° D , °ससृजे° F , ? cf Ragh 13, 73 °ससृजे स चैनं

८ माषशिरविण (°शिर° ?) °माषसारावि. B , मायसरावीण° माषसारविः D , माषशारावि C —Bo, MS Kâs V have माष । शराविन् , ed Kâs V शराविन् (*var l* माष), Yajñ. माघ । शराविन् , Hem माषशिरोविन् (शिराराविन्)

कवि [1] । वाटाङ्कुरित्यन्ये [2] ॥ ० ॥ मगधाया अपत्यम् । मागधिर्मधवि ॥ ० ॥ शिवाकोर्वरिष्ठे । शैवाकवि ॥ ० ॥ गन्धराया । गान्धरि [3] ॥ २०६ ॥

हत्वे पाद्धिः पथो भूयसंभूयोऽम्भोऽमितौजसाम् ।
सलोप उदकस्योद कृताकार शलङ्कु च [4] ॥ २०७ ॥

पथाम् । पाथि ॥ ० ॥ भूयस संभूयसोऽम्भसोऽमितौजस उद कस्य सलोपश्च । भौयि । सांभूयि । आम्भि । आमितौजि । औदि । शालङ्कि ॥ भूय शब्दो भोजसमेन । केचिद्भौदकभूयस् संभूयमिति सामान्येन पठन्ति । तन्मते औदकि । भौयसि । सांभूय सिरिति भवति ॥ अथ गोपादिभूता अगोपादिभूताश्च प्रत्येतव्या साधारण्येनोपादानात् ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन गुणाशमगुधमित्यादयो द्रष्टव्या [5] ॥ २०७ ॥ इति बाह्वादि ॥

व्यास सुधातृवरुटौ [6] निषादचण्डालबिम्बयुक्तौ च ।

व्यासादीनामकत्वेनेन व्यासादेः शब्दयणादिश् भवति । तत्सनि योगे चाकमादेश [7] ॥ ० ॥ व्यासस्यापत्यम् । वैयासकि ॥ ॥ एव मौ धातकि ॥ ॥ वारुटकि [8] ॥ ॥ नैषादकि [9] ॥ ॥ चाण्डालकि ॥ ॥

---

1 आवैयाटाचवि B, D ; वटाको वाटाचवि च B
2 Thus C ; वाटाङ्कुरित्यन्ये B, F ; om B — Hem. has वटाङ्कु & वाटाङ्कु ; B. KA \ वटाङ्कु ; om. \ Jā.
3 गन्धाराया गान्धरि D ; not in the other works.
4 A om. text and comment.
5 गुणाशम् C ; D om. from भौ वसतेन
6 ? Thus B C, F (Hem.) ; व्यवरु टि E ; वरटौ निषाद° D ; cf. n. 8 — L om. text and comm. L
7 तत्संनियोगे चा° C ; °योगेन च आ D ; चाकश्च F
8 ? Thus B, C, F and Hem. ; वा रुटकि D. Pāṇ. [ ] 8° MSS. ; KA. \ ed (MSS.) वरुड वारुडकि ; L. Cf. p. 348 where D also वरट E. वरड
9 नैषादकि D

वैल्वकिः ॥ * ॥ व्याससुधाचोरणोऽपवादः[1]। कारुलचणस्यैव विधेयः शेषाणामिञस्त्येव[2] ॥ केचिदत्र व्याघ्रकर्माराग्निशर्मणोऽपि पठन्ति। वैयाघ्रकिः। कार्मारकिः[3]। आग्निशर्मकिः। यथा।

यदन्न वैयासकिवैल्वकी वा[4] सौधातकिं चेह परिस्पृशन्ति।
चाण्डालकिर्वारुटकिश्च[5] नैषादकिश्च तद्दुरितानि मा वः ॥

इति व्यासादिः ॥

कुरुशूर्पणायबृहतीकाराः[6] कारो वडभ्याश्च[7] ॥ २०८ ॥

कुर्वादिभ्य इत्यनेन कुर्वादेः शब्दगणाड् ण्यप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ कुरोर्ब्राह्मणस्यापत्यम्। कौरव्यः। यथा।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम् ॥

तिकादित्वात्फिञपि[8]। कौरवायणिः ॥ उत्सादेश्चाञित्यञ् पुनराभ्या[9] बाधितोऽपत्ये न भवति ॥ कौरव्यशब्दस्य चत्रियवचनस्य तिकादिपाठात्। कौरव्यायणिः ॥ * ॥ शौर्पणाय्यो[10] मुनिः ॥ * ॥ बार्हतीकार्यः ॥ * ॥ वाडभीकार्यः[11] ॥ २०८ ॥

---

१ ञणोपषाद. B, ञणोपवाद C

२ ॰लचणस्यैव॰ शेषस्यास्त्येवा। D, लचणस्येञ् वि॰ F, लचणास्येस-- (lacuna to सन्धिलेखो in śl 213) C

३ कर्मारकि F, D om from केचिद्त्र

४ वैयासकि. चैव कौषा B, वैयासकिरैव कौषा D

५ वारुडकिश्च D, cf last page n ८

६ ॰सूर्पणाय॰ D (Hem), सूर्पणाय B, सूपणाय F

७ वडव्याश्च B, A C om text and comment.

८ ॰पिञपि B D, s कुरु and कौरव्य in *tikâdi*, śl 229-30

९ उत्सादेश्चञित्यताभ्यां D, cf P iv 1, 86, *utsâdi*, śl 254

१० सौर्पणायो॰ B, सौपणाय्यो F, कौरव्याणि-- र्प्यणाय्यो D

११ वाडवीकार्य B F; वाडनीकार्य F—Hem has वलभीकार, the others as above

ज्ञेया साम्पथकारगगरमुरा[1] कैशोरिचप्पट्टकौ
सत्यंकारचफट्टकौ[2] च हरिक कापिञ्जलादि कवि ।
दामोष्णीपिकुटार्द्रवृक्षविमतिश्यापषहन्तेरकास्[3]
तक्षा शुभ्रशकन्धुणकूपितृमच्छाकीनपिराडीपुरा[4] ॥ २०१ ॥

पाप । पाप्य ॥ ० ॥ रथकारस्य । राथकार्य ॥ पैतर्यिकेभ्य किचित्सूना रथकारजाति[5] । तस्यापत्यं युवा ॥ यत्तु कारवाणी तस्मादिञमपि[6] ॥ ० ॥ गर्गरस्य । गार्गर्य ॥ ० ॥ सुरस्य राज्ञ । सौर्य[7] ॥ ० ॥ किशोरस्यापत्य कैशोरि । तस्यापत्य युवा । कैशोर्य ॥ सौवच किशोरस्य कैशोर्यो राजेत्याह ॥ ० ॥ चप्पटकस्यर्षे । चाप्पटक्य[8] ॥ ० ॥ सत्यंकारस्य । सात्यंकार्य ॥ ० ॥ चफट्टकस्य नृपस्य । चाफट्टक्य[9] ॥ ० ॥ हार्दिक्य । सुघ हार्दिक्य शहताम् ॥ हवियतकचेऽपि ॥ ० ॥ कापिञ्जलादेरपत्यं युवीयताम्[10] । कापिञ्जलाद्य । वेदक्षपि ॥ ० ॥ काव्य । ह्रक ॥ ० ॥ दामोष्णीपेरपत्यं[11] युवा । दामोष्णीषो मुनि ॥ ० ॥ कुटस्य । कौत्य ॥ ० ॥ आर्द्रवृक्षस्य । आर्द्रवृक्ष्यो मुनि ॥ । विमते । वैमत्य ॥ मतिरित्यन्य । मतिमतिरित्यपरम्[12] ॥ ॥ श्यापुष ।

---

१ गार्गर E.; मुरा D; मुरा P
२ कैशोरिचाफ्फुवी चपटुवी E.
३ मद्रा B.; कुटार्द्रपुष E.; कु-टार्द्रपुष D
४ A C. om. t xt and comment.
५ Ká V I 151
६ तस्मादपि चम् F; D om. चपि –U P I 153.
७ सरम्य सौर्यं P; सुरस्य रा- सौर्य D
८ चप्पट्टक्य B not in other works.
९ चपटुकस्य चापटुक्य D—चपटुक Hem.; om. others.
१० युवापितं D.; युवर्यीयता B—1 a]ᴹ reads कापिंजलादिम्; Bo., Hem., Ká. V कापिञ्जलादि
११ Y ji. has दामोष्णीषिम्। Bo., Hem. Ká. V as here.
१२ D om. from मतिरित्यन्य —Ká. V मति ed.; विमति MB. a.; विमति Y ji.; विमति (var / मति) Bo.; मति and विमति Hem.

श्यावपुत्र इति भोजः ॥ * ॥ हन्तुः । हान्त्यः ॥ हन्त्रिय[1] इति वामनः । हनस् तिप्रत्यये हन्तिरित्यन्यः[2] ॥ * ॥ एरकायाः । ऐरक्यः ॥ एडकेत्यन्यः[3] ॥ * ॥ तक्षणः । ताक्षण्यः[4] । पाठसामर्थ्यात्कारुलक्षणमिञं बाधते । शिवादिपाठाच्च । ताक्ष्णः[5] ॥ * ॥ शुभ्रस्य । शौभ्र्यो राजा । शुभ्रादित्वाड्ढगपि समानविषयत्वात् ॥ * ॥ शकन्धोः । शाकन्धव्यः । शाकंभूरित्यन्यः[6] ॥ * ॥ शाङ्कव्यः । बहुषु शाङ्कव्याः । शाङ्कव्या स्त्री । गर्गादिपाठात्पौत्रादौ यञ् । शाङ्कव्यः । बहुषु लुक् । शङ्कवः । स्त्रियां शाङ्कव्यायनी[7] ॥ * ॥ पितृमतः । पैतृमत्यः ॥ पितृमन्तुरित्यन्यः । तन्मते पैतृमन्तव्यः[8] ॥ * ॥ शाकिनः । शाक्यः ॥ * ॥ इनस्य । ऐन्यः ॥ * ॥ पिण्ड्याः । पैण्ड्यः ॥ * ॥ पुरस्य । पौर्यः ॥ २०७ ॥

शाकः शलाकागणकारदभ्राः[9]
पीलाभ्रवैवाकविभर्तृमूढाः[10] ॥
शालीनकर्चैजनितान्तवृक्षा-[11]
ऽजमारकश्यावरथाश्च वेनः[12] ॥ २१० ॥

शाकं शाकमिति य आह स शाकः । तस्य शाक्यः ॥ * ॥ शला-

---

१ ?हन्त्रिय D — हंत, हति, हंतृ Hem, हर्तृ Kâş V ed MS, Bö, Yajñ (? cf P vii 4, 27)

२ हनस्तिप्र° B, °हतिरि° D

३ एरका Bö, Yajñ, एरक Kâs V, एद्का Hem

४ ताक्षण्य. F (thus also wrongly ed. Kâs V iv 1, 153)

५ Cf şl. 213

६ शाकंधूरि° F, om D — Hem has शकंधु and शाकंभू, the others शकन्धु

७ Cf şl 247, 60

८ D om from पितृमन्तुर् — Hem has both forms, the others पितृमत् only

९ पैलावैसाक° E, पीलावचे° D, पैलाभ्र° B, ऐलाभ्र° F

१० °दर्भा E, cf next page, n २

११ कर्चैष्यनितान्तवृक्षा E; कर्चैक-मि° D

१२ श्यावरथेहवेनाः B F, वेण. D, A C om text and comment.

कायना । माषायण ॥ ० ॥ गणकारस्य । गाणकार्य ॥ गणकारिरि त्यन्ये [1] ॥ ० ॥ राथ्यो नृप । रथ्य इति वामन [2] ॥ ० ॥ पीलाया [3] ॥ पैल्य ॥ ० ॥ चाक्य ॥ ० ॥ विपाकोरपत्यं वैपाकवि । तस्यापत्यं युवा । वैपाकय्य । वैपाभविरित्यन्ये [4] ॥ ० ॥ माच्य ॥ ० ॥ मौख्य ॥ ० ॥ शा लीन्य ॥ ० ॥ कार्ष्य ॥ ० ॥ ऐन्य [5] ॥ ० ॥ गैताम्बरव्य ॥ ० ॥ याम मारव्य । यममार इत्यन्ये [6] ॥ ० ॥ श्रावरच्य [7] ॥ ० ॥ वैन्य [8] ॥ एते राजान ॥ वामनादयस्तु खन्दोंसि वैन्यो मायायां तु वैणिरि त्याहु [9] ॥ २१० ॥

वानुचि कर्णकारस्च कैषिनीपथिकारिणौ ।
श्यामयो[10] वान्तवृक्षस्च श्यावनायस्च मङ्गुष[11] ॥ २११ ॥

यनोर्जात [12] । यनुज । तस्यापत्यं वानुचि । तस्यापत्यं युवा । वानुच्य ॥ वानकिरिति[13] भोज ॥ ० ॥ कार्णकार्य । कार्णकारिरि त्यन्ये [14] । राजा ॥ ० ॥ कैषिन्या । कैषिन्य ॥ गणपाठसामर्थ्यादेव स्त्रीत्वानिवृत्ति । स्त्रीनिवृत्ती हि गोऽभक्तो वे भित्यचारादिप्रसंग

---

1 गणकारि Bh., Kāś. V ed. (MS. a. °कार); गणकारिन् Yajñ.; गणक-कारि Hem.

2 रथ्य Kāś. V Bh.; रथ्य Yajñ.; रथ्य orig. MS. Hem., corr. रथ्य

3 ? पैलाया F; पैलाया B; cf. p. 169 (where पीलाया पैल:).

4 ? गैवामरिरित्यन्ये D.—Hem. has only वैरावकि; the others neither

5 ऐत्य D.—एषि Bh., Yajñ.; om. Hem., K. V

6 यायामार D. F —Kāś. V ed., Hem. have यममारच MS. a. and Bh. यममार; Yajñ. यममार

7 B. F add वैवा:-

8 वैत्य D.

9 वैयो॰ वैणिरि॰ D

10 ? श्यामयो E.; श्यामयो B.

11 यानुयुष॰ मङ्गुष D; यावना-यश॰ F; A. C. om. text and comment.

12 यनो जातो F

13 वानकि Bh., Yajñ.; वानुकि MS. Hem.; om. Kāś. V; ॰मीमीन D.

14 Om. D.—कर्णकार Hem.; not given by the others.

न लोपः[१] स्यात् ॥ * ॥ पाथिकार्यः । पथिकार[२] इति भोजः ॥ * ॥ श्वाप्रथ्यः । श्वावप्रथ[३] इति कश्चित् ॥ * ॥ वान्तवृच्य. ॥ * ॥ श्वावनाय्यः[४] ॥ * ॥ माङ्गुष्यो राजा । मङ्गूष[५] इत्यन्यः ॥ * ॥ कविविमतिपीलाशला-कैरकाकेशिनीप्रभृतीनां ढणि[६] प्राप्ते । हृदिकाहृष्णिलक्षणेऽणि[७] । अन्येषां लिञि प्राप्ते एयविधिः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन । अविमारकषडाकेन्द्रजालिकूटप्रभृतयो[८] द्रष्टव्याः ॥ २११ ॥ इति कुर्वादिः ॥

शिवः प्रोष्ठश्चण्डो जटिलकवतण्डौ बधिरकः[९]
पिटाकस्तृक्षाकः पिटकपरिलौ प्रोष्ठिकमुनी[१०] ।
ककुत्स्थः खञ्जारस्तृणसुरकर्णौ जलहृदो
विरूपाक्षः पिष्टः कहयवडबाभूमिककुभाः[११] ॥ २१२ ॥

शिवाद्यृषिवृष्णिकुर्वन्धकादित्यनेनापत्यमात्रेऽण् भवाते ॥ * ॥ शिवस्यापत्यम् । शैवः ॥ * ॥ एवं प्रौष्ठः ॥ * ॥ चाण्डः ॥ * ॥ जाटिलकः ।

---

१ नोनङ्ह्योश्वेशित्यणा° F , मोमह्नोभ्येशि° B , मोनङ्ह्योर्व्येशित्यणादावित्यनेम लोपः D , cf P vi 4, 144-5, 167 ff , see same sûtra under şl 257

२ Thus Bo , Yajñ , पथिकारिन् ed. Kâs V , Hem has both words

३ ? श्वाप्रथ B , श्वाप्रत्यय D , शाप्रथ F —Hem has श्वाप्रथ, श्वावप्रथ and श्वाषत्र (besides श्वापुत्र, cf şl 209), not in the other works

४ वोतवृच्यु.° D , शावनाय्यः B F

५ मांगूष F —Hem orig मडूष,corr मङ्गूष, the others मङ्गुष (Kâş V MS *a* मंङ्गूष)

६ कविमति° ठणि D , टणि F

७ D om fr हृदिका, °हृष्णि प्राप्ते D

८ ? अविमारषडा° B , अवमारकषडाकेंद्रजालिकाकूट° F , अधिमाकरषडाककूप्रभृतयो D —Of these words Bö , Yajñ only इन्द्रजाली, Kâş V ed इन्द्रजालि (MS *a* °जाल), Hem has अविमारक (cf अजमारक şl 210), खट्टाका and ऐन्द्रजालि

९ शिवः प्रासंडो अटिलाक° D , °प्रोष्टखडो° F

१० °प्रौष्टिकमुनी F

११ ककुस्थ ° B E , A C om text and comment.

वटिलिकेति भोज [1] ॥०॥ वातव्य ॥०॥ वाधिरक । वधिरिकेति भोज [2] ॥०॥ पैटाक ॥०॥ तार्षाक ॥०॥ पैटक ॥०॥ पारिष ॥०॥ मौष्टिक ॥०॥ मौण ॥०॥ ककुदि [3] तिष्ठति । काकुद्य । तस्य का कुद्य ॥०॥ खाखार । खखोर इति भोज [4] ॥०॥ तार्ष । नडा दिपाठात् तार्षायण [5] ॥०॥ मासुरकर्ण [6] ॥०॥ मलकूट इव मल कूट । तस्य मालकूट । सकृते द्विर्वचनाभावे संयोगपरोऽपि न गुरु । यथा । सुवृष्ट मलेत्यपद्विय यत्तु कीर्तयन्ति [7] ॥०॥ वैरूपाक्ष ॥०॥ पैष्ट ॥०॥ कारूप । कद्रूप इत्यन्य [8] ॥०॥ वरवेव वरवा । तस्य वारव । विदिघुने वारवयागवेत्स [9] ॥०॥ भौम । मद्रूक ॥०॥ काकुभ ॥२१९॥

गङ्गाकुब्जाकोकिलायस्कलक्षा [10]
दुष्ट मर्यो कार्णमक्षीरको च ।
रेखलक्षा वर्तनाक्ष कहोड
संधिर्लेखो भूरिजम्भोर्यनाभा [11] ॥२१३॥

---

१ वाटलिक । वटलिकेति॰ B ; वटिलकेति F ; मौमोज D.—Bh., Yajñ. have वटिलिका ; Kāś. V ed. वटिलिक (MS. a. वटिलका) ; Hem. वटिल

२ वाधिरिक D ; वधिरकेति॰ F ; वाधिरिकेति मौमोज D.—Bh., Yajñ. Kāś. V ed. have वधिरिका (MS. a. वधिरका) ; Hem. वधिरक

३ ककदि B. D

४ मौभोज D.—The other works have खखार

५ Cf. p. 233.

६ Bh., Yajñ. मसुरकर्ण ; Kāś. V ed. मसूरकर्ण । Hem. both.—Bh., Yajñ., K. V have मसूरकर्ण besides (cf. Manika on p. 216).

७ यथा । मलिमपद्विय यत्तु कीर्तयन्ति । D.

८ Thus D. ; कद्रूप इत्यन्य F ; om. B (A. C.)—Bh. has कद्रूप and वारव ; Yajñ. कद्रूप and कुरूप (कुरूप । इति कैचित्) ; Hem., Kāś. V MS. a., ed. correct वारव (cf. वारव p. 217).

९ The MSS write वरवा वारव ; but cf. p. 146 com.

१० गंगाकुंबा॰ D. E. ; कौकिला॰ D.

११ वर्तनाक्ष B. ; A. om. text and comment ; C. om. to संधिर्लेखो (see p. 231 note 2).

गाङ्गः। शुभ्रादिषु तिकादिषु च पाठात्[१]। गाङ्गेयः। गाङ्गायनिः॥*॥ क्रौञ्चः॥*॥ कौकिलः। यथा।

स कौकिलश्यामवनेन कूजत्क्रौञ्चेन सिप्रोपतटेन गच्छन्[२]॥

यास्कः॥*॥ लाह्यः॥*॥ द्रौह्यः॥*॥ पार्णः॥*॥ कार्णः॥*॥ माञ्जीरकः। मजिरक[३] इत्यन्यः॥*॥ रैखः॥*॥ ताक्ष्णः[४]। कुर्वादिलात् ताक्ष्ण्यः॥*॥ वार्तनाक्षः॥ अन्यस्तु वर्तनस्यासौ च्छस्य। वार्तनर्च[५] इत्याह॥*॥ काहोडः॥*॥ सांधः॥*॥ लैखः॥*॥ भौरः॥*॥ जाम्भः। जम्ब इत्यन्ये[६]॥*॥ और्णनाभः॥ २१३॥

दण्डो रोधः कोहितेलासपत्न्य[७]
आर्यश्वेतापर्षिकागोपिकाः[८] स्युः।
खञ्जालश्चालेखनो ब्रह्मगुप्तश्
चायःस्थूणः[९] स्यान्नभागो विपाद् च[१०]॥ २१४॥

दाण्डः॥*॥ रौधः॥*॥ कौहितः॥*॥ ऐलः॥*॥ सापत्नः॥*॥

---

१ Cf sl 219, 229

२ कूजत्क्रौ० B, ०कूज. क्रौचेन० C, ०श्यामवेननक्तजक्रौचेन शिप्रोपतटेन गच्छता D

३ मंजरीक C, मजिरक D, मजीरक F — Bö, Yajñ have मञ्जीरक and मजिरक [मजरीक (मांजरीक) इत्यन्ये Yajñ], Hem मजिरक, Kâs. V ed मञ्जीरक, MS *a* मजिरक

४ ताच. B C F, ताद्म D, cf P iv 1, 153 vârtt., vi. 4, 135 — कुर्वादि cf page 253, line 3

५ मार्त्तनस्यासौ० D F, वार्त्तनाच D — Hem has वर्तन। च्छस। वर्तनर्च।, the other works वर्तनाच, Yajñ also वर्त्तनस्यासौ च्छचस्य वर्त्तनर्चस्तस्य वार्त्तनर्च इति कश्चित्

६ D om fr जम्ब — Hem has जंब, the others जम्भ (Kâs V ed *var l* भण्ड)

७ कोहितेलासपत्न्य B F, ०पत्न्यार्यश्वेता० C

८ अर्यश्वेता० C D, cf next page, n १, ०पार्षिका० E, cf next page n २

९ ०लेखनब्रह्मगुप्तावाय० C E F

१० ०मभोगो० D, विपस C — A. om text and comm

पार्थ्येत [1] ॥ ॰ ॥ पार्थिक [2] ॥ ॰ ॥ मौपिक ॥ ॰ ॥ खाण्डाल ॥ ॰ ॥ पालेसन [3] ॥ सुलेसन इति भोज ॥ ॰ ॥ माद्रगुप्त । शामगस्तु नाम्न पाठमप्युक्तवते [4] ॥ ॰ ॥ भास्य॰स्तूप ॥ ॰ ॥ नाभाग । नाभाक [5] इत्यन्य ॥ ॰ ॥ वैपाश । कृष्णादिपाठात् वैपाशायन्य [6] ॥ २१४ ॥

भलन्दनानभिम्लानतृणकर्णकलापिन ।
अरत्कार [7] सुपिष्टश्च कुठारश्च खदूरक [8] ॥ २१५ ॥

भालन्दन । भलन्द इत्यन्य [9] । कलन्दन इति भोज [10] ॥ ॰ ॥ आनभिम्लान ॥ ॰ ॥ तार्णकर्ण ॥ ॰ ॥ कालाप ॥ ॰ ॥ आरत्कारव । अरत्कारशब्दादत एव ज्ञापकात् सिद्धासूत्र । यस्तु मुनिवचनमत्य भीवचनम अरत्कारशब्दमकारादौस्मर्गिको ऽत्र [11] ॥ ॰ ॥ सौपिष्ट ॥ ॰ ॥ कौठार [12] । कुयामियर्ति कुपार इत्यन्य ॥ ॰ ॥ खादूरक [13] ॥ २१६ ॥

पिष्टवणरवणासञ्जनकुपिञ्जलपृथोत्क्षिपापुरोहितिका [14] ।
कुरुपाण्डुहस्तिपादा वृष्णिकखर्जूरकर्णौ [15] च ॥ २१६ ॥

---

१ Bh. has चर्यचेत (for L. चार्य चेत); Y jñ., Hem. Kāś. V. चार्थचेत
२ Bo. has पार्थिका; Y jñ. पार्थिक and पार्थिवा (?); om. Kāś. V. Hem.; cf. परिमण्ड 17
३ Bh. E. ... V., Hem. read चालेसन; Y jñ. चलेसनस्य चालेसन
४ Not in Bh. Y jñ. Hem. [illegible]
५ नमाग Bh., Hem., Kāś. V. नाभा गस्य नाभाक । नाभाग इत्यन्ये Y jñ.
६ Cf. sl. 213.
७ जरत्कार Bh. V. K. V.; ॰रु Hem.
८ Thus also Bo., Y jñ., Hem.; खदू रक F. खदरक Kāś. V. [illegible] खजूरक MS. a. cf. खदूर 1. 220.—A. om. text and comment.

९ मालंद इत्यन्य C. F.
१० ? भलंदन इति श्रीभोज D.—Hem. has मलंद & भलंदन; the others only भलन्दन (MS. a. Kāś. V. भर्पपन । ई॰ भंदन).
११ अरत्कारश्चा॰ D; cf. note ७ and M. Bhār. I. 1036.
१२ कौठिर B.; कितार D; कौपर C.—Hem. has कुपार the others कठार
१३ खादूरक F; खादूदरक D.; cf. note ८
१४ पृथोत्क्षिपा B. D F; पुरोहित॰ का C
१५ ॰खर्जूरकर्णौ (against the metre) E. (& Bh.); A. om. text and comment.

वैश्रवणः ॥ रावणः ।

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः[1] ॥

विश्रवसोऽपत्य वाक्यमेव । विश्रवणरवणाभ्यां तु नित्यं वृत्तिविषयाभ्यां प्रत्ययः[2] । अन्ये तु एष्य विश्रवसो विश्लोपश्च[3] वेत्यनेन सूत्रेण वैश्रवणरावणशब्दौ साधयन्ति ॥ * ॥ खाञ्जनः ॥ * ॥ कौपिञ्जलः ॥ * ॥ पार्थः ।

पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे[4] ॥

औत्क्षिपः[5] ॥ * ॥ पौरोहितिकः । रौहितिकेति भोजः[6] ॥ * ॥ कौरवः ॥ कुर्वादिपाठाड् ण्यः । कौरव्यः ॥ क्षत्रियवचनात्तु कुरुकोसलेत्यादिना ण्यः[7] । तस्य बहुषु लुक् । कुरवः ॥ * ॥ पाण्डवः । पाण्डवा यस्य दासाः ॥ शुभ्रादिपाठात् पाण्डवेयः ॥ अत्र कुरवो जनपदस्तस्य राजा पाण्डुः[8] । यस्तु राष्ट्राख्यस्ततः पाण्डोर्ड्यणि[9] । पाण्ड्यः । बहुषु लुक्[10] । पाण्डवः ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ।

इति तु चिन्त्यम्[11] ॥ * ॥ हस्तिपादस्य । हास्तिपदः । अत एव गणपाठात्पादस्याणि पद्भावः ॥

कौपिञ्जलः पिञ्जलवाजिनां तं त हस्तिना हास्तिपदः प्रपेदे[12] ।
स आत्मगुप्तो भुजवीर्यगुप्त रथेन कौण्डोपरथोऽन्वयासीत्[13] ॥

---

१ Raghuv 10, 49

२ ०ऽपत्यं वाक्यमेव० भुनित्यंवृ विष० D , ०वृत्ति. विष० B

३ विसूलुक् च F , त्रिविसलोपश्च D

४ Kirât. 3, 25

५ उत्क्षिपा Kâs V ed., उत्क्षेप MS a, Bö , उत्क्षिप Yajñ , ? उत्तया Hem

६ श्रीभोज D —रौहितिक Kâs V ed (MS a रौहितका), पुरोहितिका and सुरोहितिका (besides सुरोहिका) Bö , Yajñ , om Hem

७ ०कौशलेत्या० C , कोशले० D , cf Pân iv 1, 171-2

८ D om from शुभ्रादि०

९ पांडोर्व्यटि D —Cf P iv 1, 168 vârtt , Kâs V iv 1, 171

१० शुका D , लुक् C

११ C om चिन्त्यं, D om from तस्यामेव —Ragh ii 49

१२ B D om कौपिञ्जल , कौपिंजलवाजि० हास्तिना० C

१३ ०गुप्तो रथेन० F , ०गुप्तरथेन कौडो० D , कौंडोपरथासयासीत् C

दधिरेव दधिक । तस्य दार्धिक ॥ ० ॥ मार्गूरकर्ण [1] ।

मार्गूरकर्णेन धृतातपत्रो मायूरकर्णोऽद्भुतचामरौघ [2] ।
सापसपुरमानुगतोऽस्यपोष्य च राजवारातिरिवावमासे [3] ॥२१६॥

उरल कद्रूपकोहडहेहयगोपालिकाश्च गोफिलकः [4] ।
परिखककुण्डोपरयो पिबयादेशे [5] सति पिवेयी च ॥२१७॥

चौरड ॥ ० ॥ काद्रव ॥ ० ॥ कौरड [6] ।
तमम्बु काञ्चनमाञ्जरीकचौपिटयोवेञ्जनतार्थपार्थो [7] ।
काहोडव्याकृद्रवार्तनावपैरडमौडिकतार्थकर्णो [8] ॥
हैहय ॥ ० ॥ गौपालिक ॥ ० ॥
काद्रवपैठीरयपास्लना ग्रहीजानमिनायकमीरमीना [9] ।
तार्थावगोपालिकमीफिकार्थपेतादृयर्थ पतित प्रथमु [10] ॥
गौफिलक [11] ॥ ० ॥ पारिखक [12] ॥ ० ॥ कौण्डोपरथ ॥ ॥ पिवेयी नदी तस्या । पैवय [13] ॥ ० ॥ २१७ ॥

---

१ मार्जुरकर्ण । D; cf. p. 258, n. 16.

२ मायूरकर्णोऽद्भुतचामरौघ D (मा दारकर्णोद्भुत° F.—On मयूरकर्ण (मसुरकर्ण) cf. p. 256, n. 6.—The *kārikā* d not al tally with Vardh.'s text.

३ °पुरमा न मतो° B. C.; चमारो D ; ... नाये C ... °चमार्थे B

४ कोहनहेहय° E ; कौरडहेहय B.; कहोडहैहय° D ; गोफिल F

५ पिबिधादेशे D D E F ; पिवि प्यादेशे C A om text and comment.

६ काहोड D [cf. sl 213; Yajñ. has कोहडस्य कोहोड (?) ; काहोडस्य काहोड ।]

७ ? स तमम्बु काञ्चन° पार्थ B. C.; चौपिट D ; °तार्थकर्णा F

८ कौहोडव्याकृद्रव° पैरड° C.; पौडिक° B. C. F

९ °मीरमीना F ; °वारीमीना C.; °वारोरमीना D.

१० तार्थीकः गौपालिकः । गौफिक° पतित प्रथमु D

११ Om. MSS.—Kā. V ed. has गोफिलिक (*var. l.* गोमिलिक); गौफिल & गौफिल Hem.; om. Dh., Yajñ.

१२ परिखिक Hem ; K. V ed., MSS.; om. Dh., Yajñ.; cf. परिखा p. 258, n. 2

१३ पैविक B. C.; पैवेय F ; पैबवे D ; cf. n. 5

उत्कारुक्षीरहृदौ[1] सुरोहिकाकपिलिकार्ष्टिषेणाः स्युः ।

औत्कारवः । उत्कारुशब्दस्यात एव पाठादुङ् भवति[2] ॥ * ॥ क्षैरहृदः ॥ * ॥ सुष्ठु रोहति । सुरोहिका । तस्याः सौरोहिकः ॥ * ॥ कापिलिकः ॥ * ॥ आर्ष्टिषेणः । सेनान्तणबाधनार्थो[3]ऽस्य पाठः ॥ * ॥ केषांचिद् अत इञि प्राप्ते[4] केषांचिद् द्व्यच इतो ढणि च[5] प्राप्ते पाठः ॥

एते शिवादयोऽण्प्रत्ययान्ता ऋषिवाचकाः काकुत्स्थादयस्तु राजवाचकाः प्रतीता एव । क्रौष्ट्रादीनां त्वर्थो व्याख्यात एव ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सिलिन्दप्रभृतयो[6] द्रष्टव्याः ॥ * ॥ इति शिवादिः ॥

शुभ्रशलाकाशुकविशदेवतरा गन्धपिङ्गलाशकुनी[7] ॥ २१८ ॥

द्व्यच्शुभ्रादिभ्यश्च ढणित्यनेन[8] शुभ्रादेर्गणाड्ढण् भवति ॥ * ॥ शुभ्रस्यापत्यम् । शौभ्रेयः ॥ * ॥ शालाकेयः ॥ * ॥ शौकेयः ॥ * ॥ वैश्रेयः ॥ * ॥ दैवतरेयः ॥ * ॥ गान्धपिङ्गलेयः । नदीनाम्न्यणि[9] ॥ * ॥ शाकुनेयः ॥ २१८ ॥

---

१ उत्कार° E, उत्कारु° F, A om text and comm

२ उत्कारु° पाठाद्भवति C, ऊद्भवति B C

३ सेनांगवाध° C, सेनांतरभावाध° B, सेनांतरन्यवा° F; सेनोत्तणबाध° D, cf Pân iv 1, 152

४ इति प्राप्ते B C, इञि प्राप्ते D

५ केषांचित्तघड इतो° F, केषांचिद्विद्रदतो दणि च D, घङ् इतो° B, इतो णि च C, cf P iv 1, 122 (f inst भूरि, संधि √ 213)

६ शिलिंदप्रभृतयो D —Hem has शिलिंद, Yajñ आकृतिगणोऽयम् । तेन° सिंदलस्य सैंदल इत्यादि द्रष्टव्यम्

७ °विशादेवतरा° C, A om text and comment.

८ ?द्व्यच्शुभ्रा° B C F, द्व्योश्चुभ्रादिभ्य ढणित्यनेन D, cf Pân iv 1, 121-3

९ Cf Pân iv 1, 113 —Kâs V ed has शुद्धपिङ्गला, MS a गडुपिगला, the others as above

कार्यो विष्टपुरः शर्कधिविधवाशालूकगोधाग्निका[१]
लेखाभूविकसाजवस्तिशकलाशोकाम्बवीजाश्मन[२]।
गङ्गा पाण्डवभारजाजिरदिश[३] शुक्रोयविमेतरा-
ऽणीवालीढसुदत्तभाणशमला[*] कार्पूरकद्रू तुद[४] ॥२१९॥

कार्येय ॥०॥ वैष्टपुरेय । विष्टपर इत्यन्य[५]॥०॥ शार्कधेय ॥०॥ वैधवेय । क्षुद्राभ्यो वा धेर इति[६] पक्षे धेरप्रत्ययबाधनाय ॥०॥ शालूकेय[७]॥०॥ गोधेय ॥ गोधाया ढ्रगपि[८]। गौधेर ॥ आरगुदीचा मित्यारगपि[९]। गौधार ॥ अर्थव्यवस्था तु लोकतः[१०]। तेन योऽहिना गोधायां जन्यते स गौधेरो गौधारश्च[११] भवति। शाममत्त्व इयमपि न मन्यते। कारप न विद्य ॥०॥ आग्निकेय । मातृपौनाम्व्यपि[१२]॥०॥ लैखाभ्रेय[१३] ॥०॥ वैकसेय[१४] ॥ चतुष्पाज्जातिवाचिनी ढकापेति भोज[१५]। किमपि कसतीति किकसेत्यन्य[१६]॥ मातृपौनाम्व्यपि ॥०॥

---

१ कार्यवि D L.; कार्पूवि B. F.; कार्यवि C; विष्टपुर D E. F; शार्कधु॰ शर्कधि L.; शार्कधिगोधाग्नि॰ B.
२ लेखाभ्रू विकसा॰ गोधाग्नीवीजा॰ श्म च D विकसाजवस्ति॰ F; ॰श्मो काय को C
३ पाण्डवा विर॰ B; दिशा F
४ ॰शमला F; शमला B C.; कर्पुरद C कद्रूतुद F; A. om tr t and comm.
५ B om from विष्टपुर — Hem. ha both forms) ps also विष्टपर इति विविधयुः B विष्टपुर (see L विष्ट। पुर
६ Cf P iv 1 131 (क्षुद्र
७ शार्कोलेय B C
८ ढ्रगोपि D; ढ्रगपि F; P iv 1 129.
९ Cf Pāṇ iv 1 130.
१० अर्थव्यवस्थातु लोकतः D
११ गौधेरो गोधारश्च B. C.
१२ Cf Pāṇ. iv 1 113.
१३ लैखाभ्रेय B. C. F —) J. reads लैखाधेय; cf. however P iv 4, 117; also p. 59 note 15.
१४ वैकसेय B. C. D F
१५ ?ढकामिति B C.; भौभोज D
१६ कसतीति किकसेत्यन्य D — Ms. B किकास (see L किकसा);) ed L किकसा & किकाय; Hem. किकसा & किकाय; Ks.) ed ढकसा (see) … a. किकसा). Cf. also ढकसाय p. 221.

आजवस्तेयः। गृष्ट्यादिपाठाड्ढञपि[1] ॥*॥ शकलस्य। शाकलेयः[2] ॥*॥ आशोकेयः। मानुषीनाम्न्यणि ॥*॥ आश्वेयः ॥ वैजेयः ॥ बीजाश्व इत्यन्य[3] ॥*॥ आश्मेयः ॥ अश्वादिपाठाद् आश्मायनः ॥*॥ गाङ्गेयः ॥*॥ पाण्डवेयः। भोजस्तु पाण्डुशब्दाड्ढकि। अकद्रुपाण्ड्वोर्ढ उलोप[4] इत्युकारलोपाभाव मन्यते। अत्र वामनमतानुसारेण पाण्डवशब्दः पठितः ॥*॥ भरतस्यापत्यम् उत्साद्यञि। भारतः। तस्यापत्य युवा। भारतेयः ॥ भरत इति भोजः[5] ॥*॥ आजिरेयः ॥*॥ दैशेयः ॥*॥ शौक्रेय ॥*॥ औग्रेयः ॥*॥ वैग्रेयः ॥*॥ इतरस्य। इतराया वा। ऐतरेयः ॥*॥ आणीवेयः। आणीविरित्यपरः[6] ॥*॥ आलोढेयः ॥*॥ मौदन्तेयः ॥*॥ भाणेयः ॥*॥ शातलेयः। शवल इत्यप्यन्यः[7] ॥*॥ कार्पूरेय ॥*॥ कद्रुर्नाम दिव्या गौः। तस्याः काद्रवेयः ॥ यस्तु संज्ञायामूङन्तः कद्रूशब्दस्तस्य ढण् अस्त्येव[8] ॥*॥ तौदेयः ॥ २१९ ॥

कुबेरिकान्यतरविमातृबन्धकी-
कुमारिकाः परिधिमृकण्डुविश्रयः।
किशोरिकाजरतिखदूररोहिणी-
कुठारिकास्त्वतिथिसुदक्षवादनाः[9] ॥ २२० ॥

---

१ See sloka 226

२ सकलस्य° B, om C, साकलेय B C F, कलेय D—शकल Bö, शकला Yajñ, Hem doubtful, Kâs V wrongly ककल (var l & MS a शकल)

३ वैजाश्वेये इत्यन्य। D—Hem बीज। अश्व। बीजाश्व।, Yajñ also बीज। अश्व। बीजाश्वस्य वैजाश्वेय इत्यन्ये

४ °पांडोर्ढोलोप B, °पांडोटेर्लोपो E, (श्रीभोज°) अकद्रुपांडोर्ढोलोपे D, अकद्रूपांडोर्ढे लोप. F—Cf P vi 4, 147, Vop 7, 6

५ Bö has भारत (var l भरत); Yajñ, Hem भारत, Kâs V भरत

६ आणावेय. आणावि° C, D om from आणीवि°—Hem has आणीवि, the others अणीव

७ शावलेय। शवल° B C, इत्यन्यः C, D om from शवल°—Bö has शतल (var l ज्ञातल), Yajñ शतल, Hem शतल and शवल, Kâş V ed var l शवल

८ Viz. by Pân iv 1, 120-1

९ A om text and comment

कौबेरिकेय । मानुषीनामत्वपि ॥ ० ॥ आन्यतरेय ॥ ० ॥ पितृष्वस्रा मातृ । वैमात्रेय । असोदर्यो भ्राता ॥ ० ॥ मान्मथेय । मान्मथि नेय इत्यपि[1] । कुह्राभ्यो वा णेर इति णेरप्रत्यये ॥ ० ॥ कौमारिकेय । मानुषीनामत्यपि[2] ॥ ० ॥ पारिषेय ॥ ० ॥ मार्कण्डेय । मृकण्डुरि त्यपि[3] वामन । कथं मार्कण्ड्य । मृकण्ड इति प्रकृत्यन्तरम् । तेन[4] ञ्यङ् भविष्यति ॥ ० ॥ वैमेय । शुभ्रादिपाठाद्वृद्धिरपि[5] ॥ ० ॥ कैशोरिकेय । मानुषीनामत्यपि ॥ ० ॥ वारतिन । वारतेय[6] ॥ ० ॥ वाडूरेय[7] ॥ ० ॥ रौहिणेय । रोहिणी मानुषी गौरपि ॥ ० ॥ कौठारिकेय । मानुषीनामत्वपि ॥ ० ॥ जातिषेय ॥ ० ॥ गौदहेय ॥ ० ॥ वाहनेय ॥ २२ ॥

बलीवर्दिशतद्वारशलाकाभूशलापला[8] ।
अकषायोऽनुदृष्टिश्च कृकलासप्रवाहणौ[10] ॥ २२१ ॥

बालीवर्देय[11] ॥ ० ॥ शातद्वारेय ॥ ० ॥ शालाकाभेय ॥ ० ॥ भा

---

१ Yajñ. has only : रोहिणी सैरिन्ध्री तथा वपर्य भाण्डिनेय

२ C. D. om. from आन्यतरेय

३ मृकण्डु° C. D. F ; मृकण्डु° B.—Bh., Hem. मृकण्डु & मृकण्डु ; Y jñ. मृकण्ड & मृकण्डु Kāś. V ed. मृकण्डु or ll. मृकण्डु & मृकण्ड MS. a. मृकण्डु । मृकण्डु

४ कथं मार्कण्डेः । मृकण्ड इत्यपि प्रकृत्यन्तरं तत D.

५ Cf. gl. 226.—द्विरपि Bh., Pāṇ. eds.; द्विरपि Yajñ. ; om. Hem.

६ । वारतिन । वारतेय D.—वारतिन Kāś. V Bo ; वारतिन Y jñ (वारतिनं एवं तथा वारतेय) om. Hem.

७ वाडूरेय F ; वाडूरेय D.—वाडूर Bh., Hem. ; वडूर Yajñ. ; वडूर Kāś. V ed., वडूर MS. a.—Cf. वडूरव gl. 215 ; page 238, note 8.

८ बलीवर्दशत F ; शलाभूशला पला D. ; शलाकाभूशलापला C. ; °भूशलापला F

९ Thus D E. & Bh., Yajñ. ; अकषायो B. F & Kāś. V ed. (अकषायो MS. a.) ; अकषायापो C. ; अकषाय Hem.

१० A. om. text and comment. Y jñ. has the same stanza.

११ Kāś. V has बलीवर्दिन ; Bh. Yajñ. as above ; om. Hem.

लायलेयः[1] ॥ * ॥ आकशायेयः[2] ॥ * ॥ आनुदृष्टेयः ॥ * ॥ कार्कला-सेयः[3]। एष चतुष्पाज्जातिः ॥ * ॥ प्रात्राहणेयः ॥ २२१ ॥

जीवभारमरुक्मिण्यो वायुदत्तसुवक्षसौ ।
मृदुमृदौ सुदामा च वासिष्ठे श्यामलक्ष्मणौ[4] ॥ २२२ ॥

जैवेयः ॥ * ॥ भरमस्यापत्यं भारमः । तदपत्य युवा भारमेय । भरम इति भोजः[5] ॥ * ॥ रुक्मो वर्ण. । सोऽस्या अस्तीति रुक्मिणी । तस्या रौक्मिणेयः[6] । मानुषीनाम्न्यणि ॥ * ॥ वायुदत्तेयः ॥ * ॥ सौवक्षसेयः ॥ * ॥ मार्देयः । उढ[7] इत्यनेनोलोपे ॥ * ॥ मार्द्रेयः ॥ * ॥ सौदामेयः ॥ * ॥ श्यामेयः । लाक्ष्मणेयः । वासिष्ठश्चेत् ॥ अन्यत्र श्यामायनः । अश्वादिपाठात । श्यामिरिति वामनः[8]। लाक्ष्मणिः[9]॥२२२॥

गोदन्तकुशाम्बानिधिमकष्टुजिह्माशिनः[10] खडोन्मत्ताः[11] ।
श्वब्रह्मकृतशताहरयमष्टवष्टिकसुनामधर्मिण्यः[12] ॥ २२३ ॥

---

१ शालाप्लवेय. C, शालाघलेय F —शलाघल Bö, Yajñ, शालाथल Hem, शालाचल (!) Kâs V ed, शालस्थल MS *a*

२ आकशापेय: B C F, p 264, n 9

३ कार्कलाशेय. D, काकालासेयः C

४ A. om text and comment.

५ श्रीभोज. C D —Bö, Yajñ have only भरम, Hem, K V ed only भारम

६ सोऽस्यास्तीति॰ MSS, रुक्मणी॰ D, रौक्मणेय C

७ ऊढ F, ? ओर्ढे cf P vi 4, 146-7, p 263, n. 4

८ ? Kâs V has श्याम in the *asvâdi*, iv 1, 110, cf sl 239

९ ? Thus also Yajñ, लाक्षणि' D (Hem, Kâs V), लाक्ष्मण. B C F

१० कुशावानिधि.॰D, कुशांवामिध॰ C, जिह्मासिन. D E

११ खडोन्मंताश्च E, खडोन्मडोन्मक्ष-श्वखरोन्मत्ता च D

१२ D E om श्व (च preceding), शुखब्रह्म॰ C, श्वन्ब्रह्म॰ B F, ॰शाताहर॰ E, शतोहर॰ F (copied from शाताहर?), cf n 5, next page, यमष्टटिक॰ B C F, यमष्टुष्टिक D, यवष्टिक E, cf n 6, next page

मौद्गलेय ॥ ० ॥ कौशाम्बेय ॥ ० ॥ वामिधेय [1] ॥ ० ॥ मार्कण्डेय ॥ ० ॥ वैश्वामित्रेय [2]। हाविष्मायनेत्यादिना ऽत्रापत्यादिवुगभाव ॥ ॥ साक्रोमत्तेय । एषा नदी ॥ खर इवोन्मत्ता खरोन्मत्तेत्यन्यपदार्थी [3] ॥ ० ॥ मौचेय [4] ॥ ० ॥ माशुकलेय ॥ ० ॥ मालाहरेय [5] ॥ ० ॥ यामप्रेय । मधष्ठुरित्यन्य [6] ॥ ० ॥ टैकेय ॥ ० ॥ सुनाम । सौनामेय । बाह्वादित्वात् सौनामि [7] ॥ ० ॥ धार्मिधेय । मातुर्यौनाव्याचि ॥ २२२ ॥

कुषीतकबिकर्यौ च काश्यपे परिकीर्तितौ [8]।

कौषीतकेय । वैकर्णेय । काश्यपयोत् ॥ अन्यत्र कौषीतकि । वैकर्णि ॥ ० ॥ एते प्रायेणर्षिवाचका । बह्वादिभिञ्जि प्राप्ते केषांचिदवि इञि च प्राप्ते पाठ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन शुक्लानुक्लप्रतनतप्रभृतयो [9] द्रष्टव्या ॥ ० ॥ इति शुभ्रादि ॥

कल्याणी सुभगा मध्या ज्येष्ठानुदृष्टिबन्धकी [10] ॥ २२४ ॥

---

1 वामिधेय C. D —This word is not given by the other works.

2 वैश्वामित्रेय D ; cf. P. 4. 1. 174.

3 °खरमर्दिनी B. ; °खरमर्दनी F ; खरमर्दी D —B. Hem. Kâś. V have खरोन्मत्ता Yajñ. खरोन्मत्त

4 मौचेय C.

5 मालोहरेय F ; मालाहारेय D —B., Yajñ. मालाहर (as B. ; cf. note 12, preceding page) ; Kâś. V ed., MS. मलाधर ; Hem. मलाहार

6 Thus F ; मधष्ठुरित्यन्य B. ; च मधुरित्यन्य C. ; om. D —Kâś. V ed. has मधष्ठु & var. / मधष्ठ B. ; मधष्ठुरित्य ; Yajñ. मधष्ठुरित्य ; Hem. मधष्ठु मधुष्ठ (? मधुष्ठ), and (for मधष्ठु also) मधष्ठ (? ष्ठु) ; also मधष्ठ

7 Cf. pl. 204

8 कुषीतकाविकर्णौ° B. ; all MSS. read कुषीतक कौषी° etc. ; A. om. text and comment.

9 शुक्लनात्मनतप्र° D. ; शुक्लतीनहत° C. ; शुक्लानुक्लप्रतनतप्र D —Of these Hem. has शुक्ल ; Yajñ. says आकृतिगणोऽयं तेन शुक्लतिप्रतनतप्रभृतयोऽत्र द्रष्टव्या इति वर्धमान

10 विधवा D ; ज्येष्ठानुबन्धकी तथा C. ; A. om. text and comment.

कल्याण्यादेरिन् चेत्यनेनैतस्मादपत्ये ढण् तद्योगे डिनादेशश्च[1] ॥ * ॥ कल्याण्या अपत्यम्। काल्याणिनेयः ॥ * ॥ सौभागिनेयः[2] ॥ * ॥ माध्यिनेयः ॥ * ॥ ज्यैष्ठिनेय[3] ॥

क्वते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेय विवासितम्।
को नग्नमुषितप्रख्य वक्रं मन्येत राघवम्[4] ॥

भरतस्य राममित्यर्थः ॥ * ॥ आनुदृष्टिनेयः ॥ * ॥ बान्धकिनेयः ॥ २२४ ॥

मध्यमा च परस्त्री च प्रोक्ताऽनुसृष्टिदुर्भगे[5] ॥
वलीवर्दी[6] कनिष्ठा च जारस्त्री जरती तथा ॥ २२५ ॥

माध्यमिनेयः ॥ * ॥ परस्य स्त्री। परस्त्री। तस्याः पारस्त्रैणेयः। यथा। पारस्त्रैणेयपुत्रव्ययशिथिलभुजश्च शक्रमाराधयाव[7] ॥ यदा तु परा चासौ स्त्री च। परस्त्री। तस्याः कर्मधारये परस्त्रियाः परशुश्चेत्यनेन पारशव[8] इति भवति ॥ अन्ये तूभयथापि पारस्त्रैणेय इति मन्यन्ते ॥ * ॥ आनुसृष्टिनेयः ॥ * ॥ दौर्भागिनेयः[2] ॥

क्वते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ।
पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यत चेष्टितं तयोः[9] ॥ * ॥

वलीवर्द्याः। वालीवर्दिनेयः[10] ॥ * ॥ कानिष्ठिनेयः ॥ * ॥ जारस्त्रै-

---

१ °डिसेत्यनेन° डिनादेशश्च C D F (Pāṇ ४,१,१२७)

२ Thus all MSS , Yajñ makes सौभगिनेय (of दुर्भगा the metron is not given), cf however Pāṇ vii 3, 119

३ माध्यनेय ° B , जेष्ठिनेय B D

४ Bhaṭṭik 5, 84

५ प्रोक्तानुसृष्टि दुर्भगा B C E F

६ वलिवर्द्दी F — वलिवर्दिन् (२ब-लिवर्दिकनिष्ठ°) Yajñ , वलीवर्दी Bo , वलीवर्दी Hem , वलवती Kāś V a — A om text and comment

७ °आराधयाव. D F

८ पार्शव D , cf विदादि (हरितादि) P iv 1, 104, sl 238

९ Bhaṭṭ. 4, 35 — च for यौ B C D , पश्यतस्ते° B C F , पश्यता चेष्टितं° D

१० वालिवर्द्दिनेय. C and Yajñ

येय ॥ ० ॥ जारतिनेय[1] ॥ ० ॥ कल्याण्यादीनां षष्ठ्याद्यन्तमात्रनुवि[2] सिद्धे किमर्थं[2] वचनं ग्रेपयोरुभयार्थम् ॥ २२५ ॥ इति कल्याण्यादि ॥

गृष्टिर्हृष्टिस्तथा वियथिर्वालिकुद्री[3] च मित्रयु ।
हल्या युक्तोऽजवस्तिश्च गृष्ट्यादौ विदुषां मतः ॥२२६॥

गृष्ट्यादेर्ढञित्यनेनापत्ये ढञ् ॥ ० ॥ गृष्टेरपत्यम् । गार्ष्टेय । अत्र यद्यप्याकृतिसिद्धे[4] तथापि मनुष्यादिवृत्तेरर्थवचनम् ॥ ० ॥ हार्ष्टेय[5] ॥ ० ॥ वैयथेय ॥ ० ॥ वालेय ॥ ० ॥ कौद्रेय ॥ ० ॥ मित्रयुशब्दस्य यलोपः यादेरियादेशः केति यादेरियत्[6] । मैत्रेय ॥ ० ॥ हल्ये । हालेय ॥ ० ॥ आजबस्तेय[7] ॥ ० ॥

विश्रवस्तिभ्यां गृष्ट्यादिभ्योऽप्यपि । गार्ष्टेयस्यापत्यं पुत्रमित्रादिविवक्षायामत इञिति[8] विहितस्येञो मित्रयुप्रभृतिभ्योऽपिञोरिति[9] भित्ताद्रूपं परत्वेन युग्मवति । तेन गार्ष्टेय पिता । गार्ष्टेयि पुत्र[10] इत्यादि । तथ परत्र भित्त श्रुतिरेव । यौधेय पिता । यौधेयि पुत्र ॥ २२९ ॥ इति गृष्ट्यादि ॥

रेवती कुक्कुटाक्षश्च याह कर्णवृकादिकः ।
मणिपालश्वत पाली स्याद्[11] वृकाजनुवन्धिनी ॥२२७॥

रेवत्यादेठकित्यनेनापत्ये ठक् ॥ ० ॥ रेवत्या अपत्यम् । रैवतिक

---

1 जारभिनेय C. जारक्षिनेय D —Y jñ. has जयती जामतिनेय; K. V a. जयकी; the others जरती

2 ष्याद्यंतलात् B.; ष्याद्यंतलात् F; ष्याद्यंतलाद्गुवि C.; विमर्थं C. F

3 ? Thus (वालि) B.C.D.F & Hem.; वालि E. वलि Bo. Y jñ., Kāś. V.—A. om. text and comment.

4 Cf. Pāṇ. iv 1, 136

5 Yajn. reads हृषि (हार्षेय).

6 Cf. Pāṇ. vii. 3, 2.

7 आजबस्तेय B. (ब F; Yajñ. Kaumudī.; व Bo., Kāś. V Hem.).

8 पुत्रामित्रादि C.; ०दृमि B.C.F —P iv 1 95.

9 ऽपिञोरिति B. C. F —Cf. P ii. 4, 58.

10 गार्ष्टेय पिता गार्ष्टेयि पुत्र B C.F

11 ०र्णपिती F —A. om. text and comment.

॥ * ॥ कौकुटाचिक:[१]। ढञिञोरपवाद: ॥ * ॥ ग्राह: कर्णहकादिक इति कर्णहकावादौ यस्य स कर्णहकादिक:[२]। कार्णग्राहिक: । वार्कग्राहिक: ॥ दाण्डग्राहिक इत्यन्ये ॥ * ॥ माणिपालिक. ॥ दौवारपालिक: ॥ आश्वपालिक: ॥ ढणो[३]ऽपवाद: ॥ * ॥ वार्कबन्धुक:[४] ॥ वार्कबन्धिक: ॥ च्छ्यणि प्राप्ते ॥ २२७ ॥ इति रेवत्यादि. ॥

वाकिन: काकलङ्कौ च गाधेरश्चर्मिवर्मिणौ ।
तथा कृतनलोपे स्त: कार्कट्यश्च निगद्यते[५] ॥ २२८ ॥

वाकिनादेरित्यनेनास्मात् फिञ्[६] भवति वा । कग् यथाप्राप्तं च[७] ॥ * ॥ वाकिनस्यापत्यम् । वाकिनकायनि: । वाकिनि: ॥ * ॥ काककायनि: । काकि: ॥ * ॥ लाङ्कायनि: । लाङ्केय: ॥ लाङ्ककायनिर्लाङ्किरिति भोज:[८] ॥ * ॥ गाधेरकायणि: । गाधेरि: ॥ गारेट इति भोज:[९] ॥ * ॥ चर्मिणश्चर्मिण्या वा । चार्मिकायणि: । चार्मिण: ॥ वार्मिकायणि: । वार्मिण: ॥ पक्षे चार्म. । वार्म इति भोज: ॥ * ॥ कार्कट्यकायनि: । कार्कट्यि:[१०] ॥ २२८ ॥ इति वाकिनादि: ॥

---

१ Yajñ has ककुदाचस्य कौकुदाचिक.(1), Bö ककुदाच (*var l* ककुटाच!), Kaumudīm and Kâs V ed कुक्कुटाच and *var l* ककुदाच, MS *a* and Hem कुक्कुटाच

२ F adds एवभूतो ग्राहशब्द ।

३ टणो B C, दर्णा D (ढण्=Pân 5क् iv 1, 120-1)

४ Yajñ. forms वार्कवधविक , om Hem.

५ कार्क्कघस्य° D E , कार्कट्यस्य° C , A om text and comment

६ पिञ् B D , इञ् C

७ यथाप्रोक्तं° B C , D om कग् (Pâṇ. कुग्)

८ लाककायनि. °श्रीभोज D—Yajñ makes लाङ्काकायनि., Hem says लका । लाकाकायनि ॥ लंकशब्दं केचिदिच्छति । तन्मते लाककायनि ॥

९ ?गारेठि इति° B , गारेटिरिति° C , गाढेर° F , गारेठ इति श्रीभोज. D—Bö , Yajñ have गौधेर, Kâs V ed गारेध, MS *a* गोरेध, Hem गारेट

१० काक्कघकायनि । कार्कघि D , कार्कव्यि. B , F om कार्कव्यि —Bö has कार्कप, Yajñ कर्किप, Kâs V ed कार्कट्य (MS *a.* कार्प्यक्त), Hem. कार्कव्य (कर्कटस्यापत्य)

तिको यमुन्दीरससैन्धयोरसा
संज्ञा गिसा देवरथोऽथ शल्यका[1] ।
भुम सुयामा कुरुशीतलोमका[2]
गङ्गा वरेराय कितवश्च मैतल ॥ २२९ ॥

तिकादेरित्यनेनैतस्मात् फिञ् भवति ॥ ० ॥ तिकस्यापत्यम् । तैकायनि ॥ ० ॥ यामुन्दायनि ॥ ० ॥ उरसस्य क्षत्रियस्यापत्यम् औरस तस्य । औरसायनि ॥ ० ॥ सैन्धवायनि ॥ ० ॥ औरसायनि । उ रस इति भोज[3] ॥ ० ॥ सांज्ञायनि[4] ॥ ० ॥ ग्रैसायनि[5] ॥ ॥ दैवर थायनि । देवर[6] इत्यन्ये ॥ ० ॥ शाल्यकायनि[7] ॥ ० ॥ भौमायनि भुभेत्यन्ये[8] ॥ ० ॥ सुयाय । सौयामायनि[9] ॥ ० ॥ कौरवायणि ॥ । शैतायनि । शैतायनिरित्यपि[10] ॥ ० ॥ लौमकायनि[11] ॥ ० ॥ गाङ्गा

---

[1] सिवा० E. ; ०रथो य शु० F ; MSS. apparently शल्यका cf. note ७

[2] कुमशीतलोमका E. ; कुरू ०शी तलोमका D —A. om. text and comm.

[3] औरस इति F., om. D —Dh. has उरस् (var. l. उरस) & औरस (var. l. औरस)। Hem. उरस औरस & उरस्। Kāś. V ed. उरस् (om. a.); औरस (औरस MS. a.) & var. l. रस ; Yajñ. उरस् & रस —Cf. also उरसा (?) in cl. 231.

[4] संज्ञायनि B. (also Yajñ.) ; सां ज्ञायनि D

[5] ग्रैसायनि B ; ग्रौसायनि D

[6] Thus also Kāś. V MS. a. (ed. दैवरथ) ; दैवरथ F ; Hem. देवर । दैवरथ । देवर । दैवरथ ।

[7] शाल्यकायनि (?) B. D. ; शाल्य कायनि F —Hem. has शल्यका (० ल्य) ; om. the others (for शल्यका next cl.).

[8] भूमत्यन्ये D —Hem. has भुम and भुमा ; the other works only भुम

[9] Cf. सुयामन् cl. 231.—Dh., Yajñ., Hem. have only सुयामन् ; Kāś. V ed. सुयामन् and var. l. सुयामन ; MS. a. सुयामा & सुयामन्

[10] कौरवायणि । शैतायनि । शैता यनि D ; B. C. om. शैतायनिरित्यपि —Hem. (and Kāś. V ed. var. l.) शीत only ; the other works have neither word.

[11] लौमिकायनि D

यनिः। क्षत्रियवृत्तिर्गङ्ग इत्यन्ये[1]॥ ॥ वारेण्यायनिः॥ ॥ कैतवायनिः॥*॥ तितलस्यापत्यं तैतलः। तस्य तैतलायनिः[2]॥ २२९॥

ग्राम्यामित्रौदन्यकौरव्यरूप्या
वालानीलौ[3] वह्यकाखल्वके च[4]।
शाट्यो यज्ञश्चन्द्रमा लङ्कवश्च
दक्षश्चोखा रूक्षगोकक्ष्यबन्धाः[5]॥ २३०॥

ग्राम्यायणिः॥*॥ आमित्रायणिः॥ ॥ औदन्यायनिः[6]॥*॥ कौरव्यस्य क्षत्रियस्य। कौरव्यायणिः॥ ब्राह्मणवाचिनस्त्विञेव तल्लुक् च। कौरव्यः पुत्रः॥*॥ रौप्यायणिः[7]॥*॥ वालायनिः॥ वाल इति भोजः।[8] वालशिख इत्यन्यः॥*॥ नैलायनिः॥*॥ वाह्यकायनिः[9]॥*॥ खाल्वकायनिः[10]। खल्वेत्यन्यः॥*॥ शटस्यापत्यं शाट्यः। तस्य शाट्यायनिः॥*॥ याज्ञायनिः॥*॥ चान्द्रमसायनिः॥*॥ लाङ्कवायनिः। लाङ्कटम् अणन्तमित्यन्यः[11]॥*॥ दाक्षायणिः॥*॥ औ-

---

१ गगा। गंग। Hem, D om from क्षत्रिय°

२ ? Thus B F, तितिल° तैतिल° तैतिलायनि B F, तितल° तैतिल° तैतिलायनि C — तैतल Bö, Hem, तैतिल Kâs V ed (तैतल MS a), तितिलस्य तैतिलस्तस्य तैतिलायनि. Yajñ — Cf sl 163 तैतलिन्

३ °रूपा° F, वालानीलौ MSS

४ वाह्यका° D L, खल्पका च E, cf note १०

५ दचासाखा° E, दक्षश्चोषारूक्षगोकक्ष° B C I, रूक्ष्यगोक° D E; A om text and comment

६ उदन्य Kâs V, Hem, उदञ्च Bö, Yajñ

७ रूप्य also Bö, Hem, Kâs V ed (MS a रूप्य), रूप्य Yajñ, cf रूक्ष

८ इति च भोज. B F, वाल इति श्रीभोज (om वालशिख इत्यन्य) D — वाल। शिखा। वालशिखा। Hem

९ All works read वह्यका (not वा°)

१० साल्वकायनि F — खल्यका Yajñ & (var l खल्या) Bö, खल्वका & खल्य Hem, खल्य Kâs V ed, खल्पका (as E) MS a

११ लांकावायनि° C, °लाङ्कटमण्° F — Hem has लङ्कव, om the others

सायनि १ ॥ ० ॥ रौवायणि २ ॥ ० ॥ गौकक्ष्यायणि ३ ॥ ० ॥ मन्था या । मान्थायणि ॥ मिम इत्यन्ये ४ ॥ २३० ॥

ध्वजवद्रुतश्यारथ्या ५ सुपामपैसरवसूरसारड्डा ६ ।
भौरिकिभौलिकिजाजलचैटयतार्थापि ७ सैकयत ॥२३१॥

आजवतायनि । आजवत इत्यपरे ८ ॥ ० ॥ औतश्यायनि ॥ ० ॥ आरथ्यायनि ९ ॥ ० ॥ सुपाम । सौपामायनि ॥ ० ॥ पैसरायणि ॥ ० ॥ वासवायनि ॥ ० ॥ सौरसायनि ॥ ॥ सारड्डायनि १० ॥ ० ॥ भरिकयापत्यं भौरिकि । तस्य भौरिकायणि ॥ ० ॥ भौलिकायनि ११ ॥ ० ॥ जाजलिनोऽपत्यं जाजल । तदपत्यं जाजलायनि १२ ॥ ॥ चैटयतायनि ॥ ० ॥ सैकयतायनि १३ ॥ ० ॥

---

१ रौवायणि B. C. F ; रुवा Hem. ; wanting in the other works.

२ ? रौवायणि B D.—Kāś. V ed. rar. l. रुवस (MS. a. पुरु and रुव for रुवस cf. note ७, last page) ; om. Bö., Y ji., Hem. (cf. रुवस same note).

३ गौकक्षायणि F

४ मथीयामाथायणि ।(om. मिम०) D ; इत्यन्ये F.—Hem. has मंथा & मिमत्. the others neither [Kāś. V ed. has rar. ll. वस्तु & वासन्यका].

५ उततश्यीरथ्या D F ; उतथ्या रथ्या E

६ सुपामपौषर० D ; सुपामपौषरवासवोरसारड्डा F. ; पैसर B. ; पैसरवसूरसारड्डा E सूरड्डा B. ; ०सूरसारड्डा C.

७ ०चापति० B. C. F.—A. om. text and comment.

८ आजवतायनि B. C. F ; आजवत इत्यन्ये D ; इति पुत्रस्य B. C.—Kāś. V ed. has आजवत (rar. l. आजवत्) MS. a. आजवत ; Bö., Yajñ. आ जवत ; Hem. आजवत & आजवत् (?).

९ ? औरथ्यायनि D F ; om. B.—आरथ्य Hem. ; wanting in the other works ; cf. आरड्ड (आरड्ड) next note.

१० ? सारवायनि MSS.—सारड्ड Bö. Yajñ., Kāś. V ed. (MS. a. सारड्ड) ; Bö., rar. l. सारड्ड ; Hem. सरड्ड । सारड्ड । सारड्ड । सारड्ड । (or ०ड्ड० for ०ड्ड).—Cf. śl. 83 notes.

११ Y ji. has ; भुलिकस्यापत्यं भौलिकिस्तस्य भौलिकायनि

१२ Hem. & rar. l. Kāś. V ed. जाजल MS. a. जाजलि ; om. Bö., Yajñ.

१३ सैकयतायनि D. ; सैकतायनि F ; सैकयनि D.—Bö., Yajñ. have सै कयत ; Kāś. V., Hem. सैकयत ; but cf. ślokas 27 and 267

अदन्तानामिञि हलन्तानामणि यञिञन्तानां फणि[1]। आद-न्तानां ढणि[2] च प्राप्ते वचनम्॥ एते प्रायेणर्षिवाचकाः॥*॥ आकृति-गणोऽयम्। तेन चैजयतचौपयतशैलालप्रभृतयो द्रष्टव्याः[3]॥ २३१॥

इति तिकादिः॥

नडश्चरो बको मुञ्ज[4] उपको लमको नरः।

दासमित्रेतिकप्राणा द्वीपकिंकरकातराः॥ २३२॥

नडान्हरितादीन्यञन्तात् फणित्यनेन[5] नडादेर्गणात्पौत्रादा-वपत्ये फण्[6] भवति॥*॥ नडस्यापत्यं पौत्रादिः। नाडायनः॥*॥ चारायणः॥*॥ बाकायनः॥*॥ मौञ्जायनः॥*॥ औपकायनः॥*॥ लामकायनः॥*॥ नारायणः॥*॥ दासायनः॥ मैत्रायणः॥ दासा मित्राण्यस्य। दासमित्रः। तस्य दासमित्रायण इत्यन्यः[7]॥*॥ ऐति-कायनः॥*॥ प्राणायनः॥*॥ उपचाराद् द्वीपस्थो मुनिर्द्वीपः। तस्य द्वैपायनः॥ द्वीपे जातो भवो वा। तदपत्यतया विवक्षित इत्येके। द्वीपेत्येवन्नामा स्त्रीत्यन्ये[8]॥*॥ कैंकरायणः॥*॥ कातरायण.॥२३२॥

---

१ पणि B C K, यञि F (P iv 1, 101 फक्)

२ डणि B, टणि C (P iv 1, 120 ढक्)

३ चैजयतचौपवौपपतवौपपतशैलाल B, चैबदवौयियतशौ॰लप्र॰ D—Bö, Yajñ, Kâs V ed have चौपयत। चै-तयत (MS a चैजयत)

४ मुज E, चरो पको मुंज C—A om text and comment

५ ? नडात् हरि॰ B C F, नडान् हरितादीन्यञ्यडस्तत्पणि॰ K, यञ् यडसूत्पणि (i e यडस्तत्पणि) B C, ॰दीन्पञ् यद्रसूत्पनेन F, पणित्य॰ D, cf P iv 1, 99-101

६ पण् or यण् MSS [फक् Pân]

७ दासायन.। मैत्रायण। दासा मित्राणि यस्य स दासमित्रस्तस्य गोत्रा-पत्य दासमित्रायण इति केचित् Yajñ

८ Hem has both द्वीप and द्वीपा

षटकखरपगोषा लङ्कसंकृत्यनाडा[1]
मिमतसुमतदुर्गमद्रदत्ताजलोहाः ।
तृणयदरकुमारत्वष्टपिपायकाश्याश्
चमसिप्रकटदण्डिजिभजालंधराश्च[2] ॥ २३३ ॥

षाटकायन । षटकेत्यन्ये[3] ॥ ० ॥ खारपायण ॥ ० ॥ गौषायन[4] ॥ ० ॥ लाङ्कायन ॥ ० ॥ सांकृत्यायन । सुकृत्य इति भोज[5] ॥ ० ॥ नडस्यापत्यं नाड । तस्य नाडायन[6] ॥ ० ॥ मैमतायन । मित इत्यन्ये[7] ॥ ० ॥ सौमतायन ॥ ० ॥ दौर्गायण ॥ ० ॥ माद्रदत्तायन ॥ ० ॥ आजायन ॥ ० ॥ लौहायन । पलोह इत्यन्ये[8] ॥ ० ॥ तार्णायन ॥ ० ॥ यादरायण ॥ ० ॥ कौमारायण ॥ ० ॥ त्वाष्टायन[9] ॥ ० ॥ पैपायन ॥ ० ॥ पायायन ॥ ० ॥ काश्यायन[10] ॥ ० ॥ चमसिन । चामसायन ॥ ० ॥ प्रकटमिव मारचम[11] । तस्य प्राकटायन ॥ ० ॥ दण्डिन । दाण्डिनायन ॥ ० ॥ इभज । ऐभायन ॥ ० ॥ जालंधरायण ॥ जलंधर इति भोज । जलंधर इत्यन्ये[12] ॥ २३३ ॥

---

१ °संकृत्यनाडा B. C. K.; °सुकृत्यनाडामिमत° D.

२ इदि सिंध D.; कायाभ° जालंधराश्च B. C. K.; A. om. text & comm.

३ षाटकेत्य° B. C. K.

४ गौषायन D

५ सांकृत्यायन । सुकृत इति° F; सौमोज: D.—? सुकृत्य or सोकृत्य; Bo., Hem., Kâç. V. ed. have सुकृत्य (MS. a. सुकृत्यत); om. Y. Jâ.

६ नाडस्यापत्यं F; नाडस्य° नाडायन B. C. K.—? नाड for L. Kâ. V. [illegible] also MS. a (besides नाड & नाड्य). Hem. twice नाड; om. Bo.)

७ मैमतायन; (om. मित) D.—Hem. has both; the others om. मित

८ पलोहायन केचित्पठन्ति तन्मते पालोहायन Ya.Jâ.; Bo., Hem., Kâç. V. both; Hem. also पालोह

९ Hem. has both त्वष्ट & त्वष्ट्र; the others त्वष्ट; त्वाष्टायन इत्यपि । Y. Jâ.

१० काश्यायन B. C. K.

११ F adds प्रावार (?).

१२ ? जलंधर इति भीमोज D.; जालंधर इति भोज । जालंधर इत्यन्ये F; जालंधरायण । जालंधर इति भोज । जालंधर इत्यन्ये B. C. K.—Hem. has जलंधर and जालंधर; Y. Jâ. जालंधर (comm. जालंधरायण । जालंधरायण इति भोज); Bo. जलंधर; om. Kâç. V. ed. MS. a.

कामुकोदुम्बरौ सायकः किंकलस्
त्यासको[१] वालिशः पिङ्गरः पिङ्गलः।
हंसकः कातलः काथलः काश्यपो
दण्डपाम्राध्वराः शिंशपाहस्तिनौ[२] ॥ २३४ ॥

कामुकायनः। कामक इत्यन्यः[३] ॥ * ॥ औदुम्बरायणः। राष्ट्राख्यराजवृत्तौ[४] त्वौदुम्बरिरिति स्यात् ॥ * ॥ सायकायनः ॥ * ॥ कैंकलायनः ॥ * ॥ त्यासकायनः[५] ॥ * ॥ वालिशायनः ॥ * ॥ पैङ्गरायणः ॥ * ॥ पैङ्गलायनः ॥ * ॥ हांसकायनः ॥ * ॥ कातलायनः ॥ * ॥ काथलायनः[६] ॥ * ॥ काश्यपायनः ॥ * ॥ दाण्डपायनः। दण्डम इत्यन्यः[७] ॥ * ॥ आम्रायणः[८] ॥ * ॥ आध्वरायणः ॥ * ॥ शांशपायनः[९] ॥ * ॥ हास्तिनायनः ॥ * ॥

कीर्तिरेषा चतूरेफिका स्रग्विणीति वृत्तम् ॥ २३४ ॥

लिगुर्युगंधरामित्रौ[१०] ब्राह्मणस्थिरकाश्मलाः।
अग्निशर्मैतिशामुष्यपञ्चालाः सप्तलस्तिकः[११] ॥ २३५ ॥

---

१ ? Thus K, त्यासको° B, त्याक्षाको C, त्यत्यको E, त्यसलो F, किंकलसको D

२ दडपयाध्वर. B K, दंदपासाध्वरा E, शशपा° B C K., शिंशिया° E, शिंशया° D, A om text & com

३ D om from कामक —Hem has कामक, the others कामुक (कामकायन इति केचित् Yajñ.)

४ राष्ट्राख्या राज° C; राष्ट्राख्यं रा° F, °राजान्यतः D

५ Om by the other works.

६ Thus also Hem, Yajñ, om Bö., Kâś V, Hem om कातल

७ D om दण्डम°—Hem has both words, Bö, Kâś V om दण्डम; दंडं पातीति दंडपस्तस्य दांडपायनः। दंडमशब्दं केचित्पठति Yajñ

८ आम्र Bö, आम्र Yajñ., om Hem., Kâś V

९ All MSS & Y make शैंशपायनः; but cf comm on śl 286, P vii. 3, 1.

१० लिंगु° C D F; युगधरा° D.

११ °शर्मैतिसामुष्य° B. D. E.; A. om text and comm

सैमवायन [1] ॥ ॰ ॥ यौगंधरायण ॥ ॰ ॥ आभिनायण ॥ ॰ ॥ आ
त्मायन ॥ ॰ ॥ पैरकायण ॥ ॰ ॥ आम्यकायन ॥ ॰ ॥ आग्निशर्मा
यण । अग्निशर्मन् वृषगण इति वामन [2] ॥ ॰ ॥ ऐतिशायन [3] ॥ ॰ ॥
आमुष्यायण । गणपाठात् षष्ठ्यलुक् ॥ ॰ ॥ पथाको ब्राह्मणगोत्रवा
ची [4] । तस्य पाथाकायन । क्षत्रियवाचिनस्तु पाथाक [5] ॥ ॰ ॥ सात
मायन । सलक इत्यन्ये [6] ॥ ॰ ॥ तैकायन ॥ २२५ ॥

क्रुञ्जनवृषगणकाव्या [7] कोककसुमनशणाश्च वाजप्य [8] ।
क्रोष्टृथलङ्कू लोपे ब्राह्मणवाशिष्ठयोश्च कृष्णरणौ [9] ॥ २३६ ॥

भार्गायण [10] ॥ आग्निश इत्यन्ये । अग इत्यपरे [11] ॥ ॰ ॥ आसा
यन [12] ॥ ॰ ॥ वार्षगणायन ॥ ॥ काव्यायन [13] ॥ ॰ ॥ वैकरायण [14] ॥ ॰ ॥

---

१ सैमवायन C. F —All the other works have सिमु

२ Yajñ. has पुनर्भवे आग्निशर्मवर्ष- मानो ऽग्निशर्मन्शब्दो नडादौ गौत्र । अग्निशर्मेण वार्षगौणायनम् आग्नि शर्मायण इति वृत्तिमतम् । गणरत्नमहो दधौ तु वृषगणशब्दो नडादिरिति स्थितं तद्गुरोषाद्वृषगण इति प्रथमान्त गौत्रम् ।

३ ऐतिशायन° D

४ ब्राह्मणो गोत्र° C. ; पथाको गो त्रवाची ब्राह्मण Yajñ.

५ पैथाक B C. K. ; पाथाकायन D

६ सात्मायन° (om सलक) D ; सात्मायनश्च सलक इत्यन्ये C.—Hem. has both ord B. Kā V सलक ; Yajñ सलक (साल्मकायन°)

७ काव्या C काव्य B. C. K. ; काव्या ।

८ °वाजप्य° B. C. F K. ; वाजाप D ; वजाप वाजप्य° E.

९ क्रोष्टुथलङ्कू° D ; °वाशिष्ठ° B.C. F K. (cf. p. 23) ; A. om. text and comm.

१० भार्गायण (?) B.C.F K. ; भार्गायण D — आग्निशाब्दायनः आग्निशार्मी ऽनुपचारादृषण तस्य गौणायनम् भार्गा यण । भार्गायण इति तु वर्षमाण । तच पदर्शिता मुग्धा ॥ Yajñ.

११ D om fr आग्निश ; Hem. has all three ords ; the other only अग (आग).

१२ Hem. has आस ; Kā. V ed. आत (?) MS a. सैत ; om. Bö Yajñ.

१३ काव्यायन° B. C. F K. (p. 233).— Bö Yajñ Kā. V ed. काव्य and काव (MS. a. काव्य । काव्य । काव । काव । Bö. re A. काव्य) ; Hem. only काव

१४ वैकरायण° C. ; वैकरायण° F — Not given in the other works, exc. Hem.

सौमनसायनः ॥ * ॥ शाणायनः[1] ॥ * ॥ वाजव्यायनः[2] ॥ * ॥ क्रोष्टृश-ब्दस्य लोप इत्यन्त्यवर्णस्येति शेषः । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः ॥ * ॥ कार्ष्णायनो ब्राह्मणः । कार्ष्णिरन्यः ॥ * ॥ राणायनो वाशिष्ठः । रा-णिरन्यः ॥ * ॥ अस्योदाहरणानि ।

नाडायनि ब्रीड जडेह मा भूश्चारायणि स्मारय चारुचक्षुः ।
विलोक्य वाकायनि[3] मुञ्जकुञ्जान्मौञ्जायनी मालवराजमेति[4] ॥१॥
किमैतिशायन्यसि[5] नीरसा त्वं सख्यैतिकायन्यतिकौतुकं मे ।
लब्धौपकायन्युपयाम लामकायन्यय लोकललाम भूपः ॥ २ ॥
साक्षाप्लायन्युपसर्प[6] शालङ्कायन्यलं कालविलम्बनेन ।
प्रतीक्षते त्वां पथि लैगवायन्येह्याग्निशर्मायणि शर्मणे न.[7] ॥ ३ ॥
उत्तिष्ठ काश्यायनि[8] काश्यपायन्यागच्छ काव्यायनि को विलम्बः ।
वलाश्वलायन्यनु कातलायन्याः[9] कातरायण्यतिकातरासि ॥ ४ ॥
वीक्षस्व तैकायनि शसको ऽयं शाणायनि कायुधबाणशाणः[10] ।
प्राणायनि प्राणसमस्त्रिलोक्यास्त्रिलोकनारायणभूमिपालः ॥ ५ ॥

---

१ साणायन B C F K —Hem also सण, wanting in the other works

२ Bö, Kás V ed वाजप्य (cf वाजप्य E (in text), Hem, K V MS *a* वा-जव्य, om Yajñ

३ काव्यायनि° B C F K (cf *kâr* 4), विलोक° राज एति F

४ °राज एति F, मुंजकुजानधौंजा-यनी मलव° D

५ °ऐतिसायिन्यसि D —Yajñ has only one *kârikâ* आकृतिगणोयमिति वर्द्धमान. । दिङ्मात्रमुदाह्रियते । ना-डायनो व्रीड जडां स्वपत्नीं चारायणीं चित्रकथां ब्रवीति । किमैतिशायन्यसि नीरसा त्व सख्यैतिकायन्यतिकौतुकं मे ॥

६ श्राक्° B C F, श्रां साप्त° D, अपसर्प° C

७ लैगसायने ह्याग्नि° B C K, लैंग-वायन्येह्या° F, शर्मणे न B C D

८ कास्रायनि काश्यपा° B C K

९ वलास्वलायन्यनु° D, वलाश्वय-न्यप्यलु° C, चलाश्वलायन्युलु° F

१० सककौ यं सायायनी° साग्र. D, शायायनी° B C K, कायुध° C

मैत्रायणायायणमाद्रायणामायणायनजामयो व [1]।
मुखेऽकरोद्धारयणे यदीय [2] कर्ता तदश्वायमितायमीम ॥ ६ ॥
हायक्षि दासायनकिंकरेव मां कैंकरायणभिराधयिष्ये[3]।
मां कैंकवायन्यनुयायिनी ते मार्गायणीव मम मां विहाय[4] ॥ ७ ॥
वार्तभरामित्रपराय[5] कृष्टैर्णाजम्पायासपराय भूप ।
सौहत्यकौमारपराय[6] भूयारायण एषोऽस्य रवायन व ॥ ८ ॥
दैपायनीतो भव सायकायन्नुपेहि दौर्गायणि देहि मार्गम् ।
नरस्य पैगायनि वाटकायन्नौकुमरायणमेति भोज ॥ ९ ॥
न माकटायन्नटसि सभाभाम[7] ब्रवीषि तार्क्षायणि किं कृतो न ।
पौतायनीमाक्रय गृणासि खामायणि व्यासति तन्मितम ॥ १० ॥
ऐ कार्पिकार्प्यायणिराविराजायनादयो विमगुपर्वतस्ताम[8]।
मा मात्रपायण्यरेवयेणामुख्यायणे[9] रायणि विन्दमाने ॥ ११ ॥
किं माधुरतायणि पोपमास्से किं मैमतायन्यमित[10] ब्रवीषि ।
किं पौमतायन्यनुमन्यसे किं पौरकायण्यवस्थितासि[11] ॥ १२ ॥

---

१ °मायनजामयो न° B.; माद्रायणामायणायनजामायनि च प्रवाय° C.; K. om मायणा; माद्रायणामायण° D; माद्रायणा मामा F

२ कुखे तदश्वाय° D; हारयनि यदीय° F

३ हायाक्षि प्रसायन °मा D; किंकरि च C; किंकराय° C. D

४ किंकवाय° मां विहाय C.; किंकवायिन्य B K.; किंकवाय्य मार्गायणी यनुयन्ता कि° D; किंकवायिन्यनुयायिनी° F; cf also note ६

५ ? वातलरामित्र° B.D.E.F (? वार्तभर°); मनासरामि° C.

६ सोहत्य F (as in the text, but cf. p. 200, n. 2; and मार्गायणी for मार्गायणी *Ms 7*).

७ किं सभाभा D; सभाभा D.

८ °रायणा B. C. K.; रावायनादयो° F; D corrupt.

९ यायणेन D

१० पोपमास्से° B. C. K.; °चौपमानुषमते D.

११ पौरिकायण° B. C. F K.

दृष्ट्वा किमाचामति चामसायन्यध्येति किं वार्षगणायनीत्थम्[1]।
किमाध्वरायणअनुबध्य बुद्ध्या न कामुकायन्यवबुध्यतेऽस्मान् ॥ १३ ॥
मा हांसकायन्यनुधाव हंसान् मा शांशपायन्युपशिंशपे[2] स्थाः।
मा पैङ्गरायणअनु पैङ्गलायन्युपेहि दृष्टो नृपतिर्व्रजामः ॥ १४ ॥
क्रौष्टायनि ग्रावघनोऽयमध्वा शोणे न शौणायनि तेऽह्निकोणः[3]।
यौगंधरायणअपथेन मा गाः किं बालिशायन्यसि बालिशेव ॥ १५ ॥
मा हास्तिनायन्यपहस्तयास्मान् मा दाण्डिनायन्यतिपण्डिता भूः।
मा दाण्डपायन्यवमुञ्च धैर्यं धिक्खारपायणअतिनिस्त्रपासि ॥ १६ ॥

आकृतिगणोऽयम्। तेन च्छागप्रभृतयो ज्ञेयाः[4] ॥ २३६ ॥ इति नडादिः ॥

हरितगविष्ठिरमठराः[5] किंदासो मित्रयुः सृदाकुश्च।
वह्यस्कप्रतिबोधौ निषादशबरौ पृदाकुश्च[6] ॥ २३७ ॥

अजन्ताद्धरितादेः फण्[7]। अञ् विदादिपाठात्[8]। अत उभयमपि दृश्यते ॥ * ॥ हारितः। हारितौ। हरिताः। तदपत्यं प्रशस्यं हारितायनः ॥ * ॥ एवं गाविष्ठिरः। गाविष्ठिरायणः[9] ॥ * ॥ माठरः। कश्चिद् गोपवनादिपाठ मन्यमानो माठरा इत्याह। माठरायणः[10] ॥ * ॥ कैंदासः। कैंदासायनः ॥ * ॥ मित्रयुर्मुनिः। तदपत्य मैत्रेयः।

---

१ दृष्ट्वा किमाचामसि चा° F, °नी त्स D

२ शैशपायन्युप° MSS

३ तेद्रिकोण B, ते ण्हिकोण. C, ते ह्रिकोण D, तेऽद्रिकोण. F

४ D om from आकृतिगणो Several words are not exemplified in the *kârikâs*

५ °यतराः.° D

६ वत्स्यस्क° B, वयस्क° सवरौ° E, A om text and comment

७ पण् B D K, °हरितादेर्यण्° C F

८ अंच विदादि° B K, अत्र वि° F

९ गाविष्ठर. गाविष्ठरायण. B C.

१० मतिर। कश्चिद्° मातरा इत्याह। मा–रायण D

मैत्रेयायण [1]। वामनमतेनायं पाठः ॥ ० ॥ पार्दाकव । पार्दाकवायन [2] ॥ ० ॥ वाजस्त । वाजस्तायन ॥ वजस्त [3] इत्यन्ये ॥ ० ॥ प्रातिबोध । प्रातिबोधायन ॥ ० ॥ नैवार । नैवारायण ॥ अपत्य मात्रे नैवारिः ॥ ० ॥ ग्रावर । ग्रावरायण ॥ ० ॥ पार्दाकव । पार्दाकवायन ॥ मकटादृक्षणस्य पुराणपुराणू न मन्यते [4] ॥ २३८ ॥

वर्ष्योगविष्णुवृद्धौ रथीतररथन्तरावर्कलूषा स्युः ।
दुहिता ननान्दृपुत्रौ गविष्ठिलो भूमिजयौ पुनः परतः [5] ॥२३९॥

वार्ष्योग । वार्ष्योगायण [6] ॥ ० ॥ वैष्णुवृद्ध । वैष्णुवृद्धायन । वृष्णिवृद्धिरित्यन्ये [7] ॥ ० ॥ राथीतर । राथीतरायण ॥ ० ॥ राथन्तर । राथन्तरायण ॥ ० ॥ वार्कलूष । वार्कलूषायण [8] ॥ वार्कलुष [9] इत्यन्ये । चर्कलुष [10] इति कश्चित् ॥ ० ॥ एते गविष्ठिलशब्दस्य दुन्दरितादिफक्भाजो नाम्ने मकटादृक्षणप्रतिमतेन [11] ॥ ० ॥ दौ

---

१ मैत्रायण F.—? not Kāś. V iv 1 154, nor Bh., Yajñ., Hem.

२ Thus all MSS.—For पुराणु and पुराणु Bh. has मुराणु । मुपाणु; Yajñ. मुराणु । पुराणु; ed. Kāś. V om. both; मुरव । मुपाव MS.a.—मुराणु । पुराणु । कैपिदिरौ हरितादेः प्राह (in added) पठति । तन्मते हरितादेरिन एवायनम् च भवति ॥ Hem. [cf. सार्दाकव Bh.—R.]

३ ? वाजस्त B. C.; वजस्त D.—Bh., Yajñ., ed. Kāś. V give only वजस्त; Hem. only वजस्त

४ D om. from मकटादृक्षण.—On पुराणु see note २

५ वर्कलूषा स्युः C.; गविष्ठिरो D; A. om. text and comment

६ Thus C. D F K.; वार्ष्योग वा र्ष्योगायण B.—? वार्ष्योगि cf. pl. 168.—Kāś. V ed. has वर्ष्योग (MS. a. व र्ष्योग); Yajñ. वर्ष्योगस्य वार्ष्योग वा र्ष्योगायण; Bh. वर्ष्योग; Hem. वर्ष्योग

७ इत्यन्ये C.; D om. from वृष्णि—Hem. has both; Bo. reads विष्णु । वृद्ध ।

८ वार्कलूष । वार्कलूषायण B. C.

९ वार्कलुष D; वार्कलुष इ° F.; वार्कवचिति B. C.; वार्कलूष corr °ष K; cf. pl. 231

१० चर्कलुष F.—Hem. only वर्कलुष; the others वर्कलूष (Bh. var. l. वर्कलुष).

११ मकटादृक्षणप्रतिमतेन F.; मक टादृक्षण[वामनमतेन suppl.]प्रभृतिमतेन K.

हित्रः । दुहितरः । दौहित्रायणः ॥ * ॥ नानान्द्रः । ननान्दरः । नानान्द्रायणः ॥ * ॥ पौत्रः । पुत्राः । पौत्रायणः ॥ * ॥ गाविष्ठिलः । गविष्ठिलाः । गाविष्ठिलायनः ॥ * ॥ पौनर्भवः । पुनर्भ्वः । पौनर्भवायणः ॥ * ॥ परा चासौ स्त्री च । परस्त्री । तदस्या विदादित्वादञि तत्संनियोगेन । परस्त्रियाः परशुश्चेत्यनेन परश्वादेशे च । पारशवः । बहुषु परस्त्रियः । तदपत्य युवा पारशवायनः ॥ * ॥ चन्द्राचार्येण यञञोर्बहुष्वस्त्रियामित्यत्र[1] सूत्रेऽपत्यमात्र इत्येव वाह्या उत्सा[2] इत्युदाहृतम् । रत्नमतिना तु हरितादयो गणसमाप्ति यावदिति व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा मयाप्येते किल निबद्धाः ॥ २३८ ॥ इति हरितादिः ॥

अश्वग्रीवाचपलसुमनोग्रीष्मधूम्राः पविचा[3]
धर्म्यो बैल्यार्जुनगिरिवनाः[4] क्षान्तकाणौ विशालः ।
गोमी वाग्मिप्रहतकितवाश्वक्रामोदपादाः[5]
खर्जूरार्कस्वनशिवविदाः श्यामगोलाङ्ककाशाः[6] ॥२३९॥

अश्वविदकुञ्जगर्गादिभ्यो ञ्फाञ्फञ्यञ[7] इत्यनेन चतुर्भ्यो गणेभ्य पौत्रादावर्थे चत्वारः प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ॥ * ॥ अश्वस्यापत्य पौत्रादिः । आश्वायनः । आश्वायनाः ॥ विदादित्वादञपि[8] । आश्व' ॥ * ॥

---

१ ? यञिञोर्ब° F , यञिञो ब° B C D K , but cf P ii 4, 64 (where औत्स. । औत्सा., because अगोत्रे), ? P iv 1, 85 vārtt 4 , 86

२ ? वाह्या उत्सा F K , वाह्य उत्साह B , वाह्य उत्सा C , बह्व्या उत्सा D

३ Thus B C D E , पविचो F (the other works have पवित्र)

४ धार्म्यो E , धार्म्यो B C F K , वैल्यार्जुन° D E

५ °वाग्मी प्र° MSS , °प्रहृतकित° E

६ खर्जूरार्कश्वन° B F K , °सिव° E , खर्ज्जूरार्काश्वानशिव° C , A om text and comment

७ ञ्याञ्यञ्यञ B C F , ञ्याञ्यञ K , ञ्याञ्पञढ D

८ °इञपि B C K , विदादिञयि D , not in vṛddhi, 243-4 (cf अश्वास-तान, page २८८, note २)

मैत्रेयायण [1] । वामनमतेनायं पाठः ॥ ० ॥ शार्दूलक । शार्दूलका यन [2] ॥ ० ॥ बाभ्रस्क । बाभ्रस्कायन ॥ वज्रस्क [3] इत्यन्ये ॥ ० ॥ प्रातिबोध । प्रातिबोधायन ॥ ० ॥ नैषाद । नैषादायन ॥ अपत्य मात्रे नैषादकि ॥ ० ॥ श्यामर । श्यामरायण ॥ ० ॥ पार्दीकव । पा र्दीकवायन ॥ शकटाङ्गमस्य पुराङ्गपुराङ्गू न मन्यते [4] ॥ २१० ॥

बाभ्योगविष्णुवृद्धौ रथीतररथन्तरार्कलूषाः स्युः ।
दुहिता ननान्दृपुत्रौ गविष्ठिलो भूक्षियो पुनः पत्नः [1] ॥२३६॥

बाभ्योग । बाभ्योगायन [6] ॥ ० ॥ वैष्णुवृद्ध । वैष्णुवृद्धायन ॥ उभ्यिकहिरित्यन्ये [7] ॥ ० ॥ राथीतर । राथीतरायण ॥ ० ॥ रा थन्तर । राथन्तरायण ॥ ० ॥ आर्कलूष । आर्कलूषायण [8] ॥ अर्क लुष [9] इत्यन्ये । अर्कलुष [10] इति कश्चित् ॥ ० ॥ एते गविष्ठिलमध्यस्थ दुग्धरितादिकपमाशो नान्ये शकटाङ्गप्रभृतिमतेन [11] ॥ ॥ द्वौ

---

१ मैत्रायण F—? not Kāś. V in 1 184, nor Bh., Yajñ., Hem.

२ Thus all MSS.—For पुराङ्ग and पुराङ्ग Bö. has मुराङ्ग । मुपाङ्ग; Yajñ. मुराङ्ग । पुराङ्ग; ed. Kāś. V om. both; मुराङ्ग । मुपाङ्ग MS. a.—मुराङ्ग । पुराङ्ग । हिरिरितौ हरितादि प्राह (in addition) पठंति । तयोर् हरितादिरिन इत्यायनञ् न भवति ॥ Hem. [cf. शार्दूलायन Bo.—B]

३ ? बाभ्रस्क B. C.; वज्रस्क D—Bh., Yajñ., ed. Kāś. V give only वज्रस्क; Hem. only वज्रस्क

४ D om. from शकटाङ्गम°—On पुराङ्ग see note २

५ °अर्कलूषा स्यु° C.; गविष्ठिरो° D.; A. om. text and comment

६ Thus C. D F K.; बाभ्योग बा भ्योगायन B—? बाभ्योग cf. p. 169.—Kāś. V ed. has बभ्रोग (MS. a. ब भ्रोग); Y jñ. बभ्योगक बाभ्योग बा भ्योगायन; Bh. बभ्योग; Hem. बभ्योग

७ इत्यन्ये C.; D om. from वृष्णि—Hem. has both; Bo. reads विष्णु । वृद्ध ।

८ आर्कलूष । आर्कलूषायन B. C.

९ आर्कलुष D; अर्कलुष इ° F; अर्कशिरित B. C.; अर्कलूष corr °अ K; cf. p. 281

१० आर्कलुष F—Hem. only अर्कलुष; the others अर्कलूष (Bo. var. l. अर्कलूष)

११ शकटायनवामनमतेन F; शक टायन[वामनमतेन suppl.]प्रभृतिमतेन K.

त्रि:। दुहितरः। दौहित्रायणः ॥ * ॥ नानान्द्रः। ननान्दरः। नानान्द्रायणः ॥ * ॥ पौत्रः। पुत्राः। पौत्रायणः ॥ * ॥ गाविष्ठिलः। गविष्ठिलाः। गाविष्ठिलायनः ॥ * ॥ पौनर्भवः। पुनर्भ्वः। पौनर्भवायणः ॥ * ॥ परा चासौ स्त्री च। परस्त्री। तदस्या विदादित्वादञि तत्संनियोगेन। परस्त्रियाः परशु्चेत्यनेन परशवादेशे च। पारशवः। बहुषु परस्त्रियः। तदपत्यं युवा पारशवायनः ॥ * ॥ चन्द्राचार्येण यञञोर्बहुष्वस्त्रियामित्यत्र[1] सूत्रेऽपत्यमात्र इत्येव बाह्या उत्सा[2] इत्युदाहृतम्। रत्नमतिना तु हरितादयो गणसमाप्ति यावदिति व्याख्यातम्। तन्मतानुसारिणा मयाप्येते किल निबद्धाः ॥ २३८ ॥ इति हरितादिः ॥

अश्वग्रीवाचपलसुमनोग्रीष्मधूम्राः पवित्रा[3]
धर्म्यो बैल्यार्जुनगिरिवनाः[4] क्षान्तकार्णौ विशालः।
गोमी वाग्मिप्रहतकितवाश्वक्रामोदपादाः[5]
खर्जूरार्कस्वनशिवविदाः श्यामगोलाङ्ककाशाः[6] ॥२३९॥

अश्वविदकुञ्जगर्गादिभ्यो ऽफाञ्फञ्यञ[7] इत्यनेन चतुर्भ्यो गणेभ्यः पौत्रादावर्थे चत्वारः प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ॥ * ॥ अश्वस्यापत्यं पौत्रादिः। आश्वायनः। आश्वायनाः ॥ विदादित्वादञपि[8]। आश्व' ॥ * ॥

---

1 ? यञिञोर्ब० F, यञिञो ब० B C D K, but cf P ii 4, 64 (where औत्स। औत्सा, because अगोत्रे), ? P iv 1, 85 vārtt 4, 86

2 ? वाह्या उत्सा F K, वाह्य उत्साह B, वाह्य उत्सा C, बह्वया उत्सा D

3 Thus B C D E, पवित्रो F (the other works have पवित्र)

4 धाम्यो E, धास्यो B C F K, वैख्यार्जुन० D E

5 ०वाग्मी प्र० MSS, ०प्रहृतकित० E

6 खर्जूरार्कश्वन० B F K, ०सिव० E, खर्ज्जूरार्काश्वानशिव० C, A om text and comment

7 ञ्याञ्यञ्यञ B C F, ञ्याञ्यञ K, ञ्याञ्पञङ D

8 ०इञपि B C K, विदादिञयि D, not in vidādi, 243-4 (cf अश्वावतान, page २८८, note २)

ग्रैवायण ॥ ॰ ॥ शापस्रायन ॥ ॰ ॥ सौमनसायन ॥ ॰ ॥ धूमायण भस्योत्सादौ पाठोऽमरायत्[1]ऽनपत्यार्थेय ॥ एवमुत्तमशब्दोऽपि ॥ ॰ ॥ धौमायण[2] ॥ ॰ ॥ पाविमायण ॥ ॰ ॥ धार्म्मायण[3] । धार्म्मेत्यन्ये ॥ ॰ ॥ विनीता[4] क्षत्रियाणामपत्य पौत्रादि कुरुकोसलेत्यादिना वृद्धिश्च[5] । तदपत्य युवा । वैक्षायन[6] ॥ ॰ ॥ आर्जुनायन । अयं वा ह्रादायनन्तरार्थे पाठ[7] ॥ ॰ ॥ गैरायण । गिरिपक्ष इत्यपरे[8] ॥ ॰ ॥ वानायन । वत इत्यपन्य[9] ॥ ॰ ॥ वान्तायन ॥ ॰ ॥ कावायन ॥ ॥ वैमातायन ॥ ॰ ॥ गौमिन । गौमायन ॥ ॥ वाग्मिन । वाग्मायन ॥ ॰ ॥ मारुतायन ॥ ॰ ॥ कैतवायन ॥ ॰ ॥ शाकायण ॥ ॰ ॥ रामोदायन ॥ ॰ ॥ पारायन ॥ ॰ ॥ सार्मूरायण । सर्मूर इत्यन्य[10] ॥ ॰ ॥ वार्कायण । अर्कलूषेत्यन्ये ॥ स्वानायन[11] ॥ ॰ ॥ ग्रैवायन ॥ ॰ ॥ वैरायन ॥ ॰ ॥ श्यामायन ॥ ॰ ॥ मौञ्जायन ॥ अपरे गोत्र । यह । इति पिन्दन्ति[12] ॥ ॰ ॥ कामायन । कामाय इति चन्द्र ॥ २२८ ॥

---

१ चमनरायणार्थौ Yajñ.

२ Besides धूम the other works have also धूम्र which is also given in *kârikâ* 7 on ॥ 242.

३ धार्म्मायण B. C. F K.; D om. धार्मेत्यन्य —धर्म Bö., Yajñ.; धर्म & धाम्या Hem.; धर्म ed. Kâs. V (धाम MS. *a.*).

४ विनीता D

५ वा । F; D om. from कुरु

६ Bö Yajñ. have वैक्ष; Hem Kâs. V ed. वैक्ष

७ Cf. *çloka* 203.

८ गौरायण॰ B. D K.; D om. from गिरि

९ C. om. from विनीता क्षत्रिया॰; D from वत —Hem. has both words the others neither

१० F om. from सर्मूर॰ —Bö. has सर्मूर (*v. l.* सयूर); Yajñ. सर्मूर; Kâs. V सर्मूर & सर्मूल; Hem. सर्मूर सर्मूल & सर्मूय (Bö., Yajñ. have also सहार)

११ ?अर्कसमितामि । स्वानायन B. K.; अर्कसमपाठे स्वायानायन H.; F om. अर्कलूषेत्यन्ये —Hem. has अर्क । लूष । अर्कलूष ।; the others स्वर (Kâs. V MS. *a.* स्वत)

१२ मौञ्जायन॰ B.; मौञ्ज॰ से वाम C; D om. from अपरे —Bö., Yajñ. have मौञ्ज; Kâs. V ed. मौञ्ज MS. *a.* मौपाय; Hem. मौञ्ज । याञ्ज । मौञ्ज।

विश्वानरः पिङ्गलशूद्रकोत्सा-
तवस्फुटा धन्यगदश्वविष्ठाः ।
जनाश्मवीक्ष्याः[१] खदिरो नमार्ह-
पिञ्जूरवस्ताः[२] सनखः पविन्दा[३] ॥ २४० ॥

वैश्वानरायणः । विश्वतर इति कश्चित्[४] ॥ ॥ पैङ्गलायनः ॥ ॥ शौद्रकायणः ॥ ॥ औत्सायनः ॥ आतवायनः ॥ उत्सातवेति भोजः[५] ॥ ॥ स्फौटायनः[६] ॥ ॥ धान्यायनः ॥ ॥ गादायनः[७] ॥ ॥ अविष्ठायाः[८] । आविष्ठायनः ॥ ॥ जानायनः । अस्य नडादित्वात्फगि[९] । अस्मिन्नञ् च यूनि विशेषः[१०] ॥ ॥ आश्मायनः ॥ ॥ वैच्यायणः[११] ॥ ॥ खादिरायणः ॥ ॥ नामायनः ॥ ॥ आर्हायणः ॥ ॥ पैञ्जूरायणः[१२] ॥ ॥ वास्तायनः ॥ ॥ सानखायनः[१३] ॥ ॥ पविन्दायाः[१४] । पाविन्दायनः ॥ २४० ॥

---

१ °वीप्पा° (or वीप्या.) C F K

२ °वास्ता B (व MSS, व Yajñ)

३ पविद् B C K, पविदाः E, पवि- दा । D, cf note १४ —A om text and comment

४ विभूतर इति° C, om D —Hem has both, the others विश्वानर only

५ उत्स्वातवेति श्रीभोज. D —Hem has all three

६ On the स्फोटायन P vi 1, 123, Yajñ remarks स्फोटोऽयन यस्येत्यर्थे स्फोटायनः शब्दान्तरम

७ वादायन. D (not in text), Bö, Yâjñ have likewise वद (cf वन, वत, p २८२, n ९), Hem गद om Kâş V

८ Thus also Hem, Kas V, अविष्ठ Bö, Yajñ doubtful

९ पणि B C D K

१० अस्मिन् एञि भिविशेष. D, अस्मिनञ च° B K., अस्मिन् यञ्च° F

११ वैप्पायण. (or प्य) B C F K, तैच्यायण D —Hem has वीच, Kâs V ed. वीच्य, om MS *a*, Bo, Yajñ

१२ पैनूरायण B, पैजरायण. D —Bö has पिजूल, Yajñ पिञ्जूल, Hem, Kâs V ed पिञ्जूर, om MS *a*

१३ मानखायन. C —सनख Hem, the other works om this word

१४ Thus Hem, Kâs V ed, पविन्द Bö, Yajñ

रोहितभणिडतभल्लिता[1] मुनभणिडलदासकानडुर्ह[2] च ।
पुटकुटकुलखडभल्लिता[3]माहतचुपकितविर्णमदुर्मनस[4] ॥२४१॥

रौहितायन ॥ • ॥ भाणिडतायन ॥ • ॥ भाल्लितायन[5] ॥ ।
मौनायन[6] ॥ • ॥ भाणिडलायन ॥ • ॥ दासकायन[7] । कुपदायन
इत्यन्ये[8] ॥ • ॥ कानडुहोऽपत्यं पौत्रादि । कानडुहम् । तदपत्यं
युवा । कानडुहायन ॥ स्त्रियामत इञ् । कानडुहोऽप्यन्ये[9] ॥ ।
पौटायन ॥ • ॥ कौटायन ॥ • ॥ कौलायन[10] ॥ • ॥ खाडायन ॥ ।
भाल्लितायन ॥ • ॥ माहतायन[11] ॥ • ॥ चौपायन ॥ • ॥ कैतायन ।
किम इत्यन्ये[12] ॥ • ॥ विविधं वर्णं मुखं पातीति विमप । तस्य[13]
वैमपायन ॥ • ॥ दौर्मनसायन ॥ २४१ ॥

जडलतमहस्माच्या ध्वनवहमन्दा भवेच्चरे जात ।
कप भर्गस्त्रिगर्तो स्यादात्रेये शपो भरद्वाज[14] ॥ २४२ ॥

---

१ मुनभणिडतभल्लिता E.; मुनभणि° डितभिता D; °भल्लिता B. F K.; भाल्लिता C.; cf. note ५

२ मुनिभणिडल B.C.F K.; मुनभणि ल E.; मुनभणिल D.; °दासका° B.C.K.

३ पुटकाकुट C.; पुटकुटकुल° B.; खडभल्लिता B. K.

४ महतचुप E.; माह ॥ चुप° D; किम for कित B. C. K.; किप F; A. om. text and comment.

५ ? भाल्लितायन B.F K.; भाल्लितायन C.; भाणिडतायन D.—The other works and Kāśikā ?? have भल्लित (besides भल्लिक भल्लित and भल्लित).

६ ? Hem. has मुन; the others omit this word (Kāś. V ed. reads ?? मुञ्ज मुन).

७ दासकायन C. K.

८ D om. from कुप.—Hem. apparently कुपदायन; the others कुप (Kāś. V ed. has कुम्प) | दासक

९ कानडुहो वा C.; कानडुही वा K.—कानडुहीति वर्णविपर्ययताये च लोऽसंभवेन सामर्थ्यानुपपत्तम् । कान डुहो युवापत्यमानडुहायन ।?

१० कौलायन D.

११ ? माहतायन D; cf. महत ?. ??. —Bh., Yajñ. have महत and महत; Hem. only माहत; Kāś. V only महत

१२ कितायन; किम F; कितायन B C; D om. from किम.—Hem. has किम किप & किप; the others कित

१३ D om. from विविधं

१४ A. om. text and comment.

जाडायनः ॥ * ॥ लातायनः ॥ * ॥ शाङ्खायनः ॥ विदादित्वादञि शाङ्खः । गर्गादित्वाद्यञि[1] शाङ्ख्यः । कुञ्जादित्वात्फञि[2] शाङ्खायन्यः ॥ * ॥ प्राच्यायनः ॥ * ॥ ध्वानायनः ॥ * ॥ वाहायनः ॥ * ॥ मान्दायनः[3] ॥ * ॥ जातायनः । पुमांश्चेत् ॥ अन्यत्र जाताया जातेयः ॥ * ॥ भार्गायणः । त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥ * ॥ शापायनः । भारद्वाजायनः[4] । आत्रेयश्चेत् ॥ शापिर्भारद्वाजश्चान्यः ॥ * ॥ एत ऋषिवाचकाः ॥ अस्योदाहरणानि ।

अथैष वातण्डयवतण्डभीकवातण्डवातण्डभिकप्रियाणि[5] ।
आश्वायनाश्मायनसेवितानि शुचीनि सिप्रापुलिनान्यगच्छत् ॥ १ ॥
पौटायनास्तेषु पुटान्मृजन्तो वैदायना वेदमुदीरयन्तः[6] ।
चान्तायनाः चान्तिभृतोऽस्य चेतः शाङ्खायनाः शङ्खभृतस्य जह्रुः[7] ॥ २ ॥
शैवायणार्हायणरौहिणायनार्कायणन्यस्तसमित्कुशेषु ।
पादायनासन्नदृषन्निषण्णः[8] चाक्रायणेष्वेषु पदं स चक्रे ॥ ३ ॥
औत्सायनैरुत्थमिहोत्पतद्भिः काशायनैः[9] काशकुशं लुनद्भिः ।
स्नानायनैः स्नानमनुद्रुणद्भिर्[10] ग्रैष्मायणैर्ब्रह्ममुदं स लेभे ॥ ४ ॥

---

१ °यणि F

२ °पञि B C D K

३ मादायन C D, om B —Not in the other works

४ The other works have also आत्रेय भरद्वाजे (cf also आत्रेयायण in *kârikâ* 13)

५ अथैष वातण्डयवतण्डमेव पाराशरेय व्यभिकप्रियाणि C, °भीका वातंडयवातडयतिवाप्रियाणि F, D om the first stanza, but numbers २ to १४ The first half-couplet appears to refer to गर्गादि, on वतण्डी, वातण्डी cf sl 60 comm

६ अथौर्व्यजनो वैदायना चेदनुदीरयन्त्य. । D

७ शाखकृतस्य B C K, शंखहृतस्य° F, °शाखायना शाखदृतस्य शुक्रः D

८ वादायनासन्न° D

९ धात्सायनैरुत्थ° C, उत्सायनैभक्षामिहोत्पमन्नि D, °कासायनै B C

१० स्नानायनस्नानमनून्नृ° B C K, °अनुगृणन्नि. F, अनूडुण° D

धार्म्यायणं धर्मरूपो अपश्य वाग्मायन वाग्मितम पशूषि ।
गौमायन गोमिनमेव माम धान्यायन धन्यमथायमेने[1] ॥ ५ ॥
वैच्चायण वीच्य त्रिधामसधा नगाम नामायनमाश्रिताच ।
चदुर्मेना दौमममायन म महामना सौमममायनं च ॥ ६ ॥
धौमायन[2] सोऽध्वरधूमरुद्ध धौवायण मध्नपरायण च ।
श्यामायन श्यामलकण्ठभक्त कावायन काषभुज च भेजे ॥ ७ ॥
शैवायने शैवमतानुकूले कौशायने कृष्णकुटीरभाजि ।
कौटायने धान्यकुटैकहर्त्ता वाशायने वाक्तत वासनं च[3] ॥ ८ ॥
गीर्भंग्न गैरायणमुद्दिरन्तं आतायनं आसतदर्पबोधम्[4] ।
श्वागायन[5] श्वभ्रनिदर्शचित्त आराधन श्वागजत प्रपेदे ॥ ९ ॥
भल्लानदुह्यायनमेव गनार्जुनायन वाजुनदुग्धकीर्तिं ।
वैश्वायन चोपजगाम वैश्यानरायण विपजनीनवृत्ति ॥ १० ॥
आविष्टवैयाघ्रपरो कराभ्यां पाविनपाविन्दपरो मिराच ।
चार्जुरपैचूरपरो तु मध्यमूर्धाभिषिक्तोऽनमदायनौ च ॥ ११ ॥
वैमंपगौवाह्वपरो च तौ ताम् आवातनमायतदायवेभ्य[6] ।
रामोदत कैतवशादिराभ्यां स चापवाहायनवौ ववन्दे[7] ॥ १२ ॥
शिलामुदं कौ[8] न बभार भारद्वाजायन राजनि वन्दमाने ।
चाचेय गौमीत्यभिधाय तथाचेयायनं[9] वाच्य विपर्ययेण ॥ १३ ॥

१ धान्यमथायमेमै D F
२ Cf. page २८२, note २.
३ वातनं स° C.; वासनां स° D [वास or वस does not occur in the text; we should probably read वाशायनि here].
४ गीर्भंग्नग° B.; गीर्भाग्न° D; गी रायण° B. C. F K.; आसतदर्प° B. C.
५ श्वागायनं B. C. F; श्वानायनं D.; °श्वभ्रनिदर्शचित्त B. C. D
६ प्राकृत D; °प्राकृत° B. C.; हायनैश्च B. C. F K.
७ स चापवाहायनवौ ववन्दे C.; स चापवाहायनकौप D.; चापवाहाय नवौ° F
८ शिलामुदं° B. C.; शिलाम्बुदकौ D.
९ Cf. page २८८ note ३

स भाडिताङ्ख्याण्डितभाडिलाभ्या नत्वायनान्भाण्डिलतश्च भूपः ।
आपायन आपिमथेह भार्गि भार्गायण चैव नमश्चकार[1] ॥ १४ ॥

२४२ ॥ इत्यश्वादि ॥

विदोर्वकिंदर्भकिलातधेनु-
विश्वानरा भाजनकश्यपौ च[2] ।
अश्वावतानः प्रियकोपमन्यू
हर्यश्वबिन्दू कुशिकर्तभागौ[3] ॥ २४३ ॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्येऽञ्भवति ॥ * ॥ विदस्यापत्यम् । वैदः । वैदौ । विदाः ॥ * ॥ और्वः ॥ * ॥ कैंदर्भः । कीदर्भ इति शकटाङ्गजः[4] । विदर्भ इति भोजः ॥ * ॥ कैलातः[5] ॥ * ॥ धैनव. । अयमृषिवचनः । उत्सादौ तु प्रत्यग्रप्रसवगव्यादिवाचकः[6] ॥ * ॥ वैश्वानर.[7] ॥ * ॥ भाजनः । ताजम इत्यन्य.[8] ॥ * ॥ काश्यप. ॥ अथ । इन्द्रहूः सप्तमः काश्यपानाम्[9] इत्यत्र. लुक् कस्मान्न भवति । सामान्येनापत्या-

---

१ A number of words in the text are not exemplified in these *kârikâs*

२ °काश्यपौ च B C F, भाजनकश्यपौ च D

३ °कर्तुभागौ D E, A om text and comment.

४ ? घीदर्भ इति शा° B C K, कचीदर्भ° F, om D —°किदभ इति औभोज. D —किंदर्भस्य कैदर्भ. कैंदर्भौ किदर्भा । किदर्भ इति शाकटायन. । विदर्भ इति भोज. Yajñeś, Bö has किंदर्भ (*var l* कन्दर्प), Hem कीदर्भ, Kâś V ed MS *a* किदर्भ

५ Bö, Hem, have किसात, Yajñ किरात (किलात इति केचित्), Kâś V MS *a* किरात, ed किलालप (!) and *var l* किलात

६ प्रत्यग्रप्रसव° B —उत्सादौ तु गवप्रसूतिकावचनः Yajñ, cf śl 254

७ विश्वानरः B, D om from कैलात.

८ ? भाजन. । भजना' ॥ D, °इति कश्चित् F K (? भाजम° B C —Hem om both, the other works have भाजम, Bö, Yajñ also भोगक, Kâś V MS *a* भोजन (om ed)

९ ष्पर्यंद्र सप्तमका° D, प्षर्येद्र स° F, Kâś V iv 1,104, where इन्द्रभूः°

रोहितभरिडतभडिला[१] मुनभरिडलदासकानडुसं[२] च ।
पुटकुटमुलसहभडिता[३]माहतचुपक्तिविर्धपदुर्मनस[४]॥२४१॥

रौहितायन ॥०॥ भाणितायन ॥०॥ भाडितायन[५] ॥०॥ मौनायन[६] ॥०॥ भाणितायन ॥०॥ दासकायन[७] । चुपदासक इत्यन्य[८] ॥०॥ चानडुहोऽपत्यं पौत्रादि । चानडुहम् । तदपत्यं युवा । चानडुहायन ॥ सिद्धामत इञ् । चानडुहीत्यन्य[९] ॥०॥ पौटायन ॥०॥ कौटायन ॥०॥ कौलायन[१०] ॥०॥ खालायन ॥ ॥ भाडितायन ॥०॥ माहुतायन[११] ॥०॥ चौपायन ॥०॥ वैतायन । खिव इत्यपन्य[१२] ॥ ॥ विविधं य सुखं पातीति विर्धप[१३] । तस्य वैर्धपायन ॥०॥ दौर्मनसायन ॥२४१॥

अडलतमहप्राप्या मनवहमन्दा भवेत्परे जात ।
चप भर्गस्त्रैगर्ते स्यादात्रेये घमो भरद्वाज[१४] ॥२४२॥

---

१ मुनर्मंडितमभिता E.; मुनभिरडितभिता D; °भडिता B. F. K.; °चाभिता C.; cf. note ५

२ मुनिर्मंडिव B.C.F.K.; मुनभंडित°E.; मुनमडिव D.; दासका°B.C.K.

३ पुटमाकुट C.; पुटकुटकुल° B; °सहमभिता B. K.

४ महतचुप° E.; माह । चुप° D; विध for विर्ध B. C. K.; विध F; A. om. text and comment.

५ ? भाषितायन B.F.K.; चाषितायन C.; भाषितायन D.—The other works and kāśikā 14 have भडित (besides भडिल्ल भडित and भण्डित).

६ ? Hem. has मुन; the others omit this word (Kāś.V [illegible] or H. मुञ्ज मुन?)

७ दासकायन C. K.

८ D om. from चुप.—Hem. apparently चुपदासक; the others चुप (Kāś. V ed. has चुम्प) । दासक

९ चानडुहो म C.; चानडुही च K.—चनडुहीति सर्वादिगणपठिताद्वोऽपत्ये म्रौ ऽथमवैन सामर्थ्यात्‌चुवपन । चानडुहो युवापत्यमानडुहायन । Yajñ.

१० कौलायन D.

११ ? माहतायन D; cf. महत sl. 220.—Bh., Yajñ. has महत and माहत; Hem. only माहुत; Kāś. V only माहत

१२ वैतायन । खिव F; वैतायन B. C.; D om. from खिव.—Hem. has खिव खिव & खिय; the others खिव

१३ D om. from विविधं

१४ A. om. text and comment.

जाडायनः ॥ * ॥ त्वातायनः ॥ * ॥ शाङ्खायनः ॥ विदादित्वादञि शाङ्खः । गर्गादित्वाद्यञि[1] शाङ्ख्यः । कुञ्जादित्वात्फञि[2] शाङ्खायन्यः ॥ * ॥ प्राच्यायनः ॥ ॥ ध्वानायनः ॥ * ॥ वाहायनः ॥ * ॥ मान्दायनः[3] ॥ * ॥ जातायन । पुमांश्चेत् ॥ अन्यत्र जाताया जातेयः ॥ * ॥ भार्गायणः । त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥ * ॥ शापायनः । भारद्वाजायनः[4] । आत्रेयश्चेत् ॥ शापिर्भारद्वाजश्चान्यः ॥ * ॥ एत ऋषिवाचकाः ॥ अस्योदाहरणानि ।

अथैष वातण्ड्यवतण्ड्यभीकवातण्डवातण्ड्यभिकप्रियाणि[5] ।
आश्वायनाश्मायनसेवितानि शुचीनि सिप्रापुलिनान्यगच्छत् ॥ १ ॥
पौटायनास्तेषु पुटान्मृजन्तो वैदायना वेदमुदीरयन्तः[6] ।
चान्तायनाः चान्तिमृतोऽस्य चेत. शाङ्खायनाः शङ्खभृतस्य जह्रुः[7] ॥ २ ॥
शैवायणार्हायणरौहिणायनार्कायणन्यस्तसमित्कुशेषु ।
पादायनासन्नदृषन्निषण्णः[8] चाक्रायणेष्वेषु पद स चक्रे ॥ ३ ॥
औत्सायनैरुत्थमिहोत्पतद्भिः काशायनैः[9] काशकुश लुनद्भिः ।
स्वानायनैः स्वानमनुद्रुणद्भिर्[10] शैब्यायणैर्ब्रह्ममुद स लेभे ॥ ४ ॥

---

१ °यणि F

२ °पञि B C D K

३ मादायन. C D, om B —Not in the other works

४ The other works have also आत्रेय भरद्वाजे (cf also आत्रेयायण in *kārikā* 13)

५ अथैष वातंड्यवतड्यमेव पाराश्ररेय व्यभिकप्रियाणि C, °भीका वातड्यवातड्यातिवाप्रियाणि F, D om the first stanza, but numbers २ to १४ The first half-couplet appears to refer to गर्गादि, on वतण्डी, वातण्डी cf sl 60 comm

६ अथौर्व्यजनो वैदायना वेदनुदीरयन्त्य. । D

७ शखऋतश्च B C K, शंखहृतस्य° F, °शाखायना शखदृतस्य जुहुः D

८ वादायनासन्न° D

९ धात्सायनैरुत्थ° C, उत्सायनैभक्षांमिहोत्पमश्नि D, °कासायनै B C

१० स्वानायनस्वानमनूद्रु° B C K, °अनुगृणाश्नि. F, अनूद्रुण° D

धार्म्मायण धमरूपो जपन्त सागमायन सामितम पर्जुषि ।
गोमायन गोमिममेव माम धाम्मायन धम्ममथायमेने[1] ॥ ५ ॥
पैल्वायनं पीत्व विग्रामवशा ममाम मामायनमाम्यताव ।
मदुर्मना दामनमायन स मशामना सौमनमायन च ॥ ६ ॥
धौमायन[2] सोऽध्वरधूमहृष्ट धौम्रायण मद्वपरायण च ।
श्यामायन श्यामलकण्ठभाव काणायन काणभुज च भेजे ॥ ७ ॥
मैवायने मैवमतानुकूले कौलायने कूलकुटीरभाजि ।
कौटायने धान्यकुटैकसक्तौ वासायने वासन वासन च[3] ॥ ८ ॥
गौर्मेव गैरायणमुद्गिरन्त आतायनं आततदर्पबोधम्[4] ।
श्वानायन[5] सश्वगिरत्तचित्त आवायन आवजय प्रपेदे ॥ ९ ॥
मत्वानदुह्यायनमेव मताजुनायन साजुनतुल्यकीर्ति ।
पैल्वायन चोपलगाम वैयाकरायण विषयगोलहक्ति ॥ १० ॥
माविष्टपैयासपरौ कराभ्यां पाविषयाविन्ध्यपरौ गिराच ।
स्थार्जूरपैभूरपरौ तु यम्यमूर्धाभिषिक्तोऽसमदायनौ च ॥ ११ ॥
पैङ्गपगैस्वादपरौ च तौ ताम् आतातपप्राघतदासकेष्व[6] ।
रामोदत कैतवशादिराभ्यां स चापलाद्यायपती ववन्दे[7] ॥ १२ ॥
त्रिसाम्भुदं को[8] न बभार भारद्वाजायन राजनि वन्द्यमाने ।
चात्रेय गौमीत्यभिधाय तथात्रेयायण[9] वाच्य विपर्ययेष ॥ १३ ॥

---

1 धाम्ममथायमैने D F
2 Cf. page २८८ note २
3 वासनं स॰ C.; वासनां स D [वास or सव does not occur in the text; we should probably read वाशायने here].
4 गौर्मांद्या॰ B.; गौमाद्य॰ D.; गौरायण॰ B. C. F K.; आततपदर्प॰ B. C.
5 श्वानायन B. C. F; श्वानायन D; सश्वगिरत्तचित्त B. C. D
6 ॰प्राहत॰ D.; ॰प्राहत॰ B. C.; दासकेष्व B. C. F K.
7 स चापलौ विगततू ववंदे C.; स चापलाद्यायवीय; D; चापलायाय पतौ॰ F
8 त्रिसोम्भुदं॰ B.C.; त्रिसाम्भुदको D.
9 Cf. page २८५ note ३

स भाडिताद्भाण्डितभाडिलाभ्यां नतायनान्भाण्डिलतश्च भूप. ।
आपायन आपिमथेह भार्गि भार्गायण चैव नमस्कार[1] ॥ १४ ॥
२४२ ॥ इत्यश्वादिः ॥

विदोर्वकिंदर्भकिलातधेनु-
विश्वानरा भाजनकश्यपौ च[2] ।
अश्वावतानः प्रियकोपमन्यू
हर्यश्वबिन्दू कुशिकर्तभागौ[3] ॥ २४३ ॥

अथविदेत्यादिना पौत्रादावपत्येऽञ्भवति ॥ * ॥ विदस्यापत्यम् । वैदः । वैदौ । विदाः ॥ * ॥ और्व. ॥ * ॥ कैंदर्भ. । कौदर्भ इति शकटाङ्गजः[4] । विदर्भ इति भोजः ॥ * ॥ कैलातः[5] ॥ * ॥ धैनवः । अयमृषिवचनः । उत्सादौ तु प्रत्ययप्रसवगव्यादिवाचकः[6] ॥ * ॥ वैश्वानरः[7] ॥ * ॥ भाजवः । ताजम इत्यन्य.[8] ॥ * ॥ काश्यपः ॥ अथ । इन्द्रहूः सप्तमः काश्यपानाम्[9] इत्यञः लुक् कस्मान्न भवति । सामान्येनापत्या-

१ A number of words in the text e not exemplified in these *kârikâs*

२ °काश्यपौ च B C F , भार्गेनकाश्यपौ च D

३ °कर्त्तुभागौ D E , A om text nd comment

४ ? चौदर्भ इति शा° B C K , कचौदर्भ° F , om D —°किर्दभ इति भोज D —किंदर्भस्य कैदर्भ. कैंदर्भौ किदर्भा. । किदर्भ इति शाकटायन । विदर्भ इति भोज. Yajñesv , Bö has किदर्भ (*var l* कन्दर्प), Hem कौदर्भ, Kâs V ed MS *a* किदर्भ

५ Bö , Hem , have किलात, Yajñ किरात (किलात इति केचित्), Kâs V MS *a* किरात, ed किलालप (!) and *var l* किलात

६ प्रत्ययप्रवस° B —उत्सादौ तु गवप्रसूतिकावचन' Yajñ , cf sl 254

७ विश्वानर. B , D om from कैलात

८ ? भाजन. । भजना ॥ D , °इति कश्चित् F K (? भाजम° B C —Hem om both , the other works have भाजम, Bö , Yajñ also भोगक, Kâs V MS *a* भोजन (om ed)

९ अथेंद्रु. ससप्तमका° D , अथेंद्रुस° F , Kâs V iv 1,104, where इन्द्रभू.°

भिधान चाप्यत्रा सिद्धिर्भविष्यति । तयेद् विवक्षायामथवा सर्वेषा मपि हि पितर कामपा चभेदोपचारात् । यथा मधु । मधु । समक इति ॥ * ॥ चाष्यायताम । चाष्यायतामा [1] ॥ * ॥ प्रैषक । पि पकेल्यम [2] ॥ * ॥ चोपमन्यव ॥ * ॥ हार्येय ॥ * ॥ वैन्दव ॥ * ॥ कौ शिक । यथा ।

कौशिकेन च किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये[3] ॥

पार्तभाम ॥ २४७ ॥

ऋष्टिषेणभरद्वाजापस्तम्बा[4] शुनकस्तथा ।
भरद्वत्सचकौ शिग्रु[5] कुचवारश्च[6] कीर्तिता ॥ २४८ ॥

चार्ष्टिषेण ॥ * ॥ भारद्वाज ॥ * ॥ चापस्तम्ब ॥ * ॥ शौनक ॥ * भारद्वत ॥ * ॥ वात्सक । वात्सका ॥ वत्सक इति[7] वामन ॥ * शैग्रव । शैग्रवा [8] ॥ * ॥ कौचवार ॥ कूचवार[9] इति वामन कूचावर[10] इत्यन्ये ॥ * ॥ गोपवनस्तामायनापर्णस्तामकाद्य[11] गो पवनादेर्विदाद्यन्तर्गणस्याप्त्यथा ॥

---

[1] Kāś. V MS. a. reads चय । चप-ताम cf. p. २८१ note ८

[2] Om. D —Hem. has शिपक and पिपक ; the others शिपक only

[3] Raghuv 11 L.

[4] चार्ष्टिषेण° E. ; A. om. text & com.

[5] शिग्रु B. C. ; शिग्रू E. ; शिप D.

[6] Thus B. D F ; कुचचारश्च C. ; कूचचारश्च E ; cf. १० and śl. 332.

[7] वात्सकः । वत्सका । शिपक इति D ; cf ganaratnamahodadhi śl.33 —Kā V.ed.h ग्रामक ग्रामायण ग्रामपर्ण and so ll. वत्सक मायन MS a only ग्रामिका and ग्रामपर्ण ll ss ग्रापर्ण and ts ग्रामायण ; Bö Y jñ. ग्रापर्ण ग्रामित ग्रामायण प्रमिक and ग्रामायण [प्रमित (ग्रामायण इत्यपि) Yajñ.].

[8] शौपवा D ; शिपप F ; cf. ganaratnamahodadhi śl. 33.

[9] ? Thus Kāś. V ed MS ; and Bö., Yajñ. ; also eds. Pāṇ. iv 3, 94 कुचावर F ; कचावर D. ; कुचावर E and Hem. ; कचार G. ; D. om. from कूचवार । इत्यन्ये

[10] Thus K. ; कूचावर B. ; कूचावर F ; कचावर C. ; cf. n. ९ [? कुचावर ll n. ९]

[11] C om ग्रामायण (... by K.)

ऋषिवाचिभ्य ऋष्यणि प्राप्ते । ऋष्टिषेणाच्छिवाद्यणि । अनृषिवाचिभ्योऽदन्तेभ्योऽत इञि । तदन्तेभ्यो[1]ऽणि ॥ परस्त्रिया ञ्यडो ढणि[2] च पाठः ॥ २४४ ॥ इति विदादिः ॥

कुञ्जब्रध्नशुभस्कन्दलोमस्कम्भाः शटो गणः ।
भस्मशङ्खविपाशश्च शुण्डा शाकश्च कीर्तिताः[3] ॥ २४५ ॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्य एभ्यः फञ्[4] भवति । तत्संनियोगेन फञ्ब्राताद्स्त्रियामित्यनेन[5] स्वार्थे ञ्यश्च ॥ * ॥ कुञ्जस्यापत्यं पौत्रादिः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः ॥ * ॥ ब्राध्नायन्य. ॥ * ॥ शौभायन्यः । शुभ इति भोजः[6] ॥ * ॥ स्कान्दायन्यः । स्कन्ध इत्यन्ये[7] ॥ * ॥ लौमायन्यः । केचिल्लोमान्तस्यैव मन्यन्ते न लोम्नः । तन्मत औडुलोमायन्य इत्यादि[8] ॥ * ॥ स्काम्भायन्यः । स्कम्भ इत्यपरे[9] ॥ * ॥ शाटायन्य.[10] ॥ * ॥ गाणायन्य' ॥ * ॥ भास्मायन्य. । भस्तेत्यन्यः[11] ॥ * ॥ शाङ्खायन्यः ॥ * ॥ वैपाशायन्य. ॥ * ॥ शौण्डायन्यः ॥ * ॥ शाकायन्य ॥ * ॥ अस्योदाहरणानि ।

---

१ अदन्तेभ्यो C, cf P iv 2, 112

२ ? ञ्याडो ढणि B, °स्त्रियाभ्यां ड्डो ठणि C, ञ्याडा ढणि° F [? cf P iv 1, 120 (स्त्रीभ्यो ढक्) & sl 225, (*haritâdi*, sl 238)]

३ A om text and comment

४ ? पन् B, यन् F, पत् C, यञ्° D, ? फन् K [Pân ष्फञ्]

५ पञ्° B C (K), यञतादस्त्रियामित्य° F, पप्पातादंस्त्रियामि° D — Cf P iv 3, 113

६ ? Thus D, शुभ इति° B C F, श्रीभोज D — Bö, Yajñ have शुभ, Hem शुभ्रा, Kâs V ed शुभ (*var l* शुभ्रा), MS *a* & *var l* ed शुभया

७ स्कन्द Bö, Kâs V ed, स्कंध Hem, Kâs V *a*, स्कद (स्कध इत्यन्ये) Yajñ.

८ औडलोमायन्य.° B, D om fr. केचिल्लोमान्त°, Yajñ same as here.

९ ? Thus B C F K, D om from स्कम्भ — The other works have स्कम्भ (Vardham स्कम्भा ?)

१० शाकटायन्य F — Hem शट, the others शठ, Kâs V ed, MS *a* have शाकट besides शाक and शठ — Cf *kârikâ* 3

११ Om D (& the other works)

भिधाने च्यग्यो सिद्धिर्भविष्यति । तयोर्द्वि विवक्षायामण्वा वा सर्वेषा मपि हि पितर् काश्यपा अभेदोपचारात् । यथा मधु । मधु । ममक इति ॥ ० ॥ भाप्यावतान । भाप्यावताना [1] ॥ ० ॥ प्रैयक । पियकेत्यन्य [2] ॥ ० ॥ औपमन्यव ॥ ० ॥ हार्यम ॥ ० ॥ वैन्दव ॥ ० ॥ कौशिक । यथा ।

कौशिकेन च किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये [3] ॥

पार्तमाम ॥ २४२ ॥

आर्ष्टिषेणभरद्वाजापस्तम्बा [4] शुनकस्तथा ।
शरद्वत्सक्को शिग्रु [5] कुशचारश्च [6] कीर्तिताः ॥ २४४ ॥

आर्ष्टिषेण ॥ ० ॥ भारद्वाज ॥ ० ॥ आपस्तम्ब ॥ ० ॥ शौनक ॥ भारद्वत ॥ ० ॥ शाम्बक । शाम्बका ॥ श्वक इति [7] वामन ॥ शैग्रव । शैग्रवा [8] ॥ ० ॥ कौशचार ॥ कूपचार [9] इति वामन कुशाचर [10] इत्यन्य ॥ ॥ गोपवनमासामयापर्णमामकाद्धा [11] गोपवनादेर्विदादिगणाद्गृष्टया ॥

१ Kāç. V. MS. a. read चन्द्र । चप ताम cf. p. २८१ note ८

२ Om. D.—Hem. has पिङ्गल and पियक ; the others पियक only

३ Raghuv. 11. 1

४ आर्ष्टिषेण 1 ; A om. text & com.

५ शिग्रु B C ; शिग्रू F ; शिग्र D

६ Th B D F कशचारश्च C. ; कृपचारश्च [illegible] cf. n. १० and gl. 333.

७ मावप । शवका । शिवक इति [illegible] gaṇapāṭha 133 [illegible] and has मागन सामाय सापर्ण [illegible] नवम सायक [illegible] only सामिमा [illegible]

सामाय ; B3 [illegible] आपर्ण आर्वि आमाय प्रभिव and आमाय [प्रवि (आमाय इत्यमि) [illegible]].

८ शैग्रवा D ; शिग्रव F ; cf. gaṇapāṭha gl. 33.

९ [illegible] Thus Kāç. [illegible] ed. MS. ; ed. B3 [illegible] ; also eds. [illegible] कुपाचर F ; कशाचर B ; [illegible] and [illegible] ; कशाचर C ; D. om. [illegible] कूपचार ; इत्यन्य

१० Thus K ; कूपाचर B ; कूपचार [illegible] ; कशाचार C ; D [illegible] ९ [illegible] [illegible]

११ [illegible] सामाय ; [illegible]

ऋषिवाचिभ्य ऋष्यणि प्राप्ते। ऋष्टिषेणाच्छिवाद्यणि। अनृषिवाचिभ्योऽदन्तेभ्योऽत इञि। तदन्तेभ्यो[1]ऽणि॥ परस्त्रिया न्यङ्गो ढणि[2] च पाठः॥ २४४॥ इति विदादिः॥

कुञ्जब्रध्नशुभस्कन्दलोमस्कम्भाः शटो गणः।
भस्मशङ्खविपाशश्च शुण्डा शाकश्च कीर्तिताः[3]॥ २४५॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्य एभ्यः फञ्[4] भवति। तत्संनियोगेन फञ्व्रातादस्त्रियामित्यनेन[5] स्वार्थे ञ्यश्च॥ * ॥ कुञ्जस्यापत्यं पौत्रादिः। कौञ्जायन्यः। कौञ्जायन्यौ। कौञ्जायनाः॥ * ॥ ब्राध्नायन्यः॥ * ॥ शौभायन्यः। शुम्भ इति भोजः[6]॥ * ॥ स्कान्दायन्यः। स्कन्ध इत्यन्ये[7]॥ * ॥ लौमायन्यः। केचिल्लोमान्तस्यैव मन्यन्ते न लोम्नः। तन्मत औडुलोमायन्य इत्यादि[8]॥ * ॥ स्काम्भायन्यः। स्कम्भ इत्यपरे[9] ॥ * ॥ शाटायन्यः[10]॥ * ॥ गाणायन्य.॥ * ॥ भास्मायन्य'। भस्त्रेत्यन्यः[11] ॥ * ॥ शाङ्खायन्यः॥ * ॥ वैपाशायन्यः॥ * ॥ शौण्डायन्यः॥ * ॥ शाकायन्य'॥ * ॥ अस्योदाहरणानि।

---

१ अदतेभ्यो C, cf P iv 2, 112

२ ? न्याहो ढणि B, °स्त्रियाभ्या हो ढणि C, न्याङा ढणि° F [? cf P iv 1, 120 (स्त्रीभ्यो ढक्) & sl 225, (haritâdi, sl 238)]

३ A om text and comment

४ ? पन् B, यन् F, पत् C, यञ्° D, ? फन् K [Pân च्फञ्]

५ पञ्° B C (K), यञतादस्त्रिया- मित्य° F, पव्यातादस्त्रियामि° D — Cf P v 3, 113

६ ? Thus D, शुभ इति° B C F, श्रीभोज D — Bö, Yajñ have शुभ, Hem शुभा, Kas V ed शुभ (var l शुभा), MS a & var l ed शुभंया

७ स्कन्द Bö, Kâs V ed, स्कंध Hem, Kâs V a, स्कद (स्कध इत्यन्ये) Yajñ

८ औडलोमायन्य.° B, D om fr केचिल्लोमान्त°, Yajñ same as here

९ ? Thus B C F K, D om from स्कम्भ — The other works have स्कम्भ (Vardham स्कम्भा ?)

१० शाकटायन्य F — Hem शट, the others शाठ, Kâş V ed, MS a have शाकट besides शाक and शाठ — Cf kârikâ 3

११ Om D (& the other works)

ऐषम समागुपस्यं[1] कौम्नायम्नादयोऽपर्थिवधूवधूय[2]।
कौम्नायना पार्थिवक्षमरं त माभायनायातिक्षुद्रवत्तेन[3] ॥ १ ॥
माक्षायना मक्ष्कमोभिरक्षा[4] भास्मायना भासरवेममाय ।
गापायना गापपतममस्या माकायना मकरभक्षिभाय ॥ २ ॥
मौञ्जायना मार्जनकर्ममौञ्जा माटायना माथविशोभनाय ।
स्कामायना स्कम्भितममयास्ता मौभायना मोभनवसुवाय ॥ ३ ॥
स्कान्दायना स्कन्दमहोत्सव वैपाशायना[5] पायमतीपमेयम् ।
मिथोऽनुलोमायनमोऽनुलोमायन्यं[6] तमाश्लोक्य न रुभिमायु ॥ ४ ॥
२४५ ॥ इति कुञ्जादि ॥

गर्गो वत्सविरोहितौ शटशकप्राचीनयोगावटा
धूर्त शङ्खधनंजयाजचमसा विश्वावसु संकृति ।
वृक्षागस्त्यपुलस्तिवल्गुकलिता मन्तुर्मनायी लिगु
सूनुर्लोहितकण्वकौ सुवलतू मण्डुर्जिगीषुस्तनु[7] ॥ २४६ ॥

गर्गादेरपत्ये व्याख्यात यञ् ॥ ० ॥ गर्गस्यापत्यं पौत्रादि । गार्ग्य ॥ वात्स्य ॥ ० ॥ वैरोहित्य ॥ ० ॥ शाट्य ॥ ० ॥ शाक्य ॥ ० ॥ प्राचीनयोग्य[8] ॥ ० ॥ आवट्य ॥ ० ॥ धौर्त्य ॥ ० ॥ शाङ्ख्य ॥ ॥ धानंजय्य ॥ ॥ आज्य ॥ ० ॥ चामस्य ॥ ० ॥ वैश्वावसव्य ॥ ० ॥ सांकृत्य[9] ॥

१ पक्षासतुष्णा F ; पक्षासतुमागु पर्मेश D
२ ऽपार्थि B C. ; °वधूवधाय C. ; °वधू वधूय । D
३ कुञ्जरत F ; वाभ्यायनायाति°D
४ शाक्षम° B. C. K. ; शाक्षिम° F ; मक्ष D ; °भाम्मायना B F
५ °महोत्सव पै C. वैपायायना B. C. F K.
६ मिथोऽनुलोमा° F ; मिथोऽनुलो मा° D. ; B. om. the last two Ślokas
७ °स्तनुर्ध° E. ; A. B. om. text and comment.
८ प्राचीनयोग्य C. D K.
९ सांकृत्य D

वार्च्यः ॥ * ॥ आगस्त्यः ॥ * ॥ पुलस्तेः । पौलस्त्यः ॥ पुलस्त्य इत्यपि प्रकृतिरस्ति । तस्याप्यृष्यणि पौलस्त्यः स्यात् । परं[1] पुलस्तिशब्दस्य यञभावे रूपान्तरमनिष्टं स्यात् । आदौ च विशेषः । यञन्तात्स्त्रियां पौलस्ती । पौलस्त्यायनी । अणन्तस्य पौलस्त्येव स्यात् । बहुषु यञन्तस्य पुलस्तयः । अणन्तस्य पौलस्त्याः[2] ॥ * ॥ वाल्लाव्यः ॥ * ॥ मान्तव्यः ॥ * ॥ मानाय्यः । पाठसामर्थ्यान्न स्त्रीत्वनिवृत्तिः ॥ * ॥ लैगव्यः[3] ॥ * ॥ सौनव्यः ॥ * ॥ लौहित्यः ॥ * ॥ कान्यक्यः । कथक[4] इत्यन्यः ॥ * ॥ औव्यः[5] ॥ * ॥ लातव्यः ॥ * ॥ माण्डव्यः ॥ * ॥ जैगीषव्यः ॥ * ॥ तानव्यः ॥ २४६ ॥

तण्डोलूकवतण्डधूमशकलाः काण्ठस्तथा[6] कुण्डिनी
गोकक्षैकरहूगणा[7] वृषगणः स्थूरारराकाकताः[8] ।
गोलन्दानडुहौ[9] तरुक्षभिषजौ कृष्णोऽलिगुः पिङ्गला[10]
पूतीमाषसुलाभिनौ कुरुकतः शङ्कुस्तितिक्षैकलूः[11] ॥ २४७ ॥

---

१ पुरं C K

२ पुलस्त्य इत्यपि प्रकृत्यतरमोगत । तस्यापि गर्गादित्वे पुलस्तिशब्दस्य पाठ एवोपलक्षणम् । अत एव रामायणादौ रावणे पौलस्त्यपदं प्रयुज्यमानमुपपद्यते न च पुलस्तिपदेन तस्योपपत्तिरिति साध्यम् । पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि ।° (Bhâg P 4, 1, 36) यद्यपि पुलस्त्यस्य ऋषित्वादृणि पौलस्त्य इत्येव स्यात्तथापि यञभावे रूपांतरमनिष्टमापद्येत । तथा हि यञंतस्य स्त्रियां पौलस्त्यायनी । अणंतस्य तु पौलस्तीत्येव । बह्वपत्येषु यञो लुकि पुलस्त्याः । ऋष्यणस्तु लुगभावात्पौलस्त्या इति विभावनीयम् । Yajñ

3 लौगव्य D , लालिगव्य. C

४ ? काय C , orig K (corr कथुक or कथुका), काथ F , om D , कन्यक and कथक Bö , Yajñ , कथका, कच्छक Hem , कथक Kâç V ed (कच्छप । कन्धर a)

५ ? औव्यः C —Hem स्रुव, the other works omit this word and लतु

६ कंवस्तथा C D , कठस्तथा E F K

७ °वहगणा F K , बहुगणा C

८ स्थौरा° C , रराका कत. D , वृषगणास्थूरा रराकाः कता. E

९ गोलुदानडुह्णौ वद्द्य° C F K

१० पिंगल D , पिंगला E —Bö , Yajñ , Hem , Kâç V ed have पिङ्गल, MS a. पिंगला

११ A B om text and comment.

गाग्व्य । तचिङ्गिति[1] कश्चित् ॥ ० ॥ भौलूम ॥ ० ॥ वातख्य । मित्यादिपाठादव्यपि । वासख्य ॥ ० ॥ भौम्य । युधिष्ठिरमन्त्री । यथा काश्मर्याम[2] । धौम्य इवाजातशत्रो ॥ ० ॥ ग्रावक्ष ॥ ॥ वा यय[3] ॥ ० ॥ कौषिग्य ॥ ० ॥ गौकक्ष्य ॥ ० ॥ ऐम्य ॥ ० ॥ राहमय[4] । रहोमय इत्यन्य ॥ ० ॥ वार्षगण्य ॥ ० ॥ खौर्य[5] ॥ ० ॥ राराभ्य । चरराकेव्यन्य[6] ॥ ० ॥ कात्य ॥ कात्यमन्द्रलोहितादिगाडायनि कात्यायनी । मौरी । अविपस्याकारमादर्धवद्वा गार्ग्यपि ॥ ॥ भौ लव्य[7] ॥ ० ॥ वागनुक्ष ॥ ० ॥ नारक्ष[8] ॥ ० ॥ भैवव्य ॥ ० ॥ काम्व्य ॥ ० ॥ पाखिमय ॥ ० ॥ पैङ्गल्य ॥ ० ॥ पौतीमाष्य । पूतिमाष इति मोष[9] ॥ ० ॥ मोसाभ्य । सुश्लोभिमिति[10] शासन ॥ ० ॥ कौरव्य[11] ॥ ० ॥ याज्ञव्य ॥ ० ॥ तैतिक्ष्य ॥ ० ॥ ऐकलव्य ॥ २४० ॥

चुलुकचणककमण्डु शर्कराक्षाग्निवेशौ
चिक्कितकुटिलदल्भा पिप्पलूतुक्षकाक्षौ[12] ।

१ ? तच्छिमिति C. ; तदिङ्गिति D.—Hem. ? हिम् ; the others तथा

२ F[illegible] alc. (1849) p. 49 20.

३ [illegible]ाय C. ; वाया K. ; वा|य (? वाया ?) D ; वाया F—Hem. वठ ; the other works वाया

४ ? वाहमय C. F & corr. K. ; °ही इगय इत्य[illegible]—Bo. Kā. V ed., Yajñ. has राहयय ; Hem. रहोमय

५ खैर्य C.—खूरा Bo., Yajñ. ; खूर Kā. V ed. खूरा MS a. ; खूर | Hem.

६ Bo has चरराक (var. l. चहराक) ; Yajñ. चरराक (or °का) ; [राराभ्य इति केचित्] ; Kā. V ed. चरराक MS. a. चारका ; Hem. चरराका

७ Thus B ; भौलुष C. F. K.—B.., Jñ. भौलव्य ; Hem., Kā. V ed. भौ लुष्य MS. a. भौलुष ; cf. kārikā 13 on p. 212.

८ पारक्ष C. K. ; नारक्ष F

९ पूति इति° C. ; मोमोष D—The other works (and kārikā 13) ° पूतिमाष पूतीमाष इत्यपि 1 [illegible]

१० ? सुशाभिमिति D ; सुशाभिति C. F. K.—Kā. V ed. has सुश्लोभित् MS. a. सुश्लोहित ; Bo., Yajñ. सुशा भित् (सुशाभित(?) Y jñ.) & सुश्लोहित, Hem. twice सुशाभित

११ कौरव्या D ; cf. p. 164.

१२ चक्कितकुटल C. K. ; °दूकीति पत्रु C. ; इक्षमपि B. ; कक्षी C. E. ; पिप्पलूत्र K. ; पिप्पलूक्ष F ; तुषकाक्ष D

महितमुसलरेभाः[१] शण्डिलोक्थौ च गण्डुर्[२]
विदभृदभयजाताविन्द्रहूतिस्तित्तिरी च[३] ॥ २४८ ॥

चुलुकचणकाभ्यां युक्तो मङ्क्षुः। चुलुकचणकमङ्क्षुः॥ चौलुक्यः[४] ॥ * ॥ चाणक्यः ॥ * ॥ माङ्क्षव्यः[५] ॥ * ॥ शार्कराक्ष्यः ॥ * ॥ आग्निवेश्यः ॥ * ॥ चैकित्यः[६] ॥ * ॥ कौटिल्यः[७] ॥ * ॥ दाल्भ्यः ॥ * ॥ पैप्पलव्यः[८] ॥ * ॥ तार्क्ष्यः। गरुडः ॥ * ॥ काक्ष्यः[९] ॥ * ॥ माहित्यः ॥ * ॥ मौसल्यः ॥ * ॥ रैभ्यः[१०] ॥ * ॥ शाण्डिल्यः ॥ * ॥ औक्थ्यः[११] ॥ * ॥ गाण्डव्यः[१२] ॥ * ॥ वैदभृत्यः। अस्य पैलादौ यञ् तस्य लुचि। विदभृतः। अभिजिदादावधीतस्य[१३] विदभृच्छब्दस्यापत्यमात्रे यञ् तस्याणि। वैदभृताः॥ वितॄन् साहसिकान् बभातीति वितृभत् तस्य वैतृवध्य इत्यन्यः[१४] ॥ * ॥ आभयजात्यः ॥ आभय्यः। जात्य इत्यन्ये[१५] ॥ * ॥ ऐन्द्रहव्यः ॥ * ॥ तैत्तिर्यः ॥ २४८ ॥

बृहदग्निसवर्णर्क्षजमदग्निपराशराः।
जतूकर्णः[१६] कुटीगुष्ठ कर्कटाश्मरथौ मनुः ॥ २४९ ॥

---

१ ॰मुषल॰ F K., ॰मुशलसोभो ॰C
२ शंडिलोत्थे॰ C, शांडिलोक्तौ॰ E, शाण्डिलोत्कैवितण्डोर्बि॰ D, वतंडो for च गण्डु E F, च तंडो C K (sl 247)
३ A B om text and comment.
४ चैलुंक्यः॰ D —Bö has चुलुक, Yajñ चुलक, Kâş V ed कचुलुक (!), MS *a* चुकित
५ मङ्क्षु Bö, Yajñ, Hem, Kâş V MS *a*, मचु Kâş V ed
६ Bö, Yajñ read चेकित, Hem, Kâş V ed चिकित (om *a*)
७ ? कौटव्य C D K.—Hem कुटस, not given by the other works
८ पिप्पलव्यः C, पौप्पलव्य. D
९ Kâş V ed काष, om MS *a*, Bö, Yajñ., Hem

१० मौशल्यः॰ C F K, ॰रैभ्यः K, ॰सौभ्य. C
११ औत्थ्य C, औ॑ः D —उकथ Bö, Yajñ., Kâs V MS *a* (उकात्य ed), उत्थ (? उच्छ) Hem
१२ ? वातंड्यः F, तांड्यः C K, om D —गण्डु Bö, Yajñ, om others
१३ Cf şloka 252
१४ वितृभद्रस्तस्य॰ C K, K orig वैतृत्रध्य, D om from वितॄन् —वितृ from वा गन्धने (हिंसायां) Dhâtup 24, 42, as पितृ from पा (Weber) [Hem पितृवध्]
१५ D om आभय्य.॰ —Bö, Yajñ, Hem अभयजात, Hem also divided, K V ed उभय। जात, *a* उभयजात
१६ जतुकर्ण.॰ C, जर्त्तकर्ष K, A B om text and comment

मार्कण्डेय ॥ ० ॥ पाथर्ण्ड[1] ॥ ० ॥ पार्थ्य । कूच[2] इत्यस्य ॥ ० ॥ आमदग्न्य ॥ पाराशर्य ॥ कथं पुनरनन्तरो रामो जामदग्न्य । व्यास पाराशर्य इति । पुत्रोऽपि पौत्रादिकार्यकरणात्तथा व्यपदिश्यते । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु स्यादपि जामदग्न्य[3] पाराशर इति । अन्ये तु मनु कौशिक[4] इति कौशिकपर्यन्तं गर्गादिभ्योऽनित्यत्वख्यापनार्थं मन्यन्ते[5]। तेन पाराशर्यो व्यास । जामदग्न्यो राम इत्यनन्तरापत्येऽपि सिद्धम् । वैचित्र्यार्थमित्यपरे[6] ॥ भोजस्त्वनन्तरापत्ये पाराशरि । तदेवं विवक्षायां तु पाराशर इत्याह[7] ॥ ० ॥ जातूकर्ण्य[8] ॥ ० ॥ कौटीमय[9] ॥ ० ॥ कात्येय ॥ ० ॥ जामदग्न्य ॥ ० ॥ मातव्य ॥ कथं मातरी मता । कौशिकादिभ्यश्चायनञ्जीभ्या[10] स्त्रियां नित्यं भवितव्यम् । अनन्तरापत्यविवक्षायामन्यत् भविष्यति ॥ २४९ ॥

> पर्णवल्कलुक्षस्य यज्ञवल्कस्य मन्दित[11] ।
> व्याघ्रपादिपा[12] देवहूरनुभयिडतमुत्तला ॥ २५० ॥

पार्णवल्क्य ॥ ० ॥ तालुक्य ॥ ० ॥ याज्ञवल्क्य ।

---

1 मातवर्ण्ड D

2 कुच C.; कूच्य D F.—Bö. has कुच Kś; V MS. a. कूच (om. ed.);) jā. कुच । व्यास इत्यपि पाठ ; Hem. व्यास कुच & कूच

3 जामदग्न्य D

4 Cf. P. I. 1. 106; also śl. 89 com.

5 °भ्योऽनित्यत्वख्यापनार्थं म न्यते E; गर्गादिभ्यश्चायन नित्यत्वख्याप नार्थं ।

6 वैचित्र्यार्थमित्यपरे C. K.

7 D om. from भोजस्तु

8 कार्तेयकर्ण्य C. K.—Bö. has जातूकर्ण्य (J. जातूकर्ण्य);) jā. जातूकर्ण्य (ed. makes जातुकर्ण्य); Hem. Kś. V ed. जातूकर्ण्य; MS a. जातूकर्ण

9 कौटिमय C. K.

10 Cf. śloka 89.

11 तुलुक्य° मन्दित E.

12 ? The ... cf. note 2 next page; व्याघ्रपादिचाहैव D; भिषदेवहू° K.; भिषदेवहूयमु C.; भिषदेव° E.—A.B. om. text ad comment.

स योगी याज्ञवल्क्यस्त्वा वेदान्तानध्यजीगपत्[1] ॥

मन्द्र सजातमस्य । मन्द्रितः । तदपत्यं मान्द्रित्यः । मन्त्रित[2] इति वामन ॥ * ॥ वैयाघ्रपद्यः ॥ * ॥ भैष्यः[3] ॥ * ॥ दैवहव्यः । यज्ञहुरित्यप्यन्य.[4] ॥ * ॥ तान्तव्यः ॥ * ॥ भाण्डित्यः ॥ * ॥ मुदं मदं वा गलतीति मुद्गलः । तदपत्यं[5] मौद्गल्यः ।

मौद्गल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां सूक्तयः[6] ॥ २५० ॥

आङ्गिरसे बोधकपी ब्राह्मणकुशिकाङ्गजे च मधुबभ्रू ।
वाजोऽसे जरमाणो भडितासंकृतितितिम्भवामरथाः[7] ॥२५१॥

बौध्य । काप्यः । आङ्गिरसश्चेत्[8] ॥ अन्यत्र बौधिः । कापेयः ॥ * ॥ माधव्य । ब्राह्मणश्चेत् । अन्यत्र माधवः ॥ * ॥ बाभ्रव्यः । कौशिकश्चेत् । अन्यत्र बाभ्रव ॥ अन्ये तु लोहितादिपठितादेव बभ्रोः कौशिके यञं मन्यन्ते । स्त्रिया बाभ्रव्यायण्येव तन्मते स्यात्[9] ॥ * ॥ वाजोऽस इति वाजशब्दोऽसमासे यञमुत्पादयति । वाज्य ॥ अस इति किम् । सौवाजि. ॥ अस इत्यस्योपलक्षणत्वादन्येषामपि गणपठितानामसमास एव[10] प्रत्यय । पारमविदि । पारमगर्गिरित्यादि[11] ॥ * ॥ जार-

१ Anarghyar 3, 13

२ Thus Kās V, Bo, Yajñ, मद्रित Hem

3 ? Thus MSS —Hem has भिषज् (cf sl 247) & भिष ।, Bo भिषज् (*var l* भिपज), Yajñ, Kās V ed भिषज्, MS *a* भिषज —The *kārikās* on sl 252 give only भैषज्य (*k* 12) [? भिषज in sl 247, and here भिषज् with E]

४ D om from यज्ञहु°, Hem has यज्ञहु, om the others

५ मुद नुदं वा° C, D om etymology and quotation —Cf Nir 9, 24

६ Anarghyar 1, 8 [गिरा व्यूतय. (= राशय समूहा comm) ed Calc S 1782]

७ °सङ्कतितिंभवामरथा C K, A B om text and comment

८ Cf P iv 1, 107

९ Cf sl 59 comm, P iv 1, 106

१० °अस एव C, असस एव D

११ पारत्षवैदि. पारमगार्गिरित्यादि D, पारमवैदि ° F

माञ्च ॥ ० ॥ माविल्य ॥ ० ॥ भासहल्य [1] ॥ ० ॥ तिस्रर्त भवतीति तितिक्ष । तस्य तैतिक्ष्य [2] ॥ ० ॥ वामरथ्य ॥ २५१ ॥

गुहलुर्मनसो मङ्क्षु पिङ्गभिष्णजसध्वजा[3]।
आलापी मूतवीरश्चाभिजिदादिस्तथा गणः ॥ १५२ ॥

मौहलव्य । गुहलुरित्यन्ये [4] ॥ ० ॥ मानस्य ॥ ० ॥ माङ्क्षव्य ॥ ० ॥ पैङ्ग्य ॥ ० ॥ भैष्णज्य ॥ ० ॥ सामन्य [5] ॥ ० ॥ आलाप्य ॥ ॥ मार्त वीर्य ॥ ०

अभिजिदादि पुनरयम् । अभिजित् विदभृत् शालावत् शिखावत् सुमत् [6] ऊर्णावत् श्रीमत् शमीवत् अश्वा [7]। तेषामभिजिदादेर्यञो ऽपत्यप्रत्ययेन अण्भो ऽण् भवति [8]। अभिजितो ऽपत्यानि । आभिजिता वैदभृता [9] इत्यादि ॥ ० ॥ अथोदाहरणानि [10] । यथा ।

राष्ट्रसवाकायनेऽथ गार्ग्यो वात्स्यात्मजायामञ्जवालवसम् ।
वाभ्यात्मसोवाभिषद्गुप्रियेण विलोक्यतामात्मसमत्वज च [11] ॥ १ ॥

---

1 The others only तैतिक्षि (*cf.* 246).

2 तैतिक्ष्य C.; तितिक्षस्य तैतिक्ष्य P. Only Hem. has this word.

3 ? °ध्वज° D E.; °ध्वज° K.; °ध्वज° C.—A. B. om. text and comment.

4 Dc., Kāś. गुहलु; Hem. मृहलु; Kāś. V ed. मृदु; MS. a. गुग्गुलु; (*Lā-ritā* 8 मृहलु ?).

5 मांमन्य P; मांचत्य D K.—मंञ्जु Hem. om. the others; *cf.* pl. 6.

6 मातमत् C; ममत् P K.; सुमत् eds. Pā. Kā. V; शुमत् Mahābh. ed. Ben.

7 C P om. शमीवत्; K. suppl.; D om. from अभिजिद्विदभृत्; *cf.* P 2. 11

8 आर्द्रेणौ च इत्यनेन यञः C om. D (Pl. अञो यञ्).

9 आभिजित° C K.; आदभृत C वैदभृत K.; ऽपत्यान्यामी वैदभृत° B

10 The word अभिजु एव अप ? शमीर मङ्क्षु मञ्जु तितिक्ष शिलिर पुर्त पिङ्ग भिषा महु मष्ठिल (?) (मित). मञ्जु भामरथ वृष मञ्च शम् (संकथ). मृदु though given in the text is not exemplified in the *Lalitā* twice occur अपर (*Lā.* 4b, 7), अपि (Da. 10b), मधु (3b, 16a), इभम (7b, 14a).—मष्ठित [ ] given in *Lā.* 5b, but not in the text (but *cf.* *Lalitā* pl. 60).

11 वात्मपमा वत्सत° च D

तथेति गौरोपतये प्रणम्य सांकृत्यपत्रीकृतपादपं स. ।
आसक्तीनर्तितमत्तवर्हि[1] मुनेः पद राजमुनिर्जगाम ॥ २ ॥
वैयाघ्रपद्योपहितार्घपाद्यः[2] प्राचीनयोग्योदितमङ्गलाशीः ।
स तत्र रैभ्यायणपृष्टवार्त्तः पौलस्त्यदाऽत्रेरिव धाम्न्यभासीत्[3] ॥ ३ ॥
साग्न्याग्निवेश्ये स्तुतसांख्यशांख्ये धौम्यापधौम्ये धुतशाठ्यसाध्ये[4] ।
आवव्यचामस्यनमस्यधानजय्यानडुह्ये[5] स जहर्ष तस्मिन् ॥ ४ ॥
द्यमा ताच्र्यलक्ष्मेहृ[6] सकौरुकात्यवैश्वावसव्यायनजारमाण्यान् ।
लौहित्यसाग्नित्यवतोऽभिवाद्य बाभ्रव्यमाण्डव्यमुखानुपेये ॥ ५ ॥
स मङ्क्षु माङ्क्ष्व्यमनस्यमाङ्क्षीत् स वल्गुवाल्गव्यवचस्यवालीत्[7] ।
मानव्य शाङ्कव्य मनोस्थ शङ्कुर्मानाय्यमानाय्यमिवेष भेजे[8] ॥ ६ ॥
सावव्यकार्कव्यकुटीगकौटिगव्यान्तिषङ्गिर्विदभृङ्गिरोद्यान्[9] ।
स वैदभृत्यायनवैदभृत्यसौलाभ्यदाल्भ्यान् बहु तत्र मेने ॥ ७ ॥
जिगीषवेऽस्मै निजुगोप जैगीषव्यो न्यगूहद्यदु गौहलव्यः[10] ।
तच्छ्रौव्यलैगव्यकथासु तत्त्व गीर्ब्रह्मणो[11]ऽस्य स्वयमावभासे ॥ ८ ॥

---

1 °नर्त्तानमंतवर्हि C , °नर्त्तितम-तवर्हि K , °नर्त्तितत्यत्तवर्हि D

2 वैयाघ्रपाद्यो° C F K

3 रैत्यायन° अमासीत् D , पौल-स्त्यदात्रेरिव° F

4 साग्न्यमिवेश्मेसुत° C , साग्न्यग्नि-वेश्मे स्तुतसांख्यशाख्ये° D , सात्यमिद्दे-श्मस्तुत° F , °सांख्यसाख्ये C F K , धु-तसाद्यसाव्ये D , °साध्यै C

5 आमस्यवामस्यममस्यधामजय्यान° O , °धानंजह्यानडुह्ये C F K

6 ह्मोताच्य° F

7 °ववस्य वालान् C , वचस्यवलात् F K , °वरस्य वलात् D

8 °सांकव्य° C D F , °मतोस्य C , °शनुर्मा° D , °आनाव्यमिवेष MSS

9 °विदभिन्नरीयान् F , विदभित् गरायान् C , विदभित् गरीद्याम् K , विदभृहिरीर्घा D

10 जिगीशवोऽस्मै° C F , निगूह-त्य गौहलव्य D , °गौहलव्य C

11 तद्भ्रौव्यलौगव्यकथासुतन्नं° C , गीब्राह्मणो C K , तक्षौव्यक्ष्गिव्यकथास-तत्वगीर्ब्रह्मणो D , तच्छ्रौव्यलैंगव्य° F

बासपद्मताएद्मायनकाप्यकाप्यमामयताम्त्यदमी स तस्मिन ।
तारब्यताम्पुष्यमपोभिराब्र्य कान्यकाग्राकअजपेस[१] अड्डे ॥ ८ ॥

स कापयगोकव्यममघर्मसिमागस्त्यकोशिन्यक्षतानियेव[२] ।
सुभाषिताम्यारिव पार्षदस्यो यजुषि सूर्यादिव याज्ञवल्क्य[३] ॥ १० ॥

माहित्यमाहित्यविदेप आढकर्षोस्य मावर्षसवर्णमोच[४] ।
माष्यित्यपाष्यित्यमिवेव राहुगणादयो योप्य तमित्यमूष ॥ ११ ॥

माडित्यमैपक्ष्यपो विचिन्त्यमाम्यायपेचित्यमतिं मिमान[५] ।
मौमन्यपैङ्गलतो स पाराशयामभाषो मनसानुलोके[६] ॥ १२ ॥

समार्षदम्पायनजामदग्न्य औपॉवमौतिष्यजिघृपिताभि[७] ।
कौटिल्ययाज्ञार्षपारदृष्टा गतन्द गौतम्यसुनीन्द्रवाग्भि[८] ॥ १३ ॥

कार्ष्णिकक्ष्यायनपिप्पलप्यदाल्भ्येङ्गुखायनदैवदत्ताम्[९] ।
राराख्यवाणक्यवदाररत्नमौषूयवानुरूपजुप सिषेवे[१०] ॥ १४ ॥

स भाजयनाभयजात्यवैरोहित्याग्नरव्यायनवार्षगण्यान ।
सपौतिमाप्यापपमार्करास्मशाण्डिल्यमौद्गलयजो विरेजे ॥ १५ ॥

---

१ मायम C F H ; °मायम्य D

२ स काप्य° C K स काप्य F ; स साधर्मी क्षतापियेव D

३ सुभाषिता पार्षदस्या याज्ञवल्क्या C K पावपवन्याम्य पि H

४ मातूपर्णाक्ष F मातूपसर्णाक्ष° D

५ विचिन्त्यमाम्याग्रपेचित्य° F ; पेक्षित्य° D ; मपोक्षपेक्षित्य C K ; मतिमिमान C

६ मौग्ल्य पैगलतो स पारा° स पीपमाषो मनसा° D °लता स पाराशर्पीपमाषो मनसनुलोपि C ; र-तौ स पाराशर्पीयमाषो मुमसा मुनीमै F K

७ ! समार्षदम्या जिरकीगमापि औपॉतम्य° C सार्पो तैतिवापिघृषिताभि D

८ कौटवयाप्या K ; मानापर्णा° वाभि D ; दृष्टा पर्णी वायनेपमुनी° C

९ का मवना D ; कार्ष्णक दो जिद्रु° C

१० रारास्नवाबवदर° स तस्मिन्नी मूष्पयोनुपल्लय सिषेवे D ; वदार वर्मानुधर्मानुवजुप° F

माधव्यतो धाम स माधवश्रीर्बाभ्रव्यधीर्बाभ्रवतः प्रभावम्[१]।
कापेयतः काप्यरुचिः प्रताप[२] बौध्याच्च बौधेश्च स बोधमाप[३] ॥ १६ ॥

प्रथमवृत्ते विरोहितागस्त्यशब्दौ[४]। द्वितीयवृत्ते तण्डवतण्डधूमैककुरुकतानडुहलिगुशङ्कुकततरुचवर्जिताः[५] शब्दाः। तृतीयवृत्ते मङ्क्षग्निवेशवृचकचरेभवर्जिताः[६]। चतुर्थश्लोके ऋचमनुवर्जिताः[७]। पञ्चमश्लोके तलुचव्याघ्रपत्तन्तुवर्जिताः[८]। षष्ठार्यायां भडिततितिभवामरयशब्दाः[९]। सप्तमश्लोके भिष्णजालापिक्षतवीरशब्दा[१०] अभिजिदादिश्च शकलादिगणयोग्या[११] भवन्ति ॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन यञ्चह्नप्रभृतयो[१२] द्रष्टव्याः ॥ २५२ ॥ इति गर्गादिः ॥

इति
श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्वोयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ तद्धितप्रक्रियास्वार्थिकापत्यप्रत्ययगणनिर्णयो[१३]
नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१ र्बा भवत प्रभाव F, °र्बाभुवत भाव K, °र्बा भुवनप्रभाव C
२ कोपेटात ° प्रभार्पं D, प्रतापा C
३ वाध्यास्वबोधस्स बोधमाप C, ौध्यास्व वौधिश्च स वाधागपा। D, ौध्यास्व वौधेश्च स बोधनाय F, वौ-ध्यास्ववोधेस्व स° K
४ ? विरोहिताशब्दास्तृतीय° D, विरोहितागस्तिशब्दौ C F K, sl 246 has अगस्त्य which in the other works is kanvâdi (अगस्ति being gargâdi only)
५ लिंगुशंकुकतरूच° F, शंकुकत रुच° C K, D om from द्वितीय
६ °वृचकच° MSS, Bo also has वृच twice in the gargâdi, but not in the kanvâdi, cf lohitâdi, sl 60
७ ऋष्यमनु° D, °मतुववर्जिता C
८ °तनुवर्जिता C
९ षष्ठीर्यायाततितिभ° D, षष्ट-श्लोके भडिततितिभ° C, भडिततिति-भ° F
१० भिष्णजापिपक्षत° D
११ सकलादि° D — sakalâdi = kanvâdi, P iv 2, 111
१२ यचह्नप्रभृतयो D
१३ तन्वितप्रक्रीयानिरूपण E

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

धनं सेना पशुश्चैव धान्यप्राणसभागृहाः ।
शताश्वधन्वराष्ट्राधिकुलधर्मगणास्तथा[1] ॥ २५३ ॥

धनादेरपत्ये चाण् पत्युरित्यनेन धनादिपूर्वपदात्पतिशब्दादश्व पधिकारे येऽप्यासाथापत्ये[2] चाण् भवति । धनापत्यादि[3] ॥ • ॥ धन पतेरपत्यं धनपतिर्वा देवताऽस्य । धानपत ॥ • ॥ सेनापतेरिदम् । सैनापतम्[4] ॥ • ॥ एवं पाशुपतम् ॥ • ॥ गैहपतम् ॥ • ॥ धान्यपतम् ॥ • ॥ प्राणपतम् ॥ • ॥ साभापतम् ॥ • ॥ गार्हपतम् ॥ • ॥ शातपतम् ॥ • ॥ आश्वपतम् ॥ • ॥ धान्वपतम् ॥ • ॥ राष्ट्रपतम् ॥ • ॥ आधिप तम् ॥ • ॥ कौलपतम् ॥ • ॥ धार्मपतम् ॥ • ॥ गाणपतम् ॥ २५१ ॥ इति धनादि[5] ॥

उत्सौशीनरभस्त्रकीयविकरा धेनूदमानोष्णिह[6]
पञ्चालापपदी महानदपृषे इन्द्रावसानं कुरुः ।
सत्त्वश्रीष्मरथन्तरं जनपदो मध्यंदिनानुष्टुभौ
त्रिष्टुप्वाद्रिमहानसाश्च भरतो ज्ञेयं सुवर्णं ककुप् ॥ २५४ ॥

उत्सादेर्याभिव्यनेनोत्सादेर्देवपृथिवीशब्दाभ्यां[7] चाश्वे नकारपूर्वपदे

1 °धान्यराष्ट्रादिकुल E.; A. om. text and comment; B. om. to धनपते- रपत्यं धनपतिर्

2 °येऽर्थासेनापति D

3 धान्यापवाद C.; धनापवाद D. धनापवाद K

4 Thus the Hem.; D., Y, H., Kâ. have ... have धानपति instead.

5 — ... P. iv. 1. 84. Hem. (Dhanadi vl. I. 14) reads also ... (...पति) and adds किंचित् पूर्वमाचार्यै- र्न पठन्ति । यथा गार्हपत्यं सैनापत्यमि- त्यादिरेव ... (P. iv. 4. 90).

6 उत्सौशीनर° D. F.; त्रिष्टुप् ... पिष्टरपादो° D.; धेनूदपानो C.; A. om. text and comment.

7 The other works include देव and पृथिवी in the gaṇa.

गार्थेऽञ् भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः ॥ * ॥ उत्सस्यापत्यम् उत्सो वा देवताऽस्येति । औत्सः ॥ * ॥ औशीनरः ॥ * ॥ भाल्लकीयः ॥ * ॥ वैकरः । अस्य पथ्यादिपाठाच्चातुरर्थिको[1] ऽण एव ॥ * ॥ धैनवः[2] ॥ * ॥ औदपानः ॥ * ॥ औष्णिहः ॥ * ॥ एवं पञ्चालेषु भवः । पाञ्चालः । अके प्राप्ते[3] ॥ * ॥ आपवदः । वामनमतेन[4] ॥ * ॥ माहानदः ॥ * ॥ पृथाया अपत्यम् । पार्थः ।

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ मुर द्विषन्[5] ॥ * ॥

इन्द्रावसानो नाम वाहीकग्रामस्तस्य[6] । ऐन्द्रावसानः ॥ * ॥ करुषु भवः । कौरवः ॥ * ॥ सत्वतोऽपत्यम् । सात्वतः । यथा ।

समरेषु रिपून्निजघ्नता[7] शिशुपालेन समेत्य संप्रति ।
सुचिरं सह सर्वसात्वतैर्भव विश्वस्तविलासिनीजनः ॥

यादवैरित्यर्थः ॥ * ॥ ग्रीष्मे भवम् । ग्रैष्म महः[8] ॥ * ॥ रथंतरो नाम राजा साम वा । तदपत्य तत्र भव वा । राथंतरम् ॥ * ॥ जानपदः ॥ * ॥ माध्यंदिनः ॥ * ॥ आनुष्टुभः ॥ * ॥ त्रैष्टुभम् ॥ * ॥ पाङ्क्तम् ॥ * ॥ माहानसोऽग्निः ॥ * ॥ भारतः ॥ * ॥ सौवर्णं कटकादि ॥ * ॥ काकुभम् ॥ २५४ ॥

बृहतीजगतीमहिमन्तरुणास्तलुनो महन्महाप्राणौ ।
विनदबृहत्पीलुकुणा वृषदंशो बष्कयश्वासे[9] ॥ २५५ ॥

---

१ This must refer to the *samkâşâdi* (Hem vi 2, 82 *supanthyâdi*), sl 274-6 (in which Vardh includes the *pragadyâdi*, P iv 2, 80)

२ Cf p 287, l 11

३ आकप्राप्ते B C (P iv 2. 124) °अपवादः B C K

४ The MSS apparently refer this to the following माहानदः which is given by all the works, whilst आपवदः is given by none of them

५ Sis 2, 1 [द्विषन्मुरम् eds]

६ वाहिक° D, वाहाकाग्राम° C, वाहीक B F K, Yajñ

७ Sis 16, 14, रिपून्विनिघ्नता eds

८ ग्रैष्ममह D, cf p 304, l 1

९ °महिमतरुणा° B, पीलुकुणपृषदंशो° E, °पीलुकणवृहषदंशो वष्कयश्वासि D, A om text and comment

वातण्डताएडायनकाप्यकात्यमान्ध्यताण्ड्यदर्भैः स तद्विन् ।
तारव्यतामुच्यतपोभिराप्य कान्यकमाकक्षजपेस[1] अङ्गे ॥ ९ ॥
स काप्यगोकक्षममर्षमित्रागस्त्यकौण्डिन्यकनातिषेय[2] ।
सुभाषितान्वाहित पार्थवक्त्रो यजूंषि सूर्योदित याज्ञवल्क्य[3] ॥ १० ॥
माहित्यसाहित्यविशेष आहृकर्षेश्च सावयसवर्णमोक्ष[4] ।
माण्डित्यपाण्डित्यमितैव राजगन्धारयो बोध्य नमित्यमूष ॥ ११ ॥
भाहित्यमैपश्यमयो विचिन्वमाभाग्यवैकित्यमतिं मिमान[5] ।
सोमन्वपित्र्यवहसौ स पाराशर्यावमसावो ममसानुमोके[6] ॥ १२ ॥
सभार्हदम्यायनजामदग्न्य श्रौपीयन्तीतिग्वाजिभूषिताभि[7] ।
कौटिल्यमाम्भार्षवपारशृता नमन्द गौरान्धमुनीन्द्रवाग्भि[8] ॥ १३ ॥
काण्वैवकमव्यायनपैप्पलव्यदाम्भ्येन्द्रबध्यायनरैवतकान्[9] ।
रागाण्डवायण्यवदारकमौसूकमर्षानुकजुष सिषेवे[10] ॥ १४ ॥
स भागवकाभयजात्यवैरोहित्यागमरथ्यायनवार्षगण्यान् ।
मपौतिमाख्यायणमार्कराजमाण्ड्रकमौद्गलपुत्रो विरेजे ॥ १५ ॥

---

१ काकक्ष C. F K ; °माकक्ष D
२ स काप्य° C K ; स काप्य F ; स कावर्मा° हनातिषेय D
३ सुभाषिता पार्थवक्त्रा याज्ञवल्क्या C K पार्थवक्त्रास्या°पि D
४ आनुकर्षाक्ष F ; आनुकसर्पाक्ष° D
५ विचिन्वप्रामाभ्यवैकाव F वै° [illegible] D ; °माभ्योपवैकित C K ; मतिमिमान C
६ सोमपक्ष पैत्रव्यहसौ स पारा° [illegible] र्यापमायी समया D °हसौ स मा र्यावमाही मनसमुनीके C ; स- ती स पाराशर्यावमावी मुनसा मुनीके F K
७ सभार्हदम्या जित्वरीगमापि श्रीपीयन्त्य° C श्रौपीपीतिवाजिभू षिताभि D
८ कौटल्यमाम्भा° K ; माभ्यवर्ष वाभि° D ; श्रुपा नमो अपवेममुनी° C
९ का°ण्वयवा° D ; कार्ष्णिक° दौ- [illegible]° C
१० राराध्यवायवदव स तद्धिमौ मूकमर्षानुपजाय सिषेवे D ; मदार कर्मानुकर्मानुकतुप F

माधव्यतो धाम स माधवश्रीर्वाभ्रव्यधीर्वाभ्रवत. प्रभावम्[१]।
कापेयतः काप्यरुचि' प्रताप[२] वौध्याच्च वौधेश्च स वोधमाप[३] ॥ १६ ॥

प्रथमवृत्ते विरोहितागस्त्यशब्दौ[४]। द्वितीयवृत्ते तण्डवतण्डधूमैक-कुरुकतानडुहलिगुशङ्कुकततरुचवर्जिताः[५] शब्दाः। तृतीयवृत्ते मङ्क्षग्नि-वेशवृचकचरेभवर्जिता[६]। चतुर्थश्लोक ऋचमनुवर्जिताः[७]। पञ्चमश्लोके तलुचव्याघ्रपत्तन्तुवर्जिताः[८]। षष्ठार्यायां भडितततितिम्भवामरथश-ब्दाः[९]। सप्तमश्लोके भिष्णजालापिक्षतवीरशब्दा[१०] अभिजिदादिश्च शकलादिगणयोग्या[११] भवन्ति ॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन यज्ञह्रप्रभृ-तयो[१२] द्रष्टव्याः ॥ २५२ ॥ इति गर्गादि. ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्वीयगणरत्नमहो-
दधिवृत्तौ तद्धितप्रक्रियास्वार्थिकापत्यप्रत्ययगणनिर्णयो[१३]
नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्त' ॥

---

१ र्वा भवत प्रभाव F, °र्वाभुवत प्रभाव K, °र्वा भुवनप्रभाव C

२ कोपिटात ° प्रभापं D, प्रतापा C

३ वाध्यास्ववोधस्वस वोधमाप C, वौध्यास्व वौधिश्च स वाधागपा। D, वौध्यास्व वौधेस स बोधनाय F, वो-ध्यास्ववोधेस्व स° K

४ ? विरोहिताशब्दास्तृतीय° D, विरोहितागस्तिशब्दौ C F K, sl 246 has अगस्त्य which in the other works is *kaṇvâdi* (अगस्ति being *gargâdi* only)

५ लिगुशंकुकतरूच° F, शंकुकत रुच° C K, D om from द्वितीय

६ °वृचकच° MSS, Bo also has वृच twice in the *gargâdi*, but not in the *kaṇvâdi*, cf *lohitâdi*, sl 60

७ ऋष्यमनु° D, °मतुववर्जिता C

८ °तनुवर्जिता C

९ षष्ठीर्यायाततितिभ° D, षष्ट-श्लोके भडिततितिभ° C, भडिततिति-भ° F

१० भिष्णजापिपक्षत° D

११ सकलादि° D —*ṣakalâdi* = *kaṇvâdi*, P iv 2, 111

१२ यचह्नप्रभृतयो D

१३ तद्धितप्रक्रयानिरूपण E

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

धनं सेना पशुक्षेत्रे धान्यप्राणसभागृहाः ।
शताश्वधन्वराष्ट्राधिकुलधर्मगणास्तथा[१] ॥ २५३ ॥

धनादेरपत्ये चाञ् पत्युरित्यनेन धनादिपूर्वपदात्पतिशब्दादपत्याद्यधिकारे चेऽर्थेऽसेनापत्ये[२] चाञ् भवति । अपवादः[३] ॥ * ॥ धनपतेरपत्यं धनपतिर्वा देवताऽस्य । धानपतम् ॥ * ॥ सेनापतेरिदम् । सैनापतम्[४] ॥ * ॥ एवं पाशुपतम् ॥ * ॥ क्षैत्रपतम् ॥ * ॥ धान्यपतम् ॥ * ॥ प्राणपतम् ॥ * ॥ साभापतम् ॥ * ॥ गार्हपतम् ॥ * ॥ शातपतम् ॥ * ॥ आश्वपतम् ॥ * ॥ धान्वपतम् ॥ * ॥ राष्ट्रपतम् ॥ * ॥ आधिपतम् ॥ * ॥ कौलपतम् ॥ * ॥ धार्मपतम् ॥ * ॥ गाणपतम् ॥ १९२ ॥ इति धनादि[५] ॥

उत्सोशीनरभस्त्रासीमविकारा धेनूदपानोष्णिह[६]
पञ्चालायपदो महानदपृषे इन्द्रावसानः कुरुः ।
सत्त्रीग्भरथन्तरं जनपदो मध्यंदिनानुष्टुभौ
त्रिष्टुप्पङ्क्तिमहानसाश्च भरतो होम सुवर्णः ककुप् ॥ २५४ ॥

उत्सादेर्वामित्यनेनोत्सादेर्देवपृथिवीशब्दाभ्यां[७] चाञ्चे तस्मात्पूर्वेऽपत्ये

---

१ °धान्यराष्ट्राधिकुल° E.; A. om. text and comment; B. om. to धनपतेरपत्यं धनपतिर्

२ चेऽर्थेऽसेनापत्ये D

३ सत्यापवाद C.; सत्यापवाद D; अपत्यापवाद E.

४ Thus also Hem.; Bo., Y. Jñ., Kāś. V. a. & our L. ed. have गाणपति instead.

५ = gaṇapatyādi, P iv 1 84; Hem. (dhanādi, vl. 1 14) reads also धन (धानपतं) and adds विविधा गृहसेनापत्नी च पठन्ति । तन्मते गार्हपतं सैनापतमिमुक्तैक एव (P iv 4, 90).

६ उत्सोशीनर D. E.; त्रिष्टुप पिनूदपाहो° D; °धेनूदपानो° C.; A. om. text and comment.

७ The other works include देव and पृथिवी in the gaṇa.

ार्थेऽञ् भवति। अणस्तदपवादानां च बाधकः॥ ॥ उत्सस्यापत्यम् उत्सो वा देवताऽस्येति। औत्स ॥ ॥ औशीनरः॥ ॥ भाल्लकीय ॥ ॥ वैकरः। अस्य पथ्यादिपाठाच्चातुरर्थिको[१] ण्य एव॥ ॥ धैनव[२] ॥ ॥ औदपानः॥ ॥ औष्णिहः॥ ॥ एवं पञ्चालेषु भव.। पाञ्चाल.। अके प्राप्ते[३]॥ ॥ आपवदः। वामनमतेन[४]॥ ॥ माहानदः॥ ॥ पृथाया अपत्यम्। पार्थः।

ध्रियच्चमाणेनाहूतः पार्थेनाथ मुर द्विषन्[५]॥ ॥

इन्द्रावसानो नाम वाहीकग्रामस्तस्य[६]। ऐन्द्रावसानः॥ ॥ कुरुषु भव.। कौरव.॥ ॥ सत्वतोऽपत्यम्। सात्वतः। यथा।

समरेषु रिपून्निजघ्नता[७] शिशुपालेन समेत्य सप्रति।
सुचिर सह सर्वसात्वतैर्भवविश्वस्तविलासिनीजन.॥

यादवैरित्यर्थः॥ ॥ ग्रीष्मे भवम्। ग्रैष्म महः[८]॥ ॥ रथतरो नाम राजा साम वा। तदपत्य तत्र भव वा। राथतरम्॥ ॥ जानपद ॥ ॥ माध्यदिन.॥ ॥ आनुष्टुभ.॥ ॥ त्रैष्टुभम्॥ ॥ पाङ्क्तम्॥ ॥ माहानसोऽग्निः॥ ॥ भारतः॥ ॥ सौवर्ण कटकादि॥ ॥ काकुभम्॥ २५४॥

बृहतीजगतीमहिमन्तरुणास्तलुनो महन्महाप्राणौ।
विनदबृहत्पीलुकुणा वृषदंशो वष्कयश्चासे[९]॥ २५५॥

---

१ This must refer to the *samkāśādi* (Hem vi 2,82 *supanthyādi*), śl 274-6 (in which Vardh includes the *pragadyādi*, P iv 2, 80)

२ Cf p 287, l 11

३ आकमाप्ते B C (P iv 2 124) °अपवाद B C K

४ The MSS apparently refer this to the following माहानद, which is given by all the works, whilst आपवद is given by none of them

५ Śiś 2, 1 [द्विषन्मुरम् eds]

६ वाहिक° D, वाहाकाग्राम° C, वाहीक B F K, Yajñ

७ Śiś 16, 14, रिपून्विनिघ्नता eds

८ ग्रैष्ममह D, cf p 304, l 1

९ °महिमतरुणा° B, पीलुकुणपृषदंशो° E, °पीलुकणवृहषदंशो वष्कयसासि D, A om text and comment

पार्षदम् ॥ ॰ ॥ आगतम् ॥ ॰ ॥ महिमतो[1] भावो महिमा । तस्य माहिम ॥ महीमहित्यन्ये ॥ ॰ ॥ तारक । तारुण ॥ तरक्षाऽपत्यं तारक । तारुण । उषि प्राप्ते[2] ॥ ॰ ॥ मावत ॥ ॰ ॥ माहामाय । महामयाप[3] इत्यन्ये ॥ ॰ ॥ वैगद ॥ ॰ ॥ पार्षत ॥ ॰ ॥ पीलूनां पाक पीलुकुण । ततोऽणि । पैलुकुण[4] ॥ ॰ ॥ स्वयं मूषिकं धर्मं वा दद तीति स्वपदंशो मार्जार पापवान्वा । ततोऽणि[5] । पार्षदंश ॥ नि नेत्रकुक्षिस्तु स्वपदंशे[6] इति स्वपक्षस्यादर्शेऽस्य । स्वपर भवो पार्षद । धेय इति किम् । पार्षदोऽस्य । षष्ठेव भवति ॥ ॰ ॥ अश्वकादयोऽपे ऽसमासेऽण्मुत्पादयति । आश्वक ॥ अश्वक सुवाश्वकस्यापत्य गौप स्थापि ॥ अस्य समासप्रतिषेधाद् अस्याप्यस्यापि प्रत्यय । गोधेनुभ्य आगत गौधेनवम् । अयपदृस्यो न भवत इति भवदाशुय । अत्रमते तु तदन्तानां अवस्थेद [1] ॥ २५५ ॥

देये तूदस्थानो हंसपथं वर्धमानमहितौ च[7] ।
दंये कुरुक्षतकुणमावास्तादिगणे पठन्त्येके[8] ॥ २५६ ॥

उदस्थानशब्दो देये वर्तमानोऽण्मुत्पादयति । देयेऽभिधेय इ त्यन्य । औदस्थान ॥ अस्य । उदस्थानो नाम कश्चित् तस्य । पौर

१ महतो D —महिमत् Hem., com there.

२ Acc. to Pāṇ. iv 1 130.

३ Thus D.; माहामायाय° F.; महामाय C. K.; महीमाय (? = माहामाय) B —Hem. has महामाय & महामयाय; the others महामाय only

४ पीलुकुण° D.—Bo., Yajñ. पीलुकुण; Kāś. V ed. पीलु । कुण । (!); MS a. पीलुकर्ण

५ D om. from ततोऽणि to the end.

६ Kāś. V ed. reads पृष दंशे; MS a. पृषदंशे; Bo. पृषदंश; Y jñ. पृषदंशो मार्जारस्य पार्षदंश; Hem. पृषद शी । पृषदंश इत्यपि

७ देये पुद° वर्धमहितौ च B.

८ E. om. this śloka; A. D. om. text and comment; उदस्थान alone is given by Bo., Y jñ. K. V. and exemplified in the *Kāśikā*; Hem. has उदस्थान हंसपथ वर्धमान महित

स्थानिः ॥ * ॥ हांसपथः ॥ * ॥ वार्धमानः ॥ * ॥ महितस्य[1] । माहितः ॥ * ॥ दांभ्रः ॥ * ॥ कौरुकातः ॥ * ॥ कौणपः ॥ * ॥ एतेषां यथासंभवमुदाहरणानि[2] ।

दृष्टोडुलोमेषु मयौडुलोमे[3] श्रीवैरमित्रादिषु रुद्रभक्तिः ।
अपार्थिवा मा त्वयि पार्थिवी या नौत्स्यौदपान्योऽपि न वर्णयन्ति[4] ॥ १ ॥
आनुष्टुभत्रैष्टुभकाकुभैर्यं पाङ्क्तौष्णिहैर्बार्हतजागतैश्च[5] ।
स्तुवन्ति राथंतरभाल्लकीयसांख्यदिना मोऽर्हणयाहृतस्ते[6] ॥ २ ॥
कस्तारुणस्तालुनवाष्कयौ वा मौवष्कयिर्वा ऋद्ये करोति ।
विलासिनीर्वीपतिना कलौ यद्यालोकि लोकेऽत्र मृगाङ्कमौलिः[7] ॥ ३ ॥
न भारतेनैधि न कौरवेण नैन्द्रावसानेन न सात्वतेन ।
पाञ्चालमाहानदवैनदैर्नो नौग्रीनरेणाद्य यथा त्वयेश.[8] ॥ ४ ॥
सौवर्णमुर्व्यादि तथा न दत्त्वा[9] न धैनव जानपद द्विजेभ्यः ।
न वैकर रत्नचय विकीर्य त्वमीशमालोक्य यथाद्भुतोऽभूः ॥ ५ ॥
न माहतीमृद्धिमवैमि माहाप्राणी न को जल्पति वार्हतीयम्[10] ।
भक्त्येह योऽभ्यर्चति रुद्रमौदस्थान तमभ्येति जनं[11] जयश्रीः ॥ ६ ॥

---

१ Hem omits महित, but remarks on महिसत् महिदित्यपि केचित्

२ D om to यथासंभवमुदा, cf last page, note ५

३ मयोडुलोमे C F, भयौडलोमे D

४ ? या नानौस्त्यौद° दर्शयति D, नौस्यौदीपान्यो° B, नौस्योद° पि वर्णयति C, नास्यौदपान्यो° F

५ आनुष्टुभ काकुलधैर्य पांक्ता मनोष्णि° C, पांक्तोष्णि° F, °य पांक्तौ° D

६ °याह्वतस्ते F & corr D, °याह्वतास्ते C, °याह्वतस्तौ K

७ विलासिनोर्वापतिन° B C K, विसिलाग्निनोर्वा° नृमृगांक° D, °प्रमृगांक° C F K

८ यथो त्वयेश B C K, यथान्वयेशः D

९ तथानर्हत्वा° D

१० न साहती वृतद्धिमषवैमि° नाद्वतीय D, माहमाणी° B C K

११ जने B D K, सुदं C

मातामसोऽग्नि पचतेऽमजार्तं पीतं मद पैतुकृष सुपन्ति[1]।
सुपारम्भकोऽहति सार्वदंशाम् भेत्तुं[2] विभिन्ना हि पदार्थयंक्ति ॥०॥
॥ २३६ ॥ इत्युमादि ॥

भिक्षाखण्डिकदक्षिणायुवतयो धर्मी[3] सहस्रो युगं
 श्रेयं ग्मा हलबन्धभिक्षुकगुकोलूका पदाति पुन।
अङ्गारो वडवाऽथ मचतिरहोऽथर्वा करीषं तथा
 चर्मी चर्म च[4] गर्भिणी युगवरत्रा स्यावरत्रा तथा ॥ २५७ ॥

भिक्षादेरित्यनेन वक्ष्यमाणसमूहेऽणप्रत्ययो भवति ॥ ० ॥ भिक्षाणां समूह । भैक्षम् । यथा श्रीसागरचन्द्रस्य[5]।

मकम्पितप्राणसमाप्तमासमा
 मचीमयाङ्गा प्रतभैक्षसय ।
निर्घन्वतो मत्परिपन्थिनो गता
 जगत्पते किंमक्षिनावकमिन[6] ॥ ० ॥

खण्डिकानां[7] कषायानाम् । खाण्डिकम् ॥ ० ॥ दक्षिणानाम् । दाक्षिणम् ॥ ॥ यौवनम । युवतिपाठ पुंवद्भावबाधनार्थं । चत्वारपा ठयन्द्रादार्थाद्यभिमायेण[8]। वस्तुतस्तु तद्धितोत्पत्ते प्रागेव पुंवद्भावेन भवितव्यम् । ततो युवतीनां समूहो यौवनम् । यथा ।

---

१ पचने च वातपिन्नं मद पैतुकृषांति D पिन्नमद against metre B C.
२ सार्वदग्मात् B F ; भीत्तुं D
३ चर्मी F
४ चर्मी चर्म च C D ; A. om. text ad comment
५ यथा समरादित्यस्य D
६ किंतु कमायचकिन D.
७ Y. jd & Kāś. V ed. read खण्डि का ; Bu., Hem K V cr. खण्डिक
८ °पाठ° चांद्रार्थार्थाय° D

सरूपमतिनेपथ्यं[1] कलाकुशलयौवनम् ।
यस्य पुण्यकृतः प्रेष्यं सफलं तस्य यौवनम्[2] ॥

यत उक्तं भाष्यकृता[3] । भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधाविति ॥ * ॥ धार्मिणम्[4] ॥ ब्रह्मादिपाठान्नोऽनक्षौव्ये भित्यणादावित्यनेन लुक्[5] ॥ * ॥ साहस्रम् ॥ * ॥ यौगम् ॥ * ॥ चैत्रम् ॥ * ॥ शौवनम् । शकटाङ्गजस्तु श्वखलादिभ्योऽञिनित्यत्र श्वादेरन्वचनम्[6] । शुनां समूहः शौवम् । दण्डिनां दाण्डम् । चक्रिणां चाक्रमित्यादिषु नो पदस्येति लोपार्थमिति मन्यते ॥ * ॥ हालम् । पाशादिपाठाद्[7] हल्या ॥ * ॥ बान्धम् ॥ हलबन्ध इत्यन्यः[8] ॥ * ॥ भैक्षुकम् ॥ * ॥ शौकम् ॥ * ॥ औलूकम् । यञन्तो[9] वक्ष्यपत्यवाची लुका निर्दिश्यते । तस्येह पाठादपत्यलक्षणोऽकञ्[10] न भवति ॥ * ॥ पादातम् ॥ * ॥ आङ्गारम् । पाशादिपाठाद्[11] अङ्गार्या ॥ * ॥ वाडवम् ॥ * ॥ पाद्धतम् ॥ * ॥ अक्राम् । आक्रम् ॥ * ॥ अथर्वा नामर्षिः । तत्प्रयुक्ता मन्त्रा अथर्वाण उपचारात्तेषाम् आथर्वणम् ॥ * ॥ कारी-

---

१ Thus Hem on vi 2, 10 where the sloka is quoted, सुरूपपमितिनेपथ्यं B C F K, स्वरूपमपि नोपथ्यं॰ D

२ पुण्यवत.॰ B C F K, जीवितं । F

३ Mbh. on P iv 2, 38

४ वार्मिणा B C F K, Hem has वर्मन् । वर्मिन् instead, Kâs V ed धर्मिन् *var l* धर्मन् (MS *a* वर्मन्), om Bö, Yajñ.

५ ? ॰व्ये मित्यणादावि॰ B C K, सित्यणा॰ लुक् । F, वे सित्पणीदा॰ लुक् D —Cf Pân vi 4, 144-8 (व्ये = 146-8), 167, above p 254, l 14

६ Hem vi 2, 26 also has a special *gaṇa* श्वादि, in which श्वन् । अहन् । दण्डिन् । वर्मिन् (!) are enumerated [शुनां समूहः शौवं । etc]

७ See śloka 260

८ Hem has them both separate and combined, the others only combined.

९ Cf *gargâdi*, śl 247

१० ॰लक्षणाकञ् B, ऽकञ D, ऽन्कञ F, B C D om न —औलूक्यशब्दस्य(!) गोत्राकञो बाधनार्थः पाठ. । Hem cf P iv 2, 39

११ Cf śl 259

यम् ॥ • ॥ चार्मिणम् ॥ चार्मणम् । चार्ममित्यन्ये [1] ॥ • ॥ गर्भिण्य चेवमनाय । तासां गार्भिणम् ॥ • ॥ यौगवरत्रम् ॥ • ॥ वारत्रम् ॥ • ॥

क्षुद्रकाणां चत्रियाणां मालवानां चापत्यानि । राज्ञास्त्राद्यो ऽभेदेन्यम् तस्य वृत्ति । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रकमालवाः [2] । ततो ऽपत्यानामी बाधनार्थं सेनासमायां भिक्षादिपाठादत्रिधिः । क्षौद्रकमालवी सेना । अन्यत्र क्षौद्रकमालवकम् ॥ • ॥ भिक्षुकवडवाश्व पदातिप्रभृतयश्चित्रकाकादिप्रतिमाश्चतयो गणपाठ प्रयोजयन्ति ॥ २५७ ॥ इति भिक्षादि [3] ॥

केदाराज्ञौ राजराजन्यवत्सा उष्ट्रोरभ्रौ वृद्धयुक्तो मनुष्यः ।
उक्षा ज्ञेयो राजपुत्रस्तथेह केदारादौ वामनाचार्यदृष्टे [4] ॥ २५८ ॥

अपत्यकेदारेभ्योऽकमित्यमेनापत्याज्ञात केदारादेर्वाकञ् भवति ॥ • ॥ केदाराणां समूहः । कैदारकम् ॥ कैदार्यमित्यपि ॥ • ॥ राजकम् ॥ • ॥ राजकम् ॥ • ॥ राजन्यकम् ॥ • ॥ वात्सकम् । यथा धनंजयस्य ।

समं विपक्ष शुकसारिकाभिर्
विपाभिता वत्सगिरं [illegible] [5] ।
निर्मोचमानं सह धेनुकेन
पदे पदे वात्सकमभ्यनन्दत् ॥

---

१ 6 thrice या ; F K. या ; B. D doubtful L.—Bo Hem Kâ V ed both यमम् & (L.Bo., K.V) यर्मिन् ; Y ; यमम् only

२ क्षुद्रिकाय F K ; क्षौद्रकमाल वा D.—Cf. Kâ V 1 2, 45.

३ This gap includes both bhikshâdi to Pân. iv 2, 38, and khandikâdi to iv 2, 45.

४ A. om text and comment.—Cf. Pân. iv 2, 39-40 ; Hem. vi. 2, 1–12.

५ शुकसारिकादिभिर् B.C.F K. ; शुकसारिकाभिः विपाटि । ता वत्स गिरं पमंसु D.

औष्ट्रकम्। लोलौष्ट्रमौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरूणाम्
अभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि[१] ॥

औरभ्रकम्। क्रीत्वौरभ्रकमिदमाजकं च वीथ्याम् ॥

वार्द्धकम् ॥ * ॥ मानुष्यकम् ॥ * ॥ औक्षकम्।

रोमन्थमन्थरचलद्गुरुसास्नमासा-
चक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण[२] ॥ * ॥

राजपुत्रकम् ॥ २५८ ॥ इति केदारादिः ॥

पाशधूमतृणाङ्गाराः पिटाकः पिटको वनम्[३]।
गोरथौ शकटं वातः खलपोतौ गलो नडः ॥ २५९ ॥

खलपाशादिभ्यो लिन्यावित्यनेन खलादेः पाशादेश्च लिन्यौ[४] क्रमेण भवतः ॥ * ॥ पाशानां समूहः। पाश्या ॥ * ॥ धूम्या ॥ * ॥ तृण्या ॥ * ॥ अङ्गार्या। भिक्षादिपाठादणपि। आङ्गारम् ॥ * ॥ पिटाकपिटकौ वंशदलादिमये भाण्डे। पिटाक्या पिटक्या ॥ * ॥ वन्या[५] ॥ * ॥ गव्या। स्त्रीलिङ्गार्थमस्य पाठः। यप्रत्ययस्तु गोर्योऽजादेरित्यनेनैव[६] सिद्धः ॥ * ॥ रथ्या।

स्नेहाद्दहन्ती क्षणमुत्कटाक्षा
वेश्येव शल्यं हृदये दधाना।
उच्चाल्यमाना तुरगैः परैश्च
स्थानाद्विरोधेन चचाल रथ्या[७] ॥

---

१ Śiśup 5, 65

२ Śiśup 5, 62

३ धन D F, °तृणांगारथौ शकट° B C (the missing words are supplied by K in the margin), A om text and comment

४ The two corresponding sûtras of Hem are vi 2, 25 पाशादेश्च ल्यः ॥ 27 खलादिभ्यो लिन् ॥ (लकारः स्त्रीत्वार्थः)

५ धन्या D (cf n ३)—The other works have वन

६ Cf P iv 1, 85, vârtt 9

७ उच्चाल्यमानस्तुर° B C K, D. om from [स्नेहाद्विहती] क्षणमु° to तप सैन्य [संनिवेश] in the com on śl 260

गोचारयवकयेत्यनेन[1] गोचा । रथकच्या ॥ * ॥ मकच्या ॥ * ॥ शाला ॥ * ॥ खलानां पिण्याकानां धान्यमर्दनभूमीनां दुर्जनानां च समूहः । खल्या ॥ * ॥ पोत्या । प्रवहणसंघातः ॥ * ॥ मत्स्यो मत्स्यबन्धनविशेषः । गल्या ॥ * ॥ नद्या । नद्यसंघातः [2] ॥ २५८ ॥

हलं जनः पटाकश्च ज्ञेयः पोटगलोऽपरे ।
सलोकौ कुन्दुमो[3]ऽन्येऽपि स्युः खलादौ प्रयोगतः ॥ २६० ॥

हल्या । भिक्षादिपाठाद् हालम ॥ ॥ जन्या । ग्रामादिसूत्रेण[4] जनतेति च । प्रयोगद्वय शाकटायनमतेन ॥ * ॥ पटाक्या । वैजयन्तीसमूह ॥ ॥ पोटेन संश्लेषेण गच्छति । पोटगल । काशो नडश्च । पोटगल्या । अपरैरिति शाकटायनप्रभृतिभि ॥ * ॥ इति खलादि ॥

खलानां समूहः । खलिनी । खल्याऽपि ॥ * ॥ ककुन्दुमो नि यार्थौ[5] । ककिनी[6] । कुन्दुमिनी ॥

यचैतास्विखलिनीग्रामोकिनीभि [7]
त्रिमायाम्नाटमनु प्राशिकुन्दुमिन्य ।

---

1 गोचरद्व° B. C. K.; cf. Pāṇ. iv 2, 51.

2 नद्या° B.; C. K. om. from खल्या; D see note 7 last page.—Hem. has ... B. ... ; ... पद

3 कुन्दमो B. C. K.—A om. text and comment; C. om. this śloka (but see हल्या p. 303, l. 6). D see note 7 last page.

4 Cf. Pāṇ. iv 2, 42.

5 निदयार्थौ F; C. & orig. K. om. from ककुन्दुम; K. supplies चोक्(?)ज्ञमी (?) निवयार्थौ

6 K. corr. चोकिनी (?).—Hem. has likewise कक & कुंदुम; Bh., Kāś. ... किनी (Bh., or l. चूकिनी) & कुन्दुमिनी । कुण्ड्रकिनी ।

7 °तिलयाखिलनीभि B. C. & orig. K.; after which K. supplies पिपासी नी; यचिनीभुचोकिनी सानि प्राय ... मनु F; (? °गुचोकिनी°); for D see last page n. 7.

गोत्रावानिह[१] तव सैन्यसंनिवेशः
सार्धं ग्रामतय च्छतीयते[२]ऽत्र देशे ॥

अन्येऽपीति कुलटाप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ * ॥ इति खलादिः ॥ २६० ॥

तालो धनुषि पीयूक्षा कारटकारी[३] त्रिकराटकः ।
श्यामाकपाटलाकाराडा[४] गोधूमेन्द्राविशाविमौ[५] ॥ २६१ ॥

तालादेरित्यनेन तालादेर्गणात्षष्ठ्यन्ताद्विकारावयवयोरर्थयोरण् एव भवति ॥ * ॥ तालस्य विकारः । तालं धनुः । तालमयमन्यत् ॥ * ॥ पीलुवाची पीयूक्षन्निति[६] क्षपणकः । पीयूक्षायाः पैयूक्षम् ॥ * ॥ काण्टकारम् ॥ * ॥ त्रैकण्टकम् ॥ * ॥ श्यामाकस्यौषधिविशेषस्य । श्यामाकी यवागूः ॥ * ॥ पाटला वृक्षः । तस्याः पाटलम् ॥ पाटलिरिति भोजः । पाटलीत्यन्यः[७] ॥ * ॥ काण्डं भस्म ॥ * ॥ गौधूमः ॥ * ॥ इन्द्राविशस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्राविशः[८] ॥ २६१ ॥

बर्हिणेन्द्रालिशौ मुञ्जो बिल्ववेणुगवेधुकाः ।
कुटीरव्रीहिकर्पासीकर्कन्धूशिंशपेक्षवः[९] ॥ २६२ ॥

---

१ ? गोत्राव्यानिह F, मोत्रावानिह B — ? गोत्रावानिव

२ ? Suggested by Prof Stenzler, सार्धग्रामतया० B C F K, कतीयते K, सार्धं ग्रामतया च्छतीयते D — Prof Aufrecht prop सार्थग्रामगतय ईक्ष्यते

३ Thus all MSS, the other works have काण्टकार

४ श्यामक० B C F K (not in comm), यमाक पादुला कांडो D, श्यामाकपाटलीकाडा E

५ °मेद्राद्दशा° E, °मेंद्रादिशा° D

६ पीयुषन्निति D — Bö, Yajñ have पीयूक्षा, Kâs V ed, पीयुक्षा — पीयूक्षा पीलुद्रुम' तद्विकार. पैयूक्षमिति वर्द्धमान. ॥ चापपीयूक्षेत्येक. शब्द इति तत्त्वबोधिनीस्वारस्यम् ॥ Yajñ

७ पाटली वृक्षस्तस्या पाटलो (om the rest) D — Bo, Kas V, Hem पाटली, Yajñ पाटलि

८ इंद्रादिशस्य° ऐद्रादिश. D — Bö, Kâs V have इन्द्रादृश and इन्द्रालिश (Bo *var l* इन्द्रासिश), Yajñ इद्रादृश and इंद्राविश

९ °कर्कंधु° D, कर्व्वधुशिशपेक्षव E, °शिंशिपेक्षव. F — A om text & comm

बार्हिणम्[1] ॥ ० ॥ इन्द्राभिग्रस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्राभिग्र[2] ॥ ० ॥ मुञ्जस्य विकारो मौञ्जी । यथा ।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम्[3] ॥

वैल्व ॥ ० ॥ वैणव ॥ ० ॥ गवेधुका । ओषधि । तस्या गावेधुक ॥ कौटीर ॥ ० ॥ मैष ॥ ० ॥ कार्पास ॥ ० ॥ कालम्बक ॥ ० ॥ मांसप ॥ ० ॥ ऐक्षव ॥ २९२ ॥

चयखदिरमसूरान्[4] सीसकंसौ शिरीषं
रजतचमरलोहान् पीतदारुं पलाशम् ।
अपि च वचकरीरिन्द्रायुधस्यन्दनानि[6]
शृणु तदनु यवासोदुम्बरं तीव्रदारुम्[7] ॥ २९३ ॥

चाय[8] ॥ ० ॥ खादिर ॥ ० ॥ मासूर ॥ ० ॥ सैस ॥ ० ॥ कांस ॥ ० ॥ शैरीष ॥ ० ॥ राजत कमन ॥ ० ॥ चामरम् ॥ ० ॥ लौह ॥ ० ॥ पैतदारव ॥ ॥ पालाश ॥ ० ॥ वचस्य वनविशेषस्य । वाच[9] ॥ ० ॥ कारीर ॥ ॥ इन्द्रायुधस्य वनस्पतिविशेषस्य[10] । ऐन्द्रायुध ॥ ० ॥ स्यान्दन[11] ॥ ॥

---

१ All M S read बार्हिण । text— B . Hem बार्हिण S ja. Kis. S ed. बार्हिण M S a. बर्हिण [बर्हिणोऽस्य पक्षो बार्हिणं मयूरपुच्छम् तद्विकारो बार्हिण Y]]

२ इंद्राभिग्रस्य ऐन्द्रादिभिग्र (?) D

३ [illegible] I G

४ चौमय D । चिभिय I

५ चयगदिर० B C D K

६ स्यंदनानि [illegible] M S

७ Th [illegible] तीव्रदारं B C I K ; तीव्रदारं D S [illegible]

८ चाय M S —चय Bh ; चाय([illegible] चर्म) Kis. S ed. (चाम M S a.) ; चाय [चायं धनु । चापी कोटि । चर्पति [illegible]] S ja.

९ Y given by the [illegible] works.

१० वनविशेषस्य D —इन्द्रायुधं वनस्पतिविशेष इति वर्धमान प्रबन्धा[illegible] S ja.

११ स्यन्दन B Kis. S a ; स्यन्दन Ka S ed S ja. [स्यंदनमावचयम् [illegible]] —Cf. A [illegible] B, preface [illegible]

यावासः ॥ * ॥ औदुम्बरः ॥ * ॥ तैव्रदारवः[1] । श्लेष्मातकवृक्षविशेषवाची नीव्रदारुरित्यन्यः[2] ॥ २६३ ॥

विकङ्कतश्च पूलासो[3] रोहीतकविभीतकौ ।
व्याघ्रकाञ्चनमर्थे स्याद्विकारेऽवयवे तथा ॥ २६४ ॥

वैकङ्कतः ॥ * ॥ पौलासः[4] ॥ * ॥ रौहीतकः ॥ * ॥ वैभीतकः ॥ * ॥ वैयाघ्रं चर्म ॥ * ॥ काञ्चनस्य विकारः । काञ्चनम् । यथा ।

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया
नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविक्षत[5] ।

यथा वा । काञ्चनेन किमिवास्य पक्षिणा
केवलं न सहते विलङ्घनम्[6] ।

ये तु नाधीयते तेऽभेदोपचारादेवात्र काञ्चनशब्दः काञ्चनविकारे प्रयुक्त इति समर्थयन्ति ॥ * ॥ तालादीनामादिवृद्धिमता नित्यं मयटि प्राप्ते तदन्येषां तु विकल्पितेऽण्वचनम् । अन्यमते स्वरस्य प्रयोजनम् ॥ तालादिषु हेमशब्दो[7] द्रष्टव्य इति केषाचिन्मतम् । तथा च । तदण्ड-

---

१ ? Thus F, वैव्रदारव. B C D K

२ ? नाव्रदारु° C, तीव्रदारु° F, श्लेष्मातक । वृक्ष° तीव्रदारव इत्यन्य D—Bö., Yajñ, K V तीव्रदारु, MS Hem नीवुदारु [cf नीव Gobh i 5, 15]

३ पूलाशो B C D F K—A om text and comment

४ पौलाश B C D F K—पूलाक Bö, पुलाकस्तुच्छधान्यम पौलाकम् । पूलाक इत्यन्ये । पूलास इति पाठे पूलासो ग्रामविशेषस्तस्यैकदेश पौलास । Yajñ, om K V, Hem

५ Sisup 1, 19 (श्यामवपुर्न्यविक्षत ed Calc S 1769, °वपुर्न्यवीक्षत ed Calc 1815)

६ Kirāt 13, 55

७ हेमन् Hem, cf next page, n ११—The others do not give the word

ममयज्ञमिति[१] पुराणादौ । पादेन हैमं विनिवेश्य पीठमिति[२] च निरासश्च । समुद्रोपत्नयः हैमीति भट्टे[३] । अपि हि प्रकृतिमात्रे गति हैमनमिति स्यात् । न च वाच्यम मकारान्त एवायमिति । हेम सम जाते प्रामाविति[४] कालिदासश्च ॥

येषामशेषभुवनाभरणस्य हेमम्
तत्त्व विवेकुमुपला परमं प्रमाणम् ।

इति च भवभूतेः[५] प्रयोगे मकारान्तत्वेनोपलम्भे । न च मुनित्रयेण शाकारादनुमतमित्येतावतोपेक्षणीयमेतदिति सुवचं नञुतरसमस्यति प्रसङ्गात्[६] । तथा हि । पिफलेत्यादिषु मुनित्रयेण शाकारादनुमतमित्यभ्युपगतमेव[७] । बहुमानकत्वेऽप्यस्येतदपि मुनित्रयाप्रदर्शितमपि शिष्टैरिष्टमेव । शाकटायनोऽपि हेमादिभ्योऽनित्यमेनाभिधानमन्तायादिषु गणयमास[८] । तेन हैमं शारसन[९] हैमी यष्टिरिति सिद्धम् । सकलचक्रवर्तिना वामनेन तु हेम्न इति सूत्रेण विकारेऽर्थेऽव्ययं देशितं तत एव । अणु हेमादीरित्यत्र मालव्यां हली हैमी हेममयो रथनेत्युदाहृतं च[१०] ॥ २६७ ॥ इति ताम्रादि[११] ॥

---

१ Manu I 9.
२ Raghu. vi. 18.
३ Bhaṭṭik. 5, 80
४ Raghu. I 10
५ Thus B. C. F K ; भट्टस्य D ; (? भवतः).
६ मुनयश्चतरसमस्यप्रसंगात् D
७ शाकारादनुमत° D
८ हैमादिभ्यो नित्यमनभिधानादि (..; हैमादिभ्यो नित्यम K ; हैमादिभ्यो ऽदर्शनेन D
९ हैममासनं D
१० मालव्यां हली° B. C. K.; °रथने B. C. F K.; D om. ! [वि]कारेऽर्थे°
११ Vardhamāna *tālādi* includes *tālādi* to P iv 3, 152; *rajatādi* ib. 154; *palāśādi* ib. 141; and *bilvādi* ib. 136 — Hem. (vi. 2, 44) has only gaṇa *hemādi*, corresponding on the whole to *rajatādi*, the other gaṇas being rendered unnecessary by general rules (vi. 2, 30-32).

शरदर्भकुटीसोमा भवेतां तृणवल्वजौ[1]।
स्तौ राजन्यात्मकामेयौ वैकर्णश्च वसातिना ॥ २६५ ॥

शराद्येकाजप्राणिन्येवेत्यनेन[2] मयट् ॥ * ॥ शराणां विकारोऽवयवो वा । शरमयम् ॥ * ॥ दर्भमयम् ॥ * ॥ कुटीमयम् ॥ * ॥ सोममयम् ॥ * ॥ तृणमयम् ॥ * ॥ वल्वजमयम्[3] ॥ * ॥

येषा शरमयीर्दर्भमयीस्तृणमयीः कुटीः[4]।
कुटीमयीः सोममयीस्ता वल्वजमयीः स्तुमः[5] ॥

इति शरादिः ॥ * ॥

राजन्यभौरिक्यैषुकार्यादिभ्योऽकञ्विधभक्ता इत्यनेन तस्य राष्ट्रमित्यर्थे राजन्यादेरकञ् भौरिक्यादेर्विध ऐषुकार्यादेर्भक्त एते प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ॥ * ॥ राजन्यानां जनपदः । राजन्यकः ॥ पीठमर्दराजवयस्येषु रूढो राजन्यशब्द इत्यन्यः ॥ * ॥ आत्मकामेयकः ॥ * ॥ वैकर्णकः । विकर्ण इत्यन्यः[6] ॥ * ॥ वासातकः । अत्रास्य पाठानङ्गीकाराद्वासातमित्यन्यः[7] ॥ २६५ ॥

---

१ °विल्सजौ B C, D om from शर° to राजन्या, A om text and comment.

२ °काजनप्राणित्यच इत्यनेन D, °प्राणित्यवयव इत्यनेन F, °प्राणित्यव इत्यनेन K

३ D om from शराणां to येषां

४ येषां शरमयी दर्भमयी तृणमयी कुटी. F K, ॥ शरारमयोर्दर्भमयी कुटी. D, तृणमयी° B C, C om कुटी.

५ कुटीमयी सोममयीस्ता वल्वजमयी (वि° C) स्तुम. B C F K, कुटीमयी । सोममयी । स्ता वल्वजमयी. स्तुम D

६ The other works have neither word

७ Hem has a special sûtra (vi 2, 61) for this word वसातेर्वा ॥° वासातक । वासातं ॥ The other works include it in the gana *rājanyādi*

याभ्र्यानृतदेवयातवयुतो दाक्षायणो वातवस्
तीर्योदुम्बरमालयार्जुनफणा[1] पुनो ऽम्बरीषात्परः ।
शालङ्कायनदाक्षितैलुकलितौ वैराटशैलूषकौ[2]
भैगतश्च यसानवैत्वयनकौ स्यात्सांप्रियस्तैस्वल[3] ॥ २९६ ॥

बाभ्रवकम् ॥ ॥ भानतस्य[4] । भानृतक । भावृत[5] इत्यन्ये ॥ ॥ दैवयातवक । दैवयातव[6] इत्यन्ये । देवयात[7] इत्यपरे ॥ ॥ दाक्षायणक ॥ ॥ वतोरपत्यं वातव । तस्य वातवक[8] । वाचव इत्यन्ये[9] ॥ ॥ तीर्मस्य तैमक । अस्य पाठो वामनमतेन[10] ॥ ॥ औदुम्बरक । औदुम्बर इत्यन्ये[11] ॥ ॥ मालवस्य राज्ञ । मालवक ॥ ॥ अर्जुनफण[12] इति । आर्जुनायन इत्यर्थ । तस्य । आर्जुनायनक ॥ ॥ आम्बरीषपुत्रक ॥ ॥ शालङ्कायनक ॥ ॥ दाक्षक ॥ ॥ तैलो । तैलवक । अस्य पाठो वामनमतेन[13] ॥ ॥ वैराटको राजा । वि

१ तीर्मोदुम्बर D E.; °मार्जुनपण° B. C. D; °पण F
२ विराट° C.; °शूलूषकौ D
३ सांप्रियस्तैस्वल B. E.; सांप्रिय सौम्बल C; सांप्रिया पैस्वल E.; सं प्रियार्थेस्वल D; सप्रियस्तैस्वल F — A. om. text and comment.
४ भानृतस्य B. C. K — भानृत Bh.; भानृतस्य भानृतक । भथाभृतप्रत्यय ति वर्तते मयपस्था । Y jñ.; भावृत । भावृत [? sampl. ? भावृत] Hem.; om. K. Y (? भामोत) — Bö. (? J.), K. Y ed. also मगीद (Y jñ. मौदा ?).
५ भावृत C. K; भावृतक D; भा- वृत ।
६ देवयातव C; दैवयातव B.; दे वयायातवक D.
७ दैवयात° C. D. F — Bh., Y jñ. K. Y have दैवयात (Bh., ? दैवया तव); Hem. दैवयात & दैवयातव
८ ? वातोरपत्यं B. F K.; वातक D; दातोर दातव दातवक C (? वतु = वतु).
९ वावत° K.; इति इत्यन्ये C.; om. D — Hem. has वाचव; K. Y ed. read ? वाचव; om. Bh., Y jñ.
१० वामपाठो° B. — तीम Bh., Y jñ.; om. Kâç. Y Hem.
११ Hem. has both forms; the others उदुम्बर only — C. om. from तीमस्य
१२ अर्जुनपण B. C. D; °पण F
१३ तैलु Bh., Y jñ.; om. K. Y Hem.

राट[1] इत्यन्य. ॥ * ॥ शैलूषक. । शैलूषज इति दिग्वासा.[2] ॥ * ॥ त्रैगर्तक: । त्रिगर्त[3] इत्यन्य: ॥ * ॥ वासानक. ॥ * ॥ विल्ववने भवो जातो वा । वैल्ववन: । तस्य वैल्ववनक: ॥ शैलूषवैल्ववनशब्दौ सूत्रे कप्रत्ययान्तौ निर्दिष्टौ ॥ * ॥ साम्रियक.[4] ॥ सप्रिया दाची च नाम्ना[5] स्त्री पुरुषो वा राजा । तस्य साम्रियक: । दाचक इति तु वामन: ॥ * ॥ तैल्वलक. । वैल्वल[6] इत्यन्य: ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन जालंधरायण. । और्णनाभ: । जालंधर: । कौन्तालप्रभृतयो[7] द्रष्टव्या. ॥ २६६ ॥ इति राजन्यादि. ॥

भौरिकिसैकयतावथ चैकयतो[8] भौलिकिश्च काणेय:।
चौपयतश्चैटयतो[9] वाणिजको वालिकाज्यश्च ॥ २६७ ॥

भौरिकीणा राज्ञां जनपद: । भौरिकिविधम् ॥ विधभक्तप्रत्ययान्ताना स्वभावान्नपुंसकलिङ्गतैव । चन्द्राद्या: पुस्त्वमपि दर्शयन्ति ॥ * ॥ सैकयतविधम् ॥ * ॥ चैकयतविधम्[10] । चैजयतचौदयतावित्यपि कश्चित्[11] ॥ * ॥ भौलिकिविधम् ॥ * ॥ काणेयविधम् ॥ * ॥ चौपय-

---

१ विराट् D, the other works have neither word

२ MS Hem has शैलूषज, the others शैलूष

३ Thus Hem, om by the others

४ ? सांप्रिय. C F K, om B—The other works have सम्रिय

५ सप्रियादाचीनाम्नो D, °दाचावनाम्ना C

६ वैल्वव C, वैल्वलक । वैल्वत D, तैल्वजक । वैल्वल F—Bö has वैल्वज, Yajñ वैल्वज, Kās V ed वैल्वल, om a, Hem तैतल

७ जालाधर कौन्ताल° F, कौन्नालप्रभृतयो D—कौन्ताल° Hem, om others

८ वैकयतो B C E, वैयकतो D

९ °चैटीयतो B C K, °चैाटयितो(?) F, A om text and comment

१० वैकयत° B C—The other works have वैकयत, but see sl 36

११ चैजयित° C F K, °वौदयिता° B C, चौदयिता° F K, °वौदयता° D—MS Hem जैतयत and वौदयत (also वौपयत & वैटयत for चौ° चै°), cf sl 231 and 36

तविधम्[1] ॥ ० ॥ पैटयतविधम् ॥ ० ॥ वणिजो ऽपत्यं वाणिज । के वा
णिजक । तस्य वाणिजक विधम ॥ ० ॥ वाणिकाजस्यापत्य कुरुकोसले
त्यादिना ञ्यङि[2] । वाणिकाज्य । तस्य वाणिकाज्यविधम ॥ २९० ॥
इति भौरिक्यादि ॥

ऐषुकारि शयण्डश्च सौवीरो वैम्यमानव[3] ।
दासमित्रिर्नेह मौण्ड यायाण्डो वैम्यधेनव[4] ॥ २९८ ॥

इषुकारस्यापत्यानि । ऐषुकारयो राजान । तेषां जनपद । ऐषु
कारिभक्तम ॥ ० ॥ शयण्डभक्तम् । शयाण्ड इत्यपि भोज[5] ॥ ० ॥ सौ
वीरभक्तम ॥ ० ॥ वैम्यमानवभक्तम । वैम्यमाणव इत्यन्ये[6] ॥ ० ॥ दास
मित्रिभक्तम् । दासमित्र इत्यन्ये[7] ॥ ० ॥ नडभक्तम् ॥ ० ॥ मौण्डभक्तम्
॥ ० ॥ यायाण्डभक्तम् । यायाण्डिरित्यन्ये[8] ॥ ० ॥ वैम्यधेनवभक्तम[9] ।
अन्ये तु वैम्यभक्तं धेनवभक्तमिति[10] पृथगाहु ॥ २९८ ॥

---

१ सौविधित° B. C.; सौ ? D

२ ञ्यङि B. C.; ञ्यङि F and orig. K. (corr. ञ्यङि)

३ एषुकारि C.; विम्यमाणव B. C. K.; वैम्यमाणव F

४ मौण्ड E.; मौण्ड D; विम्यधे नव C; वैम्यधेनव F; A. om. text and comment.

५ इत्यपि सौभोज D; इत्यन्य F— D. Kh. V. ed. Hem. have शयण्ड see also not ७

६ वैम्यमाणवक E. B.—वैम्यमाणव Bh.; वैम्यमाणव K. V. ed.; वैम्यमानव Vajd., om. Hem.

७ The other works have दासमित्र only (besides दासमित्रायण).

८ यायाण्ड and A. यायाण्डि Bh.; यायाण्ड and यय । ण्ड Vajd.; यायण्डि (यायण्डि a.) and ed. ययाण्ड K. V. ed.; ययाण्ड यायण्डि and यायण्डि Hem.

९ वैम्यधेनवभक्तं F

१० MS Hem. विम्य । धेन । धेनव १। (i.e. both separate and combined?).

द्व्यक्षत्र्यक्षौ दासमित्रौडचान्द्राः[१]
खाडः शौद्रो दाक्षिसारस्यजौलाः[२]।
शायण्डोऽथो तार्क्ष्यशौभ्रौ फणन्ता[३]
एते ज्ञेया विश्वतुण्डाच्च देवः ॥ २६९ ॥

द्व्यचायणभक्तम्। त्र्यचायणभक्तम्। गणपाठाद्द्व्यभाव' ॥ द्व्याचायणः। त्र्याचायण इत्यन्यः[४] ॥ * ॥ दासमित्रायणभक्तम् ॥ औडायनभक्तम्[५] ॥ * ॥ चान्द्रायणभक्तम् ॥ * ॥ खाडायनभक्तम्। खादायन[६] इत्यन्यः ॥ * ॥ शौद्रायणभक्तम्। शौद्रकायण[७] इत्यन्ये ॥ * ॥ दाचायणभक्तम्। राजन्यादिपाठाद् दाचायणकम् ॥ * ॥ सारस्यायनभक्तम्[८] ॥ * ॥ जौलायनभक्तम् ॥ * ॥ शायण्डायनभक्तम् ॥ * ॥ तार्च्यायणभक्तम्[९]। शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ शौभ्रायणभक्तम्[१०]। चन्द्रमतेन ॥ * ॥ वैश्वदेवभक्तम्[११] ॥ * ॥ तुण्डदेवभक्तम्। अन्ये तु विश्वभक्त तुण्डभक्त देवभक्तमित्याहु.[१२] ॥ २६८ ॥ इत्यैषुकार्यादिः ॥

---

१ दासमित्रौड° B C K, मित्रौदुवाद्रा D

२ सौद्रो° B F K, दचि E, सौरस्यजौला B C K, सारौ च जौला. F

३ शायाडो E F K, °शुभ्रौ° B C D K, पणता B C D, यणांता E, A om text and comment

४ द्व्याचायण। त्र्याचायण (त्र्यायण K V ed) Bö, Yajñ, K V, द्व्यच्यायण, द्व्याच्यायण, त्र्यच्यायण, त्र्याच्यायण MS Hem

५ औडायन° B C K (Kāś V a), D see ६ —औडायन Bö, Yajñ, K V ed, औलायन Hem

६ Thus Hem, the others खाडायन —D om from द्व्यचायणभक्त

७ Thus Hem, the others शौद्रायण —B C F K read सौ° both times

८ सौरस्यायनभक्त B C K, सारायणभक्त F

९ Thus all works, तार्चायणभक्त D

१० Thus Bö, Yajñ, K V, om Hem

११ Thus MSS

१२ वैश्वदेव। तुंड। देव२। Hem

नडमक्षकपोतेक्षुकाष्ठविवेषवेतसा
कृतहृस्वन्तुचौ कुम्बातक्षाणौ विल्वमेणु च॥२९०॥

नडादे कुक् छ इत्यनेन नडादेराकृतिगणो भवति ॥०॥ नडा यत्र देशे सन्ति। नडकीय । नडूल इति च॥०॥ मक्षकीय ॥०॥ कपोतकीय ॥०॥ इक्षुकीय ॥०॥ काष्ठकीय ॥०॥ बिभिचबिभि भिद्यन्त नगरम्। बिकीयम् ॥०॥ वेषकीय ॥ ॥ वेतसकीय ॥ ॥ कुम्बकीय ॥ ॥ तक्ष्णा निर्वृत्तस्तक्ष्णां निवास । तक्षकीय ॥ ॥ बिल्वकीय ॥ ॥ वेणुकीय ॥०॥ क्वचित् केचित्पुन्दुदाहरन्ति । अपरे स्त्रियाम् ॥०॥ इति नडादि ॥

अश्मयूथनदर्भशिखोषा वृन्दकन्दगुदकाण्डकुलानि ।
मीनगह्वगुडकुण्डलखण्डा पीनपामनगक्षोटगुहाश्च॥२९१॥

राद्यो ऽश्मादिभ्य इत्यनेनाश्मादिभ्यो ऽष्टादशभ्यो गणेभ्यश्चाद रथिका यथायथ र इत्यादयो ऽष्टादश प्रत्यया भवन्ति॥ ॥ अश्मानोऽत्र देशे सन्ति। अश्मरम् ॥०॥ एव यूथरम् । यूथ इत्यत्र ॥ ॥ नदरम॥ ॥ दर्भरम ॥ ॥ शिखरम । स्यादेर्ले हृस्वत्व पक्ष इत्यनेन

1 A om ... nd comm ...

2 That D बकुरस B K ; बकुल C ; बकुल T cf P ...

3 नडादेरपाठोक्तान्यनामिहो D

4 बिभुत्त B C I बिभुत्तनगर II II or reads बि B.., Y ... nd K.. Y गुप

5 D om from क्वचित्

6 °गुडगुडकुण्डलखंडा F ; A om text and comment

7 राद्यो ऽश्मादिभ्य इत्यनेनाश्मादि भ्यो D ; ? ऽश्मादिभ्य

8 ...र B C I K ; om D

9 ? यूथ B C K ; यूथर F ; इर्व यथरा यूथर इ° D — यूथ Bo Y ... ; यूथ (? यथ) K Y ... ; यूथ and यूथ H ...

10 ? Cf p 186, l 3 — स्यादर्ले हृ° B K स्यादेर्ले हृ C ; स्यादेर्ले F ; स्यादेरपस्य II

ह्रस्वत्वे सति । ह्रस्वत्वं नेत्यन्यः ॥ ॥ ऊपरम्[१] ॥ ॥ वृन्दरम् ॥ ॥ कन्दरम् ॥ ॥ गुदरम् ॥ ॥ काण्डरम् ॥ ॥ कुलरम् ॥ ॥ मीनरम् ॥ ॥ गह्वरम् ॥ ॥ गुडरम् ॥ ॥ कुण्डलरम्[२] । वामनमतेन ॥ ॥ खण्डरम् ॥ ॥ पीनरम्[३] । वामनमतेन ॥ ॥ पामरम् ॥ ॥ नगरम् ॥ ॥ कोटरम् ॥ ॥ गुहरम् । ह्रस्वत्व नेत्यन्यः[४] ॥ २७१ ॥ इत्यश्मादि ॥

सखिकरवीराशोका वासवसख्यग्निवायुतो दत्तः ।
छगलो गोफिलदत्तौ भल्लः पुरपालवज्राश्च[५] ॥ २७२ ॥

सख्यादेर्ढण् ॥ ॥ सख्या पुरुषविशेषेण निर्वृत्तम्[६] । साखेय नगर मण्डलं वा ॥ ॥ कारवीरेयम् । वैरेयमित्यन्ये[७] ॥ ॥ आशोकेयम् ॥ ॥ वासवदत्तेयम् ॥ ॥ साखिदत्तेयम् ॥ ॥ आग्निदत्तेयम् ॥ ॥ वायुदत्तेयम् ॥ ॥ छगलो मुनिश्छागलस्य । छागलेयम् ॥ ॥ गौफिलेयम् । गोभिल इति भोज[८] ॥ ॥ दात्तेयम् ॥ ॥ भाल्लेयम् । अन्त्यजातिर्भिल्ल इत्यन्य । भल्लपाल इति समस्त भोज[९] ॥ ॥ पौरेयम् ॥ ॥ पालेयम् ॥ ॥ वाज्रेयम ॥ २७२ ॥

---

१ ऊखरं B C K, D om ह्रस्वत्व नेत्यन्य

२ गुडलर F —कुण्डल Bo, Yaju, om Hem, K'ts V

३ पीन also Bö, Yajñ, om Hem, Kas V

४ D I om from ह्रस्वत्वं

५ A om text and comment

६ निवृत्त B C F K throughout.

७ Cf next page, note ६

८ श्रीभोज D —गोपिल Bö, गोफिल । गोपिलेत्यन्ये । गोभिलेति भोज Yaju, गोकिल MS Hem, गोहित (vl गोहिल) K V ed, गोचिल MS a

९ इत्यन्य । उल्लपाल इत्यन्य समस्तं श्रीभोज —D —भल्ल । पाल Bö, Yajñ, K V (भल्लपाल vl Bö), भल्ल ^ भल्लिपाल Hem

कदलस्तमालरोहौ समलचक्रौ कुशीरक सरकः ।
सुरस सीकरसमलौ[1] सरमसरसचीरचक्रवाकाश्च ॥१०३॥

कादमेयम ॥ ० ॥ तामालेयम ॥ ० ॥ रौहेयम् ॥ ० ॥ साममेयम् ॥ ० ॥ चाक्रेयम् ॥ ० ॥ कौशीरकेयम् । शीरक इत्यन्ये [2] ॥ ॥ सारके यम् ॥ ० ॥ सौरमेयम् ॥ ॥ सैकरेयम्[3] । वामनमतेन ॥ ॥ साम लेयम्[4] ॥ ० ॥ सारमेयम्[5] ॥ ० ॥ सारमेयम् ॥ ० ॥ चैरेयम् । चीर इत्यन्ये[6] ॥ ० ॥ चाक्रवाकेयम् ॥

एते मस्त्रादयः प्रायः पुंविशेषवाचकाः । तत्सन्निधाने ऽपि ढञ् वि धेयः ॥ करवीरसीकरचक्रवाकगणमध्यस्थाः सार्थवाचकाः । तेषां च तर चाप्तीत्यर्थे प्रत्ययः ॥ १०२ ॥ इति सख्यादि ॥

संकाशकश्मीरपचारनासाधूडारयूपौ[7] पलितानुनाथौ ।
मन्दारकूटौ दशकोविदारशीर्षाश्मतीर्थाग्निडारकुम्भाः ॥१०४॥

संकाशादेर्ण्यः ॥ ० ॥ संकाशेन राज्ञा निर्वृत्तम्[8] । सांकाश्यम् ॥ ० ॥ काश्मीर्यम् ॥ ० ॥ पाचार्यम्[9] । वामनमतेन ॥ ० ॥ नास्यम्[10] ॥ ० ॥ चौडार्यम् ॥ ॥ यूपा पक्षिणस्सन्ति । यौप्यम् ॥ ० ॥ पालित्यम ॥

१ सीकरसमलौ B K.; सीरकसम- लौ॰ F; सुरसमलौ C.; E. om. this śloka; A om. text and comment.

२ चीरेरचेच B. C. F K.; शारक॰ रक्त॰ C.; कुशीरक इत्य॰ F—कुशीरक Bo Y jñ.; कुसीरक & चीरक (for सीकर) Hem.; चशीर L K. V ed.

३ सैरकेय B. C. F K.—सीरक Hem.; सीहर Bo., Y jñ. (सीहर or L Bo.); सीकर K. Y ed. (सीकर a.).

४ सामवेय B. C. F K.—समल all works.

५ समर Bo., Yajñ.; सरम Hem.; om. K. V

६ चैरेय॰ MSS.; D. om. from चीर—Hem. has वीर and चीर; Bo., Yajñ. चीर; om. Kāś. V; cf. preceding page l. 10.

७ ॰नासाधूडा॰ B. C. F K.; A. om. text and comment.

८ Cf. preceding page, note ६.

९ Not in the other works.

१० नास्य B. C. F K.

आनुनाय्यम् । वामनमतेन ॥ * ॥ मन्दाराणामदूरभवम् । मान्दार्यम् ॥ * ॥ कौट्यम् । कुट इत्यन्यः[१] ॥ * ॥ दभस्य । दाभ्यम् ॥ * ॥ कोविदार्यम् ॥ * ॥ शैर्ष्यम् ॥ * ॥ आश्मन्यम् ॥ * ॥ तैर्थ्यम् ॥ * ॥ आंश्यम्[२] ॥ * ॥ माडार्यम् । मजार इत्यन्यः[३] ॥ * ॥ कौम्भ्यम् ॥ २७४ ॥

नाशिकासरकसूरचिरन्ताः[४] कम्पिलः समलखण्डितसीराः[५] ।
पञ्जरप्रगदिनाथनलाङ्गा रोमलोमपुलिना मगदी च ॥ २७५ ॥

नाशिका नाम राक्षसी । तस्या निवासस्तया निर्वृत्तं वा । नाशिक्यम्[६] ॥ * ॥ सारक्यम् ॥ * ॥ सौर्यम्[७] ॥ * ॥ चैरन्त्यम्[८] ॥ * ॥ काम्पिल्यम् । कम्पील[९] इत्यन्यः ॥ * ॥ समलेन निर्वृत्तम् । सामल्यम् ॥ * ॥ खाण्डित्यम्[१०] ॥ * ॥ सैर्यम् ॥ * ॥ पाञ्जर्यम् ॥ * ॥ प्रागद्यम् । नगरं देशो वा ॥ * ॥ नाथ्यम् ॥ * ॥ नाल्यम् ॥ * ॥ आङ्ग्यम् ॥ * ॥ रौमण्यम् ॥ * ॥ लौमन्यम् ॥ * ॥ पौलिन्यम् ॥ * ॥ मागद्यम् । नगरं देशो वा ॥ २७५ ॥

---

१ Hem has both, the others कूट

२ B C om from वामनमतेन ॥ मन्दाराणा

३ मडार Bö, Yajñ, मजार and मदार Hem, मार्जार Kâś V ed मागार *a*

४ नासिका° B C F K, शूर° D, सूरचिरत्य F K, °विरत्य B C

५ कपिल (against metre) B E, °खंडिमसीरा B C K, खडिमासीरा D, खडिलसीरा D, A om text and comment

६ नासिका नाम° नासिक्यं B C F K

७ शौर्य D — शूर Hem, सूर Bö, Y

८ वैरत्य B C D K — विरत K V, Yajñ and (*v l* चिरन्त) Bö, विरन्न (or °त्न) Hem, ? चिरत्न

९ Thus Hem, कम्पिल Yajñ, कपिल Bö, काम्पिल्य Kâś V ed (कंपिल्य *a*)

१० ? खांडिल्यं F, खांडिम्यं B C & orig K (corr °त्य or °ल्य), खांडिन्यं D — खण्डित Bö, Yajñ, खडिव Hem, Kâś V ed (खाचिर *a*), these works also have गदित Bö, Yajñ, गलिव Hem, Kâś V ed

मुमरि फटिय फलिवो मलिनागस्ती सकर्वको[१] मृदि।
पन्यादेय सुमथी मादित्तयिकारी च सुरसेनव[२] ॥ २७६ ॥

सुपरि कश्चिद्राजा। तेन निर्वृत्तम्। सौपर्वम् ॥ ० ॥ काटियम्[३] ॥ ० ॥ कासियम्[४]। कलित इत्यन्ये ॥ ० ॥ मालिन्यम् ॥ ० ॥ समसिक्त स्विन्योरमसिक्तस्विनी[५] वेति द्वृषि। समस्तानां विवाय। मागस्यम्। सम्वे समस्तस्यापत्यम् मागस्त[६]। सकर्वपि। तस्यागस्तम् ॥ ० ॥ सा कर्वक्यम् ॥ ० ॥ सहिना निर्वृत्तम। मार्वम् ॥ सहिर्नाम काचित्स्त्री[७]। तस्या निवासो मार्वमित्यपरे ॥ ० ॥ सुपथो ऽदूरभवं सुपथ नाम स्त्रोति। सौपथ्यम् ॥ ० ॥ मादिता स्त्री काचिदित्यन्य[८] ॥ ० ॥ वैकर्वम् ॥ ० ॥ सौरसेन्यम् ॥ ० ॥ गोभिलमणचकवाकाश्चोकचमसकुमीरकव मबमुसमसंपचयस्थानमचनन्दी मले ऽसिन्द्दर्य ॥ २७६ ॥ इति पंक्तादि ॥

वलखुल मुलोली च नलो दुलदलो वनम्[९]।
वडयन्त मूलं मूलं लकुलोरलसंयुतम्[१०] ॥ २७७ ॥

---

१ °कटिय कलितो मलिनागस्ती° D.; सकर्वको D E.

२ °सुपथिमदितयिकारी° E.; A. om. text and comment.

३ काटिर्यं B.; कोटिर्यं C.—कटिय Bh., Y Jd.; कटिय कटिय कटिर् Hem.; om. Kāś. V

४ कासियम् ; D.—कसिय Hem., Kāś. V ed. (कसिय कसित =); कसित Bh.; निकच Y Jd.

५ °मागस्तिकुस्विनीर° B. C. F K.; °समसिक्तुस्विनी C.; समसरतुजा° f़ स्विनी D.

६ समे तु मागस्तस्या° C. F—समस्ति and मागस्त्य Hem.; the others समसि

७ मृदि Bh., Y Jd.; मृदि (?) Hem.

८ मादित Hem.; om. the others.

९ वर्त F; वर्न C.

१० एकुलीरल E.; मूलकुलोरल° D; मकुलीरल° B. C. K.; A. om. text and comment.

बलादेर्यः ॥ * ॥ बलेन निर्वृत्ता । बल्या नाम नगरी ॥ * ॥ एवं पुल्या ॥ * ॥ पुल्या । वामनमतेन । तुल इति[1] शाकटायनः ॥ * ॥ उल्या ॥ * ॥ नल्या ॥ * ॥ दुल्या ॥ * ॥ दल्या ॥ * ॥ वन्या ॥ * ॥ वध्या[2] । वामनमतेन ॥ * ॥ कुल्या ॥ * ॥ मूल्या । मुल इत्यन्ये[3] ॥ * ॥ सकुल्या ॥ * ॥ उरल्या ॥ * ॥ एते यप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । अन्ये तु बल्यादीनां नपुंसकतामाहुः[4] ॥ २७७ ॥ इति बलादिः ॥

पक्षतुषचित्रकुम्भाः कुण्डो मकराण्डहंसका रोम ।
लोमसुवर्णकसमलाः कम्बलिकाकुत्ससकलाश्च[5] ॥ २७८ ॥

पचादेः फण्[6] ॥ * ॥ पक्षेण निर्वृत्तं पक्षस्य निवासो वा । पाक्षायणं नगरं राष्ट्रं वा ॥ * ॥ तौषायणम् । तुच[7] इति वामनः ॥ * ॥ चैत्रायणम् । चित्रेत्यन्यः[8] ॥ * ॥ कौम्भायनम् ॥ * ॥ कौण्डायनम् ॥ * ॥ माकरायणम् । वामनमतेन[9] ॥ * ॥ आण्डायनम् ॥ * ॥ हांसकायनम् ॥ * ॥ रौमायणः ॥ * ॥ लौमायनः ॥ * ॥ सौवर्णकायनः । वामनमतेन[9] ॥ * ॥ सामलायनः ॥ * ॥ काम्बलिकायनः ॥ * ॥ कौत्सायनः । वामनमतेन[10] ॥ * ॥ साकलायनः ॥ २७८ ॥

---

१ मुल इति B C and orig K (corr तुल), उल इति F—पुल Yajñ & (v l पुख) Bö, तुष Kâs V ed, तल a., om Hem

२ वध्या K—घट Bö, Yajñ, om Kâs V, Hem

३ मुल इत्यन्ये D F—मूल Bö, Yajñ, Kâs V a, मुल Hem

४ Kâs V and Hem take the neuter forms, also Yajñ (except बल्या नगरी)

५ कुत्सशकलाश्च D, A om text and comment.

६ Thus F, फण् B C K, छण् D

७ तुष D, तुष्य B C F. K.—तुघ and तुप Bö, Yajñ, तुष Kâs V., Hem

८ Hem has both forms

९ मकर, सुवर्णक, कुत्स, खिल, निवात given by Bo., Yajñ, om Kâs. V, Hem

१० D adds कुम इत्यन्य. ।

सुपरि कटिप कलिवो मलिनागसी सकर्णको[1] वृष्टि।
पन्थादेश सुपथी मादितयिकारौ च सूरसेनश्च[2] ॥ २७६ ॥

सुपरि कश्चिद्राजा। तेन निर्वृत्तम्। सौपर्यम् ॥ ० ॥ कटिप[3] ॥ ० ॥ काशिप्यम्[4]। कशिप इत्यन्ये ॥ ० ॥ मालिन्यम् ॥ ० ॥ वर्णविद्धि[?]स्योरगशिखुपिखी[5] चेति वृषि। वनस्पतीनां निवासः। नागस्यम्। अन्ये नगस्यापत्यम् नागस्य[6]। अन्यापि। तथागस्त्यम् ॥ ० ॥ सा कर्णकम् ॥ ० ॥ वृष्टिना निर्वृत्तम्। वार्ष्णम्। वृष्टिर्नाम काचित्स्त्री[7] तस्या निवासो वार्ष्णमित्यपरे ॥ ० ॥ सुपथो ऽपूरमनं सुपथं याति सौपथ्यम् ॥ ० ॥ मादिता स्त्री माधिदित्यम्[8] ॥ ० ॥ वैकर्ण ॥ ० ॥ सौरसेन्यम् ॥ ० ॥ मोभिरुपकप्रपयाकामोक्षनगकुपीरस्य मधमुरुमसयप्रस्तानमपनन्दी मधे ऽस्मिन्दर्शे ॥ २०१ ॥ इति संकाशादि ॥

बलघुलः पुलोली च नलो दुलदली चनम्[9]।
वडभम् कूलं मूलं लकुलोरलसंयुतम्[10] ॥ २७७ ॥

---

1 °कटिप कशिपे मलिनागपी° D ; सकर्णको D E.

2 °सुपथिमदितयिकारौ° E.; A. om. text and comment.

3 कादिप्य B.; कौटिप्य C.—कटिप Bö., Yajñ.; कटिप कटिप कटिद् Hem.; om. Kās. V

4 काशिप्य । D — कशिप Hem., Kās. V ed. (कशिप कशिप e.); कशिप Bö.; पिशप Yajñ.

5 °स्यावशिशुखिरोर° B. C. F K.; °स्यावशिशुखिखी C.; °वनस्पतुर° शिखी D.

6 नाम तु नागस्त्यस्य° C F — नागस्त्य and नागस्य Hem.; the others नागवि

7 वृष्टि Bö., Yajñ.; वृष्टि (?) Hem.

8 मादिता Hem.; om. the others.

9 वार्त F ; वर्ण C.

10 लकुलोरल° E.; मूलकुलोरल° D ; वकुलोरल° B. C. K.; A. om. text and comment.

स्फिगर्केलूषाकनपाञ्चजन्याः
कुन्ती वशिष्ठः कुलिशश्च जित्वा[1] ॥ २८१ ॥

कर्णादेः फिञ्[2] ॥ * ॥ कर्णेन निर्वृत्तः कर्णस्य निवासो वा । कार्णायनिः ॥ * ॥ अर्को गुल्मः स्फटिकश्च । आर्कायणिः ॥ * ॥ जीवन्त ऋषिः । जैवन्तायनिः ॥ * ॥ जावायनिः । वामनमतेन[3] ॥ * ॥ आनडुह्मायनिः ॥ * ॥ आण्डीवतायनिः ॥ आण्डीवदित्यन्यः[4] ॥ * ॥ द्रौपदायनिः[5] ॥ * ॥ जैत्रायणिः ॥ * ॥ स्फैजायनिः । स्फिगेत्यन्यः[6] ॥ * ॥ अर्कलूष ऋषिः । आर्कलूषायणिः[7] ॥ अन्ये त्वर्कलुष इति[8] ॥ * ॥ आकनायनिः । आकिनी[9] स्त्रीत्यन्यः ॥ * ॥ पाञ्चजन्यायनिः ॥ * ॥ कौन्तायनिः । कुम्भी कुम्भो वेत्यपरे[10] ॥ * ॥ वाशिष्ठायनिः[11] ॥ * ॥ कौलिशायनिः ॥ * ॥ जित्वा धर्मः । जैत्वायनिः । जित्येत्यन्यः[12] ॥ २८१ ॥

इति कर्णादिः ॥

---

१ स्फिगर्केलूखा° B, °लूकाः कन° C, °लूखाकणपाचजन्या कुती° D, °कतपांचजन्या. कुंती वसिष्ठ.° F, A om text and comment.

२ Thus F [Pân iv 2, 80], पिञ् B C D K

३ B C orig K om वामनमतेन — आव Bö., Yajñ

४ आण्डीवत Bo, Yajñ, आण्डीवत् K. V, Hem, Bo var l

५ द्रौषदायनि B C K

६ स्फिगित्यन्य F, om D — Bo, Yajñ, Hem have both स्फिज् and (v l Bo, Yajñ) स्फिग

७ आर्कलूषायनि. B C K, आर्कलू⋯निः D (' ख)

८ तु अर्कलुख इति C F, cf sl 281, notes — अर्कलूष Bo, Yajñ, अर्कलुस २ (? i.e combined and separate अर्क । लुस) Hem, अलुश (v l अर्क । लुष) Kâs V ed, अर्क । लुस a.

९ Thus Hem, आनक Bo, Yajñ (आकनेत्यन्ये Y)

१० कौभी वेत्यपरे C कु⋯भो वेत्यपरे D, कुम्भी । कुन्ती Bö, कुती (कुंभी कुंभो वेत्यन्ये) Yajñ, कुम्भी Kâs V ed, कुम्भ a., Hem

११ वासिष्ठायनिः F (श cf p 54, l 7)

१२ जित्वन् Bö, Yajñ (जित्वनो निवासो जैत्वायनि.), जित्व Kâs. V ed (जित MS a.), जित्वत् (?), जित्या (? corr °त्य) Hem

मन्त्यादेशे विहिते पन्थिन्शब्दो निगद्यते कृतिभिः ।
यमलबिलहस्तिहस्ताः सिंहकसूरकौ सिलासत्यतिमानः
॥ २७९ ॥

पान्थायन ॥ ० ॥ यामलायन ॥ ० ॥ बैलायन ॥ ० ॥ हास्तिनायन ॥ ० ॥ हास्तायन ॥ ० ॥ सैंहकायन ॥ ० ॥ सारकायण ॥ ० ॥ सैलायन २ । आत्यायन । इत्य वामनमतेन ॥ ० ॥ आतिमायन । अतिम३ इत्यन्ये ॥ २७९ ॥

सीरको लोमकः शीर्षनिपाती च सकर्दमकः ।
अंशुकः सरसः पाकः सहको४ बलिकः कला ॥ २८० ॥

सैरकायण५ ॥ ० ॥ लौमकायन ॥ ० ॥ शैर्षायण ॥ ० ॥ नैपातायन । वामनमतेन२ ॥ ० ॥ साकर्दमकायन ॥ ० ॥ आंशुकायन६ ॥ ० सारसायन ॥ ० ॥ पाकायन ॥ ० ॥ साहकायन ॥ ॥ बालिकायन ॥ ० ॥ कालायन ॥ २८० ॥ इति पक्षादिः७ ॥

कर्णार्कजीवन्तजवानडुहा८
आसन्दीवतोऽप द्रुपदश्च जीव९ ।

---

१ A. om. text and comment.

२ See note ९, preceding page.

३ Thus Hem., K. V A.; the others अतिमय.

४ सीरको सी॰ MSS.; ॰अंशुक ॰सहिको B. C. K.; सहाका E.; A. om. text and comment.

५ सैरकायण MSS; cf. last note.

६ आशुकायन D; आंशुकायन B. K.; आयकायन C.—अंशुक Hem. अंशुप Bo Y jd.

७ पक्षादिः B. C.

८ कर्णार्कजीवन्तजवानडुहा E.; कर्णार्कजीवन्तजवानडुहा D.; कर्णार्कजी॰ वंत॰ F; कर्णार्क॰ C.

९ आसन्दीवती च द्रुपदजीव B; आसन्दीवतोऽप D; आसन्दीवती च द्रुप॰ C

स्फिगर्कलूषाकनपाञ्चजन्याः
कुन्ती वशिष्ठः कुलिशश्च जित्वा[1] ॥ २८१ ॥

कर्णादेः फिञ्[2] ॥ * ॥ कर्णेन निर्वृत्तः कर्णस्य निवासो वा । कार्णायनिः ॥ * ॥ अर्को गुल्मः स्फटिकश्च । आर्कायणिः ॥ * ॥ जीवन्त ऋषिः । जैवन्तायनिः ॥ * ॥ जावायनिः । वामनमतेन[3] ॥ * ॥ आनडुह्यायनिः ॥ * ॥ आण्डीवतायनिः ॥ आण्डीवदित्यन्यः[4] ॥ * ॥ द्रौपदायनिः[5] ॥ * ॥ जैत्रायणिः ॥ * ॥ स्फैजायनिः । स्फिगेत्यन्यः[6] ॥ * ॥ अर्कलूष ऋषिः । आर्कलूषायणिः[7] ॥ अन्ये त्वर्कलुष इति[8] ॥ * ॥ आकनायनिः । आकिनी[9] स्त्रीत्यन्यः ॥ * ॥ पाञ्चजन्यायनिः ॥ * ॥ कौन्तायनिः । कुम्भी कुम्भो वेत्यपरे[10] ॥ * ॥ वाशिष्ठायनिः[11] ॥ * ॥ कौलिशायनिः ॥ * ॥ जित्वा धर्मः । जैत्वायनिः । जित्येत्यन्यः[12] ॥ २८१ ॥

इति कर्णादिः ॥

---

१ स्फिगर्कलूखा° B, °लूकाः कन° °लूखाकणपाचजन्या. कुती° D, तपांचजन्या कुतो वसिष्ठः° F, A text and comment.

२ Thus F [Pân IV 2, 80], पिञ् C D K

३ B C orig K om वामनमतेन — त्व Bö, Yajñ

४ आण्डीवत Bö, Yajñ, आण्डीत् K V., Hem, Bö var l

५ द्रौपदायनि B C K

६ स्फिगित्यन्य F, om D — Bö, Yajñ, Hem have both स्फिज् and (v l Bö, Yajñ) स्फिग

७ आर्कलूषायनि. B C K, आर्कलू‥नि D (! ख)

८ तु अर्कलुख इति C F, cf sl 281, notes — अर्कलूप Bö, Yajñ, अर्कलुस २ (? i.e combined and separate अर्क । लुस) Hem, अलुश (v l अर्क । लुप) Kâś V ed, अर्क । लुस a.

९ Thus Hem, आनक Bö, Yajñ. (आकनेत्यन्ये Y)

१० कौंभी वेत्यपरे C कु‥भो वेत्यपरे D, कुम्भी । कुन्ती Bö, कुती (कुंभी कुंभो वेत्यन्ये) Yajñ, कुम्भी Kâś V ed, कुभ a., Hem

११ वासिष्ठायनि' F (श cf p 54, l 7)

१२ जित्वन् Bö, Yajñ (जित्वनां निवासो जैत्वायनिः), जित्व Kâś. V ed (जित MS a.), जित्वत् (?), जित्या (? corr °त्य) Hem

ज्ञेयाः सुतंगमाजिरवीरार्जुनविप्रचित्तमुनिचित्ताः[1]।
महत्सुतमहाप्लुताः सविष्वक्सेनौ[2] महाचित्ताः ॥ २८२ ॥

सुतंगमादेरिञ् ॥ ० ॥ सुतंगमेन निर्वृत्तं सुतंगमस्य निवासो वा। सौतंगमि ॥ ० ॥ आजिरि ॥ ० ॥ वैरि ॥ ० ॥ अर्जुन ऋषभ् अर्जुनस्य पार्थ। आर्जुनि ॥ ० ॥ वैप्रचित्ति ॥ ० ॥ मौनिचित्ति ॥ ० ॥ मौसुति ॥ ० ॥ मौप्लि ॥ ० ॥ माहाप्लुति ॥ ० ॥ साविष्कि। वामनमतेन[3]। सविष्वक् इत्यन्ये ॥ ० ॥ सार्वि ॥ ० ॥ माहाचित्ति ॥ २८२ ॥

बीजवापिस्त्वनश्वेतगडिका[4] विप्रविप्रहौ।
एषां सुतंगमादित्वादिञ्चे चातुरर्थिकः ॥ २८३ ॥

बैजवापि। अन्ये तु बीज इति वापिरिति पृथगाहुः[5] ॥ ० ॥ सा-
ति[6]। वामनमतेन ॥ ० ॥ श्वैति ॥ ० ॥ गाडिकि। गडिक[7] इत्यन्ये ॥ ० ॥
वैप्रि ॥ ० ॥ वैप्रहि ॥ ० ॥ चातुरर्थिक इति निवासोऽदूरभवो नाम्नि
देशे तेन निर्वृत्तमस्यास्ति च[8] ॥ २८३ ॥ इति सुतंगमादि

---

1 विप्रचित्तसुचित्ताः E. (& Bö.); °विप्रचित्तसुचित्ति D.

2 सवीष्वक्सौ E. against metre; सविष्वक्सौ B. K; सविश्वक्सौ C.; सविष्वक् सवौ° F; सविष्वक्सौ D; A. om. text and comment.

3 साविष्कि। साविष्किर्वामनमतेन F—सविष्व and सविष्वक् Bö.; सविष्व Yjñ.; om. Käç. V Hem.

4 बीजवापस्त्व B.; । वपवाप्सवि-ताश्वानगडिका C.; °श्वतश्वेत F; बी-जवापिश्वतश्वेत° E.; °श्वनश्वेत° D.; A. om. text and comment.

5 बीजवापिन् (s.l. बीज। वापिन्) Bö.; बीजवापिन् Yjñ., Käç. V; बी-जवाप। बीज। वाप। Hem.

6 स्वाति B. C. F K; स्वति D.—Bö. and Yjñ. read स्वत; om. Käç. V Hem.

7 Thus Hem.; गडिक Bö., K. V; om. Yjñ.

8 वा D.

वराहवाहू अथ शर्करा नि-
मग्नः शिरीषश्च तथा विदग्धः[1]।
ज्ञेयो वलाहः खदिरो विभग्नः
स्थूलः पलाशः पिनिनद्धबद्धौ ॥ २८४ ॥

वराहादेः कञ् ॥ * ॥ वराहा अत्र देशे सन्ति । वाराहकम् ॥ * ॥ वाहकम् ॥ * ॥ शार्करकम् ॥ बल्वजादिपाठाट्ठः । शर्करिकम्[2] ॥ शर्करायाष्ठण्छौ[3] वेत्यनेन शार्करिकम् । शर्करीयम् । शार्करम् ॥ शर्करा इति देशसंज्ञा स्वभावादभेदोपचाराद्वा ॥ * ॥ नैमग्नकम् ॥ * ॥ शैरीषकम् ॥ * ॥ वैदग्धकम् ।[4] विजग्ध इत्यप्यन्यः ॥ * ॥ वालाहकम्[5] ॥ * ॥ खादिरकम् ॥ * ॥ वैभग्नकम् । विभक्त इत्यन्ये[6] ॥ * ॥ स्थौलकम् ॥ * ॥ पालाशकम् ॥ * ॥ पिनिनद्धबद्धाविति पिनिभ्यां नद्धबद्धौ क्रमेण ज्ञेयावित्यर्थः । पैनद्धकम् । नैबद्धकम् ॥ २८४ ॥ इति वराहादिः ॥

कुमुद कुण्डलकूटौ मुनिस्थलाश्वत्थघासकुन्दाश्च ।
मधुकर्णदशग्रामौ शाल्मलिरथकारगोमठशिरीषाः[7] ॥ २८५ ॥

कुमुदादेष्ठञ् ॥ * ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति । कौमुदिकम् ॥ * ॥

---

१ सर्करा E, A. omits text and comment.

२ Cf ṣl 295 (where affix इक!)

३ शर्करायाष्ठछौ C, शर्करायाश्च-ख्णौ D, °क्षयाच्छावित्यनेन F, cf Pân iv 2, 83-4.

४ The other works have both words

५ इत्यन्य.° F, वालहक D (व° cf. वलाहक ṣl 146 comm)

६ इत्यन्य D F—Hem has both, the others विभग्न only

७ °गोमवशिरीषा' D, A. om. text and comment

कौक्कुटिकम् ॥ ० ॥ कौटिकम् । कूर्प[१] इत्यन्ये ॥ ० ॥ मौनिचित्तिकम्[२] । मुनि चत्तेत्यन्ये[३] ॥ ० ॥ पाम्पतिकम् ॥ ० ॥ वासवुन्दिकम् ॥ ० ॥ माधुकर्णिकम् । मधुकर्ण[४] इति प्रकटार्थम् । ऋषिकर्ण[५] इत्य मयनन्दी ॥ विपरीतादपीष्यते । माधुकम् । कार्णिकम् ॥ ० ॥ रामपाम्निकम् ॥ ० ॥ मामकचित्कम् ॥ ० ॥ रथकारेण निर्वृत्तं तस्य निवासो वा । राथकारिकम् ॥ ० ॥ मौमठिकम्[६] । पर्वतो ह्रदो वा मोमेष[७] इत्यन्ये ॥ ० ॥ शैरीषिकम् । शरीषादिपाठात् शैरीषकम् । शिरीषा इति बहुवचनान्त संज्ञायामी सभावात् सोऽयमिति सम्भावा[८] ॥ मार्कण्डिकमन्ये सूत्रसूत्रेण सिद्ध इति नात्र पाठ ॥ २८५ ॥ इति कुमुदादि ॥

शरीहणोहस्तविपाशशिंशपा[९]
  भलन्दनोदश्मनखाण्डवीरणा ।
सुयज्ञजम्बूकशकृत्करेणवा
  शिरीषबिल्वौ बधिरोऽथ आश्ववान् ॥ २८६ ॥

---

१ ? कूर्प C.; कूर्प F —The other works have कूट only

२ मौनचत्तिकं B. C. K.

३ ? मुनिचत्त B.; मुनिचत॰ (अ— ष) C.; मुनिचाप D F A.(?) corr K. —B. K add मौनिकं चत्ताचाताभ्यां चिकं; C. मौनिकं चत्ताचाताचाचिकं — D.) jā मुनिचात; K. V ed. मुनि स्थूल = मुनि । स्थूल; Hem. मुनि । चत्त । मुनिस्थल ।

४ Thus D मधुकर्ण B. C. F K — Hem has मधुकप । मधुकर्णि Kās. V ed. मुधुकर्ण v.l. मधुकर्ण। Bh., Yaj. मधुकर्ण

५ ऋषुमयनन्दी D.—Thus also Bh., Hem., Kās. V ed. J.

६ मौमयिका B. C. K — मौमठ Hem.; मौमय Bh., Y jā., Kās. V ed., मौमठ c.

७ ? Thus B. C. K.; मोमिष D F (? मोमिद् or ह्रदो वा; मोमेष इत्यपि D.

८ सो यमभिसंबन्धात B. C. K.

९ शलपा B K; शंशपा C.; ॰शिंशपा F A. om. text and comment.

अरीहणादेरकञ्[१] ॥ * ॥ अरीहणेन निर्वृत्तम् । आरीहणकम् ॥ * ॥ औद्द्रुण्डकम् ॥ * ॥ वैपाशकम् ॥ * ॥ शिंशपाना वृक्षविशेषाणामदूरभवं शिंशपा अत्र सन्तीति वा । शांशपकम्[२] । देविकाशिंशपाश्रेयोदीर्घसत्रस्यादित्यनेनैकारस्याकारः[३] ॥ * ॥ भालन्दनकम् ॥ * ॥ औदञ्चनकम् ॥ * ॥ खाण्डवैरणकम्[४] ॥ * ॥ सौयज्ञकम् ॥ * ॥ जाम्ववकम् ॥ * ॥ काशकृत्स्नकम् । काशकृत्स्न[५] इति भोजः ॥ * ॥ रायावतो रैवतः । रेवत इत्यन्ये[६] । रैवतकः पर्वतः ॥ * ॥ शैरीषकम् ॥ * ॥ वैल्वकम् ॥ * ॥ वाधिरकम् ॥ * ॥ जाम्ववता निर्वृत्तम् । जाम्ववतकम् । अन्ये जाम्ववतोऽपत्य जाम्ववत इत्याहुः[७] ॥ २८६ ॥

खाडगौमतमैत्रोष्ट्रत्रैगर्ता वैमतस्तथा ।
शाण्डिल्यसांपरी भास्त्र[८] आयनान्ता अमी मताः ॥ २८७ ॥

खाडायनकम् ॥ * ॥ गौमतायनकम् ॥ * ॥ मैत्रायणकम् । श्वैत्रायणक इत्यपरः[९] ॥ * ॥ औष्ट्रायणकम् ॥ * ॥ त्रैगर्तायनकम् ॥ * ॥

---

१ Om D F

२ शिंशिपानां° शिंशिपा° F , °शांशपं D

३ °दीर्घशत्रस्या° B C K , दीर्घसूत्रस्या° D , देविकाशिंशपेति सूत्रेण° F , cf Pân vii 3, 1

४ Thus B C D K , खाडवीरणक F —खाण्डवीरण Bö , Yajñ [खाण्डवीरणकम् । खाण्डवैरणकमिति केचित् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वात्° Yajñ], om K V , Hem

५ ? Thus F , कशकृत्स B C K , कसकृत्स्न इति श्रीभोज D —काशकृत्स्न Bö , Yajñ , Hem , काशकृत्स्न Kâs V , Bö , v l

६ C F K , om रेवत —Bö रैवत, v l रेवत, the others रैवत

७ Bö , Yajñ and twice Hem जाम्ववत् (जांववत इति केचित् Yajñ), जाम्ववन्त Kâs V ed , जांववत a

८ भास्त्रा E , भास्त्रा D , A om text and comment

९ ? Thus B C K , चैत्रायणक D F —श्वैत्रायणि (or श्वि°) Hem , मैत्रायण Bö , Yajñ , Kâs V ed (चित्रायण a)

कौपकचिकम् ॥ ० ॥ पौठिकम् । कूर्प[1] इत्यन्ये ॥ ० ॥ मौनिचित्तिकम्[2] । मुनि स्थलमित्यन्ये[3] ॥ ० ॥ चान्पत्तिकम् ॥ ० ॥ चासन्दिकम् ॥ ० ॥ माधुकर्षिकम् । मधुकर्ष[4] इति शकटायनः । इक्षुकर्ष[5] इत्य भयनन्दी ॥ विपरीतादपीष्यते । माधुकम् । कार्षिकम् ॥ ॥ दाम यान्तिकम् ॥ ० ॥ शाल्मलिकम् ॥ ० ॥ रथकारेण निर्वृत्त तक्ष शिवाणो वा । राथकारिकम् ॥ ० ॥ मौमठिकम्[6] । पर्वतो ह्रदो वा मोमेष[7] इत्यन्ये ॥ ० ॥ शैरोषिकम् । वरीवणादिपाठात् शैरोषकम् । शिरीषा इति चत्रयणान्त संज्ञायामपी स्वभावात् सोऽयमिति सबन्धाद्य[8] ॥ सार्वरिकशब्द पृथक्सूत्रेण सिद्ध इति नास्य पाठ ॥ २८५ ॥ इति कुमुदादि ॥

> अरीहणोहणद्रुघणाभिधायिना[9]
>
> भलन्दनोद्रमनखाण्डवीरणा ।
>
> सुपक्षजम्बूकथकाशरेवता
>
> शिरीषबिल्वौ बधिरोऽथ जाम्बवान् ॥ २८६ ॥

---

१ ? कूर्च C ; कूर्प F —The other works have कूर्च only

२ मौनचित्तिक D. C. K.

३ ? मुनिस्थल D ; मुनिस्थल॰ (स = ष) C ; मुनिस्थान D F & (?) corr K. —B. K add मौनिके स्थलस्थानमस्था विके ; C. मौनिके स्थानमासस्थानिके — Do Yajñ मुनिस्थान ; K, V ed. मुनि स्थल s. मुनि । स्थल ; Hem. मुनि । स्थल । मुनिस्थल ।

४ Thus D मधुकर्ष D. C. F K.— Hem has मधुकर्ष । मधुकर्षि ; Kāś. V ed. मधुकर्ष s.l. मधुकर्ष ; Bo, Yajñ मधुकर्ष

५ इक्षुभक्षणम्ती D.—Thus also Bo, Hem., Kāś, V ed. s.l.

६ मौमषिका D. C. K — मौमठ H = ; मौमठ Do, Yajñ, Kāś, V ed, मौमद् ॥

७ ? Thus B. C. K ; मोमेष D. F (? मोमेद् or ह्रदो वा । मोमेभ इत्यपि D.

८ सो यमभिसंबंधाद्य B. C. K

९ गंसपा B K. ; गंसपा C ; ॰गि शिपा F ; A. om. text and comment.

अरीहणादेरकञ्[1] ॥ * ॥ अरीहणेन निर्वृत्तम्। आरीहणकम् ॥ * ॥ औद्द्रुणडकम् ॥ * ॥ वैपाशकम् ॥ * ॥ शिंशपाना वृक्षविशेषाणामदूरभवं शिंशपा अत्र सन्तीति वा। शांशपकम्[2]। देविकाशिंशपाश्रेयोदीर्घसत्त्रस्यादित्यनेनैकारस्याकारः[3] ॥ * ॥ भालन्दनकम् ॥ * ॥ औदञ्चनकम् ॥ * ॥ खाण्डवैरणकम्[4] ॥ * ॥ सौयज्ञकम् ॥ * ॥ जाम्बवकम् ॥ * ॥ काशकृत्स्नकम्। काशकृत्स्न[5] इति भोजः ॥ * ॥ रायावतो रैवतः। रेवत इत्यन्ये[6]। रैवतकः पर्वतः ॥ * ॥ शैरीषकम् ॥ * ॥ बैल्वकम् ॥ * ॥ बाधिरकम् ॥ * ॥ जाम्बवता निर्वृत्तम्। जाम्बवतकम्। अन्ये जाम्बवतोऽपत्य जाम्बवत इत्याहुः[7] ॥ २८६ ॥

खाडगौमतमैत्रोष्ट्रत्रैगर्ता वैमतस्तथा।
शाण्डिल्यसांपरौ भास्त्र[8] आयनान्ता अमी मताः ॥ २८७ ॥

खाडायनकम् ॥ * ॥ गौमतायनकम् ॥ * ॥ मैत्रायणकम्। श्वैत्रायणक इत्यपरः[9] ॥ * ॥ औष्ट्रायणकम् ॥ * ॥ त्रैगर्तायनकम् ॥ * ॥

---

१ Om D F

२ शिंशिपानां° शिंशिपा° F, °शांशपं D

३ °दीर्घशत्त्रस्या° B C K, दीर्घसूत्रस्या° D, देविकाशिंशपेति सूत्रेण° F, cf Pân vii 3, 1

४ Thus B C D K, खांडवीरणकं F—खाण्डवीरण Bö, Yajñ [खाण्डवीरणकम्। खाण्डवैरणकमिति केचित् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वात्° Yajñ], om K V, Hem

५ ? Thus F, काशकृत्स B C K, कसकृत्स्न इति श्रीभोज D—काशकृत्स्न Bö, Yajñ, Hem, काशकृत्स्न Kâs V, Bo, v l

६ C F K, om रेवत—Bö रैवत, v l रेवत, the others रैवत

७ Bö, Yajñ and twice Hem जाम्बवत् (जांबवत इति केचित् Yajñ), जाम्बवन्त Kâs V ed, जांबवत a

८ भास्त्रा E, भास्त्रा. D, A om text and comment

९ ? Thus B C K, चैत्रायणक D F—श्वैत्रायणि (or स्वि°) Hem, मैत्रायण Bo, Yajñ, Kâs V ed (चित्रायण a)

वैमतायनकम् ॥ ० ॥ शाखिरसायनकम् ॥ ० ॥ सांपरायणकम् ॥ ० ॥ भास्रायणकम् ॥ २८७ ॥

खदिरो विपथ° खण्डुर्मंगलो दुष्पणस्तथा[1] ।
सुशर्मकनलोलन्दा[2] रायस्पोषश्च वीरथ° ॥ २८८ ॥

खादिरकम् ॥ ० ॥ वैपथकम् ॥ ० ॥ खण्डुना निर्वृत्तम् । खाण्डवकम् । खण्डूरित्यन्ये[3] ॥ ० ॥ माङ्गलकम् ॥ ० ॥ दुष्पणा यत्र सन्ति । दौष्पणकमिति वामनः । दुष्पण इति भोजः[4] ॥ ० ॥ सौशर्मकम्[5] ॥ ० ॥ नालकम्[6] ॥ ० ॥ लौलन्दकम् ॥ ० ॥ रायः पोषः । रायस्पोषः । अत एव निपातनाद्विभक्तेरलुग्विसर्गस्य सकारः । रायस्पोषकम् ॥ ० ॥ वैरथकम् ॥ २८८ ॥

किरणो यज्ञदत्तश्च दलता सौमतायन[7] ।
क्रौष्ट्रधौमतसौमेन्द्रसौसकौद्रा[8] पर्यन्तका[9] ॥ २८९ ॥

कैरणकम् ॥ ० ॥ याज्ञदत्तकम् ॥ ० ॥ दलता निर्वृत्तं दालतं पर्वतस्याहूरभवम् । दालतकम् ॥ ० ॥ सौमतायनकम् ॥ ० ॥ क्रौष्ट्रायणकम् ॥ ० ॥ धूमतस्यापत्यं धौमतिः । तस्यापत्यं युवा धौमतायनः । तत्र[10]

---

१ मामलो° E. ; दुष्पण° D E.
२ सुशर्मकनलो B. C. K. ; °नाल-लो° F ; A. om. text and comment.
३ खाण्डवं । खण्डूरित्यन्य° D —Hem has both ; Bo., Y jñ. खण्डु K.V खण्ड —Bo. खाण्डव (v. l. खाण्डव) ; Yajñ. खाण्डव । om. Kāś. V., Hem.
४ Bo. has both ; Hem., Kāś. V. ed. दुष्पण । MS. a दुष्पण ; Yajñ. दुष्टिण
५ सौशर्मिक B. C. F K
६ ? नालकं B. C. F ; K. doubtful.
७ यशो दत्तश्च E. ; यज्ञ च D. ; दलतासौमतायनो D. E.
८ °सौमेन्द्रसौसकौद्र° E. ; सौमेद° B. C. D ; सौमेद्रसौसकौद्रा F ; सौ मेद° K.
९ पर्यन्तका° B. C. D ; पर्वतका° E.
१० B. C. K om. धौमतायन । तत्र

धौमतायनकम् ॥ * ॥ सोमस्य । सौमायनकम् ॥ * ॥ इन्द्रस्य । ऐन्द्रायणकम्[1] ॥ * ॥ सुष्ठु स्यतीति सुसः । तस्य सौसायनकम् ॥ * ॥ कुद्रस्य । कौद्रायणकम्[2] ॥ एतेषां धौमतायनवत्प्रक्रिया ॥ २८९ ॥ इत्यरीहणादिः ॥

कृशाश्वकूटाजिनवेश्मलोमशा
　विशालधूमौ सुकरश्च वर्चलः[3] ।
अरिष्टमौद्गल्यपराशरारुषः
　सुवर्चलारिश्मपुरारसूकराः[4] ॥ २९० ॥

कृशाश्वादेश्छण् ॥ * ॥ कृशाश्वेन निर्वृत्तम् । कार्शाश्वीयम् ॥ * ॥ कौटीयम् ॥ * ॥ आजिनीयम् ॥ * ॥ वैश्मीयम् ॥ * ॥ लौमशीयम् ॥ * ॥ वैशालीयम् ॥ * ॥ धौमीयम् ॥ * ॥ सौकरीयम्[5] ॥ * ॥ वार्चलीयम् ॥ वर्तुल[6] इत्यन्ये ॥ * ॥ आरिष्टीयम् ॥ * ॥ मौद्गलीयम् ॥ * ॥ पाराशरीयम् ॥ * ॥ आरुषीयम् ॥ * ॥ सौवर्चलीयम् ॥ * ॥ आरिश्मीयम् । आरिष्य[7] इत्यन्यः ॥ * ॥ पौरारीयम् । वामनमतेन[8] ॥ * ॥ सौकरीयम्[9] ॥ २९० ॥

---

१ ? इंदसैद्रायनकं B C F K , इंद-सैंद्रायनकं D (!) —Bö , Yajñ have ऐन्द्रायण , Hem ऐडायन

२ कौद्रायनक (!) B C K —Bö कौन्द्रायण , Hem , Yajñ., Bö *v l* कौद्रायण , om K V

३ कृशास्तकूटा° B , °कूटामिन° वर्चनः । E , °वर्त्तुलः । D F

४ °परासरा° E , °शूकरा. B F , श्वकराः C , A om text and comm

५ शौकरीयं B C D K

६ वर्चलीयं° B C & (or वर्व्वलीयं) K , वार्त्तुलीयं । वर्व्वल F , वार्वुलीयं । वर्व्वलीयं । वर्व्वुल D —वर्चल Bö , Yajñ. (वर्त्तुलशब्दं केचित्पेठुः Y), वर्वुल corr. Hem , वर्वर Kāś V ed (चरमन *a*.)

७ आरिक्ष C , आरिल्य B , आरिद्य K. (? corr ड्य) —Hem has आरिष्य , Bö , Yajñ , K V MS *a* अरिश्म (K. V' ed अरीश्व,

८ पौरारीय तेन D —? Bö , Yajñ have पुराग (besides पुरग , next śloka , पुरार इत्यन्ये Y), om K V , Hem

९ शौकरीयं B C F K , सौप्करीयं D

स्वनतसहणायोरोमका लोमकश्च
प्रतरसुखविविक्तासायसा[1] पूतरश्च ।
विनतपुरगदासीपूकरा[1] पूगरश्चा-[1]
ऽजिनससतुलवेष्येरोऽरसा[2] धूकरश्च ॥ २९१ ॥

श्रावनतीयम् ॥ ० ॥ सावृणीयम् ॥ ० ॥ चायसीयम् ॥ ० ॥ रौम कीयम् ॥ ॥ लौमकीयम् ॥ ० ॥ प्रातरीयम् ॥ ० ॥ सौखीयम् । वि पत्र[3] इत्यन्ये ॥ ० ॥ वैविक्तीयम्[4] ॥ आयायसीयम् । आयस[5] इत्यन्ये । पूतरो[6] जलजन्तु । पौतरीयम् ॥ अथ वामनमतेन ॥ ० ॥ वैनतीयम् ॥ ० ॥ पौरगीयम् । पुरगा नाम काचिद्ब्राह्मणी तस्या भवितं पाटलि पुत्र[7] तस्या निवास पौरगीयमित्यन्ये ॥ ० ॥ दासीयम् ॥ ॥ पुर्व करोति । पूकर:[8] । तस्य पौकरीयम ॥ ० ॥ पूगान्यस्य सन्ति । पूगर:[8] । तस्य पौगरीयम् ॥ ० ॥ आजिनतीयम्[9] ॥ ० ॥ सादुलीयम्[10] । वाम नमतेन ॥ ० ॥ वैश्यीयम्[11] ॥ ० ॥ ऐरसीयम्[12] ॥ ॥ आरसीयम्[13] ॥ ॥ धौकरीयम् ॥ ० ॥ केचित्पुंलिङ्गमपरे तु स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति[14] ॥ ९८.१ ॥

---

१ •पूकरा• (om E.) पूकरश्च D E.

२ आजिनसमपुलवेष्येरोरसा D ; वि नतपुलवेषा आरसी E. ; •वैष्येरोर सौ• B. K. ; वैष्येरीरसी• G. ; •वैषिर सा F ; A. om. text and comment.

३ ? विपत्र D — Hem. ha विपत्र the others सुख

४ वैपात्रीय C. ; वैपत्रीय F — विपात्र) jd., om. the others.

५ ? आयस Hem ; आयआस (l. आ यास) K. V ed ; आयसादि G. ; om. Bo) jd.

६ Tri ikrama on Hem. (Prâk.) I 170 (Pischel) explains पूतर but जलम । जलजन्तुः ।

७ Thus D F & corr K. ; पाटलि B. C. & orig K. ; पौरगा नाम• D.

८ पूकर । पूगर Hem. ; पूगर Bo.) jd.

९ ? आजिनतीय D — आजिनत (also जनमत) Hem ; others जनमत only.

१० सादुलीय D ; not given by others

११ ? Thus (or वैष्पीय) B. C. F K. वैपीय D — वेष Hem. ; om. others.

१२ इरस & इर Hem. ; not given by the other works.

१३ धौरसीय B. ; आर D. ; धौ रसीयमिति आदित F ; om. C. K.— not given by the other works.

१४ D om from केचित्

विकुव्यासासुरावेतौ[1] शबलश्चाभितो जनः।
रोमशश्च[2] कृशाश्वादौ ज्ञेयाश्छणप्रत्ययान्विते ॥ २९२ ॥

वैकुव्यासीयम्[3]। विकुव्य इत्यन्ये ॥*॥ आसुरीयम् ॥*॥ शाबलीयम् ॥*॥ आभिजनीयम् ॥*॥ रौमशीयम्[4] ॥ २९२ ॥ इति कृशाश्वादिः ॥

ऋश्यस्थूलनिलीनकर्दमशरा बाहुर्निधानाशनि-[5]
न्यग्रोधाः परिगूढखण्डखदिरा वेणुः सितः शर्करा[6]।
अश्मांशू परिवंशवीरणमता वेश्मोपगूढाविमौ
दण्डश्चानडुहोत्तराश्म परितो वृत्तो निबन्धारुडू[7] ॥२९३॥

ऋश्यादेः कः ॥*॥ ऋश्या अत्र देशे सन्ति। ऋश्यैर्निर्वृत्तं वा। ऋश्यकम्[8] ॥*॥ स्थूलकम् ॥*॥ निलीनकम् ॥*॥ कर्दमकम् ॥*॥ शरकम् ॥*॥ बाहुकम् ॥*॥ निधानकम्[9] ॥*॥ अशनिकम्[10] ॥*॥ न्यग्रोधकम् ॥*॥ परिगूढकम् ॥*॥ खण्डकम् ॥*॥ खदिरकम् ॥*॥ वेणुकम् ॥*॥ सितकम् ॥*॥ शर्करकम् ॥*॥ अश्मकम् ॥*॥ अंशु-

---

१ विकुवा॰ (?) C E K, दिकुवाशा॰ D, विकुव्याशा॰ F

२ रोमसश्च E, A om text & comm

३ वैकुव्याशीयं (? some व, घ D) MSS — विकुव्यास Bö, Yajñ (कुविद्यास v l Bö), विकुघास K V ed (विक्षुपुसा a), विकुव्याश्च (or °व्याश्च) and विकुव्य Hem

४ रौमसीयं D

५ °निधानासनि॰ D E, ऋश्च cf note ८

६ वैणु शिता सर्करा D, शिति:॰ शर्कर. B F K, शकार. C

७ वृतो॰ B F, परितो निवंधोरटू. C K, निवंधारटू F, A om text and comment

८ The MSS waver between ऋश्य and ऋश्च

९ Thus Bö, Yajñ, K. V [विधान इत्यन्ये Yajñ], om Hem

१० असनि॰ D — अशनि Yajñ, असनि Bö, न्यशनि MS Hem, om K V

वैमतायनकम् ॥ ० ॥ माक्षिस्रायणकम् ॥ ० ॥ सांपरायणकम् ॥ ० ॥ भास्त्रायणकम् ॥ २८७ ॥

खदिरो विषय खण्डुर्भगलो दुषणस्तथा[१] ।
सुधर्मेक्षनलोलन्दा[२] रायस्पोषश्च वीरश्च ॥ २८८ ॥

खादिरकम् ॥ ० ॥ वैषयकम् ॥ ० ॥ खण्डुना निर्वृत्तम् । खाण्डवकम् ॥ खण्डुरित्यन्यः[३] ॥ ० ॥ भागलकम् ॥ ० ॥ द्रुघणा यत्र सन्ति । द्रौघणकमिति वामन । द्रुघण इति भोज[४] ॥ ० ॥ सौधर्मकम्[५] ॥ ० ॥ कानकम्[६] ॥ ० ॥ लौलन्दकम् ॥ ० ॥ राय पोष । रायस्पोष अत एव निपातनादिमकेरलुग्विसर्गस्य सकारः । रायस्पोषकम् ॥ ० ॥ वैरकम् ॥ २८८ ॥

किरणो यज्ञदत्तश्च दलता सौमतायन[७] ।
क्रौष्ट्रधौमतसौमेन्द्रसौसकौद्रा[८] फलान्तका[९] ॥ २८९ ॥

कैरणकम् ॥ ० ॥ याज्ञदत्तकम् ॥ ० ॥ दलता निर्वृत्तं दलद पर्वतश्च वाहूरमयम् । दालतकम् ॥ ० ॥ सौमतायनकम् ॥ ० ॥ क्रौष्ट्रायणकम् ॥ ० ॥ धूमतस्यापत्यं धौमतिः । तस्यापत्यं युवा धौमतायनः । तस्य[१०]

१ भागलो॰ E.; द्रुघण D. E.
२ सुधर्मकनलो॰ B. C. K.; ॰खातलो॰ F; A. om text and comment.
३ खाण्डवं । खण्डुरित्यन्य D —Hem has both; IJ., Y M. खण्डु K. V खाण्डव —Bö. खण्डव (v. l. खाण्डव); Ya M. खण्डव; om. Kāç. V., Hem.
४ Dv. has both; Hem., Kāç. V ed. द्रुघण; MS. = द्रुहण; Y M. द्रुहिण
५ सौधर्मक B. C. F K
६ ? कानतक B. C. F; K. doubtful
७ यज्ञो दत्तश्च॰ E.; यज्ञश्च D.; दत्तसुसौमतायनौ D E.
८ सौमेन्द्रसौसकौद्र॰ E.; सौमेन्द्र॰ B. C. D; सौमेन्द्रसौसकोद्रा F; सौमेन्द्र॰ K.
९ पर्वतका B. C. D.; पर्वतका E.
१० B. C. K om धौमतायन । तस्य

धौमतायनकम् ॥ * ॥ सोमस्य । सौमायनकम् ॥ * ॥ इन्द्रस्य । ऐन्द्रायणकम्[1] ॥ * ॥ सुष्ठु स्यतीति सुसः । तस्य सौसायनकम् ॥ * ॥ कुद्रस्य । कौद्रायणकम्[2] ॥ एतेषां धौमतायनवत्प्रक्रिया ॥ २८९ ॥ इत्यरीहणादिः ॥

कृशाश्वकूटाजिनवेश्मलोमशा
विशालधूमौ सुकरश्च वर्चलः[3] ।
अरिष्टमौद्गल्यपराशरारुषः
सुवर्चलारिश्मपुरारसूकराः[4] ॥ २९० ॥

कृशाश्वादेश्छण् ॥ * ॥ कृशाश्वेन निर्वृत्तम् । कार्शाश्वीयम् ॥ * ॥ कौटीयम् ॥ * ॥ आजिनीयम् ॥ * ॥ वैश्मीयम् ॥ * ॥ लौमशीयम् ॥ * ॥ वैशालीयम् ॥ * ॥ धौमीयम् ॥ * ॥ सौकरीयम्[5] ॥ * ॥ वार्चलीयम् ॥ वर्तुल[6] इत्यन्ये ॥ * ॥ आरिष्टीयम् ॥ * ॥ मौद्गलीयम् ॥ * ॥ पाराशरीयम् ॥ * ॥ आरुषीयम् ॥ * ॥ सौवर्चलीयम् ॥ * ॥ आरिश्मीयम् । आरिष्य[7] इत्यन्यः ॥ * ॥ पौरारीयम् । वामनमतेन[8] ॥ * ॥ सौकरीयम्[9] ॥ २९० ॥

---

१ ? इंदस्यैंदायनकं B C F K , इंद-स्यैंद्रायनकं D (!) —Bö , Yajñ have ऐन्द्रायण , Hem ऐड्रायन

२ कौद्रायनकं (!) B C K —Bö कौन्द्रायण , Hem , Yajñ , Bö *vl* कौद्रायण , om K V

३ कृशास्वकूटा° B , °कूटानिन° वर्चनः । E , °वर्त्तुल. । D F

४ °परासरा° E , °शूकरा. B F , स्यकरा. C , A om text and comm

५ शौकरीय B C D K

६ वर्चलीयं° B C & (or वर्बलीयं) K , वार्त्तुलीयं । वर्चल F , वार्बुलीयं । वर्बलीयं । वर्वुल D —वर्चल Bö , Yajñ (वर्त्तुलशब्दं केचित्पेठुः Y), वर्तुल corr Hem , वर्वर Kâç V ed (चरमन *a*)

७ आरिश्य C , आरिल्य B , आरिढ्य K (? corr ड्य) —Hem has आरिष्य , Bö , Yajñ , K V MS *a* अरिश्म (K. V ed अरीश्व,

८ पौरारीय तेन D —? Bö , Yajñ have पुराग (besides पुरग , next çloka , पुरार इत्यन्ये Y), om K.V , Hem

९ शौकरीय B C F K , सौष्करीयं D

अवनतसहणायोरोमका लोमकाश्च
प्रतरसुत्सयिविक्रासायसा[1] पूतरश्च ।
क्लिनतपुरगदासीपूकरा[1] पूगरश्चा-[1]
ऽजिनतसमुलवेष्येरोऽरसा[2] घूकरश्च ॥ २९१ ॥

आवनतीयम् ॥ ० ॥ सादृश्चीयम् ॥ ० ॥ आयसीयम् ॥ ० ॥ रौमकीयम् ॥ ० ॥ लौमकीयम् ॥ ० ॥ प्रातरीयम् ॥ ० ॥ सौत्सीयम् । विपथ[3] इत्यन्ये ॥ ० ॥ वैविक्रीयम्[4] ॥ आसायसीयम् । सायस[5] इत्यन्ये । पूतरो[6] जलजन्तु । पौतरीयम् ॥ अथ सामगमतेन ॥ ० ॥ क्लैनतीयम् ॥ ० ॥ पौरगीयम् । पुरगा नाम काचिद्राक्षसी तया मथितं पाटलिपुत्रं[7] तस्या निवास पौरगीयमित्युच्यते ॥ ० ॥ दासीयम् ॥ ० ॥ पुत्रं करोति । पूकर[8] । तस्य पौकरीयम् ॥ ० ॥ पूगान्यस्य सन्ति । पूगर[8] । तस्य पौगरीयम् ॥ ० ॥ आजिनतीयम्[9] ॥ ० ॥ सामुलीयम्[10] । सामगमतेन ॥ ० ॥ वैश्चीयम्[11] ॥ ० ॥ ऐरचीयम्[12] ॥ ० ॥ आरसीयम्[13] ॥ ० ॥ घौकरीयम् ॥ ० ॥ केचित्पुलिङ्गमपरे तु स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति[14] ॥ २९१ ॥

---

1 पूकरा (om. E.) पूकरश्च D E.
2 आजिनसमुलवेष्येरोरसा D ; जिनतसुमलवेषा आरसी E ; वेष्येरोरसो B. K. ; पेष्येरोरसी C. ; ०वेष्येरसा F ; A. om. text and comment.
3 ? विपथ D — Hem. has विपथ the others सुख
4 पैवतीयं C. ; पैवकीयं F — विवाह Yajñ. om the others.
5 ? सायस् Hem. ; अयपास (L. अयपायस्) K V ed ; आयपाति a. ; om D. Yajñ.
6 Trivikrama on Hem (Prâk.) I 170 (Pischel) explains पूतर bei अधम । जलजन्तुर्वा ।
7 Thus D F & corr K. ; पाटलिपु B. C. & orig E. ; पौरगा नाम D.
8 पूकर । पूगर Hem. ; पूगर B. Yajñ.
9 ? आजिनतीयं D — अजिनत (also अजनत) Hem. ; others अजनत only
10 सामुलीयं D ; not given by others
11 ? Thus (or वैष्यीयं) B. C. F K. वैषीयं D — वैश्य Hem. ; om. others.
12 इरस् & इर Hem. ; not given by the other works.
13 ? औरसीयं B. ; आर–यं D. ; औरसीयमिति कश्चित् F ; om. C K.— Not given by the other works.
14 D om. from केचित्

विकुत्स्यासासुरावेतौ[1] शबलश्चाभितो जनः।
रोमशश्च[2] कृशाश्वादौ ज्ञेयाश्छणप्रत्ययान्विते ॥ २९२ ॥

वैकुत्स्यासीयम्[3]। विकुत्स्य इत्यन्ये ॥ * ॥ आसुरीयम् ॥ * ॥ शाबलीयम् ॥ * ॥ आभिजनीयम् ॥ * ॥ रौमशीयम्[4] ॥ २९२ ॥ इति कृशाश्वादिः ॥

ऋश्यस्थूलनिलीनकर्दमशरा बाहुर्निधानाशनि-[5]
न्यग्रोधाः परिगूढखण्डखदिरा वेणुः सितः शर्करा[6]।
अश्मांशू परिवंशवीरणमता वेश्मोपगूढाविमौ
दण्डश्चानडुहोत्तराश्म परितो वृत्तो निबन्धारडू[7] ॥२९३॥

ऋश्यादेः कः ॥ * ॥ ऋश्या अत्र देशे सन्ति। ऋश्यैर्निर्वृत्तं वा। ऋश्यकम्[8] ॥ * ॥ स्थूलकम् ॥ * ॥ निलीनकम् ॥ * ॥ कर्दमकम् ॥ * ॥ शरकम् ॥ * ॥ बाहुकम् ॥ * ॥ निधानकम्[9] ॥ * ॥ अशनिकम्[10] ॥ * ॥ न्यग्रोधकम् ॥ * ॥ परिगूढकम् ॥ * ॥ खण्डकम् ॥ * ॥ खदिरकम् ॥ * ॥ वेणुकम् ॥ * ॥ सितकम् ॥ * ॥ शर्करकम् ॥ * ॥ अश्मकम् ॥ * ॥ अंशु-

---

१ विकुत्या० (?) C E K, द्विकुत्याशा० D, विकुत्याशा० F

२ रोमसश्च E, A om text & comm

३ वैकुत्याशीय (? some त्य, घ D) MSS — विकुत्यास Bö, Yajñ (कुविद्यास v l Bö), विकुघास K V ed (विक्तपुसा a), विकुत्याश्च (or °त्यांश्च) and विकुत्य Hem

४ रौमसीय D

५ °निधानासनि° D E, ऋश्च cf note ८

६ वेणु. शिता सर्करा D, शिति.° शर्कर. B F K, शकार' C

७ वृतो° B F, परितो निवंधोरडू. C K, निवधारडू F, A om text and comment.

८ The MSS waver between ऋष्य and ऋश्य

९ Thus Bö, Yajñ, K. V [विधान इत्यन्ये Yajñ], om Hem

१० असनि° D — अशनि Yajñ, असनि Bö, न्यशनि MS Hem, om K V

कम् ॥ ० ॥ परिवंशकम् ॥ ० ॥ गोरणकम् ॥ ० ॥ मतकम् ॥ ० ॥ वेमकम् ॥ ० ॥ उपगूढकम् ॥ ० ॥ कृष्णकम् ॥ ० ॥ अनडुहोत्तरासमेति समाहारद्वन्द्वः । अनडुहकम्[1] ॥ ० ॥ उत्तरासमकम् ॥ ० ॥ परितो वृत इति परिवृत्त इत्यर्थः । तथा परिवृत्तकम्[2] ॥ ० ॥ निवन्धकम् ॥ ० ॥ चर पुष्करविशेष । तथ । चरटुकम्[3] ॥ १८-२ ॥ इत्युश्मादि[4] ॥

बल्वज कूपबीजे च यवासेत्कटकट्टा[5] ।
शिरीष शकटाश्वत्थपरिवापविकङ्कतम् ॥ २०४ ॥

बल्वजादेरिक ॥ ० ॥ बल्वजा तृण दीर्घे पठ्ति । बल्वजिकम् ॥ ० ॥ कूपिकम् ॥ ० ॥ बीजिकम् ॥ ० ॥ यवासिकम् । यवास[6] इत्यन्ये ॥ ० ॥ इत्कटिकम्[7] ॥ ० ॥ कट्टट संचार सीमा च । कट्टटिकम् ॥ ० ॥ शिरीषिकम् ॥ ० ॥ शकटिकम् ॥ ० ॥ अश्वत्थिकम् ॥ ० ॥ परिवापिकम् ॥ ० ॥ विकङ्कतिकम् ॥ १८-३ ॥

शर्कराऽथ दशग्रामो न्यग्रोध कुमुद काच[8] ।
मध्यश्वसंकटा गर्तनिर्यासौ गर्दिताविह ॥ २०५ ॥

शर्करिकम् ॥ ० ॥ दशग्रामिकम् ॥ ॥ न्यग्रोधिकम् ॥ ० ॥ कुमुदि

---

१ अनडुहोत्तर अनडुहकं D — अनडुह Bo. Kāś. V ; अनडुह Hem. l. Bo. ; (अनडुहोऽपत्यमानडुह) चा नडुहोत्तरासमेति Vajd.

२ वृत °परिवृत °परिवृतकं B. F K (C) — The other works have परिवृत (K V = परिवेष)

३ चरटु° चरटुकं B C F K — चरटु B. Vajd. (चरटुरिरणमी V jd.) ; च- रटु । चरटु Hem. ; om. Kāś. V

४ Cf. note ८ preceding page

५ यवासेत्कट° B. C. K. ; यवासे त्कट D E. ; A. om. text & comment.

६ यवासिक° C. ; यवास B. C. F K. ; यवास D — यवास Bo., Kāś. V Hem. ; यवास Vajd.

७ इत्कटिकं B. C. F K ; °त्कटिकं D — इत्कट Bo., V jd. ; इत्कट Kāś. V Hem.

८ काची B. C. K. ; काची D ; कवि I [काच B. V jd. ; कात ed. Kāś. V ed ; om. Hem.] ; A. om. text and comment.

कम् ॥ * ॥ कच्चिकम् ॥ * ॥ मधुकम् ॥ अश्विकम् ॥ इयं वामनमतेन[१] ॥ * ॥ संकटिकम् ॥ * ॥ गर्तिकम् ॥ * ॥ निर्यासिकम् ॥ * ॥ केचिद्वल्वजिका कुमुदिकेत्यादि स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति । तत्र लोकः प्रमाणम ॥ २८५ ॥ इति वल्वजादिः[२] ॥

काशपाशतृणाश्वत्थाः पलाशवनकङ्कटाः[३] ।
वासकर्दमपीयूक्षा[४] गुहाकर्पूरवर्बराः ॥ २९६ ॥

काशादेरिल. ॥ * ॥ काशस्तृणविशेषः । काशा अत्र सन्ति । काशिलम् ॥ * ॥ पाशिलम् ॥ * ॥ तृणिलम् ॥ * ॥ अश्वत्थिलम् ॥ * ॥ पलाशिलम् ॥ * ॥ वनिलम् ॥ * ॥ कङ्कटिलम्[५] ॥ * ॥ वासो गुल्मविशेषः । वास्यन्ते रुवन्तीति वासाः पक्षिण इत्यन्यः[६] । वासिलम् ॥ * ॥ कर्दमिलम् ॥ * ॥ पीयूक्षिलम् ॥ * ॥ गुहिलम् ॥ * ॥ कर्पूरिलम् ॥ * ॥ वर्बरो म्लेच्छजातिः । वर्बरिलम् ॥ २८६ ॥

मधुग्यहवच्छूलाः[७] कपित्थश्वरणो विसः ।
नडोऽथ जतुसीपालौ[८] गणे काशादिसंज्ञिते ॥ २९७ ॥

मधुरिलम् ॥ * ॥ ग्रहिलम् ॥ * ॥ वच्छूलिलम्[९] ॥ * ॥ कपित्थि-

---

१ दुर्गवामनमतेन D

२ This *gaṇa* corresponds to कुसुमादि to P iv 2, 80, no 4, Hem vi 2, 96

३ °कटका. B F

४ °पीयूक्षा E, A om text and comment

५ कंटकिल F —कङ्कट Bö, Yajñ, कण्टक Kâs V ed, MS *a*, Hem, cf *prekshâdi*, sl. 299

६ वास्यात रु° सासा पक्षिण° C, om D [वाश्यन्ते° ?] —वाश Kâs V ed, Hem, वास Bö, Yajñ

७ °ग्रहवत्थूला. F K, °वचूला E, °वच्छला: D, ग्रहद्स्थूला. C

८ जतुशापालो C, A B om text and comment

९ ? वत्थूलिलं F K (त्थ often written like च्छ), वचूलिल B, वच्चूलिले D (cf वचूल E, note ७) —वच्छूल Bö, Yajñ, वर्तुल Hem, वधूल *i. l* Kâs V ed om MS *a*

कम् ॥०॥ परिवंशकम् ॥०॥ वीरणकम् ॥०॥ भलकम् ॥०॥ वेतसकम् ॥०॥ उपगूढकम् ॥०॥ इष्टकम् ॥०॥ अनडुहोत्तराश्मेति समाहारद्वन्द्वः । अनडुहकम्[1] ॥०॥ उत्तराश्मकम् ॥०॥ परितो वृत्त इति परिवृत्त इत्यर्थः । तत्र परिवृत्तकम्[2] ॥०॥ निबन्धकम् ॥०॥ चरडुर्वृक्षविशेषः । तत्र । चरडुकम्[3] ॥ १८३ ॥ इत्युश्मादि[4] ॥

वल्वज कूपबीजे च यवासेऽस्कटकाद्रटा[5] ।
शिरीष शकटाश्वत्थपरिवापविकङ्कतम् ॥ २०४ ॥

बल्वजादेरिक ॥०॥ बल्वजा नाम तृणविशेषाः सन्ति । बल्वजिकम् ॥०॥ कूपिकम् ॥०॥ बीजिकम् ॥०॥ यवासिकम् । यवास[6] इत्यन्ये ॥०॥ इस्कटिकम्[7] ॥०॥ कद्रट वेणावृत शोभा च । कद्रटिकम् ॥०॥ शिरीषिकम् ॥०॥ शकटिकम् ॥०॥ अश्वत्थिकम् ॥०॥ परिवापिकम् ॥०॥ विकङ्कतिकम् ॥ १८४ ॥

शर्कराऽथ दशग्रामो न्यग्रोध कुमुदं काच[8] ।
मध्यमसंकटा गर्तनिर्यामो गदिताविह ॥ २०५ ॥

शर्करिकम् ॥०॥ दशग्रामिकम् ॥०॥ न्यग्रोधिकम् ॥०॥ कुमुदि

---

१ अनडुहोत्तर अनडुहक D — अनडुह D[illegible] ; अनडुह Hem [illegible] D ; (अनडुहोऽपश्ममानडुहः) वा नडुहोत्तराश्मेति [illegible]

२ वृत परिवृत परिवृतक D F [illegible] The [illegible] परिवृत [illegible] परिवृत्त)

३ चरडु चरडुक D C F K — चरडु [illegible] चरडुरित्यन्ये [illegible] चरडु ; चरडु [illegible]

४ [illegible] preceding page

५ यवासीकट B. C. K. ; यवासे स्कट° D F ; A. om. text & comment.

६ यवासिक C. ; यवास B. C. F K ; यवास D — यवास D[illegible] Kl[illegible] Y H m. ; यवास [illegible]

७ इस्कटिक B C. F K ; स्कटिक D — स्कट D[illegible] ; इस्कट Kl[illegible] Y Hem.

८ काची B C. K ; काची D ; काच F [illegible] ; [illegible] ; A. om. text and comment.

कम् ॥ * ॥ कच्चिकम् ॥ * ॥ मधुकम् ॥ अश्विकम् ॥ इयं वामनमतेन[१] ॥ * ॥ संकटिकम् ॥ * ॥ गर्तिकम् ॥ * ॥ निर्यासिकम् ॥ * ॥ केचिद्बल्वजिका कुमुदिकेत्यादि स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति । तत्र लोकः प्रमाणम् ॥ २८५ ॥ इति बल्वजादिः[२] ॥

काशपाशतृणाश्वत्थाः पलाशवनकङ्कटाः[३] ।
वासकर्दमपीयूक्षा[४] गुहाकर्पूरवर्बराः ॥ २९६ ॥

काशादेरिलः ॥ * ॥ काशस्तृणविशेषः । काशा अत्र सन्ति । काशिलम् ॥ * ॥ पाशिलम् ॥ * ॥ तृणिलम् ॥ * ॥ अश्वत्थिलम् ॥ * ॥ पलाशिलम् ॥ * ॥ वनिलम् ॥ * ॥ कङ्कटिलम्[५] ॥ * ॥ वासो गुल्मविशेषः । वास्यन्ते रुवन्तीति वासाः पक्षिण इत्यन्यः[६] । वासिलम् ॥ * ॥ कर्दमिलम् ॥ * ॥ पीयूक्षिलम् ॥ * ॥ गुहिलम् ॥ * ॥ कर्पूरिलम् ॥ * ॥ वर्बरो म्लेच्छजातिः । वर्बरिलम् ॥ २८६ ॥

मधुरग्रहवच्छूलाः[७] कपित्थश्चरणो बिसः ।
नडोऽथ जतुसीपालौ[८] गणे काशादिसंज्ञिते ॥ २९७ ॥

मधुरिलम् ॥ * ॥ ग्रहिलम् ॥ * ॥ वच्छूलिलम्[९] ॥ * ॥ कपित्थि-

---

१ दुर्गवामनमतेन D

२ This *gaṇa* corresponds to कुसुमादि to P iv 2, 80, no 4, Hem vi 2, 96

३ °काटकाः B F

४ °पीयूक्षण E, A om text and comment

५ कंटकिल F—कङ्कट Bö, Yajñ, कण्टक Kâs V ed, MS *a*, Hem, cf *prekshâdi*, sl. 299

६ वास्यात रु° सासा पक्षिण° C, om D [वाश्यन्ते° ?] —वाश Kâs V ed, Hem, वास Bö, Yajñ

७ °ग्रहवत्सूला. F K, °वचूला E, °वक्लाः D, ग्रहद्स्थूलाः C

८ जतुशापालौ C, A B om text and comment

९ ? वत्यूलिल F K (त्य often written like च्छ), सचूलिल B, वब्रूलिसे D (cf वचूल E, note ७) —वच्छूल Bö, Yajñ, वर्तुल Hem, वधूल v l Kâs V ed om MS *a*

सम ॥ ० ॥ परविसम ॥ ० ॥ विविसम्[1] ॥ ० ॥ नडिसम् ॥ ० ॥ वन विसम् ॥ ० ॥ सोपाविसम्[2] ॥ २८७ ॥ इति काशादि ॥

तृणमूलसुवर्णार्णो वराणवर्णौ[3] वनार्जुनौ पर्णम् ।
नडनलबिलपुलचरणा मुस[4] फलं चात्र विज्ञेयम् ॥ २८८ ॥

तृणादेः स[5] ॥ ० ॥ तृणान्यस्मिन्देशे सन्ति । तृणसा नदी नगरी पर्वती[6] पर्वतिका ॥ ० ॥ मूलसा ॥ ० ॥ सुवर्णसा ॥ ० ॥ अर्णो जलम् । तदस्यास्तीति । अर्णसा नदी । पाठसामर्थ्यात्सलोप ॥ अर्ण । इत्यन्ये राज्ञा प्रकृतिरित्यन्ये[7] ॥ ० ॥ वराण इति वीरणाभिधानम्[8] । तद स्मिनाद् वराणसी[9] नदी । तथा चतुरमथा वाराणसी नगरी ॥ वराणसो देशस्तमथा वाराणसी नगरीत्यन्ये ॥ ० ॥ वर्ण इति वीरणाख्या[10] । वर्णसा ॥ ० ॥ वनसा ॥ ० ॥ अर्जुनसा दिग्वस्त्रमतेन ॥ अ इति प्रकटाङ्ग[11] ॥ ० ॥ पर्णसा ॥ ० ॥ नडसा ॥ ० ॥ नलसा ॥ । बिलसा ॥ ० ॥ पुलसा ॥ ० ॥ चरणसा ॥ ० ॥ मुससा[12] ॥ ० ॥ फलसा । दिग्वस्त्रमतेन ॥ २८८ ॥ इति तृणादि ॥

---

१ विविसं D

२ सोपाविसं D —सोपाल Bh.; सो पाल Hem; सोपालो नाम कश्चित्तेन निर्वृत्तं सोपाविसम् Y. jfi.; om. K.V

३ सवर्णार्णोवराणवर्णा F; सुवर्णा र्णि विराण° C

४ मुस D मुसफलं F; A. om [illegible] and comma [illegible]

५ स D throughout (तृणास मूल सा etc.)

६ मारसी B C E; नरसि D

७ The [illegible] work [illegible] पण [अर्णो मुसलचारणौपादानात्सकारनिवृत्तिं चदन्त एवायमित्यन्ये Y. jfi.]

८ ? Thus B. D. F K.; वारणाभिधानं C.

९ वराणसा F; D om. from तद स्मिनाद् to अर्जुनसा

१० Thus also Y. jfi.

११ B. C. om from अर्ण to end of comm. (K. suppl. in margin)—चतुर Bh., Y. jfi.; अर्ण Hem [illegible] Y ed. °चतुर a.)

१२ पुष्पसा F

प्रेक्षा स्यात्परिवापसंकटकटाः[१] कूपो यवासः पुटः
संलक्ष्या ध्रुवका महश्च धुवका कैश्चित्कपिः कोविदैः।
ज्ञेयः कङ्कटबन्धुकापुकबुका गर्तेक्कटौ[२] कूपको
न्यग्रोधक्षिपकाहिरण्यफलकाः प्रेक्षादिरेवं गणः ॥२९९॥

प्रेक्षादेरिन् ॥ * ॥ प्रेक्षा बुद्धिः । तया हेतुना निर्वृत्तः । प्रेक्षी ग्रामः ॥ अथवा प्रेक्षा अत्र सन्ति । प्रेक्षी देशः ॥ प्रेक्षाशब्दो यद्यपि प्रेक्षणवाची[३] तथाप्यत्र पक्षे रूढितो नदीसरसीस्थल्यादिवृत्तिर्द्रष्टव्यः ॥ * ॥ परिवापो वीजनिक्षेपः । परिवापी ॥ * ॥ संकटं संकीर्णता । संकटी ॥ * ॥ कटः पर्यन्तः । कटी ॥ * ॥ कूपी ॥ * ॥ यवासो दुःस्पर्शः । यवासी[४] ॥ * ॥ पुटी ॥ * ॥ ध्रुवका । आवपनविशेषः । ध्रुवकी ॥ * ॥ मह उत्सवः । मही ॥ * ॥ धुवका । आवपनविशेषः । धुवकी ॥ * ॥ कैश्चिदिति दिग्वस्त्रप्रभृतिभिः कपिशब्दः संलक्ष्यः । कपी ॥ * ॥ कङ्कटः सनाहः । कङ्कटी ॥ * ॥ बन्धुरेव बन्धुका । बन्धुकी ॥ * ॥ पुको दानम् । पुकी ॥ * ॥ बुको हास्यम् । बुकी[५] ॥ * ॥ गर्तोऽवटः । गर्ती ॥ * ॥ इक्कटं चषकः । इक्कटी[६] ॥ * ॥ कूपको गुणवृक्षः । कूपकी ॥ * ॥ न्यग्रोधो वटः । न्यग्रोधी ॥ * ॥ क्षिपका । आयुधम् । क्षिपकी ॥ * ॥ हिरण्यं सुवर्णम् । हिरण्यी[७] ॥ * ॥ फलकम् आकाङ्क्षितसिद्धिरावरणं वा[८] ।

१ ॰परिवापकटका॰ D E

२ गर्त्तेत्काटौ॰ D, गर्त्तेकटौ E, ॰पुकचुका॰ F, A om text and comm

३ यद्यपि प्रेक्षिशब्द प्रेक्षकवाची तथाप्यत्र॰ Yajñ

४ Thus also Yajñ (यवाप इति क्वचित्पाठ), यवाष Bö, Hem, om K V

५ चुको॰ चुकी C F, बुको॰ बुकी B D K —[पुको दानम्॰ । बुको हास्यम्॰ । Yajñ]

६ इत्कार्ट चषक. इक्काढी D, एक्काट॰ इक्काटी F K —इक्कट Bö, Yajū, इक्काट Hem, एर्कुट K V ed, कर्कट a, cf. sl 294

७ हिरिणी B C K, हिरिण्यी D —हिरण्य Bö, Yajū, हरिण्य Hem, om Kâs V

८ ॰सिद्धि. वरण वा D —इलका Bö., Yajñ, फलका Hem, *v l* Bö, om Kâs V [इलका पुरविशेषस्तस्यादूरभवो इलकी ग्रामः । Yajñ.].

फलको ॥ • ॥ कुपमर्तपरिवापपवामसिरपयम्मा [1] मकटाग्रमतेमो पात्ता ॥ २९९ ॥ इति मेघादि ॥

मध्विक्षू शररोमवेणुमरुत• शक्तीष्टकारिष्टयो[2]
वार्दालीशकलाकरीरकिशरासन्दीशलाकाहिमा[3]।
स्थाणुस्तक्षशिलाविसासुतिशमीमर्याणपार्दामिषी[4]
कर्वन्धूवटवेटमुष्पलमणी वल्मीकपीडाखडा[5] ॥३००॥

मध्वादेर्मत्[6] ॥ • ॥ मधु पुष्परसादि । तदत्र देशेऽस्ति । मधुमान्देश ॥ • ॥ इक्षू रसाल । इक्षुमान् ॥ • ॥ शरो मुञ्ज । शरावान् । शरादीनामिति दीर्घत्वे । शरवतित्यन्य [7] ॥ • ॥ रोम तनूरुहम् । रोमवान् ॥ • ॥ वेणुमान् ॥ • ॥ मरुतो देवा वायुश्च । मरुत्वान् ॥ । शक्ति प्रहरणम् । शक्तिमान् । शक्तिरित्यन्य [8] ॥ • ॥ इष्टका अधिकार । इष्टकावान् ॥ • ॥ रिष्टिखड्गश्च । रिष्टिमान ॥ मदिरापातीय संघातविशेषो रिष्टिखड्ग इति वामन [9] ॥ • ॥ वार्दाली । ओषधिविशेष । वार्दालीवान् । वार्दालीत्येके[10] ॥ ॥ शकलो मत्स । शकलावान् । शकटोर्धोऽपि पठित । शकलीवानित्यन्ये[11] ॥ • ॥ करीरो

---

1 °हिरिवयम्मा D

2 शालीष्टकावष्टयो E.

3 किसरा° B. C. F K.; शयरा° D; शलाकोहिमा C

4 °समी D; शर्याण° E.

5 वधधू वेटमणवमणौ° E.; °ष्ट्रमतो° B. C. F K; वेटमणवमणौ° D

6 °मतु D

7 शरवरित्यन्य F; om. D—Hem. has शर cf next page, n. 1; others शर

8 Hem. शक्ति the others शक्ति

9 D. om. from मदिरापातीय—मदिरापातीय संघातविशेषो रिष्टि। खड्गश्चायो रिष्टिरित्यपि । रिष्टिमान Yajñ.; Bh. ऋष्टि; Kāś. V ed. ऋष्टि(ऋष्टि), Ml. ऋ रिष्ट; Hem. ऋषि

10 वार्दालीविशेषे D; om. F—वार्दाली Bh., Yajñ.; पार्दाली Hem.; दूर्वाकाण्ड K. V ed., दूर्वाकाण्ड; cf. next page note 1

11 शकली Hem.; शकल (शकली) Bh., Yajñ.; om. Kāś. V

वृक्षविशेषः । करीरवान् ॥ * ॥ किशरो गन्धद्रव्यम् । किशरावान् । तृणजातिः ॥ किशरुरित्यन्यः[१] ॥ * ॥ आसन्दी वेत्रासनम् । आसन्दीवान् ॥ * ॥ शलाका । एषणी पूरणरेखा[२] द्यूतोपकरणं च । शलाकावान ॥ * ॥ हिमं तुहिनम् । हिमवान् ॥ * ॥ स्थाणुमान् । यवादेराकृतिगणत्वादत्वाभावः[३] ॥ * ॥ तक्षशिला नगरी । तक्षशिलावान् ॥ अक्षशिलेत्यन्यः । अक्षवान् । शिलावानित्येके[४] ॥ * ॥ बिसवान् ॥ * ॥ आसुतिः सोमरसः । आसुतिमान् ॥ आसुतीवानिति वामनाद्याः । ते ह्यासुतीशब्दं पठन्ति ॥ सुत्येत्यन्यः[५] ॥ * ॥ शमो वृक्षः । शमीवान्[६] ॥ * ॥ सर्याणः पर्वतः । सर्याणावान् ॥ सार्याण[७] इत्यन्ये ॥ * ॥ पार्दो वृक्षः । पार्दावान् ॥ पार्दा नाम काचित्स्त्रीत्यन्ये[८] ॥ * ॥ आमिषी । ओषधिः । आमिषीवान्[९] ॥ * ॥ कर्कन्धूः क्षुद्रबदरी । कर्कन्धूमान् । कर्कन्धुरित्यन्यः[१०] ॥ * ॥ वटो न्यग्रोधः । वटावान् ॥ * ॥ वेटः पोलुवृक्ष. । वेटावान् ॥ * ॥ ऋष्यो मृगविशेषः । ऋष्यावान्[११] ॥ * ॥ रुमाँलवणविशे-

---

१ किसरो॰ किसरावान्॰ किसरु॰ B C F K — किशर (॰रा) Bö, K.V, किसर (॰रा) Yajñ, Hem — Hem has also कीशरु [? orig a misreading, MS Hem has पार्दा । कीशरु । इष्टका । पार्दाकीशरु । (i e पार्दाकी । शरु ।)]

२ ॰रेषा B C D K, एषिणी D, om C

३ ॰गणत्वाभावः C K, om D, cf I 414

४ शलावानित्येके B C K — Hem has तक्षशिला & अक्षशिला, the others तक्षशिला only

५ सुतेत्यन्य. B F and orig K, om D — Hem has आसुति and सुत्या, the others आसुति only

६ समो॰ समीवान् D

७ सर्याण इत्यन्ये B C K, सार्यापा इत्यन्ये D, (? सर्याणवान् । सार्पण इत्यन्ये ') — शर्याण Bö, Yajñ, सार्पण Hem, शर्प्पणा Kâs V ed, शर्यणा *a* [शर्याण पर्वत । शर्याणवान् Yajñ.]. For the correct forms see the St Petersb Dict *s v* शर्यण, शर्यणावन्त्

८ पार्दा Hem, om others, cf n १

९ B K add वर्त्ततेत्यन्य., C वर्त्तीतत्यन्य, F वर्त्सतेत्यन्य ।

१० Hem both, कर्कन्धू Bö, Yajñ, कर्कन्धु K V

११ ऋष्य Yajñ, Kâs V *a*, ऋष Kâs V ed, ऋष्य Bö, ऋषि Hem

पक्षविशेषो[1] वा । समलाम्[2] ॥ समरिश्मा ॥ • ॥ पक्षीको वा ।
पक्षीकायाम् । अयं दिग्वसमतेन ॥ • ॥ पीडायाम् ॥ • ॥ पक्षपुष
यातीति । पक्षायाम् ॥ • ॥ धनुर्धर्मारम्भ[3] ॥ १ ॥ इति मध्यादि ॥

उत्कराश्मखदिराननुपवृक्षाविन्द्रवृक्षतिलकपिप्पलशाखा ।
आर्द्रवृक्षकपलाशसुवर्णश्यावनाशसहिता विजिगीषा ॥१२९॥

उत्करादेश्च ॥ • ॥ उत्करो धूपपात्रमस्य । सोऽस्यास्तीत्युत्
करीयं नगरम् ॥ • ॥ अश्मीयम् ॥ • ॥ खदिरो वृक्ष । खदिरीयम् ॥
वृक्षीयम् ॥ • ॥ इन्द्रीयम् ॥ • ॥ इन्द्रवृक्षीयम् ॥ • ॥ तिलको राजा
तिलकीयम् ॥ • ॥ पिप्पलोऽश्वत्थ । पिप्पलीयम् ॥ • ॥ शाखं मत्स्यवि
शेष । शाखीयम् ॥ • ॥ आर्द्रवृक्षीयम्[4] ॥ • ॥ पलाशीयम ॥ • ॥ सुव
र्णीयम् ॥ • ॥ श्यावनाशो मुनि । श्यावनाशीयम् ॥ • ॥ विजिगीषी
यम् ॥ १२९ ॥

शालानेकखलाजिनातपफला जन्याजिन पिप्पली[6]
मूलं संपरमूर्पणायमिचुक्का भस्त्रा च नैवाकव[7] ।
अक्षोशार्कनिशान्तवृक्षशफरा गर्तामिवेराकणा[8]
कागारण्यनिशान्तपर्णकितवा क्षुद्राणकक्षान्तय[9] ॥१३०॥

---

[1] समयपक्ष॰ B C. F K.; समाव पक्षविशेषपक्षविशेषो D

[2] समलाम् MSS. (?); D om. समरिश्मा —Hem. has समल om others.

[3] धनुधर्मारम्भ D; cf. P I 2.63.

[4] A. om text and comment.

[5] आर्द्रवृक्ष Bd.; आर्द्रवृक्ष the others and Sb. a. l. [? वृ here adjectively]

[6] ॰शालाजिनातप॰ D.; समाव D. F; पलाजिनातपफली॰ समाव पि॰ C.; ॰आम्राजिन॰ D.

[7] नैवाकव F

[8] ॰वृक्षशफला B.; वृक्षकार पर्णा H

[9] क्षुद्राणकक्षान्तय D.; समाव E.; A. om. text and comment.

शालीयम् ॥ * ॥ अनेकीयम् ॥ * ॥ खलाजिनीयम् ॥ खण्डाजिन[1] इत्यन्यः ॥ * ॥ आतपीयम् ॥ * ॥ फलीयम् ॥ * ॥ जन्या वधूस्तद्वाहिका[2] वा । जन्यीयम् ॥ * ॥ अजिनीयम्[3] ॥ * ॥ पिप्पलीमूलीयम् ॥ * ॥ संपरो मुनिः । संपरीयम् ॥ * ॥ शूर्पणायो मुनो राक्षसो वा । शूर्पणायीयम्[4] ॥ * ॥ पिचुकस्थूलकम्[5] । पिचुकीयम् ॥ * ॥ भस्लीयम् ॥ * ॥ निवाकुर्निर्गुणः । तस्य निवासो नैवाकवः । तस्यादूरभवं नैवाकवीयम्[6] ॥ * ॥ उत्क्रोशः कुररः[7] । उत्क्रोशीयम् ॥ * ॥ अर्को गुल्मः सूर्यश्च । अर्कीयम् ॥ * ॥ नितान्ता वृक्षा यत्र सन्ति स नितान्तवृक्षो देशः । तस्यादूरभव नितान्तवृक्षीयम् ॥ * ॥ शफरो मत्स्यः । शफरीयम्[8] ॥ * ॥ गर्तीयम् ॥ * ॥ अश्मीयम् ॥ * ॥ वैराकणो नामर्षिः । वैराकणीयम्[9] ॥ * ॥ काशीयम् ॥ * ॥ अरण्यीयम् ॥ * ॥ निशान्तम् अन्तःपुरम् । निशान्तीयम् ॥ * ॥ पर्णीयम् ॥ * ॥ कितवो धूर्तो गन्धद्रव्यं च । कितवीयम् ॥ * ॥ क्षुद्रीयम् ॥ क्षुद्रा राक्षसी तन्निवासः क्षुद्रीयमित्यन्ये[10] ॥ * ॥ अणकम् अधमम् । अणकीयम् ॥ * ॥ क्षान्तीयम् ॥ क्षान्त इति भोजः[11] ॥ ३०२ ॥

---

१ Hem both, the others खला-जिन

२ °तद्वाहका B C F K

३ [अ suppl K.] जनीयं B F K ; om C

४ सूर्पणायो° सूर्प° B C F K

५ पिचकस्थूरकं B K., पिचकस्तूरकं° C, पिचुक. स्थूलकं D

६ निचाकु° नैवाकव° नैचाकवीयं K, °चा° F throughout — नैचाकव Hem, नैसाकव Bö, Yajñ, नैव । वक Kâś V ed, *a*, cf śl 204

७ कुक्षरः B C D K

८ सफरो° सफरीयं D — Hem सफर, the others शफर

९ वैराकाणीयं B, वैराक । णीयं D — वैराकण Yajñ, वैराणक Bö, Hem, om Kâś V

१० Yajñ notices both readings, Hem काश । क्षुद्रा २ । (२ generally indicates that the two preceding words are to be taken both combined and separate)

११ घान्त Bö, शान्त Kâś V ed, घांति Yajñ, Kâś V *a*., om Hem

अमत्यनीचापकर्षकरेडावरोहितक्षारविशालवेषा ।
अरीहणैवयाचर्मखण्डवातागरा संपलमस्सार्ही[1] ॥ ३०३ ॥

अमत्यीयम् ॥ ० ॥ नीचानाप्नोतीति । नीचापक । नीचापकीयम् ॥ ० ॥ संकरीयम् ॥ ० ॥ इडा स्त्रिय । इडीयम्[2] ॥ ॥ अवरोहितो नामर्षि । अवरोहितीयम् ॥ ० ॥ क्षारीयम् ॥ क्षोध[3] इत्यन्ये ॥ ॥ विशाखो नामर्षि । विशाखीयम् ॥ ० ॥ वेषीयम् ॥ क्षारवेषो नामकमतेन ॥ ० ॥ अरीहण मुनिरेव । अरीहणीयम् ॥ ० ॥ विवेषा अपत्यं वैवष । तस्य निवासस्तैवकीयम् ॥ ० ॥ चर्मीयम् । आस्याभिधानमपि वर्णयन्त्यन्य[4] ॥ ० ॥ खण्डीयम् ॥ ० ॥ वातागरीयम् ॥ ० ॥ संपलो[5] मुनि । संपलीयम् ॥ ० ॥ मस्सार्हीयम् ॥ ० ॥ उत्करादौ अप्रत्ययान्तान् केचित्पठन्ति अपरे स्त्रीलिङ्गानाह[6] ॥

एतेऽष्टादशाकृतिगणा वेदितव्या । तेनान्येऽपि शब्दा यथादर्शनं द्रष्टव्या । अस्मैव नियममेषां प्रतिपादितम् । एतदीयमन्यानां चता रोऽप्यर्थो यथासंभवं द्रष्टव्या ॥ १ २ ॥ इत्युत्करादि ॥

शौनकोऽथ तलवाजसनेयी रज्जुकण्ठकठशाठकषाया ।
स्कन्धसाङ्गरवतुम्बुरुतार्क्ष्या[7] रज्जुभारकमलारुणयश्च ॥ ३०४ ॥

शौनकादिभ्यो णिन् इत्यनेन तेन प्रोक्तं वेदं विद्‌न्मधीयते वेत्यर्थे

---

[1] संपल C ; संपलमस्सार्ही B ; A. om. text and comm.

[2] ईडा ईडीयं all MSS. ; the other works have इडा

[3] ? Thus B F and (? क्षाध) K ; क्षोद C क्षोत D — क्षोध MS. Hem. ; क्षार B. Y ed. [क्षोध इत्यन्ये Yajñ.] om. A V

[4] Thus B.F.K ? चर्मन् ... °आभिधानमपि° B ; °मपि वर्णयन्ति° C

[5] संपल C — संपल D ; Yajñ. K ; V ed. (संपल ed.) ; संपल । संपर । ... । संपुल । B m. (? संपर)

[6] D om. from उत्करादौ

[7] °तुम्बुरुतार्क्ष्या D ; °तुम्बुर° E ; संतुम्बुर D ; A. om. text and comm.

योर्णिन्भवति ॥*॥ शौनकेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा। शौनकिनः ॥*॥ तालिनः ॥*॥ वाजसनाया अपत्यं वाजसनेयः। वाजसनेयिनः ॥*॥ राज्जुकण्ठिनः ॥*॥ काठशाठिनः। कठशाठाभ्यां प्रोक्तवेदवेदकाः ॥*॥ काषायिणः ॥ कषय[1] इति वामनः ॥*॥ स्कान्धिनः। स्कन्द[2] इति चन्द्रः ॥*॥ साङ्गरविणः[3] ॥*॥ तौम्बुरविणः ॥*॥ ताण्डिनः[4]। शकटाङ्गजभोजमतेन ॥*॥ राज्जुभारिणः ॥*॥ कामलिनः ॥*॥ आरुणिनः ॥ ३०४ ॥

हरिद्रुशाष्पेयपलिङ्गयुक्ताः
　शापेयखाडायनदेवदर्शाः।
श्यामायनालम्बिऋचाभदण्डाः
　स्तम्भोलपौ स्तः परुषांसकश्च[5] ॥ ३०५ ॥

हारिद्रविणः ॥*॥ शष्पमिव शष्पः। तस्यापत्यं शाष्पेयः। शाष्पेयिण. ॥*॥ पालिङ्गिनः। पुलिङ्ग[6] इति वामनः ॥*॥ शपस्यापत्य शापेयः। शापेयिनः ॥ शाफेय[7] इत्यन्ये ॥*॥ खडस्यापत्यं नडादिफाण[8]। खाडायनः। खाडायनिनः ॥*॥ दैवदर्शिनः। वेददर्श इति वामनः[9] ॥*॥ श्यामायनिनः ॥*॥ अलम्बस्यापत्यम् आलम्बिः।

---

१ ? काषाया C — काषाय Bö, Yajñ, कशा K V ed, om *a*, कखाय Hem
२ स्कंध C F K — स्कन्ध Bö, Yajñ, K. V ed, Hem, स्कान्द K V ed, *a*
३ सागरविण. D — शार्ङ्गरव Bö, Yajñ, Kâş V ed, साङ्गरव Hem, also Kâs V ed, सगर *a*
४ ताण्डिन B C K
५ श्यामायिनालंबिऋचाभ° B C K, °रचाभदण्डा° E, ऋ वदंडा° D, °तंडा( ) स्तंभोलुपौ° B D F K, पुरुषाशकस्च D E, A om text and comm
६ ? Thus B D K, पुलिंग C F — पलिग Hem, पलङ्ग (पालगिन.) Pân iv 3, 104 scholl, al-, Kâş V ed *ib* (फलिग MS *a*)
७ Thus Hem, शापेय Bö Yajñ, सापिय K V ed, कापेय *a*
८ षडस्यापत्यं° पञ्जि B C K, पावे D, not in (âkṛti) gana *naḍâdi*, 232-6
९ ? देवदर्शन Bö, Yajñ, देवदर्श Hem, देवदत्तशठ (?) Kâs V ed, शभुदेव। दश। *a*

चार्वाभिन ॥ ० ॥ चार्वाभिन । आयमान दत्तमधमन्दी[1] ॥ ० ॥ दाक्षिन [२] । चन्द्रामनमतेन ॥ ० ॥ साभिन । स्वस्य[३] इति प्रव दाजुव ॥ ० ॥ चौलपिन [४] ॥ ० ॥ पदवे चंवे चव । पदवांवव । पा दर्यावविन [५] ॥

सर्वेऽप्येते चोपश्वेदयाखानां[६] प्रवेतारः प्रसिद्धाः । तदभिधा यिनस्तु मौनमत्ययान्ता शब्दा चवेपादिविषयात्वातमनुवद प्रयोगभाजो न तु[७] । मोजमतमाश्रित्य वामनोक्तः कवापिमयमा व्यादिविशेषो[८] नाश्रित ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तवयकाराय पथमदावकच्छेतरेयमार्णविमाण्यायनप्रभृतयो द्रष्टव्या ॥३०५॥ इति मौनकादि ॥

उपपन्यासमसमायशिखिभिरं चर्चा पुरायां गया
संज्ञातर्कपदक्रमाश्च गणितं लक्ष्यं च लोकायतम्[९] ।
आयुर्वेदयुगेतिहासचरमं हेमन्तहेतू यजुर्
वर्षाज्योतिषसंहिता शरदथो संपाटयृशीतरम् ॥ ३०६ ॥

सदस्यादेरण् इत्यनेन कवषाचिन उक्यादेय ठण् ॥ ॥ उक्य शब्दः सामसलक्षणो यस्य चौक्थिकश्चे वर्तमानो गृह्यते । उक्थं[१०] येन

---

१ पूर्वाभिन॰ B. C. F K ; चार्वा-भिन॰ दत्तुमधमन्दी D

२ तारिन B. C. F K.—दत्त Bh., Yajñ. ; om. Hem Kāç. V

३ Hem. has both ; the others स्वस्य

४ चवेपिन C. ; चतुपिन D ; P I 3, 104 schol.

५ पुदवे चवे चस पुदवायवः ; पेर वांयविन D पुदवावव B. पुदवा-सव Kāç. V ed. ; पददावव (ऋगित्युप पासव इति पाठः) ३ JM. ; Hem. both.

६ मौनमवेद॰ D ; वेदसामानां B. C. K. ; वेदयाखानां F

७ ॰मयोग॰ ; मीमीज तु ; D.

८ कवापिविष F. ; D om. fr मौ-जमतमाश्रित्य to मौन मीपा in p. 304

९ लोकायतं F K —F om. the ślok ; A B om. text and comment.

१० उक्थं B. C. K.

धीते वा । औक्थिकः । औक्थिकशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥ शकटाङ्गजस्तु याज्ञिकौक्थिकलौकायतिकान्[१] ब्रह्मणीत्येतत्सूत्रमाह । यज्ञोक्थाभ्यां ठण् । याज्ञिक्यौक्थिक्यशब्दाभ्या च ठण् इकयलोपश्च निपात्यते । यज्ञ याज्ञिक्यं वा वेत्त्यधीते वा । याज्ञिकः । एवम् औक्थिकः । लोकायतशब्दाट्ठणीकारः । लौकायतिकः । लौकायतिक इति[२] न्यायादिपाठात्सिद्धम् ॥ * ॥ न्यासः पञ्जिका । नैयासिकः ॥ * ॥ वसन्तशब्दः कालसहचरिताध्ययने वर्तमानः प्रत्ययं लभते। एवं शिशिरहेमन्तवर्षाशरद्ग्रीष्मशब्दा द्रष्टव्याः । वासन्तिकः ॥ * ॥ यज्ञार्थो ग्रन्थो यज्ञः[३] । याज्ञिकः ॥ * ॥ चर्चा विचारणा[४] । चार्चिकः । चर्चाक इति वामनः ॥ * ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुवंशचरितं[५] पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

पुरापि न नवं पुराणमिति निरुक्तम् । पौराणिकः ॥ * ॥ गाणिकः ॥ * ॥ साङ्गिकः ॥ * ॥ तार्किकः ॥ * ॥ पादक्रमिकः ॥ अन्यस्तु पदक्रमावित्याह । तन्मते क्रमादिपाठाद्वुनपि[६] ॥ * ॥ गाणितिकः । गाणित इति वामनादयः ॥ * ॥ लाक्षिकः ॥ * ॥ लोकायत बृहस्पतिमतानुसारि चार्वाकशास्त्रम् । लौकायतिकः ॥ * ॥ आयुर्वेदिकः ॥ * ॥ गौणिकः ॥ * ॥ इत्येवं हासस्चित्तविकाशो[७] यस्मिन्स इतिहासः ॥ अथवा । इति । ह ।

---

१ °लोकायतिकान् B C K

२ ? B F K apparently twice लौकायतिक (& no । before, ? once । लौ), °इत्यन्ये C — Śākaṭāyana (like Hem vi 2, 119) evidently has a gana *nyâyâdi* corresp to our *ukthâdi* (? and *vasantâdi*), cf p 350, note 1

३ ग्रंथः । याज्ञः MSS (B C F K.)

४ °यद्वांगरागस्चर्चा तत्प्रकारख्यापको ग्रंथोऽपि चर्चा Yajñ

५ The usual reading is वंशानुचरितं चैव, cf Wilson, Vishṇu P (Hall) vol. i p vii

६ Cf P iv 2, 61, and gl 311

७ °चित्तविकासो MSS (B C F K)

अपत्यनीचापकर्णकोणावरोहितक्षारविशालवेणा ।
अरीहणाभिवपक्षचर्मसरडवासागरा: संपलमन्त्रणाहौ[1] ॥ ३०३ ॥

अपत्यीयम् ॥ ० ॥ नीचानाप्नोतीति । नीचापक । नीचापकीयम् ॥ ० ॥ कर्णकीयम् ॥ ० ॥ दृशा स्त्रियः । दृशीयम्[2] ॥ ० ॥ अवरोहितो नामर्षि । अवरोहितीयम् ॥ ० ॥ क्षारीयम् ॥ क्षोभ[3] दृश्यन्त ॥ ० ॥ विशालो नामर्षि । विशालीयम् ॥ ० ॥ वेणीयम् ॥ क्षारवेणो वामममतेन ॥ ० ॥ अरीहण पुंविशेष । अरीहणीयम् ॥ ० ॥ शिवेषा अपत्यं चैषम । तस्य निवासश्चैवकीयम् ॥ ० ॥ चर्मीयम् । मात्माभिधानवाचि सर्षि स्यन्त[4] ॥ ० ॥ सण्डीयम् ॥ ० ॥ वासागरीयम् ॥ ० ॥ संपलो[5] मुनि । संपलीयम् ॥ ० ॥ मन्त्रणाहीयम् ॥ ० ॥ उत्करादीन्प्रत्ययान्तान् केचित्पुंलिङ्गान् अपरे स्त्रीलिङ्गानाहु[6] ॥

एतेऽष्टादशाकृतिगणा वेदितव्या । तेनान्येऽपि शब्दा यथादर्शनं द्रष्टव्या । अन्यैस्तु नियममेषां प्रतिपादितम् । एतदीयशब्दानां चता रोऽप्यर्था यथासंभवं द्रष्टव्या ॥ ९ १ ॥ इत्युत्करादि ॥

शौनकोऽथ तलवाजसनेयौ रज्जुकण्ठकठशाठकषाया: ।
स्कन्धसाङ्गरवतुम्बुरुतालष्या°[7] रज्जुभारकमलारुणयश्च ॥ ३०४ ॥

शौनकादिभ्यो णिन् इत्यनेन तेन प्रोक्तं वेद विदन्त्यधीयते वेत्यर्थे

१ सपल C ; मरामनमणाहौ D ; A. om text ad comm.

२ दृशा दृशीय all MSS. ; the other work have दृशा

३ ? Thus D F and (? क्षोभ) K. ; क्षीद (पात D —क्षोभ MS. Hem ; क्षार B. 1 ,6 [क्षोभ दृश्यन्ते 1 ,6] om h Y

४ Thus B F K., ? वर्मन् ... ; वाधिवर्धि° D. ; वाभिवर्धि C.

५ सपल C.—संपल B., 1 ,6, K1 V ed. (संहल a.) ; मंपल । संपर । संपल । संपुल । Hem. (cf. संपर)

६ D om. from उत्करादीन्

७ °तुंबुरुतालध्या B ; °तुंबुर° E. ; तंमपुरु D ; A. om text and comm.

योर्णिन्भवति ॥*॥ शौनकेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा। शौनकिनः ॥*॥ तालिनः ॥*॥ वाजसनाया अपत्यं वाजसनेयः। वाजसनेयिनः ॥*॥ राज्जुकण्ठिनः ॥*॥ काठशाठिनः। कठशाठाभ्यां प्रोक्तवेदवेदकाः ॥*॥ काषायिणः ॥ कषय[1] इति वामनः ॥*॥ स्कान्धिनः। स्कन्द[2] इति चन्द्रः ॥*॥ साङ्गरविणः[3] ॥*॥ तौम्बुरविणः ॥*॥ ताण्डिनः[4]। शकटाङ्गजभोजमतेन ॥*॥ राज्जुभारिणः ॥*॥ कामलिनः ॥*॥ आरुणिनः ॥ ३०४ ॥

हरिद्रुशाष्पेयपलिङ्गयुक्ताः
　शापेयखाडायनदेववर्शाः।
श्यासायनालम्बिऋचाभदण्डाः
　स्तम्भोलपौ स्तः परुषांसकश्च[5] ॥ ३०५ ॥

हारिद्रविणः ॥*॥ शष्पमिव शष्पः। तस्यापत्यं शाष्पेयः। शाष्पेयिणः ॥*॥ पालिङ्गिनः। पुलिङ्ग[6] इति वामनः ॥*॥ शपस्यापत्यं शापेयः। शापेयिनः ॥ शाफेय[7] इत्यन्ये ॥*॥ खडस्यापत्यं नडादित्वात् फक्[8]। खाडायनः। खाडायनिनः ॥*॥ दैवदर्शिनः। वेददर्श इति वामनः[9] ॥*॥ श्यामायनिनः ॥*॥ अलम्बस्यापत्यम् आलम्बिः।

१ ? काषाया C — कषाय Bö, Yajñ, कशा K V ed, om *a*, कखाय Hem
२ स्कंध C F K — स्कन्ध Bö, Yajñ, K. V ed, Hem, स्कन्द K V ed, *a*
३ सागरविण. D — शार्ङ्गरव Bö, Yajñ, Kâş V ed, साङ्गरव Hem, also Kâş V ed, संगर *a*
४ ताडिम B C K
५ श्यामायिनालंविरुचाभ° B C K, °रचाभदण्डा° E, ऋ्च वदंडा° D, °तडा( ) स्तंभोलुपौ° B D F K, पुरुषाशकस्य D E, A om text and comm
६ ? Thus B D K, पुंलिग C F — पलिंग Hem, पलङ्ग (पालगिनः) Pâṇ iv 3, 104 scholl, also Kâş V ed *ib* (फलिग MS *a*)
७ Thus Hem, शापेय Bö Yajñ, सापिय K V ed, कापेय *a*
८ षडस्यापत्यं° पञि B C K, पावे D, not in (âkṛti) gaṇa *naḍâdi*, 232 G
९ ? देवदर्शन Bö, Yajñ, देवदर्श Hem देवदत्तशठ (!) Kâş V ed, शभुदेव। दश। *a*

चातकिन ॥ ० ॥ पार्वतिन । वयभाग रत्नमयमही[1] ॥ ० ॥ राखिल[2] । पत्रवामनमतेन ॥ ० ॥ सातकिन । सत्रम[3] इति प्रब ड्राकुण ॥ ० ॥ पौतपिन[3] ॥ ० ॥ परपे पौचे पच । परवांसव । वा दर्वासविन[4] ॥

सर्वेऽप्येते सोपसर्गवेदशाखानां[6] प्रवेतार: प्रसिद्धा । तदभिधा पिनस्तु मीमांसकाख्याता यस्या वधेचारिविधिकमासात्मानमुक्त प्रयोगमभावो न स्तु[7] । मीमांसकमाभिध्य नाममीमा वनापिधमना चारिविशेषो[8] नास्ति । चातकिनवोऽयम् । तेन तत्रकाराय पद्मसकावकसैतरेयमाशतविभाषावमममत्यो द्रष्टव्या ॥ २ ३ ॥ इति मीमकादि ॥

उपमन्यासवसन्तयज्ञशिशिरं चर्चा पुराणं गम
संघातकपदक्रमाप्य गणितं लक्ष्मं च लोकायतम्[9] ।
आयुर्वेदयुवेतिहासचरमं हेममहेतू यजुर्
वर्धाज्योतिषसंहिता मरद्यो संघातवृत्तीतरम् ॥ ३०६ ॥

मदस्यारेकण् रयणेन मदसायिन उपमारेय ठञ् ॥ ० ॥ उप-मन्‍य' पामसहतवो पम्प पौषिमध्ये वर्तमानो एकाते । उपमं[10] वेन

---

१ पूर्वामिन° B. C. F K.; चार्वामिन° रत्नमयमही D.

२ तांखिन B. C. P K.—द्रष्ट Bd., Yajñ.; om. Hem., Kāś. V

३ Hem. has both; the others सत्रम

४ पचेपिन C.; चातुपिन D; P iv 3, 104 schol.

५ पुरपे चर्मे पच पुरपाएक; पैर वांसविन D —पुरपांसव Bd.; पुरपा-सव Kāś. V ed.; परवांसव (क्वचित्पुर वांसव इति पाठः) Yajñ.; Hem. both.

६ सोमचवेद° D; वेदशाखा B. C. K.; वेदशाखा F

७ °प्रयोग; मीमांसा स्तु; D.

८ चवाधिविशेष° F.; D. om. from मी-ममतमाभिधा to मोमचीत in p. 234.

९ लौकायतं F K.—E. om. the śloka; A. D om. text and comment.

१० उपमं B. C. K.

धीते वा। औक्थिकः। औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्॥ शकटाङ्गजस्तु याज्ञिकौक्थिकलौकायतिकान्[1] ब्रह्मणीत्येतत्सूत्रमाह। यज्ञोक्थाभ्यां ठण्। याज्ञिक्यौक्थिक्यशब्दाभ्या च ठण् इकयलोपश्च निपात्यते। यज्ञ याज्ञिक्य वा वेत्त्यधीते वा। याज्ञिक'। एवम् औक्थिकः। लोकायतशब्दाट्टणीकारः। लौकायतिकः। लौकायतिक इति[2] न्यायादिपाठात्सिद्धम्॥*॥ न्यासः पञ्जिका। नैयासिकः॥*॥ वसन्तशब्दः कालसहचरिताध्ययने वर्तमानः प्रत्ययं लभते। एवं शिशिरहेमन्तवर्षाशरद्ग्रीष्मशब्दा द्रष्टव्याः। वासन्तिकः॥*॥ यज्ञार्थो ग्रन्थो यज्ञः[3]। याज्ञिकः॥*॥ चर्चा विचारणा[4]। चार्चिकः। चर्चाक इति वामनः॥*॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुवंशचरितं[5] पुराणं पञ्चलक्षणम्॥

पुरापि न नवं पुराणमिति निरुक्तम्। पौराणिकः॥*॥ गाणिकः॥*॥ साङ्गिकः॥*॥ तार्किकः॥*॥ पादक्रमिकः॥ अन्यस्तु पदक्रमावित्याह। तन्मते क्रमादिपाठादुनपि[6]॥*॥ गाणितिकः। गाणित इति वामनादय.॥*॥ लाक्षिक.॥*॥ लोकायत बृहस्पतिमतानुसारि चार्वाकशास्त्रम्। लौकायतिकः॥*॥ आयुर्वेदिकः॥*॥ गौणिकः॥*॥ इत्येवं हासश्चित्तविकाशो[7] यस्मिन्स इतिहासः॥ अथवा। इति। ह।

---

१ °लौकायतिकान् B C K

२ ? B F K apparently twice लौकायतिक (& no। before, ? once। लौ), °इत्यन्ये C — Śākaṭāyana (like Hem vi 2, 119) evidently has a gaṇa *nyāyādi* corresp to our *ukthādi* (? and *vasantādi*), cf p 350, note 1

३ ग्रंथ.। याज्ञः MSS (B C F K.)

४ °यद्वांगरागश्चर्चा तत्प्रकारख्यापको ग्रथोऽपि चर्चा Yajñ

५ The usual reading is वंशानुचरितं चैव, cf Wilson, Vishṇu P (Hall) vol. I p vii

६ Cf P iv 2, 61, and ṣl 311

७ °चित्तविकासो MSS (B C F K)

भामीदिति यथेति । इत्येवमर्थे । च क्रियार्थे पूर्ववदितम् ॥ ऐतिहासिक ॥ ० ॥ पारमिक । परमप्रथमशब्दौ विशेषणवृत्ती विशेष्य च मन्वक प्रक्रमात्प्रतीति । यद्वा क्रियाविशेषणवृत्ती । परममधीते पारमिकः ॥ परमो गुणः परमगुणः । तत्र पारमगुणिक इत्यन्ये ॥ ० ॥ नैमित्तिक ॥ ० ॥ नैतुक ॥ ० ॥ पाशुक्य । वामनमतेन ॥ ॥ वार्षिक[1] ॥ ० ॥ ज्योतींष्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थ । ज्योतिषम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ॥ भवका । अनुशब्दकतमनित्यमित्यौर्ण भवति । ज्योतिषिक । मथनिपातनादैजभाव । ज्योतींषि यदन्तकादीनि वेत्ति ज्यौतिषिक[2] इति वामनबोधस्वामिनौ ॥ ० ॥ सांहितिक ॥ संहिता पदे विषयभूते मध्यर्थं समते[3] । पदविषयां संहितामधीयान सांहितिकः । अन्यथा सांहित इत्यन्य ॥ ० ॥ सारसिक ॥ ० ॥ सांघाटिक ॥ संगता घटा संघटेत्यम्य । सह घटया संघटेत्यम्य । संघट इत्यपर[4] ॥ ॥ वार्तिक ॥ ० ॥ ऐतरिक । वामनमतेन ॥ २६ ॥

ह्यस्थानुसूलक्षणसंग्रहा स्युर्
यीष्मो निरुक्तं पुनरुक्तमथ ।
सायर्वणोऽथ प्रथमानुकल्पौ
क्रमेतरन्यायकृतान्ततन्त्रम्[5] ॥ ३०७ ॥

---

१ Or MSS.

२ ? ज्यौतिषिक MSS.—MS. Kshr on A. K. II 8, 1, 14 has ज्योतींषि यदादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्यौतिषं । ज्योतिषं वेद ज्यौतिषिकः

३ मध्यर्थं B. C and orig. K.; मर्थं B. C. K

४ संघटेत्यम्य । घट इत्यपर । B. C. K. —Bo. संघट्टः (l. संघटः); Ya.M. संघट्टो रचना । वा सांघाटीविद्भिर्मानादिषयैः रचनारचायै व्यवहियते तत्परपरौ संघीऽपि वा यथा संघट्टमधीते वेद वा सांघाट्टिकः । पिषितसंघाटं पठति; Kāś. V ed. संघात & संघात; Hem. संघट & संघटा

५ A. D om. text and comment.

स्नाक्त्रिणिकः। केचित्स्रक्त्रणशब्दात्स्त्रीलिङ्गात्प्रत्ययं मन्यन्ते[१] ॥*॥ अनुसूर्यन्थविशेषः। आनुसुकः। केऽणश्च[२] इति ह्रस्वत्वे ॥*॥ लाक्षणिकः ॥*॥ सांग्रहिकः ॥*॥ ग्रैष्मिकः। चन्द्रमतेन ॥*॥ नैरुक्तिकः ॥*॥ पौनरुक्तिकः ॥*॥ अथर्वर्षिः। तेन प्रोक्तो वेद आथर्वणः। तं वेत्त्यधीते वा। आथर्वणिकः। पाठसामर्थ्याल्लुग्न भवति[३] ॥*॥ प्राथमिकः। प्रथमो गुणः प्रथमगुण इत्यन्यः[४] ॥*॥ प्रथमकल्पादन्योऽनुकल्पः। आनुकल्पिकः ॥*॥ क्रमादितरः क्रमेतरः[५]। अक्रम इत्यर्थः। क्रामेतरिकः ॥*॥ नैयायिकः ॥*॥ कृतान्तं वेत्ति। कार्तान्तिको मौहूर्तः। कृतान्तमाह पृच्छति वा[६]। कार्तान्तिक इत्यन्यः ॥*॥ तन्यते तञ्च्यते वानेन। तन्त्रं वैदिक ज्योतिषादि। तान्त्रिकः। ज्ञातसिद्धान्तः ॥३०७॥

अनुगुणवर्षाशरद्द्विपदा[७] भारतपदेपदानुपदम्।
अनुलक्ष्याख्यानं[८] स्याद्विशेषपरिषन्मुहूर्तमप्येके ॥३०८॥

गुणस्य सदृशं गुणमनुगतं वा। अनुगुणम्। आनुगुणिकः[९] ॥*॥ वर्षाश्च शरच्च[१०]। वर्षाशरदम्। वार्षाशरदिकः ॥*॥ द्वैपदिकः[११]। त्रिपदेति वामनः ॥*॥ भारतिकः ॥*॥ पद पदमध्येता। वीप्सायां

---

१ पुनरुक्तं स्रक्त्रणम् अनुपदमिति चित्रयं ग्रंथविशेषवाचि Yajñ

२ ? MSS apparently के णश्च, cf Pāṇ vii 4, 13

३ Bo, Yajñ, Hem both आथर्वण and अथर्वन्, Kāś V only अथर्वन् (ed also अपर्वन्!)

४ Hem has प्रथमगुण and गुण (not प्रथम), the others प्रथम and गुण

५ क्रमेतरेति ग्रंथविशेषस्य संज्ञा Y

६ कृतांतमापृच्छति वा B C K.

७ अनुगणवर्षाशरद्द्विपदा E

८ अनुलक्ष्याख्यातं० E, A D om text and comment.

९ Om B C

१० वर्षा शरच्च B C K — वर्षाशरद् Hem, om others

११ द्वैपदिक B, त्रि— C, om K — The other works have द्विपदा (K V ed द्विपदी)

दिर्वचने निपातनात्पूर्वपदस्यैत्वे । पारेपदिकः[1] ॥ ० ॥ पदमनुगतम् अनुपदम् । आनुपदिकः ॥ ० ॥ लक्षणमनुगतम् अनुलक्षणम् । आनुलक्षिकः[2] ॥ ० ॥ आस्थानिकः ॥ ० ॥ अध्यात्मस्याकृतिगणत्वादनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिर्विशेष । तं तच्छास्त्रं वा वेत्ति । वैशेषिकः ॥ ० ॥ पारिषदिकः ॥ षत्वमप्यत्रापि । परिषत्पारिषदाविति[3] वामनः ॥ ० ॥ मौहूर्तिकः । वामनमतेन तु मौहूर्तः ॥ मुहूर्तमित्युपलक्षणम् । तेन नैमित्तिकः । अभिमते नैमित्तः ॥ २८ ॥

सुलक्षणाद्यणावेतौ पदोत्तरपदादिकः ।
स्वसंसर्गाङ्गधर्मेभिक्षणादिना परा मता[4] ॥ ३०१ ॥

सौलक्षणिकः[5] ॥ ० ॥ लाक्षणिकः ॥ ० ॥ पदोत्तरपदं वेत्त्यधीते वा । पादोत्तरपदिकः । ग्रन्थान्तरे पदोत्तरपदेभ्य इति सूत्रमाह । अस्यार्थः । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदशब्दात्पदोत्तरपदाच्च ठ । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । आचार्यादिपदशब्दस्य ... नाम्नाधिकारात् एतयोरेव[6] तु पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदात्पदिकः । पदोत्तरपदात्पदोत्तरपदिकः । बहुवचनं सर्वभङ्गपरिहारार्थम्[7] ॥ ० ॥ संसर्गादिवर्जितात्परो विशेषस्वरूपं लभते[8] । सांसर्गिकः । सार्वविधिकः ॥ असंसर्गादेरिति किम् । सांसर्गिकः ।

---

१ °पदस्यैत्वे B. C. K.—Hem. has likewise पदेपद; om. others.

२ आनुपदिकः B. C. K. (cf. P iv 2, 60, 7).

३ परिषद्° (? right) F; cf. sl. 217; परिषद् Hem.; परिषद् Bo Yajñ.

४ A D om. text and comment.

५ Hem. has सुलक्ष; om. others.

६ ...नाम्नाधिकारा° B. C. K.; °नाधिकारा° F.—Cf. Hem. vi 2, 119: आचारादिभ्यः । 120 पदशब्दस्य ...नामाधिकारात् । see Pāṇ. I 2, 60 with vārtt. 1, 5.

७ परिषदार्थ K. F

८ Cf. Pāṇ. iv 2, 60 vārtt. 3, and Kā. V 45.

शकटाङ्गजमतेन ॥ आङ्गविद्यः ॥ धार्मविद्यः ॥ त्रैविद्यः । अवयवा विद्या त्रिविद्येति कर्मधारयात्प्रत्ययश्रुतिः । तिसृणा विद्याना वोढेत्यर्थे द्विगोः लुचि त्रिविद्यः ॥ चात्रविद्यः ॥ ३०८ ॥

कल्पलक्षणसूत्रान्तमकल्पादि मतं बुधैः ।
आख्यानाख्यायिकावाची[1] ष्लुग्द्विगोः सर्वसादितः ॥ ३१० ॥

मातृणा ब्राह्म्यादीनां कल्पः पूजाद्यर्थ[2] शास्त्रम् । मातृकल्पिकः । रासायनकल्पिकः ॥ * ॥ गौलक्षणिक. ॥ * ॥ वार्त्तिसूत्रिकः[3] । सांग्रहसूत्रिकः ॥ अकल्पादीति सूत्रस्यैव विशेषणं तेन काल्पसूत्र' ॥ * ॥ आख्यानवाचिभ्य आख्यायिकावाचिभ्यश्च ठण् इत्यर्थः । यवक्रीतमाख्यानमधीते । यावक्रीतिकः । एव प्रियंगवाविमानप्रभृतय[4] उदाहार्याः ॥ वासवदत्तामाख्यायिकामधीते । वासवदत्तिकः । एव सुमनोहरानर्मदासुन्दरीतरङ्गवतीविलासवतीप्रभृतय[5] आख्यायिकाशब्दाछणि द्रष्टव्याः । वासवदत्तादिसाहचर्याद्ग्रन्थोऽपि तथोच्यते । यथाऽग्निसहचरितो ग्रन्थोऽग्निः ॥ द्विगोः समासात्सर्वशब्दादेः सादेश्च शब्दाट्ठण् तस्य च लुक् । शकटाङ्गजस्त्वणठणोः । पञ्चकल्पः[6] । त्रिलक्षण. । त्रिसूत्रः ॥ अध्यसर्गेत्यादिना ठण् तस्य लुक्[7] । तथा द्वितन्त्रः । पञ्चव्याकरणः ॥ सह वार्त्तिकेन यो ग्रन्थः स सवार्त्तिक' । त वेत्ति ठणो

---

१ आख्यानाख्यायिवाची च B K (C), A D om text and comment

२ कल्पपूजाद्यर्थ B C K

३ Thus B C K, Hem, वार्त्तिकसूत्रिक F

४ Hem has यावक्रीतिक । यावक्रिक । प्रैयंगविक । प्रियंगुकः । आविमारविक ॥ (? cf अविमारक page 255, line 6)

५ सुमनोत्तरा॰ B D F, सुमनोहरा॰ C, B C om विलासवती (K suppl)

६ ॰लणठणो॰ B, ॰यवकल्प. । C

७ ठणुक्तस्य॰ B C K, सूत्र न । C

लोपे । मधार्थिक । एवं वधयथ । पर्थिक । पर्वतज ॥०॥ नागति-
गणो ऽयम् । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञेयाः ॥ ३१० ॥ इत्युन्नादि[1] ॥

क्रम॰ शिक्षा पदं चैव मीमांसा सामसूत्रक[2] ।
उपनिषत्तथा ज्ञेया गणो क्रमादिसंज्ञिते ॥ ३११ ॥

क्रमादिभ्य इत्यनेन क्रमादेस्तद्वेत्त्यधीते ऽर्थे को भवति ॥०॥ क्रमं वेत्त्यधीते । क्रमकः ॥०॥ शिक्षा ग्रन्थविशेषः । शिक्षकः ॥ ॥ पदकः ॥०॥ मीमांसा ग्रन्थविशेषः । मीमांसकः ॥०॥ सामकः ॥०॥ उपनिषद् वेदान्तो रहस्यं च[3] । उपनिषत्कः । एतदर्थमेवाकारोच्चारणम् । शेषाणां कप्रत्ययेऽपि सार्थं सिद्धम् । अकप्रत्ययश्च द्विस्वभावार्थ[4] उक्तम् । तेन शिक्षकी मीमांसकीत्याद्युपपन्नं स्त्रियां लभ्यते न मारीति ॥ ३११ ॥ इति क्रमादि ॥

इति
श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां श्रीगणरत्न
महोदधिवृत्तौ प्रभूतविकारायनचतुरर्थेत्यधीतेविहिततद्धित-
प्रत्ययगणनिर्णयो[5] नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१ Hem. I. 2, 110 न्यायादि including here उक्थादि and न्यायादि in P iv 2, 60; 61.

२ मीमांसाय साम च L.—A. B om. text and comment.

३ रहस्यं च । B. C E —उपनिषद् not given by the other works; but Hem. who enumerates these words in sūtra (cf. 2, 127), remarks in the comm.: उपनिषच्छब्दादधीयते इति सिद्ध ।

४ द्विस्वभावार्थं K.; द्विस्व॰ B. C.; द्विस्वभावार्थे F; cf. P I. 1, 15.

५ प्रत्ययगणनिर्णयो E.

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अध्यात्ममुक्तीहपरत्रशेषाकस्मादमुत्रोर्ध्वंदमाधिदेवाः ।
ऊर्ध्वंदमश्चोर्ध्वमुहूर्तसर्वलोकावमुष्मिन्नधिभूतनिष्ठाः[1] ॥ ३१२ ॥

अध्यात्मादेरित्यनेनाध्यात्मादेः शेषे ठञ् भवति[2] ॥ * ॥ अध्यात्मे भवम् । आध्यात्मिकम् ॥ * ॥ मुक्तौ भवम् । मौक्तिकम् ॥ * ॥ ऐहिकम् । आगमिकोऽयं शब्दः । यथा पञ्चायतनमैहिकम् । किमस्य गणपाठेन । लोके चेहत्यमित्येव भवतीति कश्चित्सचेताः ॥ * ॥ परत्रामुत्रिनमुत्रशब्दाः परस्य लोकस्य वाचकाः । परत्र लोके भवम् । पारत्रिकम् ॥ * ॥ शेषे भवाः । शैषिकाः ॥ * ॥ अकस्मादित्यनेन हेतुशून्यः कालो लक्ष्यते । तत्र भवम् । आकस्मिकम् ॥ * ॥ अमुत्र लोके भवम् । आमुत्रिकम् ॥ * ॥ और्ध्वंदमिकः । ऊर्ध्वे भव इत्यर्थः ॥ केचिद् ऊर्ध्वंदमोर्ध्वदेहशब्दावनुशतिकादिषु मन्यमाना और्ध्वंदामिकम् और्ध्वंदैहिकमित्युदाहरन्ति[3] ॥ * ॥ अधिदेवे भवम् । आधिदैविकम् ॥ * ॥ और्ध्वंदमिकम् । ऊर्ध्वशब्दसमानार्थो[4]ऽव्ययमनव्ययमूर्ध्वशब्दोऽप्यस्ति । मुगागमोऽन्येषाम् ॥ * ॥ और्ध्वमौहूर्तिकः । तस्योर्ध्वमौहूर्तिक[5] इति ज्ञापकादुत्तरपदस्यैव ॥ * ॥ सार्वलौकिकम् ॥ * ॥ अमुष्मिँल्लोके भवम् ।

---

१ °अधिभूतिनिष्ठा E , A D om text and comment

२ C om from अध्यात्मादेरि°

३ Similarly Hem vi 3, (79) केचिदूर्ध्वंदमोर्ध्वदेहावनुशतिकादिषु पठन्ति । उभयपदवृद्धिमिच्छन्ति

४ ? और्ध्वशब्द° F K , और्ध्वशब्द° B , ऊर्ध्वशब्द° C

५ तचोर्ध्व° B , om C K — और्ध्वमौहूर्तिक । अत्र सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिक इति ज्ञापकादुत्तरस्यैव वृद्धि । Hem

आमुष्मिकम् ॥ ० ॥ आधिभौतिकम् ॥ ० ॥ निकायां भवम् । नैकिकम् । यथा ।

सुतदेहविसर्जनं पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघव ।
विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित्[१] ॥ २११ ॥

स्यात्समानस्वरादिष्व तथा लोकः परेहत ।
ऊर्ध्वोर्ध्वम परो देहोऽध्यात्मादिराकृतिगणः[२] ॥ ३९३ ॥

सामानिकम् ॥ ० ॥ सामानग्रामिकम् । सामानदेशिकम् ॥ ॥ पारलौकिकम् ॥ ० ॥ ऐहलौकिकम् ॥ ० ॥ और्ध्वदेहिकम्[३] । यथा ।

अकरोत् तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित्[४] ॥ ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ २१२ ॥ इत्यध्यात्मादि[५] ॥

नदीपावापुरी माया श्रावस्ती धातकी मही[६] ।
वनावासी च कौशाम्बी शाल्वाषो वडवा वृषे[७] ॥ ३९४ ॥

नद्यादेर्ढगित्यनेन नद्यादिभ्यः शेषेऽर्थे ढक प्रत्ययौ क्रमेण भवत ॥ ॥ नद्यां जातो भवो वा । नादेय ॥ ॥ पावा नगरी । पावेय ॥ पावेति वामन । पाठेति[८] भोज ॥ ० ॥ पौरेय ॥ ॥ माया नगरी । मायेय । मायेति भोज । मामेति वामन[९] ॥

१ Raghu. 8. 25 [विमुच्य राघव । ed.]

२ A D om. text and comment.

३ ऊर्ध्वदेहिकं B. A. और्ध्वदेहिकं C.

४ Raghu. 8. 26.

५ Cf. Kās. V on P. 4. 3, 60.

६ नदी पावा E. (?); श्रावस्ती धातकी मही C.

७ कौशाम्बी° E; A. D om. text and comment.

८ पावेति B.; पैठेति C. E.—पावा Bo., Sajj.; पाया Hem., Kās. V ed. (पापा a.).

९ मायाBo., Sajj.; माया Hem., Kās. V ed. (मामा a.).

श्रावस्ती नगरी। श्रावस्तेयः ॥ * ॥ धातकेयः ॥ * ॥ माहेयः ॥ * ॥ वनवासी नगरी। वानवासेयः ॥ * ॥ वानकौशाम्बेयः ॥ * ॥ शाल्वेयः। माल्वा नगरीत्यन्यः[1] ॥ * ॥ वाडबेयः। वृषः। वाडबोऽन्यः ॥ ३१४ ॥

कौशाम्बी वनसेतकी गिरिगरी वाराणसी खादिरी
दार्वा काशफरी च पूर्वनगरी नद्यादिरेवं गणः।
कन्त्रिः कुण्डिनपुष्करौ च नगरीकुम्भ्युम्भिमाहिष्मती-
वर्मत्योऽथ च पौदनो[2] निगदितो ग्रामस्तथा पुष्कलः॥३१५॥

कौशाम्बी नगरी। कौशाम्बेयः ॥ कौशाम्बीयेन वणिजेति[3] चिन्त्यम् ॥ कौशम्बीत्यन्यः[4] ॥ * ॥ वानेयः ॥ * ॥ सेतकी पुरी। सैतकेयः ॥ * ॥ गिरेरिदम्। गैरेयम्। शिलाजतु ॥ * ॥ गारेयः ॥ * ॥ वराणसी नदी[5]। तस्या अदूरभवा वाराणसी। वाराणसेयः ॥ * ॥ खदिराणामदूरभवा। खादिरी नगरी। खादिरेयः ॥ * ॥ दार्वा पुरी। दार्वेयः ॥ * ॥ काशफरी नगरी। काशफरेयः ॥ अन्यस्तु शफरीत्याह। काशस्थलीति[6] वामनः ॥ * ॥ पौर्वनगरेयः। अन्यस्तु निपातनादित्वे ह्रस्वत्वे च पूर्वनगिरेय[7] इत्याह ॥ * ॥ आदेर्जाद्यग्भ्यो ढे[8] प्राप्ते। श्रावस्त्या-

१ ? माल्वनगरीत्यन्य. B C K — शाल्वा Bö, Yajñ., K V a, साल्वा K V ed, साल्वा or Hem., corrects माल्वा

२ चर्मत्यो° C F K, पोद्नो C F, A. D om text and comment.

३ Ratnâv, ed Cappeller in Böhtlingk s Chrest p 291, 15

४ ? कौशांवी° MSS (? को°), Hem has कौशांवी & (added in margin) कौशंवी, the others कौशाम्बी only

५ वाराणसा नदी B C K, वाराणसी° F, cf p 330, 1 D

६ काशस्थालाति C — K V ed, Hem काशफरी, Bö., Yajñ. काशपरी। काशफरी (Bö v l काशफारी), K V a काशक्करी। केशपरी। काशहरी

७ केचित्तु पूर्वनगिरीति पठन्ति। विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति। पौरेयम्। वानेयम्। गैरेयमिति। तदुभयमपि दर्शन प्रमाणम् ॥ K. V iv 2, 97 — MS Hem has पूर्वनगर। पूर्वनगरी। पूर्वनागरी। पूर्वनगिरि। पुर्। वन। गिरि। वनगिरि

८ ? आदेर्जाच्यग्भ्य' ढ्के F, °ग्भ्यः। ढ्के (or ढे) K, [? °द्यग्भ्यो ढे cf P iv 1, 121]

द्विमं ईरोपाख्यानकम इत्यनेनाकमि[१]। जेबेभ्योऽपि माले वसन ॥०॥ इति नद्यादि ॥

कुथितास्तय कलय । मधुमतीविशेषा कवि । प्रभादेव निपात ग्राम् कुमन्दस्य विंशमस्य वा कदारेश । कलयानां कर्णेषा मईभा इदम् । वासेयकम् ॥०॥ कुण्डिनं पुरम् । कौण्डिनेयक । कुडिनेति[२] वामन ॥०॥ पौष्करेयक ॥०॥ नागरेयक । नगरमन्द[३] प्रभावा षी पद्यते ॥०॥ कुक्षिर्नाम[४] ग्राम । कौक्षेयक ॥०॥ चौमेयक । चौर्मिरित्यन्ये[५]। चर्मिरित्यन्य ॥०॥ माहिष्मती नाम नदी पुरी वा । माहिष्मतेयक ॥०॥ वर्मती नदी । वार्मतेयक । चर्मण्वतीति[६] वामन ॥०॥ पुद्गला नाम नदी । तथा चतुरम्भव पौदन नाम नगरं ग्रामो वा । पौद्गलेयक ॥ मोदन इति मोज । बोदन[७] इति वामन ॥०॥ ग्रामेयक; । ग्रामाद्यन्तमाविष्येन[८] ग्राम्यो ग्रामीण इत्यपि ॥०॥ पुष्कलो वाहीकग्राम । पौष्कलेयक ॥ ३१६ ॥

कुण्ड्याकुड्यौ ग्रामात्कुण्ड्या कुरुयायल्ये[९] यन्यामुल्ये ।
उरस्यातृणये भाण्ड्यायुल्ये प्राक्षि मोक्षे यज्ञोमे च[१०] ॥ ३१६ ॥

---

१ ईरोपाख्या° C.; °द्विकपिल° B. C. K.; cf. P iv 2, 123 (कवन्=कुप्).

२ ? कुडिना Hem. (thus here?); the there कुडिना

३ ? नगरी°; the other work have नगर

४ The other works have कुक्षी

५ चौर्मिरित्यन्ये । चौमेयक F.; चमेयम् । चर्मिरित्यन्ये C. Hem. has चर्मि चौर्मि A चर्मि; the others चर्मि

६ चर्मती वार्मतेयक: B. F. K.; चर्मण्वती C.—Bh., Yajñ. चर्मती (P. I 2, 94); K. V चर्मण्वती (P. III. 2, 13) and L. वर्मती; Hem. वर्मती A चर्मण्वती (? च°).

७ ? मौद्गल F.; मोदन B. C.; K. om. मोदन इति भोज—Hem. has पौदन (? पौद्गल); the others मोदन

८ ग्रामाद्यन्तवा F.; ग्रामण्या ग्रामेण B. C. D.; cf. P iv. 1, 2, 94.

९ कुरुयायल्ये F

१० कुण्ड्याकुड्ये B. C. K.; कुण्ड्याकुड्ये F.; भाण्ड्यायुल्ये भोक्षा° F. A. D. om. text and comment.

कुण्ड्या अन्नदेशे नदी । कौण्ड्येयकः ॥ * ॥ कौडेयकः ॥ * ॥ ग्रामस्य कुण्ड्या । ग्रामकुण्ड्या ग्रामो नगरं वा । ग्रामकुण्ड्येयकः ॥ * ॥ कौणेयकः[1] ॥ * ॥ वालेयकः[2] ॥ * ॥ वानेयकः ॥ * ॥ मौलेयकः ॥ * ॥ औखेयकः[3] ॥ * ॥ तार्णेयकः ॥ * ॥ भाण्डेयकः ॥ * ॥ वौलेयकः[4] ॥ * ॥ यस्लोपे चेति यस्य लोप इत्यर्थः । कुड्यायाः[5] यलोपश्चेति गणसूत्रं वामनोक्तमुपलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥

विद्युन्माला छन्दः । मो गो चेत्सा विद्युन्माला ॥ ३१६ ॥ इति कण्व्यादिः[6] ॥

गहानृशंसी समभुक्तपक्षौ
खाडायनानन्तरपार्श्वतोऽन्याः[7] ।
इष्वग्रसाऽग्रन्तरभौजिवैज्या-
ध्यश्वीष्वनीकैकपलाशिकाङ्गाः[8] ॥ ३१७ ॥

गहादिभ्यदाद्यादेजाद्यचो जिह्वाकात्यहरितकात्याच्छ[9] इत्यनेन गहादेः शेषेऽर्थे छो भवति ॥ * ॥ गहे ग्रामे भवो जातो वा । गहीयः ॥ * ॥ नॄञ्शसति द्रुह्यतीति नृशसः । द्रोहार्थे शसतिर्द्रष्टव्यः । न नृशंसो अनृशसः । तस्यापत्यम् आनृशसिः । आनृशंसीयः ॥ * ॥ समीयः ।

---

१ कौलेयक. F —कुणा Hem , om by the others

२ Hem has मल्या instead, the others have neither

३ पौषेयकः B F K, उखे॰ C—उख्या Hem, उखा others [औखेयक Yajñ]

४ पुख्या Hem, om others

५ कुंड्यायाः B C K, cf Kāś V iv 95

६ Hem has a special gaṇa कुण्ड्यादि comprising the words ending in yā (sl 316), of which the other works have only उख्या & कुड्या

७ गहीनृपसी॰ पार्श्वतोय । E

८ ॰ग्राह्यांतर॰ F, ॰पलासिदांगा. B E, ॰पलाशकांगाः C, A D om text and comment

९ Thus F, cf P i 1, 73-4, ॰देजाद्यचो हरितकात्या छ B, C. K

समाहृतमर्त सभीयम् । मूर्तेतोर्मयसृक्यो[1] वा । समक्ष्य समन-मपि ॥ ० ॥ मुख्यपर्णीयम् ॥ ० ॥ शाकायनो मुनि । शाकायनीय । शाकायनिरिति मौज[2] ॥ ० ॥ सनन्तरीय[3] ॥ ० ॥ पार्श्वत पाना । पार्श्वतीय । मुखपार्श्वकासको[4] लोपश्चेति गणसूत्रमाह[5] वामन । अस्माभिस्त्वन्दरीयमतमाश्रित्य तयास्तो सामान्येन पाठ कृत ॥ ० ॥ अन्तरीय । तथा च।

अन्तरीयविभिन्ने न केवलं
निःसृतस भवितव्यमास्यते[6] ॥ ० ॥

ह्योरपम् ह्यघम् । ह्यपीय[7] ॥ ० ॥ वारकस्यापत्यं वारिं । वा-रीय[8] ॥ ० ॥ अन्तरीय । तथा च।

पर्यसृतपृथमविभेदशाङ्गनार्द
संवतो पुलकभिन्नान्तरीयमूर्वो[9] ॥ ० ॥

मोक्षस्यापत्यं मौक्षि । मौक्षीय ॥ मौक्षिरित्यन्य[10] ॥ ० ॥ वैजीय ॥ ० ॥ अयमधितिष्ठति । अयम । तस्यापत्यम् आयमि । आयमीय ॥ इम्पूपानमनीकम् इम्पनीकम । इम्पनीकीयम् ॥ ० ॥ एका शाखी पता-मिका च । एकपलाशिका । एकपलाशिकीय ॥ एकपलाश[11] इति वामन ॥ ० ॥ अङ्गीय ॥ २९७ ॥

---

१ See Pāṇ 1 3, 81 §.
२ Hem Kāś V ed. शाकायनि; B. Y jñ शाकायन
३ सानतरीय MSS (B. C F K.) all ther works read सनन्तर
४ ? मुखपार्श्वकासको MSS.—Of the others only H m. has एकतम; cf Kāś V i 2, 135—Kramadīśvara also, quoting the Cāndrāḥ, form एकतीय
५ गणे सूत्रमाह B. K.
६ Kirāt. 13, 48.
७ ह्यपीयो ग्रन्थ । ह्यये नाम इति केचित् । Y jñ.
८ वारकस्य° वारि वरीय D C.F.K.(B in text).—वारि Hem., ...
९ Kirāt. 7 11
१० Pāṇini । मौक्षी (or मौक्षि) Hem ; the others मौक्षि only
११ Thus all other works.

अन्तस्थोत्तमदेवशर्मिविषमव्याड्यासुरिश्रौतयः
शौङ्गिः शैशिरिपूर्वपक्षमगधा दन्ताग्रकाठेरणी[1]।
मत्वर्थापरपक्षमुत्तरकतौ वाल्मीकिवाराटकौ
कामप्रस्थसमानशाखमुखतोऽवस्यन्दनामित्रयः॥ ३१८॥

अन्ते तिष्ठतीत्यन्तस्थः। अन्तस्थीयः॥ अन्तस्था नगरात्यन्य॰ ॥ * ॥ उत्तमीयः ॥ * ॥ देवशर्मणोऽपत्य दैवशर्मिः। दैवशर्मीयः ॥ * ॥ विषमे देशे भवो विषमीयः। विषमादागतं विषमीयम्। विषमरूप्यम्। विषममयम्॥ समविषमौ नाम ग्रामावित्यन्ये॥ * ॥ व्यडस्यापत्यं व्याडिः। व्याडीयः ॥ * ॥ असुरस्य श्रुतस्य शुङ्गस्य शिशिरस्यापत्यं तत्र भवः। आसुरीयः[2]॥ श्रौतीयः॥ शौङ्गीयः॥ शैशिरीयः॥ * ॥ पूर्वपक्षीयः॥ केचित्पूर्वपक्षापरपक्षभव इति पठन्ति। तन्मते पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां तत्र भव इत्यर्थे छोऽन्यत्र ठणेव। पौर्वपक्षिकः। आपरपक्षिकः॥ * ॥ मगधीय॰ ॥ * ॥ दन्तयोरग्र दन्ताग्रम्। अन्य इत्वग्रदन्ताग्रौ ग्रामाविथाह। दन्ताग्रीयः॥ * ॥ कठस्येरणः कठेरणः। तस्यापत्यं काठेरणिः। काठेरणीयः[3]॥ काठेरिणिरित्यन्यः[4]॥ * ॥ मत्वर्थीयः। मतुवर्थ इति दृद्धः॥ * ॥ अपरपक्षीयः॥ * ॥ उत्तरीयं वस्त्रं। तथा च।

सरिदुत्तरीयमिव संहतिमत्
स तरङ्गरङ्गि कलहंसकुलम्[5]॥

---

१ काठेरणा C, काठेरिणी F — A D om text and comment.

२ आसुरि Hem, Kâş V ed (असुरि a), आसुत् Bö, आसुनोतीत्यासुत् क्विबंतमेतत् आसुतीयम् Yajñ

३ ,कठस्येरिण कठेरिण. °काठेरिणि. काठेरिणीय. B C F K., cf şl 29 comm

४ काठिरणिरित्यन्य. B C K —काठेरणि Bö, Yajñ, कावेरणि (v l कामवेरणि) K V ed, कावेरिणि MS a, काठेरणि। काठेरिणि Hem [कठेरणस्य काठेरणि.° Yajñ]

५ Kirâtârj 6, 6, स तरङ्गभङ्गि° eds

कतीय ॥ ० ॥ वाल्मीकीय । यथा ।

रघवमोत्कर्षमृगे वाल्मीकीये तपोवने[१] ॥

वराटकस्य वाराटकि । वाराटकीय ॥ वाराटिकिरित्यन्य ॥ ० ॥ कामप्रस्थीय । इति वामन [२] ॥ ० ॥ समाना माला यस्यासौ समानमाल । समानमालीय ॥ ० ॥ मुक्तीय ॥ ० ॥ यवचन्द्रीय । य- वस्य इत्यन्ये ॥ ० ॥ अमितस्यापत्यम् आमिति । आमितीय ॥ ३१८ ॥

एकाधमोत्तमाच्छालो ग्रामश्चैकसमानतः ।
लावेरण्यग्निधर्माणावाहिंस्येकात्सौ तथा[३] ॥ ३१९ ॥

माल इति शालस्य इत्यर्थः । एकमालीय ॥ अधममालीय ॥ उत्तममालीय ॥ ० ॥ एकग्रामीय ॥ समानग्रामीय ॥ ० ॥ लावे- रणो लावेरण । तस्यापत्य लावेरणि । लावेरणीय ॥ सौवेरणिरि- त्यन्य [४] ॥ ० ॥ आग्निधर्मीय । आग्निधर्मिरित्यन्य [५] ॥ ॥ अहिंसस्या- पत्यम् आहिंसि । आहिंसीय ॥ ० ॥ एकतीय ॥ ३१९ ॥

क्षेमवृत्तिश्च[६] सौमित्रिरेकवृक्षोपबिन्दवी[७] ।
हंसवज्रौ तथाश्वत्थितत्त्वयौप्राह्मानय[८] ॥ ३२० ॥

---

१ Raghav 15, 11; [रघवमोत्क- र्षमृगे eds.]

२ कामप्रस्थीय । कामप्रस्थीय इति वामन । B. C.—All other works has कामप्रस्थ

३ लावेरिण्य॰ F ; A. D. om. text and comment.

४ ? Thus MSS. (B C. F K.); सौ- वेरणि Bi., Y ja.; सावेरणि । सावे- रिणि । सावीरणि ; Hem ; om. Kāś. V (सौवि । सारणि । ed. ?1).

५ आग्निधर्मि॰ Bi., 1 ja Hem.; अग्निधर्मन् Kāś. V ed., आग्निधर्मि MS. a.

६ क्षेमवृत्तिश E. F ; क्षौमवृत्तिश C

७ वृक्षोपबिन्दवि । E. ; वृक्षोपबिन्दवी F ; वृक्षो चौपबिन्दवी orig. E. ; वृक्षो पबिन्दवी C.

८ ॰तत्त्वयौप्राह्मानय B. ; C. and orig. K. om. from तत्त्वयौ to तत्त्वा- नय आश्वत्थि—A. D. om. text and comment.

चैमधृत्विनोऽपत्यं चैमधृत्विः। चैमधृत्वीयः[१] ॥ * ॥ सौमिचीयः ॥ * ॥ एकवृत्चीयः ॥ * ॥ औपविन्द्वीयः[२] ॥ * ॥ हंसीयः ॥ * ॥ वङ्गीयः ॥ * ॥ अश्वत्थो नाम कश्चिद्गोचकारी। तस्यापत्यम् आश्वत्थिः। आश्वत्थीयः ॥ * ॥ तन्त्वयीयः[३] ॥ * ॥ औद्वाहमानीयः ॥ ३२० ॥

कुट् च[४] स्वराजपरजनदेवानां णिच्छ वेणुकादिभ्यः।
प्रस्थोत्तरपदवेचकमध्योत्तरकाश्च मध्यमिका[५] ॥ ३२१ ॥

स्वकीयः ॥ पाणिन्यादयस्तु स्वदेवशब्दौ न पठन्ति। तन्मते सौवं दैवमित्येव भवति[६] ॥ वामनमतेन गणकृतमनित्यमिति न्यायात् कुट्काभावे[७]ऽण्प्रत्यये सौवम्। उत्सादेस्त्वाञित्यनेनाञि दैवमित्यपि संभाव्यते। महाकविप्रणीतप्रयोगदर्शनं चेत्स्वीक्रियते तदा गहादिपाठः समाश्रयणीयः। तथा हि रुद्रस्य।

विब्बोकः[८] सहजः पयोधरतटः कान्तोऽङ्गजो विभ्रमः
कण्ठाश्लेषसुहृच्च पञ्चमरवः साध्यो गुरुर्मन्मथः।
संबन्धी विनयश्चिरं सहचरी लीलेति पण्याङ्गना
यस्यां स्वीयपरिग्रह न रहयन्त्येकान्तयाता अपि ॥

यथा वा। एभिर्निदर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः[९] ॥

---

१ चैमवृत्तिनो° चैमवृत्तिः। चैमवृत्तीयः F — चैमवृद्धि Bö., Yajñ., चैमधन्वि Hem, चैमवृद्धिन् Kâś V ed., चैमवृत्ति *a*, cf. śl 204

२ औपविंद्वि Hem, एक। विन्द्वि Bö, एक। वैंद्वि Yâjñ.; om Kâś V

३ तलयीयः B C

४ कुद्र B K; कुडश्च C; कुण्डः E. (कुट् = कुक् Kâś V iv 2, 138; cf P iv 2, 91 vârtt.).

५ ? Thus E.; मध्यमका B. F. K.; मेध्यकाः। C; cf. next page, note ३.— A. D om text and comment.

६ See the *gaṇasûtra* कुग्जनस्य परस्य च to which the *vârtt* of Kâś. V. देवस्य चेति वक्तव्यं (iv 2, 138).

७ कुटच्काभावे B K.; कुटठात्सदि C, कुटष्काभावे F.

८ Thus F, विवोकः B. C. K.

९ Vâm Kâvyâl. 4, 3, 33, comm.

राजकीयः । राज्ञ इदं राजकीयमित्यपि ॥ ० ॥ परकीयः ॥ ० ॥ जनकीयः ॥ ० ॥ देवकीयः ॥ ० ॥

चिच्छेति योऽणुवन्नन्वप्रत्यय इत्यर्थः ॥ वेणुभिर्निर्वृत्तो वेणुकः । तत्र भवो जातो वा । वैणुकीयः ॥ ० ॥ माध्यकीयम् । मध्यके भवः । माध्यकीय इत्यन्ये[1] ॥ ० ॥ पौत्तरपदीयः ॥ ० ॥ वैणकीयः ॥ ० ॥ माघीयः[2] ॥ पौत्तरकीयः ॥ मध्ये भवा मध्यमिका नाम नगरी । तस्यां भवो माध्यमिकीयः[3] । मध्यमक इत्यन्ये ॥ एते चयो वामनमतेन[?] ॥ ० ॥ निपुणके भवो[4] नैपुणकीयः[5] इति केचिदुदाहरन्ति ॥ ० ॥ वेण्वादिरैवाद्याकृतिगणः । तेनामयनन्दिसौकती पिक्कमाहकमध्यापि संपदीतौ ॥ पद्ममनयमध्यो राजादिभ्यः[6] । पूर्वपदमुख्यपदापरपदयमानां काशादिभ्यः[7] । कामप्रथमध्याप्यत्येत्यादिनाभिनि । इमनानामाचार्त्यौचारीम इत्यादिनाभि[8] । येवेभ्यस्तथि प्राप्ते वचनम् ॥ २११ ॥ इति गहादिः ॥

---

1 मध्य । मध्यक Hem.; माध्यकीय Kāś. V ed. s.l. and MS. a. माध्वीय; Bh. and Yajñ. do not specify the gaṇa unpakāda.

2 माघीय C. K.—For the gaṇa-sūtra मध्यमध्यमं चाण् चरणे (Kāś. V iv 2, 138)—acc. to which मध्यमीय माध्यम from मध्य—the grammar to which our work refers, probably had separate rules, as Hem. vi. 3, 63 पृथिवीमध्यान्मध्यमचास्य । 60 निवासाच्चरणेऽण् ॥

3 ? मध्यमका नाम° माध्यमकीय MSS (B. C. F K.); cf. Kielhorn, Ind. Ant. vii. p. 200.—Hem., on vi. 3, 67 (वेण्वादिभ्य ईयः) reads माध्यमकीय । माध्यमिकीय ।; Kāś. V ed. a. माध्यमकीयम्

4 निपुणकमयो B. C. K.

5 ? Thus MSS.; नैपुणकीय Hem.

6 ? राजादिभ्य cf. Pāṇ. iv 2, 121 (राज्ञ = जनपदावधि); cf. page 265, note 9.

7 See Pāṇ. iv 2, 11; 2, 122; 2, 112.

काश्यच्युतौ मोदनमोदमानौ
गोवासनारिंदमदेवदत्ताः ।
संवाहसांयाति च हस्तिकर्षूः
कुनामचेदी करणं हिरण्यम्[१] ॥ ३२२ ॥

काश्यादिवाहीकग्रामाच्छेट्ठञ्ञिठावित्यनेन काश्यादिभ्यो देश वाचिभ्यो वाहीकग्रामेभ्यश्च ठञ्ञिठौ प्रत्येकं भवतः ॥ * ॥ काश्यो जनपदाः । तेषु भवा जाता वा । काशिकी । काशिका ॥ * ॥ अच्युतो ग्रामः । आच्युतिकी । आच्युतिका ॥ * ॥ मोदनाना[२] निवासो ग्रामो मोदनः । मौदनिकी । मौदनिका ॥ * ॥ मोदमानो ग्रामः । मौदमानिकी । मौदमानिका ॥ * ॥ गवां वासनो गोवासनः । तन्निवासो ग्रामो गोवासनः । गौवासनिकी । गौवासनिका[३] ॥ गोवासन[४] इत्यन्ये ॥ एषा देशादेवेडाद्यचेति[५] छे प्राप्ते ॥ * ॥ अरीन्दमयति । अरिंदमो ग्रामः । आरिंदमिकी । आरिंदमिका ॥ * ॥ देवदत्तः प्राग्ग्रामः । दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । अस्य काश्यादिषु पाठः प्राग्देशार्थः । यस्तु वाहीकेषु ग्रामस्तस्मादणेव[६] । दैवदत्तो ॥ * ॥ संवाहयतीति संवाहः । तस्य निवासोऽपि संवाहः । सांवाहिकी । सांवाहिका ॥ सां-वाह[७] इत्यन्ये ॥ * ॥ सयातस्यापत्यं सांयातिरादिराजः । तस्यापत्य

१ करण हिरण्य. B C K , कार-णाहिरण्या. F , करणो हिरण्य. E., A. D om text and comment

२ ? मोदनाया B K , मोदनो । या C

३ गोवासानिकी । गोवासनिका B C K

४ ? गोवासन MSS (B C F K)— Hem has गौवाशन and (suppl in margin) गौवासन, Bö , Yajñ गोवा-सन, Kâs V ed गोधाशन, *a* गोधा-सर

५ ? ०द्यवेति B K , ०द्वाद्यचेति F , देशादेवेडत्योचेति C

६ देवदत्तं नाम वाहीकग्राम. । तत्र जातो दैवदत्त' । Hem

७ संवाह B C—सांवाह Hem , स-वाह Bö , Yajñ , K V ed. (सांवाहि *a*)

युवा सांयात्य । कुरुकोसलेत्यादिना यथि तत्र गजु युवि । सां
यातय । तन्निवासोऽपि जनपदस्तावचर्योऽप्युच्यते[२] । सयातो नाम
कश्चित् तस्यापत्य सांयाति । तत्र निवासो ग्राम सांयातिरित्येके ।
सांयातिकी । सांयातिका ॥ ० ॥ हास्तिकर्षुकी । हास्तिकर्षुका ॥ ० ॥
कुत्सितं नाम यस्य स कुनामा । तन्निवासोऽपि ग्राम कुनामा । कौ
नामिकी । कौनामिका ॥ कुनाम्नोऽपत्य कौनाम[३] इत्यन्ये ॥ कुनाम
इति वामन ॥ ० ॥ चेदयो जनपद । चैदिकी । चैदिका[४] ॥ ० ॥ कारं
देशविशेष । कारणिकी । कारणिका ॥ ० ॥ वैरणिकी । वैरणि
का ॥ ३२२ ॥

यकुलाददरयामौ हिरण्यकरणस्तथा ।
सिन्धुदाससुधासोमच्छागाग्निवस्तथा सपात[५] ॥ ३२३ ॥

यकुलान्यस्यापन्नीति यकुलाद । अथवा । यकुलान् कुलान्यत्ति
निपातनादलोपे[६] । यकुलाद । तन्निवासोऽपि ग्राम । याकुलादि
की । याकुलादिका ॥ याकुलाद इति वामन । सकुलाद[७] इत्यन्ये
॥ ० ॥ दारयग्रामिकी । दारयग्रामिका ॥ दारयग्राम[८] इत्यन्ये ॥ ॥ हैर
ण्यकरणिकी । हैरण्यकरणिका ॥ अन्येषां हैरण्य इति प्रकृति[९] । करण

---

१ पुरकोसलेति° D. C. K. ; I. P. iv I 171-2.

२ तन्निवास यदिजनपद° साह° F. ; तन्निवासोर्जनपदस्य C. K.

३ कौनाम D. F. K. ; om. C.—Hem. कौनाम Bh., Yajñ., K. V. a. ... ed. कुनामन्

४ चेदयो° चैदिका चैदिकी C.—Bh. चैद ... चैदि ; Hem. doubtful K. V. ... चैद ... चैदि ; Mv. a. चैदि and add चैदि ... चैदि । चैदीति चैवत्

५ A. D. om. text and comment.

६ निपातनाद् लोपे D. C.

७ Thus F ; सकुला B. C. K.—Hem. has यकुलाद & वकुलाद ; the others यकुलाद

८ दरयग्राम C.—Hem., Kk. V. दार यग्राम ; Bh., ... दरयग्राम

९ Mv. Hem. has हि[रण्य ...] रण ; हि हिरण्य करणे ; the others have only हिरण्य & करण

इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । हैरण्यिकः । परश्वादि करणमुच्यते[१] ॥ अन्ये ग्रामवाची हैरण्य[२] इति पठन्ति । तन्मते हैरण्यकी । कुठारी कुद्दालो वा[३] करणम् ॥ * ॥ सिन्धवो मित्राण्यस्य सिन्धुमित्रो देशः । सैन्धुमित्रिकी । सैन्धुमित्रिका ॥ * ॥ एवं दासमित्रः । दासमित्रिकी ॥ सौधामित्रिकी ॥ सौममित्रिकी ॥ छागमित्रिकी ॥ * ॥ सह मित्राण्यस्य । सधमित्रः[४] । निपातनाद् हस्य धकारे । साधमित्रिकी ॥ ३२३ ॥

युवदेवोपतो राजः कालात्कोपादिपूर्वतः ।
शौवावतानभारङ्गी अरित्रो भोजसंमतः[५] ॥ ३२४ ॥

युवराजस्य निवासोऽपि युवराजः । यौवराजिकी ॥ * ॥ एव देवराजोपराजौ ग्रामौ । दैवराजिकी ॥ औपराजिकी ॥ * ॥ कालात्कोपादिपूर्वत इति कोपादयः पूर्वे यस्यासौ कोपादिपूर्वः । कौपकालिकी । कौपकालिका ॥ आपत्कालिकी ॥ पौर्णकालिकी ॥ और्ध्वकालिकी[६] ॥ प्राक्कालीनोत्तरकालीनार्वाक्कालीनप्रभृतिप्रयोगेषु खप्रत्ययो दृश्यते स चानुक्तोऽप्यवगन्तव्यः । अन्यथा बहुतरलक्ष्यव्यतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ * ॥ श्वुनोऽवतानः श्वावतानो मणिः । तेन निर्वृत्तो ग्रामः । श्वावतानः । श्वावतानिकी ॥ * ॥ भारङ्गेर्निवासोऽपि भारङ्गिः । भारङ्गिकी । तारङ्गिरित्यन्ये[७] ॥ * ॥ अरित्रस्य निवासोऽप्यरित्रः । आरित्रिकी ॥ * ॥

---

१ कारणमुच्यते B F K

२ ? हैरिण्य B K., cf. p 337, n ७, and p 362, n ९

३ हैरिण्यकी॰ B K , हिरण्यकी॰ C, ॰कुद्दाली वा K F , कुद्दाला वा B C

४ साधमित्र: B C K

५ सौवावतान॰ B C , भारेगा अ॰ C ; A D om text and comment.

६ Bö , Yajñ , Kâś V ed (not MS *a*) add तत् (तात्कालिकी ॰का), for Hem see त्यादि in list of *gaṇas*

७ Thus F , भारंगिरित्यन्ये B K , सारंगिरित्यन्ये C —Hem has भारिंग, & तारंगि, Bö भारङ्गी , Yajñ , Kâś V *a* भारङ्गि, Kâś. V ed भौरिकि । भौलिङ्गि । (!)

राजकीय । राज्ञ इदं राजकीयमित्यपि ॥ ० ॥ परकीय ॥ ० ॥ अम-
कीय ॥ ० ॥ रेवकीय ॥ ० ॥

वेण्वेति यो ऽकुञ्भ्यत्प्रत्यय इत्यर्थः । वेणुभिर्निर्वृत्तो वेणुः । तत्र भवो जातो वा । वेणुकीय ॥ ० ॥ प्रास्थीयम् । प्रस्थे भवः । प्रास्थीय इत्यन्ये[1] ॥ ० ॥ औत्तरपदीय ॥ ० ॥ वैणकीय ॥ ० ॥ माध्यीय[2] । औत्तरकीय । मध्ये भवा मध्यमिका नाम नगरी । तस्यां भवो माध्यमिकीय[3] । मध्यमक इत्यन्ये । एते भवो वामनमतेन ॥ निपुणके भवो[4] निपुणकीय[5] इति केचिदुदाहरन्ति ॥ ० ॥ वेणुकादिर्नैपादाकृतिगणः । तेनात्मपनन्दिरकीयतो पिकमाहकमन्मादपि संगृहीतौ ॥ पट्टनगधमन्यो राजास्वमि[6] । पूर्वपदमध्यपदापरपदमन्त्राणां चाचादिभि[7] । ग्रामप्रत्ययमाप्ते इत्यादिनाकमि । एवमानाभावात्मीयादीनि इत्यादिनापि[8] । प्रैषेभ्यस्तथि माले स्वनम् ॥ २९१ ॥ इति भवादि ॥

---

१ मध्य । मध्यम Hem.; माध्यकीय Kāś. V ed. s.l. and MS. a. माध्यीय; Hā. and V jā. do not specify the gaṇa separately.

२ माथीय C. K.—For the gaṇasūtra मध्यमध्यमं चाण् चरणे (Kāś. V iv 2, 138)—acc. to which माध्यमीय माध्यम from मध्य—the grammar to which our work refers, probably had separate rules. Hem. cf. 2, 63 पृथिवीमध्यात्मध्यमचास्य । 66 निवासाच्चरणेऽण् ।

३ ? मध्यमका नाम माध्यमकीय MSS. (B. C. P K.); cf. Kielhorn, Ind. Ant. vii. p. 266.—Hem., on vi. 3, 67 (वेणुकादिभ्य ईयण्) reads माध्यमकीय । माध्यमिकीय ।; Kāś. V ed. a. माध्यमकीयम्

४ निपुणकमयो B. C. K.

५ ? Thus MSS.; वैपुणकीय Hem.

६ ? राजादिभि cf. Pāṇ. iv 2, 116 (राज्ञ = जनपदादवधि); cf. page 263, note १

७ See Pāṇ. iv 3, 11; 2, 122; 3, 112.

काश्यच्युतौ मोदनमोदमानौ
गोवासनारिंदमदेवदत्ताः ।
संवाहसांयाति च हस्तिकर्षूः
कुनामचेदी करणं हिरण्यम्[1] ॥ ३२२ ॥

काश्यादिवाहीकग्रामाच्छेट्ठञ्ञिठावित्यनेन काश्यादिभ्यो देश वाचिभ्यो वाहीकग्रामेभ्यश्च ठञ्ञिठौ प्रत्येक भवतः ॥ * ॥ काश्यो जनपदाः । तेषु भवा जाता वा । काशिकी । काशिका ॥ * ॥ अच्युतो ग्रामः । आच्युतिकी । आच्युतिका ॥ * ॥ मोदनानां[2] निवासो ग्रामो मोदनः । मौदनिकी । मौदनिका ॥ * ॥ मोदमानो ग्रामः । मौद-मानिकी । मौदमानिका ॥ * ॥ गवां वासनो गोवासनः । तन्निवासो ग्रामो गोवासनः । गौवासनिकी । गौवासनिका[3] ॥ गोवासन[4] इत्यन्ये ॥ एषां देशादेवेडाद्यचेति[5] के प्राप्ते ॥ * ॥ अरीन्दमयति । अरिंदमो ग्रामः । आरिंदमिकी । आरिंदमिका ॥ * ॥ देवदत्त. प्राग्ग्रामः । दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । अस्य काश्यादिषु पाठ. प्राग्देशार्थः । यस्तु वाहीकेषु ग्रामस्तस्मादणेव[6] । दैवदत्ती ॥ * ॥ सवाहयतीति सवाहः । तस्य निवासोऽपि संवाहः । सांवाहिकी । सावाहिका ॥ सा-वाह[7] इत्यन्ये ॥ * ॥ सयातस्यापत्यं सांयातिरादिराजः । तस्यापत्य

१ करणा हिरण्य. B C K, कर-णाहिरण्या. F, करणो हिरण्य. E, A D om text and comment

२ ? मोदनाया B K, मोदनी । या C

३ गोवासानिकी । गोवासनिका B C K

४ ? गोवासन MSS (B C F K)—Hem. has गौवाशन and (suppl. in margin) गौवासन, Bö, Yajñ गोवासन, kâs V ed गोधाशन, *a* गोधासर

५ ? °दावेति B K, °डाद्यचेति F, देशादेवेडत्प्रोचेति C

६ देवदत्तं नाम वाहीकग्रामः । तत्र जातो दैवदत्त । Hem

७ सवाह B C—सांवाह Hem, संवाह Bö, Yajñ, K V ed. (सांवाहि *a*)

पुत्रा सांयात्य । कुरुकोसलेत्यादिना[1] ज्यपि तत्र बहुषु युषि । सां यातय । तन्निवासोऽपि जनपदशब्दस्तथोच्यते[2] ॥ सयातो नाम कश्चित् तस्यापत्यं सांयाति । तस्य निवासो ग्राम सांयातिरित्येके । सांयातिकी । सांयातिका ॥ ० ॥ वाशिकपुंकी । वाशिकपुंका ॥ ० ॥ कुत्सितं नाम यस्य स कुनामा । तन्निवासोऽपि ग्राम कुनामा । कौ नामिकी । कौनामिका ॥ कुनाम्नोऽपत्यं कौनाम[3] इत्यन्ये ॥ कुत्सनाम इति वामन ॥ ० ॥ पेदयो जनपद । पैदिकी । पैदिका[4] ॥ ० ॥ करण देशविशेष । कारणिकी । कारणिका ॥ ० ॥ हैरणिकी । हैरणि का ॥ २२२ ॥

मधुलाददयग्रामौ हिरण्यकरणस्तथा ।
सिन्धुदाससुधासोमच्छागाग्निवत्सया सयात्[5] ॥ २२३ ॥

मधुनामस्थानमस्तीति मधुवार । अथवा । मधूनां कुलमस्तीति निपातनादलोपे[6] । मधुवार । तन्निवासोऽपि ग्राम । माधुवारि की । माधुवारिका ॥ माधुवार इति वामन । मधुवार[7] इत्यन्य ॥ ० ॥ दाशग्रामिकी । दाशग्रामिका ॥ दाशग्राम[8] इत्यन्ये ॥ ० ॥ हैर ण्यकरणिकी । हैरण्यकरणिका ॥ अन्येषां हैरण्य इति प्रकृति[9] । करण

---

१ पुरुकोसलि° B. C. K. ; cf. P iv 1 171 2.

२ तन्निवास ज्यपिजनपद साद° F. ; तन्निवासोऽपिजनपदस्ता° C. K.

३ कौनाम B. F K. ; om. C.—Hem. कौनाम ; Bh., Yajñ., K. V a., J. ed. कुनामन्

४ पेदयो पैदिका पैदिकी C.—Bh. पेदि L पैदि ; Hem. doubtful ; K. V ed. पैदि L ऐदि ; MS. a. पैदि and adds पैदि ; Yajñ. पैदि । पेदीति पैदित्

५ A. D. om. text and comment

६ निपातनात्र लोपे B. C.

७ Thus F ; मधुवा B. C. K.—Hem. has मधुवार & मधुवाय ; the others मधुवार

८ दृषग्राम C.—Hem., Kāś. V दा- सग्राम ; Bh., Yajñ. दृषग्राम

९ MS. Hem. has हि[रण्य suppl.] ण्य । हि हिरण्य करणे ; the others have only हिरण्य & करण

इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । हैरण्यिकः । परश्वादि करणमुच्यते[1] ॥ अन्ये ग्रामवाची हैरण्य[2] इति पठन्ति । तन्मते हैरण्यकी । कुठारी कुद्दालो वा[3] करणम् ॥ * ॥ सिन्धवो मित्राण्यस्य सिन्धुमित्रो देशः । सैन्धुमित्रिकी । सैन्धुमित्रिका ॥ * ॥ एवं दासमित्रः । दासमित्रिकी ॥ सौधामित्रिकी ॥ सौममित्रिकी ॥ छागमित्रिकी ॥ * ॥ सह मित्राण्यस्य । सधमित्रः[4] । निपातनाद् हस्य धकारे । साधमित्रिकी ॥ ३२३ ॥

युवदेवोपतो राजः कालात्कोपादिपूर्वतः ।
शौवावतानभारङ्गी अरित्रो भोजसंस्मतः[5] ॥ ३२४ ॥

युवराजस्य निवासोऽपि युवराजः । यौवराजिकी ॥ * ॥ एव देवराजोपराजौ ग्रामौ । दैवराजिकी ॥ औपराजिकी ॥ * ॥ कालात्कोपादिपूर्वत इति कोपादयः पूर्वे यस्मासौ कोपादिपूर्वः । कौपकालिकी । कौपकालिका ॥ आपत्कालिकी ॥ पौर्णकालिकी ॥ और्ध्वकालिकी[6] ॥ प्राक्कालीनोत्तरकालीनार्वाक्कालीनप्रभृतिप्रयोगेषु खप्रत्ययो दृश्यते स चानुक्तोऽप्यवगन्तव्यः । अन्यथा बहुतरलक्ष्यच्युतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ * ॥ श्वनोऽवतानः श्वावतानो मणिः । तेन निर्वृत्तो ग्रामः । शौवावतानः । शौवावतानिकी ॥ * ॥ भारङ्गेर्निवासोऽपि भारङ्गिः । भारङ्गिकी । तारङ्गिरित्यन्ये[7] ॥ * ॥ अरित्रस्य निवासोऽप्यरित्रः । आरित्रिकी ॥ * ॥

---

१ कारणमुच्यते B F K

२ ? हैरिण्य B K., cf. p 337, n ७, and p 362, n ९

३ हैरिण्यकी° B K, हिरण्यकी° C, °कुद्दाली या K F, कुद्दाला वा B C

४ साधमित्र. B C K

५ सौवावतान° B C, भारेगा ऋ° C, A D om text and comment.

६ Bo, Yajñ, Kâs V ed (not MS a) add तत् (तात्कालिकी °का), for Hem see व्यादि in list of ganas

७ Thus F, भारंगिरित्यन्ये B K, सारंगिरित्यन्ये C — Hem has भारिग & तारंगि, Bö भारङ्गी, Yajñ, Kâs V a भारङ्गि, Kâs. V ed भौरिक्कि । भौलिङ्गि । (!)

देशादिति किम् । काशीनां क्षत्रियाणां छात्रा । काशीया । देवदत्तो नाम कश्चित् । तस्य छात्रा । देवदत्तीया । देवदत्ता । अच्युतादीनां क्षत्रियाभावेऽपि काश्यादिपाठसामर्थ्यादृञ्ञिठौ भवत । काशिचेदिभ्यां[1] प्रस्थपुरेत्यादिना वञमे नित्यादिना[2] वा ऽञ्ञि । सौपातिभारद्विभ्याम् चापाम्यौचारीभोऽञ्ञ्यञम्भर ताभ्यामित्यनेनापि[3] । चार्दआचर्य दे । इतिकर्पूयम्दात् माच्योद्भीत्यनेन[4] ठञि । सिन्धुमित्रादिभ्य ईरोपाभारदञ्ञ् इत्यनेनाञ्ञि[5] । येभ्योऽपि प्राप्ते वचनम् । ३२४ । इति काश्यादि ।

पलदी गोमती गोष्ठी परिखा परिषन्मथा ।
वाहीक शूरसेनश्च नैकती च पटच्चरः[6] ॥ ३२५ ॥

कोपान्त्यपलद्यादिभ्योऽण् इत्यनेन कोपान्त्यात्पलद्यादेश्च देशवाचिनः शेषेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । । पलद्यां देशविशेषे जातो भवो वा । पालद । पालदी । वाहीकग्रामलक्षणयोरञ्ञिठयो प्राप्तयो[7] । । गोमती नदी । तत्समीपरितो देशो गोमती । गौमत । ईरोपान्त्या दञ्ञि प्राप्ते[8] । । गौष्ठ[9] । वाहीकग्रामलक्षणयोरञ्ञिठयो । । पारिख । पारिषद पापदो वा । प्रत्ययोऽन्येऽपि वाहीकलक्षणयो रञ्ञिठयोर्वा । । वाहीकेषु भवो वाहीक । गहादीत्यादिना

१ काशिचेदिभ्यां । काशिचेदि भ्यां B. A. — । C P Iv 3, 122.
२ See P a l 2, 113 3
३ वञ्ञ्नादिना F । C Pāṇ 1 2, 122
४ माच्योद्भि F C Pāṇ 1 2, 113 21.
५ See Pāṇ 1 2, 121.
६ शूरसेनश्च F । A. B om. text ad comment.
७ See Pāṇ Iv 2, 117
८ See P Iv 2, 123
९ B 1 A K. Y गौष्ठी । Hem. गौष्ठी । पञ्च तु गौष्ठी ।

के ॥ * ॥ शौरसेनः । प्रस्थपुरेत्यादिना[१] ॥ * ॥ नैकतः ॥ नैकीति[२] वामनः ॥ * ॥ पाटच्चरः । ईरोपान्त्याद्कञि प्राप्ते ॥ ३२५ ॥

बहोः कमलजालाभ्यां कालात्कीटोऽथ रोमकः ।
सकृल्लोमोदपानौ च कमलात्कीकरो भिदा[३] ॥ ३२६ ॥

बाहुकीटः ॥ * ॥ कामलकीटः ॥ * ॥ जालकीटः ॥ * ॥ कालकीटः ॥ कलकूट इति वामनः[४] ॥ * ॥ रौमकः । देशादेवैराद्यच[५] इत्यनेन के ॥ * ॥ सकृल्लोम्नि भवः । साकृल्लोमः । निपातनान्नलोपः । अयं भोजमतेन ॥ यकृल्लोमन् इति वामनः[६] ॥ यकृल्लोमनख चेत्यन्येऽपि[७] ॥ शकटाङ्गजस्तूदग्ग्रामाद् यकृल्लोम्न[८] इति विशेषसूत्रमाह । उदग्ग्रामवाची याकृल्लोमो[९]ऽञि । अन्यो याकृल्लोमनः[१०] ॥ * ॥ औदपानः ॥ * ॥ कामलकीकरः ॥ * ॥ कामलभिदः ॥ अनुक्तानां तु बाध्यबाधकाभावः स्वयं द्रष्टव्यः[११] ॥ ३२६ ॥ इति पलद्यादिः ॥

---

१ The complete rule apparently includes P ıv 2, 122 (121) & 124 (where it seems to have राष्ट्र for जनपदावधि) Hem has the two rules vı 3, 44 प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वार्थात् ॥ 45. राष्ट्रेभ्यः ॥ cf p 360, n ६

२ नैकाति C, नैकीति B, — नैकती Bö, Yajñ, नैतकी (v ll नैधिकी । नैकेती) Kâş V ed, नैरीकी MS a, नैकेती । तैकी । अन्ये तु नैकीं नैवीं च पठन्ति । Hem

३ कमलाचीकरो भिदा. C K, A D om text and comment

४ कलकीट Bö, Yajñ, K V ed a., Kâş V ed also कालकूट, om Hem

५ ? देशादेः वैराद्यच C, देशादेवेरा° F

६ यकृल्लोम इति° B, om C K — The other works have यकृल्लोमन् (K V ed v l सू°)

७ ? यकृल्लोमन् खंडेत्यन्येऽपि F

८ Hem has the same rule, vi 3, 28 उदग्ग्रामाद् यकृल्लोम्नः ॥

९ ? यकृल्लोसो MSS (B C F K.)

१० ? अन्ये याकृल्लोमानः B C K

११ °बाधकभावो द्रष्टव्यः B C K.

कच्छ कुलूत परसिन्धुसाल्वौ गन्धारसिन्धू स्थलसिन्धुवर्णू[1]।
कश्मीररङ्कू कुलत्थसिन्धू विजापकद्वीपकुलानुषण्डाः[2] ॥ ३२७ ॥

कच्छादेरित्यनेन कच्छादेः अमनुष्यनरयोः अण् भवति ॥ ० ॥ कच्छे भव । काच्छ ॥ ० ॥ कौलूत । उलूप इत्यन्ये[3] ॥ ० ॥ परसिन्धुषु भव । पारसैन्धव । पङ्क्तिसिन्धूनामित्यनेनोभयपदवृद्धिः[4] ॥ ० ॥ साल्व ॥ ० ॥ गान्धार ॥ ० ॥ सिन्धुषु भव । सैन्धव । कच्छ ॥ ० ॥ स्थालसैन्धव[5] ॥ ० ॥ वर्णुर्नाम द्रह । तथापूरभवो देशो वर्णु । तत्र भवो वार्णव ॥ ० ॥ कश्मीरेषु भव । काश्मीर कुङ्कुम ॥ ० ॥ राङ्कव । यथा रङ्कुर्नाम मृगविशेष । राङ्कव कम्बलोमयम् ॥ ० ॥ कौरवम् । कुरयुगन्धरादेत्यनेनाकमपि । कौरवको ऽत्यादि[6] ॥ ० ॥ साकुसैन्धव ॥ ० ॥ वैजापक । वैजापक इति भोज ॥ ० ॥ द्वैप ॥ ० ॥ कौल । अथ वामनमतेन । कुल इत्यन्ये[7] ॥ ॥ आनुपक्क । आनूपक इत्यन्ये[8] ॥ १९७ ॥

अङ्गारानूपकम्बोजा रक्षुकर्णुविरूपकाः[9]।
मधुमानन्तरीपश्च वायवाहायजात्मनौ[10] ॥ ३२८ ॥

---

१ °सिंधुमाल्वौ° E.; सिंधुवर्णौ B. C. E.

२ °कुलानुषंडाः° B. C. F

३ कुलूत Hem.; कुलून Kas. V ed., कुलून a.; मधुतर Bo., Y jd.; Y jd. adds वर्धमानस्य मधूपगपर (!) पपाठ। उलूपमिमम्पि ।

४ इक्षमयमसिंधूना° F; cf. Pāṇ. vii. 3, 19

५ The other works omit परसिन्धु बाहुसिन्धु & स्थलसिन्धु; but Hem. has इथलाय। सिन्धुवत ।

६ ऽत्यादि° B. C. E.; कौरव। कौत्सादि° F; cf. P iv 2, 130.

७ Neither word is given by the other works.

८ Hem. has both forms; Bo. मधुमन्त; Y jd. मधुमंत [मधुमंत इति क्षिपित comm.]; मधु। मन्त । (!) Kās. V ed.; om. MS. a.

९ °अंगाराच्य° कर्णुविरूपकाः B; इथवर्णु C.

१० पारदवाहाय E. (A. cf. next note); A D om. text and comment.

आश्वार: । चन्द्रमतेन ॥ * ॥ आनूप: ॥ * ॥ काम्बोज: ॥ * ॥ राम्नव: ॥ कार्णव: ॥ वैरूपक: ॥ अयं वामनमतेन ॥ * ॥ मधुमान्पर्वत: । तत्र भवो माधुमत: ॥ * ॥ आन्तरीप: ॥ आजवाप:[1] ॥ इयं चन्द्रमतेन ॥ * ॥ आजवाह: ॥

एतेषां शब्दानां नृतत्स्थेऽकञ् इत्यनेनाकञि[2] ॥ काच्छको मनुष्य: । काच्छकमस्य हसितम् । काच्छिका चूडा ॥ सैन्धवको मनुष्य: । सैन्धवकमस्य जल्पितम् । एवं सर्वत्र ॥ तथा अपदातौ साल्वात् । गोयवाग्वोरित्याभ्यामकञ् भवति[3] । साल्वको मनुष्य: । अपदाताविति किम् । साल्व: पदाति: । साल्वमस्य हसितम् । साल्वको गौ: । साल्विका यवागू: । द्वैप्यान्वर्थीति[4] वचनात् । यमुनाद्वीपे जातो भवो वा । द्वैपको व्यास: । राष्ट्रार्थादकञि[5] प्राप्ते । वञ्जते त्यिनेन वा वचनम् ॥ अत्र प्रायेण कच्छादय: शब्दा जनपदवाचिन: ॥ ३२८ ॥ इति कच्छादि: ॥

धूमार्जुनावावयगर्तघोषा:
षडण्डसाकेतशशादनाश्च ।
संस्तीयतीर्थारुणमित्रवर्चा
द्वीपान्तरीपोज्जयनीविदेहा:[6] ॥ ३२९ ॥

---

[1] In A the following passage is inserted in the comm on ṣl 128 आंतरीप: । आजपाद (cf. last note) । इय चंद्रमतेन आजवाह. । एतेषां पदानां नुतत्क्षेऽकञित्यनेनाकञि कात्सको मनुष्य. । काछकमस्य हसितं ।

[2] Cf Pâṇ iv 2, 134

[3] See Pâṇ iv 2, 135-6

[4] ? द्वीप्याऽन्वर्थीति B K , द्वीप्यासधीति C , द्वैप्यादत्वर्थीति F [? cf P iv 3, 10 , Hem on vi 3, 69 (द्वीपादनुसमुद्र ण्य: ।) remarks द्वैप्यो मनुष्य. । द्वैप्यमस्य हसितम् । अनुसमुद्रमिति किम् । अनुनदि यो द्वीपस्तस्माद् द्वैपको व्यास. । द्वैपकमस्य हसितम्]

[5] राष्ट्रार्थादञि B C K , cf Pâṇ v 2, 124-5

[6] °मित्रवर्ध्वा द्वीपांतरीयो° E , मित्रवर्चा° C F , °पोज्जयिनी° B C F , A D om text and comment

धूमादिरदेयमाश्च्याधिकप्रवर्तीत्यादित्यनेन[1] धूमादे प्रत्ययवा दकम् भवति ॥ ॰ ॥ धूमो ग्राम । तत्र भवो धौमक ॥ ॥ अज्जो नावोऽस्य । अजुनो । तस्य निवासस्त्वनिर्वृत्तो[2] वा । आर्जुनाव । तत्र भव आर्जुनावक । द्वे ग्रामे[3] । अथार्य वाहीकग्रामसंज्ञा हाय- वादयोऽस्मृभिठयोरक्रम् ॥ ॰ ॥ आवये भव आवयक । आवयो नदीग्राम इत्यन्ये[4] । आवयात्तीर्थे । आवयकं तीर्थम् । आवयमम्बदि त्यन्य ॥ ॰ ॥ गार्तक ॥ ॰ ॥ घौषक[5] ॥ ॰ ॥ पाडयक । पडाय इत्यन्य ॥ ॰ ॥ साकेतक ॥ ॰ ॥ मायारदनक । मायारदन[6] इति वा मत ॥ ॰ ॥ शांखीयक । शंखीय[7] इत्यन्ये ॥ ॰ ॥ तैर्थक ॥ ॰ ॥ वरणो ग्राम । वारणक ॥ ॰ ॥ मैथक ॥ ॰ ॥ वार्षक[8] ॥ ॰ ॥ दैपक ॥ ॰ ॥ आगारीपक[9] ॥ ॰ ॥ कौञ्जयनक ॥ ॰ ॥ वैदेहक ॥ ३२८ ॥

समासाहानर्तपाठेयपक्ष

गम्भाराड्यौ धार्तराष्ट्री च कुक्षि ।

ग्राहावग्राहावपाथेयवर्ज्यो

शाकीकूलो माठये चवरख[10] ॥ ३३० ॥

---

१ धूमादिश MSS.; cf. Pāṇ. iv 2, 127

२ निवृत्तो B C. F E. Ienys.

३ पूर्वार्थे मात्रे ? j6 ; P I 2,114.

४ The MSS ? नदी । ग्राम इत्य ... आवयं वाहीकग्राम । आवयो नदीग्राम इत्यन्ये । आवयात्तीर्थे ? j6. ... आवय Hem. आवय ; K. ? ed. आवयात । तीर्थे ... आवय । तीर्थे ।

५ घडाद् F घडा । घडाद Hem. ; घडदड B. ? j6 ... ? घडदड E ? ed ... ॰

६ मायोरदन C.—All the other work have मायारदन

७ Thus B?., ? j6., Hem. ; शंखीय Kāś. ? ed. om. ॰.

८ F वार्षक F ; पार्षक । वार्षक । C.—[मिवर्ष ? [मिवर्ष B., मिव वर्ष [वर्षभावश्च मिव । वर्ष ।] ? j6. ; om. Hem. ; मिव । (पन [illegible] Kāś. ? ed. om. MS. ॰.

९ आगारीपक F

१० शाकीकूलो F ; चवरख E. K ; चवरख B. ; चवरख C.—A. D om. but ed. conjecture.

सचासाह्वो[1] राजा । तन्निवासोऽपि सः । साचासाह्वकः ॥ * ॥ आनर्ताः क्षत्रियाः । तन्निवासोऽपि सः । आनर्तकः ॥ * ॥ पाठेयस्य निवासोऽपि सः । पाठेयकः ॥ * ॥ पल्लिभिल्लनिवासः[2] । पाल्लकः ॥ * ॥ ग्रष्पाणां वालतृणानां स्थानं ग्रष्पम् । ग्राष्पकः ॥ * ॥ अराज्ञी[3] नाम काचित्स्त्री । तस्या निवास आराज्ञी नगरी । आराज्ञकः ॥ अराज्ञीत्यन्यः[4] ॥ * ॥ धृता राजानो येन स धृतराजो नृपः । तन्निर्वृत्ता धार्तराज्ञी नगरी । धार्तराज्ञकः ॥ धार्तराष्ट्रीत्यप्यन्ये पठन्ति[5] । तत्र धृतं राष्ट्रमनेन । धृतराष्ट्रो राजा । तन्निर्वृत्ता धार्तराष्ट्री नगरी । धार्तराष्ट्रकः ॥ * ॥ कुक्षिर्नगकुक्षो ग्रामः । कौक्षकः ॥ समुद्रकुक्षिरित्यन्ये पठन्ति । तन्मते सामुद्रकुक्षकः[6] ॥ * ॥ द्वावाह्वावौ यस्मिन्[3] । द्व्याह्वावो ग्रामः । एव त्र्याह्वावः । द्वैयाह्वावकः । त्रैयाह्वावकः ॥ * ॥ पाथेयो ग्रामः । पाथेयकः ॥ * ॥ वर्ज्यो ग्रामः । वार्ज्यकः[7] ॥ * ॥ आज्ञीकूलो नाम ग्रामः । आज्ञीकूलकः[8] ॥ अज्ञिकूल[9] इति भोजः ॥ * ॥ माठरो ग्रामः । माठरकः ॥ * ॥ बर्बरो देशविशेषः । बार्बरकः ॥ बर्बड[10] इत्यन्यः ॥ ३३० ॥

---

१ Thus Kâś V, साचासाह Bö, Yajñ, Hem both

२ पल्ली Bö, Yajñ, Hem, वल्ली v l K V ed, वल्लि a

३ C om from अराज्ञी to द्वावाह्वावौ यस्मिन् । द्व्या

४ आराज्ञीत्यन्य MSS (B F K), cf page 372, note 2 — आराज्ञी Bö, Yajñ, Kâś V, अराज्ञी and आराज्ञी Hem

५ Hem has these two & धार्तराष्ट्र, the others धार्तराज्ञी only

६ सामुद्रकुक्षिक F — Hem has कुक्षि and समुद्रकुक्षि, the others कुक्षि only

७ वर्जो॰ वार्ज्यक B C K

८ आंजीमूलो॰ आजीमूलक B K, आज्यमूलो॰ आंजामूलक C, आजी-कूल cf page 368, note 10

९ ॱ आजिकूल F — आजीकूल Bö., Yajñ, आज्ञीकूल K V ed., आजी-कूल a, अजीकूल Hem

१० कर्वड F — बर्बड Hem, the others बर्बर

दाक्षिणापथपट्टारी समुद्रो नौमनुष्ययो[१] ।
मद्रकूलं च भस्त्राली राजगृहात्स्थलीगृहे[२] ॥ ३३१ ॥

दक्षिण पन्था दक्षिणापथः । आद्ले प्रत्यय मकारमिति[३] मत्व-वचनादत्र पाठाता दीर्घं । दाक्षिणापथक ॥ • ॥ पट्टारो[४] ग्राम । पाट्टारक ॥ • ॥ सामुद्रिका नौ । सामुद्रको मनुष्य । अन्यत्र सामुद्रं लवणं जलं वा ॥ • ॥ मद्राणां कूलं मद्रकूलम् । तत्समीपे ग्रामो मद्र कूल । माद्रकूलक ॥ • ॥ भस्त्राली ग्राम । भास्त्रालक ॥ भस्त्रालो ग्राम[५] ॥ • ॥ राजगृहक ॥ • ॥ राजगृहं नगरम् । राजगृहक ॥३३१॥

माहकादानकान्माषाद्घोषमानाट्टमद्रकात्[६] ।
दाण्डायनसमुद्राभ्यां स्थलीयच्च परो मत ॥ ३३२ ॥

माहकानां स्थली । माहकस्थली । माहकस्थलक ॥ • ॥ आनक स्थलक ॥ • ॥ माषस्थलक ॥ • ॥ घोषस्थलक ॥ • ॥ मानस्थलक । मानकस्थलीत्यन्ये[७] ॥ • ॥ माद्रस्थलक[८] ॥ • ॥ माद्रकस्थलक[९] ॥ • ॥ दण्डस्यापत्यं दाण्डि । तस्यापत्यं युवा दाण्डायन । तस्य स्थली

---

१ °पाट्टारी B.C.F K.; पट्टारी E.
२ °स्थलीगृहे F ; A. D om. text and comment.
३ ? आदृते प्रत्यय° B. K. (perhaps right); प्राद्गे° C.; आदृते° F; cf. p. 61, l. 5; p. 196, l. 2; p. 318, l. 15; P vl. 3, 63-4.
४ ? पट्टारी B. F K.; पाट्टीरी C.—पट्टार° Bö., Yajñ.; om. Hem., K. V
५ भस्त्रालो Bö., Yajñ.; भस्त्राली; भस्त्राली; भस्त्राली; Hem.; भस्त्रालाली K. V ed., भस्त्राली ग
६ माषाद्धिमद्रकात् B. C. F K. (see note ८); °मद्रकात् E.; A. D. om. text and comm.
७ मानकस्थलीत्यन्ये B.—Hem. has both; Bö., Y jd. मानस्थली; K. V ed. s.ll. मानस्थली & मानकस्थली
८ Thus acc. to E.; मद्रस्थली also Bö., Yajñ. Hem.; om. K. V; माद्रि स्थलक: MSS. (B. C. F K.); माद्रि° perhaps from misreading द्र for द्रि
९ Bö. माद्रकस्थली (? E. cf. n. ६); मद्रक° Y jd., Hem.; om. K. V

दाण्डायनस्थली । दाण्डायनस्थलकः ॥ * ॥ सामुद्रस्थलकः । अयं दिग्वस्त्रमतेन[१] ॥ ३३२ ॥

अर्जुनवातण्डायनविनादवणियावसायवाटूराः[२] ।
कूलात्सौवीरिष्विमकान्तशकुन्तीकषायाश्च[३] ॥ ३३३ ॥

अर्जुनः पार्थोऽन्यो वा । तन्निवासोऽपि ग्रामोऽर्जुनः । आर्जुनकः ॥ * ॥ वातण्डायनकः[४] । अयं वामनमतेन ॥ अवतण्ड ऋषिर्ग्राम[५] इत्यन्यः । वतण्ड इत्यपरः ॥ * ॥ विनादो ग्रामः । वैनादकः ॥ * ॥ अनुकम्पितो वणदत्तो वणियः[६] । वाणियकः ॥ * ॥ अवसायो ग्रामः । आवसायकः । अयं वामनमतेन[७] ॥ * ॥ वाटयतीति वाटूरो ग्रामः । वाटूरकः[८] ॥ खाटूर इत्यन्ये[९] ॥ * ॥ कौलको भवति सौवीरश्चेत् । कौलोऽन्यः ॥ कुलादित्यन्ये पठन्ति ॥ * ॥ इमः कश्चित् । तस्य कान्त इमकान्तः । ऐमकान्तकः ॥ * ॥ शाकुन्तकः[१०] ॥ * ॥ काषायकः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ ऋषिषयेभ्यः प्राप्ते वाहीकग्रामेभ्यष्टञ्ञिठयोः परिशिष्टेभ्योऽणि । विदेहानर्तपाठेयपाथेयानां प्रस्थपुरेत्यादिनाऽकञि[११] सिद्ध आदेशार्थः पाठः । तेन विदेहानामानर्तानां च क्षत्रियाणां स्वं वैदेह-

---

१ Also Bö, Yajñ., K V a, om Kāś V ed, Hem

२ °वणिगाव E, वाडूराः ८ E, वाडूरा. B

३ °शकुंती° B C E., A D om text and comment

४ मातंदाडायनक. C K, यातंडायन. F

५ अवतंग° B, ऋषिर्ग्राम B C K. —Hem has असतंड । तंडक । वतडस ।, omitted by the others

६ ? अनुकंतो° F, cf Pāṇ v 3, 76 —वणिय Hem, om by the others

७ Not given by the other works.

८ वाडूरो° वाडूरकः B K., साघ्र यतीति साहरो ग्रामा साहरक C

९ Thus F K, खाडूर B C —Hem वाडूर । खाडूर, om by the others [cf खडूर gl.220, खडूरक gl 215, v l °डू°]

१० साकुतक B K.—शकुति Hem, not given by the other works

११ See page 365, note 1

कम्[1] भागतैकम् । पाठेयस्य च पाठेयकम् । एवं षहारमाठरारात्री धातैरात्रीनामीरोपाख्यमादश्मि[2] द्रष्टव्यम् ॥ ३३३ ॥ इति भूमादि ॥

संध्या पञ्चदशी शब्दमावास्या[3] त्रयोदशी ।
प्रतिपत्संधिवेलाऽथ पौर्णमासी चतुर्दशी ॥ ३३४ ॥

संध्यादिभावर्तुभ्यो[4]ऽथ इत्यनेन संध्यादिभ्य कालवाचिभ्य प्रेथेऽर्थेऽण् भवति ॥ ० ॥ सन्ध्याऽस्तमयकाल । तत्र भव सांध्य कर्म । यथा ममैव पिङ्गराजवर्णने ।

याते यत्र प्रयाणे तुरगखुरपुटोत्खातरेणुप्रपञ्चे
तीव्रं ध्वान्तायमाने प्रसरति बहुले सर्वतोदिक्षु तस्मिन् ।
भास्वच्चन्द्रार्कबिम्बप्रगणरचित व्योम वीक्ष्य प्रमुग्धा
सांध्यं कर्मारभन्ते मिथुनमुनिघटयो यातयज्वाभिमुख्या[5] ॥

पञ्चदशानां पूरणीय पञ्चदशी । पाञ्चदश्य ॥ ० ॥ प्रपद्यते मासमनया इत्यत[6] प्राप्नोतिक इति उणादि[7] । शकटाङ्गमतमेतत् ॥ संपदिति वामन ॥ ० ॥ अमावास्या[8] । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावास्यादपि भवति । अमावस्या[9] ॥ ० ॥ त्रयोदशानां पूरणी

---

1 पेहेंदिश B. C. K.

2 पाहुार B. C. K.; माठरचराधी D. K. ; °माठर चाराधी C.; cf. P. I. 3, 123

3 शस्तदमावस्या B. C. K.; A. om. text and comment (but see note 4 for A. and D.).

4 संध्यादिभावर्तुभ्यो B. C. K.— H. m. [illegible] rule is सर्तुसंध्यादेरण् cf. P. I. 3 [illegible].

5 D. om. to व्योम वीक्ष्य see page 344 note 8.—The passage from घा मिथुना । भासवन्° to पिङ्गराज° in śl. 333 is inserted by A. in the comment on śl. 134 see p. 171 n. 3.

6 ? प्रपद्यन्त इत्यत । C. K.; प्रप्स्यन्त इत्यत । A. B.; प्रपत इत्यत्र । P.; पत्र प्रपद्य इत्यत D.

7 प्राप्नोतिक A. B. C. K.; प्राप्नोति° D.; उपपोति A. D.—H. m. but प्राप्नोत; om. by the others.

8 अमावस्या B. K.

9 °अमावाप्यायस्याद° D. C.; अमावाप्य A. B. C.

त्रयोदशी । त्रायोदशः ॥ * ॥ प्रतिपद्यन्तेऽहान्यस्याः । प्रतिपत् पद्यतिः ।

संध्या प्रातिपदेनेव व्यतिभिन्ना[1] हिमांशुना ॥ * ॥

संधिवेला संधिकालः । सांधिवेलः ॥ * ॥ पूर्णो मासश्चन्द्रो मासो वाऽस्यां तिथौ । पौर्णमासी[2] । अत एव गणपाठादण् । तत्र भवः पौर्णमासः ॥ * ॥ चातुर्दशः । कन्थाकालाट्ठञ्[3] इत्यनेन ठञि प्राप्तेऽणिवधानम् ॥ ३३४ ॥ इति संध्यादिः ॥

अश्मपादाशनिह्लादपिशाचाः शकुनिर्जयः ।
त्सर्वाकर्षपिचण्डाश्च निचयश्च नयो ह्रदः ॥ ३३५ ॥

कोऽश्मादेरित्यनेनाश्मादेः[4] सप्तम्यन्तात्तत्र साधुरित्यर्थे को भवति ॥ * ॥ अश्मन्यश्मकर्मणि कुशलः । अश्मकः ॥ * ॥ पादप्रचालनादौ कुशलः । पादकः ॥ * ॥ अशनिनिपातने साधुः । अशनिकः ॥ * ॥ ह्लादे प्रह्लादने साधुः । ह्लादकः ॥ * ॥ पिशाचापनयने साधुः । पिशाचकः ॥ * ॥ शकुनिरुतग्रहणादौ साधुः । शकुनिकः ॥ * ॥ जयकः ॥ * ॥ त्सरुकरणे साधुः । त्सरुकः ॥ * ॥ आकर्षणम् आकृष्यत आकर्षन्त्यस्मिन्निति वा । आकर्षो द्यूतम् अक्षः शारिफलक[5] च । तत्करणे साधुः । आकर्षकः ॥ * ॥ पिचण्डापनयने साधुः । पिचण्डकः[6] ॥ * ॥ निचयकः । चय इत्यन्यः ॥ * ॥ नयकः ॥ * ॥ ह्रदकः । ह्राद इत्यन्ये[7] ॥

---

१ प्रतिभिन्ना F, perhaps right

२ पूर्णामासी B C F & orig K

३ कथाकाल° D, cf P iv 2, 102, 3, 11 —[? Hem has rule वर्षाकालेभ्य. cf P iv 3, 11, 18]

४ कोश्मादिरित्य° A, काश्मादे° B C, K doubtful, अतसादिरित्य° D —Hem 's rule is काश्मादे. ।

५ सारिफलक A —आकृष्यते सुवर्णादिकमस्मिन्नित्याकर्षो निकषोपलः। तत्र कुशल आकर्षक. । आकर्षेति रेफरहितो मुख्य. पाठ इति दीक्षिता. । तत्राप्याकर्षति सुवर्णादिकमस्मिन्नित्येव विग्रह'। Yajñ.

६ See page 372, note ५

७ Hem ह्राद, the others have both

तत्र आभुरित्यर्थयोगादस्मादय[1] प्रस्तावादिविषयायां क्रियायां वर्तमाना प्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥ ३३५ ॥ इत्यस्मादि[2] ॥

कथेक्षुमांसौदनसूत्रसंग्रहा[3]
प्रवाससंघातनिवाससत्कथ ।
गुडो वितण्डाजनवादवेणवो
गणोपवासौ विकथागुणाविमौ ॥ ३३६ ॥

कथाप्रतिजनादिभ्या ठञ्प्रत्ययविधानेन कथादे प्रतिजनादेश्च ठञ्ठकौ क्रमेण भवत ॥०॥ कथायां साधु । काथिक ॥०॥ ऐक्षुक ॥०॥ मांसौदन इति समासमपाठ प्रत्ययम् । मांसिक । औदनिक । मांसौदनिकायेदम्[4] ॥०॥ वार्त्तिक । धर्मदेशनानिपुणो वार्त्ता ख्याननिपुणो वा ॥०॥ सांग्रहिक ॥०॥ प्रावासिक ॥०॥ सांघातिक ॥०॥ नैवासिक ॥०॥ साधुकथा कथा ॥०॥ गौडिका इक्षव ॥०॥ वैतण्डिक ॥०॥ जनवाद कौलीनम् । जानवादिक ॥०॥ वैणुका गिरय ॥०॥ गाणिक ॥०॥ औपवासिक ॥०॥ स्त्रीभक्तादिविषया कथा विकथा । वैकथिक ॥०॥ गौणिक ॥ ३३६ ॥

आयुर्वेदजनेवादौ संग्रामापूपसंकथा ।
विग्रहात्कथा च कुल्माषो[5] जनोवादोऽथ कुष्ठवित् ॥ ३३७ ॥

आयुर्वैदिक[6] ॥ ननु प्रतिजनादिगणपठितत्वादायुर्वेदस्य पाठो निरर्थक ।

---

[1] आभुरित्यर्थ यो॰ C. K.; इत्यर्थ यो B; इत्येवं योगाद् D
[2] आयर्थादि Hap. 2, 61; आदि Hem.
[3] मांसोदन E.; A. om. text and comment.
[4] °देश्य C.; मांसौदनिकपीठा इदं F
[5] कुल्माषो F; कुल्मोषो D; A. om. text and comment.
[6] The F. 1aj4.; आयुर्वेदिक B. C. D. K.

उक्थादिपाठाट्ठण् सिद्धः । यो हि वृत्त्यादिषु साधुः स वृत्त्यादीनां बोद्धा भवत्येव । सत्यम् । अत्र पाठो द्विरर्थः । द्वयोर्वृत्त्योः साधुः । द्वैवृत्तिकः । त्रैवृत्तिक इत्यादि सिद्धम् ॥ * ॥ जने वादो जनेवादः । सप्तम्या अलुग् अत एव निपातनात् षष्ठ्या वेत्यम् । जानेवादिकः ॥ * । साग्रामिकः ॥ * ॥ आपूपिका गोधूमाः ॥ * ॥ सकथाऽन्योन्यसंलापः । साकथिकः ॥ * ॥ विश्वस्य कथा विश्वकथा । वैश्वकथिकः ॥ * ॥ कौल्मा-षिकाः कलायाः[१] ॥ * ॥ जनेषु निष्ठुरो वादो जनोवादः । उकारो निपातो मध्यभूतो नैष्ठुर्ये द्रष्टव्यः । अथवा षष्ठीसप्तम्योः स्थान उकारेऽत एव निपातनात् । जानोवादिकः[२] ॥ * ॥ कुष्ठस्य श्वित्रस्य विज्ञा-नम् । तत्र साधुः कौष्ठविल्कः[३] । अयं वामनमतेन ॥ ३३७ ॥ इति कथादिः[४] ॥

जनः प्रतिमहाविश्वपञ्चसर्वानुतः कुलम् ।
परामुष्यपरस्येभ्यः समेदंसंपराद्युगः[५] ॥ ३३८ ॥

जनं जनं प्रति प्रतिजनम् । तत्र साधुः प्रातिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः ॥ * ॥ माहाजनीनः[६] ॥ * ॥ विश्वो जनो विश्वजनः । वैश्वजनीनः ॥ * ॥ पञ्चसु जनेषु साधुः । पाञ्चजनीनः । तद्धितद्विगोः सत्र्[७] ॥ अथवा पञ्चानां जनः पञ्चजनः । पाञ्चजनीनः ॥ * ॥ सर्वो

---

१ Hem has कुल्मास and गुल्मास

२ Hem has besides भृगोवाद and धनभृगोवाद

३ कौष्टविप्क' B K, कौष्ठविष्कः C F, कौष्ठविकाः D — Yajñ has कुष्ट-विद्° कौष्टविद्किः

४ This gaṇa includes कथादि and गुडादि to P iv 4, 102-3, but Hem also has कथादि only

५ °आर्याग्रुतः° E; °परस्य स्यात्स-मेदं° E, °परस्यात्स्यात्° D, A. om text and comment.

६ महाजनीनः B C F K., माहा-जनीनः D

७ तद्धित द्विगोः° B. K. F, तद्धि-तार्थात् द्विगोः खञ् Yajñ

जन सर्वजन । सार्वजनीन ॥ प्रकृत्याकृत्य सर्वजनात्त्वोऽनेन सूत्रेण सार्वजन्य सार्वजनीन इत्यादि [1] ॥ ० ॥ अनुगतो जनम् अनुजन । जनं जनमनु । अनुजन । आनुजनीन । अयं प्रकृत्याकृतिर्मतमतेन [1] ॥ ० ॥ कुलमिति परामुख्यपरेभ्य पर कुलम् । परं कुलं परकुलम् । परस्य वा कुलं परकुलम् । पारकुलीन ॥ आमुष्यकुलीन । अपपाठात्पयस्वसुर् ॥ पारस्वकुलीन । अपपाठात्पयस्वसुर् ॥ वामनेन त्वनेन [2] वा यदा परकुलसम्बन्धेनाकुल्यते ॥ ० ॥ समो युगोऽस्मिन् । सम युगो बलावर्ह । समो युग समयुग । सममविषमं वा युगं कालविशेष । सामयुगीन ॥ ० ॥ ऐदयुगीन । अस्मिन्काले साधुरित्यर्थ ॥ ० ॥ सयुगं संग्राम । सांयुगीनो भट ।

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत क [3] ॥ ० ॥

परमितममपरम् अन्यदा [4] युग परयुगम् । पारयुगीन ॥ ॥

अत्र साधुर्योग्य प्रवीणो वा गम्यते । उपकारकवाची तु हितमित्यनेन [5] सर्वतीन । अत्र हि उपकारकसम्बन्धे यथासम्भवात्प्रत्यय । अपे तु हितार्थे चतुर्थ्यन्तात्प्रत्यय । अतो न बाध्यबाधकभाव ॥ ३२८ ॥ इति प्रतिजनादि ॥

दिग्वर्गपूगा गणपक्षमेधा
वंशानुवंशौ वनमित्रमेधा ।
धाय्यादिसाक्ष्यन्तरपेयकाशा
स्न्यूपकालान्तरहोमुखाद्य [7] ॥ ३२९ ॥

१ Hem. also does not include this word, but has special rule सर्वजना णोनखौ । (i.e. ख + ईनञ्).
२ Also Hem.; om. by others.
३ Cf Pāṇ vi 2, 81
४ Kumāras. II. 57
५ परिमितमसमपरमन्यदा D
६ Cf. Pāṇ v 1 9 and vārtt.
७ °न्युषाद्यौ B. C. F K.; A om. text and comment.

दिगादिदेहांशाद्य इत्यनेन[1] तत्र भव इत्यर्थे दिगादेर्यप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ दिशि भवम् । दिश्यम् । यथा ।

विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि
द्वैप्यानमावुत्तमलाभभाजः ।
तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत्[2] ॥ * ॥

वर्ग्यः ॥ * ॥ पूग्यः ॥ * ॥ गण्य' ॥ * ॥ पक्ष्य' ॥ * ॥ मेध्यः ॥ * ॥ वश्यः ॥ * ॥ अनुवश्य' ॥ * ॥ वन्यः करी ॥ * ॥ मित्र्यः ॥ * ॥ मेघ्यः ॥ * ॥ धाय्या सामिधेनी । धाय्यः ॥ धाय्या मित्रमस्येति ह्रस्वत्वे धाय्यमित्र इति केचित्[3] ॥ * ॥ आद्यः ॥ * ॥ साद्यः ॥ * ॥ अन्तरे भवः । अन्तर्यः ॥ अन्त-रित्यन्ये । तन्मतेऽन्त्यः[4] ॥ * ॥ वेशे[5] प्रतिकर्मणि पुरे वा भवा । वेश्या ।
यथा । स्वास्तीर्णतल्परचितावसथः[6] क्षणेन
वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।
खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्
प्रत्यग्रहीच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ * ॥

काश्यः[7] ॥ * ॥ अप्सु भवः । अप्सव्यः[8] ॥ * ॥ यूथ्यः ॥ * ॥ काल्यः ॥ * ॥ अन्त्यः ॥ * ॥ रहस्यम् ॥ * ॥ मुख्यम्[9] ॥ २२८ ॥

---

१ Hem has the same sûtra

२ Sisupâlab 3, 76.

३ D om from धाय्या मित्रमस्येति —Hem both combined and separate, the others separate only (धाय्य Bö)

४ ?!Thus B C F K, D om from तन्मते —Hem both अन्तर and अन्तर्, the others अन्तर

५ वेश्मे C K, विषे D—वेश Bö, वेशा Hem, विश K V ed, om *a*, वेशो नेपथ्यं वेश्या गृहं च तत्रभवा वेश्या Yajñ

६ Sisup 5, 27 [आस्तीर्ण° eds]

७ कास्य: C K, कास्यु. B —Not given by the other works.

८ अव्य. F, cf P vi 3, 1, v 6

९ C F K add दिव्यं which is not given by the other works

रश्मिजघनालीका आकाशाकालपक्षमुखाः ।
मेधान्यायवंशा देश' संज्ञायामुदकं तथा[1] ॥ ३४० ॥

रश्मिष्य । । जघन्य ॥ ० ॥ अलीक्य ॥ ० ॥ आकाश्य ॥ ० ॥ अकाल्य । अत्र अकारासमसतेन ॥ ० ॥ पक्ष्यम् ॥ ० ॥ मुख्यम् । आकाशात्प्रादुष्प्रायभ्यात्[2] पिठरादिवाचकाय । कर्णपार्श्ववाचकानु देशो मकारेणैव सिद्ध इति केचित् ॥ ० ॥ मेध्य कुम्भकुसुमम ॥ ० ॥ न्याय्यम ॥ ० ॥ वंश्ये देशे[3] भवम् । वंश्यं भवम् ॥ ० ॥ देश्य ॥ ० ॥ संज्ञायाम् उदक्या रजस्वला स्त्री ॥ संज्ञाया अन्यत्र । औदको मत्स्यो ॥ ० ॥ मुखजघनशब्दानुसंज्ञानामदेशार्थं पाठः । यथा शरीरस्य मुखं प्रधानमग्रभागो वा जघनं निकृष्टः पश्चाद्भागो वा तथाऽन्यस्मिन्नर्थे मुखजघनशब्दौ यद्येतावुपचारेण वर्तेते तदापि यत्प्रत्ययः स्यात् । तद्यथा । मुखे प्रधाने पदेऽग्रे वा भवो मुख्यः । सेनाजघने निकृष्टे पश्चाद्भागे वा भवो जघन्यः ॥ २४ ॥ इति दिगादिः ॥

मुखोलूखलसीरोष्ठहनुपीलुरथा भरे ।
उपास्थूलाकालायो च स्यानसीरादि[4] संमतम् ॥ ३४१ ॥

परिमुखादेरव्ययीभावाद्दत्वनेन परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्यस्तत्र भव इत्यर्थे ञ्यप्रत्ययो भवति ॥ ० ॥ परिमुखं भवः । पारिमुख्यः सेवकः । स हि यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्र सन्निहितो भवत्येवमु

---

1 A. om. text and comment.

2 ०काशात्प्रागादेशात्० C ; ०त्प्रायभ्यात् B. C. E. ; ०त्प्रायभ्यात् F ; D om. from आकाशाग्राद्० to सिद्धिः

3 वंश्यो देशे D ; वंश्यादेशे भवं वंश्यं Kshirasv. to Amarak. II. 10, 40

4 ०सीरादि B. D. E. F ; सीरादि C ; A. om. text and comment.

ष्यते ॥ * ॥ पार्युलूखल्यः ॥ * ॥ पारिसीर्यः । परिसिरमित्यप्यन्यः[१] ॥ * ॥ पार्योष्ठ्यः ॥ * ॥ पारिहनव्यः[२] ॥ * ॥ पारिशील्यः ॥ पारिरथ्यः ॥ एतौ दिग्वस्त्रमतेन । स च परिशालशब्दमप्याह ॥ परेरिति परिशब्दादित्यर्थः ॥ * ॥ उपस्थूले भवम् औपस्थूल्यम् । स्थूलाशब्देन[३] हलिरुच्यते ॥ स्थूणेत्यन्यः ॥ * ॥ औपकलाप्यः ॥ * ॥ औपस्थान्यः । अथ वामनमतेन ॥ * ॥ औपसीर्यः[४] ॥ * ॥ आदिशब्दात्कपालशालशब्दौ[५] संगृहीतौ ॥ ३४१ ॥

पदयूपवंशसीताः[६] पथितिलमाषाः समातयवभङ्गाः ।
गङ्गासीरे[७] सरथे सर्वेऽप्येतेऽनुतो लक्ष्याः ॥ ३४२ ॥

आनुपद्यः ॥ * ॥ आनुयूप्यः[८] ॥ आनुसूप्य[९] इति वामनमतेन ॥ * ॥ आनुवंश्यः ॥ अनुवंशेति दिगादावपि पठ्यते तत्राव्ययीभावादन्यत्र यः । केचित्तु तत्राप्यव्ययीभाव एवेति मन्यन्ते[१०] ॥ * ॥ आनुसीत्यः[११] ॥ * ॥ आनुपथ्यः ॥ * ॥ आनुतिल्यः ॥ * ॥ आनुमाष्यः ॥ * ॥ समातेति समातयवभङ्गाभिर्वर्तन्ते । समातयवभङ्गाः । स्यति दुःखमिति सातं सु-

---

१ ॥ पारिसैर्यः ॥ D — परिसीर Bö, Kâs V, परिशीर (पारिसीर्यमित्यन्ये) Yajñ, परिसीर & परिशर Hem

२ पारिहानव्यः B C K

३ °भवमौपस्थूलाशब्देन° D — उपस्थूल (= स्थूलस्य समीपे comm) Yajñ, उपस्थूण Bö, Kâs V *a*, both Hem, उपस्थल K V ed

४ औपशीर्यः MSS

५ °कलापशालिशब्दौ D, °कला-पशालि° F — Hem. also has उपपशाल, the others only उपकलाप

६ पदयूप° B E F K., यूपदयूपवंश C, पदात्पवंश° D, °शीताः B F K.

७ °शीरे B D F K, °शारे C, A om text and comment.

८ आनुपूप्य B F K, आनुतप्यः C अनुयूप Bö, Kâs V, Hem, om Yajñ

९ आनुस्पूप्य F; अनुस्पूप्य B K, अनुस्रूप्य C — अनुस्पूर्प Yajñ, om by the others

१० D om from अनुवंशेति

११ आनुशीत्य. B F K, आनुशात्यः C — अनुसीत Bö, Kâs V *a*, अनुशीत Hem., K V ed, om Yajñ.

मन । सातमनु । अनुसातम । आनुसात्य । अथ हिमसमतेन
आनुपथ्य ॥ ० ॥ आनुमज्ञ्य । अथ मोक्षमतेन ॥ ० ॥ आनुमज्ञ्य
वामनादिमतेन ॥ ० ॥ आनुसीर्य[1] ॥ ० ॥ आनुरथ्य । अथ हिम
तेन ॥ ० ॥ ननु मुखं परित इत्यर्थे कथमव्ययीभाव । अथम अव
निपातनात् । अथवा परेर्वर्जनार्थे वर्तिनो सति यदि पर्यपाङ्भ्या
नाव्ययीभाव[2]। अनुसीरादीनां[3] तु सामीप्यवृत्तित्वात्समासत्वेनैव
यीभाव ॥ अव्ययीभावादन्यत्र । परिगतं मुखं परिमुखम् । तत्र
पारिमुख ॥ २४१ ॥ इति परिमुखादि ॥

अनुगायनपुनरुक्तन्यायशिक्षानिमित्ता
उपनिषदपियज्ञब्राह्मणायर्वोमुहूर्ता[4]।
अपि निगमनिरुक्तोत्पातसंवत्सरा व्या-
करणमथ पदव्याख्यानविद्याभिविद्या ॥ ३४३ ॥

अनुगयनेभ्योऽण् इत्यनेन अनुगयनादेरस्य व्याख्यानो ग्रन्थस्त
इति वार्थेऽणप्रत्ययो भवति ॥ ० ॥ अनावयनम् अनुगयनम् । न पु
देरित्यनेन णत्वाभाव[5]। तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आनुगयन
रनिमित्त तु णत्वं[6] भवत्येव ॥ आनुगयन इत्यन्ये । असम्मते तु
रिनयादित्वादुभयम्[7] ॥ ० ॥ पौनरुक्त ॥ ० ॥ नैयाय ॥ ॥ शैक्ष ॥

१ आनुसीर्य MSS.

२ पर्यपाङ्भ्यामित B. C. K.; ॰पर्यपाभ्यामि D; पर्यपाभ्यामित F; cf P. ii. 1. 13.

३ अनुसीरादीनां B. D. K.; अनुगारादीनां C.

४ ॰शिक्षानिमित्ता D E.; ॰व्यय E.; A om. text and comment.

५ णत्वाभाव omitted B. C. K.; page 105, note ६ (णी probably ... gested by णत्वाभाव C).

६ णत्वनिमित्तं तु D; रनिमि... B C.; omitted D. C. K.

७ D om. from असम्मते ... All ... work read आर्गयन in the gana ... रिनयादि; cf. p. 100.

नैमित्तः ॥ * ॥ औपनिषदः ॥ * ॥ आर्षः ॥ * ॥ याज्ञः ॥ * ॥ ब्राह्मणः ॥ * ॥ चार्चः ॥ * ॥ मौहूर्तः ॥ * ॥ निगच्छन्त्यनेन निश्चयमिति निगमो ग्रन्थविशेषः । नैगमः ॥ * ॥ नैरुक्तः ॥ * ॥ उत्पातः प्रतिपादकशास्त्रम्[१] । औत्पातः ॥ * ॥ सांवत्सरः ॥ * ॥ वैयाकरणः ॥ * ॥ पदानां व्याख्यानं पदव्याख्यानम् । पादव्याख्यानः ॥ अन्ये तु पदं व्याख्यानमिति छिन्दन्ति[२] । तन्मते पाद वैयाख्यानम् ॥ * ॥ वैद्यः ॥ * ॥ त्रैविद्यः ॥ ३४३ ॥

छन्दसो विजितिर्भाषामानं[३] विचितिनामनी ।
क्षत्राङ्गवास्तुतो विद्या स्यादुत्पादः क्रमेतरः ॥ ३४४ ॥

छान्दोविजितः[४] ॥ * ॥ छान्दोभाषः ॥ * ॥ छान्दोमानः ॥ * ॥ छान्दोविचितः ॥ छान्दोव्याख्यान इत्यप्यन्यः[५] ॥ * ॥ छान्दोनामः । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ क्षात्रविद्यः ॥ * ॥ आङ्गविद्यः ॥ * ॥ वास्तुविद्यः[६] ॥ * ॥ औत्पादः ॥ * ॥ क्रामेतरः ॥ * ॥ ऋतुक्थयज्ञ्युग्गादिभ्यष्ठञ्[७] इत्यनेन ठञि प्राप्ते वचनम् । आदेजाद्यतस्यौ[८] ॥ ३४४ ॥ इति ऋगयनादिः ॥

ऋग्ब्राह्मणाध्वराख्यातनामाख्यातानि नाम च ।
आद्यन्तप्रथमावेतौ षत्वणत्वनतानतौ[९] ॥ ३४५ ॥

---

१ उत्पातप्रतिपादक° B F, उत्पादमति° C

२ पदव्याख्यानमिति° B C D, छिंदति B C

३ °विजिताभाषा° E, A om text and comment

४ छन्दोविजित Hem, छन्दोविजितो v l Kás V ed, om Bö, Yajñ

५ छन्दोव्याख्यान Hem, om others

६ वास्तव्यविद्य D

७ See P iv 3, 68, 72—The MSS are all more or less corrupt

८ Thus C F, °द्यतीस्या D, °द्यनस्यौ B, °द्यतस्यो K, ? °ऋच्छ I, [? Pán iv 2, 114—व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छ प्राप्त इति ठञादेरपवादोऽयमण् Yajñ]

९ षत्वनत्व° F, A om text and comment

ऋषयाध्यायादिभ्यष्ठञ् इत्यनेन ऋषभादेराभाद् यत्रवाचिनो ग्रन्थादेश तस्य व्याख्यानस्तत्र भव इत्यर्थे ठञ् भवति ॥ ० ॥ वर्षा व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आर्षिक ॥ ० ॥ माधुकिक ॥ ० ॥ वाध्वरिक ॥ ० ॥ वाख्यातिक ॥ ० ॥ नामाख्यातिक ॥ ० ॥ नामिक । नामप्रत्यय ग्रन्थादेण ठञ् सिद्ध ॥ ॥ परं वामनपाणिनिचन्द्रादिमते न भवे[1] पठित ॥ ० ॥ आयन्तिक ॥ ० ॥ प्रायमिक ॥ ० ॥ वालपनिक ॥ ० ॥ नातानतिक ॥ ० ॥ आख्यतिगणपाठयम् । तेन पुरश्चरणमध्यतनो ग्रह या ॥ १४५ ॥ इति ऋगादि ॥

गुपिडकोलपतीर्थान्युदपानतृणभूमय ।
कृकणस्थपिडलौ पर्णोपतीर्थौदकपिप्पला[2] ॥ ३४६ ॥

आयस्थानादिशुण्डिकादेरित्यनेन शुण्डिकादिवर्जिता ततः[3] आगत इत्यर्थे ठञ् भवति । शुल्कशालाया आगत । शौल्कशालिक । आकरिक ॥ ० ॥ शुण्डिकादे । शुण्डिक शुण्डिका वा सुरापण[4] । तत आगत शौण्डिक ॥ ० ॥ कौलप । उपल[5] इति शकटाङ्ग ॥ तैर्थ ॥ ॥ औदपान ॥ ० ॥ तार्ण ॥ ० ॥ भौम ॥ ० ॥ कार्कण ॥ ० ॥ स्थाण्डिल ॥ ० ॥ पार्ण ॥ ० ॥ औपतीर्थ[6] । अयं चन्द्रवामनमतेन ॥ औदक । पैप्पल ॥ एतौ शकटाङ्गमतेन[7] ॥ १४६ ॥ इति शुण्डिकादि ॥

---

[1] °मते भवे D.—See Pân. iv 3, 72, where, however प्रथम is given. Hem. also has no special gana ऋगादि

[2] °पर्वीप° D E.

[3] °वर्जेभ्यस्तत B. C K.

[4] शुण्ड' शुण्डा वा सुरा । तत्ती समर्थीर्ण । शुण्डिक: शुण्डिका वा । सुरापण सुरापिवकी योषति । Hem । शुण्डिक शुण्डिका वा सुरापण Y M.

[5] Hem. has both words ; the others उपल only

[6] Not given by the other works.

[7] MS. Hem. has उद्‌क । पिप्पल ।। both are omitted by the others.

कुलालसेनोपनिषन्निषादा
मधुश्वपाकौ रुरुदेवराजौ।
रुद्रो वधूब्राह्मणकुम्भकाराः
कर्मारचण्डालयुतः सिरिन्ध्रः[1] ॥ ३४७ ॥

कुलालेभ्योऽकञ् इत्यनेन कुलालादेः शब्दगणात्कृत इत्यर्थे संज्ञाविषयेऽकञ् भवति ॥ * ॥ कुलालेन कृत कौलालकम्। घटघटीशरावोदञ्चनादि भाण्डम् ॥ * ॥ सैनक नगरोपरोधादि ॥ * ॥ औपनिषदकम्। अयं वामनमतेन ॥ * ॥ नैषादकम् ॥ * ॥ माधवको मध्वासवः। अयं चन्द्रमतेन ॥ * ॥ शौवपाककम् ॥ * ॥ रौरवकम् ॥ * ॥ दैवराजकम् ॥ देव राजन्निति केचित्पठन्ति। तत्र दैवकम्। राजकम् ॥ * ॥ रौद्रकम्। शकटाङ्गजदिग्वस्त्रमतेन ॥ * ॥ वाधवकम् ॥ * ॥ ब्राह्मणकम् ॥ ब्रह्मन्निति[2] शकटाङ्गजादयः ॥ * ॥ कौम्भकारकम् ॥ * ॥ कार्मारकम् ॥ * ॥ चाण्डालकम्। उपानदादिकम् ॥ * ॥

अदासो दासवृत्तिर्यः स सिरिन्ध्र इति स्मृतः।

सैरिन्ध्रकम्[3] ॥ ३४७ ॥

अनड्वान्परिषच्चैव सैरिन्ध्री[4] वरुटस्तथा[5]।
अकप्रत्यययुजो[6] ज्ञेयाः संज्ञायां बुधपुङ्गवैः ॥ ३४८ ॥

---

१ सिरिध्र. E, सिरिंध्व. B, सिरिंध्रः C D K; A om text & com

२ Thus all works, ब्राह्मान्निति D

३ सिरिध्र Bö, Yajñ, Kâs V ed (Bö. v l सिरिंघ्र), सिरध्र Hem, शिरध्र Kâs V a [सीर हलमेव सैरम्। तद्धरतीति सैरंध्र सैरिक. सिरिध्रोऽपि स एव। सैरंध्रकम् Yajñ]

४ ? Thus D E, °परिषद्दैवसिरिंध्री K, परिषद्दैवसैरिध्रा B, परिषद्दैवसिरिध्री F, --वसिरिध्रा C

५ वरुठस्तथा E

६ ? अस्कृत्ययुजो E (?F), अप्रस्कृत्ययुजो D, B C K omit this half-śloka, A omits text and commentary

पानकुष्ठकम् ॥ ० ॥ पारिषत्कम । पञ्चकुम्भोऽपि दृश्यते[1] ॥ ० ॥ वैरिञ्चक[2] । अयं श्रीभोजराजमतेन ॥ ० ॥ वाष्टकम[3] । शूर्पपिट कादि ॥ ० ॥ सखाया भम्भ । कौशाल कोक इत्यादि ॥ १४८ ॥ इति कुलालादि ॥

[असुरो देवरक्षोभ्यां गुणाम्मुख्य परो मतः[4] ॥] ३४९ ॥

देवासुर ॥ ० ॥ राक्षोऽसुर ॥ ० ॥ गौणमुख्य ॥ ॥ अत शि शुक्रन्दायदेवासुरादिद्वन्द्वाच्च इति छो न भवति ॥ १४८ ॥ इति देवासुरादि[5] ॥

शिशुमधुवसीतेन्द्रयमाद् यथाक्रमं मता ।
क्रन्दोऽभिगमनं चैवान्वेषणं जननं सभः[6] ॥ ३५० ॥

शिशुक्रन्दायदेवासुरादिद्वन्द्वाच्च इत्यनेन शिशुक्रन्दादेः अस्य गणाद् देवासुरादिवर्जिताच्च द्वन्द्वाद् द्वितीयान्तादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्येतस्मिन्नर्थे छप्रत्ययो भवति ॥ ॥ शिशवो बालास्तेषां क्रन्दनमधि कृत्य कृतो ग्रन्थ । शिशुक्रन्दीय । बालपुस्तक ॥ शैशुक्रन्द इत्यन्ये[7] ॥ ॥ मधुवस्याभिगमन मधुवाभिगमनम् । मधुवाभिगमनीय ॥ ॥ सीतान्वेषणीय ॥ ० ॥ इन्द्रजननीय ॥ ० ॥ यमस्य सभा यमसभम् ।

---

१ B C F add दैवास:

२ वैरिञ्चक D वैरिञ्चक C.—B has सरिञ्च Y has वैरिच; E V ed. वैरिञ्च ...

३ वष्टक H K V ed; वष्टक Y ; वष्टक H K V ed; cf. gl. EM p. 250 ... notes 6 and 8

४ रक्षोभ्यां B C K D I (A) om. ...

५ Cf. Pāṇ. IV. 3, 88.—Here too the author of 3 (168), अदेवासुरादिभ्यो प्रतिषेधात् । enumerates देवासुरं । राक्षोसुरं ।

६ शिशुमधुवसीता॰ सभ॰ E.; A. om text and comment.

७ D om. from शैशुक्रन्द —Here remarks शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । शैशुक्रन्दं ।

यमसभीयः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन प्रद्युम्नप्रत्यागममप्रद्युम्नोदयनसीताहरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः[१] ॥ २५० ॥ इति शिण्डकन्दादिः ॥

सिन्धुस्तक्षशिलावसानदरदो गान्धारशाल्वोरसाः[२]
कर्णः सामलकाण्डधारच्छगलाः कैर्मेदुरो ग्रामणीः[३] ।
कंसाधासनसिंहकर्णमधुमत्कश्मीरसिंहा इमे
स्याद्वत्सोद्धरणोऽथ बर्बरयुतो वर्णुस्तथा किंनरः ॥३५१॥

सिन्धुशण्डिकादिभ्योऽणञावित्यनेन सिन्ध्वादेः शण्डिकादेश्च[४] सोऽस्याभिजन इत्यर्थेऽणञौ क्रमेण भवतः ॥ * ॥ सिन्धुः समुद्रो नदी वा । सिन्धवो जनपदः । सोऽभिजनोऽस्य । सैन्धवः ॥ * ॥ ताक्षशिलः ॥ * ॥ आवसानः ॥ * ॥ दरदो जनपदः । दारदः ॥ * ॥ गान्धारः[५] ॥ * ॥ शाल्वः ॥ * ॥ उरसा[६] जनपदः । औरसः ॥ * ॥ कार्णः ॥ सामलः ॥ इयं वामनमतेन ॥ * ॥ काण्डधारः । काण्डवरक[७] इति शकटाङ्गजः ॥ * ॥ छगलो ग्राम. । छागलः ॥ * ॥ कैर्मेदुरः[८] ॥ * ॥ ग्रामणः ॥ * ॥ कांसः ॥ * ॥ आधासनः । अथ वामनमतेन ॥ * ॥ सैंहकर्णः ॥ सिंह कर्ण[९]

---

१ °प्रत्यागमनप्रमाणागमनसीता° D, lac from सीता C—Hem has all three forms—Yajñ gives also किरातार्जुनी and सिरुडभोजन ।

२ °शाल्वौरसाः D E F, शाल्वारसा C

३ °चगला कौमे⁻⁻ग्रामणी C, कौमदुरो° D, कौमंडुरो° E, कौमदुरो F—A om text and comm [B might also be read कौर्मदुरो]

४ सिध्वादेश्च B C K

५ All MSS read गाधार in text, the other works गन्धार

६ औरसा B C, औरसो F—उरसा Bö, Yajñ., उरस K. V, Hem

७ ? कांडचरक F, काडधारक D, काडधारक suppl. K, see note ९—काण्डधार Bö, Yajñ, कांडवरक Hem, K V a, काण्डवारण K V. ed

८ कैर्मेदुक D, कौमुदुर F., om. B C—कैर्मेदुर Bö., Yajñ, कौमेदुर K V ed, कौशेदुर a, [? Hem].

९ ॥ सिंहकर्ण इति° B C,—? Bhoja only singly & Vâmana (cf सिंह & कर्ण) singly and combined.—सिंहकर्ण Bö., Yajñ, सिंहकोष्ठ K. V ed a [Hem next page n 6]

इति भोज ॥ ० ॥ मधुमान्पर्वत । माधुमत ॥ ० ॥ काश्मीर ॥ ० ॥ वैर । अयं वामनमतेन ॥ ० ॥ वाक्षोसुरण ॥ ० ॥ मार्वेर ॥ ॥ सार्वेय ॥ ० ॥ डिंगर ॥ २५१ ॥

गन्धिकावासकम्बोजक्रोष्टुकर्णसुमङ्गला[1] ।
संकुचितोऽथ किष्किन्धा पर्वतोऽपि निगद्यते ॥ ३५२ ॥

गन्धिका[2] जनपद । गान्धिक ॥ ० ॥ आवास । अयं वामनमतेन ॥ ० ॥ काम्बोज ॥ ० ॥ क्रोष्टुकर्ण । क्रोष्टुकर्णक[3] इति भोज । क्रो ष्टुकमन्यो[4] वामनमतेन ॥ ० ॥ सौमङ्गल । अयं वामनमतेन ॥ ० ॥ सां कुचित ॥ ० ॥ कैष्किन्ध ॥ ० ॥ पार्वत ॥ ॥ येऽत्र कच्छादिषु प पठ्यन्ते तेषां तत एवापि सिद्धे भूतान्तरसम्बन्धेऽप्यन्यथा। अन्येषां च रा सम्बन्धेऽपि प्राप्ते पदेऽन्यत्र भावीकपालेष्वभिमतयो द्वेषेभ्यो ऽपि प्राप्ते वचनम्[5] ॥ २५२ ॥ इति सिन्ध्वादि[6] ॥

तुषिरका कूपवारो[7]ऽथ सर्वसेनघटी घकः ।
सर्वकेशरद्वी[8] बोधकपाक शङ्खशंकरो[9] ॥ ३५३ ॥

तुषिरका ग्राम । अभिजनोऽस्य तौषिरक । अयं वामनमताभि-

---

1 गन्धिका° E.—A. om. text and comm.

2 Thus Hem., K. V ed.; गन्धिका Bö., Yajñ.

3 क्रोष्टुक: । क्रोष्टु B. C.; °क्रोष्टु कपुष F

4 ? क्रोष्टुमन्यो B. C. K.

5 °ऽभिमतयोर्वचनम् । B. C. F K.—Cf. Pāṇ. iv 3, 134; 194; 114; 117

6 This gaṇa includes Pāṇ. and Hem. सिन्ध्वादि and तक्षशिलादि (P iv 3, 93).—Hem.'s तक्षशिलादि not found in MS., though referred to. [It may however form part of सिन्ध्वादि which seems incomplete in the MS.]

7 ? Thus E; कूपवारो B. C. D. F K (P iv 3, 90); cf. p. 344.

8 रद्दी B. D K.; कैशारद्दो F; कैशरद्दी E.; केशरायद्दो C.

9 बोधी पचक शंकशंकरो E.; बोधी पचक शंकरो D; बोधपाक° B.; A. om. text and comm.

प्राय: । पाणिन्यादयस्तु शण्डिकस्य ग्रामजनपदवाचिनः शाण्डिक्य इत्युदाहरन्ति[१] ॥ * ॥ कौचवार्यः ॥ * ॥ सर्वसेना जनपदः । सार्वसेन्यः ॥ * ॥ शटा जनपदः । शाट्यः ॥ * ॥ शका जनपदः । शाक्यः सुगतः[२] ॥ एक इत्यपि शकटाङ्गजः[३] ॥ * ॥ सर्वकेशा जनपदः । सार्वकेश्यः ॥ * ॥ राष्ट्यः । अयं भोजमतेन । वह इति वामनः[४] ॥ * ॥ बौध्यः ॥ * ॥ चाणक्यः[५] ॥ * ॥ शाङ्ख्यः[६] कपिलः ॥ * ॥ शांकर्यः ॥ कत इत्यपि वामनः ॥ * ॥ राष्ट्रवाचिभ्योऽकञि शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ २५३ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कर्णाक्षिकेशा नखपादगुल्फ-
भ्रूभृङ्गदन्तौष्ठमुखास्यपृष्ठम् ।

कर्णादिपचान्मूलंजाहतिरित्यनेन[७] कर्णादेः शब्दगणात्षष्ठ्यन्ताच्छब्दात्मास्य मूलमित्यर्थे जाहतिप्रत्ययौ भवतः ॥ * ॥ कर्णस्य मूलम् । कर्णजाहम् । यथा ।

अपि कर्णजाहविनिवेशिताननः[८] ॥

यथा च ।　　दृष्टाना वहिश्च मध्य कर्णजाहविलोचना ।
वाक्चेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पचती[९] ॥

अक्षिजाहम् ॥ * ॥ केशजाहम् ॥ * ॥ नखजाहम् ॥ * ॥ पादजाहम् ॥ * ॥

---

१ वामनमताभिप्रायेण °शण्डिकस्य शाण्डिक्य° D—Hem also शण्डिक

२ D om सुगत.

३ एक इति° C, D adds सौङ्गोदनि ।—All other works have एक

४ B C om राष्ट्य, अय श्रीभोजमतेसह इति वामनः D—The other works have neither word

५ चाणाक्ष्यः B C, चाणक्यः D—चणक Hem, om others

६ Thus MSS, °क्वापिच: F—The other works also read शङ्ख

७ cf P v 2, 24, 25

८ Mâlatim v śl 8 [अयि for अपि B F K]

९ Bhaṭṭik iv 16

गुल्फजाहम् । गुल्फ[1] इत्यपि चन्द्रः ॥ ० ॥ भ्रूजाहम् ॥ ० ॥ स्तनजाहम् ॥ ० ॥ दन्तजाहम् ॥ ० ॥ ओष्ठजाहम् ॥ ० ॥ मुखजाहम ॥ ० ॥ पादजाहम्[2] । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ ० ॥ पृष्ठजाहम् । अयं वामनमतेन । पुष्प[3] । इति चन्द्रादय ॥ पाठफले[2] अपि शकटाङ्गज ॥ ० ॥ इति कर्णादि ॥

कर्णादिरेषोऽथ च पीलुशम्याम्
अश्वत्थकर्कन्धुकरीरयुक्तौ[4] ॥ ३५४ ॥

पील्वादेः पाके कुण इत्यनेन पील्वादेः शब्दगणादयं पाक इत्यर्थे कुणप्रत्ययो भवति ॥ ० ॥ पीलूनां शमीनां फलानां वा पाकः । पीलुकुण ॥ ० ॥ शमीकुण ॥ ० ॥ अश्वत्थकुण ॥ ० ॥ कर्कन्धुकुण ॥ ॥ करीरकुण ॥ ३५४ ॥

कुवलं बदरं पुष्पकर्कन्धूखदिरास्तथा ।
बदरीकुवलीशब्दौ शाकटायनसंमतौ[4] ॥ ३५५ ॥

कुवलकुण ॥ ० ॥ बदरकुण ॥ ० ॥ पुष्पकुण । अयं चन्द्रमतेन ॥ ॥ कर्कन्धूकुण ॥ ॥ खदिरकुण ॥ ० ॥ बदरीकुण ॥ ० ॥ कुवलीकुण ॥ ३५५ ॥ इति पील्वादि ॥

रैवतिकबैजवापी गौरग्रीवियस्तथौदमेघिश्च ।
स्वापिशिरौदवापिः परिपठितः क्षैमवृद्धिश्च[5] ॥ ३५६ ॥

रैवतिकादेश्छ इत्यनेन रैवतिकादेः शब्दगणाद् षष्ठ्यामित्यर्थे

1 गुल्फ D
2 Thus Hem.; om. others.
3 Thus Hem.; the others पुष्प
4 A. om. text and comment.
5 स्वापिषि B.C.F K.; क्षैमवृद्धि E.; क्षैमवृद्धिश D; A om. text & comm.

छप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । रेवत्यादेष्ठण् इत्यनेन ठणि । रैवतिकस्यायं रैवतिकीयः शकटाश्वादिः ॥ * ॥ बीजवापस्यापत्यं बैजवापिः । बैजवापीयः ॥ * ॥ गौरग्रीवीयः ॥ * ॥ औदमेघीयः ॥ * ॥ स्वः पिशः स्वपिशः । तस्यापत्यं स्वापिशिः[1] । अत एव गणपाठाद् दारादेरित्यनेन टैज् न भवति[2] ॥ * ॥ औदवापीयः ॥ औदवाहिरित्यन्ये[3] ॥ * ॥ चैमवृत्तीयः[4] ॥ * ॥ अस्यापि शिष्येत्यादिना[5]ऽकञि प्राप्ते वचनम् ॥ २५६ ॥ इति रैवतिकादिः ॥

गोहविःखरदरासुरमेधा[6]
अष्टकायुगखदा[7] विषकूपौ ।
स्रुक्स्खदाध्वसहिताक्षरवेदाव्
ऊधसोऽनङि नभेऽपि च नाभेः[8] ॥ ३५७ ॥

गवाद्योस्तु य इत्यनेन गो । इत्यादेः शब्दगणाद् उवर्णान्ताच्च यप्रत्ययो भवति वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु ॥ * ॥ गव्यम् ॥ * ॥ हविर्होतव्यं वस्तु । हविषे हितं तदर्थं वा । हविष्यम् ॥ * ॥ खर्यम्[9] ॥ * ॥ दर्यम् ॥ * ॥ असुर्यम् ॥ * ॥ मेध्यम् ॥ * ॥ अष्टका श्राद्धकालः । अष्टक्यम् ॥ * ॥ युगाय हितं युगोऽस्य स्यादिति वा । युग्यम् ॥ * ॥ खदतीति खदो

---

१ श्वः॰ श्वपिशः॰ F , श्वापिशिः B F K , lacuna C

२ See śl 167 , P vii 3, 4

३ औदवापि Bö , Yajñ , औदवाहि Kāś V ed , *a* , Hem

४ चैमवृत्तीयः B C , चैमवृ‾य. D —? चैमधृत्ति with Hem , and śl 205, 320 , चैमवृद्धि Bö , Yajñ , K V ed , चौम। वृत्ति *a*

५ अस्याशिष्ये॰ B C K —Cf P iv 3, 126

६ गोहवि'स्वर॰ D E F

७ ॰युगषदा B F K , युगपदौ C

८ श्रुक्॰ D F , स्कदा॰ F , A. om text and comment

९ ?स्वर्य D F (cf note 6) — खर Bö , Yajñ , Kāś V ed , Hem , स्वर Kāś V *a*

पिंषक । स्वधम्[1] ॥ ॰ ॥ विषम् ॥ ॰ ॥ कूप' ॥ ॰ ॥ स्तुप' ॥ ॰ ॥ ससरा[2] कुहाकी । तदर्थं स्वर्यं कोहम् ॥ ॰ ॥ मध्यम ॥ ॰ ॥ मध्यं ॥ ॰ ॥ वेध' । मर्थं वामनमतेन ॥ ॰ ॥ स्वधव इत्यूध'मम्स्थानकारेषे[3] पति पाठ' । स्वधसे पित । स्वभस्वो[4]ऽभ्याह ॥ ॰ ॥ नाभये पिनम् । नभ्भमवनम् । नभ्भोऽथ । माण्डूणापिनक्ष नाभिमम्राङ्गुनरव चेष[5] च एव । नाभ्म नैतम् ॥ २१० ॥

मुनो मयश[6] इति ज्ञेयं दीर्घत्वं च विभाषया ।
कूर्पमीवच्छरा[7] दीसवर्हिंघम्दी मताविह ॥ ३५८ ॥

मुने पिते मध्ये मूर्ध्ने च[8] । एवपाक्षमात्रेणापि रचितं एवं कुठीरकादि पर्वतारण्यादिवान[9] व्यपवारेण ॥ ॰ ॥ कूर्पो[10] देश' ॥ ॰ ॥ मीलिभ इमे । मोक्षा मीवम ॥ ॰ ॥ चरापेरम् । चर्यं काडम् ॥ ॰ ॥ दीव[11] देव । तदर्थं काडं दीवम् ॥ ॰ ॥ बर्हिर्द्रमं । बर्हिमम् ॥ २१८ ॥ इति मयादि ॥

---

१ पक्तीति पद' F ; पर्ध B. F K. ; lacuna C.

२ Thus also Bd. ; ससर Yajñ., Hem. K. V ed. ; om. a.—ससरी पिङ्गायर्थं तयी हितं स्वर्यं पीहपम् Yajñ. [? कुहर for all MSS., cf. p. 363, note 3]

३ °स्थानकारेषे F ; °स्थ नकारेषे B. K. lac. C. ; °स्थ मम्यारेषे D.

४ स्वभस्वो B. K ; वीभस्वो F ; lac. in C.

५ Cf. Pāṇ. I 6

६ सुपो यश E.

७ कूपमीव° B. E. F K. ; lac. C.—A. om. text and comment.

८ B. C. D K om. मूर्ध्ने च

९ रचितमुकुटीर मी पर्व° D.—Hem. has special rule II. 1, (34) मुनो यशोऽदूत । मुने हितं मुन्यं मूर्ध्यं ।

१० ? Thus D ; कूपो B. C. F K.—K. V a. has कूप and कुप ; the others कूप only

११ दीव Hem. ; द्रोम (a.l. द्रोण) Bd. ; om. K. V ; दीपप दीप्समम् दीप्यमिपमम् Yajñ.

अपूपयूपौ[1] कटकोऽथ किण्वः
सूपौदनौ तण्डुलकर्णवेष्टौ ।
अवोषदीपौ[2] पृथुकश्च पत्त्रं
स्थूणार्गलाश्वा मुसलोऽपि पूपः[3] ॥ ३५९ ॥

हव्यापूपादेर्वेत्यनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु हविर्विशेषवाचिनोऽपूपादेश्च यप्रत्ययो भवति वा ॥ * ॥ आमिक्ष्यम् आमिक्षीयं[4] दधि ॥ * ॥ अपूप्यम् अपूपीयम् अन्नम् ॥ यवापूप्यम् । यवापूपीयम् ॥ * ॥ यूपो यज्ञस्तम्भः । यूप्यम् । यूपीयम् ॥ * ॥ कटक्यम् । कटकीयं हेम ॥ * ॥ किण्वं मदिराकिट्टः[5] । किण्व्यम् । किण्वीयम् ॥ * ॥ सूप्यम् । सूपीयम् ॥ * ॥ ओदन्यम् । ओदनीयम् ॥ * ॥ तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् ॥ * ॥ कर्णवेष्ट्यम् । कर्णवेष्टीयम् ॥ कर्णवेष्टक[6] इत्यन्ये ॥ * ॥ अवोष्याः । अवोषीयाः[7] कलायाः ॥ * ॥ दीप्यम् । दीपीयं वेश्म ॥ * ॥ पृथुक्याः । पृथुकीया व्रीहयः ॥ * ॥ पत्त्र्यम् । पत्त्रीयम् ॥ अश्वपत्त्र्यम् अश्वपत्त्रीयमित्यपि ॥ * ॥ स्थूण्यम् । स्थूणीय काष्ठम् ॥ * ॥ अरेण कर्षणेन गलति । अर्गला[8] दारुमयो लोहमयो वा दण्डः । अर्गल्यम् । अर्गलीयम् ॥ अयं भोजमतेन । वामनाद्यास्त्वर्गल इति पेठुः ॥ * ॥ अश्व्यम् । अश्वीयम् ॥ * ॥ मुसल्यम् । मुसलीयम्[9] ॥ * ॥ पूप्यम् । पूपीयम्[10] ॥ * ॥

---

1 अपूपपूपौ F K

2 अभ्योषदीपौ B C , अभूषदीपौ E , अवापदीपौ F , आवाषदीपौ D

3 मुशलो॰ B E F K , यूप. B K , यूप F , lac C , A om text and comm

4 आमीच्य आमीचीचीय D

5 किण्वं पापं तस्मै हिता किण्व्या कुसंगति Yajñ

6 Thus all other works

7 आवाष्याः आवाषीया. D , अवाप्या. अवापीयाः F — The other works have अवोष, अभ्यूष, अभ्येष (om Hem), and अभ्योष

8 अर्गल B C D — Bö , Yajñ , K V. अर्गल , Bö , Yajñ also दुर्गल , Hem दुर्गल, दुल्ल, दुल्लजलक

9 मुशल्यं मुशलीय D F

10 यूप्यं यूपीय B C F K

शाकटायनमतमाश्रित्याणविकाराश्चेति न पठितम् । एवञ्च सुर्यां सुरीयास्वस्तुषा इत्याद्युदाहरणम् । यादवेष्वव्यभिचारात्प्रदीप प्रदीपीयमित्यादि[1] । अन्ये तु प्रदीपशब्दमपि[2] पठन्ति । तन्मते निवमार्द्र निदीपीयमित्यादि । अणविकारेऽप्यस्यार्थपरत्वात्[3] भवति । अपछरीयम् । पिष्टसुरीयम् । अत एवापूपाद्यणविकाराणां पृथग्ग्रहणमर्थवद्भवति । अपूपादिषु येऽप्यभेदयन्त्या अपूपादयस्तेषां केनचिदाकारसादृश्येनार्थान्तरवृत्तौ मत्वर्थमुपादानमिति शब्दानुशासन । अपार्थमयमाश्रय । शष्कुलीमोदकमधुतयोऽणविकाराः पृथुकापूपादयस्तस्यैव[4] विशिष्टावयवे नाणविकार इति पृथगुपादानम् ॥ ३९८ ॥ इत्यपूपादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्वोपज्ञगणरत्नमहोदधिवृत्तौ शेषसाभ्यर्थभवाख्यानामतार्थ-कृताभिजनप्राकेन्द्रमर्थविहिततद्धितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१ °सुरीयं सुरीपीयमित्यादि D
२ प्रतीपशब्द° B. F K.; अन्ये प्रत्नु-तीय° C.—All other works include प्रदीप in the gapa.
३ अर्थे परत्वात् D.
४ पृथुकाभूपादयस्तस्मैव B. F K.; पृथुकामोदय° C.; पृथुकापूपादयो यथामेव D.

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

संशयषष्ठान्नव्रतभारतरामायणैकभक्तानि ।
अष्टममासक्षपणोपवासपारायणानि स्युः[1] ॥ ३६० ॥

तत्संशयादेः करोतीत्यनेन द्वितीयान्तात्करोतीत्येतस्मिँल्लोकप्रसिद्धेऽर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ संशयं करोति । सांशयिकः स्थाण्वादिः ॥ * ॥ षाष्ठान्नव्रतिकः ॥ * ॥ भारतिकः ॥ रामायणिकः ॥ अनयोः करोतिः कथने वर्तते ॥ * ॥ ऐकभक्तिकः ॥ * ॥ आष्टमिकः ॥ * ॥ मासक्षपणिकः ॥ * ॥ औपवासिकः ॥ * ॥ पारायणं साकल्यवचनम् । पारायणिकः ॥ अथवा पारायणमिति सामान्येनाभिधानाद्धातुपारायणं नामपारायणं वाभिधीयते । तत्करोति पठनपरिसमाप्तिं नयतीत्यर्थः । एतच्च करोतेरशेषधात्वर्थानुगतवृत्तित्वाल्लभ्यते । तदुक्तम् ।

विकारभेदसंसर्गोत्कर्षहानादिरूपतः ।
करोति परिणामार्थे[2] चित्रमाह स्वभावतः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन तुरायणचान्द्रायणप्रभृतयो[3] द्रष्टव्याः ॥ ३६० ॥ इति संशयादिः[4] ॥

अजशङ्कूत्तरा वारि कान्तारस्थलजङ्गलाः ।

तेनाजाद्यादेराहृत वेत्यनेनाजादिपूर्वपदात्पथिशब्दात् तेनाहृतं तद्गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ अजपथेनाहृतम् अजपथं[5]

१ शंशय ०क्षपणोपवास० E, A. om ext and comment.
२ परिमाणार्थे D, lac C
३ तेनन्तरायणचान्द्रायण० B, तेनांतरायण० D, lac C
४ शंशयादि E—Cf P v 1,72-3, Hem vi 4, (80 89 90)
५ अजपथा D, lac C

गच्छति वा । आजपथिकम् । आजपथिक ॥ ० ॥ शङ्कुरिव पन्था । शङ्कुपथ । शाङ्कुपथिकम् ॥ ० ॥ औत्तरपथिकम् ॥ ० ॥ वारिपथिकम् ॥ ० ॥ कान्तारपथिकम् ॥ ० ॥ स्थालपथिकम् ॥ ० ॥ जाङ्गपथिकम् ॥ ० ॥ इत्यजादि [1] ॥

ऋतुस्त्र्योपवस्ता च प्राशिता च बुधैर्मता [2] ॥ ३६१ ॥

ऋत्वादिभ्योऽण् इत्यनेन ऋत्वादेरस्य प्राप्त इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति ॥ ० ॥ ऋतु प्राप्तोऽस्य । आर्तवं पुष्पम् । आर्तवी कलिका । आर्तवं पुष्पगन्ध ॥ ० ॥ उपवस्ता । उपवासवती । सा प्राप्तोऽस्य । औपवस्तं पर्व भोज्यं वा ॥ ० ॥ प्राशिता भोक्ता प्राप्तोऽस्य । प्राशितं भोजनम् । प्राशिती रसवती ॥ ० ॥ ऋत्वादय प्रयोगगम्या ॥ २११ ॥ इति ऋत्वादि [3] ॥

संतापसंघातनिसर्गयोगोपवाससंपादनसंपराया ।
संग्रामसंयोगविसर्गमांसमयासमासौदनसंनिपाता [4] ॥ ३६२ ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्य इत्यनेन संतापादेर्यदुर्ध्वं तास्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ ० ॥ संतापाय प्रभवति । सांतापिकं दुर्जनवचनम् । सांतापिको ग्रीष्मकाल । सांतापिकी ग्रीष्मवेला ॥ ० ॥ सांघातिकम् ॥ ० ॥ नैसर्गिकम् ॥ नि सर्ग [5] इत्यपि वामन ॥ ॥ यौगिकम् [6] । अयं शकटाङ्गमतेन ॥ ० ॥ औपवासिक ॥ ० ॥ सांपाद

---

1 See P. I 77; Hem. vi. 4, (87).

2 प्राशिता बिबुधैः E.; A om. śloka and comment.

3 See Kāś. V. 1 107 (उपवस्त्रादिः); Hem. vi. 4, (120) ऋत्वादिभ्योऽण् ॥

4 A om. text and comment.

5 Hem. has both; निसर्ग D. Y. B. K. V. ed.; निःसर्ग a.

6 With Hem. this gaṇa is योगादि; cf. Pāṇ. 1 102.

मिकः ॥ * ॥ सांपराधिकः ॥ * ॥ सांयामिकः ॥ * ॥ सांयोगिकः ॥ * ॥ वैसर्गिकः ॥ * ॥ साभिको व्याधागमः[1] ॥ * ॥ प्रावाभिकः ॥ * ॥ सांमौदनिकः ॥ सक्तुसंमोदन[2] इत्यन्यः ॥ * ॥ सांनिपातिकः ॥ ३६२ ॥

सनाहौदनसंवेशसक्तुसंमोदनं[3] निरः ।
पेषघोषावुपात्सर्गः पेषवासक्रमाः[4] समः ॥ ३६३ ॥

सांनाहिकः ॥ * ॥ औदनिको दानपतिसंयोगः ॥ * ॥ सांवेशिकः[5] ॥ * ॥ सक्तुभ्यः ग्रासः । साक्तुकः ॥ * ॥ संमोदनं दर्पः । सांमोदनिकः ॥ * ॥ नैष्पेषिकः ॥ * ॥ नैर्घोषिकः ॥ * ॥ औपसर्गिकः ॥ * ॥ सांपेषिकः ॥ * ॥ सांवासिकः ॥ * ॥ सांक्रामिकः[6] । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ ३६३ ॥
इति संतापादिः ॥

व्युष्टोपवासौ परिषत्प्रवासौ
संग्रामतीर्थं समुदायनित्यम् ।
प्रवेशनो निष्क्रमणः समो ऽग्रे-
घातः[7] पदं पीलुपरं च मूलम् ॥ ३६४ ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् इत्यनेन व्युष्टादेस्तत्र कार्यं दीयते इत्येतयोरर्थयोरण् भवति ॥ * ॥ व्युष्टं प्रभातम् । तत्र कार्यं दीयते वा । वैयुष्टम् ॥ * ॥

---

1 व्याध्यागमः B C K
2 मांसौदिक । सक्तु । मांसौदन इ° F, Hem has both compounds
3 °सद्देशसक्तु° B C F K, °सवेश-सक्तु° D, संमोदना MSS
4 पेषवाशक्रमाः E, A om text and comment
5 सांवेषिकः D, सांद्देशिकः B C F. K—Hem, K V v l सवेश, Bö, Yajñ सवेष, Bö, Yajñ, K V a, v l cd also संवेशन
6 सांक्रमिकः F; cf sl 166—Only Hem has this word
7 घाते E, A om text and comment.

मीपवासम् ॥ ० ॥ पारिषदम् ॥ ० ॥ प्रावासम् ॥ ० ॥ पांपासम् ॥ ० ॥ तीर्थम् ॥ ० ॥ सामुदायम् ॥ ० ॥ नित्यमन्यो दिवसाभावस्तिथिपत्रो[1] द्रष्टव्यो युष्टसाहचर्यात ॥ ननु कृष्णाकाशादिवस्तुपनियात वर्ते ऽध्यभावकाला इति सप्तमीप्रसङ्गे द्वितीया स्यात् । नैव । सर्वकार्य दीयत इत्यर्थः ॥ ॥ प्रवेशने पुराद्यगरादा कार्यं दीयते वा । प्रावेशनम् ॥ ० ॥ एव नैष्कमणम् ॥ ० ॥ सांपातम् ॥ ० ॥ पाणिपदम् ॥ ० ॥ पितृमूलम् ॥ ० ॥ परिवत्समुदायवाची न्यासकत्वेन ॥ ० ॥ पार्श्वतिमथयायम् । तेन लोकयात्राप्रभृतयो द्रष्टव्या ॥ २६७ ॥ इति मुरारि ॥

चूडा यज्ञा श्राद्धाहस्तथायं
ज्ञेया यात्रा देवतीर्थात्परेह ।
स्वर्गः कामो वो[2] धनायुर्यशांस्य-
नेको लक्ष्यो धीमता लक्ष्यतश्च[3] ॥ ३६५ ॥

चूडास्वर्गोत्यापनाश्वशिवाचनादेरपृथक्ठञ्स्मृतिश्चनेन[4] चूडादिस्वर्गापुत्यापनादिश्वशिवाचनादीत्येतेभ्यो गणेभ्यः प्रयमानेभ्यो ऽस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्नर्थे ऽपृथक्ठञ्णुगित्येते[4] क्रमेण भवन्ति ॥ ० ॥ चूडा प्रयोजनमस्य । चौडम् । यथा ।

स दत्तचौलश्चलकाकपक्षैर्
अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः[5] ।

---

१ दिवसावयो D

२ °कामो वाध' नायु B.; कामो वाधना° K.; स्वर्गोकाम्या वाधना°C.; कामो धी धना° F (cf. n. ९ next page); कामो वो D.

३ °यश्चतुर्भावलक्ष्याधी D.; °लक्ष्मीवाचकी° E.; A. om. text and comment.

४ °ठञ्णुगि° D.

५ Raghuv. III. 28.

एवं श्राद्धम् ॥ * ॥ द्वादशाहम् ॥ * ॥ दैवयात्री पुष्पप्रचितिः ॥ * ॥ तैर्थयात्र्यन्नपङ्क्तिः ॥ * ॥ इति चूडादिः ॥

स्वर्गः प्रयोजनमस्य । स्वर्ग्यं धनम् । स्वर्ग्या देवपूजा ॥ * ॥ काम्या इष्टयः[1] ॥ * ॥ धन्यम् ॥ * ॥ आयुष्यम् ॥ * ॥ यशस्या विद्या ॥ ३६५ ॥ इति स्वर्गादिः ॥

उदुपाभ्यां परात्स्थापेरनोऽनोः प्रवचेर्वचेः[2] ।
विशेर्वासेस्तथाङ्प्राच्च रुहेः समा विशे रभेः[3] ॥ ३६६ ॥

उत्थापनम् उत्थापना[4] वा प्रयोजनमस्य । उत्थापनीयम् ॥ उपस्थापनीयम् ॥ * ॥ अनुप्रवचनीयम् ॥ अनुवचनीयम् ॥ अनु पश्चाद्वाचनम् अनुवाचनमिति[5] वामनः ॥ अनुवादनम् । अनुपानमित्यपरः[6] ॥ * ॥ अनुवेशनीयम् ॥ प्रवेशनमिति वामनः ॥ * ॥ अनुवासनीयम् ॥ * ॥ आङ्प्राच्चेति चकारेणानोरित्यनुकृष्यते । आरोहणीयम् ॥ प्ररोहणीयम्[7] ॥ अनुरोहणीयम्[8] ॥ * ॥ समावेशनीयम् ॥ * ॥ समारम्भणीयम् ॥ ३६६ ॥

विशेः पदे रुहेः पूरेः समापेश्च सपूर्वतः ।
स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनं शान्तिवाचनम्[9] ॥ ३६७ ॥

---

[1] F adds अधस्य.

[2] °परा स्थापेरतो° प्रवदेर्वधे E, °अतोऽनो° F, °स्थापेनोनो C K

[3] रज. D, रत. E, A B om text and comment

[4] उपस्थापना F, उत्थीयना D

[5] Bö, Yajñ have both, K V ed अनुवचन only, Hem om this and अनुप्रवचन

[6] अनुपादनमित्य° C F K, °इत्यप्यपर D —Hem has अनुवादन and अनुपान, Kās V ed अनुवादन, Bö, Yajñ, K V β om both

[7] प्रारोहणीयं D F K—प्ररोहण K V, Hem, om Bö, Yajñ

[8] Thus Hem, Yajñ, अन्वारोहण Bö, K V, Hem

[9] A B om text and comment

भव इत्यनुवर्तते । गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य । गृहप्रवेशनीयम् ॥०॥ अश्वप्रपदनीयम् ॥०॥ प्रासादारोहणीयम् ॥०॥ प्रपापूरणीयम् ॥०॥ व्याकरणसमापनीयम् ॥०॥ अपूर्वेत इति सर्वादिपूर्वपदोपेतात् ॥०॥ इत्युत्थापनादि[1] ॥

स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य । स्वस्तिवाचनम् ॥०॥ पुण्याहवाचनम् ॥०॥ शान्तिवाचनम् ॥०॥ उत्थापनादय स्वस्तिवाचनादयश्च प्रयोगगम्या ॥०॥ इति स्वस्तिवाचनादि[2] ॥ ११० ॥

देवतिलदेशविरतेर्महत[3] सामायिकाद्व्रतात्[4] गदितम् ।
दीक्षाऽवान्तरपूर्वा पिप्पुतिका[5] स्युर्महानाम्न्य ॥ ३६८ ॥

तच्चरति देवव्रतादिभ्यो डिन् इत्यनेन तदिति द्वितीयान्ताद् देवव्रतादिशब्दगणाच्चरतीत्यर्थे डिन् भवति ॥०॥ देवव्रतं चरति । देवव्रती ॥०॥ तिलव्रतं चरति । तिलव्रती ॥०॥ देशविरतिव्रती ॥०॥ महाव्रती ॥०॥ सामायिकव्रती[5] ॥०॥ अवान्तरदीक्षी ॥०॥ इति देवव्रतादि[6] ॥

पिप्पुतिका इति विभक्तो[7] महानाम्न्यादिरित्यर्थः । महानाम्न्यादेरित्यनेन महानाम्न्यादेर्द्वितीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् ॥०॥ महानाम्नी नाम ऋचः । तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति । माहानाम्निकः । आख्यातरूपत्वाद्दीक्षाभाव ॥०॥ आदित्यव्रतिक

---

१ उत्थापनादि Pāṇ. I 111; उत्थापनादि Hem. 1.4.(192).
२ Thus Hem. 1.4.(194); पुण्याहवाचनादि Pāṇ. I 111 vārtt.
३ देवतिलदेशविरतेर्महत° E.; °विरतेर्महत° सामायि° D
४ श्वीसुति D; A. B. om. text l. a.
५ सामयिक° C.; सामायिक D.
६ Thus also Hem. (om. सामायिकव्रत and देशविरतिव्रत); अवान्तरदीक्षादि P. I 94 vārtt.
७ श्वीसुतिका° श्वीभक्तो D.

॥*॥ गौदानिकः[1] ॥*॥ तथाऽस्य ब्रह्मचर्य इत्यनेन ब्रह्मचर्येऽभिधेय एषां तुल्य रूपम् ॥*॥ इति महानाम्न्यादिः ॥ ३६८ ॥

अश्ववस्वश्मभङ्गोमावर्षोर्णा गणमित्यपि[2]।
वंशवल्वजमूलाक्षस्थूणाखट्वाकुटेक्षवः ॥ ३६९ ॥

ब्रह्मवर्चसड्वचोऽसख्यामानाश्वादेर्य इत्यनेन ब्रह्मवर्चसशब्दात्संख्यामानाश्वादिवर्जिताच्च[3] ड्वचः शब्दात् तस्य हेतुः संयोगोत्पाताविल्येतस्मिन्नर्थे[4] यप्रत्ययो भवति ॥*॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा। ब्रह्मवर्चस्यः ॥*॥ ड्वचः। धनस्य निमित्तम्। धन्यम्। स्वर्ग्यमित्यादि ॥*॥ सख्यामानाश्वादिप्रतिषेधः किम्। पञ्चकः। सप्तकः। प्रास्थिकः। खारीकः ॥

अश्वादेः ॥ आश्विकः ॥*॥ वासुकः ॥*॥ आश्मिकः ॥*॥ भाङ्गिकः ॥*॥ औमिकः ॥*॥ वार्षिकः ॥*॥ और्णिकः ॥*॥ गाणिकः[5] ॥*॥ इत्यश्वादिः ॥

वंशादिभारं हरति वहत्यावहतीत्यनेन वंशादेः पराद् भारशब्दाद् भारभूताद्वा वंशादेर्द्वितीयान्ताद्धरति वहत्यावहतीत्यर्थे ठञ् भवति ॥*॥ वंशभार हरति वहत्यावहति वा। वांशभारिकः ॥*॥ वाल्वजभारिकः ॥*॥ मौलभारिकः ॥*॥ आक्षभारिकः ॥*॥ स्थौणाभारिकः[6] ॥*॥ खाट्वाभारिकः[6] ॥*॥ कौटभारिकः ॥ कुटज

---

१ पौपनिकः D —Hem calls this *gaṇa* गोदानादि'

२ मणमित्यपि C F K —A. om to ऽसंख्या in the comm, B to य[प्रत्ययो]

३ ब्रह्मचर्येर्थे सशब्दा॰ A

४ हेतु. सयोगो॰ A D, cf P v 1,38

५ माणिक्क. B C F K, om D— The other works have गण

६ स्थौणभारिक.॰ C F; खाट्वभारिकः F

इति वामन[१] ॥ • ॥ ऐषुमारिक ॥ • ॥ अयत्न इत्यपि दिमक । घघ्न[२] इत्यपि भोज ॥ • ॥

भारभूतात्मा यथाम्बरति यद्यापयति वा । वांशिक ॥ वान जिक ॥ मौसिक ॥ भाण्डिक ॥ कौपिक ॥ खाट्टिक ॥ कौटिक ॥ ऐषुक ॥ • ॥ भयागमयघ्नो गणे द्रष्टव्यौ ॥ • ॥ हरति देशान्तरं प्रा पयति चोरयति वा[३] । भावयत्युत्पादयतीत्यर्थः ॥ • ॥ इति वंशा दि ॥ १९८ ॥

> छेदं भेदं संप्रयोगं विकर्षं
> दोहद्रोहौ विप्रकर्षप्रकर्षौ ।
> कर्षं नर्तं विप्रयोगप्रयोगौ
> संवे प्रश्नं प्रेषणं विधि विराग ॥ ३७० ॥

छेदादेर्नित्यमित्यनेन छेदादेस्तदर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भ वति ॥ • ॥ छेदं नित्यमर्हति । छैदिकस्तरु ॥ • ॥ भैदिक ॥ ॥ सांप्रयोगिक ॥ • ॥ वैकर्षिक ॥ ॥ दौहिको गौः ॥ ॥ द्रौहिक ॥ ॥ वैप्रकर्षिक ॥ ॥ प्राकर्षिक ॥ • ॥ कार्षिक ॥ ॥ नार्तिक ॥ नौनर्त इत्यन्ये[४] ॥ • ॥ वैप्रयोगिक ॥ ॥ प्रायोगिक[५] ॥ • ॥ सांप्रश्निक ॥ ॥ वैप्रश्निक ॥ ॥ प्रैषणिक ॥ प्रेषण[६] इति मयूटाङ्कज ॥ ॥ विराग विरङ्ग चेति गणसूत्रं वामनमतेन । वैरङ्गिक ॥ १० ॥ इति छेदादि ॥

---

१ Hem. has पुर and पुरक ; the others पुरक only

२ घघ A ; घघ्न D ; घृघ्न B. ; C. om. from इत्यपि —Hem. has घघ्न (appar corr into घघ) ; K. V a. घघ ; om. Bu Y ; K V ed.

३ चोदयति वा A. ; नोदयति वा D. C. F K ; मापयति वहति चारयति D.

४ नौनर्त F —Hem. has both words ; the others नर्त (K. Y ed. नर्त?).

५ F प्रायोगिक: cf. §1. 164.

६ Thus Hem., the others प्रैषण

दण्डार्घमेधामुसलानि[1] मेघो[2]
वधोदकेभा मधुपर्कयुक्ताः ।
युगं कशासौ[3] पितृदेवता च
दण्डादिरेवं विबुधैः प्रणीतः ॥ ३७१ ॥

दण्डादेरित्यनेन दण्डादेः शब्दगणादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यो भवति ॥ * ॥ दण्डमर्हति । दण्ड्यः । दण्डो दमनं न तु यष्टिः । यथा । स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्[4] ॥ ननु दण्ड्यत इति दण्ड्यः पूर्वतीत्यादिना[5] सिद्धम् । सत्यम् । दण्डमर्हतीति ठञ् प्रसज्येत[6] ॥ * ॥ अर्घ्योऽतिथिः । यथा । तमर्घ्यमर्घादिकयादिपूरुषः[7] ॥ * ॥ मेध्यः[8] ॥ * ॥ मुसलघातो मुसलः । मुसल्यः[9] ॥ * ॥ मेघ्यः[10] ॥ * ॥ वध्यः ॥ * ॥ उदक्यः ॥ * ॥ इभ्यो धनी ॥ * ॥ मधुपर्क्यः श्रोत्रियो गृहागतः ॥ * ॥ युग्यो दम्यः ॥ * ॥ कशाघातोऽपि कशा । कश्यो[11]ऽश्वः ॥ * ॥ पितृदेवत्यः[12] श्राद्धकालः ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन रथकन्यादयो[13] द्रष्टव्याः ॥ ३७१ ॥
इति दण्डादिः ॥

सुजाताभ्युन्नती बन्धुमैत्री निद्रा सुखात्परा ।
सुखाच्छय्या तपो रात्रिर्दिवसः शयनं शयः[14] ॥ ३७२ ॥

---

१ °मेघा° B C F K, मुशलानि A B C F K

२ मेधा A B C Γ K, मेघा E

३ कसासौ A D E

४ Raghuv I 25

५ ? मूच्यतीत्यादिना D F, पूच्यती° (or पू°) A, apparently refers to the kritya य (P iii 1, 95 ff, 3, 139 ff)

६ प्रयुज्यते A, cf P v 1, 19, 63

७ Śis I 14 (तमर्घ्यमर्घ्यादि° eds)

८ मेघ्य. B F K

९ मुशल° मुशल्यः A B C F K

१० मेध्य A B C F

११ कासा° कसा° कस्सो A D

१२ पितृदैवत्य B C K., °दैवत्य A.D

१३ Hem om these, Bö, Yajñ have instead गुहा, चक्षु, भाग (also K V), सुवर्ण

१४ सुखाच्छरया तथा रात्रि' शय शयनमित्यपि D E

सुखातादेः प्रच्छतीत्यनेन सुखातादेर्द्वितीयान्तात्पृच्छतीत्यर्थे ठञ् भवति ॥ ० ॥ सुखातं पृच्छति । सौखातिकः । यथा । सौखातिको यत्र भवद्यगस्य[1] ॥ ० ॥ आभ्युदतिकः ॥ ० ॥ आभ्युमेधिकः ॥ ० ॥ सौख निद्रिकः ॥ ॥ सौखशय्यिकः ॥ ० ॥ सौखतपसिकः[2] ॥ ० ॥ सौखरात्रिकः ॥ ० ॥ सौखदिवसिकः[2] ॥ ० ॥ सौखशयनिकः[3] । अयं शब्दः पुस्तकेन । अस्मन्मते तु सौखशायनिक इति स्यात् ॥ ॥ सौखशयिकः[2] ॥ १०१ ॥ इति सुखातादिः ॥

परदारा गुरोस्तल्पं मायोत्तरपदं[4] तथा ।
पदव्यनुपदाक्रन्दजन्ययाथा[5] प्रकीर्तिता ॥ ३९३ ॥

परदारादेर्गच्छतीत्यनेन परदारादेर्गच्छत्यर्थे ठक् भवति ॥ ॥ परदारान्गच्छति कामयते । पारदारिकः ॥ ० ॥ गुरोस्तल्पं शयनं गुरुतल्पम् । गौरुतल्पिकः ॥ ० ॥ दाण्डमाथिकः । सौखमाथिकः[6] ॥ मायमस्य पथिपर्याय[7] ॥ ० ॥ पादविकः ॥ ० ॥ आनुपदिकः । अनुगतमनुपदं [illegible] धावति वा[8] ॥ ० ॥ इष्टविपत्तावुच्चैर्दितारावः आक्रन्दः । आक्रन्दस्थानमित्याक्रन्दो देश आर्तायनं वा । आक्रन्दिकः ॥ ० ॥ जान्ययाथिकः[9] ॥ ० ॥ अन्येऽपि प्रयोगगम्याः ॥ १०२ ॥ इति परदारादिः ॥

---

१ Raghav vi. [illegible]

२ Om. D

३ सौखशायनिकः A ; सौखशयन. [illegible]—Hem and K. V also ha. सौखशायनिकः ; B.. सुखशयन

४ मायोत्तरपद A.

५ °जन्ययाथा B F K. ; यथयाथा C. ; जन्ययाथ D

६ दाण्डमाथिक F ; दाण्डमाथिक । सौखमासिकः A

७ मायशब्दः पथिपर्याय A. ; A. B. C. K. place पादविक before मायमस्य° ; D om. from मायमस्य° to आनुपदिकः —The other works om. these three words, as well as आक्रन्द & जन्ययाथा । cf. P. h. 4 37-8, and K. V ; Hem has गुरुदारं आनुयाथा and समर्यादा instead.

८ अनुगतरत्नायतर F ; अनु° प्रत्यासन्ना° C. ; A. om. वा

९ जान्ययाथिक B. C. F K ; om. A.

प्रभूतस्वागतस्वस्तिपर्याप्ता गमनं स्वरः ।
नित्यमाकार्यतः शब्दः प्रभूतादिगणे मतः ॥ ३७४ ॥

आह प्रभूतादिभ्य इत्यनेन ठञ् ॥ * ॥ प्रभूतमाह । प्राभूतिकः । प्रभूतं भवतां धनधान्यादिकमभीष्टं स्यादिति[1] प्रियाशिषं वदन्नेवमुच्यते ॥ * ॥ स्वागतिकः[2] ॥ * ॥ सौवस्तिकः ॥ * ॥ पार्याप्तिकः ॥ * ॥ सौवर्गमनिकः ॥ * ॥ नित्यशब्द इति ब्रुवाणः । नैत्यशब्दिकः ॥ मा त्वया पापमनाचारं वेति ब्रुवाणः । माशब्दिकः ॥ कार्यशब्द इति ब्रुवाणः । कार्यशब्दिकः ॥ माशब्दादिभ्यो[3] वाक्यात्प्रत्ययविधानम् ॥ २७४ ॥ इति प्रभूतादिः ॥

पर्पाश्वत्थावाकषजालव्यासा रथाश्वघासाः स्युः[4] ।
कृतपद्मावः पादो निर्दिष्टोऽर्थेध्वनिः कैश्चित् ॥ ३७५ ॥

पर्पादेष्ठञ् इत्यनेन तेन चरतीत्यर्थे ठञ्[5] भवति ॥ * ॥ पर्पो[6] दरुनिर्मितः शकटप्राय उपकरणविशेषः । तेन चरति । पर्पिकः । पर्पिकी[7] ॥ * ॥ अश्वत्थिकः । अश्वत्थिकी[8] ॥ * ॥ आकषन्ति सुवर्णस्य परीक्षार्थमित्याकषो निकषोपलः । आकषन्ति पिंषन्त्यस्मिन्नोषधीरित्याकषः[9] पाषाण इत्येके । आकषिकः । आकषिकी ॥ आकर्षो[10]

---

1 स्यादिति A B K, स्या--दिति C; अभीष्टदिति D

2 Bö, Yajñ, K. V om स्वागत, स्वस्ति and स्वर्गमन, Hem adds निपुण, विचित्र and विपुल

3 नित्यशब्दादिभ्यो A —Hem (as P iv 4, 1 vârtt and K V, where नित्य. शब्दः। कार्य शब्द.।) has a special *gaṇa* माशब्द इत्यादि for these three words

4 °आसन्यासा° E

5 पर्पादेष्ठञि° ठञ् MSS (which would require vriddhi, cf gl 378); P iv 4, 10 ष्ठन्, Hem इकट्

6 पार्पो A, पर्पा C D

7 पार्पिक' पार्पिकी (°का C) B C F K (Hem पर्पिक.)

8 आश्वत्थिक । आश्वत्थिकी (°का C) B C F K

9 °औषधानित्याकष: A D

10 ? आकर्षो B C F. K —The other works give neither word

वोध्रोपकरणविशेष इति वामन ॥ ० ॥ आसिक ॥ ० ॥ आसो मरा आसम्[१]। आसिक ॥ आस इत्यपरे[२] ॥ ० ॥ रथिक ॥ ० ॥ यविक ॥ ० ॥ पाषिक ॥ ० ॥ पत्तिक । पदातिर्वेतनाद्यकारिणो[३] ॥ ० ॥ पर्षिक[४] १७१ ॥ इति पर्पादि ॥

म्युर्वेतनप्रेषणशक्तिदण्ड-
वाहार्धवाहोपनिषत्सुखानि[५]।
वेस्नोपवस्ती भृतिपादवेयो-
पवेशशय्या स्फिगपालजालम् ॥ ३७६ ॥

वेतनादेर्जीवतीत्यनेन तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ ॥ वेतनेन जीवति । वैतनिक कर्मकर ॥ ० ॥ प्रैषणिक ॥ ० ॥ शाक्तिक ॥ ० ॥ दाण्डिक ॥ ० ॥ वहनं वाहन वा वाह । वाहिक[६] ॥ ॥ आर्धवाहिक[६] ॥ ० ॥ औपनिषदिक ॥ ॥ सौखिक ॥ वैस्निक ॥ इदं वामनमतेन ॥ ० ॥ औपवस्तिक ॥ ॥ भार्तिक ॥ ॥ पादिक ॥ ॥ वेश्नो द्वारिकावाट । वैश्निक ॥ ० ॥ औपवेशिक ॥ ० ॥ शाय्यिक[७] ॥ अन्ये सुखशय्येति पठन्ति । न चाउ । सुखशय्यया जीवति किं सुखं शयितवन्तो[८] भवन्त इति च परप्रश्नेन जीवति स सौखशय्यिक इति ॥ ॥ चलनं चाल[९]। स्फिगस्य चाल । स्फिगचाल । स्फैगचालिक[९]। पुलचाल[९] इत्यन्ये ॥ ० ॥ जालिक ॥ १७६ ॥

---

१ महावर्ध A महाचर्म D —व्यास Bu Y 16 K V ed चासHem., K V a.

२ B om f om चास —All the other works h be word.

३ पादाति । इत्यादयकारिणां D

४ पार्व (or पार्ष) Hem ; om others

५ प्रैषणशक्ति॰ B C. K. (K. V ed.)

६ वाह वार्धवाह h. V Hem ; वाहन ed वार्धवाहन Bu., Y 16.

७ शाय्यिक: B C. K. ; शय्यिक F

८ शयितती A. ; शायितवती D — H m. ha It both combined and separated ; the others separated only (सुखश य्या । इति शेषित Y 16.)

९ The MSS waver between च and व here and in the text.—Hem. has स्फिग-चाल and पुलचाल ; both of which are omitted by the others

उपदेशधनुर्दण्डोपनिजस्तधनुःस्फिजः ।
उपाच्च हस्तिवेषस्थस्थानान्युपास्तिरित्यपि[1] ॥ ३७७ ॥

उपदेशेन जीवति । औपदेशिकः ॥ * ॥ धानुर्दण्डिकः ॥ * ॥ उपनिजस्तं[2] किल पैशुनम् । औपनिजस्तिकः ॥ * ॥ धानुष्कः ॥ * ॥ स्फैजिकः ॥ * ॥ औपहस्तिकः[3] ॥ * ॥ औपवेषिकः[4] ॥ * ॥ औपस्थिकः[5] ॥ * ॥ औपस्थानिकः ॥ * ॥ औपास्तिकः[6] ॥ ३७७ ॥ इति वेतनादिः ॥

उत्सङ्गपिटकावुक्तावुडुपोत्तुपसंयुतौ[7] ।
उडुपोऽथ पिटाकश्च स्यादुत्पुटोत्पुतौ तथा[8] ॥ ३७८ ॥

हरत्युत्सङ्गादेरित्यनेन तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ उत्सङ्गेन हरति । औत्सङ्गिकः कुमारः ॥ * ॥ पैटकिकः ॥ * ॥ उत्पूर्वात् तुप तुम्प हिंसायामित्यत इगुपान्तलक्षणे के[9] । अत एव निपातनात्तकारस्य पक्षे टकारः । औडुपिकः[10] ॥ औत्तुपिकः[11] ॥ * ॥ औडुपिकः ॥ * ॥ पैटाकिकः ॥ * ॥ औत्पुटिकः ॥ * ॥ उद्गतं[12] पुतम् उत्पुतम् । औत्पुतिकः ॥ ३७८ ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥

---

१ °वेश° E , वेषस्थास्था° B C D , °वेषस्था. स्था° K
२ Thus also Hem , om others
३ उपहस्त Bö , Yajñ , Hem , om Kâś V
४ औपवेशिक B C K (preceding śloka) —Hem उपवेश and उपवेष , the others उपवेश
५ उपस्थेन जीवति औपस्थिकी वराङ्गना Yajñ
६ औपास्थिकः A —उपास्थि Hem , om by the others
७ उड्डुपोत्तप° B K ; उड्डुपोत्तप° C , °उड्डुपो उत्तुप° D , °उत्तुपोत्तुटसयुतौ E , उड्डुपोत्तु° F
८ उदपो थ° स्यादुत्पुत्पुतौ तथा B C K , स्यत्पुरोथशुतौ प्युत. D , °ततः E
९ Cf Pâṇ iii 1, 135
१० ठकार ° A F , औड्डुपिक. F K
११ औत्तूपिक A , औत्तपिकः B C K —उत्तुप । उड्डुप Hem , उड्डुप, उत्तुप Kâś V a , om by the others
१२ उद्गतं° A , उद्धतं F , सौद्गतं C

भोक्ता भस्त्रा भरणं शीर्षभार-
शीर्षेभारौ भरटांसभारः[१]।
अंसेभारः करणं पट्टभारो
ज्ञेयं भारिं करटोऽन्येऽपि शब्दाः[२] ॥ ३७९ ॥

भस्त्रादेष्ठक् हरत्येनेन[३] तेन हरतीत्यर्थे ठक्[४] भवति । ॥ भस्त्रया हरति । भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । ॥ ह्रियते भरणम् । भरणिकः । । शीर्षे भारः शीर्षभारः । शीर्षभारिकः ॥ शीर्षेभारिकः ॥०॥ भरटः भाण्डविशेषः । भरटिकः[५] ॥०॥ अंसभारिकः ॥ अंसेभारिकः[६] ॥०॥ करटिकः ॥०॥

स्तनौ स्तनैरुपचितपट्टभारिका
पयोधरा प्रथमुरपेतकञ्चुकाः[७] ।

करटिकः[८] ॥ एतौ वामनमतेन ॥०॥ वातोर्मीयं मदिरा स्त्री तन्वी न इति वृत्तम्[९] ॥ १०८ ॥ इति भस्त्रादि ॥

अथ यूतोऽथ मक्तामायातं हृतं गतागतम् ।
पादस्वेदनं यातोपयातं कण्टकमर्दनम् ॥ ३८० ॥

---

१ भरटांसभारः E.; °भांसभार° B. D F K.

२ शीर्षभार° D.; शीर्षभार° F

३ भस्त्रादिभ्य A. (cf. sl. 378).

४ ठन् D; ष्ठन् A.

५ ? भरटः° G.; भरत° A.; भारटिक° A. D.—भरट° भाण्डविशेष° भारटिकः । भरटेति विभित् Yajñ.; भरट Bh., Kāś. V., Hem.

६ अंसभारिकः । अंसेभारिकः MSS. —Hem. has the above two and अंसभार, अंसेभार

७ Śiś. 17 63 (पयोमुच° eds.); D. om. from स्तनौ

८ The other works omit करट, करट and पट्टभार

९ वातोर्मी स्त्री मदिरा° A.; om. D; °तन्वी गुरुश्चेत् । इति° F

निर्वृत्ते[1]ऽचद्यूतादेरित्यनेनैतस्मात् तेन निर्वृत्त इत्यर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् । आक्षद्यूतिकम् ॥ * ॥ जाङ्घाप्रहतिकम् ॥ * ॥ जाङ्घाप्रहतिकम् ॥ * ॥ गतं च तद् आगतं च । गतागतम् । गातागतिकम् ॥ गतानुगतमित्यन्ये ॥ * ॥ पादयोः स्वेदनं पादस्वेदनम् । पादस्वेदनिकम् ॥ पादस्वेद इत्यन्ये ॥ * ॥ यातोपयातिकम् ॥ यातिकम् औपयातिकमित्यन्ये[2] ॥ * ॥ काण्टकमर्दनिकम् ॥ कण्टकमर्द इत्यन्ये ॥ ३८० ॥

शर्करामर्दनं[3] सत्त्ववागङ्गानुगतानि च ।
अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षद्यूतादिनामनि ॥ ३८१ ॥

शार्करामर्दनिकम् । शर्करामर्द[4] इत्यन्ये ॥ * ॥ सत्त्व मनो गुणो वा । सात्त्विकः ॥ * ॥ वाचिकः ॥ * ॥ आङ्गिकः ॥ * ॥ आनुगतिकः ॥ * ॥ अन्येऽपीत्याकृतिगणत्वादिति शेषः ॥ ३८१ ॥ इत्यक्षद्यूतादिः ॥

निकटो भिक्षुके वृक्षमूलमावसथस्तथा ।
श्मशानाभ्रावकाशौ च निकटादौ बुधैर्मतौ ॥ ३८२ ॥

निकटादेर्वसतीत्यनेनास्मात्तत्र[5] वसतीत्यर्थे ठञ् भवति ॥ * ॥ निकटे वसति । नैकटिकः । यो ग्रामसमीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स एवमुच्यते प्रसिद्धेः[6] ॥ * ॥ वार्क्षमूलिकः ॥ * ॥ आवसथिकः ॥ * ॥ श्मा-

---

१ निवृत्ते° throughout A B C Γ K
२ Hem combined and separate, the others combined only
३ सर्करामर्दनं E
४ शर्करामर्दन A , सर्करामर्द D — शर्करामर्दन Hem , om by the others
५ निकटादीर्व° A , भिकटादौ व° D , cf P iv 4, 73, 74
६ नैकटिक । आरण्यकेन ।नघुप। ग्रामात् कोशे (read क्रोशे) वस्तव्यमिति यस्य शास्त्रतो वासः स एवोच्यते । Hem

मानव ॥०॥ आभ्यवकाशिकम् ॥ अभ्यवकाश[1] इति शाकटायनः ॥ ३८९ ॥ इति निकटादिः ॥

महिषी मणिपाली प्राणोर्लेपिका पुरोहितः ।
प्रजापतिप्रजावत्यनुचारकविलेपिकाः ॥ ३९० ॥

महिष्यादेरण् इत्यनेन तस्येदमित्यर्थे महिष्यादेस्तस्य धर्ममित्यर्थेऽण् भवति ॥०॥ होतुर्धर्मम् । हौत्रम् ॥०॥ महिष्या धर्मं मार्गं पुण्यमित्यर्थः । माहिषम् ॥०॥ मणीन्पालयतीति मणिपाली स्त्री । माणिपालम् ॥०॥ प्रलिम्पत्यनुलिम्पति वा । प्रलेपिका । अनुलेपिका । प्रालेपिकम् । आनुलेपिकम् ॥०॥ पुरो दधाति स्म । पुरोहितः । पौरोहितम् ॥०॥ प्रजानां पतिः । प्रजापतिः । प्राजापतम् ॥ ॥ प्रजा अस्या अस्ति । प्रजावती । प्राजावतम् ॥०॥ अनुचरति । अनुचारकः । आनुचारकम् ॥०॥ विलिम्पतीति विलेपिका । वैलेपिकम् ॥ ३९० ॥

यजमानोऽनुवाकश्च नरो वर्णकपेषिका ।

यजते । यजमानः । याजमानम् ॥ होतृयजमानेति केचित् पठन्ति । तत्र होता च यजमानश्च । होतृयजमानम् । तस्य धर्मः[2] हौतृयाजमानम् ॥ ॥ आनुवाकम् ॥ ॥ नारम् ॥ ॥ पिनष्टीति पेषिका । वर्णानां पेषिका वर्णकपेषिका[3] । अकथाककारादिभिरित्यनेन समासे ।

---

१ अभ्यवकाश D. C. F K.—अभ्यव-काश Hem.; cf. St. Petersb. Dict. s.v. अभ्यावकाशिक and आभ्यवकाशिक

२ B C. K om. from होतृयजमानं – हौत्र and यजमान Dh., Yajñ., K. V; यजमान and होतृयजमान Hem. whose rule आकारादेरण (भरादि ... अपि जाति). the one quoted by Vardh. includes होतृ; cf. P. I 4, 48-8.

३ वर्णपेषिका MSS. (D orig. ...)

निर्वृत्ते[1]ऽचयूतादेरित्यनेनैतस्मात् तेन निर्वृत्त इत्यर्थे ठञ् भवति ॥*॥ अचयूतेन निर्वृत्तम्। आचयूतिकम् ॥*॥ जाह्वाप्रहृतिकम् ॥*॥ जाह्वाप्रहृतिकम् ॥*॥ गतं च तद् आगत च। गतागतम्। गातागतिकम् ॥ गतानुगतमित्यन्ये ॥*॥ पादयोः खेदनं पादखेदनम्। पादखेदनिकम् ॥ पादखेद इत्यन्ये ॥*॥ यातोपयातिकम् ॥ यातिकम् औपयातिकमित्यन्ये[2] ॥*॥ काण्टकमर्दनिकम् ॥ कण्टकमर्द इत्यन्ये ॥ ३८० ॥

शर्करामर्दनं[3] सत्त्ववागङ्गानुगतानि च।
अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षद्यूतादिनामनि ॥ ३८१ ॥

शार्करामर्दनिकम्। शर्करामर्द[4] इत्यन्ये ॥*॥ सत्त्व मनो गुणो वा। सात्त्विकः ॥*॥ वाचिकः ॥*॥ आङ्गिकः ॥*॥ आनुगतिकः ॥*॥ अन्येऽपीत्याकृतिगणत्वादिति शेषः ॥ ३८१ ॥ इत्यचयूतादिः ॥

निकटो भिक्षुके वृक्षमूलमावसथस्तथा।
श्मशानाभ्रावकाशौ च निकटादौ बुधैर्मतौ ॥ ३८२ ॥

निकटादेर्वसतीत्यनेनास्मात्तत्र[5] वसतीत्यर्थे ठञ् भवति ॥*॥ निकटे वसति। नैकटिकः। यो ग्रामसमीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स एवमुच्यते प्रसिद्धे.[6] ॥*॥ वार्क्षमूलिकः ॥*॥ आवसथिकः ॥*॥ श्मा-

---

१ निवृत्ते° throughout A B C Γ K

२ Hem combined and separate, the others combined only

३ सर्करामर्दनं E

४ शर्करामर्दन A, सर्करामर्द D — शर्करामर्दन Hem, om by the others

५ निकटादीर्व° A, निकटादी व° D, cf P iv 4, 73, 74

६ नैकटिकः। आरण्यकेन ।नपुण्य। ग्रामात् क्रोशे (read क्रोशे) वस्तव्यमिति यस्य शास्त्रतो वासः स एवोच्यते। Hem

भोक्ता भस्त्रा भरणं शीर्षभारः
शीर्षेभारो भरटश्चांसभारः[१]।
अंसेभारः करणं षड्भारो
ज्ञेयः प्राज्ञैः कण्टोऽन्योऽपि वण्ठः[२] ॥ ३७९ ॥

भस्त्रादेष्ठक् इत्यनेन[३] तेन हरतीत्यर्थे ठक्[४] भवति ॥ ० ॥ भस्त्रया हरति। भस्त्रिकः। भस्त्रिकी ॥ ० ॥ ध्रियते भरणम्। भरणिकः ॥ ० ॥ शीर्षे भारः शीर्षभारः। शीर्षभारिकः ॥ शीर्षेभारिकः ॥ ० ॥ भरटः शस्त्रविशेषः। भरटिकः[५] ॥ ० ॥ अंसभारिकः ॥ अंसेभारिकः[६] ॥ ॥ करणिकः ॥ ० ॥

शमी शमीरुपचितषड्भारिका
पयोभरा मधुपुरपेतवस्तुष[७] ॥

वण्टिकः[८] ॥ एतौ वामनमतेन ॥ ० ॥ शालोर्मीयं गदिता श्री शमी च इति वृत्तम्[९] ॥ १०८ ॥ इति भस्त्रादि ॥

सद्यस्सूतोऽथ अद्दामायतं हतं गतागतम्।
पादस्वेदनं मातोपयातं कण्टकमर्दनम् ॥ ३८० ॥

---

१ भरटश्चांसभारः E.। चांसभारः B. D F K.

२ वर्णिभारः॰ D। चार्णिभारः॰ F

३ भस्त्रादिभ्यः A. (cf. p. 276).

४ ठञ् D। लघु A.

५ ? भरटः C.। भरतः॰ A.। भारटिकः A. B.—भरटः शस्त्रविशेषः भारटिकः। भरटिति केचित् Y. M.। भरट B., K4 Y Hem.

६ अंसभारिकः। अंसेभारिकः MSS. —Hem. has the above two and अंसभार अंसेभार

७ Om. 17 63 (पयोभुग॰ etc.)। B om. from शमी

८ The other mark omit करण करट and षड्भार

९ शालोर्मीं श्री गदिता॰ A.। om. D। शमी गुणपेत। इति॰ ?

निर्वृत्ते[1]ऽक्षद्यूतादेरित्यनेनैतस्मात् तेन निर्वृत्त इत्यर्थे ठञ् भवति ॥*॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम्। आक्षद्यूतिकम् ॥*॥ जाङ्घाप्रहृतिकम् ॥*॥ जाङ्घाप्रहृतिकम् ॥*॥ गतं च तद् आगतं च। गतागतम्। गातागतिकम् ॥ गतानुगतमित्यन्ये ॥*॥ पादयोः स्वेदनं पादस्वेदनम्। पादस्वेदनिकम् ॥ पादस्वेद इत्यन्ये ॥*॥ यातोपयातिकम् ॥ यातिकम् औपयातिकमित्यन्ये[2] ॥*॥ काण्टकमर्दनिकम् ॥ कण्टकमर्द इत्यन्ये ॥ ३८० ॥

शर्करामर्दनं[3] सत्त्ववागङ्गानुगतानि च।
अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षद्यूतादिनामनि ॥ ३८१ ॥

शार्करामर्दनिकम्। शर्करामर्द[4] इत्यन्ये ॥*॥ सत्त्वं मनो गुणो वा। सात्त्विकः ॥*॥ वाचिकः ॥*॥ आङ्गिकः ॥*॥ आनुगतिकः ॥*॥ अन्येऽपीत्याकृतिगणत्वादिति शेषः ॥ ३८१ ॥ इत्यक्षद्यूतादिः ॥

निकटो भिक्षुके वृक्षमूलमावसथस्तथा।
श्मशानाभ्रावकाशौ च निकटादौ बुधैर्मतौ ॥ ३८२ ॥

निकटादेर्वसतीत्यनेनास्मात्तत्र[5] वसतीत्यर्थे ठञ् भवति ॥*॥ निकटे वसति। नैकटिकः। यो ग्रामसमीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स एवमुच्यते प्रसिद्धेः[6] ॥*॥ वार्क्षमूलिकः ॥*॥ आवसथिकः ॥*॥ श्मा-

---

१ निवृत्ते° throughout A B C Γ K

२ Hem combined and separate, the others combined only

३ सर्करामर्दन E

४ शर्करामर्दन A, सर्करामर्द D — शर्करामर्दन Hem, om by the others

५ निकटादीर्वे° A, निकटादौ व° D, cf P iv 4, 73, 74

६ नैकटिक। आरण्यकेन। भिक्षुणा। ग्रामात् कोशे (read क्रोशे) वस्तव्यमिति यस्य शास्त्रतो वासः स एवोच्यते। Hem

मानिक ॥ ० ॥ आश्वापत्यानिक । आश्वपताश्[1] इति शकटायन । ४८२ ॥ इति गिकठादि ॥

महिषी मणिपाली प्रानोर्लेपिका पुरोहित ।
प्रजापतिप्रजावत्यनुचारकविलेपिका ॥ ४८३ ॥

महिष्यादेरण् इत्यनेन ककाराभावान्महिष्यादेर्यस्य धर्मेऽभिधेयेऽण् भवति ॥ ० ॥ होतुर्धर्म्मः । हौत्रम् ॥ ० ॥ महिष्या धर्म्यं माहिषं पुरुषमित्यर्थः । माहिषम् ॥ ० ॥ मणीन्पालयतीति मणिपाली स्त्री । माणिपालम् ॥ ० ॥ प्रलिम्पत्यनुलिम्पति वा । प्रलेपिका । अनुलेपिका । प्रालेपिकम् । आनुलेपिकम् ॥ ० ॥ पुरो दधाति स्म । पुरोहित । पौरोहितम् ॥ ० ॥ प्रजानां पतिः । प्रजापति । प्राजापतम् ॥ ० ॥ प्रजा अस्या सन्ति । प्रजावती । प्राजावतम् ॥ ० ॥ अनुचरति । अनुचारक । आनुचारकम् ॥ ० ॥ विलिम्पतीति विलेपिका । वैलेपिकम् ॥ ४८३ ॥

यजमानोऽनुवाकश्च नरो सर्वकपेषिका ।

यजते । यजमान । याजमानम् ॥ होतृयजमानेति केचित् पठन्ति । तत्र होता च यजमानश्च । हौतृयजमानम् । तस्य धर्मः[2] हौतृयजमानम् ॥ ० ॥ आनुवाकम् ॥ ० ॥ नारम् ॥ ० ॥ पिनष्टीति पेषिका । सर्वेषां पेषिका सर्वकपेषिका[3] । अकच्प्रकरणादिभिरित्यनेन समासे ।

---

1 आश्वपताश्व B. C. F K.—आश्वपताश्व Hem.; cf. St. Petersb. Dict. s.v. आश्वपतिक and आश्वपतिक

2 B. C. K. om. from हौतृयजमान — हौत्र and यजमान Br., Yajñ., K. V.; यजमान and हौतृयजमान Hem., whose rule ककारादेरञ् (पत्यादि = our महिष्यादि), as the one quoted by Vardh. includes हौतृ; cf. P. iv 4, 48-9.

3 सर्वपेषिका MSS. (D orig. सर्व°).

वार्णकपेषिकम्[1] ॥ अन्ये तु वर्णक पेषिकेति[2] च्छिन्दन्ति ॥ * ॥ इति महिष्यादिः ॥

शक्तियष्ट्यष्टमा दण्ड ईषेष्टी[3] कम्पनाम्भसी ॥ ३८४ ॥

शक्त्यादेष्टीकण् इत्यनेन[4] शक्त्यादेरस्य प्रहरणमित्यर्थे टीकण् भवति ॥ * ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य[5] । शाक्तीकः । शाक्तीकी ।

स्खलन्ती न क्वचित्तैक्ष्ण्यादभ्यग्रफलशालिनी ।
अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा[6] ॥ * ॥

याष्टीकः । यथा धनंजयस्य ।

याष्टीक ते स्मरव्यग्राः खेचरस्त्रीहता वराः[7] ।
याष्टीकं ते स्मरव्यग्रास्त प्रतीच्छन्ति नाभितः ॥ * ॥

अष्टमः प्रहरणमस्य[8] । आष्टमीकः । अयं जिनेन्द्रबुद्धिमतेन ॥ * ॥ दाण्डीकः ॥ * ॥ ईषा प्रहरणमस्य । ऐषीकः ॥ * ॥ इष्टिः प्रहरणमस्य[9] । ऐष्टीकः ॥ * ॥ कम्पन प्रहरणमस्य । काम्पनीकः ॥ * ॥ अम्भः प्रहरणमस्य । आम्भसीकः ॥ * ॥ अपरेषा मते ठञेव[10] । दाण्डिकः । ऐष्टिकः । काम्पनिकः । आम्भसिकः ॥ ३८४ ॥ इति शक्त्यादि' ॥

---

१ वर्णपिकं A , वार्णपेपिकं B F K , वर्णपेपिकं C

२ वर्णकपिकेति B C K , वर्णकापेषिकेति F —Hem has वर्णक। पेषिका २ (*i e* also combined), the others omit all three.

३ शक्तिपष्ट्याष्ट° A , इषेष्टी° A E , °यष्ट्यमद्ण्डेदेषेष्टी D

४ शक्त्यादेरकणित्य° B K , °देरकणिरित्य° C

५ शक्तिप्रहरणमस्य A. B C K

६ Sisup 19, 59

७ ? खेचरः स्त्रीमृताचरा' A , (खेचरी स्त्री नृत्यचरा. C ,) °मृताचरा. B K , °तृतावरा' D , °मृतावरा F , [? याष्टीकन्ते° , or खेचराः स्त्री°]

८ अष्टमप्र° B C K , अष्टमा प्र° A

९ इष्टिप्रहरण° A B C K.

१० Cf P iv 4,57 (शाक्तीक & याष्टीक ib 59), Hem has the rules vi. 4, (63) शक्तियष्टेष्टीकण्। (64) वेष्ट्यादिभ्य.। (ऐष्टिकः° की। ऐष्टीक. °की)

छत्त्रं पुराग्ररोही च विशिकाविशिखे[1] तथा ।
अनृतं स्यादुदस्थानं पुरोडा कृषिसंयुता[2] ॥ ३८५ ॥

छत्त्रादेर्थे इत्यनेन तदस्य शीलमित्यर्थे णो भवति ॥ ० ॥ छादयति दोषानाच्छादनम् । गुरुकार्येष्ववहितश्छिद्रावरणमकरोत् । छात्रः शिष्यः । छात्र ॥ यत्नेनाऽऽत्र । छत्त्रशीलश्छात्रः । छत्त्रमेव शीलमस्ये त्यर्थः । छत्त्रं यथा धार्यमाणं वातातपवर्षवारणाय भवति पुरुषस्य । एवमुपाध्यायो धार्यमाणः शिष्यस्य रागद्वेषक्रोधमोहनिवारणाय भवति । स शिष्यं धर्मे युङ्क्ते । एवमपायादुपाध्यायश्छत्त्रमिव छत्त्रम् । तच्छीलोऽनुकारिशीलः शिष्यश्छात्र इत्युच्यते । गुरुशील इत्यर्थः ॥ ॥ चो रश्च पुरा भिदादि । पुराग्रशीलश्चौरः ॥ ० ॥ प्रारोहः ॥ ० ॥ विशिका परगृहप्रवेशः । वैशिकः[3] ॥ ० ॥ सञ्चयमतया विशिखेव विशिखा । वैशिखः[4] ॥ ० ॥ अनृतभाषणम् अनृतम् । आनृतः ॥ ॥ उदके स्थानम् उदस्थानम् उदपानः । औदस्थानम् ॥ ० ॥ पुरो दीयत इति पुरोडा । अत एव वचनादनुपपर्णोदयत्[5] । पौरोडः ॥ पुरोड इत्यन्ये[6] ॥ ॥ कर्षण कृषि । कार्षः ॥ ३८५ ॥

भक्षाभिक्षाविषधाकर्मभिक्षा
विक्षाबुभुक्षामन्द्रसत्यास्तितिक्षा[7] ।
स्थोपस्थानं वा तप स्याद्बुभुक्षा
न्यस्तादिविज्ञायतामेव दक्षे[8] ॥ ३८६ ॥

---

१ °विशिखे A. B. F K ; °विशिखे C.
२ पुरोडा D F ; °संयुत F
३ परगृहप्रवेशाख्या विशिखापि विशिकेत्युच्यते । वैशिकः । वैशि कोऽपि चक्षीव पर्यायः । Y J4
४ विशिखेव विशिखा वैशिखः । A ; विशिखेव विशिखा° D ; विशिखेव वि शिखः । C
५ Cf. Pāṇ. III. 3, 100.
६ पुरोडा Ba., Y J4 Hem. ; पुरोड Kās. V ed. ; पुरोड and पुरोडाश Ak. V 349. a.
७ A C om. भिक्षा ; भिक्षाबुभुक्षा° D. ; °भिक्षाबुभुक्षा° F ; भिक्षाबुभुक्षा° F K. ; बुभुक्षा° C.
८ धीरे । D E

भच अदने भचणं भचा। भाचः॥ * ॥ शैचः॥ * ॥ विश्वं दधाति। विश्वधा सुधा[१]। वैश्वधः॥ * ॥ कार्मः॥ * ॥ भैचः॥ * ॥ विचुचुची[२] इत्यपरिपठितौ धातू। विचणं विचा। वैची॥ चुचण चुचा शौचम्। चौचः[२]॥ चोचा वस्त्रादिवेषपङ्क्तिरिति[३] वामनः॥ * ॥ मन्द्रशीलः। मान्द्रः॥ * ॥ सत्यभाषणं सत्यम्। तच्छीलमस्य। सात्यः॥ * ॥ तैतिचः॥ * ॥ स्थाशब्दोऽत्र पद्यते। स प्रादिपूर्वो गृह्यते। आतो गोऽन्तः[४] प्रादेरित्यङ्प्रत्यये। आस्था नियतविषये प्रत्याशा। मस्था। व्यवस्था। आस्थः। सांस्थ इत्यादि[५]॥ * ॥ औपस्थानः॥ * ॥ तापसः॥ * ॥ बौभुचः॥ * ॥ शकटाङ्गजस्तु चौरी तापसीत्यादौ[६] ङीविधानार्थं छत्त्रादेरञ् इत्यनेनाञमाह। अस्मन्मते तु गौरादिपाठाश्रयणाद् ङीप्रत्ययः सिद्धः॥ ३८६॥ इति छत्त्रादिः॥

किशरस्तगरोशीरपर्णीहरिद्रुगुग्गुलु[७]।
हरिद्रानलदावेतौ स्थगलो[८] नरदस्तथा॥ ३८७॥

किशरादेष्ठङ् इत्यनेन किशरादेरस्य[९] पण्यमित्यर्थे ठङ् भवति। किशरादयो गन्धविशेषवचनाः॥ * ॥ किशरं पण्यमस्य। किशरिकः। किशरिकी॥ * ॥ तगरिकः। तगरिकी॥ * ॥ उशीरिकः। उशीरिकी॥ * ॥

---

१ Thus also Yajñ, ब्रह्मा F

२ The MSS waver throughout between व and च — विचा and चुचा Bo, Yajñ, चिचा and चुचा Hem, विचा and चुचा Kâç V a., om ed

३ वस्त्रादिपंक्तिरिति A

४ अतो गोंत.° B C F K, °गोत. D; cf Pâṇ iii 3, 106 (? गो = उपसर्ग Vop 26, 193)

५ Hem excludes °स्थ from the gaṇa, his rule being अङ्कस्थाच्छत्रादेरञ्।

६ चौरतापसीत्यादौ F

७ °शीरयर्णी° E; °गुग्गुल. B C K; गुग्गुला. F, गुग्युला D

८ °स्थपलो° D, छगलो B C F K

९ B C K waver between किशर and किसर — किसर Bö, Yajñ, K V a, किशर K V ed, Hem

पर्विक । पर्विकी ॥ हरिद्रुक ॥ हरिद्रुपर्णीत्यन्ये[1] ॥ ० ॥ गुग्गुलुक[2] ॥ ० ॥ हरिद्रिक ॥ ० ॥ नलदिक ॥ ० ॥ स्थगलिक । स्थगर[3] इति म घटाद्गुज ॥ ० ॥ नरदिक ॥ १८० ॥ इति किशरादि ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां

स्वोपज्ञगणरत्नमहोदधिवृत्तौ करोत्यादिगणप्रतिपादनप्रभृति

कार्यदीप्यतेभयोजनवरत्युत्पातसयोगवरतिवत्स्यामवति

प्रच्छतिगच्छत्यादनेनवरतिजीवतिवरतिनिर्वृत्तवति

धर्म्मप्रवरणमोचनपच्चवचनार्थविविधितद्धितप्रत्यय

गणनिर्णयो नाम षष्ठोऽध्याय

समाप्तः ॥

---

1 Hem. has them both combined and separate; Bo., Yajñ. separate only; हरिद्रुपर्णी K. V ed., हरिद्रुपाप (?) a.—Bo., Yajñ. K. V also हरिद्रु om. Hem.

2 Thus all MSS.—गुग्गुलु & गुग्गुल Hem.; गुग्गुलु Bo. Yajñ., Kâs. V ed.; गुग्गुल a.

3 स्थगर A.; A. B. C. F om. स्थगलिक suppl. K.—स्थगर Hem.; स्थगल Bo.; स्थगल (स्थगलिक इत्यपि) Yajñ.; स्थगल K. V a. सुमङ्गल (?) ed.

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

तारकाकुसुमपल्लववेगाः
पुष्पगौरवविचारपिपासाः ।
मञ्जरीस्तवकवर्णकतन्द्रा
दुःखशास्त्रसुखमूत्रतरंगाः ॥ ३८८ ॥

संजातं तारकादेरित्यनेनैतस्मात् तदस्य सजातमित्यर्थ इतो भवति ॥ * ॥ तारकाः संजाता अस्य । तारकितं नभः ॥ तारकशब्दोऽप्यत्र ग्राह्यः ॥ * ॥ कुसुमितस्तरु. ॥ * ॥ पल्लवितः ॥ * ॥ वेगितः । वेगवान् ॥ * ॥ पुष्पितः ॥ * ॥ गौरवितः ॥ * ॥ विचारितः ॥ * ॥ पिपासितः ॥ * ॥ मञ्जरितः ॥ * ॥ स्तवकितः ॥ * ॥ वर्णकितः ॥ कर्णकितो[1] वेणुरित्यप्यन्यः ॥ * ॥ तन्द्रित. ॥ * ॥ दु खितः ॥ * ॥ शास्त्रितः ॥ * ॥ सुखितः ॥ * ॥ मूत्रितः ॥ * ॥ तरगित ॥ ३८८ ॥

निद्रामुद्रापुलकतिलकाश्चन्द्रकाभ्रान्धकारा
गर्वोत्कण्ठामुकुलमुकुरद्रोहदोहा बुभुक्षा ।
हर्षोत्कर्षव्रणकुवलयव्याधिगर्धाः पुरीषं
क्षुत्सीमन्तज्वरभरगरा रागरोमाञ्चरोगाः ॥ ३८९ ॥

---

१ कर्णवितो A , ॥ वर्णकितो वेणु॰ B C Γ, orig K (corr ॥ वर्णकित. वर्णकितो वेणु) —कर्णक Bö ,Yajñ ,Hem , K V *a* , वर्णक Bö , *v l* Kâş V ed , पर्णक Hem , K V *a* [कर्ण इव कर्णको दारुविकार. कर्णकित. स्तम्भ । Yajñ]

छत्त्रं चुराप्रयोहौ च विपिकाविपिसे¹ तथा ।
अनृतं स्यादुदस्थाने पुरोडा कृषिसंयुता² ॥ ३८५ ॥

छत्रादेर्णः इत्यनेन तदस्य शीलमित्यर्थे णो भवति ॥ ० ॥ छादना वारणत्वाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्ववहितत्वाच्छिद्रावरणप्रवृत्त । छत्रशील शिष्य । छात्र ॥ चुरा स्तेय । चुराशीलश्चौर । तदेव शीलमस्येत्यर्थे । तपं यथा धार्यमाणं वातातपवर्षत्राणाय भवति पुरुषस्य एवमुपाध्यायो धार्यमाणः शिष्यस्य रागद्वेषक्रोधमोहत्राणाय भवति । च शिष्यं धर्मं ब्रूते । एवमसावुपाध्यायश्छत्रमिव छत्रम् । तच्छीलानुकारिशील शिष्यश्छात्र इत्युच्यते । गुरुशील इत्यर्थः ॥ ० ॥ चो रः स चुरा भिदादि । चुराशीलश्चौर ॥ ० ॥ प्ररोह ॥ ० ॥ विपिका परस्परयानुप्रवेश । वैपिक³ ॥ ० ॥ बहुलमतया विपिसेव विपिसा । वैपिस⁴ ॥ ० ॥ अनृतभाषणम् अनृतम् । आनृत ॥ ० ॥ उदके स्थानम् उदस्थानम् उदस्थान । औदस्थानम् ॥ ० ॥ पुरो दीयत इति पुरोडा । अत एव बवनादनुपपन्नौ रपवर्⁵ । पौरोड ॥ पुरोह इत्यन्ये⁶ ॥ ॥ कर्षण कृषि । कार्ष ॥ १८५ ॥

भक्षाशिक्षाविमथाकर्मभिक्षा
विक्षाबुभुक्षामन्द्रसत्याक्षितिक्षा⁷ ।
स्योपस्थानं वा तप स्यादुभुक्षा
अस्मादिविक्षायततामेष दृष्टेः⁸ ॥ ३८६ ॥

---

१ °विपिपि A. B F K.; °विपिपि C.
२ पुरोडा D F; °संयुत F
३ परस्परमनुप्रवेशा विपिका विपिकाभि पापि विपिविमुच्यते । वैपिक । वैपि कोऽपि यदीय पर्याय । Yajñ.
४ विपिपिय विपिसा विपिस । A.; विपिपिय विपिसा D.; विपिपिय वि पिस । C.
५ Cf. Pāṇ. III. 3, 100.
६ पुरोडा Bo., Yajñ. Hem.; पुरोड K. V ed.; पुरोड and पुरोडाश Ak. ४ MS a.
७ A C. om विक्षा; विक्षाबुभु° D.; °विक्षाबुभु° E.; विक्षाबुभु° F K.; बुभु° C.
८ वीरे । D E

भक्ष अदने भक्षणं भक्षा। भाक्षः ॥ * ॥ मैक्षः ॥ * ॥ विम्बं दधाति। विम्बधा सुधा[1]। वैम्बधः ॥ * ॥ कार्मः ॥ * ॥ भैक्षः ॥ * ॥ विक्षुक्षी[2] इत्यपरिपठितौ धातू। विक्षणं विक्षा। वैक्षी ॥ क्षुक्षण क्षुक्षा शौचम्। शौक्षः[2] ॥ चोक्षा वस्त्रादिवेषपङ्क्तिरिति[3] वामनः ॥ * ॥ मन्द्रशीलः। मान्द्रः ॥ * ॥ सत्यभाषण सत्यम्। तच्छीलमस्य। सात्यः ॥ * ॥ तैतिक्षः ॥ * ॥ स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते। स प्रादिपूर्वो गृह्यते। आतो गोऽन्तः[4] प्रादेरित्यङ्प्रत्यये। आस्था नियतविषये प्रत्याशा। संस्था। व्यवस्था। आस्थः। सांस्थ इत्यादि[5] ॥ * ॥ औपस्थानः ॥ * ॥ तापसः ॥ * ॥ बौभुक्षः ॥ * ॥ शकटाङ्गजस्तु चौरी तापसीत्यादौ[6] ङीविधानार्थं छत्त्रादेरञ् इत्यनेनाञमाह। अस्मन्मते तु गौरादिपाठाश्रयणाद् ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ २८६ ॥ इति छत्त्रादिः ॥

किशरस्तगरोशीरपर्णीहरिद्रुगुग्गुलु[7]।
हरिद्रानलदावेतौ स्थगलो[8] नरदस्तथा ॥ ३८७ ॥

किशरादेष्ठञ् इत्यनेन किशरादेरस्य[9] पण्यमित्यर्थे ठञ् भवति। किशरादयो गन्धविशेषवचनाः ॥ * ॥ किशरं पण्यमस्य। किशरिकः। किशरिकी ॥ * ॥ तगरिकः। तगरिकी ॥ * ॥ उशीरिकः। उशीरिकी ॥ * ॥

---

[1] Thus also Yajñ., प्रह्वा F

[2] The MSS waver throughout between ष and क्ष — विषा and चुषा Bö, Yajñ., विषा and चुषा Hem, विषा and चुषा Kâś V a, om ed

[3] वस्त्रादिपङ्क्तिरिति A

[4] अतो गोंत.॰ B C F K, ॰गोत' D, cf Pâṇ iii 3, 106 (? गो = उपसर्ग Vop 26, 193)

[5] Hem excludes ॰स्थ from the gana, his rule being अङ्स्थाच्छत्रादेरञ्।

[6] चौरतापसीत्यादौ F

[7] ॰शीरयणी॰ E, ॰गुग्गुल. B C K, गुग्गुलाः F, गुग्युलाः D

[8] ॰स्थपलो॰ D, छगलो B C F K

[9] B C K waver between किशर and किसर — किसर Bö, Yajñ., K V a., किशर K V ed, Hem

पर्विक । पर्विकी ॥ हरिद्रुक ॥ हरिद्रुपर्णीत्यन्ये[1] ॥ ० ॥ गुग्गुलुक[2] ॥ ० ॥ हरिद्रिक ॥ ० ॥ मसरिक ॥ ० ॥ स्थगलिक । समर[3] इति च कटाकुज ॥ ० ॥ नरदिक ॥ १८० ॥ इति किमरादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां

स्वोपज्ञगणरत्नमहोदधिवृत्तौ करोत्यादिगणगच्छति प्राप्तमभवति

कार्यदीप्यतेप्रयोजनचरत्युत्पातप्रयोगचरतिवत्यादिति

प्रच्छतिगच्छ्यादिगेनचरतिश्रीपतिचरतिनिर्दिशति

धर्म्मेचरत्यमोचपक्षचर्चार्थविहितत्तद्धितमव्यय

गणनिर्णयो नाम षष्ठोऽध्यायः

समाप्तः ॥

---

1 Hem. has them both combined and separate; Bo. Y jñ. separate only; हरिद्रुपर्णी K. V ed., हरिद्रुपाथ (?) a.—Bo., Y jñ., K. V also हरिद्रु om. Hem.

2 Thus all MSS.—गुग्गुलु & गुग्गुल Hem.; गुग्गुलु Bo., Yajñ., Ks. V ed.; गुग्गुल a.

3 समर A.; A. B. C. F om. इति-किमरा॰ suppl. K.—समर Hem.; [illegible] Bo.; [illegible] ([illegible]) Yajñ.; [illegible] K. V a. सुमङ्गल (?) ed.

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

तारकाकुसुमपल्लववेगाः
पुष्पगौरवविचारपिपासाः ।
मञ्जरीस्तवकवर्णकतन्द्रा
दुःखशास्त्रसुखसूत्रतरंगाः ॥ ३८८ ॥

संजातं तारकादेरित्यनेनैतस्मात् तदस्य सजातमित्यर्थे इतो भवति ॥ * ॥ तारकाः संजाता अस्य । तारकितं नभः ॥ तारकशब्दोऽप्यत्र पाठ्यः ॥ * ॥ कुसुमितस्तरुः ॥ * ॥ पल्लवितः ॥ * ॥ वेगितः । वेगवान् ॥ * ॥ पुष्पितः ॥ * ॥ गौरवित ॥ * ॥ विचारितः ॥ * ॥ पिपासितः ॥ * ॥ मञ्जरितः ॥ * ॥ स्तवकितः ॥ * ॥ वर्णकित ॥ कर्णकितो[1] वेणुरित्यप्यन्यः ॥ * ॥ तन्द्रित. ॥ * ॥ दुःखितः ॥ * ॥ शास्त्रितः ॥ * ॥ सुखितः ॥ * ॥ सूत्रितः ॥ * ॥ तरगित ॥ ३८८ ॥

निद्रामुद्रापुलकतिलकाश्चन्द्रकाश्चान्धकारा
गर्वोत्कण्ठामुकुलमुकुरद्रोहदोहा बुभुक्षा ।
हर्षोत्कर्षव्रणकुवलयव्याधिगर्धाः पुरीषं
क्षुत्सीमन्तज्वरभरगरा रागरोमाञ्चरोगाः ॥ ३८९ ॥

---

१ कर्णवितो A, ॥ वर्णकितो वेणु° B C F, orig K (corr ॥ वर्णकित वर्णकितो वेणु) —कर्णक Bö, Yajñ, Hem, K V *a*, वर्णक Bö, *v l* Kâş V ed, पर्णक Hem, K V *a* [कर्ण इव कर्णको दारुविकार कर्णकितः स्तम्भ. । Yajñ]

निद्रित ॥ ० ॥ मुद्रित साधुवाद ॥ ० ॥ पुलकिता तन्वी तदेवं तनु [1] ॥ ० ॥ तिलकित ॥ ० ॥ पङ्कित ॥ ० ॥

स्वर्ये कार्ये द्विषमक्षितामिव [2] ॥ ० ॥

चन्द्रकारित ॥ ० ॥ गर्वित ॥ ० ॥ उत्कण्ठित ॥ ० ॥ मुकुलित ॥ ० ॥ मुकुर आदर्शो मुकुलं च । मुकुरित ॥ ० ॥ क्रोधित ॥ ० ॥ दोषित ॥ ० ॥ बुभुक्षित ॥ ० ॥ दर्पित ॥ ० ॥ उत्कर्षित ॥ ० ॥ जनित ॥ ॥ कुवलयित ॥ ० ॥ व्याधित ॥ ० ॥ गर्भित ॥ ० ॥ पुरीषित ॥ ० ॥ क्षुधित ॥ ० ॥ सीमन्तित ॥ ० ॥ ज्वरित ॥ ० ॥ भरित ॥ ० ॥ तरित ॥ ० ॥ रागित ॥ ० ॥ रोमाञ्चित ॥ ० ॥ रोमित ॥ ३८९ ॥

पयश्च कन्दलकज्जलं किसलयं मुद्र कण्टकं [3] कोरकः
कल्लोलस्थपुटं कुतूहलफलं चाङ्गारकः कञ्चुकः ।
शृङ्गाराङ्कुरशैवलानि बकुलस्तबकप्रचारास्तथा
वर्मारालकलङ्कर्दमयुतं यद्वा वुभुक्षीर्य [4] सततम् ॥३९०॥

पयसा बुद्धि । पयित ॥ ० ॥ कन्दलित ॥ ० ॥ कज्जलं मषी । कज्जलित ॥ ० ॥ किसलयित [5] ॥ ० ॥ मुद्रित ॥ ० ॥ कण्टकित ॥ ॥ कोरकित ॥ ॥ कल्लोलित ॥ ॥ स्थपुटित ॥ ० ॥ कुतूहलित ॥ ॥ फलित ॥ ॥ अङ्गारकित पलाश [6] ॥ यथा ।

अङ्गारितमिवोत्पाते वारिराशेरिवोदरम् [7] ॥ ० ॥

---

1 तदिदं तनु MSS., except F.—See com. on Kāvyapr I. 4; on Sāhity sl. 27

2 Raghuv III, 12

3 किसलयं A D; किसलयकं A.

4 वर्मारात C. F; मलयमोर्वं F

5 किसलयित A.

6 पलाशमदी B—अङ्गारकमयी अङ्गारसदृशेषु पलाशकुसुमेषु तथाविधा च तीर्थ । Id.

7 अंगारकितमिवो MSS. [अङ्गार cf. on 1 śloka]; वारिराशिरि° A. K.; वारिदोदरं B. C., orig. K.

कञ्चुकितः ॥*॥ शृङ्गारितः ॥*॥ अङ्कुरितः ॥*॥ शैवलितः ॥*॥ वकुलं मुकुलम्[1]। वकुलितस्तरुः। अयं शकटाङ्गजमतेन ॥*॥ श्वानो भ्रमन्यत्र। श्वभ्रं गर्तः। श्वभ्रितं भूतलम् ॥*॥ प्रचारितः ॥*॥ वर्मितः[2] ॥*॥ आरालमिति मूत्रपुरीषयोः[3] सञ्ज्ञा। आरालितः ॥*॥ कलङ्कितः ॥*॥ कर्दमितः ॥*॥ अङ्कितः ॥*॥ ऋजीषम् उपहतं मलं पिष्टपचनं च। ऋजीषितः[4] ॥ ऋचीषमित्यन्यः ॥ ३८० ॥

संज्ञाकुड्मलमूर्छानिष्क्रमणाङ्गारहस्तकोच्चाराः[5]।
प्रतिबिम्बविघ्नतन्त्रप्रत्ययदीक्षा[6] भवेद्गर्जा ॥ ३८१ ॥

संज्ञितः ॥*॥ कुड्मलितः ॥*॥ मूर्छितः ॥*॥ निष्क्रमणितः ॥*॥ अङ्गारितः ॥*॥ हस्तकितः[7] ॥*॥ उच्चारितः ॥*॥ प्रतिबिम्बितः[8] ॥*॥ विघ्नितः ॥*॥ तन्त्रं संजातमस्य। तन्त्रितः ॥ तन्द्रा। आलस्यमिति द्रमिडाः[9] पठन्ति ॥*॥ प्रत्यय आश्वासः। प्रत्ययितः। आप्तः ॥ यथा मुरारेः[10]। ब्रवीति च प्रत्ययितो महर्षिः ॥*॥ दीक्षितः ॥*॥ गर्जितः। मत्तो गजः ॥

---

1 मकुल B C K, वकुलं कुड्मलम् Yajñ —F (and once corr K) and Yajñ. write वकुल, Bö, Hem मकुल, om K V

2 चर्मित. A F —Bö, Yâjñ वर्मन्, om Kâş V, Hem

3 पुंमूत्रपुरीषयो. A —अरालमिति (!) मूत्रपुरीषयो. सञ्ज्ञेति वर्धमान.। अराल. कुटिले सर्जरसे समदर्दतिनीति मेदिनीकार' (ल 58) अरालित.। Yajñ, आराल Bö, om Kâş V, Hem

4 ऋजीष उपहतमलं पिष्टपचनं च Yajñ —All others have ऋजीष only

5 °कुग्मल° A E, कु-ल° D

6 प्रतिवंधविघ्न° B C K, प्रतिविम्बविघ्न° D

7 हस्तको हस्तावलव ° Yajñ

8 प्रतिवधित. B C K —प्रतिबिम्ब Bö, Yajñ, om Kâs V, Hem

9 तचा आल° द्रमिडा. A, तंचा आलस्य इति प्रामिडा. D —तंच Yajñ, विघ्नतन्त्र Bö, तन्द्रा K V ed, MSS, Hem

10 Anarghar iii şl 29 (ed Calc S 1782 p 71)

ननु क्तप्रत्यये भुक्ते पिपतेश्च सनन्तात् विहिते सिद्धं बुभुक्षित पिपासित इति । तथा पुष्प विकसने[1] इति दैवादिकधातो पुष्पित इति । सुखितो दु खित इति सुखादिभ्यस्तस्माद्धातो । नैवम् । वर्ण वैयर्थ्यात् । तथा हि । भोक्तुमिष्टो बुभुक्षित ओदनो नरेण । पातुमिष्ट पिपासित चोदमिति कर्मणि क्तप्रत्यये बुभुक्षितादिशब्द ओदनादौ कर्मणि वर्तते न तु नरि कर्तरि[2]। इतप्रत्ययान्तास्तु भोक्तुमुत्पन्नेच्छ[3] पुष्पितशब्दोऽपि क्तान्त । पुष्पिता कलिका । पुष्पितं कमलमिति वा विकासक्रियोपेतेऽर्थे प्रतीत इतप्रत्ययान्तस्तु[4] प्रसवोपेते चम्पकादौ वर्तते । सुखितदु खितशब्दयोरपेक्षितापरकर्तृव्यापार सुखादिसंवित्तिमात्रविषयादि प्रतीयते । इतप्रत्यये त्वनपेक्षितपरव्यापार सुखानुभवयुक्त इति ततो युक्तोऽमीषामत्र पाठ । एवमन्येषामपि वर्ण दर्शनीयम् ॥ ७ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन बिभक्षिजिगीषाचिद्रारोह प्रभृतयो द्रष्टव्या[4] ॥ १८२ ॥ इति तारकादि ॥

पृष्वाशुप्रियपाण्डुचण्डपटव सत्पाण्डुरत्नण्डायन[5]
साधु स्वादुमृदू महल्लघुतनुक्षिप्राणि वृद्धो गुरु ।
पक्वाकिंचनचारुपाकमहयो बालर्जुतृप्राणि[6] च
क्षुद्र कालवृषौ महिष्ठ[7] बहुलं ह्रस्वोऽथ लोढ कृशु[8] ॥३८३॥

पृथ्वादेरिमन् इत्यनेन तस्य भाव इत्यर्थे इमन् वा भवति । पक्षे

---

1 Dhatup 26, 13.

2 ननु दि न रि D; F om. नरि

3 D om from भोक्तुमुत्पन्न

4 ? बिभीषाजिघ्रारोह A; भीषाजिघ्रारोहप्रभृतयो K (suppl.); B C I and orig. h. om from एवम न्येषामपि

5 पृथ्वाशु° पाण्डुचण्डपटव सत्पाण्डुरत्नण्डायन (?) B C E F K; °पाण्डुरत्न D

6 तृप्राणि E; तृप्राणि A. D

7 महिष्ठ E.

8 ? कृशु C. h. (? B); कृशु D E; कृशु F

यथाप्राप्तम् ॥ * ॥ पृथोर्भावः । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता ॥ * ॥ आग्निमा ॥ * ॥ प्रेमा ॥ अयमिमनन्तः[१] पुंलिङ्गः सर्वत्र व्याकरणग्रन्थे पटिमा लघिमेत्युदाह्रियमाणो दृश्यते । भर्त्रीश्वरेणापि[२] वारणार्थानामित्यत्र पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तः । सत्वेन परिगृहीतः[३] प्रेमा सन्निविश्यते ॥ लिङ्गकारिकास्वप्ययं नित्यं पुंलिङ्ग एव । ततस्तार्धचांद्यन्तभावप्रसारिकापि[४] कर्तुं न युज्यते ।

भवतोऽपजनोपपदे अङ्गपदे[५] पुंसि नित्यमिमनिच्च ।

अपशब्दजनशब्दोपपदे यथासंख्यमङ्गपदे नित्यं पुंसि भवतः । अयमपाङ्गः । अयं जनपदः । इमनिच्च नित्यं पुंसीति वर्तते । पटिमा लघिमेत्ययमर्थोऽस्याः । एवं य एते काव्यनाटकप्रयोगाः ।

प्रेम कारयति वा निरन्तरम्[६] ।

प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि[७] ।

प्रेम मानमवधूय वधूः स्वाः[८] ।

सामर्थ्यं च तवार्जुनस्य[९] च समं दुर्योधने प्रेम च ।

इत्येकवाक्यतया नपुंसकेन दृश्यन्ते । तेष्वियं गतिः । स्नेहपर्याय औणादिको मनिन्प्रत्ययान्तः प्रातिपदिको वाव्युत्पन्नः[१०] प्रेमन्शब्दोऽस्तीति ॥ * ॥ पाण्डिमा । अयं श्रीभोजमतेन[११] ॥ * ॥ चण्डिमा ॥ * ॥ पटिमा

---

१ °द्दनत. A , द्नंनत: B , अर्नत. D

२ भर्त्तास्वरेणापि A , भर्त्तश्विरेणापि D —[? °वर्णार्थानामित्यत्र]

३ स्वत्वेन° B C F K , सत्वेन परिगृहीत। A , सत्वेन परिगृहीते D

४ ? °व्यन्तर्भाव. । प्रसारिकापि A , °भाव' पादप्रसारिकापि B C F K

५ भवतोंगजनोपपदांगपदे B C K , भयतो जनो° A , लिंगानुशासनेऽपि अपजनोपपदांग° इमनिचेति स्मर्यते । Yajñ , cf Siddh K 4° p 249b l 13

६ Kirât 13, 61

७ Kirât. 9, 70

८ Şisup 10, 2

९ तथार्जुनस्य B C F K

१० वा अव्युत्पन्न D , cf Un S iv.144

११ Hem alone has the words पांडु, वृद्ध, चारु, काल

॥ ० ॥ स्वच्छोर्भावः । स्वच्छिमा । इच्छ इत्यन्ये¹ ॥ अथ शकटाङ्गज-मतेन ॥ ० ॥ वरिमा । उरुत्वम् ॥ ० ॥ स्वच्छस्य भावः । स्वच्छिमा ॥ ० ॥ चण्डिमा ॥ ० ॥ बाधिमा ॥ ० ॥ खादिमा ॥ ० ॥ म्रदिमा ॥ ० ॥ महिमा । महत्त्वम् । महत्ता ॥ ० ॥ साधिमा ॥ ० ॥ तनिमा ॥ ० ॥ क्षेपिमा । क्षिप्रत्वम् ॥ ० ॥ दर्हिमा । दृढत्वम्² ॥ ० ॥ गरिमा । गुरुत्वम् ॥ ० ॥ बंहिमा ॥ ० ॥ अकिंचनिमा । आकिंचन्यमिति ब्राह्मणादित्वात्³ ॥ ॥ पारिमा । पारत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन² ॥ ० ॥ पाकिमा । वयोऽर्थेऽप्यर्थेऽपि⁴ । पाकम् ॥ ० ॥ बहोर्भावः । भूमा । यथा । परभूमानमातन्वते⁵ ॥ बाहवम् ॥ ० ॥ वक्षिमा । वाक्ष्यम् ॥ ० ॥ ऋजिमा⁶ । आर्जवम् ॥ ० ॥ क्रमिमा⁷ । अयं श्रीभोजमतेन ॥ ० ॥ क्षोदिमा । क्षुद्रत्वम् ॥ ० ॥ काणिमा । काणत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन² ॥ ॥ ह्रसिमा ॥ ० ॥ मसिमा । मसिणम्⁸ । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ ॥ बंहिमा । बाहुल्यं ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ्³ । मनोज्ञादिपाठाद् वा बाहुलकम्⁹ ॥ ० ॥ कृशिमा । कृशत्वम् ॥ ० ॥ चोडिमा¹⁰ । वयोऽर्थवचनेऽपि मात्रे । ब्राह्मणादित्वात् चौड्यम्¹¹ ॥ ० ॥ कटुर्मेघः । कटिमा । कटुत्वम् । काटवम्¹² ॥ १८२ ॥ इति पृथ्वादिः ॥

---

१ चैत्री । भाव वंहिमा । A.; चैत्र इत्यन्ये D.—चोडु Hem.; इच्छ Bo., Y ja.

२ See note ११ preceding page.

३ Not given in (Siddh.) ब्राह्मणादि cl. 396-404.

४ Cf. pl. 405 com.; & P I, 120.

५ M. bh. trans. K. pl. 45.

६ Om. A. D F; त्रिमिमा B.; गुम्भिमा D.

७ गुम्भिमा D (cf. page 416, note 6); Hem. apparently गुम्भ; om. by the others.

८ महत्त्वं F.—Hem. महत् and मसि; the others महत् only

९ See pl. 410

१० चोडमातामन्दी समानार्थी Y ja.

११ See pl. 401

१२ ? कटुर्मेघः कटिमा° काटुर्य A.; कटु° कटिमा कटुत्वं काटवं C. K.; कटु कटिमा । कटुत्वं । काटवं F; कटुर्मेघुप (or कटु?) कटिमा कटुत्वं । काटवं । D.; Hem. कटु (corrected from कटु); om. by the others.

दृढपरिवृढौ मूकश्चुक्रो विशारदसंमती[1]
बधिरमधुरौ बालो मूलं कलो जडपण्डितौ।
लवणतरुणावुष्णः शीतः स्थिराम्लकृशा वृढो[2]
विमतिविमनोमन्दा मूर्खो वियातभृशं तथा॥३९३॥

वर्णदृढादेर्ष्यञित्यनेन वर्णवाचिनो[3] दृढादेस्तस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ् भवति। इमन् च वा॥ शौक्ल्यम्॥*॥ दृढस्य भावः। दार्ढ्यम्। द्रढिमा। दृढता। दृढत्वम्॥*॥ परिवृढस्य भावः। पारिवृढ्यम्। परिव्रढिमा[4]॥*॥ मौक्यम्। मूकिमा॥*॥ चुक्रम् अम्लम्[5]। चौक्र्यम्। चुक्रिमा॥*॥ वैशारद्यम्॥ शारदशब्दः प्रत्यग्रवाची। यथा। रज्जुशारदमुदकम्। दृषच्छारदाः सक्तवः। सद्यो हि रज्ज्वोद्धृतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते। सद्यश्च दृषदा पिष्टाः सक्तवो दृषच्छारदाः। तत्रायं गुणप्रधानः। शारद प्रत्यग्रत्वम् अभिनवत्वम्। तद्विगतमस्य। विशारदः प्रवीणः। प्रवीणो लक्षणया। तथा हि। यो यत्र नवः स तत्र मूढः। यस्तु पुराणः स सर्वं जानाति॥ अथवा। व्युत्पत्तिशून्यः प्रवीणवाची विशारदशब्दः॥*॥ संगता मतिर्यस्यासौ संमतिः। तस्य साम्मत्यम्। संमतिमा॥ शकटाङ्गजमते तु सांमतमित्यपि। स हि लघ्वादेरिक इत्यस्य सूत्रस्यैवंविधमर्थमाह[6]। तथा हि। लघुरादिः समीपभूतो यस्यैकस्तदन्तात्तस्य भावे कृते वाण्प्रत्ययः[7]। वामनादीनामप्येतत्संमतम्॥ केचिल्लघ्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमिच्छ-

१ दृढपरिद्ढौ A D E, विसारद E
२ °सीत E, शीत स्थरा° D, त्य-शादृपेर्विमति° A
३ वर्णादिवाचिनो B C F K
४ परिद्दढस्य° दृढ्यं° द्रढिमा A
५ चुक्रोऽम्लवेतस Yajñ
६ सूत्रस्यैवविधस्तमर्थमाह B C D K
७ भावो कृते नाणप्रत्ययो भवति A, कृते वा° K, कृत्पयाणप्रत्यय B, भावे कप्रत्ययाणप्रत्यय C

न्ति । कार्मणत्वम् आरातमित्यप्युदाहरन्ति । आमतमिति च नेच्छन्ति ॥ ० ॥ पार्थिवम् ॥ ० ॥ माधुर्यम् ॥ ० ॥ पाथ्यम् ॥ ० ॥ मौख्यम् ॥ ० ॥ काव्यम् ॥ ० ॥ आयामम् ॥ ० ॥ पाण्डित्यम् ॥ ० ॥ लावण्यम् । लवणिमा ॥ ० ॥ तारस्यम्[1] ॥ ० ॥ चौल्यम् ॥ ० ॥ प्रैत्यम् ॥ ० ॥ चौर्यम् ॥ ॥ पाम्त्यम् । पथिमा ॥ ० ॥ कार्श्यम् । कृशिमा ॥ ० ॥ वार्ध्यम् । मृदिमा । एतद्विधौ परिवृढयमृदे[2] परिदमन्त । अन्ये तु परिवृढं विना पृथुमृदू पठन्ति । अथ शकटाङ्गजवामनमतेन ॥ ० ॥ विविधा मतिर्यस्यासौ विमतिः । वैमत्यम् । वैमतम् ॥ ० ॥ विविधं मनो यस्यासौ विमनाः । वैमनस्यम् ॥ ० ॥ साम्यम् । समिमा ॥ ० ॥ मौर्ख्यम् ॥ ॥ वैयात्यम्[3] ॥ ० ॥ भार्ष्यम् । भ्रशिमा ॥ ३८२ ॥

विलातः स्यात्तथा शुक्लदीर्घसमनसो[4] मता ।
तावमार्व तथा तृष्णा प्राह शाकटायन ॥ ३७४ ॥

विसातो विसाती वयोवचनः । वैसात्यम् । विसातिमा[5] ॥ वयोऽर्थवचनेऽपि । वैसातम् ॥ ० ॥ शुक्लं शैर्त्यम् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा[6] ॥ ० ॥ दैर्घ्यम् । द्राघिमा । वामनादयस्तु दीर्घमन्द्वानसमन्वानपृथ्वादिमध्ये पठन्ति ॥ ० ॥ सामनस्यम् । समनिमा[7] ॥ ० ॥ ताम्रं हस्वम् । ताम्रम् । ताम्रिमा ॥ ॥ आर्घ्यम् । आर्घिमा । अथ वामनमतेनापि ॥ ० ॥ ताम्र्यम् । तम्पिमा ॥ ३८४ ॥ इति पृथ्वादिः ॥

---

1 Bo., Y jñ., K V a. (ed) have पावन instead [तत्र वैति पाठान्तरं Y jñ.]

2 परिवृढमृदे A.—See comm. on P vi. 4, 161.—Bo., Yajñ., Hem., पृथु and मृदु; also K V α (पृथ β); ed. only पृथु

3 विरवं यात पीडितमस्तीति विपात वचन Yajñ.

4 °समनसो D E.

5 विसातस्य प्रथमवयोवाची । विसाधिपर्याय इति लिखित Y jñ.—K. V ed., α β read विसाम.—For वयी ऽर्थे see p. 418, note 4.

6 शुक्लं वैर्य B. C. K ; शुक्लिमा C.

7 सामनस्यं समानिमा D.

ब्राह्मणो वाडवो धूर्तः कुशलालसबालिशाः ।
सममध्यपुरोभ्यः[1] स्थः कविर्नुम् चार्हतो[2] मतः ॥ ३९५ ॥

ब्राह्मणादिपत्यन्तगुणवचनात्कर्मणि वेत्यनेन ब्राह्मणादेः पत्यन्ताद्गुणवचनाच्चास्य भावः कर्म वेत्यर्थे ष्यट् वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तं च ॥ * ॥ ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा । ब्राह्मण्यम् ॥ * ॥ वाडव्यम् ॥ * ॥ धौर्त्यम् ॥ * ॥ कौशल्यम् ॥ * ॥ न विद्यते लसः क्रीडनं यस्य सोऽलसः । न लसोऽलस इति वा । आलस्यम् ॥ * ॥ बालिश्यम् ॥ * ॥ सामस्थ्यम् ॥ * ॥ माध्यस्थ्यम् । दृष्टेऽप्यवलम्बितेऽर्थे ॥ * ॥ पौरःस्थ्यम्[3] ॥ * ॥ काव्यम् ॥ * ॥ आर्हन्त्यम् आर्हन्ती ॥ ३९५ ॥

निपुणचपलचोरास्तत्परेदंपरौ स्तः
सुहितपिशुनदीना माणवोऽथ प्रकामम् ।
उचितगडुलशीला निष्कुलो दुष्कुलः[4] स्यात्
तरतमविषमस्थावेकभावान्यभावौ ॥ ३९६ ॥

नैपुण्यम् ॥ * ॥ चापल्यम् ॥ * ॥ चौर्यम् ॥ * ॥ तात्पर्यम् ॥ * ॥ ऐदंपर्यम् । यथा भवभूतेः ।

इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः ।
सुतादानान्मित्रं भवतु स भवान्नन्दन इति[5] ॥ * ॥

---

1 °पुरेभ्य° A D E K, C om the second half-śloka

2 कविर्नुम्स्वार्हतो A B C E F K, °र्नुम्स्वा° D, see vārtt on Pāṇ v 1, 124

3 पौरस्थ्यं A B K F, पौरस्त्य D, पौरथ्यं C

4 दुष्काल° B E, दुःखल A, D om from ला निष्कुलो to śl 399

5 Mālatīm ii śl 7 [ed Bhandarkar, p 91 reads °भवतु स हि नो (v l MS सचिवाम्, ed Calc 1866, p 37 स हि मे) नन्दन इति]

॥ ० ॥ ऋज्वोर्भावः । ऋजिमा । दृढ दृढत्वम्[1] ॥ अयं शकटाङ्गज-
मतेन ॥ ० ॥ वरिमा । उरुत्वम् ॥ ० ॥ स्पष्टस्य भावः । स्पष्टिमा ॥ ० ॥
पटिमा ॥ ० ॥ साधिमा ॥ ० ॥ ह्लादिमा ॥ ० ॥ सदिमा ॥ ० ॥ महिमा ।
महत्त्वम् । महत्ता ॥ ० ॥ बधिमा ॥ ० ॥ तनिमा ॥ ० ॥ क्षेपिमा । क्षि-
प्रत्वम् ॥ ० ॥ वर्षिमा । वृद्धत्वम्[2] ॥ ॥ गरिमा । गुरुत्वम् ॥ ० ॥ बंहिमा
॥ ० ॥ अकिंचनिमा । आकिंचन्यमिति ब्राह्मणादित्वात्[3] ॥ ० ॥ पा-
रिमा । पारत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन[2] ॥ ० ॥ पाकिमा ॥ वयोऽर्था-
भावेऽपि[4] । पाकम् ॥ ० ॥ बह्वोर्भावः । भूमा । यथा । पर भूमान-
मातन्वते[5] ॥ बाहुत्वम् ॥ ० ॥ वशिमा । वाशम् ॥ ० ॥ आर्द्रिमा[6] ।
आर्द्रत्वम् ॥ ॥ क्रमिमा[7] । अयं श्रीभोजमतेन ॥ ० ॥ चोदिमा ।
चुद्रत्वम् ॥ ० ॥ कालिमा । कालत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन[2] ॥ ॥
दधिमा ॥ ० ॥ मधिमा । मधिमम्[8] । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ ॥
बंहिमा । बाहुल्यं ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ्[9] । मनोज्ञादिपाठाद् वा
ऊढकम्[9] ॥ ० ॥ प्रथिमा । प्रथनम् ॥ ० ॥ चोडिमा[10] । वयोऽर्थवचने-
ऽपि प्राप्ते । ब्राह्मणादित्वाद् चोड्यम्[11] ॥ ० ॥ ऋजुर्मनुः । ऋजिमा ।
ऋजुत्वम् । आर्जवम्[12] ॥ ३८२ ॥ इति पृथ्वादि ॥

---

1 वंशी । भाव वंहिमा॰ । A.; ॰ढंढ दृढत्वम् D —वंहु Hem.; दृढत्व Bö., Yajñ.

2 See note 11 preceding page.

3 Not given in (Śiṣṭigaṇa) ब्राह्मणादि sl. 396-404.

4 Cf. sl. 406 com.; & F 1, 130.

5 Mahā Inscr. II. sl. 45.

6 Om. A. D F; चिपिमा॰ B.; भृमिमा D.

7 भृमिमा D (cf. page 416, note 6); Hem. apparently भृश; om. by the others.

8 महत्तं F—Hem. महत् and महि! the others महत् only

9 See sl. 410.

10 चोडयाचामन्दी समासार्थी Yajñ

11 See sl. 401

12 ? ऋजुर्मनु ऋजिमा॰ आर्जवं A.; ऋजु॰ ऋजिमा ऋजुत्वं आर्जवं C. E.; ऋ-जु॰ ऋजिमा । ऋजुत्वं । आर्जवं F; ऋजुर्मनुष (or ऋजु?) ऋजिमा ऋजुत्वं । आ-र्जवं । D; Hem. ऋजु (corrected from ऋजु); om. by the others.

दृढपरिवृढौ मूकश्चुक्रो विशारदसंमती[1]
बधिरमधुरौ बालो मूलं कलो जडपण्डितौ।
लवणतरुणावुष्णः शीतः स्थिराम्लकृशा वृढो[2]
विमतिविमनोमन्दा मूर्खो वियातभृशं तथा ॥ ३९३ ॥

वर्णदृढादेर्ष्यञित्यनेन वर्णवाचिनो[3] दृढादेश्चास्य भाव इत्यर्थे ष्यञ् भवति। इमन् च वा ॥ शौक्ल्यम् ॥ * ॥ दृढस्य भावः। दार्ढ्यम्। द्रढिमा। दृढता। दृढत्वम् ॥ * ॥ परिवृढस्य भावः। पारिवृढ्यम्। परिव्रढिमा[4] ॥ * ॥ मौक्यम्। मूकिमा ॥ * ॥ चुक्रम् अम्लम्[5]। चौक्र्यम्। चुक्रिमा ॥ * ॥ वैशारद्यम् ॥ शारदशब्दः प्रत्यग्रवाची। यथा। रज्जुशारदमुदकम्। दृषच्छारदाः सक्तवः। सद्यो हि रज्ज्वोद्धृतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते। सद्यश्च दृषदा पिष्टाः सक्तवो दृषच्छारदाः। तत्रायं गुणप्रधानः। शारद प्रत्यग्रत्वम् अभिनवत्वम्। तद्विगतमस्य। विशारद. प्रवीणः। प्रवीणो लक्षणया। तथा हि। यो यत्र नवः स तत्र मूढः। यस्तु पुराणः स सर्वं जानाति ॥ अथवा। व्युत्पत्तिशून्यः प्रवीणवाची विशारदशब्दः ॥ * ॥ संगता मतिर्यस्यासौ समतिः। तस्य सामत्यम्। संमतिमा ॥ शकटाङ्गजमते तु सांमतमित्यपि। स हि लघ्वादेरिक इत्यस्य सूत्रस्यैवंविधमर्थमाह[6]। तथा हि। लघुरादिः समीपभूतो यस्यैकस्तदन्तात्तस्य भावे कृते वाण्प्रत्ययः[7]। वामनादीनामप्येतत्सम्मतम् ॥ केचिल्लघ्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमिच्छ-

1 दृढपरिद्रढौ A D E, विसारद E
2 °सीत E, शीत. स्थरा° D, छ-शाद्दृपेर्विमति° A
3 वर्णादिवाचिनो B C F K
4 परिदृढस्य° दृढ्यं° द्रढिमा A
5 चुक्रोऽम्लवेतस. Yajñ
6 सूत्रस्यैवमिधस्तमर्थमाह B C D K
7 भावो कृते नाणप्रत्ययो भवति A, कृत्ये वा° K, कृत्पयाणप्रत्यय B, भावे कप्रत्ययाणप्रत्यय C

न्ति । कार्मीनवम् भारातमित्युदाहरन्ति । शीमतमिति च नेच्छन्ति ॥ ० ॥ बाधियम ॥ ० ॥ माधुर्यम् ॥ ० ॥ वाक्षम् ॥ ० ॥ मौकम् ॥ ० ॥ काव्यम् ॥ ० ॥ जाड्यम् ॥ ० ॥ पाण्डित्यम् ॥ ० ॥ लावण्यम् । लवणिमा ॥ ० ॥ तारुण्यम्[1] ॥ ० ॥ चौष्ण्यम् ॥ ० ॥ शैत्यम् ॥ ॥ सैर्यम् ॥ ० ॥ चाम्ब्यम् । चणिमा ॥ ० ॥ कार्श्यम् । कृशिमा ॥ ० ॥ वार्ध्यम् । वर्धिमा । एतद्विधौ परिवृढमन्ये[2] परिवृढम । अन्ये तु परिमृढं विना दृढमध्ये पठन्ति । अथ शकटाङ्गजवामनमतेन ॥ ० ॥ विविधा मतिर्यस्यासौ विमति । वैमत्यम् । वैमतम् ॥ ० ॥ विविधं मनो यस्यासौ विमना । वैमनस्यम् ॥ ० ॥ माद्यम् । मन्दिमा ॥ ० ॥ मौर्ख्यम् ॥ ॥ वैधात्यम्[3] ॥ ० ॥ भार्म्यम् । भ्रमिमा ॥ २८२ ॥

विलात स्यात्तथा शुक्लदीर्घसमनसो[4] मता ।
ताम्रमार्द्रं तथा तृष्णा प्राह श्रीशाकटायन ॥ ३७४ ॥

विधातो विधाती वयोवचनश । वैधात्यम् । विधातिमा[5] । वयोऽर्थवचनेऽपि । वैधातम् ॥ ० ॥ शुक्ल शीर्यम् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा[6] ॥ ॥ दैर्घ्यम् । द्राघिमा । वामनादयस्तु दीर्घमन्दवाजमन्दान्पृथ्वादिगणे पठन्ति ॥ ० ॥ सामनस्यम । समनिमा[7] ॥ ॥ तार्म्रं ताम्रम् । ताम्र्यम् । ताम्रिमा ॥ ॥ आर्द्र्यम । आर्द्रिमा । अथ वामनमतेनापि ॥ ॥ तार्ष्ण्यम् । तृष्णिमा ॥ २८४ ॥ इति दृढादि ॥

---

१ Bo., Y j6 K V α (ed.) ha तरुण instead [तरुणेति पाठान्तर Yajñ.]

२ परिवृढमन्ये A.—See comm. on P vi. 4, 161.—Bo Y jñ Hem., दृढ ad दृढ; also K. V α (दृढ β); ed. only दृढ

३ विगर्ह धातं यस्मीति विधात वचन Yajñ.

४ °समनसो D E.

५ विधातमन्ये° मयमवयोभावी । विधातिपर्याय इति केचित् Y jñ.—K V ed., α, β read विधाम.—For वयोऽर्थे see p. 418, to 4.

६ शुक्लं शैर्यं B. C. K.; शुक्लिमा C.

७ सामनस्यं समानिमा D

ब्राह्मणो वाडवो धूर्तः कुशलालसबालिशाः।
सममध्यपुरोभ्यः[1] स्थः कविर्नुम् चार्हतो[2] मतः ॥ ३९५ ॥

ब्राह्मणादिपत्यन्तगुणवचनात्कर्मणि वेत्यनेन ब्राह्मणादेः पत्यन्ताद्गुणवचनाच्चास्य भावः कर्म वेत्यर्थे ष्यञ् वा भवति। पक्षे यथाप्राप्तं च ॥ * ॥ ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा। ब्राह्मण्यम् ॥ * ॥ वाडव्यम् ॥ * ॥ धौर्त्यम् ॥ * ॥ कौशल्यम् ॥ * ॥ न विद्यते लसः क्रीडनं यस्य सोऽलसः। न लसोऽलस इति वा। आलस्यम् ॥ * ॥ बालिश्यम् ॥ * ॥ सामस्थ्यम् ॥ * ॥ माध्यस्थ्यम्। इष्टेऽप्यवलम्बितेऽर्थे ॥ * ॥ पौरःस्थ्यम्[3] ॥ * ॥ काव्यम् ॥ * ॥ आर्हन्त्यम् आर्हन्ती ॥ ३९५ ॥

निपुणचपलचोरास्तत्परैदंपरौ स्तः
सुहितपिशुनदीना माणवोऽथ प्रकामम्।
उचितगडुलशीला निष्कुलो दुष्कुलः[4] स्यात्
तरतमविषमस्थावेकभावान्यभावौ ॥ ३९६ ॥

नैपुण्यम् ॥ * ॥ चापल्यम् ॥ * ॥ चौर्यम् ॥ * ॥ तात्पर्यम् ॥ * ॥ ऐदंपर्यम्। यथा भवभूतेः।

इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः।
सुतादानान्मित्रं भवतु स भवान्नन्दन इति[5] ॥ * ॥

---

१ ०पुरेभ्य० A D E K, C om the second half-sloka

२ कविर्नुम्वार्हतो A. B C E F K, ०र्नुम्वा० D, see vârtt on Pân v 1, 124

३ पौरस्थ्यं A B K F, पौरस्त्यं D, पौरव्यं C

४ दुष्कल. B E, दुःखल A, D om from ला निष्कुलो to sl 399

५ Mâlatîm ii sl 7 [ed Bhandarkar, p 91 reads ०भवतु स हि नो (v l MS सचिवान्, ed Calc 1866, p 37 स हि मे) नन्दन इति]

सौहित्यम् ॥ • ॥ पैशुन्यम् ॥ • ॥ ऐभ्यम् ॥ • ॥ मानव्यम् ॥ • ॥ प्रका मभित्यस्य भाव माकाम्यम् । माकाम्यं ते विभूतिषु[१] ॥ • ॥ यौवि व्यम् । यौविती ॥ • ॥ गडुरस्यास्तीति गडुल । गाडुल्यम् ॥ • ॥ ग्रैष्यम् । ग्रैषी ॥ • ॥ नैष्कुल्यम् ॥ • ॥ रौष्कुल्यम् ॥ • ॥ तरतमेत्यस्य भाव । तारतम्यम् । विवक्षयेव प्रकर्ष ॥ • ॥ वैषमत्यम् ॥ ॥ एको भावो यस्य तस्य भाव ऐकभाव्यम् ॥ • ॥ यान्वभाव्यम् ॥ १८९ ॥

विदग्धदायादयथापुरविभावा
यथाकामयथातथौ च ।
विराधय[२] कापुरुषस्वभावाभीक्ष्णं
समयाधिपतिविभावा[२] ॥ ३९७ ॥

वैदग्ध्यम् । वैदग्धी ॥ • ॥ दायमादत्ते । दायाद । दायाद्यम् ॥ • ॥ यथापुरं पुरातनमित्यर्थ । यथापुरमित्यस्य भाव । याथापुर्यम् ॥ • ॥ वैभाव्यम् ॥ • ॥ यथाकाममित्यस्य भाव । याथाकाम्यम् । याथाकामी ॥ • ॥ यथातथं सत्यम् । याथातथ्यम् ॥ यथातथेत्यस्य[३] ॥ ॥ विपूर्वाद् राधयतेरचि णेर्लुग् न भवति गणपाठात्[४] । अनपरम मानमामा षण्विष । तस्मादपत्यार्थे विहितस्याञ् वर्मोजादित्वात् लुकि[५] । वैराधय्यम् । एवम् उपराधयाविराधयाराधयप्रम्रेषु[६] द्रष्ट

१ Kumāras II 11

२ विधारय E. cf. note ५ ; D om śloka and comment.

३ ° याथातथेत्य A — Hem. ha य था । तथा । यथातथ among the सुधा दि which take य (also?) when अशम सुरव cf. p. 404

४ गणपाठसामर्थ्यात् C.

५ See p. 201 where राधय should be read for धारय (see note २).

६ उपराधयापराधयाराधय° B F ; उपराधयाराधयाराधय° C. K (the second रा suppl. I K.) ; for विराधय see p. 401.

व्यम् ॥ * ॥ कापुरुष्यम् ॥ * ॥ स्वाभाव्यम् ॥ * ॥ अभीक्ष्णमित्यस्य भावः । आभीक्ष्ण्यम् ॥ * ॥ सामग्र्यम् । सामग्री ॥ * ॥ आधिपत्यम् ॥ * ॥ वैभाव्यम् ॥ ३९७ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठप्रकटनिकटा विश्वरूपाभिरूपौ
साक्षी तत्स्थश्चतुरपरमस्थेतिहाः शीर्षघाती ।
ऋत्विक् सम्राड् गणपतिमहाराजसंवादिदूताः
सात्मस्तेनौ[1] सुकरसदृशौ मानुषाराधयौ च ॥ ३९८ ॥

ज्यैष्ठ्यम् ॥ * ॥ श्रैष्ठ्यम् ॥ * ॥ प्राकट्यम् ॥ * ॥ नैकट्यम् ॥ * ॥ वैश्वरूप्यम् ॥ * ॥ आभिरूप्यम् ॥ * ॥ साक्ष्यम् ॥ * ॥ तस्मिंस्तिष्ठतीति तत्स्थः । तात्स्थ्यम् ॥ * ॥ चातुर्यम् । चातुरी ॥ * ॥ पारमस्थ्यम् ॥ * ॥ ऐतिह्यम् ॥ * ॥ शैर्षघात्यम् ॥ * ॥ आर्त्विज्यम् ॥ * ॥ साम्राज्यम् ॥ * ॥ गाणपत्यम् ॥ * ॥ माहाराज्यम् ॥ * ॥ सांवाद्यम् ॥ * ॥ दौत्यम् ॥ लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायाद् दूतीशब्दादपि भवति । दूतीना कर्म दौत्यम् । आगतप्रियकथैरपि दौत्यम्[2] । वणिक्सखिदूताद्य इत्यनेन ये[3] । दूत्यम् । दूतता । दूतत्वम् ॥ * ॥ सहात्मना वर्तते । सात्म शरीरम् । तस्य कर्म भावो वा । सात्म्यम् । सात्मी ॥ * ॥ स्तेनश्चौरः । तस्य भावः कर्म वा । स्तैन्यम् । आगमिकोऽयं शब्दः । स्तैन्याशयेनाभिमत[4] यदेवेति किमस्य लक्षणचिन्तया लोके[5] ।

---

१ आत्मस्तेनौ B, सत्यस्तेनौ E., D om text and comment

२ Kirât 9, 34 (eds Calc दूत्यम्)

३ Cf Pân v 1, 126 with Kâs V — Hem also has the rule vii 1 (62) सखिवणिग्दूताद्य ॥ °वणिज्या । वाणिज्यम् ।° दूत्यम् । रामादेराकृतिगणत्वात् व्यणपि । वाणिज्यम् । दौत्यम् ॥ cf p 428, note 5

४ °येनाभिगतं A

५ लक्षणे चिंतया लोके B C K, cf Pân v 1, 125

चोपमित्येव भवतीति कश्चिदपचेता ॥ ० ॥ पौवर्यम् ॥ ० ॥ शाद्वलम् ॥ ० ॥ मानुष्यम् ॥ ० ॥ चाराधव्यम् ॥ ३९८ ॥

पूर्वापरं दम्पुरुषौ विशायो[1]
विशालसंवेशिविशायिनश्च ।
स्वाराज्यसंभाषिविधज्ञयो[2]ऽपी-
भराभिजातौ परिमण्डलं च ॥ ३९९ ॥

पौर्वापर्यम् ॥ ० ॥ दौपुरुष्यम् ॥ ० ॥ वैशाय्यम् ॥ ॥ वैशाल्यम् ॥ ० ॥ सांवेश्यम् ॥ ० ॥ वैशायिन्यम् ॥ ० ॥ स्वाराज्यम्[3] ॥ ० ॥ सांभाष्यम् ॥ ० ॥ वैधज्ञ्यम्[4] । विशायविशस्तिभ्यां स्वार्थे अनभिधानात्र भवत ॥ ० ॥ ऐश्वर्यम् ॥ ० ॥ आभिजात्यम् ॥ ० ॥ पारिमाण्डल्यम्[5] ॥ ३९९ ॥

परिषेवराजपुरुषौ युगपत्
प्रतिकूलनास्तिकपुनःपुनरः ।
प्रतिभूसुराधमकुभाषिपर-
परसुत्तराधरसधर्मयथार्ह[6] ॥ ४०० ॥

पारिषेव्यम् ॥ ० ॥ राजपौरुष्यम्[7] ॥ ० ॥ यौगपद्यम् ॥ ० ॥ प्राति-कूल्यम् ॥ ० ॥ नास्तिक्यम् ॥ ० ॥ पौनःपुन्यम् ॥ ० ॥ प्रातिभाव्यम्[8] ॥ ॥

---

१ विशाय A. E.

२ स्वाराज॰ (right?) A cf. next note. —D om. text and comment.

३ स्वाराज्य s.l. K. V ed.; om. by the other works.—Hem. has the rule पति राजान्तगुणाङ्गराजादिभ्य॰ (cf. p. 420, note 3; P 1 126).

४ वैधज्ञ्य A.—विशसित Bo., Kāś. V.; विशसन Hem.

५ Cf. gl. 100;—om. by the others, except Kāś. V β.; s.l. ed.

६ ॰सुरतविधनभाषि A. D. E.; ॰सु-तराधर॰ E.

७ राजपुरुष A. D; cf. gl. 106.

सुराज्ञो भावः कर्म वा। सौराज्यम् ॥ * ॥ वाङ्भाष्यम् ॥ * ॥ पारंपर्यम् ॥ * ॥ औत्तराधर्यम् ॥ * ॥ साधर्म्यम् ॥ * ॥ वणिजो भावः कर्म वा। वाणिज्यम्। अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ वणिज्या वणिज्यमिति वामनः[1] ॥ * ॥ प्रमिताचरा सजयुतावथ सौ ॥ ४०० ॥

जनराजसमाचारपरिख्यातोपराधयः।
युवराजयथात्मानुपूर्वहोडनिघातिनः ॥ ४०१ ॥

जानराज्यम् ॥ * ॥ सामाचार्यम्। सामाचारी ॥ * ॥ पारिख्यात्यम्। पारिख्याती ॥ * ॥ औपराधय्यम् ॥ अपिराधय इत्यपि[2]। अपि भृशार्थे ॥ * ॥ यौवराज्यम् ॥ * ॥ याथात्म्यम् ॥ * ॥ आनुपूर्व्यम्। आनुपूर्वी ॥ * ॥ हौड्यम् ॥ * ॥ नैघात्यम् ॥ ४०१ ॥

पुरोहितग्रामिकचार्मिकास्तिकाः[3]
स्वस्थोऽथ[4] शौण्डीरविधर्मकर्मिकाः[5]।
बालानुकूलं[6] शिलिकोऽथ सूचिकः[7]
संरक्षसारथ्यधिराजदण्डिकाः[8] ॥ ४०२ ॥

पौरोहित्यम् ॥ * ॥ ग्रामोऽस्यास्तीति ग्रामिकः। ग्रामिक्यम् ॥ * ॥

---

१ वाणिज्यमिति° A, —B C F and orig K omit from वणिज्या —Cf Kâś V v I, 126, and above p 423, note 3

२ अपराधय° B F K, अराधय C, cf page 422, note 6 —Hem अपिराधय, the others अपराधय

३ °चार्मिकास्तिका' B C K, चर्मिकास्तिका. F

४ स्वस्थो पि D E

५ सौण्डीर° A, शौण्डीर° D, शौंडार° C, सौंडीर° E

६ तथानुकूल E, ताऽनुकूलं D

७ Thus A E, मूलिक. B C F K, सचिक. D

८ संरच्य° A B C F K, सरच° D —Bö, Yajñ have संरच, om by Kâś V, Hem

स्रोघमित्येव भवतीति कश्चिदपचेता ॥ ० ॥ सौकर्यम् ॥ ० ॥ वाटूयम् ॥ ० ॥ भागुष्यम् ॥ ० ॥ धाराधष्यम् ॥ ३९८ ॥

पूर्वापरं दण्डपुरुषो विषायो[1]
विशालसंवेशिविषातिनश्च ।
स्वाराजसंभाषिविशस्तयो[2]ऽपी-
श्वराभिजातौ परिमण्डलं च ॥ ३९९ ॥

पौर्वापर्यम् ॥ ० ॥ दौपुरुष्यम् ॥ ० ॥ वैषाय्यम् ॥ ० ॥ वैशाल्यम् ॥ ० ॥ सांवेश्यम् ॥ ० ॥ वैषात्यम् ॥ ० ॥ स्वाराज्यम्[3] ॥ ॥ सांभाष्यम् ॥ ० ॥ वैशस्त्यम्[4] । विशायविशस्तिभ्यां ततो नानभिधानाच भवत ॥ ० ॥ ऐश्वर्यम् ॥ ० ॥ आभिजात्यम् ॥ ० ॥ पारिमाण्डल्यम्[5] ॥ ३९९ ॥

परिषेयराजपुरुषौ युगपत्
प्रतिकूलनास्तिकपुनःपुनरः ।
प्रतिभूसुराजमनुभाषिपर-
मनुष्यराधरसधर्मवणिक्[6] ॥ ४०० ॥

पारिषेय्यम् ॥ ० ॥ राजपौरुष्यम्[7] ॥ ० ॥ यौगपद्यम् ॥ ॥ प्राति कूल्यम् ॥ ॥ नास्तिक्यम् ॥ ० ॥ पौनःपुन्यम् ॥ ० ॥ प्रातिभाव्यम्[7] ॥ ॥

---

1 विषाय A. E.

2 स्वराज° (right?) A., cf. next note —D om. text and comment.

3 स्वराज J. K. V ed.; om by the other works.—Hem. has the rule पति राजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः (cf. p. 428 note 8; P. I. 124).

4 वैशस्त्य A.—विशस्ति BL., Kā. V; विशस्त Hem.

5 Cf. pl. 100;—om. by the others except Kā. V β; s.l. ed.

6 सुराजिवनभाषि° A. D. E.; °म° नराधर° E.

7 राजपुरुष A. D; cf. pl. 166.

सुराज्ञो भावः कर्म वा । सौराज्यम् ॥ * ॥ वाङ्गभाग्यम् ॥ * ॥ पारंपर्यम् ॥ * ॥ औत्तराधर्यम् ॥ * ॥ साधर्म्यम् ॥ * ॥ वणिजो भावः कर्म वा । वाणिज्यम् । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ वणिज्या वणिज्यमिति वामनः[1] ॥ * ॥ प्रमिताक्षरा सजयुतावथ सौ ॥ ४०० ॥

जनराजसमाचारपरिख्यातोपराधयः ।
युवराजयथात्मानुपूर्वहोडनिघातिनः ॥ ४०१ ॥

जानराज्यम् ॥ * ॥ सामाचार्यम् । सामाचारी ॥ * ॥ पारिख्यात्यम् । पारिख्याती ॥ * ॥ औपराधय्यम् ॥ अपिराधय इत्यपि[2] । अपि भृशार्थे ॥ * ॥ यौवराज्यम् ॥ * ॥ याथात्म्यम् ॥ * ॥ आनुपूर्व्यम् । आनुपूर्वी ॥ * ॥ हौड्यम् ॥ * ॥ नैघात्यम् ॥ ४०१ ॥

पुरोहितग्रामिकचर्मिकास्तिकाः[3]
स्वस्थोऽथ[4] शौण्डीरविधर्मकर्मिकाः[5] ।
बालानुकूलं[6] शिलिकोऽथ सूचिकः[7]
संरक्षसारथ्यधिराजदण्डिकाः[8] ॥ ४०२ ॥

पौरोहित्यम् ॥ * ॥ ग्रामोऽस्यास्तीति ग्रामिकः । ग्रामिक्यम् ॥ * ॥

---

१ वाणिज्यमिति° A,—B C F and orig K omit from वणिज्या —Cf Kâś V v 1, 126, and above p 423, note 3

२ अपराधय° B F K, अराधय C, cf page 422, note 6—Hem अपिराधय, the others अपराधय

३ °चार्मिकास्तिका. B C K, मर्मिकास्तिका. F

४ स्वस्थो पि D E

५ सौडीर° A, शौडीर° D, शौंडार° C, सौंडीर° E

६ तथानुकूल E, ताऽनुकूलं D

७ Thus A E, मूलिक B C F K, सचिक D

८ संरच्य° A B C F K, सरघ° D—Bö, Yajñ have संरघ, om by Kâś V, Hem

क्षेपमित्येव भवतीति कश्चिदप्येता ॥ • ॥ धौकर्यम् ॥ • ॥ शार्दूल्यम् ॥ • ॥ मानुष्यम् ॥ • ॥ भाराधर्म्यम् ॥ ३९८ ॥

पूर्वापरं दृष्णुरुषो विणायो[1]
विशालसंमेधिविधातिनश्च ।
स्वाराजसंभापिविशस्तयो[2]ऽपी-
श्वराभिजातौ परिमण्डलं च ॥ ३९९ ॥

पौर्वापर्यम् ॥ • ॥ दौष्पुरुष्यम् ॥ • ॥ वैणाय्यम् ॥ ॥ वैशाल्यम् ॥ • ॥ सांविध्यम् ॥ • ॥ वैधात्यम् ॥ • ॥ स्वाराज्यम्[3] ॥ • ॥ सांभाव्यम् ॥ • ॥ वैशस्त्यम्[4] । विनायविशस्तिभ्यां स्वार्थे स्वभिधानात भवत ॥ • ॥ ऐश्वर्यम् ॥ • ॥ आभिजात्यम् ॥ • ॥ पारिमाण्डल्यम्[5] ॥ ३९९ ॥

परिषेधराजपुरुषौ युगपत्
प्रतिकूलनास्तिकपुनःपुनरः ।
प्रतिभूसुराजबहुभाषिपरं-
परसुरापरसधर्मचरित्रम्[6] ॥ ४०० ॥

पारिषेध्यम् ॥ • ॥ राजपौरुष्यम्[7] ॥ • ॥ यौगपद्यम् ॥ • ॥ प्राति कूल्यम् ॥ • ॥ नास्तिक्यम् ॥ • ॥ पौनःपुन्यम् ॥ • ॥ प्रातिभाव्यम्[8] ॥ ॥

---

१ विणाय A. E.

२ स्वाराज° (right?) A cf. next note. —D om. text and comment.

३ स्वाराज्य ed. K. V ed.; om. by the other works.—Hem. has the rule परिराजानुस्वाराजादिभ्य (cf. p. 498, note 8; P I 138).

४ वैशस्त्य A.—विशस्ति B5 Kāś. V; विशस्त Hem.

५ Cf. gl. 160;—om. by the others, except Kāś. V β.; ed. ed.

६ °सुराजबहुभाषि° A. D. E.; °सुराजपर° E.

७ राजपुरुष A. D; cf. gl. 168.

सुराज्ञो भावः कर्म वा। सौराज्यम् ॥ * ॥ वाङ्गभाष्यम् ॥ * ॥ पारं-पर्यम् ॥ * ॥ औत्तराधर्यम् ॥ * ॥ साधर्म्यम् ॥ * ॥ वणिजो भावः कर्म वा। वाणिज्यम्। अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ वणिज्या वणिज्यमिति वामनः[1] ॥ * ॥ प्रमिताक्षरा सजयुतावथ सौ ॥ ४०० ॥

जनराजसमाचारपरिख्यातोपराधयः।
युवराजयथात्मानुपूर्वेहोडनिघातिनः ॥ ४०१ ॥

जानराज्यम् ॥ * ॥ सामाचार्यम्। सामाचारी ॥ * ॥ पारिख्यात्यम्। पारिख्याती ॥ * ॥ औपराधय्यम् ॥ अपिराधय इत्यपि[2]। अपि भृशार्थे ॥ * ॥ यौवराज्यम् ॥ * ॥ याथात्म्यम् ॥ * ॥ आनुपूर्व्यम्। आनुपूर्वी ॥ * ॥ हौड्यम् ॥ * ॥ नैघात्यम् ॥ ४०१ ॥

पुरोहितग्रामिकचर्मिकास्तिकाः[3]
स्वस्थोऽथ[4] शौण्डीरविधर्मकर्मिकाः[5]।
बालानुकूलं[6] शिलिकोऽथ सूचिकः[7]
संरक्षसारथ्यधिराजदण्डिकाः[8] ॥ ४०२ ॥

पौरोहित्यम् ॥ * ॥ ग्रामोऽस्यास्तीति ग्रामिकः। ग्रामिक्यम् ॥ * ॥

---

1 वाणिज्यमिति० A,—B C F and orig K omit from वणिज्या —Cf Kâś V v 1, 126, and above p 423, note 3

2 अपराधय० B F K, अराधय C, cf page 422, note 6—Hem अपिराधय, the others अपराधय

3 ०चार्मिकास्तिका. B C K, सर्मिकास्तिका. F

4 स्वस्थो पि D E

5 सौडीर० A, शौडीर० D, शौंडार० C, सौडीर० E

6 तथानुकूल E, ताऽनुकूलं D

7 Thus A E, मूलिकः B C F K, सचिक. D

8 संरक्ष० A B C F K, सरक्ष० D—Bö, Yajñ have संरक्ष, om by Kâś V, Hem

धर्मोऽस्यास्तीति धर्मिक । धार्मिक्यम्[१] ॥ ० ॥ भासिक्यम् ॥ ० ॥ अधि आत्मनि तिष्ठति । अध्यात्म । तस्य भावः आध्यात्म्यम् ॥ ० ॥ धौरेयो गर्ववान् । धौरेयीयम्[२] ॥ ० ॥ वैधर्म्यम ॥ ० ॥ कर्मास्त्यस्मात् कर्मिक[३] । कार्मिक्यम् ॥ ॥ वाक्यम् । यथा ।

अथाप वाक्यो चितमीलकच्छपिच्छावचूलाकलनाभिषोर[४] ॥ ॥ आनुकूल्यम् ॥ ० ॥ मिलम् उच्छम् । तदस्त्यस्मात् । मिलिक[५] उञ्छवृत्तिक । मैलिक्यम् ॥ ॥ सौविक्यम्[६] ॥ ० ॥ मारव्यम ॥ ॥ वारथ्यम् ॥ ॥ आधिराज्यम् ॥ ० ॥ दक्षास्त्यस्माद् दक्षिक । दाक्षिक्यम् ॥ ४२ ॥

पर्थिकधर्मिकचौक्षोदासीना[७] सविडकस्तथाज्ञनिक ।
प्रथिकाञ्जलिकच्छन्निकसूचकविम्बस्तविफलाध[८] ॥ ४०३ ॥

पार्थिक्यम । परिवढिक[९] इति वामन । अथ भोजमतेन ॥ ॥ धर्मोऽस्यास्तीति धर्मिक । धार्मिक्यम्[१०] ॥ ० ॥ चुक्षाशीलयोग । चौक्ष्यम् ॥ ० ॥ औदासीन्यम् ॥ ॥ सप्तोऽस्यास्तीति सप्तिक । सा

१ धार्मिक्य° B. h ; धर्मा° धार्मिकः धार्मिक्य C. F ; धर्मा° धार्मिक्य D ; cf. note १०

२ धौरेयीरे° A. ; धौरेयीय A D — Dh Yajñ. धौरेयीर ; om. by Ksv. V Hem.

३ का । र्मिक° D ; om. B. C. K

४ See 3, 5 ; D om. from वाक्यं

५ मिलक° A D

६ सौविक्य A ; सौविक्य B. F K ; सैविक्य C.—सूचिक B. १ ji., h V ; 1 ka सूचक (see next gl.) Hem.

७ °धर्मिक A D ; धर्मिक° F

८ अविकाञ्जलिक° E. ; प्रथिकाञ्जलिक° F ; सूचक A. D

९ पारिवढिक° D. ; परिवढिक्रिति A.—पर्थिक Dh १ ji ; om K १ Hem. [पर्थ सिथोऽस्यास्तीति पर्थो धर्मिक्य स एव पर्थिक १ ji.]

१० धर्मोऽस्यास्तीति धर्मिक । धार्मिक्य A. D ; धर्मा धर्मिकः धार्मिक्य F ; धार्मिकः B. C.—धर्मिक & धर्मिक Dh., १ ji., K १ a. (धर्मित ed.) ; धर्मिक Hem.

पिडक्यम् ॥ * ॥ अञ्जनमस्यास्तीति । अञ्जनिकः । आञ्जनिक्यम्[1] ॥ अञ्जनक[2] इत्यपि शकटाङ्गजः ॥ * ॥ प्राविक्यम्[3] । अयं भोजमतेन ॥ * ॥ अञ्जलिरस्यास्तीति । अञ्जलिकः । आञ्जलिक्यम् ॥ * ॥ काचित्क्यम् ॥ * ॥ सूचयतीति सूचकः । सौचक्यम् ॥ सूतक[4] इत्यन्यः ॥ * ॥ वैश्वस्त्यम् ॥ * ॥ विगत फलमस्य । विफलः । वैफल्यम् ॥ ४०३ ॥

क्षेत्रज्ञोऽथ यथातथपिशुनविदूरा यथापुरनृशंसौ ।
कुशलेश्वरनिपुणा अपि नञ्पूर्वाः सूरिभिः कथिताः ॥ ४०४ ॥

अक्षेत्रज्ञस्य भावः कर्म वा । आक्षेत्रज्ञ्यम् । नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलशुचिनिपुणानामित्यनेन[5] नित्यमुत्तरस्यारैच् । पूर्वपदस्य वा ॥ * ॥ आयथातथ्यम् । यथा । गुणानामायथातथ्यात्[6] ॥ अयाथातथ्यम् । यथातथायथापुरयोः पर्यायेणेत्यनेनारैच्[7] । अन्येषा मतमेतत् ॥ * ॥ आपिशुन्यम्[8] ॥ * ॥ आविदूर्यम् ॥ * ॥ आयथापुर्यम् । अयथापुर्यम् ॥ * ॥ आनृशंस्यम् ॥ * ॥ आकौशल्यम् । अकौशल्यम् ॥ * ॥ आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् ॥ * ॥ आनैपुण्यम् । अनैपुण्यम् ॥ * ॥ भाष्यकारस्य त्वक्षेत्रज्ञानीश्वरशब्दावेव समतौ । नञस्तत्पुरुषादित्यनेनैतेषां त्वतलोरेव

---

१ आंजनक्यं A , अमनक्य D

२ अजनिक A C , अजनिक B — अजानिक and अञ्जनिक (*v l* अल्तनिक) Bö , अजानिक (अजनीक केचित्) and अजनिक Yajñ , अजानिक, *v l* अञ्जलिक K V ed , आंजनिक β , om. a , ऊर्जानिक and अजनिक Hem [जनादागत जानं न जानमजानं तद्वान् अजानिक । अजनिको अजनवान् । Yajñ]

३ प्राचिक्यं F — K V ed gives the *v ll* प्रचिक and प्रविक, प्रतिक Bö , Yajñ [प्रतिगतं कं सुखं यस्मिन्स प्रतिकः सुखी Yajñ]

४ सूचक A — सूचक and सूतिक Bö , Yajñ [सूतिकायाः सौतिक्य], K V , सूचक and सूतक Hem

५ Cf Pân vii 3, 30 — Hem has the rule (vii 4, 23) नञ क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलचपलनिपुणशुचे । , cf p 420, l 10

६ Śisup 2, 56

७ See Pân vii 3, 31

८ आपिशून्यं MSS

प्राप्तयो पाठ[१]। शकटाङ्गजस्तु नञ्पूर्वाणां यथादिन्मवविनिमञमा विनृमोर्यथातिनृसमस्वविषमस्वपुर स्वपरमस्वमध्यमस्तुपुरुषकापुरुष विग्रासमम्हानामेतेषां स्वपमाठ[२]। नाह्मणवाजिमम्हो प्राप्तिजा तियोऽर्थौ ताभ्यामप्रत्यायनार्थम्। माणववाडवशब्दौ चरणवचनौ ताभ्यामवस्याधनार्थम्। तस्वसमस्वविषमस्वपरमस्वसमस्वसमम्हानां नञ्समासेऽपि पाठ। विराधपाराधयोपराधयाविराधयमम्हाना मपत्यववचनाकयो[३] बाधनार्थं। गणपत्यधिपत्यौ पाठ परम सिद्धा। मधुनरायारविमर्शिविमंपुरमम्हेभ्यस्ततयो[४] न भवत इति वक्षा। शकटाङ्गजस्तु बाजिमसवादिनृमञभाविनृमम्हानामपि ने च्छति। भोज पुनर्विमस्तिविमायवर्जितेभ्य सर्वेभ्योऽपि ततमाविच्छति ॥०॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन यथादर्शनमन्येऽपि द्रष्टव्या ॥१०१॥ इति ब्राह्मणादि[५]॥

युवमिथुनकुलीनभातृसुस्त्रीप्रणास्तृ-
स्थविरचपलदुःस्त्रीदुष्टयो होतृसुतु।

---

१ Cf. Mahābh. on P v 1 131.

२ Hem. also includes सर्वेषादिन् etc. in the gaṇa युवादि

३ अपराधय for अपिरायय P

४ P °हायारविमर्[शि suppl. K.]पुर° B. K. F; विमपुर O.; ? K. V विम (विम a.; विश D.., 1 jā) and पुर°; Hem. विमंप

५ This gaṇa includes ब्राह्मणादि and पुरोहितादि to Pāṇ. 1 124; 128. Also Hem.'s रायादि, मधुमादि and युवादि (i.e. चतुर etc.) in the rules II 1 (30-33) भावे त्वतल्। आह्मणादमधुमादे° [मधुमां etc. only] ॥ अश्मातुरयादु भावे [मधुमादीनामपि पाठं केचिद् इच्छन्ति। अपि तु युवादीनामप्यनामेव (i.e. युव। चतुर। संमत। अवम। कंड। मत। एम। कल) प्रतिषेधमिच्छन्ति। इ सामीप्य विवक्षमर्दे। अथ चदयाना मेषां नञ्समासो भवति वा न वा। युधस्य भाव कर्म वा योध्य। न योध्य मयोध्यमिति भवतीत्येके। न भवती त्यन्ये] ॥ पृथ्वादेरिमन्वा ॥ वर्णदृढा दिभ्यष्यण्च ॥ पतिराजान्तगुणाङ्गरा जादिभ्य कर्मणि च ॥ Hem. om. many of the word given here

कुतुककितवकुस्त्रीकर्तृसब्रह्मचारि-
श्रमणनिपुणवध्वध्वर्यवः कन्दुकश्च[1] ॥ ४०५ ॥

प्राणिजातिवयोऽर्थहायनान्तयुवादिलघ्वादीकोऽण्[2] इत्यनेन युवादेस्तस्य भावः कर्म वेत्यर्थेऽण् भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् ॥ * ॥ यूनो भावः कर्म वा । यौवनम् । युवत्वम् । युवता ॥ यौवनिकेत्यपि मनोज्ञादिपाठात्[3] ॥ एव युवतिशब्दस्यापि लिङ्गग्रहणे[4] लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् ॥ * ॥ मैथुनम् ॥ * ॥ कौलीनम् ॥ * ॥ भ्रात्रम् ॥ * ॥ सौस्त्रम् ॥ * ॥ प्रशास्ता ऋत्विक् । प्राशास्त्रम् ॥ * ॥ स्थविर इव स्थविरः । स्थाविरम् ॥ स्थाविर्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वात्[5] ॥ * ॥ चापलम् ॥ केचिन्नञ्पूर्वस्याप्यस्य पाठं मन्यन्ते । तन्मत आचापलम् अचापलम्[6] । एवं चेत्रज्ञकुशलनिपुणानामपि ॥ अभ्यघाति मुनिचापलात्त्वया[7] ॥ * ॥ निन्दिता स्त्री । दुःस्त्री । दौःस्त्रम् ॥ * ॥ दुष्टु निन्दितम् । दौष्टवम् ॥ * ॥ होता ऋत्विक् । हौत्रम् ॥ होतुरित्यपि भोजः । हौतवम् ॥ * ॥ सुष्ठु शोभनम् । सौष्ठवम् ॥ * ॥ कुतुकं कुतूहलम् । विवाहवाचीत्यन्ये । कौतुकम्[8] ॥ * ॥ कैतवम् ॥ * ॥ कुत्सिता स्त्री कुस्त्री । कौस्त्रम् ॥ * ॥ कार्त्रम् । अथ भोजमतेन[9] ॥ * ॥ समानो ब्रह्मचारी । सब्रह्मचारी । साब्रह्मचारम् । ब्रह्मादीनामित्यनेनान्त्यादिलुकि[10] ॥ सुब्रह्मचारिन्निति वामनः । तन्मते सौब्रह्मचारिणम् ॥

---

१ °वध्वध्वर्यव °A, पट्वध्वर्यव °C, वधध्वर्यव D, वहध्वर्यव कुदुकश्च B

२ °युवादिशब्दादीकोण् F, cf P 1, 129-131

३ Cf śloka 409

४ B C K om लिङ्गग्रहणे

५ Not given in that (ākṛiti) gaṇa

६ Om B C F K, see p 427, n 5

७ Kirâtârj 13, 63, D om from केचिन्नञ्पूर्व°

८ कुतुके कौतुकं कुतू° अन्ये । कौतव । B C K

९ कर्तृ Hem, K V MS β, v l ed, हर्तृ MS α, Bö, Yajñ

१० See śloka 163 — Yajñ forms साब्रह्मचारिणं in accordance with Pân vi 4, 134 (इनण्यनपत्ये)

माणवो पाठ[1]। शकटाङ्गजस्तु तत्पूर्वाणां समादिगणैर्भिन्नवज्जभा पितृभोर्यथातिमृषमसविषमसपुर असपरमसमध्यसदुपुरुषकापुरुष विग्रहशब्दानामेतेषां ष्यञमाह[2]। ब्राह्मणवाणिजशब्दौ प्राविभा तिययोऽर्थौ ताभ्यामप्याधनार्थम्। माणववाडवशब्दौ चरबबकौ ताभ्यामवस्थाधनायम। तत्समसविषमअपरमसमध्यसमशब्दानां तत्समासेऽपि पाठ। विराधयाराधयोपराधयाविराधयशब्दाना मपत्यसबबबाधयो[3] बाधनार्थं। गणपत्यधिपत्यौ पाठ परम विद्या। गङ्गुसदायादविग्रहविविधपुरशब्देभ्यस्तन्तौ[4] न भवत इति वृद्धा। शकटाङ्गजस्तु वाणिजसखवादिनृपवज्ञभापितृशब्दानामपि नेच्छति। भोज पुनर्विग्रहतिवियायवर्जितेभ्य सर्वेभ्योऽपि नेच्छति ॥०॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन यथादर्शनमन्येऽपि द्रष्टव्या ॥४४॥ इति ब्राह्मणादि[5]॥

युवमिथुनकुलीनभ्रातृसुश्रीमणास्तु-
स्थविरचपलदुःस्त्रीदुष्टवो होतृसुष्ठु।

---

1 Cf. Mahābh. on P v 1 131.

2 Hem. also includes चर्वणादि etc. [the gaṇa सुधादि

3 अपराधय for अपिराधय F

4 ? °दायादविग्रह[वि suppl. K.]पुर° B. K. F; विग्रहपुर C.; ? K. V विश (विश a.; विश B., 1 jd) ad पुर°; Hem. विशेष

5 This gaṇa includes ब्राह्मणादि and पुरोहितादि to Pāṇ. 1 1 4, 128. Also Hem. राजादि मधुरादि and सुधादि (i.e. चतुर etc.) in the rules II 1 (50-53) माधे लतत। माधुरादमधुरादि [माधुर्य etc. only] । तत्सम्बन्धादुधारे [मधुरादीनामपि पाठं केचिद् इच्छन्ति। अपि तु सुधादीनामकारान्तेभ्य (i.e. सुध। चतुर। संगत। लवण। [illegible]। वत। रस। लस) प्रतिषेधमिच्छन्ति। ए षामेव विकल्पमपरे। अथ चतुर्णां मेषां तत्समासो भवति वा न वा। सुधस्य भाव कर्म वा सौध्यं। न सौध्य मसौध्यमिति भवतीति केचित्। न भवती त्यन्ये] । पुरुषादेरिमन्या। सर्वेहत्या दिभावस्यता। पतिराजान्तगुणाङ्गरा जादिभ्य कर्मणि च। Hem. om. many of the word given here

कुतुककितवकुस्त्रीकर्तृसब्रह्मचारि-
श्रमणनिपुणवध्वध्वर्यवः कन्दुकश्च[१] ॥ ४०५ ॥

प्राणिजातिवयोऽर्थहायनान्तयुवादिलघ्वादीकोऽण्[२] इत्यनेन युवादेस्तस्य भावः कर्म वेत्यर्थेऽण् भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् ॥ * ॥ यूनो भावः कर्म वा । यौवनम् । युवत्वम् । युवता ॥ यौवनिकेत्यपि मनोज्ञादिपाठात्[३] ॥ एवं युवतिशब्दस्यापि लिङ्गग्रहणे[४] लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् ॥ * ॥ मैथुनम् ॥ * ॥ कौलीनम् ॥ * ॥ भ्रात्रम् ॥ * ॥ सौस्त्रम् ॥ * ॥ प्रशास्ता ऋत्विक् । प्राशास्त्रम् ॥ * ॥ स्थविर इव स्थविरः । स्थाविरम् ॥ स्थाविर्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वात्[५] ॥ * ॥ चापलम् ॥ केचिन्नञ्पूर्वस्याप्यस्य पाठं मन्यन्ते । तन्मत आचापलम् अचापलम्[६] । एवं चेत्रज्ञकुशलनिपुणानामपि ॥ अभ्यघाति मुनिचापलात्त्वया[७] ॥ * ॥ निन्दिता स्त्री । दुःस्त्री । दौःस्त्रम् ॥ * ॥ दुष्टु निन्दितम् । दौष्टवम् ॥ * ॥ होता ऋत्विक् । हौत्रम् ॥ होतुरित्यपि भोजः । हौतवम् ॥ * ॥ सुष्टु शोभनम् । सौष्टवम् ॥ * ॥ कुतुकं कुतूहलम् । विवाहवाचीत्यन्ये । कौतुकम्[८] ॥ * ॥ कैतवम् ॥ * ॥ कुत्सिता स्त्री कुस्त्री । कौस्त्रम् ॥ * ॥ कार्त्रम् । अय भोजमतेन[९] ॥ * ॥ समानो ब्रह्मचारी । सब्रह्मचारी । साब्रह्मचारम् । ब्रह्मादीनामित्यनेनान्त्याजादिलुकि[१०] ॥ सुब्रह्मचारिन्निति वामनः । तन्मते सौब्रह्मचारिणम् ॥

---

१ °वध्वध्वर्यव °A , पट्टध्वर्यव °C , वधध्वर्यव D , वद्वध्वर्यव कुदुकश्च B

२ °युवादिशब्दादीकोण् F , cf P 1, 129-131

३ Cf sloka 409

४ B C K om लिङ्गग्रहणे

५ Not given in that (âkriti) gana

६ Om B C F K , see p 427, n 5

७ Kirâtârj 13, 63 , D om from केचिन्नञ्पूर्व°

८ कुतुकं कौतुकं कुतू° इत्यन्ये । कौतव । B C K

९ कर्तृ Hem , K V MS β , v l ed , हर्तृ MS a , Bö , Yajñ

१० See sloka 163 —Yajñ forms साब्रह्मचारिणं in accordance with Pân vi 4, 134 (इनण्यनपत्ये)

ब्रह्मचारिणिमिति चण् । तस्मिन् ब्राह्मचारिणम् । अनपत्ये चेति प्रतिषेधाद् इनोऽणोऽपत्यादाविति[1] नान्याजादिलोप ॥ • ॥ सामगीति अमम । सामगम् ॥ कथं सामगं प्रतिपेदिर इति प्रयोगो ब्राह्मणादित्वाद्भवति ॥ ट्रिष्णोति नयोपदेशं[2] अकम इति सामगादय ॥ • ॥ नैपुणम् ॥ • ॥ बाधकम्[3] ॥ • ॥ अध्वर्युर्धर्मिविशेष । आध्वर्यवम् ॥ • ॥ कामुकम्[4] ॥ ४ ५ ॥

कुशलवृषलौ घोषज्ञोऽथानृशंसकुतूहलं[5]
पिशुनसुहृदावुचेताऽथो सहस्र[6] कमण्डलु ।
अपि च हृदयं दुसो पक्षे रथाम्रणकस्तथा[7]
हृदयपुरुषो ज्ञेयावेतौ समासविपर्यये ॥ ४०६ ॥

कौशलम् ॥ • ॥ वार्षलम् ॥ • ॥ घैषज्ञम् ॥ • ॥ आनृशंसम् ॥ • ॥ कौतूहलम् ॥ • ॥ पैशुनम् ॥ • ॥ शोभनं हृदय यस्य सुहृन्मित्रम् । निन्दित हृदय यस्य दुर्हृद् अमित्र । सुहृद्दुर्हृन्मित्रामित्र[8] इति वचनाद् । वामनमतेन दुर्दुन्दैर्नैतयो सिद्धि । सौहार्दम् । दौर्हार्दम्[9] ।

१ इनोऽणोऽपत्यादाविति A. F ; इनो ... दाविति B. C. K. ; अपत्य ... इति इनोऽपत्यादाविति D —The other works have ब्रह्मचारिन् only

२ तथोपदेशमिति F ; तथोत॰ B C. K —अमम K. V ; अमम Yajñ. ; अमम(? अमम)Bo ; अमम । अमम । अमम । Hem.

३ बाधर्य A. ; बाधर्य B K ; बाधर्य C. ; बाधर्य D —बभ्रु Bo., Y jñ., K. V ; om. Hem (? rightly as it falls under the general category of बभ्र्वादीन् ;—or बभ्रु with A. ?).

४ कामुकं B. C. K —कामुक Hem ; कामुक K. V B., o L ed. ; om. A. ; om. Bo., Y jñ.

५ पिशुनौ आनृशंस॰ all MSS.

६ ॰ऽथौताश्वौ॰ A. D ; अथौता श्व E.

७ पाक्षि कुरपाणकस्तथा A. ; रथा-म्रण॰ B. C. D E K.

८ Cf Pāṇ 4 150.

९ हौर्हार्द॰ दौर्हार्द etc. A. throughout, D mostly other MSS. occasionally ; cf सुहृद् in next śloka, and the comment. p. 423, l. 6

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्यनेनोभयपदार्ऐच्[1] । शोभनं हृदयं यस्य स सुहृदयः साधुः । दुष्टं हृदयं यस्य स दुर्हृदयः क्रूरः । तयोरणि हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ण्येषु[2] इति हृदयस्य हृदादेशः । सौहार्दम् । दौर्हार्दम् । ब्राह्मणादित्वमप्येषाम् । तेन दौर्हार्द्यं सौहार्द्यम् । सौहृदय्यं दौर्हृदय्यमित्यपि । इह सुहृदयदुर्हृदयशब्दावेव पठितव्यौ सुहृद्दुर्हृच्छब्दावेव वा न तु चत्वारः । अन्यतरपाठेऽपि हि सौहार्दं दौर्हार्दमिति सिध्यति । उच्यते । अर्थभेदात् सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ मित्रामित्रवाचिनौ सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ तु नैवम् । तौ हि प्रशस्तनिन्दितहृदयसंबन्धमात्रे वर्तेते । उभयत्रापि च सौहार्दं दौर्हार्दमित्युभयपाठः ॥ सौहृदं दौर्हृदमिति च प्रयुज्यते । यथा । तत्सौहृदं यत्क्रियते परोक्षे[3] । कुसुमक्षतदौहृदस्त्वया[4] । तदर्थमेकत्रोभयपदार्ऐज्[5] मा भूत् । अन्यथोभयत्राप्येकरूपत्व उभयपाठानर्थक्यं स्यादित्युभयपाठः । अयं पक्षो वामनस्यापि हृद्भगेत्यत्र सुहृदो भावः सौहार्दमिति दर्शयतः संमतो लक्ष्यते । जयादित्यस्तु सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ च[6] पपाठ । स चैवं मन्यते । ब्राह्मणादौ प्रयोगदर्शनादनयोः[7] पाठाङ्गीकरणे वचनसामर्थ्यादेवाण् ष्यञ्च भविष्यत' । असाक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितवत्कल्प्यत आकृतिगणेष्विति ॥ सौहृदेनापि भावे त्वमि-

---

१ See Pân vii 3, 19

२ हृल्लासण्ण लेखाख्ये A , cf Pân vi 3, 50

३ Vṛiddha-Chân 15, 8, in Böhtl 's Ind Spr (2nd ed) 2483 (ed °यत्क्रियते परस्मिन् ॥)

४ Raghuv 9, 61 (क्षतदोहदस्त्वया eds)

५ तदत्रमेक° B C F

६ B C K om सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ, °दुर्हृदयशब्दावेव C —For Vâmana's view see Kâs V vii 3, 19, as to Jayâditya, Vardh seems to refer to the *gana* in Kâs V v 1, 130 (? v 4, 150), though only the first four adhyâyas are generally ascribed to Jayâditya See next page, note 9

७ °प्रयोगदर्शनयोः A

त्वादयस्तु[1] यविप्रवादे छन्दोवत्कवय मनुष्यत इत्युक्तम् । चन्द्र सौवदमिति वदन्त्यपि[2] वदादेशो न चत्तरपदं चन्द्रमेत्युत्तर पदादेरभावमाह[3] । भोजस्तु सचतुर्वेदी मित्रामित्रयोरित्यत्र नि पातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये[4] सौवदं दौर्वदमिति चन्द्रगविभ्यो पू र्वपदस्य चेत्युत्तरपदादेश् न भवति[5] ॥ ० ॥ उभेता नवेपवनीव चलित्वा । चौक्षेयम् ॥ ० ॥ सारसम् ॥ ० ॥ कामस्तवनम । तथा दीक इत्यनेन[6] सिद्धे मतवोर्निवृत्त्यर्थं पाठः ॥ कमण्डलुकमित्यन्ये ॥ ० ॥ पात्तिगणकम् ॥ ० ॥ रायगणकम् ॥ ० ॥ सार्दम् ॥ पौरुषम् । समासे तु सदरपता । सचदयनम् । सतुरवता । सतुरवनम् ॥ ४ ६ ॥

परिव्राजकसुभ्रातृसुभगोज्ञातृहायना[7] ।
यजमानोऽथ भर्ता च दुर्भ्रातृविपुलौ दुहृत्[8] ॥ ४०७ ॥

पारिव्राजकम् । अयं चन्द्रगविमतेन[9] ॥ ० ॥ सौभ्रात्रम् । यथा ।
समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथा तौ रामलक्ष्मणौ[10] ॥ ॥

सुभगस्य भावः कर्म वा । सौभागम् । चन्द्रगविभ्यो पूर्वस्य चेत्युभयप दादेश । अयं चन्द्रमतेन । जयादित्यस्तु सुभग मन्त्र[11] इति पठति । यथा । महते सौभगाय[12] । अर्वे विषयमन्द्रस्वपि विकल्पमत इत्युभय

१ भावमानित्व A.
२ चंद्रस्य सौ॰ D ; चंद्रस्य सौवदय स्यापि B C. K.
३ अभावमाह A ; पदादिमाह B. C. K.
४ सामर्थ्यादेयानर्थक्ये D. C. F K ; सौभोयम् D
५ पदादेश भवति A.
६ चपुराद्री इत्यनेन D. C. F K.
७ ॰सुभ्रातृसमवोद्धारयना E.
८ दुर्हत् B C. D. F F K
९ चन्द्रगविमादिमतेन A.
१० Ragh 10, 82.
११ ? Kāś. V 1 130 ; cf. preceding page note 5
१२ Rigv I 161 7

चारैज् न भवति। मन्त्र इति किम्। सौभाग्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव भवति। वामनस्यापि संमतमेतत्॥ *॥ उद्गतो गायत ऋत्विग्वा। उद्गाता। औद्गात्रम्॥ *॥ हायनस्य[१]। हायनम्। अथ वामनमतेन॥ *॥ याजमानम्॥ *॥ भर्तुः। भार्त्रम्॥ *॥ निन्दितो भ्राता दुर्भ्राता। तस्येदं दौर्भ्रात्रम्॥ *॥ वैपुलम्[१]। अथ वामनमतेन॥ *॥ दुहृदुदाहृत एव॥ ४०७॥

प्रतिहर्ता तथा पोता यलोपः श्रोत्रियस्य च।
वृषपूर्वं गणं प्राह वामनस्तु तपस्विनि॥ ४०८॥

प्रतिहर्ता ऋत्विक्। प्रातिहर्त्रम्। ये तु लघ्वादीक इत्यत्र लघ्वादेरिगन्तस्य[२] विशेषणं मन्यन्ते तेषां मते तेनैव सिद्धं प्रातिहर्त्रम्॥ परत्वात् त्वतल्भ्यां बाध्यत इत्यणविधानम्॥ *॥ उद्गातृ। उन्नेतृ। होतृ। पोतृ। प्रशास्तृ। अध्वर्यु। इत्येतेषां यदा ऋत्विग्वचनत्वं तदा होत्राभ्यश्छ इति[३] छे प्राप्ते पाठः॥ ४०८॥ इति युवादिः[४]॥

मनोज्ञमेधाव्यभिरूपवृद्धाः
कल्याणचोरप्रियरूपधूर्ताः।
आढ्यस्तथा श्रोत्रियसारपत्राण्
छान्तो युवच्छान्दसविश्वदेवाः[५]॥ ४०९॥

---

१ Not given in the other works — For हायनान्त cf Pân v 1, 130, and above, p 429, l 3

२ लघ्वादिरिगतस्य B C D K, लघ्वादिरितिगंतस्य A, cf p 429, l 3, Pân v 1, 131

३ Pân v 1, 135 — वृषगण is not given by any of the other works — For श्रोत्रिय (श्रौत्रम्) see P v 1, 130 vârtt

४ This *gana* includes उद्गात्रादि & युवादि to Pân v 1, 129, 130 — Hem only युवादि

५ युवा छ० B C D E K, सारपुत्रा० वैश्वदेवा F

ब्रह्मचारिणिमिति चन्द्रः । तस्मात् ब्राह्मचारिणम् । अनपत्ये चेति प्रतिषेधात् इनोऽणोऽपवादाविति[1] नान्तत्वादिलोप ॥ ० ॥ श्रामणीति श्रमण । श्रामणम् ॥ कथं श्रामण्यं प्रतिपेदिरे इति प्रयोगो ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥ स्त्रियोति तथोपदेशः[2] श्रवण इति श्रामणादय ॥ ० ॥ नैपुणम् ॥ ० ॥ बाधनम्[3] ॥ ॥ अध्वर्युर्ब्राह्मणविशेष । आध्वर्यवम् ॥ ० ॥ कान्दुकम्[4] ॥ ४ ५ ॥

> कुशलचपलौ क्षेत्रज्ञोऽथानृशंसकुतूहलं[5]
> पिशुनसुहृदावुत्तेताऽथो सहाय[6] कमण्डलु ।
> श्रमि च हृदयं दुःखो पत्ते रणाग्रणकस्तथा[7]
> हृदयपुरुषौ ज्ञेयावेतौ समासविपर्यये ॥ ४०६ ॥

कौशलम् ॥ ० ॥ चापलम् ॥ ० ॥ क्षैत्रज्ञम् ॥ ० ॥ आनृशंसम् ॥ ० ॥ कौतूहलम् ॥ ० ॥ पैशुनम् ॥ ॥ शोभनं हृदयं यस्य सुहृन्मित्रम् । निन्दितं हृदयं यस्य दुर्हृद् अमित्रम् । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो[8] इति हृदादेश ॥ वामनमतेन प्रत्ययेनैतयो सिद्धि । सौहार्दम् । दौर्हार्दम्[9]।

---

१ इनोऽणोऽपवादाविति A. F ; इनो ऽणोऽपवादाविति B. C. K. ; अपवाद इति इनोऽपवादाविति D.—The other work is re ब्रह्मचारिन् only.

२ तथोपदेशमिति F ; तथोप॰ B. C. K.—श्रवण E. V ; श्रमण Y Jh. ; श्रमण (/ श्रमण) Bh. ; श्रमण । श्रमणा । श्रमण । Hem.

३ बाधनं A ; बाढनं B. K. ; पाठनं C ; बाधन D.—बन्धु Bh., Y Jh., K V ; om. Hem. (rightly as it fall under the general category of बन्ध्वादीना ;—or बन्धु with A.?).

४ कामुक B. C. K.—कंटुक Hem. ; कन्दुक K V β ... ed. ; कामुक॰ ; om. Bh., Y Jh.

५ पिशुनौ चानृशंस all MSS.

६ ॰वनितासो॰ A. D ; वनिता सा- हव E.

७ पाणि कुशपालकस्तथा A. ; रणा- ग्रणा B. C. D. E. K.

८ Cf. Pāṇ. 5.4.150.

९ दौर्हार्द॰ दौर्हार्द etc. A. throughout, D mostly other MSS occasionally ; cf. सुहृद् in next śloka, and the commentary p. 433, l. 8

हृद्भगसिन्धूनामित्यनेनोभयपदावृच्[1] । शोभनं हृदयं यस्य स सुहृदयः साधुः । दुष्टं हृदयं यस्य स दुर्हृदयः क्रूरः । तयोरणि हृदयस्य हृल्लासलेखाण्णु[2] इति हृदयस्य हृदादेशः । सौहार्दम् । दौर्हार्दम् । ब्राह्मणादित्वमप्येषाम् । तेन दौर्हार्द्यं सौहार्द्यम् । सौहृदय्यं दौर्हृदय्यमित्यपि । इह सुहृदयदुर्हृदयशब्दावेव पठितव्यौ सुहृद्दुर्हृच्छब्दावेव वा न तु चत्वारः । अन्यतरपाठेऽपि हि सौहार्दं दौर्हार्दमिति सिध्यति । उच्यते । अर्थभेदात् सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ मित्रामित्रवाचिनौ सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ तु नैवम् । तौ हि प्रशस्तनिन्दितहृदयसंबन्धमात्रे वर्तेते । उभयत्रापि च सौहार्दं दौर्हार्दमित्युभयपाठः ॥ सौहृदं दौर्हृदमिति च प्रयुज्यते । यथा । तत्सौहृदं यत्क्रियते परोक्षे[3] । कुसुमं कृतदौहृदस्त्वया[4] । तदर्थमेकत्रोभयपदावृज्[5] मा भूत् । अन्यथोभयत्राप्येकरूपत्व उभयपाठानर्थक्यं स्यादित्युभयपाठः । अयं पक्षो वामनस्यापि हृद्भगेत्यत्र सुहृदो भावः सौहार्दमिति दर्शयतः संमतो लक्ष्यते । जयादित्यस्तु सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ च[6] पपाठ । स चैव मन्यते । ब्राह्मणादौ प्रयोगदर्शनादनयोः[7] पाठाङ्गीकरणे वचनसामर्थ्यादेवाण् ष्यञ्च भविष्यतः । असाक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितवत्कल्प्यत आकृतिगणेष्विति ॥ सौहृदेनापि भाषे त्वामि-

---

1 See Pâṇ vii 3, 19

2 हृल्लासण् लेखाण्णे A, cf Pâṇ vi 3, 50

3 Vṛiddha-Chân 15, 8, in Böhtl.'s Ind Spr (2nd ed) 2483 (ed ॰यत्क्रियते परस्मिन् ॥)

4 Raghuv 9, 61 (क्षतदोहदस्त्वया eds)

5 तद्वमेक॰ B C F

6 B C K om सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ, ॰दुर्हृदयशब्दावेव C — For Vâmana's view see Kâś V vii 3, 19, as to Jayâditya, Vardh seems to refer to the *gana* in Kâś V v 1, 130 (? v 4, 150), though only the first four adhyâyas are generally ascribed to Jayâditya See next page, note 9

7 प्योगदर्शनयोः A

व्यादयस्तु[1] कविप्रयोगे छन्दोभङ्गभयात् प्रयुक्ता इत्युक्तम् । चन्द्रस्तु सौहृदमिति हृदयस्यापि[2] हृदादेशो न बहुत्तरपदं चानेनोत्तरपदादैचभावमाह[3] । भोजस्तु सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरित्यत्र निपातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये[4] सौहृदं दौर्हृदमिति चात्मविभ्यो पूर्वपदस्य चेत्युत्तरपदादैज् न भवति[5] ॥ ० ॥ उद्गाता गर्भग्रहीत्व ऋत्विक् । औद्गात्रम् ॥ ० ॥ सारथम् ॥ ० ॥ कामण्डलवम् । यथा दोष इत्यनेन[6] विहूतः मतयोर्नित्यत्वार्थं पाठः । समस्तुकमित्यत्र ॥ ० ॥ पार्तिगणकम् ॥ ० ॥ रायमयकम् ॥ ० ॥ हार्दम् । पौरुषम् । समासे तु सहृदयता । सहृदयत्वम् । सत्पुरुषता । सत्पुरुषत्वम् ॥ ६ ॥

परिव्राजकसुभ्रातृसुभगोद्गातृहायना[7] ।
यजमानोऽथ भर्ता च दुर्भ्रातृविपुलौ दुहृत्[8] ॥ ४०७ ॥

पारिव्राजकम् । अयं प्रकटाङ्गमतेन[9] ॥ ० ॥ सौभ्रात्रम् । यथा ।
समासेऽपि हि सौभ्रात्रे यथा तौ रामलक्ष्मणौ[10] ॥ ॥

सुभगस्य भाव कर्म वा । सौभागम् । हृद्भगसिन्ध्वो पूर्वपदस्य चेत्युभयपदादैच । अयं चन्द्रमतेन । अपादित्यस्तु सुभग मन्त्रे[11] इति पठति । यथा । महते सौभगाय[12] । सर्वे विषयस्थलेऽपि विकल्पन्त इत्युभय

---

१ मायत्वाभिव A.
२ चन्द्रस्य सौ° D । चन्द्रस्तु सौहृदय स्यापि B C. K.
३ °त्वभावमाह A । पदादैचमाह B C. K.
४ सामर्थ्यादैपानर्थक्ये B. C. F K. । सौभीतम् D
५ पदादैच् भवति A.
६ सप्रादौ इत्यनेन B. C. F K.
७ °सुभ्रातृसुभगोद्गातृहायना E.
८ दुर्हृत् B C. D E. F K.
९ प्रकटाङ्गमादिमतेन A.
१० Raghuv IV 82.
११ P Kāś. V 1 130; cf. preceding page note 8
१२ Rigv I. 161 7

चारैज् न भवति । मन्त्र इति किम् । सौभाग्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव भवति । वामनस्यापि सम्मतमेतत् ॥ * ॥ उद्गतो गायत ऋत्विग्वा । उद्गाता । औद्गात्रम् ॥ * ॥ हायनस्य¹ । हायनम् । अथ वामनमतेन ॥ * ॥ याजमानम् ॥ * ॥ भर्तुः । भार्त्रम् ॥ * ॥ निन्दितो भ्राता दुर्भ्राता । तस्येद दौर्भ्रात्रम् ॥ * ॥ वैपुलम्¹ । अथ वामनमतेन ॥ * ॥ दुहृदुदाहृत एव ॥ ४०७ ॥

प्रतिहर्ता तथा पोता यलोपः श्रोत्रियस्य च ।
वृषपूर्वं गणं प्राह वामनस्तु तपस्विनि ॥ ४०८ ॥

प्रतिहर्ता ऋत्विक् । प्रातिहर्त्रम् । ये तु लघ्वादीक इत्यत्र लघ्वादेरिगन्तस्य² विशेषणं मन्यन्ते तेषा मते तेनैव सिद्धं प्रातिहर्त्रम् ॥ परत्वात् त्वतल्भ्यां बाध्यत इत्यण्विधानम् ॥ * ॥ उद्गातृ । उन्नेतृ । होतृ । पोतृ । प्रशास्तृ । अध्वर्यु । इत्येतेषां यदा ऋत्विग्वचनत्व तदा होत्राभ्यश्छ इति³ छे प्राप्ते पाठः ॥ ४०८ ॥ इति युवादिः⁴ ॥

मनोज्ञमेधाव्यभिरूपवृद्धाः
कल्याणचोरप्रियरूपधूर्ताः
आढ्यस्तथा श्रोत्रियसारपत्राष्
छात्रो युवच्छान्दसविश्वदेवाः⁵ ॥ ४०९ ॥

---

१ Not given in the other works — For हायनान्त cf Pân v 1, 130, and above, p 429, l 3

२ लघ्वादेरिगतस्य B C D K, लघ्वादेरितिगंतस्य A, cf p 429, l 3, Pân v 1, 131

३ Pân v 1, 135 — वृषगण is not given by any of the other works — For श्रोत्रिय (श्रौत्रम्) see P v 1, 130 vârtt

४ This *gana* includes उद्गात्रादि & युवादि to Pân v 1, 129, 130 — Hem only युवादि

५ युवा छ० B C D E K, सारपुत्रा० वैश्वदेवा F

मनोज्ञादिगुरूपोत्तमयोपान्त्याद्वुञ् इत्यनेन मनोज्ञादेरेव भावे कर्मणि चेत्यर्थेऽकञ् वा भवति ॥ ० ॥ मनो जानाति परितोषयतीति मनोज्ञं वस्तु । तस्य भावः कर्म वा । मानोज्ञकम् ॥ ० ॥ मैधावकम् ॥ ० ॥ शोभनं रूपमस्य रूपमभिगतम्[१] इति वा । अभिरूपः । तस्य । आभिरूपकम् ॥ ० ॥ वार्द्धकम् । यथा ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्[२] ॥

अन्ये तु वयोऽर्थवचनेऽपि सार्थिकेऽके च वार्द्धकमित्याहुः[३] ॥ ० ॥ काल्याणकम् ॥ ० ॥ चौरिका । स्वभावात्स्त्रीत्वम् । अन्यस्तु चौरस्य चौर्तकमिति[४] नपुंसकलिङ्गे इच्छति ॥ ० ॥ प्रियं रूपं यस्य तस्य प्रैयरूपकम् ॥ ० ॥ धौर्तिका ॥ ० ॥ या पूर्वं आयातीत्याख्यः । आख्यकम् ॥ ० ॥ मौनियकम् ॥ ० ॥ सारापि यथाख्यः । सारपथ । सारपथिका[५] । सारपथकम् इत्यन्ये[६] ॥ शरमयुतं यत् वास्तं शरपथम्[७] इत्यन्ये ॥ शारपुत्र[८] इति भोज ॥ ० ॥ कल्पमीलम्बाह्म । शामनकम् ॥ ० ॥ चौरनिका । अन्ये राजन्यमनुष्ययूनामित्यनेनाम्नायादिषुम भाव[९] । यथा नमैव ।

---

१ रूपमभिमत्यत A. ; रूपमपि मत D.

२ Raghuv. 1. 8.

३ Bo. and Kāç. V omit सुख ; cf. Pāṇ. iv 3, 30 Artt.

४ चौर्तकमिति B. C.—Yajñ. also has चौरिका ; चौरिका ; चौर्तकं चौरकमिति वेचित् — For Hem. see page 436, n. 3.

५ सारपथं वा॰ B. C. K. ; ॰सारपथका A.

६ सारपथिकम् B. C. K. ; सारपथम् F.—Yajñ. has the same passage from सारापि॰

७ शरपथम A.

८ ? Thus F ; शरपुत्र D ; सरपथ A. B. C. K.—Bh., Yajñ. ha सारपथ and शतपुत्र ; Kāç. V शतपुत्र ; Hem. शरपथ शारपथ and सारपुत्र

९ ॰पुत्रमाव॰ B. C. K. ; पुत्रमपति F ; see vārtt. on Pāṇ. 1. 4, 163 (Bohtl. ib. 151).

नवे यौवनिकोच्छेदे यस्य न स्खलितं मनः ।
वृंहितं नापि सिद्धेशप्रसादेन मनीषिणः[१] ॥

यथा वा धनंजयस्य ।

क्षणभङ्गुरमङ्गमङ्गिनां[२]
न गता यौवनिका निवर्तते ।
विभवास्तृणवारिचञ्चला
निचया मर्मरपत्रसंनिभाः ॥

छान्दसकम् ॥ * ॥ वैश्वदेवकम्[३] ॥ ४०९ ॥

बहुलामुष्यकुलादोरूपावश्यंकुपुत्रकुलपुत्राः ।
पुत्रकुमारकुलाला ग्रामात्सगडश्च सुकुमारः ॥ ४१० ॥

वाहुलकम् । दृढादिपाठाद् वहिमा । बाहुल्यमित्यपि[४] ॥ * ॥ आमुष्यकुलिका । आमुष्यकुलकमित्यन्ये ॥ अमुष्यपुत्र इत्यपि ॥ * ॥ अदो रूपम् । अदो रूपमस्येति वा । अदोरूपम् । तस्य । आदोरूपकम् । अदोरूपशब्दो रूपप्रशंसाचाम्[५] ॥ * ॥ आवश्यकम् ॥ * ॥ कौपुत्रकम्[६] । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ कौलपुत्रकम् ॥ * ॥ ग्रामपुत्रिका ॥ * ॥ ग्रामकुमारिका ॥ * ॥ ग्रामकुलालिका । ग्रामकुलमित्यप्यन्यः[७]

---

१ वृंहितेनापि० A

२ क्षणभ गुरुसगम० A , क्षणभगुरु-सग० D

३ विश्वदेव Bö , Yajñ , Hem , K V β , वैश्वदेव Kâś V ed , α

४ वहुल is not given in the gaṇa दृढादि śl 393-4 (except by Kâś V β , v l ed) but in पृथ्वादि śl 392 , see also page 518, note 3

५ Thus also Yajñ , Hem has the same word , om Bö , Kâś V —[प्राज्ञीपुरुष Yajñ , K V β , v l Bö , K V ed.]

६ कुपुत्र Bö , Yajñ , omitted by Kâś V , Hem

७ ग्रामकुलसि० F , ग्रामकुलालि० D , ०इत्यन्य. A F — Hem has both words , Bö , Yajñ ग्रामकुलाल only ; Kâś V ed , α β give neither

॥ ० ॥ यज्ञो युव । यामस्य यज्ञो यामयज्ञ । तच यामयज्ञिका । पुरुषादिवद्दीर्घले यामयाज्ञ इत्यन्ये[1] ॥ यामयज्ञ[2] इति अयादि ष्यादय ॥ एते चत्वारो नपुंसकलिङ्गा इत्यन्ये[3] ॥ ० ॥ सुष्ठु कुमार सुकुमार । सौकुमारकम् ॥ ४१ ॥ इति मनोज्ञादि ॥

इष्टार्चितौ निपठितागणितावकीर्ण-
पूर्तोपसादितगृहीतनिराकृताश्च ।
संरक्षितानुपठितोपकृतानुयुक्ता-
म्नातश्रुतानुगणितास्तवकास्थितं च ॥ ४११ ॥

इष्टादिभ्यो ऽनेनेत्यनेनेष्टार्थे मयमाख्यादनेनेति क्तोऽयार्थे इन् भवति ॥ ० ॥ इष्टो ऽनेन यज्ञ । इष्टी यज्ञे ॥ इष्टमनेन वा । इष्टी यज्ञे ॥ ० ॥ अर्चिती विष्णुरावे ॥ ० ॥ निपठिती मीमांसायाम् ॥ ० ॥ अगणिती मदने ॥ ० ॥ अवकीर्णी कुर्लघे ॥ ० ॥ पूर्ती दाने ॥ ० ॥ उप सादिती सदसि ॥ उपासितमित्यन्ये । उपासिती गुरुकुले[4] ॥ ० ॥ गृहीती विद्यासु ॥ ० ॥ निराकृती कुकार्ये ॥ ० ॥ संरक्षितो प्रजासु ॥ ॥ अनु पठिती वेदे ॥ ० ॥ उपकृती मन्त्रे ॥ ० ॥ अनुयुक्ती शास्त्रे ॥ ० ॥ आम्नाती

---

1 पुरुषादिवद्दीर्घले (em. text) A.; पुरुषादिवद्दीर्घले यामयाज्ञ D; पुरु षादिव द्दी B C F K.

2 यामयंज D C K.—यामयंज and याममांज Hem; यामयज्ञ D1, Y J1 K4; V o यामयाज्ञ K4 V ed.

3 According t Hem who call this gana चोरादि th word from मनोज्ञ t the end of b g form ne ter b- stract nouns in अकम् only [मानोज्ञ कम्] whereas those preceding मनोज्ञ mak both neuter and feminine nouns [चौरिका । चौरकम् । धौर्तिका । धौ र्तकम् ।] Cf मनोज्ञादि in list of ganas.

4 उपसिती C.; गुरुकुले A.; गुरु कुलो D.—Hem has both and ; Y J1 K4 V ed B उपसादिता; D1 K4 V उपासादित

छन्दसि ॥ * ॥ श्रुती । इतिहासे ॥ * ॥ अनुगणिती निरुक्ते ॥ * ॥ अवकल्पिती जल्पे ॥ ४११ ॥

आसेवितपरिरक्षितनिकथितगणितोद्गृहीतपरिकलिताः ।
उपपादितपरिगदितौ[1] संकलिताधीतपरिगणिताः ॥ ४१२ ॥

आसेविती सिद्धपती[2] ॥ * ॥ परिरक्षिती परिजने[3] ॥ * ॥ निकथिती कथासु । निकठित इत्यन्यः[4] ॥ * ॥ गणिती ज्योतिषि ॥ * ॥ उद्गृहीती । उद्योगे ॥ * ॥ परिकलिती कलासु ॥ * ॥ उपपादिती धने[5] ॥ * ॥ परिगदिती परेषु ॥ * ॥ संकलिती पदार्थेषु ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे ॥ * ॥ परिगणिती याज्ञिक्ये ॥ ४१२ ॥

अवगणितव्याकुलितौ निषादितोपाकृतावमुक्ताश्च ।
अवधारितपठितकृता निगदितमनुगुणितमायुक्तम्[6] ॥ ४१३ ॥

अवगणिती वादिनि ॥ * ॥ व्याकुलिती रिपुजने ॥ * ॥ निषादिती हास्तिके[7] ॥ * ॥ उपाकृती पशौ ॥ * ॥ अवमुक्ती पापे ॥ * ॥ अवधारिती शास्त्रार्थे ॥ * ॥ पठिती वेदे ॥ * ॥ कृती धर्मे ॥ * ॥ निगदिती नयेषु ॥ * ॥ अनुगुणिती[8] । अनुपदे ॥ * ॥ आयुक्ती युद्धे ॥ * ॥ मत्वर्थीयेनेना सिद्धे ठन्निवृत्त्यर्थमिन्विधानम्[9] ॥ ४१३ ॥ इष्टादिः ॥

---

१ उपवादित° A

२ सिद्धिमती D

३ सारिजने B C K, (आर्त्ते Yajñ)

४ Hem both and कथित besides, the others निकथित

५ उपमादिती वने A, °ध्वने D — Hem alone has this word

६ °अनुगणितमायुक्त A D E (cf śloka 411, and note ८)

७ निषादित Bö, Hem, om Kâś V, निसादित [निसादिती वाद्येषु] Yajñ, —Bö, Yajñ, Kâś V have also परिवादित [परिवादिती इष्टेषु Y]

८ अनुगणिती A D — Hem has both अनुगणित and अनुगुणित, Bö, Yâjñ, Kâś V α अनुगणित, Kâś V ed, β अनुगुणित only

९ ठन्निर्वृत्त्य° B K, ठेनिवृ° A तन्निवृ° C, अन्यनिवृ° D

मनोज्ञादिगुणपोऽसमयोपाध्यायकम् इत्यनेन मनोज्ञादेरेव भाव कर्मे चैवर्थेऽकम् वा भवति ॥०॥ मनो जानाति परितोषय तीति मनोज्ञं वस्तु । तस्य भाव कर्म वा । मानोज्ञकम् ॥०॥ मैधाव-कम् ॥०॥ शोभन रूपमस्य रूपमभिगत[1] इति वा । अभिरूप । तस्य । आभिरूपकम् ॥०॥ वार्द्धकम् । यथा ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्[2] ।

अन्ये तु वयोऽर्थवचनेऽपि आर्द्धिकेऽके च वार्द्धकमित्याहु[3] ॥०॥ काव्यायकम् ॥०॥ चौरिका । समावायात्सोऽस्म् । अन्यस्तु चौरक धौर्तकमिति[4] नपुंसकलिङ्गे इच्छति ॥०॥ प्रियं रूप यस्य तस्य भाव रूपकम् ॥०॥ धौर्तिका ॥०॥ या पूर्वं आपतीत्याख्य । बालकम् ॥ ॥ मौचिकाकम् ॥०॥ शाराणि पचाणस्य । शारपच । शारप-चिका[5] । शारपचकम् इत्यन्ये[6] । परमपूर्वं पचं शारणं शरपचम[7] इत्यन्ये । शारपुत्र[8] इति भोज ॥०॥ ग्रामणीसन्दर्भा । ग्रामणम् ॥०॥ चौरसिका । अन्ये राजन्यमनुष्ययुवानामित्यनेनान्त्याभावादिगुण भाव[9] । यथा समीप ।

---

१ रूपमभिगतस्य A.; रूपमपि गत D

२ Raghuv. I. 8.

३ Do. and Kāś. V omit तु; cf. Pāṇ. iv 2, 30 vārtt.

४ धौर्तमिति B. C.—Yajñ. also has धौर्तिका / चौरिका / धौर्तकं चौरक-मिति केचित् — For Hem. see page 436 n. 3.

५ शारपचं शा° B. C. K.; °शारप चका A.

६ शारपचिकम् B. C. K.; शारप-चम् F.—Y Jñ. has the same passage from शाराणि

७ शरपचम् A.

८ ? Thus F; शरपुत्र D; शरपच A. B. C. K.—Bh., Yajñ. ha e शारपच and शतपुत्र; Kāś. V शतपुत्र; Hem. शरपच शारपच and शारपुत्र

९ °गुणभाव B. C. K.; गुणमपि F; see vārtt. on Pāṇ. vi. 4, 163 (Böht. 4, 161).

नवे यौवनिकोद्गेदे यस्य न स्खलितं मनः ।
वंदितं नापि सिद्धेशप्रसादेन मनीषिणः[१] ॥

यथा वा धनंजयस्य ।

क्षणभङ्गुरमङ्गमङ्गिनां[२]
न गता यौवनिका निवर्तते ।
विभवास्तृणवारिचञ्चला
निचया मर्मरपत्रसंनिभाः ॥

छान्दसकम् ॥ * ॥ वैश्वदेवकम्[३] ॥ ४०९ ॥

बहुलामुष्यकुलादोरूपावश्यंकुपुत्रकुलपुत्राः ।
पुत्रकुमारकुलाला ग्रामात्सगणश्च सुकुमारः ॥ ४१० ॥

वाहुलकम् । दृढादिपाठाद् वहिमा । वाहुल्यमित्यपि[४] ॥ * ॥ आमुष्यकुलिका । आमुष्यकुलकमित्यन्ये ॥ अमुष्यपुत्र इत्यपि ॥ * ॥ अदो रूपम् । अदो रूपमस्येति वा । अदोरूपम् । तस्य । आदोरूपकम् । अदोरूपशब्दो रूपप्रशसायाम्[५] ॥ * ॥ आवश्यकम् ॥ * ॥ कौपुत्रकम्[६] । अयं वामनमतेन ॥ * ॥ कौलपुत्रकम् ॥ * ॥ ग्रामपुत्रिका ॥ * ॥ ग्रामकुमारिका ॥ * ॥ ग्रामकुलालिका । ग्रामकुलमित्यप्यन्यः[७]

---

१ वृंहितेनापि० A

२ क्षणभं गुरसगम० A , क्षणभगुरसगग० D

३ विश्वदेव Bö , Yajñ , Hem , K V β , वैश्वदेव Kâs V ed , α

४ बहुल is not given in the gana दृढादि sl. 393-4 (except by Kâs V β , v l ed) but in पृथ्वादि sl 392, see also page 518, note 3

५ Thus also Yajñ , Hem has the same word , om Bö., Kâs V — [घटोपुरुष Yajñ , K V β , v l Bö , K V ed]

६ कुपुत्र Bö , Yajñ , omitted by Kâs. V , Hem

७ ग्रामकुलसि० F , ग्रामकुलजि० D , ०इत्यन्य A F — Hem has both words , Bö , Yajñ ग्रामकुलाल only ; Kâs V ed , α β give neither

॥ ० ॥ षष्ठो रथ । पामन षष्ठो पामषष्ठ । तथा पामषष्ठिका । पुरुषादित्यदीर्घंले पामषाष्ठ इत्यन्ये[1] । पामषष्ठ[2] इति भवादि ध्यादय । एते चत्वारो नपुंसकलिङ्गा इत्यन्ये[3] ॥ ० ॥ छत्र कुमार सुकुमार । सौकुमारकम् ॥ ४१ ॥ इति मनोज्ञादि ॥

इष्टार्चितौ निपठितागणितावकीर्ण-
पूर्तोपसादितगृहीतनिराकृताश्च ।
संरक्षितानुपठितोपकृतानुयुक्ता-
म्नातश्रुतानुगणितास्त्वयकल्पितं च ॥ ४११ ॥

इष्टादिभ्योऽनेनेत्यनेनेष्टादे प्रथमान्तादनेनेति कर्तार्थे इन् भवति ॥ ० ॥ इष्टोऽनेन यज्ञ । इष्टी यज्ञे ॥ इष्टमनेन वा । इष्टी यज्ञे ॥ ० ॥ अर्चिती विद्वत्सु ॥ ० ॥ निपठिती मीमांसायाम् ॥ ॥ अगणिती महत्ने ॥ ० ॥ अवकीर्णी दुर्गये ॥ ० ॥ पूर्ती दाने ॥ ० ॥ उप सादिती सदसि ॥ उपासितमित्यन्ये । उपासितो गुरुकुले[4] ॥ ॥ गृहीती विद्यासु ॥ ० ॥ निराकृती क्षुधाये ॥ ॥ संरक्षिती प्रजासु ॥ ॥ अनु पठिती वेदे ॥ ० ॥ उपकृती मन्ने ॥ ० ॥ अनुयुक्ती मास्ले ॥ ० ॥ आम्नाती

---

१ पुरुषादित्यदीर्घंले (om. text) A.; पुरुषादित्य दीर्घंले पामषाष्ठ D; पुरु पादित्य दी B C. P K.

२ पामषाष्ठ B C K.—पामषष्ठ ed पामषाष्ठ Hem. पामषष्ठ B., Y. Jñ., Kś, V. a पामषष्ठ ks V. ed.

३ According to H ... he call this gana चौरादि the word from मनोज्ञ ... end of ... form neuter abstract nouns in अकम् only [मानोज्ञकम्] hence these preceding मनोज्ञ ... both neuter and feminine nouns [चौरिका । चौरकम् । धौर्तिका । धौर्तकम्] Cf मनोज्ञादि in list of ganas.

४ उपनिषत् C.; गुरुकुले A.; गुरुकुले D.—Hem. has both words; Y. Jñ., ks V. ed. β उपसादित; D., ks V. उपासादित

छन्दसि ॥ * ॥ श्रुती । इतिहासे ॥ * ॥ अनुगणिती निरुक्ते ॥ * ॥ अवक्लृप्ती जल्पे ॥ ४११ ॥

आसेवितपरिरक्षितनिकथितगणितोद्गृहीतपरिकलिताः ।
उपपादितपरिगदितौ[1] संकलिताधीतपरिगणिताः ॥४१२॥

आसेविती सिद्धपतौ[2] ॥ * ॥ परिरचिती परिजने[3] ॥ * ॥ निकथिती कथासु । निकठित इत्यन्यः[4] ॥ * ॥ गणिती ज्योतिषि ॥ * ॥ उद्गृहीती । उद्योगे ॥ * ॥ परिकलिती कलासु ॥ * ॥ उपपादिती धने[5] ॥ * ॥ परिगदिती परेषु ॥ * ॥ संकलिती पदार्थेषु ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे ॥ * ॥ परिगणिती याज्ञिके ॥ ४१२ ॥

अवगणितव्याकुलितौ निषादितोपाकृतावमुक्ताश्च ।
अवधारितपठितकृता निगदितमनुगुणितमायुक्तम्[6] ॥४१३॥

अवगणिती वादिनि ॥ * ॥ व्याकुलिती रिपुजने ॥ * ॥ निषादिती हास्तिके[7] ॥ * ॥ उपाकृती पशौ ॥ * ॥ अवमुक्ती पापे ॥ * ॥ अवधारिती शास्त्रार्थे ॥ * ॥ पठिती वेदे ॥ * ॥ कृती धर्मे ॥ * ॥ निगदिती नयेषु ॥ * ॥ अनुगुणिती[8] । अनुपदे ॥ * ॥ आयुक्ती युद्धे ॥ * ॥ मत्वर्थीयेनेना सिद्धे ठन्निवृत्त्यर्थमिन्विधानम्[9] ॥ ४१३ ॥ इष्टादिः ॥

---

१ उपवादित° A
२ सिद्धिमती D
३ वारिजने B C K, (आर्त्ते Yajñ)
४ Hem both and कथित besides, the others निकथित
५ उपमादिती वने A, °ध्वने D—Hem alone has this word
६ °अनुगणितमायुक्त A D E (cf sloka 411, and note ८)
७ निषादित Bö, Hem, om Kâś V, निवादित [निवादिती वाद्येषु] Yajñ,—Bö, Yajñ, Kâś V have also परिवादित [परिवादिती दृष्टेषु Y]
८ अनुगणिती A D—Hem has both अनुगणित and अनुगुणित, Bö, Yâjñ, Kâś V α अनुगणित, Kâś V ed, β अनुगुणित only
९ ठिन्निवृत्त्य° B K, ठेन्निवृ° A तन्निवृ° C, अन्यनिवृ° D

यवोर्मिवासाकृमिभूमिबन्धव[1]
क्रुञ्चाकक्काम्यिहरीन्दुबिन्दव ।
हनुक्लिमीधू मधुसानुभानवो[2]
द्राक्षाहरिच्छिम्बिगरुद्द्रुचारव[3] ॥ ४१४ ॥

यवादेः पूर्वास्मोपान्तात्मो[4] वोऽयवादेरित्यनेन मवन्तामकारान्ता दवर्णान्तात्मोपान्तादवर्णोपान्ताच्च[5] यवादिवर्जितान्मतोर्मकारस्य वकारो भवति ॥ ॰ ॥ यवा मद्यान्त वा सन्ति । यवमान् ॥ ॰ ॥ ऊर्मिमान् ॥ ॰ ॥ वासामान् । वासाग्रस्त[6] स्तोत्रिज ॥ ॰ ॥ कृमिमान् ॥ ॥ भूमिमान् ॥ ॰ ॥ बन्धुमती । बन्धुमान् ॥ ॰ ॥ क्रुञ्चामान्[7] ॥ ॰ ॥ कक्कुमान् । कक्कुमानेव सेवते ॥ ॰ ॥ कान्तिमान् ॥ ॰ ॥ हरिमान् ॥ ॥ इन्दुमती ॥ ॰ ॥ बिन्दुमती ॥ ॰ ॥ हनुमान्[8] ॥ ॰ ॥ तिमिमान्[9] ॥ ॰ ॥ इक्षुमती ॥ ॰ ॥ मधुमान्पर्वत ॥ ॰ ॥ सानुमान् ॥ ॰ ॥ भानुमान् ॥ ॥ द्राक्षामान् । भाषेत्यपि[10] भोज ॥ ॰ ॥ हरिमान् ॥ ॥ छिम्बिमान्[11] । छिम्बीमानित्यन्य[12] ॥ ॰ ॥ गरुत्मान् । गरुड ॥ ॰ ॥ द्रुमती । चुमती

---

१ क्लिमि D E. (D also in comm.)
२ हनुक्षीमीधू E. ; हनुक्लिमा इव मधुमाधुमानवो C. ; मधुमान D E.
३ °हारि° D ; छिम्बिमधु° A D ; हरिमर्धव C ; हरिद्धवि° C. ; क्लिमि मरुद्रु° C. ; चारव: B
४ पम्पामोपान्ताम्मो B C. F K ; पम्पामोपा A ; पयामो D
५ वर्णान्ताच्च B C F K ; वर्णान्ता A. ; वर्णान्ताईमका B
६ Thus also Hem. ; वासा others [वासामान वन्धायतिः Y JA]
७ क्रुञ्चामान कंसामान् । A
८ हनुमान् B. C. D K.
९ तिमि Hem. ; क्लिमि Y JA ; others.
१० भाषेत्यपि B ; भाषेत्यपि भी भोज D ; द्राक्षामान् । द्राक्षाधारे A. —द्राक्षा ad भाषा B., Y JA., Hem. ; द्राक्षा K. \
११ ? छिम्बिमान् A. ; छंबिमान् B. C F K. ; छिंधिमान् D
१२ ? छिम्बीमानि A. ; छंबीमानि° F K ; छांबीमानि° B ; छवीमा C. ; छिम्बीमा D —छिंबी Hem. ; मछि ad छिंबि B. Y JA ; मछि (A.मछि) B.F. \ ad ; छिंबि K. \ =

त्यपि भोजः[१] ॥ * ॥ चारुमती ॥ * ॥ केषांचिदवर्णान्तात्प्राप्तः । केषांचिद्योपान्तादिति[२] । केषांचिज्झय[३] इति । केषांचित्संज्ञायामिति ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन दल्मिमद्अंशुमतीश्रीमती[४] गोमती ध्वजित्मत्प्रभृतयो[५] ज्ञेयाः ॥ ४१४ ॥ इति यवादिः ॥

वत्वन्तमुदन्नष्ठीचक्रीकक्षीरुमणविवो ज्ञेयम् ।
राजन्वान्सौराज्ये ज्योत्स्ना चर्मण्वती नाम्नि ॥ ४१५ ॥

उदन्वदादिरित्यनेनोदन्वदादयः शब्दा निपात्यन्ते संज्ञायाम् ॥ * ॥ उदकमस्मिन्नस्तीति । उदन्वान् उदधिः । उदन्वान्नाम ऋषिः । उदन्वान्नामाश्रमः ॥ अन्यस्तु धारणक्रियासंबन्धाद्[६] उदन्वान्घट[७] उदन्वान्मेघ इत्यपि मन्यते[८] ॥ * ॥ अष्ठीवान्नाम जङ्घोरुसंधिः । अत्रास्थिशब्दस्याष्ठीभावो निपात्यते ॥ * ॥ चक्रीवान् रासभः । चक्रीवान्नाम राजा । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभाव. ॥ * ॥ कक्षीवान्नाम ऋषिर्लौकिकः । अत्र कक्षाशब्दस्य कक्षीभावः ॥ * ॥ रुमण्वान्नाम पर्वतः । रुमण्वान्नाम मन्त्री । अत्र लवणशब्दस्य रुमणभावः ॥ रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येके ।

---

१ ? अमतीत्यपि॰ B , श्रुतिमती॰ श्रीभोजः D — द्रु Bö , Yajñ , Hem , द्रुम Kâś V ed , *a* , cf śl. 252 comm , Pâṇ v 3, 118

२ केषांचितमोऽपान्तादिति A , om D

३ केषांचित् भय A , ॰क्राय K , ॰षय F , om D

४ स्त्रीमती for श्रीमती B K , स्त्रिमती C (cf śl 252 comm , and 418) — Not given by the other works

५ ? Thus B C F , ध्वजिम्मत्॰ K , ध्वर्जतमत्॰ A , D om from आकृतिगण॰ to end — ध्वजित् Hem , ध्वजि and ध्रजि Bö , Yajñ , Kâś V

६ D om from उदन्वान्नाम ऋषि.

७ उदकवान् घट. D , उदकन्वान् घट. B , उदनन्वान्घट A — Hem has ॰उदन्वान्घट । उदन्वान्मेघ. । यस्मिन्नुदक धीयते स एवमुच्यते ॥ नाम्नि । उदन्वान्समुद्र ।॰ Cf Kâś V viii 1, 13

८ ॰इत्यप्यन्य D

तस्य वा यवनम्[1] ॥ ० ॥ विशिष्टा यवन कीर्तिर्वा यस्य । वियशान् वा हित्य ॥ ० ॥ राजन्वान् देशः ।

राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्[2] ॥

सौराज्य इति किम् । राजवान् ॥ ० ॥ ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना[3] । चन्द्रप्रभा ॥ ० ॥ चर्मण्वती नाम नदी ॥ ० ॥ नाम्नीति किम् । उदकवान् । अस्थिमान् । मधुवान् । कक्षावान् । लवणवान् । वसुमान् । ज्योतिष्मान् । चर्मवान् ॥ ४१५ ॥ इत्युदन्वदादि[4] ॥

ज्योत्स्नातमिस्रा[5] च कुतुपं स्याद्वैपादिका ।
विसर्पो नखरश्चापि कुण्डलोऽपि मतो बुधैः ॥ ४१६ ॥

मघाज्योत्स्नापिच्छिलशोभमपामार्गेणावितदमणा[6] इत्यनेनैतेभ्य यथासंख्यं वासीत्येतस्मिन्नर्थे न यथ इल व म श न[7] इत्येते प्रत्यया क्रमेण भवन्ति मतुप् च ॥ ० ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्तीति ज्यौत्स्न पक्ष । ज्यौत्स्नी रात्रि ॥ ० ॥ तमोऽस्यामस्तीति तमिस्रा रात्रि । साऽस्यास्तीति तामिस्र[8] पक्ष ॥ ॥ कौतुपं[9] घृतम् ॥ ॥ वैपादिक कुष्ठम्[10]

---

1 See p. 339, l. 13 (? read यवनम् प-यन° instead of यशोविलयन°); p. 340, note 1.—Hem. also has यवनम्बा यश-स्सायन । यशस्वातपाम पर्वत । यशो स्वाङ्ग । यशस्विति मकारकारमपि न चैव सन्निपातयं मकारवीपामावार्थ म । यस्तं तु यथावीयमलक्षिय ॥

2 Raghuv 6, 22.

3 See Pāṇ. 5, 114.

4 For this group cf. Pāṇ. viii. 2, 12-14; Hem. II. 1 93-95.

5 तमिस्रा A. B. D. K.

6 °पामवारैवाभि A.; °पामार्गाभिचायणा B. C. K.

7 B. C. F. K. om. म; cf. p. 200 l. 15; Pāṇ. 5, 2, 101.

8 तमिस्रा° तामिस्र° B. C. K.; तमि-स्र° A.—Hem. also writes तामिस्र

9 कुतप ed. Pāṇ.; कौतप Kāś. V.; कौतुप Hem.; cf. कुतप p. 00.

10 कुष्ठं B. C. F. K. (Hem.); कुष्ठं A.; कुष्ठा D.

॥ * ॥ वैसर्पो व्याधिः ॥ * ॥ नाखर. श्वापद. ॥ * ॥ कौगडल ' ॥ ' ॥ पचे ज्योत्स्नावान् । तमिस्रावान्[१] ॥ ४१६ ॥ इति ज्योत्स्नादि. ॥

पिच्छोदरव्रीहिगुहाः पिचण्डस्
तुन्दोदकोरोयवचूर्णपक्षाः ।
वर्णग्रहौ पङ्कलले च काक-
प्रज्ञे[२] तु फेनो ध्रुवका[३] च पर्णम् ॥ ४१७ ॥

पिच्छादेरिलः ॥ * ॥ पिच्छान्यस्य[४] सन्ति । पिच्छिलः ॥ * ॥ उदरिल. ॥ * ॥ व्रीहिलः । दिगम्बरस्तु व्रीहिग्रहण स्वरूपार्थमर्थनिर्देशार्थं चेति[५] ब्रुवाणः शालिलो व्रीहिल इत्याह ॥ * ॥ गुहिलः ॥ * ॥ पिचण्डिलः ॥ * ॥ तुन्दिलः ॥ * ॥ उदकिलः ॥ * ॥ उरसिलः ॥ * ॥ यविल. चूर्णिलः ॥ * ॥ पक्षिलः ॥ * ॥ वर्णिलः ॥ * ॥ ग्रहिलः ॥ * ॥ पङ्किलः ॥ * ॥ कलिलः ॥ * ॥ काकिल.[६] ॥ * ॥ प्रज्ञिलः ॥ * ॥ फेनिलः ॥ * ॥ ध्रुव-

---

१ तमिश्रावान् A B C K

२ ? Thus A D E, कालप्रज्ञे B C F K

३ ध्रुवका B C F K, विवका A

४ Thus all MSS and Yajñ —पिच्छा Bo, पिच्छ Kâs V, Hem

५ व्रीहिग्रहणस्वरूपा° B C K, व्रीहिग्रहण स्वरूपं चेति A —Cf Kâs V ५ 2, 116 (व्रीह्यादिभ्यश्च ॥) °व्रीहिग्रहण किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु व्रीहिशब्द पठ्यते तच इनिठनौ चकारेण विधीयेते । एवं तर्हि तुन्दादिषु व्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति । शालिल. (ed शालिन) । शाली । शालिक । शालिमानिति ॥ —Hem has the sûtras vii 2, 5 व्रीह्यादिभ्यस्तौ (viz इकइनौ) ॥, 7 व्रीह्यर्थतुन्दादेरिलश्च ॥° व्रीह्यर्थे । कलमा अस्य अस्मिन्वा सन्ति । कलमिल । कलमिक । कलमी । कलमवान् । शालिल । शालिक । शाली । शालिमान् । व्रीहिशब्दोऽपि व्रीह्यर्थो भवति । किं तु तस्य पूर्वत्रोपादानादिलो न भवति । भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् । भवतीत्येके । व्रीहिल ॥ तुन्दादि ° see next page, note ३

६ ? कालिल B C F K —Hem has काला (!) काक।, Bo, Yajñ काला (चेपे), Kâs V काल (चेपे) —See also comm on śl 420, where Vardh refers काला, घाटा (घटा Bo, Yajñ, K V) and जटा to this *gana*

किल । भुवकेऽप्यपि[1] पामन ॥ ० ॥ पर्विल ॥ ० ॥ पक्षे पिच्छपामिला दयपि[2] भवति ॥ तुन्दोदरपिचण्डप्रभृतीनां तुन्दादावपि पाठाद्वेनौ[3] भवत । भोजमतेन स्वविषयेऽपि बीजप्रभृतीनां केषांचित् ॥ ४९७ ॥ इति पिच्छादि ॥

सिध्मस्नेहौ पांसुपृथुश्यामचटूनि[4]
प्रज्ञापन्थी बीजकपी पिङ्गमृदू च ।
कर्णो शीतं मांसहनू मञ्जुगडू स्त
पर्ण नाभिः श्रीमणिवल्गूदककृष्णा ॥ ४१८ ॥

सिध्मादेर्लः ॥ ॥ सिध्मान्यस्य सन्ति ॥ ० ॥ सिध्मल ॥ ॥ स्नेहल ॥ ० ॥ पांसुल[5] ॥ पृथुल ॥ ० ॥ श्यामल ॥ ० ॥ चटुल[6] ॥ ० ॥ प्रज्ञाल । पिच्छादिपाठात् प्रज्ञिल ॥ ० ॥ पन्थिल । यथा मुरारे[7] ।

इयमेभिरालवालैः पदे पदे पन्थिलास्तु कुल्यासु ॥ ० ॥

बीजल ॥ ० ॥ कपिल ॥ ० ॥ पिङ्गल ॥ ० ॥ मृदुल ॥ ० ॥ कर्णल ॥ ० ॥ शीतल ॥ ० ॥ मांसल ॥ ० ॥ हनुल । हनूल इत्यपि ॥ ० ॥ मञ्जुल ॥ ॥ गडुरस्मिन्गडु । गडुल । कूल ॥ ० ॥ पर्णल ॥ ॥ नाभिल ॥ ० ॥ श्रील । श्रीमान् ॥ ॥ मणिल ॥ ० ॥ वल्गूल ॥ ॥ उदकल । पिच्छादिपाठाद् उदकिल ॥ ० ॥ कृष्णल ॥ ४१८ ॥

---

१ भुवकिल । भुवकेऽप्यपि B. C. F K. — भुवक and भुवक Bh., Y M.; भुवका and भुवका Hem.; भुवका and भुवका Kāś. V ed., β (a. भुवका only).

२ पिच्छपामिला° B. C. F K. and orig A.; पिच्छपाम् Hem.

३ पाठद्वेनौ A.; पाठाद्वेनौ B C. F K.; पाठद्वेनौ° बीजीय° B — Vardh.'s पिच्छादि includes both पिच्छादि and तुन्दादि of Pāṇ. and Hem.

४ पांशु° A. B. C. D E. K.

५ पांशुल° A. B. C. D K.

६ चडुल° D K.; चतुल° C.

७ Anargharāghava (Calc. Ś. 1789) p. 36.

सक्थि श्लेष्मा पित्तनिष्पाड्धमन्यः
पेशः पार्ष्णी वातनिष्पावपुष्काः ।
पार्श्वस्तुण्डिः पक्ष्मपर्शू कुशः स्याद्
धारासक्तू वर्ध्मफेनोष्मपर्णम्[1] ॥ ४१९ ॥

सक्थिलः ॥ * ॥ श्लेष्मलः । कफी ॥ * ॥ पित्तलः ॥ * ॥ निष्पाद्यतीति निष्पात् क्विप् । निष्पाल्लः[2] ॥ निष्पदन निष्पत् । निष्पल्ल[3] इत्यन्ये ॥ निष्पाद्वान् ॥ अथ शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ धमनीलः ॥ * ॥ पेशलः ॥ * ॥ पार्ष्णीलः ॥ धमनीपार्ष्णीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते । तेन दीर्घान्ताभ्यामेव लः । ह्रस्वान्ताभ्यामेव मतुः ॥ * ॥ वातलः ॥ * ॥ निष्पावलः ॥ निष्पानं निष्पा । निष्पाल[4] इत्यन्यः ॥ * ॥ पुष्कलः ॥ * ॥ पार्श्वलः ॥ * ॥ तुण्डिलः ॥ तुण्डिवटिवलेर्भ[5] इति भप्रत्यये तुण्डिभ इत्यपि ॥ * ॥ पक्ष्मलः ॥ * ॥ पर्शुलः । पर्शूल इति भोजराजः[6] ॥ * ॥ कुशलः ॥ * ॥ धारालः । यथा मुरारेः[7] ।

प्रेचाधारालवैरप्रस्टमरसमरोड्डामरौजा विडौजाः ॥

सक्तुलः ॥ * ॥ वृधेर्मन् । वर्ध्मलः । पामादिपाठाद् वर्ध्मन[8] इत्यपि ॥ * ॥

---

१ वर्म्मफेनो° A , व्रध्मफे° B K , व्रध्नफेनो° F , °व्रध्राफे° C , °फेनो व पक्षा D , वर्धफेनौ चपवर्णौ E

२ निष्पालः A C D

३ निष्पल A C , B C K om निष्पत् —Hem has both, Bo , Yajñ निष्पाद्, om Kâs V

४ निष्पाणं° MSS , B F K om निष्पा, C om निष्पाल — Hem निष्पा, the others निष्पाव

५ ? तुटिवटि° B C K , तुण्डि° D — तुंडि Hem both in the gaṇa, and in sûtra vii 2, 16 वलिवटितुडेर्भः । (प्रवृद्धा नाभिस्तुण्डि comm), om by the others, but Pân and Kâs V v 2, 139 तुन्दि (तुण्डि इति माधव. Calc ed)

६ A om पर्शुल., श्रीभोजराज. D , भोज. F —पर्शू Bo , पर्शु Yajñ , Hem , परशु Kâs V

७ Anarghar (Calc , S 1782) p 143

८ धर्म्मन A , वर्द्धान F , वर्ध्मल. पामादिपाठात् । धर्मन् इत्यपि B C K —Bo , Yajñ have वर्ष्मन्, om K V — In the पामादि Hem alone gives वर्ध्मन्

तस्य वा वलम्[1] ॥ * ॥ विशिष्टा वलय किरणा यस्य । विभवाम् भा रिव ॥ * ॥ राजन्वान् देश ।

राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्[2] ॥

सौराज्य इति किम् । राजवान् ॥ * ॥ ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना[3] । चन्द्रप्रभा ॥ * ॥ चर्मण्वती नाम नदी ॥ * ॥ नाम्नीति किम् । उदक नाम । धन्विमान् । चक्रवान् । कशावान् । अवयववान् । वसुमान् । ज्योतिष्मान् । चर्मवान् ॥ ४१५ ॥ इत्युदन्वदादि[4] ॥

ज्योत्स्नाशृङ्गतमिस्रा[5] च कुतुप स्याद्विपादिका ।
विसर्पो नखरश्चापि कुण्डलोऽपि मतो बुधै ॥ ४१६ ॥

प्रज्ञाज्योत्स्नाविपादिशृङ्गिणलोमपामादेर्वाविसर्पवमना[6] इत्यनेनैतेभ्य स्वद्यार्थ ताक्षीयोतमिस्रार्थे च यथ इल स श न[7] इत्येते मत्वर्था क्रमेण भवन्ति मत्वर्थ ॥ * ॥ ज्योत्स्नाऽस्यास्तीति ज्योत्स्न पक्ष । ज्योत्स्नी रात्रि ॥ * ॥ तमोऽस्यामस्तीति तमिस्रा रात्रि । सोऽस्या स्तीति तामिस्र[8] पक्ष ॥ ॥ कौतुप[9] शृङ्गम् ॥ ॥ वैपादिक कुष्ठम्[10]

---

१ See p. 330 l. 18 (? read इलच् च यथ° instead of इमौँडायच°); p. 340, note 1.—Hem. also has उपत्यका उप- त्यका । उपस्थाशाम पर्वत । चर्मी स्तार । इलमिति प्रज्ञाशत्पत्यमिति स यीव तमिपातनं वकारलोपाभावार्थं च । पलं तु ककारलीमनल्पेव ॥

२ Raghu 6, 22.

३ See Pāṇ. 5, 2, 114.

४ For this gaṇa cf. Pāṇ. viii, 2, 12-14; Hem. ii, 1 93-95.

५ °तामिस्रा A. B. D E.

६ °पामवादेर्वाविसर्प° A.; °पामादे वाविसर्पना B. C. K.

७ B. C. F K. om. श; cf. p. 300, l. 18; Pāṇ. 5, 2, 101

८ तमिस्रा° तामिस्र B. C. K.; तमि- स्र° A.—Hem. also writes तामिस्र

९ कुतुप ed. Pāṇ.; कौतप Kās. V; कौतुप Hem.; cf. कुतप p. 66.

१० कुष्ठ B. C. F K. (Hem.); कुष्ठं A.; कुष्ठा D

॥ * ॥ वैसर्पो व्याधिः ॥ * ॥ नाखरः श्वापदः ॥ * ॥ कौण्डलः ॥ * ॥ पक्षे ज्योत्स्नावान् । तमिस्रावान्[1] ॥ ४१६ ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥

पिच्छोदरव्रीहिगुहाः पिचण्डम्
तुन्दोदकोरोयवचूर्णपक्षाः ।
वर्णग्रहौ पङ्ककले च काक-
प्रज्ञे[2] तु फेनो ध्रुवका[3] च पर्णम् ॥ ४१७ ॥

पिच्छादेरिलः ॥ * ॥ पिच्छान्यस्य[4] सन्ति । पिच्छिलः ॥ * ॥ उदरिलः ॥ * ॥ व्रीहिलः । दिगम्बरस्तु व्रीहिग्रहणं स्वरूपार्थमर्थनिर्देशार्थं चेति[5] ब्रुवाणः शालिलो व्रीहिल इत्याह ॥ * ॥ गुहिलः ॥ * ॥ पिचण्डिलः ॥ * ॥ तुन्दिलः ॥ * ॥ उदकिलः ॥ * ॥ उरसिलः ॥ * ॥ यविलः चूर्णिलः ॥ * ॥ पक्षिलः ॥ * ॥ वर्णिलः ॥ * ॥ ग्रहिलः ॥ * ॥ पङ्किलः ॥ * ॥ कलिलः ॥ * ॥ काकिलः[6] ॥ * ॥ प्रज्ञिलः ॥ * ॥ फेनिलः ॥ * ॥ ध्रुव-

---

१ तमिश्रावान् A B C K

२ ? Thus A D E, कालप्रज्ञे B C F K

३ ध्रुवका B C F K, विवका A

४ Thus all MSS and Yajñ —पिच्छा Bö, पिच्छ Kâs V, Hem

५ व्रीहिग्रहणस्वरूपा° B C K, व्रीहिग्रहण स्वरूपं चेति A —Cf Kâs V v 2, 116 (व्रीह्यादिभ्यस्च ॥) °व्रीहिग्रहण किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु व्रीहिशब्दः पठ्यते तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते । एवं तर्हि तुन्दादिषु व्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति । शालिलः (ed शालिनः) । शाली । शालिकः । शालिमानिति ॥ —Hem has the sûtras vii 2, 5 व्रीह्यादिभ्यस्तौ (vii 2, 9 (?) इकइनौ) ॥, 9 व्रीह्यर्थतुन्दादेरिलश्च ॥° व्रीह्यर्थे । कलमा अस्य अस्मिन्वा सन्ति । कलमिलः । कलमिकः । कलमी । कलमवान् । शालिलः । शालिकः । शाली । शालिमान् । व्रीहिशब्दोऽपि व्रीह्यर्थो भवति । किं तु तस्य पूर्वत्रोपादानादिलो न भवति । भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् । भवतीत्येके । व्रीहिलः ॥ तुन्दादि ° see next page, note ३

६ ? कालिल B C F K —Hem has काला (!) काक ।, Bö, Yajñ काला (क्षेपे), Kâs V काल (क्षेपे) —See also comm on sl 420, where Vardh refers काला, घाटा (घटा Bö, Yajñ, K V) and जटा to this *gana*

किल । भुवकेऽप्यपि[1] श्यामल ॥ ० ॥ पर्विल ॥ ० ॥ पक्षे पिच्छवाभिला यपि[2] भवति ॥ तुन्दोदरपिचण्डप्रभृतीनां तुन्दादावपि पाठादेषां[3] भवत । भोजमतेन कविविषयेऽपि बीजप्रभृतीनां केषांचित् ॥ ४९० ॥ इति पिच्छादि ॥

सिध्मस्नेही पांसुपृथुश्यामचटूनि[4]
प्रज्ञायन्थी बीजकपी पिङ्गमृदू च ।
कर्णं शीतं मांसहनू मञ्जुगडू स्व
पर्शं नाभिः श्रीमणिवत्सादुदककृष्णा ॥ ४९८ ॥

सिध्मादेर्ल ॥ ० ॥ सिध्मान्यस्य सन्ति ॥ ० ॥ सिध्मल ॥ ० ॥ स्नेहल ॥ ० ॥ पांसुल[5] ॥ पृथुल ॥ ० ॥ श्यामल ॥ ० ॥ चटुल[6] ॥ ० ॥ प्रज्ञाल । पिच्छादिपाठात् प्रज्ञिल ॥ ० ॥ ग्रन्थिल । यथा मुरारे[7] ।

इयमेभिरासवाशि पदे पदे ग्रन्थिलास्तु कूपाड ॥ ॥

बीजल ॥ ० ॥ कपिल ॥ ० ॥ पिङ्गल ॥ ० ॥ मृदुल ॥ ० ॥ कर्णल ॥ ० ॥ शीतल ॥ ० ॥ मांसल ॥ ० ॥ हनुल । हनूल इत्यपि ॥ ॥ मञ्जुल ॥ ० ॥ प्रकृतिनिर्गडु । गडुल । स्वल ॥ ० ॥ पर्शल ॥ ० ॥ नाभिल ॥ ० ॥ श्रील । श्रीमान् ॥ ० ॥ मणिल ॥ ० ॥ वत्सल ॥ ॥ उदकल । पिच्छादिपाठादुदकिल ॥ ० ॥ कृष्णल ॥ ४९८ ॥

---

1 भुवकिल° ; भुवकेऽप्यपि B. C. F K. —भुवक and भुवक B3., Yajñ. ; भुवका and भुवका Hem. ; भुवका and भुवका Kāś., V ed., β (= भुवका only).

2 पिच्छवाभिला B. C. F K. ad orig. A ; पिच्छवान् Hem.

3 पाठादेषां A ; पाठादेषां B C. F K ; पाठादेषां° श्रीभोज° D — Vardh. पिच्छादि includes both पि च्छादि and तुन्दादि of Pāṇ. and Hem.

4 पांसु A. B. C. D E. K.

5 पांशुल A. B. C. D. K

6 चटुल° B. K. ; चटुल° C.

7 Anargharāghava (Calc. ed. 1783) p. 36.

सक्थि श्लेष्मा पित्तनिष्पाद्धमन्यः
पेशः पार्ष्णी वातनिष्पावपुष्काः।
पार्श्वस्तुण्डिः पक्ष्मपर्शू कुशः स्याद्
धारासक्तू वर्ध्मफेनोष्मपर्णम्[1] ॥ ४१९ ॥

सक्थिलः ॥ * ॥ श्लेष्मलः। कफी ॥ * ॥ पित्तलः ॥ * ॥ निष्पाद्यतीति निष्पात् क्विप्। निष्पालः[2] ॥ निष्पदनं निष्पत्। निष्पलः[3] इत्यन्ये ॥ निष्पाद्वान् ॥ अथ शकटाङ्गजमतेन ॥ * ॥ धमनीलः ॥ * ॥ पेशलः ॥ * ॥ पार्ष्णीलः ॥ धमनीपार्ष्णीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते। तेन दीर्घान्ताभ्यामेव लः। ह्रस्वान्ताभ्यामेव मतुः ॥ * ॥ वातलः ॥ * ॥ निष्पावलः ॥ निष्पानं निष्पा। निष्पाल[4] इत्यन्यः ॥ * ॥ पुष्कलः ॥ * ॥ पार्श्वलः ॥ * ॥ तुण्डिलः ॥ तुण्डिवटिवलेर्भ[5] इति भप्रत्यये तुण्डिभ इत्यपि ॥ * ॥ पक्ष्मलः ॥ * ॥ पर्शुलः। पर्शूल इति भोजराजः[6] ॥ * ॥ कुशलः ॥ * ॥ धारालः। यथा मुरारेः[7]।

प्रेचाधारालवैरप्रस्टमरसमरोड्डामरौजा विडौजाः ॥

सक्तुलः ॥ * ॥ वृधेर्मन्। वर्ध्मलः। पामादिपाठाद् वर्ध्मन[8] इत्यपि ॥ * ॥

---

१ वर्म्मफेनो० A, व्रध्मफे० B K, व्रध्मफेनो० F, ०व्रधाफे० C, ०फेनौ व पक्ष्मा D, वर्धकेनी चपवर्णी E

२ निष्पाल. A C D

३ निष्पल. A C, B C K om निष्पत् —Hem has both, Bö, Yajñ निष्पाद्, om Kâs V

४ निष्पार्ण० MSS, B F K om निष्पा, C om निष्पाल — Hem निष्पा, the others निष्पाव

५ ? तुटिवटि० B C K, तुण्डि० D — तुंडि Hem both in the gana, and in sûtra 11 2, 16 वलिवटितुडेर्भ.। (प्रवृद्धा नाभिस्तुंडि' comm), om by the others, but Pân and Kâs V v 2, 139 तुन्दि (तुण्डि इति माधवः Calc ed)

६ A om पर्शुल., श्रीभोजराज. D, भोज. F — पर्शू Bö, पर्शु Yajñ, Hem, परशु Kâs V

७ Anarghar (Calc, S 1782) p 143

८ धर्मन A, सद्मान F, वर्ध्मस. पामादिपाठात्। धर्मन् इत्यपि B C K — Bö, Yajñ have सर्प्मन्, om K V — In the पामादि Hem alone gives वर्ध्मन्

फेनल । यथा ।

धेरे हि पस्त्रा मलयादिभर्क मलोतुना फेनिलमम्बुराशिम[1] ॥ ॰ ॥

कमल । यथा ।

धनुष्मती सत्री रणमुखभुमिरूमलतमा[2] ॥ ॰ ॥

पर्वल । पर्विल[3] इत्यपि । यथा भट्टे ।

पम्पर्वेऽस पतनसमये पर्वलीभूतसानुं
किष्किन्धाद्रिं मविशत मधुलोभगुञ्जद्द्विरेफम्[4] ॥ ४१८ ॥

क्षुद्रजन्तूपतापाभ्यां प्रायशः प्रादात एव च[5] ।
कालापाटाजटा क्षेपे वातादेरूपि स्मृत ॥ ४२० ॥

क्षुद्रजन्तुर् या नकुलात[6] । यूकाल । मक्षिकाल ॥ ॰ ॥ उपतापो रोग । मूर्छाल । विचर्चिकाल । विपादिकाल ॥ ॰ ॥ प्रायशः प्रादा कारान्तादित्यर्थ । यूकाल । जटाल ॥ ॥ कालादय क्षेपे प्रत्ययेल निन्दायां गम्यमानायां लभाल । काला कूर्चम् । कालाल[7] । घाटा[8] ग्रीवावयव । घाटाल ॥ जटाल ॥ पिच्छादिपाठात्[9] का लिल । घाटिल । जटिल । यथा ।

---

१ Raghu° 13, 2; D omit from यथा; A. B C. E omit the first pāda.

२ Anargh° [illegible] last 1 (ed C le [illegible] 1782, p 117) D om from कमल ।

३ फेनल । पर्वल । फेनिल । पर्विल [illegible] = F

४ Bhaṭṭik [illegible] (किष्किन्धाद्रि ed) — पम्पर्वेऽस पतन B C D F k ; A om from पर्वल

५ मायशः प्रादात एव च F ; प्रा ; प्रमाण प्रादाकारत [illegible] ; A om this half sloka [illegible] कालापा

६ यात्तुकुलात् A ; यावत्कुलात् या D ; ॥ या नकुलात्क्षुद्रजन्तव । F

७ Hem on [illegible] [illegible] कालापाटा घाटाश्च [illegible] कालेति ग्रीवायां शिखितपठन्ति । कालाल । कालिल ।

८ Thus also Hem ; घटा [illegible] [घटा सभा ग्रीवापि वा घटान । घाटा ग्रीवा घाटाल इति वर्धमान [illegible] comm] — [illegible] half [illegible] घटा क्षेपे [घटालो महिनपत्रमुनो [illegible] [illegible] comm.]

९ See p. 441 note 6.

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम्[1] ॥

कालाशब्दस्य लप्रत्ययं चन्द्राद्या न मन्यन्ते ॥ क्षेप इति किम् । कालावान् । घाटावान् । जटावान् । क्षेपोऽत्र मतुना न गम्यत इति क्षेपे मतुर्न भवति ॥ * ॥ वातादेरूडपि स्मृत इति वातदन्तवलललाटाना लो भवति तत्संनियोगेनोडागमश्च । वातूलः । दन्तूलः । वलूलः । ललाटूलः ॥ गलशब्दस्यापि गलूल इति मन्यते भोजः ॥ * ॥

पक्षे सिध्मवानित्यादि ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन वर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ४२० ॥ इति सिध्मादिः ॥

लोम वल्गु मुनिः[2] कर्को गिरिबभ्रू हरिः कपिः ।
लोमादौ विबुधैर्ज्ञेया रुरू रोम तथा भुरुः[3] ॥ ४२१ ॥

लोमादेः शः[4] ॥ * ॥ लोमान्यस्य सन्ति । लोमशः ॥ * ॥ वल्गुशः[5] ॥ * ॥ मुनिशः ॥ * ॥ कर्कशः ॥ * ॥ गिरिशः ॥ * ॥ बभ्रुशः[6] ॥ * ॥ हरिशः ॥ * ॥ कपिशः ॥ * ॥ रुरुशः[7] ॥ * ॥ रोमश ॥ * ॥ भुरुशः[8] ॥ * ॥ पक्षे लोमवानित्याद्यपि ॥ ४२१ ॥ इति लोमादिः ॥

पामा वामा वलिः श्लेष्मा सामहेमोष्मकद्रवः ।
कल्याणादङ्गशब्दाच्च लक्ष्म्या अत्र कृमिस्तथा[9] ॥ ४२२ ॥

पामादेर्नः ॥ * ॥ पामनः ॥ * ॥ वामनः ॥ * ॥ वलिनः ॥ * ॥

---

१ Kumâras 5, 30

२ °वक्रुर्मुनि A , °बभ्रुर्मुनि D E

३ चुरु. E , नुरु C , A om this half sloka

४ A. om लोमादे श.

५ सनुशा A , व¯श D — वल्गु Hem , om by the others, (cf वल्गु next note)

६ बभ्रु Bo , Yajñ , Kâs V ed , α β , वल्गु Hem , also K V ed , वलु β

७ रुरु चेच्छति केचन Yajñ , om by the others

८ भुरु Hem , तरु Bö , Yajñ , Kâş V ed α β

९ अथ क्रिमि° C F K , B om from लक्ष्म्या

रोमश ॥ ० ॥ सामन ॥ ० ॥ रोमन ॥ ० ॥ कश्यप ॥ ० ॥ कद्रुण [1] ॥ ० ॥ कपायसमूहसंज्ञा यस्ति । कद्रुणा ॥ कपाय इति किम् । कद्रुमती ॥ ० ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । लक्ष्मण । लक्ष्मीवान् ॥ ० ॥ क्रमिण ॥ ४२२ ॥

विष्वचोऽकृतसंधि [2] स्यात्सुक् पदस्योत्तरस्य च ।
शाक्तीदद्रूपलालीनां ह्रस्वत्वं च स्मृतं बुधै [3] ॥ ४२३ ॥

विष्वक्शब्दात्स्यो भवति । तत्संनियोगेन चाकृतसंधिरुत्तरपदलोप । विष्वञ्चोऽर्थास्ते किरणा वा रश्मयो वा गतिविशेषा वाऽस्य सन्ति । विपुण सूर्य ॥ विष्वगञ्चतीति विष्वञ्चो गतिविशेषा यस्य सन्ति । विपुणो वायु । विष्वग्वान् ॥ विपुणशब्दस्यादिर्नामाले वर्तते [4] ॥ ॥ मर कार्त्त शाकसमूहो वा शाकी । शाकसमस्यास्ति । शाकिनम् ॥ ॥ दद्रूनाम व्याधि । दद्रुण ॥ भोजस्तु शाकसूचे दद्रुशब्दम् पलितसूचे च नागमाह् दद्रुगोधापर्यायं [5] कद्रुयशब्दमाह [6] ॥ ० ॥ पलालिनम [7] ॥ ४२२ ॥ इति पामादि ॥

वलफलपरिणाहोद्दाममालावलाका
मतनिचुलमनीपामेखलामानशाला [8] ।
कुलमुकुलपताकाकर्मचर्मप्रयामा [8]
स्तबकमडवचूडायामवीणोपयामा ॥ ४२४ ॥

---

१ कद्रुण A कद्रुण C ; श्याक D —I pl. makes कद्रुण ; कद्रु Bo. ; कद्रु Hem Kś V
२ विपूषो E. कृतिसंधि A
३ च सर्त बुधै B C K
४ शब्दश नामाते B. C. K ; च वर्तते B C. F K —Cf वादि ॥ 8 (विषु सर्वतोभावे page 31 l 14).
५ शाकशाकमुद॰ A. ; च मातुरद गोधापर्याय D
६ कद्रु॰ D ; कद्रु B. C. ; कद्रु॰ K.
७ All MSS. om. पलालिनम —सद त्पलालं पलालसमूहो वा पलालो महत् पलालिनम् Y J6 —Hem. has पलालिन and पलालिन् ; the others पलाली
८ कुलमुकुल B. C. K.

वलादेरिन् इत्यनेन[1] तदस्यास्त्यस्मिन्निति इन् भवति मतुप्च ॥ * ॥ बलमस्यास्तीति । बली । बलवान् ॥ * ॥ फली । फलवान् ॥ * ॥ परिणाही । परिणाहवान् ॥ एव मर्वत्र ॥ * ॥ उद्दामी ॥ उद्दास[2] इत्यन्यः ॥ * ॥ माली ॥ * ॥ बलाकी ॥ * ॥ व्रती ॥ * ॥ निचुली ॥ * ॥ मनीषी ॥ * ॥ मेखली ॥ * ॥ मानी ॥ * ॥ शाखी ॥ * ॥ कुली[3] । दुर्गमतेन ॥ * ॥ मुकुली[4] ॥ * ॥ पताकी ॥ * ॥ कर्मी ॥ चर्मी ॥ कर्मिकश्चर्मिक इत्येके[5] ॥ * ॥ प्रयामी ॥ * ॥ स्तवकी ॥ वडवी ॥ स्तवकश्च वडवा च स्तवकवडवम् । पश्चाच्छेषैः सह द्वंद्वः ॥ * ॥ चूडी ॥ * ॥ आयामी ॥ * ॥ वीणी । यथा ।

सिद्धद्वंद्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः[6] ॥ * ॥

उपयामी ॥ ४२४ ॥

कूलं जरोत्साहघृणोलदंष्ट्रा
व्यायामधन्वोद्यमवर्मकेकाः[7] ।
संज्ञाशिखारोहगदावरोहाः
पुलाष्टकायासमुलानि[8] सूना ॥ ४२५ ॥

---

1 वलादेरित्य॰ B C F K

2 उद्दामी॰ D, उद्दास B C K — उद्दास and उद्दास Bö, Yajñ, उद्दास Hem, उद्दास and उद्दाम K V ed, β, उद्दास and उद्दाम a

3 Thus also Bö, Yajñ, K V ed β, om K V a, Hem

4 मकुली॰ B C K — मुकुल Hem, om by the others

5 इत्यन्ये A — Kāś V ı 2, 116 forms only कर्मी । चर्मी । वर्मी (a β, om ed), Hem remarks केचित्तु । वडवा । अष्टका । कर्मन् । चर्मन् । वर्मन् । इत्येतेभ्य इकमपीच्छन्ति ॥ Yajñ states that the व्रीह्यादि have both इन् and इक with the exception of शिखा । माला । संज्ञा । वडवा । वीणा । बलाका which have इन् only, not इक, and यवखद । अशीर्ष [K V यवखद । कुमारी । नौ, but not अशीर्ष, Hem नौ । कुमारी । यवखदा । सभा (!) करण (? सभा करणे)] which have इकन् only, not इन्

6 Meghad 45, om A D

7 ॰धर्मकेका A, चर्मकेका. Γ

8 ॰यामसुलानि॰ D E, याममुलानि C F K, यामतुलानि B

कृमिमी ॥ कूमस्थाने मूणमिति[1] पठन्ति ॥ ० ॥ अरी ॥ ० ॥ उत्साही ॥ ० ॥ पूषो ॥ ० ॥ उष्मी । यस्य कस्यचित्संज्ञा ॥ ० ॥ दृष्टी ॥ ० ॥ व्यायामी ॥ ० ॥ धन्वी । यथा ।

उत्कम्प स च धन्विना यदियत सिध्यन्ति लक्ष्ये चले[2] ।

उपमी ॥ ० ॥ वर्मी ॥ वर्मिक इत्यपरे[3] ॥ ० ॥ केवी ॥ ॥ संमी ॥ ॥ मिष्ठी । वक्षिर्मयूरस्य ॥ ० ॥ आरोही ॥ ० ॥ गदी । गदावान् ॥ ॥ अवरोही ॥ ० ॥ पुष्पी[4] । यस्य कस्यचित्संज्ञा ॥ ० ॥ अष्टकी ॥ अष्टकिन इति केचित्[5] ॥ ० ॥ आयासी ॥ ० ॥ मुणी[6] ॥ ० ॥ सूना घातस्थानम् । सूनी[7] ॥ ॥ उज्जास[8] इत्यपि केचित ॥ ० ॥ इन् तत्वे विद्वे ठवाधनार्थम्[9] ॥ ४२५ ॥ इति बलादि[10] ॥

मणिर्विपुविबहिरण्यराज्यो[11]
मता' कुमारः कुरेरकार्यां ।
गाण्डी ध्वनिर्गोपडब्रजके च नाम्नि
पतञ्जलिर्नेच्छति गाण्डियन्त्रम् ॥ ४२६ ॥

---

१ सूणमिति C.; cf. I. 200 comm.—Hem has मूष; Bh., Yajñ. मूष; Kāś. V both.

२ Śākunt ¶ 39.

३ वर्मी । वर्मिक इत्यपरे A; cf. preceding page note 5.

४ पुष्प Hem.; om by the others, cf. ¶ 220

५ See preceding page note 5.

६ Om D — मुष्प Hem.; मुण Bh. (cf preceding page note 8); मुण्प K.V om ed 9 for Yajñ see note

७ सूना Hem.; सूना घातस्थानम् । सुषीति शाकिपाठ॰ । Yajñ.

८ Thus Bh., Yajñ Hem.; also Kāś V a. उज्ञाय ed. β.

९ ? पवाधनार्थ B. C. F; बवाधनार्थं D

१० This correspond to विमादि Hem. vii. 2, 4; and to बलादि to Pāṇ.., 136, but on gaṇ includes nearly all the ब्रीह्यादि to P 2, 116.

११ हरिण्यराज्यो B. C. K.; ॰हिरि रायराज्यो D E.

मण्यादेर्व इत्यनेनैतस्मात्तदस्याच वास्तीत्यर्थे वो भवति मतुश्च ॥ * ॥ मणयोऽस्य सन्ति । मणिवः । मणिमान् ॥ मणिव इति कस्यचिन्नागस्य संज्ञा[१] ॥ * ॥ विषु साम्ये चादिः[२] । तद्विद्यतेऽस्य । विषुवम् । विषुवत् । यथा ।

समरात्रिंदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत्[३] ।

विषुवानित्यमरमालाकारः[४] ॥ मतोर्वत्व लच्चात् ॥ विषुर्नाम मुहूर्तः । सोऽस्यास्तीति विषुमान् अहोरात्रप्रविभाग[५] इति तु शाकटायनः ॥ * ॥ बिम्बान्यस्यास्मिन्वा सन्ति । बिम्बावम्[६] । ख्याट्त्वेऽच् ह्रस्वस्य[७] बहुलमिति बहुलवचनाद्दीर्घः ॥ बिम्बव इति भोजः ॥ * ॥ हिरण्यम् । हिरण्यवान् । हिरण्यवो नाम निधिः । कुवेर इत्यपरे ॥ * ॥ राजीवम् । राजिशब्दस्यापि ॥ * ॥ कुमारवम् ॥ * ॥ कुररावम्[८] ॥ * ॥ इष्टकावम् ॥ * ॥ अर्णशब्दः कृतसलोपो द्रष्टव्य. । अर्णवः । समुद्रः ॥ * ॥ गाण्डी गाण्डिर्वा दारुखण्डम्[९] । दात्रादिग्रहणे मुष्टिस्थानभूत[१०] ग्रन्थिव्यवच्छिन्नं[११] मध्यपर्व वा । गाण्डीवं गाण्डिवं वा । पार्थधनुः । यथा ।

गाण्डीवधन्वनः खेभ्यो निश्चचार हुताशनः[१२] ॥

---

१ कस्य संज्ञा B K, कस्या सज्ञा C, °नागसंज्ञा A., °ना — सज्ञा D

२ See page 21, l 14 (सर्वतोभावे), p 446, l 9 (नानात्वे)

३ Amarak i 1, 3, 14

४ °अमरमालाधर D

५ °रात्र प्र° D, °प्रतिभाग B C K

६ विवावाम् B C K

७ ? ख्याह्त्वे (or ख्याट्त्वे) ऽजह्रस्वस्य cf p 318, l 15 and note 10 (? P vi 3, 111 seq)

८ कुररव F, कुमारराव A —Hem remarks बिम्बाव । कुरराव । कुरवाव । घञ्युपसर्गस्य बहुल इति बाहुलका-द्दीर्घ ॥

९ दारुषड A

१० मुनिस्थानभूतं B C K.

११ ग्रंथिव्यावच्छिन्न A B K; ग्रंथिं व्यावच्छिन्न C

१२ Kirât 15, 46 [all MSS read गाण्डीवधनुष, — गाण्डीवधन्वनः °निश्चक्राम° eds]

यथा वेणीसंहारे[1] ।

यस्मात्प्रतिसोपमेयमसमा तु भासनेनाग्रया
　राधाक्षी मम राजचक्रपुरतो[2] गौर्गौरिति व्याहृता ।
तस्मिन्नेव स किं नु[3] गाण्डिवधरो नासीत्पृथानन्दनो
　यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ॥

ह्रस्वादपि भवति । गाण्डिव धनुरिति[4] । मुख्या हि पंक्तिता ह्रस्वदीर्घयोरुभयथा सूत्रं प्रणीतमित्येतन्न संगतम् । कुतः । न चामनो न पुंसि । नामसंज्ञायामपि वार्त्तिकभाष्ययोरभावात्[5] । यदि च ह्रस्वसूत्रे गाण्डिवशब्द उपात्तो दीर्घस्य न प्राप्नोति[6] नापि गाण्डिवगाण्डीवशब्दयोरेकशेषोऽस्तीति भाष्यकारमतानुसारिणा केनाप्येतद्विचारितम् ॥ ० ॥ अजकावम् । पिनाकम् ॥ अजकवमिति वामनः । यत्तु पिनाकोऽजगवं धनुरिति पाठो दृश्यते तथाजगवोऽपि शिवधनुषो विद्यते ऽस्य । चर्मचारिमादन्यत्वेऽजगवमिति सिद्धम् ॥ ० ॥ मध्वादय मध्वो मतो मध्वा ॥ ४२६ ॥ इति मध्वादि[7] ॥

सुसमतीपमध्ययासस्तोदास्[8]
　तृमासकृष्णा दलशील्वकाश्चा ।
अलीकदुःखे कृपया हलं स्यात्
　क्षेपे नु माला कल्याण योषः[9] ॥ ४२७ ॥

---

1 Veṇīs. pl. 51 (ed. Calc. Sanp 1924, p. 60); cf. Grill, Noten, p. 129.

2 The Devanāg recension reads राजचक्रमिती

3 तस्मिन्नस्तु° B K ; तस्मिन्निव तु° C ; किंतु F — तस्मिन्निव च किं नु Dev rec.

4 धनमिति A. ; गाण्डिवं गाण्डीवं धरितेति D.

5 वार्त्तिकाभावात् B. C & orig K.

6 उपात्तदीर्घस्य F ; B. C. K. om. च ; प्राप्नोतीति D

7 Hem. has the same gaṇa ; cf. Pāṇ. 2, 109 vārtta. ; 110.

8 °मध्यवास B. C. D. E. F K. ; °मध्यवास° A

9 मालः A. ; योषः D

सुखादिधर्मशीलवर्णान्तादित्यनेन तदस्याच वास्तीत्यर्थ इन्नेव भवति ॥ * ॥ सुखमस्यास्तीति सुखी ॥ * ॥ प्रतीपी ॥ * ॥ प्रणयी ॥ * ॥ अस्त्री[1] ॥ * ॥ सोढी ॥ * ॥ तृप्ती[2] ॥ * ॥ आस्त्री[3] ॥ * ॥ छच्छ्री ॥ * ॥ हली ॥ * ॥ शीली ॥ * ॥ कची ॥ * ॥ अलीकी ॥ * ॥ दुःखी ॥ * ॥ कृपणी ॥ * ॥ हली ॥ * ॥ माली । निन्दायाम् । अन्यत्र मालावान् ॥ * ॥ करुणी ॥ * ॥ शोफी[4] ॥ * ॥ बलादिषु[5] मालाशब्दः पद्यते । इह तु पाठः चेपे मतुर्मा भूत् ॥ ४२७ ॥ इति सुखादिः ॥

पुष्करो नडतमालहिरण्य-
कैरवाणि कुमुदं च शिरीषम् ।
कर्दमस्तटतरंगकपित्था
पङ्कजोत्पलकरीषसरोजम् ॥ ४२८ ॥

पुष्करादेरिन् इत्यनेन पुष्करादेरस्त्यर्थे देशेऽभिधेय इन भवति ॥ * ॥ पुष्कराणि विद्यन्तेऽस्यामस्या वा । पुष्करिणी भूमिः ॥ * ॥ नडिनी ॥ * ॥ तमालिनी ॥ * ॥ हिरण्यिनी[6] ॥ * ॥ कैरविणी ॥ * ॥ कुमुदिनी ॥ * ॥ शिरीषिणी ॥ * ॥ कर्दमिनी ॥ * ॥ तटिनी ॥ * ॥ तरंगिणी ॥ * ॥ कपित्थिनी ॥ * ॥ पङ्कजिनी ॥ * ॥ उत्पलिनी ॥ * ॥ करीषिणी ॥ * ॥ सरोजिनी ॥ ४२८ ॥

---

१ अस्त्री F, lac D, cf note 3, and sl. 444 comment [अस्यतेऽनेन । अस्त्रं । अस्त्रु]

२ Thus Yajñ, Hem, Kâś V ed, तृप्त Bö, K V a (तृप्व β)

३ आस्त्री B C K, सा । श्री D — अस्त्र and आस्त्र Hem, अस्त्र and अस्त्र Yajñ, अस्त्र (v l आस्त्र) and आस्त्र (v l अस्त्र) Bö, आस्त्र Kâś V ed, a β — See also kârikâ 9 on Kâtantra ii 6, 15 [तृप्ती छच्छ्री प्रतीपी च सोढ्याम्यस्त्री-त्युदाहृतम्] with var readings

४ शाफी A, शोकी D — Not given by the other works

५ See sloka 424

६ हरिण्यिनी B C. K

राजीवनालीकसरोरुहाणि
मृणालपर्णं पुटकारविन्दम् ।
अम्भोजमर्णं कमलं विगर्हं
कशोलशालूकबिसं यवास ॥ ४२९ ॥

राजीविनी ॥ • ॥ नालीकिनी ॥ • ॥ सरोरुहिणी ॥ • ॥ मृणालिनी ॥ • ॥ पद्मिनी ॥ • ॥ पुटकिनी ॥ • ॥ अरविन्दिनी ॥ • ॥ अम्भोजिनी ॥ • ॥ अर्णिनी ॥ • ॥ कमलिनी ॥ • ॥ विगर्हिणी । अयं अथादित्वम तेन । विगर्ह[1] इत्यन्ये ॥ • ॥ कशोलिनी ॥ • ॥ शालूकिनी ॥ • ॥ बिसिनी ॥ • ॥ यवासिनी[2] । वामनस्तु यवाहणो यव मावेति पठति । ततो यविनी माषिणी[3] । दुर्गस्तु यव इति पठति[4] ॥ • ॥ देश इति किम् । पुष्करवान् हस्ती । कमलवान् । बिसवान् । पुष्कराणि तीर्थान्यस्मिन्देशे सन्ति । अनभिधानादिन् भवति ॥ एते च नियतार्थविषया एव सम्बन्धा द्रष्टव्या ॥ ४२८ ॥ इति पुष्करादि[5] ॥

कृष्णासुती भ्रातृपिसा पितासुत्
...साहपुत्री परिषद्म माता ।
उत्सङ्गपर्यङ्कजसोऽथ दन्त
कृष्णादिसंज्ञो गदितो[6] गणोऽस्मिन् ॥ ४३० ॥

---

१ ? Thus Hem.; विगर्द A; विगहा ; विदह B. C K.—The other works विगर्ह

२ यवाषिणी B C. K.

३ यवास यवाप यव माष Hem.; यवास and यवस् (cf. next note) Bo Yajñ. यवास Kās. V ed β यवष a (l. ed यवस)

४ Kārikā 14 in Durgasiṁha's ṭīkā on Kāt. II. 6, 15 has यवस only

५ Hem. makes two gaṇas of this, पुष्करादि and पद्मादि; the former taking इन् when देश; the latter (with those in Pāṇ. 5, 2, 137) has नामि. Cf. Index.

६ गदितो वर्गितो D. C. F K

कृष्यूषाश्वेश्रादेर्वलरात इत्यनेन कृषीत्यादेरस्त्यर्थे वलः[१]। ऊष इत्यादे रः। अश्वे इत्यादेरकारो भवति ॥ * ॥ कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः। कुटुम्बी ॥ रूढिशब्दोऽयम्। अन्यत्र कृषिमत् क्षेत्रम्। ड्याङ्ल्लेऽच् ह्रस्वश्च[२] वल्लमिति दीर्घभावः ॥ * ॥ आसुतिः सुरापानम्। आसुतीवलः। शौण्डिकः ॥ नाममालायामासुतीवलो यज्वोच्यते ॥ * ॥ भ्रातृवलः ॥ * ॥ शिखावलो मयूरः। शिखावलं नगरम्। शिखावला स्थूणा ॥ * ॥ पितृवलः ॥ * ॥ उत्साहवलः[३] ॥ * ॥ पुत्रावलः[४] ॥ * ॥ परितः सीदति। परिषत्। परिषद्वलो राजा ॥ परिषदनं परिषत् पङ्कः सर्वतोऽवतारो[५] वा। सोऽस्यास्तीति परिषद्वलं तीर्थमित्यन्ये ॥ * ॥ मातृवलः ॥ * ॥ उत्सङ्गावलः[६] ॥ * ॥ पर्षद्वलो राजा। यथा सिद्धनागार्जुनस्य।

लोकातीतामचिन्त्यां शमसुकृतफलामात्मनो यो विभूतिं[७]
पर्षन्मध्ये विचित्रां कथयति महतीं धीमतां प्रीतिहेतोः ॥ * ॥

रजस्वला स्त्री ॥ * ॥ दन्तावलो नाम राजा गजश्च ॥ * ॥

आसुतिपर्षद्रजःशब्दानां यौगिकत्वं केचित्प्रतिपन्नाः[८]। तन्मत आसुतिमान् परिषद्वान् रजस्वान् ग्राम इत्यपि भवति ॥ परिषच्छब्द एव

---

१ B K. & Hem वल throughout.

२ See p 449, note 7, P vi 3, 118

३ Thus also Hem., Kâş V ed, β (v 2, 112), उत्साहावलः K V α.

४ ? Thus MSS, K V α., पुत्रवलः Hem, K. V ed, β

५ पङ्कसर्वतोवतारो B, पंकसर्वतोरो C K — परिषद्वल. । पर्षद्वान् । परिषद्वलं तीर्थं पङ्किलमित्यर्थ. । परिषद्वत् । Hem

६ Thus also Hem, K V α, उत्सङ्गवलः Kâş V ed., β

७ ? समसुकृत॰ यो विभूतिं A, या विभूतिं D, नावि भूतिः F, नाविभूतिं K, नो विभूतिं B C (? copied from K, where त् over ना in preceding line)

८ योगिकत्वं A, यौगिकत्वे॰ D, ॰प्रपन्ना: A F

प्रयते । पश्चिराणीनमपुस्तकेषु संयोग परिषच्छब्दो दृश्यते न प्रा
कपाठ एव । मुद्रितेषु हि भाष्यपुस्तकेषु परिषदो ग्रहणम् । काव्येषु ।

मीडयां निपुण कवि परिषत्येषा गुणग्राहिणी [1] ।

इत्यादिषु परिषच्छब्द एव दृश्यते । कथं तर्हि

परिषद्वलानमहाग्राहोराद नैकटिकाश्रमान् [2] ।

इत्यनुष्टुप् । अत्र हि द्वितीये प्रथमपठिते नवाक्षरः पादो भवति । न
चैतद्युक्तम् ।

क्व पादा अष्टाक्षरा अनुष्टुप् एको नवाक्षरः [3] ।

इत्युच्यते । अथमप्यस्ति छन्दोभेदो यत्रैक पादो नवाक्षरोऽन्येऽष्टा
क्षराः । यथा ।

प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।
अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

इति । अत्र आद्य एव पादो नवाक्षरः परिशिष्टा अनुष्टुभ एवेति [4]
कश्चिद्ब्रूते । तत्रेतिहासोपनिषद्योच्यते [5] यतो व्याकरणशास्त्रे च [6] शास्त्रा
मपि प्रमाणाभावात् । वीरभद्रमिताापि मार्गे मारिष इत्यपि यथा
पर्यत्परिषदिति [7] टीकायां विस्तृतम् ॥ किं च । यो नवाक्षरः पाद
उदाहरणीकृतः सोऽपि न प्रगच्छते । प्रधाने कर्मण्याख्येय इति वर्त
नात् [8] ॥ ४२ ॥ इति सख्यादि [9] ॥

---

१ Ratnāv. pl. 6.
२ Bhaṭṭik. 4, 13; °परिषदम्° D. C. D. K.; °महागिरयाप° A.
३ अनुष्टुभ एको D.
४ अनुष्टुभ् ए° A.; °ष्टुभमेवेति D
५ अत्र चेति° B. C. K.; न तु चेति° F; विश्वसा उच्यते MSS.
६ व्याकरणे चार्थे च A.; व्याकरणे । चार्थे B. C. K
७ सर्वज्ञात्मरक्षणाद्यादिषु । मार्गोऽपि यथा परिषत् ॥ MS. Kahir on Am. K. I. 1 7 14.
८ कर्मकारणे इति° A.; कर्मकारणात् इति B. C. K; D. omits from किं च
९ Hem. has the same gana; cf. Pāṇ. v 2, 112; 113.

ऊषनखपांसुकुञ्जाः खपाण्डुमधुसिन्धु[बन्धु]नगमुष्काः[१] ।
पुष्कं कण्डूमुखमुषिनिर्मित[२] ह्रस्वा तथा कच्छूः ॥ ४३१ ॥

ऊषादे रः ॥ * ॥ ऊषोऽस्मिन्नस्तीति । ऊषरं क्षेत्रम् । ऊषवद् अन्यत् ॥ * ॥ नखरः ॥ * ॥ पांसुरः[३] ॥ * ॥ कुञ्जावस्य स्तः । कुञ्जरः करी । कुञ्जशब्दोऽस्मिन् हनुपर्याय । कुञ्जवान् अन्यः ॥ * ॥ ख मध्यत्कण्ठे विवरमस्यास्ति । खरो गर्दभः । खवान् अन्यः ॥ * ॥ पाण्डुरः ॥ * ॥ मधुरो रसः । मधुर मधु । मधुशब्दः स्वादुत्वलक्षणे[४] गुणसामान्ये गुणे च वर्तमानो गृह्यते । न तु द्रव्यवृत्तिः । तत्र मधुमान्घटः ॥ * ॥ सिन्धुरो हस्ती । सिन्धुमान् अन्यः ॥ * ॥ [बन्धुरं नगरम्[५] ॥ * ॥] नगा वृक्षाः पर्वता वाऽस्मिन्सन्ति । नगरम् ॥ * ॥ मुष्कौ वृषणावस्य स्तः । मुष्करः पशुः । मुष्कवान् अन्यः ॥ * ॥ पुष्करः ॥ * ॥ कण्डूरः पुरुषः ॥ * ॥ मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्येऽस्यास्ति । मुखरो वाचालः ॥ अथवा । मुखविषया वाग् मुखम् । मुखवान् अन्यः ॥ * ॥ शुषिश्छिद्रम् । शुषिर[६] काष्ठम् ॥ * ॥ कच्छुरः ॥ ४३१ ॥ इत्यूषादिः[७] ॥

---

१ A D E omit बन्धु See note ५

२ लक्ष्य कद्रूमुखमुखि° E, °मुषसुषि° A, लक्ष (corr लक्ष्य) कद्रूमुखसुखिनि° D

३ पांसुरः A B C K, पांसु विद्यते ऽस्मिन्निति पांसुरो मार्गः D [herewith begins the spurious portion of the commentary mentioned in the description of MS D (Preface to Part I, p v-vi), and only occasionally referred to in these notes]

४ स्वादुत्वलक्षणे B C F K—अत्र मधुशब्द स्वादुत्वे गुणसामान्ये वर्तते।° क्षौद्रादिद्रव्यवृत्तेस्तु मतुरेव। Hem

५ A om from बन्धुरं, D & Hem. also omit the word

६ Hem, Kâç. V *a.* write शुषिर; eds Pân Kâç V सुषिर

७ Hem (vii 2, 26) calls this *gana* मध्वादि, cf Pân v 2, 107 and vârtts. —Hem omits the word सिन्धु and has a special rule (vii. 2, 39) for कच्छू.

अर्शोऽभ्रतुन्दचतुरा बलकर्दमोर-
कामाक्षतुण्डलवणाः पलितं जटा च ।
घाटाघटे अघसुरे अपि शुक्लपक्षे
स्वाङ्गाच्च हीनगुणतः परतश्च वर्णात् ॥ ४३२ ॥

अर्शआदेरच् ॥ ० ॥ अर्शो गुदकीलक । तद्वत्त्वात् अर्शस पुमान् । विनि प्राप्ते ॥ ० ॥ अभ्र नभ [1] । ढेनो प्राप्ती ॥ ० ॥ तुन्द । तुन्दिल ॥ ० ॥ चतुरा अस्य सन्ति । चतुर । विधुराच ॥ ० ॥ बल । बली बलवानित्यपि ॥ ० ॥ कर्दम प्रदेश ॥ ० ॥ उरसा बलं लक्ष्यते । उरस ॥ उरसिल इत्यपि ॥ ० ॥ काम । कामीत्यपि ॥ ० ॥ अक्षो रथो ऽस्यास्तीति । अक्ष ॥ ० ॥ तुण्ड । वाचाट [2] ॥ ० ॥ लवणो रसोऽस्यास्तीति लवण सूप । लवणा यवागू ॥ ० ॥ पलित ॥ ० ॥ जटनं जटा । साऽस्यास्तीति जटा केशविन्यास । जटास्तित्वाज्जट इत्यन्यस्य मतम् ॥ ० ॥ घाटे अस्य स्त [3] । घाट । ग्रीवाया अग्रम ॥ ० ॥ घटनं घटा । साऽस्त्यस्मिन् । घटा व्यूहविशेष ॥ ० ॥ अघ पापी । यथा ।

अविमृश्य गोवधसमुत्थमघमघीश्वरक्रुधा ॥ ० ॥

सुरैषामस्ति । सुरा देवा । यतोऽभिमा सुरा नै पीता ॥ ॥ शुक्लं तेजोऽस्यास्ति । शुक्लो दैत्यगुरु ॥ ० ॥ पक्षमस्या अस्ति । पक्षा सखी ॥ ० ॥ हीनगुणत इति हीनोपाधिकादित्यर्थ । सुप्त कर्णोऽस्यास्ति । कर्ण । छिन्ना नासिकाऽस्यास्तीति नासिक । हीनगुणादिति किम । कर्णवान् । नासिकावान् ॥ अन्ये तु काणमप्यत्रास्तीति काण । खञ्ज पादोऽस्यास्तीति खञ्ज । कुण्ठ पाणिरस्यास्तीति कुण्ठ ।

---

१ अभ्रं नभ । अभ्र F
२ वाचाल A.
३ घाटे ग्रीवा A.; घाटा ग्रीवा शिराग्र पाठ । J4.

खल्वाटं शिरोऽस्यास्तीति खल्वाट इत्याद्युदाहरणान्याऊ' ॥ * ॥ शुक्लो वर्णोऽस्यास्ति । शुक्लः पट इत्यादि ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधान[१] तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् ॥ ४३२ ॥ इत्यशआदिः[२] ॥

विमुक्तदेवासुरसत्वदग्नाविष्णूर्वशीडामरुतो महित्री ।
सुपर्णरक्षोवसुवृत्रहन्तृदशार्णरक्षोऽसुरवर्हवन्तः[३] ॥ ४३३ ॥

विमुक्तादेरण् इत्यनेन विमुक्तादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरण् ॥ * ॥ विमुक्तशब्दो[४]ऽस्मिन्नस्ति । वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ * ॥ देवासुरशब्दोऽस्मिन्नस्ति । दैवासुरः ॥ अपरे विगृहीतादप्युदाहरन्ति । दैवः । आसुरः[५] ॥ * ॥ एव सात्वतः ॥ सत्वन्तुरित्यपि केचित् । तन्मते सात्वन्तवः[६] ॥ * ॥ अग्निश्च विष्णुश्च । अग्नाविष्णू[७] । अग्नाविष्णुशब्दोऽस्मिन्नस्ति । आग्नाविष्णवः ॥ भोजस्तु देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदारैचि । आग्नावैष्णव इत्युदाहरति[८] ॥ * ॥ उर्वशीशब्दोऽस्मिन्नस्ति । और्वशः ॥ * ॥ ऐडः । लत्व ऐल इत्यपि ॥ * ॥ मारुतः ॥ * ॥ महयतीति महित्री । त्रप्रत्ययेऽस्येडभावो[९]ऽनुकार्ये तदनुकरणादण् । माहित्रः ॥ * ॥ सौपर्णः[१०] ॥ * ॥ राक्षसः ॥ * ॥ वासवः ॥ * ॥ वार्त्रहन्त्रः ।

---

१ शब्देन न तद्धितोऽभिधानं° B C K, A also corr तद्धितो —Yajñ as above

२ Hem (vii 2, 46) calls this *gaṇa* अभ्रादि

३ सुवर्णरक्षो° E

४ विमुक्त. शब्दो B C F K

५ Thus also Yajñ, the other works give only the compound form

६ सत्त्वत् Bö, सत्वत् Yajñ, K V ed, *a*, सत्वतु *β*, सत्वतु Hem

७ अग्नाविष्णु A, om B C K

८ Yajñ makes only आग्नावैष्णव, cf Pân vii 3, 21

९ महत्री त्रिप्रत्ययस्य इड° A, इड भावे F [? इड् = P णि]

१० सुवर्ण Bö, Yajñ, K V *β*, सुपर्ण Hem, K V ed *v l*

वृषदृमिति वामन[1] ॥ ॰ ॥ दासाय ॥ ॰ ॥ दासोऽसुर ॥ ॰ ॥ वार्ष
वत[2] ॥ ४३१ ॥

उपसद्वयोऽस्यहत्या सोमापूषा पतभिषसुमन्तौ ।
परिसारको दशार्हे पात्नीवानथ हविर्धान ॥ ४३४ ॥

औपसद ॥ अकारान्तोऽप्यन्येषां मतेन[3] ॥ ॰ ॥ वायव ॥ ॰ ॥
अश्वहत्यशब्दोऽश्वहत्याशब्दो वाऽभिधसि । आश्वहात्य[4] ॥ ॰ ॥
सोमश्च पूषा च । सोमापूषाणौ । देवताद्वन्द्व इति[5] दीर्घत्वम् । सोमा
पूषन्शब्दोऽभिधसि । सौमापूष्ण ॥ सौमापौष्ण इति भोज ॥ ॥
पातभिष ॥ ॰ ॥ वासुमत[6] ॥ ॰ ॥ परिधावतीति परिसारक । स
शब्दोऽभिधसि । पारिसारक ॥ ॰ ॥ दाशार्ह ॥ ॰ ॥ पात्नीवत ।
पात्नीवत[7] इति शाकटायन ॥ ॰ ॥ हाविर्धान[8] ॥

विमुक्तादय अकृपणिका अनुकरणभूता मत्वर्थभागी द्रष्टव्या ।
४३४ ॥ इति विमुक्तादि ॥ —

गोषदेवस्यत्सादेवीरायस्वदेवकृष्णोऽस्यौ ।
देवींधियमनूर्यपेत्वारक्षोहयोषाना[9] ॥ ४३५ ॥

---

१ वार्षहच A. C.; वृषमिति A.—वृषदन् Bo., Yajñ. (वार्षघ्नः); वृषदनु Hem.; वृषदनु K V α β वृषहतिed.

२ दासघोसुर । वार्हवत्त A.; वार्हवत F—Hem. has वार्हवतु; Bo., Y jñ. वार्हवत्; om Kāç. V

३ Hem has both forms; the others उपसद् only

४ Thus A.; cf. gl. 164 and comm. (where अश्वहत्या and Bhoja reading अश्वहत्य); आश्वहत्य B. C. F K

५ Pāṇ. VI. 3, 26.—Yajñ. forms सैमापूष्ण (!), cf. p. 457 note 8.

६ वासुमत (or °मत्त) A. B. C. E.; वसुमत् Bo., Y jñ., K. V ed.; वसुमतु Hem.; वसुमंतु K. V β.

७ पात्नीवत पात्नीवत A. F; पत्नीवत पत्नीवत B. C.—Hem. पत्नीवतु the others पत्नीवत्

८ हाविर्धायन A.

९ देविंधिय° B. C. F K.; देवींधिय E.; मनुर्येपेत्वारक्षोहयोषाना D. °ईषाना B. E. K.; °षीना C.

गोषदादेरक इत्यनेन गोषदित्यादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरको भवति ॥ * ॥ गाः सीदति[१]। गोषत्। सुषामादित्वात्षत्वम्। गोषद-स्मिन्नस्ति[२]। गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ * ॥ देवस्येति षष्ठ्यन्तं त्वेति युष्मदादेशः। तत्समुदायानुकरणादकः। देवस्यत्वकः ॥ * ॥ देवीरिति च्छान्दसो जसन्तः। दीर्घाज्जसि च वा छन्दसीति हि च्छान्दस सूत्रम्[३] ॥ आप इति च जसन्तः। तत्र देवीराप इत्यकारान्त-भागानुकरणादकः। देवीरापकः ॥ * ॥ तदेवकः[४]। अयं भोजमतेन ॥ * ॥ कृष्णोऽस्यकः। कृष्णोऽस्याखरेष्ठक[५] इत्यन्ये ॥ * ॥ देवीधिय-शब्दयोर्यो[६]ऽकारान्तसमुदायस्तदनुकरणादकः। देवीधियकः[७] ॥ * ॥ प्रतूर्णकः[८] ॥ * ॥ इषे। इतीच्छतेः क्विबन्ताच्चतुर्थी। त्वेति युष्मदस्त्वामौ द्वितीयाया[९] इति त्वादेशः। तत्समुदायस्य। इषेत्वा। इत्यखण्डमिद-मनुकरणम्। इषेत्वाशब्दोऽस्मिन्नस्ति। इषेत्वकः ॥ * ॥ रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा। बहुत्वे जसि। रक्षोहणः। तत्राकारान्तभागानुकरणादकः। रक्षोहणकः ॥ * ॥ उशानकः[१०] ॥ ४२५ ॥

---

१ गाः सादयति Yajñ.—गोषद् is not given in the (âkṛiti) gaṇa सुषामादि śl 158-9

२ गोषदोऽस्मिन्संति F — गोषद् Bö, Yajñ, Hem, गोषद K V ed, α β, Bö *v l*

३ Pân vi 1, 105-6

४ Not given by the others

५ कृष्णोस्यखरेष्टक A D, कृष्णो-स्याखरेष्ट्रक B C F K, कृष्णोऽस्यक। खरेष्ठकः। कृष्णोऽस्याखरेष्ठक इत्यन्ये Yajñ

६ देविय इति पदयो यो A, देवि-वियशब्द० B F K, देविव्ययश० C

७ देविधियक. A, देविवियकः B C F K — देवींधिय Yajñ and (*v l* ०धि-या) Bö, देवींधियम् K V ed β (दे-वाधिया α), देविधिया Hem

८ प्रतूर्तक D — The other works read प्रतूर्त

९ Pân viii 1, 23

१० ? उशीनक C, उंशानक. D — उशानु Hem, इशान Kâṣ V ed.; om others [? उषा न cf Rigv ii. 34, 12]

वाचस्पति कृशानुश्च स्वाहाप्राणो ऽञ्जनं तथा[1]।
पश्वा सहस्रशीर्ष[2] च मातरिश्वा च घोपदा[3] ॥ ४३६ ॥

वाचस्पतक[4] ॥ ० ॥ कृशानुमयक ॥ ० ॥ स्वाहाप्राणक[5] ॥ ० ॥ अञ्जनक ॥ ॥ परे क्षा । पश्वक[6] ॥ ० ॥ सहस्रशीर्षक[7] ॥ ० ॥ मातरि श्वयति गच्छति । मातरिश्वा वायु । तदनुकरणादक । मातरिश्वक ॥ ० ॥ घोपदक[8] ॥ ४२९ ॥ गोपदादि[9] ॥

इति
श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां श्रीग
णरत्नमहोदधिवृत्तावस्य सप्ततमश्च भाग कर्मणामेना
ख्या पास्त्यर्थविहितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम
सप्तमो ऽध्याय समाप्त ॥

---

१ मार्वीजनकथा B. C. D F K

२ हनासह B. C. F K.; यथा स- हव D E.; सहस्रशीर्ष D.; सहस्र शीर्ष C.

३ घोपदा A.; मातरिश्वाचघोपदा H E.

४ वाचस्पत Hem.; मातपते Kāç. V β. v.l. ed.; om. others.

५ स्वाहक । प्राणक: D — स्वाहा प्राण Hem., K. V β., l. ed., om. others.

६ पदे क्षा पश्वक: A.; पाद्वा पश्वक B.; पदे वा पश्वक C. K.; ॥ पश्वक ॥ F (om. D)—पश्वा Hem.; omitted by the others.

७ सहस्रशीर्षन् Hem., K. V ed. v.l.; सहस्रशीर्षा β

८ चघोपदक C.—घोपद् Hem.; omitted by the others.

९ Hem. (vii. 2, 74) calls this gaṇa घोपदादि

अथाष्टमोऽध्यायः ॥

येभ्यस्तद्धितसिंहेभ्यः शाब्दिकेभैः पलायितम् ।
गव्येनापि मया दत्तं पदं तद्गणमूर्धसु[1] ॥

कण्डूञ्मेधातुरणभुरणा[2] गद्गदो दुःखवेदौ[3]
केलालाटौ समरभिषजौ तन्तसो मन्तुवल्गू ।
एलावेलासपरसगधाः पम्पसेरोमहीङः
खेलालोटावुरणचरणासूषसौ वेड्हणीङौ[4] ॥ ४३७ ॥

कण्ड्वादेर्यगित्यनेन कण्डूञित्यादेर्गणात्स्वार्थे[5] यग्भवति ॥ * ॥ कण्डू अङ्गघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । नखादिना गात्रं घर्षति[6] ॥ * ॥ मेधा आशुग्रहणे । मेधायति ॥ * ॥ तुरण त्वरायाम् । तुरण्यति । त्वरत इत्यर्थः ॥ तुरण धारणपोषणयोरित्यन्ये[7] ॥ * ॥ भुरण प्रहरणधारणयोः[8] । भुरण्यति[9] । युध्यते धारयतीति वा ॥ * ॥ गद्गद[10]

---

[1] This couplet is omitted in D (and E), and is numbered as part of the text in F K.

[2] कडूमेधा तुरणचुरणा B C F K, कडुन्मेधा° E, °तुरणभूरणा D

[3] दु खवेटौ E F K

[4] वेद् for वेड् A, लड् D, वेद् E F, चेट C, वेट् K

[5] काडूडित्या° A B C K

[6] घर्षयति A

[7] ? Thus MSS —चुरण चौर्ये। तुरण त्वरायाम । भुरण धारणपोषणयो. । Siddh K, Yajñ om भुरण, cf next note, also चुरण sl 438, भरण 439

[8] चुरण प्र° B C F K, भुरण रणधारणयो A —चुरण चौर्ये। प्रहरणधारणयोरिति वर्धमान Yajñ (from a MS related to B C F K ?)

[9] चुरण्यति B C F K

[10] गद्गदा A

वाक्यस्खलने । गद्गदयति ॥ अन्ये तु गद्गदश्चिति[1] पठन्ति । तन्मते गद्गदायते । सिलातस्[2] ॥ ० ॥ दुःख तत्क्रियायाम् । दुःख्यति ॥ ० ॥ वेटसि[3] । मायाप्रपञ्चमाचरति ॥ वेटसामित्यन्ये । वेटसायते । वेटसाश्चिति भोज ॥ ० ॥ केला विलासे । केलायति । विलसतीत्यर्थः ॥ ० ॥ लाट जीवने । लाट्यति[4] ॥ ० ॥ समर रणक्रियायाम् । समर्यति[5] ॥ ० ॥ भिषज कुत्सायाम् । भिषज्यति[6] । कुत्सयत इत्यर्थः ॥ चिकित्सायामित्यन्ये ॥ ० ॥ तन्तस दुःखे । तन्तस्यति । दुःखी भवतीत्यर्थः ॥ ० ॥ मन्तु रोषे वैमनस्ये च । मन्तूयति ॥ मन्तूञ्[7] मन्तूयति मन्तूयत इति चन्द्रः ॥ ॥ वल्गु माधुर्ये पूजायां च । वल्गूयति ॥ ० ॥ एला विलासे । एलायति ॥ इलायामन्द्र[8] इत्यन्ये ॥ ० ॥ वेला कालविशेषे । वेलायति ॥ ० ॥ सपर पूजायाम् । सपर्यति । पूजयतीत्यर्थः । सपर्यया वागु स पर्यपूपुजत्[9] ॥ ० ॥ मगध परिवेष्टने । मगध्यति । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ नीचदास्यादिवृत्तिमनुतिष्ठतीत्यपरे[10] ॥ ० ॥ पम्पस दुःखे । पम्पस्यति । दुःखायत इत्यर्थः ॥ ० ॥ इरस् ईर्ष्यायाम् । इरस्यति ॥ ० ॥ महीङ्

---

१ गद्गदश्चिति A. B. C. K.—गद्गद् । मन्त्रविशेषे Hem.; गद्गद् वाक्स्खलने Siddh. K., Yajñ.

२ सिलातम् A.; सिलातम् B.; शिलातम् C. K.; किलातस् F

३ ? वेटसति F (and perhaps others); cf. वेट् further on.—वेट् धौर्त्ये शठे च Siddh. K.; वेट् धौर्त्ये Yajñ.; वेट् & वेट् Hem.; वेट् K. V. & β om. ed.

४ A. B. C. K. insert the passage from केला after चिकित्सायामित्यन्ये

५ समरायति F; समर Hem.; om. by the other works.

६ ? That is = अभिषजति he reviles, casts aspersions on.—भिषज चिकित्सायां Siddh. K., Yajñ.

७ मंतूङ् B. C. K.—मन्तु अपराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । अन्यस्तु मित माह । मन्तूयते । Siddh. K. Yajñ.

८ ? इला भ्रमे; एलायम् A.—इला Hem. Yajñ.; इला (लिबा लिबा) वि लासे । इलेलायमि Siddh. K.

९ Śiśup. 1 14.

१० धृतिमनु° C.; धृति° K.—मगध परिवेष्टने । नीचदास्य इत्येके Siddh. K., Yajñ.

इङ्गो पूजायां च । महीयते । ङित्त्वात्तङ् ॥ * ॥ खेला स्खलनविलासयोः । खेलायति ॥ खेल इत्यकारान्तमित्यन्ये[1] । तन्मते खेल्यति ॥ * ॥ लोट्यति वटुः । भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः ॥ लेट् दीप्ताविस्यन्ये[2] ॥ * ॥ उरण्यति मादिनम्[3] ॥ * ॥ चरण[4] गतौ । चरण्यति ॥ वरण[4] इति भोजः । यथा ।

चरण्यन्वारणैर्वेला तरण्यन्नौभिरर्णवम्[5] ॥ * ॥

असु मानस उपतापे च । असूयति ॥ अन्ये तु । असूङिति ङित दीर्घान्तं पठन्ति । तन्मते । असूयते[6] ॥ * ॥ उषस्यति रात्रिः । प्रभातीभवतीत्यर्थः ॥ * ॥ वेङिति धौर्त्ये स्वप्ने च । वेय्यति[7] ॥ * ॥ इणीङ् रोषे लज्जायां च । इणीयते वीरवती न भूमिः[8] ॥ ४३७ ॥

रेखाम्बरेयोद्द्रवसः[9] सुखेरजौ
भिषक्तिरोलाडिषुधेरधो[10]ऽगदः ।
लेखालिटौ लेट्चुरणाररोरसो[11]
वेटाऽथ लोटातरणौ तथा पयः ॥ ४३८ ॥

---

१ खेला । खल इत्यन्ये Hem , खेला विलासे Siddh K , Yajñ

२ लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च। दीप्ताविलेके Siddh K , लेट् लोट् Kās V , Yajñ , लोट् only Hem

३ उरण Hem , om by others

४ चरण वरण गतौ Siddh K , Yajñ ; चरण Hem , K V ed

५ चरण्यनुच्चारणैर्वेलान्तरण्य° A , यथा चरणैर्लेपांतरन्यनोभिरर्णस B , यथा चरणैर्वेलांतरण्यनौ° C K

६ असु उपतापे। अस् असूञ् इत्येके। Siddh K , Yajñ असु & असु Hem , असु & असूञ् K V a , असु & असुञ् Kās V ed

७ ? वेय्यति धौर्त्ये° वेय्यति B C K , वेध्यति A , वेयति । धूर्त्ते स्वप्ने वा । वेय्यति F —Cf page 462, note 3

८ Bhattik 2, 38 (MSS च or व for न)

९ रेखारधरेयोद्द्रवसः B C F K ; रेखास्वरेयो° E , रेखालरायोद्द्रवत ° D

१० भिष्णुक्ति° A B C D F K

११ लेट्चर° A., °लेड्डुरणारसो E , लिटवरणा° D

रेखायति। छायामायासादयति[1]। रेखाकर्माचरविषकरादिर्वोचते ॥ ० ॥ चमर्यति ॥ चमर[2] इति वामन ॥ ० ॥ इयस्[3] ईर्ष्यार्थो। इयस्यति। अयं दुगमतेन ॥ ० ॥ द्रवस्[4] परितापे परिचरणे च। द्रवस्यति ॥ ० ॥ सुख तत्क्रियायाम्। सुखयति। सुखी भवतीत्यर्थ ॥ ० ॥ इरज् ईर्ष्यायाम्। इरज्यति ॥ ० ॥ भिष्णज् उपसेवायाम्। भिषज्यति[5]। उपसेवत इत्यर्थ ॥ ० ॥ तिरस्यति। अन्तर्हितो भवतीत्यर्थ ॥ ० ॥ लाडिति वेदवत्। लाड्यते[6] ॥ ० ॥ इषुध शरधारणे। इषुध्यति ॥ ० ॥ इरस्यति। अमस्यति। इत्यं भोजमतेन[7] ॥ ॥ लेखायों रेखार्थवत् ॥ ॥ लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च। लिट्यति ॥ ० ॥ लेख्यति[8]। भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थ ॥ ० ॥ कुरस[9] गतौ चौर्ये च। कुरस्यति। गच्छति। चोरयति ॥ ० ॥ चरर चाराकर्मणि। चरर्यति ॥ चररेति नाम। चारापर्यायवाचि।

स राघवेन्द्रस्य निशाचरेन्द्रो बिभेति चर्मारर एव चर्मा[10] ॥ चररो यस्मात्[11] रणचेत्यन्य ॥ ० ॥ चरस्यति ॥ ० ॥ वेटायति। चोटायति। एतौ वामनमतेन ॥ वेटालाटेति[1] केचित्पठन्ति। तेषां मते

---

१ रेखा छायामासादयती Siddh. K., Y já

२ चमर्यति। चमर D C P K.—चमर समर समरती Siddh. K.; संचर चंचर संचरते Y já; om. Kāç. V., Hem.

३ Th also Hem.; om. others

४ H b. द्रवस्। Siddh. K. also Id. द्रवस्यद् मदीपने

५ भिष्णुज भिष्णुज्यति A. B. C. F b. Hem

६ चितवट D वेदवत० C; लाडि ति वेदवत्। वेद् लायते इत्यर्थे A — लाड (लाट्) जीवने Siddh. K. Y já.

७ Hem. has both; Siddh. K., Y já. अमद् गीर्तावर्थे and इरस् ईर्ष्यायां (इर्यति ... Y já ईर्यति ... Siddh. K.)

८ See not ९, preceding page.

९ See pag. 401 notes ७ and ८

१० ? धर्मारर एव वर्मा (चर्मा?) A

११ यस्मात् A.—चरर चाराकर्मणि Siddh. K. Y já [चररेति मातिपदि कमारापर्यायवाचि Y já.].

वेटालाय्यति[1] ॥ * ॥ तरण गतौ । तरण्यति ॥ * ॥ पयस्यति गौः । पयः प्रसूत इत्यर्थः ॥ ४२८ ॥

संभूयोभरणौ नन्दपुरणौ कुषुभेमसौ ।
ईयसपुष्यौ तथा गोधा चित्रङ् आश्चर्ये इष्यते[2] ॥ ४३० ॥

संभूयस्यति सस्यं । वर्षति पर्जन्ये प्रभूतं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ भरण धारणपोषणयोः । भरण्यति ॥ * ॥ नन्द समृद्धौ । नन्द्यति ॥ * ॥ पुरण[3] गतौ । पुरण्यति । गच्छतीत्यर्थः ॥ * ॥ कुषुभ चेपे । कुषुभ्यति । चिपतीत्यर्थः ॥ कुसुभ्यति स्वदेहाश्रयां परकर्तृकां निरोधक्रियामनुभवतीत्यर्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ इमस् ईयस्[4] ईर्ष्यायाम् । इमस्यति । ईयस्यति[4] ॥ * ॥ पुष्य सतोषे । पुष्यति[5] ॥ * ॥ गोधायति । अयं चन्द्रमतेन ॥ * ॥ चित्रीयते । आश्चर्यमुत्पादयति ॥ * ॥

कुसुभादीनामकारलोपश्च । द्विविधाः कण्ड्वादयः स्मर्यन्ते भ्वादयश्च नामानि च । तत्र भ्वाद्यधिकाराद् भ्वादिभ्यः प्रत्ययः । तदुक्तमुभयम् । कण्ड्वादीनि धातवश्चैव[6] प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयम् । कण्ड्यतीति त्वङ्गघर्षणे प्रयुज्यते । अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रे ॥ अपरो धातुत्वस्य विकल्पे युक्तिमाह धातोरित्यधिकारात् । ककारस्य[7] च गुणप्रतिषेधार्थस्यासञ्जनादवसीयते । धातवस्तावत्कण्ड्वादय इति । कण्डूञ् हृणीङ्[8] इति च दीर्घं गणे पठति । यदि च नित्यः प्रत्ययः स्याद्

---

१ वेटालोटेति °वेटालोय्यति F—The other works omit all three forms

२ इरज्पुष्पौ तथा गोधा अंवराऽऽश्चर्यमिष्यते D, A om text and beginning of comm to भवतीत्यर्थः

३ Thus also Hem, v l K V ed

४ इयस° इयस्यति A B C K (cf preceding śloka), Hem has इमस्, the others omit both

५ सतापे° C [विकासने D], पुष्प्यति A B C F K—Not given by the others

६ °चैव A

७ Viz of the pratyaya यक्, cf Pân 1 1, 5—A om च

८ कडूञ् हृणीञ् A, कंडूङ् हृणीङ् B C F K

प्यपेगित्यनेनैव[१] दीर्घत्वस्य सिद्धत्वादनर्थकं दीर्घोच्चारणं स्यात् कृतं च तस्मादवधीयते धातुत्वमेव कण्ड्वादिषु विभावितमिति । तदुक्तम् ।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः[२] ॥

यगधिकारे किम् । कण्डूनाम्न यगादयो भवन्ति । नदीसमकक्षाप्ययपाठ । स्यात्स्मरणात् । तेन णिच्याद् भवन्ति । एवेन कण्ड्वाश्रितमे वर्ग पुन[३] । मन्तु । वक्ता ॥ पाणिनिप्रकरणाद्यदित्यस्यस्यानन्तरेण सार्वे कण्ड्वादिभ्य प्रत्यय । चन्द्रादीनां मतेन करोत्यर्थे ॥ ० ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन रैधवसप्रभृतयो द्रष्टव्या[४] ॥ ४३८ ॥ इति कण्ड्वादि ॥

भृशतृपचपलायसरेहतो[५]
हरितपरिडतफणडरेफत ।
अभिमनश्शुचिदुर्मनसोऽजस
सुमनसोऽन्मनसोत्सुकवेहतो ॥ ४४० ॥

कर्तुर्भ्यादेर्लुक् चाचेरित्यनेन भृशादेरजन्ताद् अभूततद्भावविषयात्[६] कर्तृभूतात् क्यङ् भवति । तत्संनियोगेन हलो लुक् ॥ ० ॥ अभृशो भृशो भवति । भृशायते ॥ ० ॥ तृपत् । पत्र समुद्रय । तृपायते[७] ॥ ॥ चपलायते ॥ ॥ अपरो भूर्णी मुखरो वा । अपरा

---

१ ? पयेतिविम A.; यथिनिम° F; पाप्रथमिनेन च O. K.—? च° cf P vii 4, 25 26.

२ See Mahâbh on P iii. 1, 27

३ Grup 1, 48.

४ रैधवसप्रभृयो° A.—? रैधति F vi 1.79 scholl.; धवक् पवधित; neither word is given by the other works.

५ भृशतृपच B. K.; भृशतृपच° C.; भृशतृपो च F

६ Thus A.; अभूतात् भूतविषयात् B. C. F K.

७ तृपवंद्र or तृपवंद्र तृपायते B. C. F K.; चंद्रसमु° A.—तृपत् B3 Hem., K. V a.; तृपत् K. V ed., β.; see Y 36.

यते ॥ अण्डर इत्यन्ये[1] ॥ * ॥ रेहत् । नैर्घृण्यधर्मवृत्तिर्भिचाभिलाषधर्मवृत्तिर्वा[2]। रहसि वर्तत इत्यन्ये । रेहायते ॥ * ॥ हरितायते ॥ * ॥ पण्डितायते ॥ * ॥ कण्डरायते[3] ॥ * ॥ रेफत्[4] । सदोष इत्यर्थः । रेफायते । ॥ * ॥ अभिमनायते ॥ * ॥ शुचीयते ॥ * ॥ दुर्मनायते ॥ * ॥ ओजःशब्दस्तद्दति वर्तते । ओजायते ॥ * ॥ सुमनायते ॥ * ॥ उन्मनायते ॥ * ॥ उत्सुकायते ॥ * ॥ वेहत् । गर्भघातिनी[5] । वेहायते ॥ * ॥ सुमनसोन्मनसेति तृतीयान्ते पदे ॥ ४४० ॥

शीघ्रं फेनो नीलमन्दौ च वर्चः
संश्वन्मद्रौ भद्रयुक्तौ भृशादौ[6] ।

शीघ्रायते ॥ * ॥ फेनायते ॥ * ॥ नीलायते ॥ * ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि[7] ॥

वर्चायते[8] ॥ * ॥ सश्वायते[9] । सातत्येन भवति ॥ शश्वदिति शाकटायनः ॥ * ॥ मद्रायते[10] ॥ * ॥ भद्रायते ॥

ननु उदमनायतेत्यादयः[11] प्रयोगाः कथं सिध्यन्ति । सप्तादीना-

---

१ अंडरायते । अंडर॰ A, आड इत्यन्ये B, वा । आडरा इत्यन्ये C, वा । आडरा [इति आड suppl] इत्यन्ये K — अण्डर Bö, Yajñ, Hem, अधर K V ed [अडरायते । अंडरो मुष्क. Yajñ]

२ ॰भिचोभिलाष॰ A, ॰भिषाभिषधर्मवृत्तिर्वा B C, orig K — रेहवन्दो नैर्घृण्यवृत्तिर्भिचाभिपवधर्मवृत्तिर्वा । रहसि वर्तत इत्यन्ये Yajñ

३ कंडिरायते B, om F — काडर Hem, om by the others

४ Thus also Hem, रोहत् Bö, Yajñ., v l K V ed, रोहिस् α β

५ Om A

६ सस्यन्॰ A, शंश्वन्॰ B C K, शश्वन्॰ F, सश्वन्मंद्रौ E

७ Raghuv 4, 49

८ Om A B C K

९ अतं राश्वायते A, शश्वायते B K, शस्वायते C, शश्वायते F — शश्वत् Yajñ, शश्वत् Hem, सस्वत् and शश्वत् Bö, om Kâś V

१० मद्रायते A F — मद्र Bö, Yajñ, Hem, Triloch on Kât iii 2, 8, Kâś V ed, मंद्र α β

११ उन्मनायते इ॰ B C K

मेषां[1] पाठात् । नैवम् । समामयते समादे स्वादिषु पाठात्[2] । अन्येभ्योऽपि निरुपसर्गेभ्य एव क्यङादिविधि[3] । तेन । उत्पुच्छयत समभाण्डयतेत्यादयोऽपि सिद्धा ॥ ० ॥ इति भृशादि[4] ॥

शब्दाटाट्वाकलमेघाभ्रकोटा[5]
पोटासोटाशुभ्रनीहारशीका[6] ॥ ४४१ ॥

शब्दादि करोति क्यङित्यनेन शब्दादे करोतीत्यर्थे क्यङ् वा भवति ॥ ० ॥ शब्दं करोति । शब्दायते ॥ शब्दयति[7] वार्त्तिक इत्यपि ॥ ० ॥ घटाघटायते ॥ ० ॥ कलं पापम् । कलायते[8] ॥ ० ॥ मेघायते तपात्यये वायु ॥ ० ॥ अभ्रायते ॥ ० ॥ कुड कौटिल्ये । कोडयतीति कोडा स्त्री । कोडायते ॥ ० ॥ पोडा स्त्री । पोडायते ॥ ० ॥ सोडायते[9] ॥ ० ॥ शुभ्रायते शशी ॥ ० ॥ नीहारायते हिमर्तु ॥ ० ॥ शीकायते । शीत्कारं करोतीत्यर्थ ॥ ४४१ ॥

सुदिनं दुर्दिनं युद्धं वैराटाटाट्टशीकराः ।
मुण्डा वेगौघकाण्डाटा ममश्च कलहो मत[10] ॥ ४४२ ॥

सुदिनायते शरत् ॥ ० ॥ दुर्दिनायते माघद् ॥ ० ॥ युद्धायते सुभट ॥ ॥

---

१ प्रशाद्योना° A. C.

२ संपामायति । प्रवादि° त्वादिपाठात् । A.

३ एवं क्यङादिविधि° B. C. K.

४ Vardh. (and Hem.) भृशादि also includes the gaṇa लोहितादि to Pāṇ. III. 1. 13, exc. लोहित itself, for which see gl. 443 [and चरित & हरित which are also omitted by Kāś. V].

५ मेद for मेघ A. B. C. E. K.

६ पोटा for सोटा B. F. K. ; शुभ C. ; °शीका E. ; शीका

७ शब्दापति A. C.

८ कलं कलायते A. B. K. ; कलं° कलायते C.

९ पोडायते A. B. C. F. K.—The other works read सीटा

१० मुण्डा वेगौघ °ममाष A. ; B. C. E. F. K. om. this śloka (F leaving blank space for it) ; D om. text and comment

वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे[१] ॥ * ॥

अटाटायते ॥ * ॥ अट्टायते[२] ॥ * ॥ शीकरायते ॥ * ॥ सुष दाहे वत्प्रत्यये । सुष्वा । सुष्वायते[३] ॥ * ॥ वेगायते तुरगः ॥ * ॥ ओघायते[४] ॥ * ॥ कणेर्वप्रत्यये डक्कागमः[५] । कण्डूञ् इत्यस्य वा वप्रत्यय[६] ऊकारलोपश्च । कण्ड्वा[७] कृपा । कण्ड्वायते ॥ * ॥ अटायते ॥ * ॥ ममेति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । ममायते ॥ * ॥ कलहायते ॥ ४४२ ॥ इति शब्दादिः[८] ।

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा[९] जिह्मचर्मणी[१०] ॥ ४४३ ॥

डालोहितादेस्तु क्यष् । इत्यनेन लोहितादेर्गणात् क्यष् भवति[११] ॥ * ॥ अलोहितो लोहितो भवति । लोहितायते । लोहितायति । यथा । लोहितायति सहस्रमरीचौ[१२] ॥ * ॥

श्यामायति । श्यामायते । यथा । श्यामायमानानि वनानि पश्यन्[१३] ॥ * ॥ दुःखायति । दुःखायते ॥ * ॥ हर्षायति । हर्षायते ॥ * ॥ गर्वायति । गर्वायते ॥ * ॥ सुखायति । सुखायते ॥ * ॥ मूर्छायति । मूर्छायते ॥ * ॥

---

१ Śiśup 2, 115

२ अटायते A — The other works read अट्टा for अट्ट

३ मुष दाहे° A , °पुष्वा सुष्वायते C ; सुष्वा सुष्वायते F , सुष° मुष्वा मुष्वायते K — मुष्वा and सुष्वा eds Pâṇ , मुष्वा Hem , मुष्वा । सुष्वा *v ll* Kâś V ed , सुष्वा *α* , सुष्वा *β*

४ उघायते A B C K — ओघ Hem , om by others

५ कर्णेर्व° B C , कणेवाप्रत्ययो ड° A , डक्कागम.(?) B , डकागम C

६ वाप्रत्यये° A

७ कंर्दू A — Not given by others

८ Hem has the same *gaṇa*, cf Pâṇ. iii 1, 17 and vârtts

९ करणा° E , कारणा D

१० जिह्मकर्मणी A D , जिह्मावर्मणी C — Yajñ , page 45, quotes this śloka °करुणा नित्यचर्मणी

११ क्यप° क्यष् B C K , वा॰भवति A , cf Pâṇ iii 1, 13

१२ Kirât 9, 4

१३ Raghu 2 17

निद्रायति । निद्रायते ॥ ॰ ॥ कृपायति । कृपायते ॥ ॰ ॥ धूमायति । धूमायते ॥ ॰ ॥ करुणा दया । करुणायति । करुणायते[१] ॥ ॰ ॥ जिह्मायति । जिह्मायते ॥ ॰ ॥ चर्मायति । चर्मायते[२] ॥ ॰ ॥

लोहितमासवर्जमन्येषां तदति प्रत्ययः । तेनादुःखयान् दुःखयान भवतीत्यादि वाक्यम् ॥ तदपवर्गं क्यषोऽवधारणार्थम् । लोहितादेरेव क्यष् नान्येभ्य[३] ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । अस्वतं पच विपायति[४] । इत्यादयः सिद्धाः ॥ ४४३ ॥ इति लोहितादि[५] ॥

सुखदुःखास्रकृच्छ्राणि[६] प्रतीपं करुणास्तथा ।
कृपा चालीकतृमासकृपणा[७] सोढसंयुता ॥ ४४४ ॥

सुखादिभ्यः इत्यनेन[८] सुखादेर्गणात् भुञ्जि वेदयतेऽनुभवतीत्यर्थे क्यङ् भवति ॥ ॰ ॥ सुखं वेदयते । सुखायते ॥ ॰ ॥ दुःखायते ॥ ॰ ॥ अस्रतेऽनेन । अस्रम् अश्रु[९] रुधिरं वा । अस्रायते ॥ ॥ कृच्छ्रायते ॥ ॥ प्रतीपं प्रतिकूलम् । प्रतीपायते ॥ ॰ ॥ करुणं शोचनम् । करुणायते ॥ ॥ कृपायते ॥ ॰ ॥ अलीकम् अनृतम् । अलीकायते ॥ ॰ ॥ तृम[१०]

१ [करुणायति । करुणायते D]

२ चर्मायति C. (P. I. 1. 18 schol.); [चर्मायति । चर्मायते D]; चर्मन् Hem.

३ क्यषन् नान्येभ्य A.

४ Böhtl. Ind. Spr. 2 ed., 2484.

५ Hem. has the same gaṇa. The लोहितादि to Pāṇ. III. 1. 13 is entirely different from it, except the word लोहित cf. page 405, note 4. — Yajñ. remarks अत्र गणरत्नमहोदधौ लोहितमासदुःखादि इति पठित्वा मात्रिभ्योऽपि क्यषि पचव्यमहाप्रत्ययमभावपाठिनांचिदवम् । तस्यापि- मो मदैवेति भ्रेयम् ।

६ °दुःखास्र° A. B. C. K.; दुःखासृ D. E.

७ तृमास° A. B. C. K.; तृमा [च om. E.] कृपणा D. E.

८ सुखादि भुञ्जि° A.; om. D. C. K.

९ अश्रु A. D. C. K. — अस्रतेऽश्रु अस्र च । अश्रुणि नाश्रुणि अश्रु नाम्नी नानार्थे । Kshem. on A. K. II. 6, 2, 44.

१० Thus Hem. Y. Jñ., Kās. V. = β.; तृप्र B. Kās. V. ed. (v. l. तीप्र).—तृप्रं दुःखं पद्रं अस्रुञ्ज वा तृप्रायते । Jñ.

दुःखम् । दुःखायते ॥ * ॥ अस्त्रमेवास्त्रम् । अस्त्रायते ॥ * ॥ कृपणं दैन्यम् । कृपणायते ॥ * ॥ सोढं सहनम् अभिभवो वा । सोढायते ॥ * ॥

सुखादीन्येके लोहितादिष्विच्छन्ति । तेषां मते । असुखः सुखो भवति । सुखायति । सुखायते ॥ ४४४ ॥ इति सुखादिः ॥

ग्रहस्निहौ वदं दीधीभणौ रणपठौ कुचम् ।
लिखं च कम्पमन्दोलिमुम्भिं लोचं मथिं[१] विदुः ॥ ४४५ ॥

क्तेरग्रहादेरित्यनेन ग्रहादिवर्जितात्परस्य क्तेरिड् न भवति ॥ * ॥ निगृहीतिः[२] ॥ * ॥ अपस्निहितिः ॥ * ॥ उदितिः ॥ * ॥ दीधितिः ॥ * ॥ भणितिः ॥ * ॥ रणितिः ॥ * ॥ निपठिति.[३] ॥ * ॥ निकुचितिः ॥ * ॥ लिखितिः ॥ * ॥ विकम्पितिः ॥ * ॥ अन्दोलितिः ॥ * ॥ उम्भितिः ॥ * ॥ आलोचितिः ॥ * ॥ मथितिः ॥ ४४५ ॥ इति ग्रहादिः[४] ॥

वारतर्परगराः शरभेरे[५]
कन्दरः करभमण्डरकाराः ।
रघ्वरंकपरिकाङ्कुरिरेखा
रोमकर्मपुरुषासुररिक्षाः ॥ ४४६ ॥

वारादेर्वेत्यनेन रश्रुतेर्लश्रुतिर्वा भवति ॥ * ॥ वारः क्रियाभ्यावृत्ति.[६] । वाल. केशः ॥ * ॥ तर्पर. पशूना कण्ठघण्टा[७] । तल्पलो

---

१ °मन्दोलितुम्भिलोरमथिं E, °मन्दौ लसुम्भितुम्फिमथि D

२ The compiler of the comm in D mistook the application of this *gaṇa*, and forms ऋणग्राही । पुत्रस्नेही etc (cf sl 457)

३ Thus also Hem, पठिति B C K

४ Hem has the same *gaṇa*, but gives only the nouns He omits, however, the words उम्भिति', दीधिति. and लोचिति

५ °शारभेरा B, सरभेराः A.; सभभेरा E

६ क्रियाव्यावृत्ति A, F adds संघातो वा

७ कंठघट A B F, Hem

मलप्रदेशवचने [१] ॥ ० ॥ गरो विषम् । गल आतञ्चनम् ॥ ० ॥ शरभो ऽष्टापद । शलभ [२] पतङ्ग ॥ ० ॥ दरा ऽवतम् । दला भूमि ॥ ० ॥ कन्दरो गिरिगुहा । कन्दल कन्दविशेष ॥ ० ॥ करभ उष्ट्र । कलभो बालहस्ती ॥ ० ॥ मत्करो जीवविशेष । मत्कलं चिह्नं मत्कालो वा ॥ ० ॥ कारो रवाभिर्वेश । कालो वर्ष ॥ ० ॥ रघु । राघा । लघु । लघ चितपरिमाण ॥ ० ॥ परम् चत्यर्थम् । पल पर्याप्तम् ॥ ० ॥ एतेषा मर्थभेदे सत्यं रूढिवशात् । भोजस्तु सामान्येनाह ॥ ० ॥ कपरिका । कपलिका[३] ॥ ० ॥ अङ्गुरि । अङ्गुलि ॥ ० ॥ रेखा । लेखा ॥ ॥ रोम । लोम ॥ ० ॥ कर्म । कल्म ॥ ० ॥ पुरुष । पुलुष ॥ ० ॥ चतुर । चतुल ॥ ० ॥ रिखा । लिखा ॥ ४४६ ॥

पांसुरकरीरमूर[४] तिर्पिरिकातरुणाङ्कुरपर्यङ्का[५] ।
परियोगमुकुरपरिरं रोहितपरिघौ सरोहिण्यौ[५] ॥ ४४७ ॥

पांसुर । पांसुल [६] ॥ ० ॥ करीर । कलील ॥ ० ॥ मूरम् । मूलम् ॥ ० ॥ तिर्पिरिका । तिल्पिलिका ॥ तिर्पिरीकमिति[७] वामन ॥ ॥ तरुण । तलुन ॥ ० ॥ अङ्कुर । अङ्कुल ॥ ० ॥ पर्यङ्क । पल्यङ्क [८] ॥ ० ॥ परियोग । पलियोग ॥ ० ॥ मुकुरम् । मुकुलम् ॥ ० ॥ परिरम् । पलिलम् ॥ ० ॥ रोहितम् । लोहितम् ॥ ० ॥ परिघ । पलिघ ॥ ० ॥

---

१ Thus also H. ..

२ सरभो सलभ A

३ कर्परिका and कपरिका Hem.; कपरिका and कर्परिका B1.; कपरिका Käç. V

४ पांसुर B C. E. K.; करीरमूरं D. E.

५ °मारोहिण्यौ B; सरोहिणी D.E.

६ पांसुर पांसुल B. C. K.; B1. Käç. V ed.

७ तिर्पिरिका and तिर्पिरीक B1; तिर्पिरीक Käç. V., Hem.

८ For the words पर्यङ्क परियोग and परिघ Hem. has special rule परेर्घाङ्कयोगे । (cf. Pāṇ. III. 2, 22 with Vārt. I).

रोहिणी। लोहिनी[1] ॥ ५ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येषामपि लत्वं भवति ॥ ४४७ ॥ इति वारादिः[2] ॥

समादितः पदिं सदिं विदिं नहिं वृषिं मुषिं[3]।
इणं वृतिं यतिं श्रुवं सुवं[4] भरिं विदेन्धिना[5] ॥ ४४८ ॥

सपदादेः क्विप् क्तिरित्यनेन सपदादेः स्त्रिया भावेऽकर्तरि च कारके क्विप्क्तिप्रत्ययौ भवतः ॥ सपत्तिः। संपत् ॥ विपत्तिः। विपत् ॥ व्यापत्तिः। व्यापत् ॥ प्रतिपत्तिः। प्रतिपत् ॥ संसत्। परिषत्। उपसत्। उपनिषत् ॥ सवित्। निर्वित् ॥ उपानत् ॥ प्रावृट् ॥ विप्रुट् ॥ समित् ॥ नीवृत्। उपावृत् ॥ संयत् ॥ प्रतिश्रुत् ॥ उपस्तुत्[6] ॥ उपभृत् ॥ विदेति जानात्यर्थेत्यन्यः[7] ॥ समिध्यतेऽनया। समित् ॥ वामनमते क्तिप्रत्ययो द्रष्टव्यः[8] ॥ ४४८ ॥

क्रुधिं युधिं क्षुधिं तृषिं त्विषिं रुषिं रुजं शुचम्।
रुचिं[9] मुदिं मृदिं गिरिं ह्रियं भियं लुवं भुवम्[10] ॥ ४४९ ॥

क्रुत् ॥ युत् ॥ क्षुत् ॥ तृट् ॥ त्विट् ॥ रुट् ॥ रुक् ॥ शुक् ॥

---

1 [रोहिणः। लोहिणः D]—Om by the other worbe

2 कपिलकादि to Pân viii 2, 18 vârtt, ऋफिडादि Hem ii 3 (last rule but one ऋफिडादीना डस्य ल)। ऋफिडः। लृफिड.। लृतक.। ऋतक'। कपरिका। कपलिका। etc interchange of र and ल, then that of ड and ल· ऋफिल.। ऋफिड.। वलभी। वडभी। चूला°। दूला°। व्याल.°। पुरोलाश.°। पोलाशः। वलिशं°। पुलिनं°। पोला° ॥

3 B C K om मुषिं, पृषिं D E

4 शुवं स्तुवं (or स्तुवं) D E

5 विदिंधिना B F K, वदिंधनाः C, दिदेन्धिनी D

6 परिस्रुत। उपश्रुत। परिस्रुत। F, प्रतिश्रुत। उपश्रुत परिस्रुत् K, [सस्तुत। स्तुतिः D]—Hem has only श्रु प्रतिश्रुत। उपश्रुत। परिश्रुत —? [उपस्तुत]

7 जानीते इत्यर्थेत्यन्यः F, (? जानीतेत्य° "know ye")

8 क्तिप्रत्ययोपि द्रष्टव्यः A

9 क्रुषिं B C F K, शुचि E

10 सुव A B C D, broken away in K

धक्[1] ॥ सुत ॥ सम् ॥ गी ॥ अत्रापि क्विप्प्रत्ययो[2] वामनमतेन । भोजस्तु क्विप्प्रत्यय[3] न ददर्श ॥ श्रीति । श्री ॥ भीति । भी ॥ सूति [4] । सू ॥ भूति । भू [5] ॥ ४४८ ॥

कृतं भिदिं छिदिं नुदिं[6] हशिं नशिं युजिं जरम् ।
सवं त्वरं थियं[7] मवं शकिं[8] नुवं विदुर्बुधाः ॥ ४५० ॥

कृति । कृत् ॥ भित्ति । भित् ॥ छित्ति । छित् ॥ नुत्ति । नुत्[9] ॥ दृष्टि । दृक् ॥ नष्टि । नक् ॥ युक्ति । युक् ॥ जूर्ति । जू ॥ ऊर्ति । ऊ ॥ तूर्ति । तू ॥ स्यूति । स्यू [10] ॥ मूति । मू [11] ॥ शक्ति । शक् ॥ नुति । नुत्[12] ॥ भोजोऽपि क्तिक्विपौ[13] ददर्श ॥ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन मासिकैकपकृयप्रभृतयो[14] द्रष्टव्याः ॥ ४५ ॥ इति संपदादिः[15] ॥

भिदिं छिदिं विदिं दयिं रुजिं[16] मृजिं प्रछिं चुरिम्[17] ।
अनामनि छिपिं तथा गुहिं तुलिं वसिं वपिम् ॥ ४५१ ॥

---

1 ? धुक् B. C. F. K.—Hem. has nothing like this except धुक्ति (धक्)

2 क्विपित्यम B. C. K.; क्विपित्यम अपि । F; क्विप A. [क्विप्प्र॰?]

3 क्विप्प्रत्यं A.

4 ? सूति A. B. K.; om. C.—MS. Hem. also has सूति

5 Thus MSS.

6 नुदि F; नुद Hem.

7 त्रियं D. F.; मुवं B. K.; ग्रवं F; मूतिं ।

8 मुचि A. मुवं B. C. D.

9 तुत्ति । तुत् A.

10 The Hem. KE. A. I. 4. 20; स्त्रिवि... F.

11 मूर्ति मू B. C. F. K.

12 नुति । मव् A.—Hem. has मौति । मुत् । मुति ।

13 क्विपपी A.

14 MSS. differ more or less; Hem. has all three

15 Hem. makes three gaṇas of this: the first कृतसंपदादिभ्य क्विप् । आदिभ्यो वा ॥; the कुधादि belong the simple and the संपदादि the compound verbs which necessarily take क्विप् like the आदि take optionally क्विप् or क्ति; see Index. Cf. also Pāṇ. III, 2, 61; 17

16 भजि D. I.; यजं F

17 तुरिं A.; चरिं E.; वरिं D

षिद्भिदादिभ्योऽङ् इत्यनेन षितो भिदादेश्च स्त्रियां भावेऽकर्तरि च कारकेऽङ् भवति ॥ * ॥ भिदा । विदारणम् ॥ * ॥ छिदा । द्वेधीकरणम् ॥ * ॥ विदा । लाभो ज्ञान वा[1] ॥ * ॥ दया । करुणा[2] ॥ * ॥ रुजा [रोगः] ॥ * ॥ मृजा[3] [शरीरसंस्कारः] ॥ * ॥ पृच्छा [प्रश्नः] । अत्र च्छन्दोभङ्गभयाद् द्वित्वं कृतः ॥ * ॥ चुरा । चौर्यम् ॥ * ॥ चिपा [प्रेरणम्] ॥ * ॥ अनाम्नीति किम् । भित्तिः । विच्छित्तिः । विचिप्तिरित्यन्तः ॥ अत ऊर्ध्वं नामनि ॥ * ॥ गुहा । पर्वतकुहरम् ओषधिविशेषश्च ॥ * ॥ तुला । उन्मानम् ॥ * ॥ वसा[4] । स्नेहः ॥ * ॥ वपा । मेदोविशेषः ॥ ४५१ ॥

क्षपिं क्षियं रिखिं लिखिं शुभिं सिधिं मिधिं गुधिम् ।
आरिं गदिं धृञं तरिं करिं हरिं खिदिं[5] विदुः ॥ ४५२ ॥

चपा । रात्रि.[6] ॥ * ॥ चिया । आचारभेदः ॥ * ॥ रेखा । राजिः ॥ लेखा । सैव ॥ रिखिर्लिखेः समानार्थः सौत्रधातुः ॥ * ॥ शोभा । कान्तिः ॥ * ॥ सेधा । सत्त्वम् ॥ * ॥ मेधा । बुद्धिः ॥ * ॥ गोधा । प्राणिविशेष. ॥ * ॥ एतेषामरेङ् च ॥ ** ॥ आरा । शस्त्री ॥ * ॥ गदा[7] । प्रहरणम् ॥ * ॥ धारा । प्रपातः ॥ * ॥ तारा । ज्योतिः ॥ * ॥ कारा ।

---

१ विदा विचारणा Hem , om Bö , Kās V

२ दया अनुकम्पा Hem —Bö , Kās V om दया, पृच्छा, चुरा, तुला, रुजा, शोभा, सेधा

३ K V ed मृजा, α β , Hem , Bö मृजा —The equivalents in brackets have been added from Hem

४ वशा A —वसा Bö, K V , वशा स्नेहनद्रव्य धातुविशेषश्च । उष्टिरन्या ॥ Hem

५ ? स्विदिं A B C Γ K , ष्विदि E , श्विदि D

६ Thus also Hem , क्षपे सम्प्रसारणं च । क्षपा । Kās V , Bö

७ This is not given by the other works and seems to be out of place here

गुप्ति ॥ ० ॥ हारा । मुक्ताफलमाला । मालमिति भोज [1] ॥ ० ॥ एतेषां वङ्क्रिय ॥ ० ॥ खेदा [2] । ईन्मम् । निपातनादरेफ् ॥ ० ॥ ध्यातिनष याथम् । तेन चूडापीडाकडामभ्रतयो[3] क्रमम्या ॥ ४५२ ॥ इति भिदादि ॥

नन्दिर्वासिर्वर्धिनर्दी च रोचिर्
दूषिभीषिभूर्षिशोभी मदिश्च ।
साधिर्यन्ता सव एते च नाम्नि
क्रन्दि कर्षि स्यात्समो हर्षियुक्तः ॥ ४५३ ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्योऽनाण्यिन इत्यनेन नन्द्यादिभ्य पचादिभ्यो पचादिभ्यश्चाऽन चप् णिन् इत्येते क्रमेण कर्तरि प्रत्यया भवन्ति ॥ ० ॥ नन्दयतीति नन्दन ॥ ० ॥ वासु वास्त शब्दे[4] । वासयतीति वासन ॥ ० ॥ वर्धन ॥ ० ॥ नर्दन । चर्य भोजमतेन ॥ ० ॥ रोचन ॥ ० ॥ दूषण ॥ ० ॥ विभीषण ॥ ० ॥ भूषण ॥ ० ॥ शोभन ॥ ० ॥ मदन ॥ ० ॥ साधन ॥ ० ॥ संक्रन्दन ॥ ० ॥ सकर्षण ॥ ० ॥ संहर्षण ॥ ४५३ ॥

रमिरुचिकृतितपितृदिपूदहिसहियुक्ता[5] जुजल्पिदमय स्यु संज्ञायां लवणोऽयो साह्यादिस्म्यर्दिनाथिसूदि मतम् ॥ ४५४ ॥

रमयतीति रमण ॥ ० ॥ रोचत इति रोचन । विरोचन ॥ ० ॥ विकर्तन[6] ॥ ० ॥ तपन ॥ ० ॥ तर्दन[7] ॥ ० ॥ पवन ॥ ० ॥ दवन ॥ ० ॥

१ हारा मार्गे । हतिस्मार Hem.

२ ? द्भारदा A. ; घेदा B. K. ; धदा C. ; सिदा F ; (सिद्दा D., but wrong throughout). The other works have neither सिदा nor घेदा

३ Hem. has चूडा & पीडा

४ ? Perhaps mistake for वासृ रासृ शब्दे Dhatup. 16, 21 23 cf. वासृ (वासु) शब्दे Dhatup. 20, 51 — वासि (वासन॰) Bö., Y M., Hem. ; वासि Kāś. V ed., &.

५ त्विदि for तुदि B C. K ; तुत A. ; om. F

६ वर्तन A.

७ Om. B C. F K.—तुदि । मार्दन Hem. om. by the others.

सहन: ॥ * ॥ जवन:[१] ॥ * ॥ जल्पन: ॥ * ॥ दमन:[२] ॥ * ॥ लुनातीति लवण:[३] । निपातनाण्णत्वम् ॥ * ॥ सर्वदमन: ॥ * ॥ जनार्दन: ॥ * ॥ वित्तविनाशन: ॥ * ॥ मधुसूदन: ॥ * ॥ असंज्ञायामपि । रिपुदमन: । पुरार्दन:[४] । रोगनाशन: । अरिसूदन: ॥ ४५४ ॥ इति नन्द्यादि: ॥

पचं पतं वदं वशं व्रणं रणं क्षमं[५] भृजम् ।
वृञं गुपिं सृपिं नृतिं दृशिं मिषिं मिधिं विदुः ॥ ४५५ ॥

पच: । श्वपच इत्यपि ॥ * ॥ पततीति पत: । पारापत इत्यपि । णस्तु ज्वलादिपाठात्पक्षे भवत्येव निपात: ॥ * ॥ वदतीति वद: । कद्वदो यद्वद इत्यपि ॥ * ॥ वष्टीति वश: ॥ * ॥ व्रणयतीति व्रण: ॥ अरिव्रणा शक्तिरित्यण्[६] न भवति ॥ * ॥ रणयतीति रण: ॥ * ॥ चम:[७] ॥ * ॥ भर: । जारभर: ॥ * ॥ वृणोतीति वर: । कन्यावर इत्यपि ॥ * ॥ गोप: ॥ * ॥ सर्प: ॥ * ॥ नर्त: ॥ * ॥ दर्श: ॥ * ॥ मेष: । अनिमिष इति बहुलाधिकारात् कोऽपि भवति ॥ * ॥ मेध: ॥ * ॥ लगौ प्रमाणमनन्तरम् ॥ ४५५ ॥

मिहिदिहिरुहयो नदभषदिवय:[८] सिविचोरिगाहिगृचिलय:[९] ।
तृट्टचरय:[१०] सूदिस्कन्दी[११] शिषिदृभिवहमुदंशा: स्यु: ॥ ४५६ ॥

---

१ The other works have यु (यौति मिश्रभावं प्राप्नोतीति यवन. Yajñ)

२ दवन. A, om B C F K

३ लवणो राक्षसविशेषः । क्षारविशेष लवणम् । Yajñ

४ पवार्दन' B, पचार्दनः K, स-व---न. C

५ क्रम B F K, क्षमं C

६ अरिव्रणाश० A, परिव्रणासक्ति० B C K, परिव्रणासक्ति० F—अरीन् व्रणयतीति । अरिव्रणा शक्ति Hem, व्रणयति शब्दं कारयतीति व्रण. Yajñ

७ क्रम B C K—चम Kâs V, v l Bö, चप Bö, Yajñ, om Hem

८ भय for भष D E, भव A B C K

९ शिविचोरु० A, शिव० चलय D E, ०गृविलय. B F, गृवलय. K, सिचिचोरिगोहि---लय C

१० मृट्ट० C, तृट्ट० E., हृदचरया. D, तृट्टसय. F

११ सूदिवर्द D E

मेघ ॥ • ॥ देह ॥ • ॥ प्रारोह ॥ • ॥ गद ॥ • ॥ भव [1] ॥ • ॥ देव ॥ • ॥ सेव ॥ • ॥ चोर ॥ • ॥ गाह ॥ • ॥ गर ॥ • ॥ ग्राह पचेल [2] ॥ • ॥ तर ॥ • ॥ दर ॥ • ॥ चर ॥ • ॥ सूर ॥ • ॥ स्कन्द ॥ ॥ मेघ ॥ • ॥ दर्भ ॥ • ॥ वह । रमूहर । रसावह ॥ • ॥ सव ॥ • ॥ दम ॥ • ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येऽपि द्रष्टव्या । ४५६ ॥ इति पचादि ॥

यहिसंमर्दो [3] मन्थि स्याद् अपराधिरवरुध्युपरुधिस्या [4] ।
हस्वो वा भव परिवेल्पूर्वो भासिदसिसहम ॥ ४५७ ॥

प्रकातीति यावी ॥ • ॥ संमर्दी ॥ ॥ मन्थी ॥ • ॥ अपराध्नोति । अपराधी ॥ अवरोधी ॥ उपरोधीति भोज [5] ॥ • ॥ स्वायी [6] ॥ • ॥ परिभावी । परिभवी ॥ विभावी । विभवी [7] । इत्य भोजमतेन ॥ • ॥ उद्भासी ॥ • ॥ उद्भासी ॥ ॥ उत्सादी ॥ ४५० ॥

घ्रुविशो यपिरध्नी ग्रावसिशीक्रम [8] ने परा ।
याचिसंव्यवहृत्यादमजा वदवसो नञ ॥ ४५८ ॥

निभावी ॥ निवेशी ॥ निवापी ॥ निरक्षी ॥ निस्रति । निस्रावी ॥ निवाधी ॥ निसावी ॥ • ॥ न याचते । अयाची ॥ ॥ असंव्यवहारी ।

---

१ भव H. C. F K.—भवी Hem ; भवद् (भवी) B. Kâś. V

२ ग्राहपचेल D. F ; प्राह्मपावल C. K ; ग्राहापाचल A.—Not given by the others.

३ धारि E. ; धाहिमर्दि D

४ अपरावेरवरुध्यपरिधिस्या A ; रुध्युपरुधिस्या B.C.K.; अपराधव राधरुधीस्या D E.

५ अवरोधीति भोज । अपरोधी । F ; अपराधीतीत्युपराधी । एवमपराधी । Y Jñ. ; Hem. has all three ; the others om. अवरोधिन्

६ Hem. gives उपस्थायी besides.

७ This also H m ; the others have only विभावी मूर्त see next sloka.

८ घ्रुविशी सावधि D E.; वा पधि A. B.

असव्याहारीति[1] शकटाङ्गजवामनौ ॥ अव्याहारी ॥ ॥ अप्राजी ॥ अवादी ॥ अवासी ॥ ४५८ ॥

नञ्पूर्वादेव स्यादचश्च धातोरचित्तकर्तृकतः ।
अभिवेर्भुवस्तु भूते[2] विशयी विषयी च देशे स्यात्[3] ॥ ४५९ ॥

अकारी परशुः ॥ अहारी गन्धः ॥ अचित्तकर्तृकादिति किम् । अकर्ता । अहर्ता ॥ केचिन्नञ्पूर्वादि न[4] मन्यन्ते । तन्मते कारी हारीति स्यात् ॥ ॥ अभिभूतवान् । अभिभावी ॥ विभूतवान् । विभावी ॥ * ॥ गुणैश्चित्ते विशेते[5] विशिनोति वा । विशयी विषयी वा देशः । निपातनात्षत्वम् ॥ ४५९ ॥ इति ग्रहादिः ॥

मूलविभुजो महीध्रः पृथ्व्यादिभ्यो रुहश्च विज्ञेयः ।
स्त्र्याख्योषर्बुधनखमुचकुमुदं दायादकाकगुहौ ॥ ४६० ॥

मूलविभुजादेरित्यनेन मूलविभुज इत्यादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ * ॥ मूलानि विभुजति वक्रीकरोति । मूलविभुजो रथः ॥ * ॥ महीं धारयतीति महीध्रः[6] ॥ * ॥ पृथ्व्या[7] रोहति । पृथ्वीरुहः । तरुरित्यादयः ॥ * ॥ स्त्रियमाचष्टे । स्त्र्याख्यः ॥ * ॥ उषसि बुध्यते । उषर्बुधो

1 असंव्यवहीरी । असव्यावहारी F, twice असव्यवहारी A, ॥ असव्यावहारी B C K (B C apparently copied from K, where अस end of p and then संव्यावहारी, with सं crossed out) — Hem makes अव्याहारी, असंव्याहारी and असंव्यवहारी, the others अव्याहारी (om Yajñ), and असव्याहारी

2 अभिविभुवश्च भूते A, अभिविस्व वसु भूते B C F K; अभिभूते E, अभिभावी भूते D

3 देशे च विज्ञेय. D E

4 °नञ्पूर्वादिं न B K, °पूर्वादिनं न F, °पूर्वादिम C—Hem also remarks केचिदनञ्पूर्वादिच्छन्ति । कारी । हारी ।

5 गुणैस्तैसैर्विशेते F, विशेषेण शेते शिनोतीति वा° Yajñ

6 धरतीति° F, महीधरः A

7 पृथ्वी A B C K, Hem gives उर्वीरुहो वृष, and सरसिरुह पद्मम् instead

ऽग्नि १ ॥ ० ॥ गस्ताम्भोपयन्ति । गस्तमुखानि धनूंषि ॥ ० ॥ श्री इषिका मोदते । श्लमुदम् ॥ ० ॥ दायमादत्ते । दायाद ॥ ० ॥ काकेभ्यो गूथि तथा । काकमुखासिका ॥ ० ॥ आकृतिगणोऽयम् २ ॥ ४९० ॥ इति मूलविभुजादि ॥

इति
श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां श्रीगणरत्नमहोदधिवृत्तावाख्यातकृदाश्रितप्रत्ययगणनिर्णयो नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

किंचित्कचित्कथंचिद्रचितं यथानुसारतो[3]ऽस्माभिः ।
सुन्दरमसुन्दरं वा तत्कार्यं सज्जनैरेव[4] ॥ १ ॥
सप्तनवत्यधिकेष्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।
वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः[5] ॥ २ ॥

इति
श्रीवर्धमानविरचित श्रीमदभिमवितो गणरत्नमहोदधि
समाप्त ॥

---

१ A. B. C. K. om. ऽग्नि°

२ Hem. includes also चापो निमर्ति चर्म मेघ । धर्माय मङ्गलानि धर्म-मद् । एवं कामसद् । सर्वमद् ॥ गा स्त्रीय महानाति मालमय । एवमाय ममय (cf. Pāṇ. bl. 2, 6); Pāṇ. ed. Oxle. has ... and ... (neither of which I given by the Kās. 1).

३ यथानुसारतो F

४ From ... to ... broken) in A.

५ वर्षेषु च विक्रमतो॰ F.—B. C. D F K. omit these two couplets.